

Нарис
ІСТОРІЇ
ФІЛОСОФІЇ
на
УКРАЇНІ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

Нарис
ІСТОРІЇ
ФІЛОСОФІЇ
на
УКРАЇНІ

КНУВ — 1966

У цій книзі вперше подано систематизований виклад історії філософії на Україні за період від Київської Русі до наших днів, розкрито органічну єдність духовного розвитку українського й російського народів. Висвітлюючи розвиток прогресивної філософської та соціологічної думки на Україні, автори показують боротьбу з антинауковим світоглядом — філософським ідеалізмом, метафізикою та релігією на всіх етапах боротьби українського народу за своє визволення.

Особливе місце у книзі відводиться історії розвитку і пропаганди марксистсько-ленінської філософії в радянський період, висвітленню процесу перетворення марксизму в неподільно пануючий світогляд усього народу.

Книга розрахована на широкі кола інтелігенції, пропагандистів, викладачів і студентів вузів, робітників та колгоспників, усіх, хто цікавиться питаннями розвитку наукового світогляду.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Д. Х. ОСТРЯНИН (голова), *В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО*
(заступник голови), *М. В. ГОНЧАРЕНКО*, *Г. Г. ЄМЕЛЬ-*
ЯНЕНКО, *П. Д. КОВАЛЬ*, *І. Д. НАЗАРЕНКО*,
М. С. ШЛЕПАКОВ

Л Ї В І В С Ь К А О Б Л А С Н А К Н И Ж К О В А Д Р У К А Р Н Я

«Нарис» підготовлений Інститутом філософії АН УРСР за участю ряду викладачів вузів республіки. Окремі його розділи та параграфи написали:

«Вступ» — член-кореспондент АН УРСР *Д. Х. Острянин*; розділ I — «Суспільно-політична і філософська думка на Русі в період занепаду родоплемінного і формування феодального ладу» — доктор філософських наук *[А. С. Брагінець]*; розділ II — «Розвиток філософської думки в період зміцнення кріпосництва»: вступ і § 1 — кандидат філософських наук *В. Ю. Євдокименко*, § 2 — кандидат філософських наук *М. П. Редько*, за участю кандидата філософських наук *В. С. Дмитриченко* (матеріал про Я. П. Козельського); розділ III — «Філософська думка у період розкладу і кризи кріпосницької системи»: вступ і § 1 — *Д. Х. Острянин*, § 2 — кандидати філософських наук *П. Д. Коваль* і *М. С. Денисенко*, § 3 — *П. Д. Коваль*, § 4, 5 — доктор філософських наук *І. Д. Назаренко*, § 6 — *В. Ю. Євдокименко*, *М. С. Денисенко* і кандидат філософських наук *С. Б. Кримський*, § 7 — *Д. Х. Острянин*; розділ IV — «Розвиток філософської думки в період капіталізму. Перші кроки марксизму на Україні» — *Д. Х. Острянин* (сторінки про М. П. Драгоманова у § 2 написані спільно з *В. Л. Лукеренком*); розділ V — «Поширення марксистсько-ленінської філософії і боротьба з ідеалізмом на Україні в епоху імперіалізму»: вступ, § 1, 2 — кандидат філософських наук *Г. Г. Ємельяненко*, § 3 — *Д. Х. Острянин*; розділ VI — «Марксистсько-ленінська філософія в період будівництва соціалізму»: вступ — *Д. Х. Острянин*; § 1 — кандидати філософських наук *В. М. Нічик*, *М. В. Попович*, *С. Б. Кримський*, професор *М. С. Шлепаков*, § 2 — *В. Ю. Євдокименко*, за участю кандидата філософських наук *М. Є. Добрускіна*, § 3 — кандидати філософських наук *П. С. Дишлевий*, *І. С. Підгрушній*, *М. А. Логвин*, *В. А. Романець*, § 4 — *М. С. Денисенко*, кандидат філософських наук *В. О. Лівенцов*, § 5 — доктор філософських наук *М. М. Олексюк*; розділ VII — «Марксистсько-ленінська філософія на Україні в період розгорнутого будівництва комунізму»: вступ — *Г. Г. Ємельяненко*, *В. О. Лівенцов*, § 1 — *В. О. Лівенцов*, *В. М. Нічик*, § 2 — *Г. Г. Ємельяненко*, *В. О. Лівенцов*, § 3 — *П. С. Дишлевий* та *М. А. Логвин*, § 4 — *М. С. Денисенко* та *В. О. Лівенцов*.

У підготовці книги до друку брали участь кандидат філософських наук Т. С. Савельєва та молодший науковий співробітник інституту Є. В. Пронюк.

Макет «Нарису» обговорювався на кафедрах філософії і кафедрах марксизму-ленінізму, в науково-дослідних інститутах республіки, а також в ряді філософських установ Москви, Мінська та інших міст Радянського Союзу. Побажання й зауваження авторами по можливості враховані.

Авторський колектив висловлює свою вдячність усім кафедрам, інститутам та окремим особам, які надіслали свої відгуки на макет «Нарису».

ВСТУП

Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії з великим натхненням перетворює в життя величну Програму побудови комунізму, прийняту історичним XXII з'їздом КПРС — програму, яка дає всебічну характеристику комуністичного суспільства, вказує на шляхи і засоби до його побудови, яскраво показує, що собою являтимуть матеріально-технічна база та виробничі відносини цього суспільства і якими стануть його творці—люди. Повсякчасно втілюється в дійсність одвічна мрія трудящих про створення такого суспільства, в якому буде назавжди утверджено мир, свободу, рівність, братерство, працю і щастя.

За одне з найважливіших завдань побудови комунізму Програма ставить виховання трудящих в душі високої ідейності і відданості великій справі марксизму-ленінізму, прищеплення нового ставлення до праці і суспільного господарства, утвердження комуністичної моралі, радянського патріотизму й інтернаціоналізму, формування наукового, матеріалістичного, світогляду, цілковите подолання пережитків капіталізму у свідомості й поведінці людей, створення справжнього багатства духовної культури трудівників майбутнього суспільства.

У виконанні цього складного завдання важливу роль покликана відіграти марксистсько-ленінська філософія, що являє собою струнку наукову теоретичну систему, нерозривно пов'язану із практичними завданнями революційного перетворення суспільного життя.

Творці наукового комунізму К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін надавали великого значення вивченню історії філософії. Ф. Енгельс відзначав, що без знання історії філософії неможливо зрозуміти розвитку теоретичного мислення того чи іншого народу і всього людства, дослідити закономірності його розвитку і використати багатовіковий досвід пізнання людиною світу з метою дальшого прогресу. «Теоретичне мислення, — писав він, — є природженою властивістю тільки у вигляді здібності. Ця здібність повинна бути розвинена, удосконалена, а для цього не існує досі ніякого іншого засобу, крім вивчення всієї попередньої філософії»¹.

¹ Фрідріх Енгельс, Анти-Дюрінг, К., 1953, стор. 281.

Значення історії філософії полягає не тільки в тому, що вона збагачує знання людини багатомірними досягненнями думки, а й у тому, що вона показує, як розвивалися матеріалістичний світогляд і діалектика, розкриває переваги матеріалізму та діалектики над ідеалізмом і метафізикою, вчить застосовувати матеріалістичну діалектику до пізнання світу з метою його революційного перетворення.

Марксистсько-ленінське висвітлення історії філософії сприяє правильному ставленню до ідейної спадщини народів, допомагає зберігати і творчо розвивати кращі традиції, передусім матеріалістичні, атеїстичні, діалектичні та дружби народів, що мають велике значення в комуністичному вихованні трудящих.

Вивчення історії філософії дає можливість використати досвід ідеологічної боротьби в минулому для боротьби з сучасною буржуазною ідеологією, для викриття реакційних буржуазних філософських і соціологічних теорій.

Наукове дослідження історії філософії показує перевагу марксистсько-ленінської філософії — діалектичного й історичного матеріалізму — над усіма попередніми і сучасними буржуазними філософськими і соціологічними течіями, перевагу марксистсько-ленінського наукового, матеріалістичного світогляду над ідеалістичним, ідеології інтернаціоналізму і дружби народів над буржуазною ідеологією націоналізму й ворожнечі між народами.

Для правильного, марксистсько-ленінського, висвітлення історії філософії, особливо марксистського періоду, неocenенне значення має здійснення в нашій країні ленінського курсу, накресленого ХХ з'їздом КПРС.

Боротьба КПРС за відновлення історичної правди, проти суб'єктивізму, створила передумови для наукового висвітлення історії людської думки, для успішного розвитку марксистсько-ленінської історії філософії, і зокрема для розробки філософської спадщини, створеної українським народом протягом своєї багатомірної історії, для написання наукової історії розвитку філософської думки на Україні.

Філософія, як відомо, займається питанням світогляду. Вона являє собою певну цілісну систему найбільш загальних понять про навколишній світ та його пізнання і розглядає насамперед питання про те, що лежить в основі світу — природи і суспільства, предметів і явищ, які нас оточують, — про місце і роль людини та її свідомості у світі. Основним питанням філософії завжди було і залишається нині питання про відношення свідомості до буття, духовного до матеріального, тобто питання про те, що є первинним, одвічним — свідомість чи матерія. Розв'язання цього питання визначає весь напрям світогляду. Даючи наукову характеристику матеріалізму й ідеалізму, Енгельс писав, що найвищим питанням всієї філософії є питання про від-

ношення мислення до буття, духу до природи: «Філософи поділилися на два великі табори залежно від того, як відповідали вони на це питання. Ті, які твердили, що дух існував раніше природи, і які, виходить, кінець кінцем, так чи інакше визнавали створення світу, — а у філософів, наприклад у Гегеля, створення світу набирає нерідко ще більш заплутаного і безглузкого вигляду, ніж у християнстві, — склали ідеалістичний табір. А ті, які основним началом вважали природу, примкнули до різних шкіл матеріалізму»².

В. І. Ленін, характеризуючи намагання ряду філософів стати над матеріалізмом та ідеалізмом, вказував, що «спроби вискочити з цих двох корінних напрямів у філософії не містять в собі нічого, крім «примиренського шарлатанства»³.

Основне питання філософії про відношення мислення до буття має ще й другу надзвичайно важливу сторону: чи можуть людські відчуття і поняття давати правильне відображення дійсності, чи може наше мислення пізнати дійсний світ. Матеріалісти визнають можливість пізнання світу і його закономірностей, вважають людські знання вірогідними. Для ідеалістичної філософії, особливо сучасної, характерним є заперечення можливості пізнання світу. Правда, деякі ідеалісти, хоч і не виступають проти цієї можливості, проте тлумачать процес пізнання як пізнання якогось духовного начала: ідей, понять, відчуттів і т. ін., що, на їх думку, становлять основу світу. Всі ідеалісти відкидають погляд на пізнання як на відображення об'єктивної матеріальної дійсності в людській свідомості, відмовляються бачити в поняттях і відчуттях людини образи предметів і явищ зовнішнього світу.

Прогресивні класи, зацікавлені у розвитку продуктивних сил і наукового пізнання, як правило, в усіх країнах відстоювали і розвивали матеріалістичний напрям у філософії. А ідеалізм в основному завжди був і є, особливо в епоху імперіалізму, світоглядом реакційних класів, які не зацікавлені в прогресивному розвитку суспільства. Отже, матеріалізм та ідеалізм — два непримиренні табори, що протягом усієї історії філософії вели та й нині ведуть між собою запеклу боротьбу. Ця боротьба, як підкреслював Ленін, «кінець кінцем виражає тенденції і ідеологію ворожих класів...»⁴

Історія філософії вивчає розвиток філософської думки народів у різні епохи в різних країнах і перш за все боротьбу матеріалістичного та ідеалістичного напрямків. Вона досліджує не тільки національні особливості, а й інтернаціональні риси та закономірності розвитку філософської думки.

² К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, К., 1953, стор. 319.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 313.

⁴ Там же, стор. 329.

Наукова історія філософії стала можливою лише із виникненням марксизму, на основі матеріалістичного розуміння історії, згідно з яким духовне життя народу є відображенням його суспільного буття. Розвиток філософської думки визначається в кінцевому підсумку соціально-економічними умовами життя суспільства на кожному історичному етапі його розвитку.

Що ж вивчає марксистська наукова історія філософії?

Марксистська історія філософії вивчає насамперед історію виникнення і розвитку матеріалізму й ідеалізму та їх боротьби, історію підготовки і розвитку марксистської філософії — діалектичного й історичного матеріалізму — та її боротьби проти різних ідеалістичних і метафізичних філософських теорій.

Приділяючи основну увагу вивченню розвитку матеріалізму, марксистська історія філософії не обминає й ідеалістичних поглядів, у боротьбі з якими розвивалася матеріалістична філософія. Марксизм-ленінізм не просто відкидає ідеалістичні теорії, а вивчає їх зміст та призначення, творчо сприймає те раціональне, що зустрічається в окремих ідеалістичних вченнях. Філософський ідеалізм, за характеристикою Леніна, є пустоцвіт, але пустоцвіт, що росте на живому дереві плідотворного, могутнього, всесильного, об'єктивного, абсолютного людського пізнання. Він являє собою *«односторонній перебільшений... розвиток (роздування, розпухання) однієї з рисочок, сторін, граней пізнання в абсолют, відірваний від матерії, від природи, обожений. Ідеалізм є попівщина. Вірно. Але ідеалізм філософський є («в і р н і ш е» і «к р і м т о г о»)* дорога до попівщини *через **один з відтінків*** безконечно складного *п і з н а н н я* (діалектичного) людини⁵.

Поряд із вивченням історії боротьби матеріалізму та ідеалізму марксистська історія філософії вивчає й історію діалектичного й метафізичного методів мислення, боротьбу діалектики проти метафізики, а також історію основних філософських понять і висновків. Важливе місце в ній посідає дослідження вчень про загальні основи суспільного життя та закономірності розвитку суспільства, а також вивчення розвитку атеїзму, питань етики й естетики.

Основним завданням наукової історії філософії є вивчення історії розвитку філософії марксизму-ленінізму, її поширення серед революційної інтелігенції, робітничого класу, трудящих. Історико-філософське дослідження ставить за мету насамперед розкрити корінну відмінність марксистської філософії від усіх інших минулих і сучасних філософських теорій, показати її значення для революційної перебудови суспільного життя на принципах соціалізму й комунізму, для ідейного озброєння на-

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 348.

родів знанням законів переходу від капіталізму до соціалізму і від соціалізму до комунізму, для боротьби проти буржуазної ідеології⁶.

Історія філософії на Україні є однією із складових частин загальної історії філософії і характеризується її основними закономірностями розвитку.

Однією з таких *основних закономірностей* є передусім *загальна для всіх форм суспільної свідомості* обумовленість розвитку філософії суспільним буттям, економічними відносинами. Філософія, як й інші форми ідеології (політичні погляди, право, мораль, мистецтво, релігія), у своєму розвитку відображає умови матеріального життя суспільства, зміни в його економічному ладі. К. Маркс довів, що самосвідомість кожної епохи (в тому числі й філософську) треба пояснювати, виходячи з умов матеріального життя суспільства, тому що спосіб виробництва матеріальних благ обумовлює соціальні, політичні й духовні процеси життя суспільства. Марксистський висновок про визначальну роль способу виробництва в житті суспільства В. І. Ленін назвав «геніальною ідеєю». Саме вона дає цілком об'єктивний критерій розуміння історії суспільства і його духовного розвитку.

Ось чому марксизм-ленінізм рішуче засуджує буржуазні концепції історії філософії, що як у минулому, так і нині подають розвиток філософії поза її зв'язком із конкретними умовами матеріального життя народу, у відриві від економічних відносин суспільства. Так, наприклад, німецький філософ-ідеаліст Гегель розглядав історію філософії як процес послідовного розвитку ідей, процес, в якому здійснюється саморозвиток об'єктивної ідеї, абсолютного духу. Окремі етапи розвитку філософії, за Гегелем, означають окремі ступені пізнання абсолютним духом себе самого.

Український білоемігрант в Парижі — професор богослов'я В. Зінковський у книжці «Історія російської філософії» твердить, що «філософська думка рухається первісними інтуїціями», які мають свої корені в релігії. Тому він приходять до висновку, що «справді нові творчі проблеми філософського роздуму мають своїм початком християнське евангеліє і, отже, не можуть бути вирішені незалежно від нього».

Марксистсько-ленінська історія філософії вперше довела, що розвиток філософії не є наслідком філіації ідей, «чистої» думки, а завжди обумовлений конкретно-історичним суспільно-економічним ґрунтом, тісно пов'язаний з історією народів — справжніх творців філософської думки. Критикуючи ідеалістич-

⁶ Висвітлення питання про предмет та метод історії філософії див. у кн.: М. Т. Іовчук, *История философии как наука, ее предмет, метод и значение*, М., 1960.

не пояснення причин розвитку філософської думки, Ф. Енгельс вказував, що «філософів штовхала вперед зовсім не одна тільки сила чистого мислення, як це вони уявляли. Навпаки. В дійсності їх штовхав вперед, головним чином, могутній, дедалі швидший і бурхливіший розвиток промисловості і природознавства. У матеріалістів це прямо впадало в очі»⁷.

Марксизм-ленінізм також рішуче засуджує вульгарних «економічних» матеріалістів, які при характеристиці філософських учень враховують тільки економічний фактор, ігнорують роль класової боротьби, політичної та ідеологічної надбудови. В. І. Ленін піддав критиці В. Шулятикова, який намагався вивести всі буржуазні філософські вчення і навіть окремі категорії, якими оперує буржуазна філософія, безпосередньо з організації капіталістичного виробництва і своєкорисних інтересів буржуазії. Оцінюючи його книгу «Оправдание капитализма в западноевропейской философии», В. І. Ленін писав: «Вся книжка — приклад безмірного опошлення матеріалізму. Замість конкретного аналізу періодів, формацій, ідеологій *гола фраза* про «організаторів» і до смішного натягнуті, до безглуздя невірні порівняння. Карикатура на матеріалізм в історії»⁸.

Марксизм-ленінізм учить, що в класовому суспільстві для розуміння історико-філософського процесу, як і процесів, що відбуваються в усіх інших сферах суспільної свідомості, необхідно враховувати не тільки рівень економічного розвитку, а й взаємовідносини класів та особливості класової боротьби в дану епоху в певній країні. Філософська думка в кожен епоху зазнає впливу науки, зокрема природознавства, політичної та ідеологічної надбудов. Крім того, розвиток філософської думки в кожній окремій країні пов'язаний в тій чи іншій мірі зі станом філософії в інших країнах.

Такий підхід до історії філософської думки впливає з того, що важливою закономірністю розвитку філософії, як і інших форм суспільної свідомості, є певна відносна самостійність її в рамках загальної залежності від умов матеріального життя суспільства. Ця відносна самостійність полягає в тому, що філософська думка визначається економічним ладом суспільства не безпосередньо, а опосередковано. Справа в тому, що філософія кожного народу в дану історичну епоху виникає на основі використання філософської думки минулих століть. Філософські вчення кожної нової епохи спираються на наявний філософський матеріал, нагромаджений в попередню епоху як в даній країні, так і в інших країнах. З нього виходять мислителі, створюючи нові філософські системи. Але що саме з філософської

⁷ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, Київ, 1953, стор. 321.

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 483.

спадщини минулого зберігається і в якій мірі, а що відкидається, і також напрям, в якому відбуваються зміни в філософії, визначається економічним ладом суспільства, особливо класовою боротьбою в ньому. Зберігаються тільки ті ідеї та філософські теорії, які відповідають класовим інтересам мислителів. Тому одні й ті ж філософські вчення використовуються по-різному.

Ф. Енгельс відзначав, що економіка визначає вид зміни дальшого розвитку наявного мисленого матеріалу, але навіть і це вона робить здебільшого лише посередньо, тимчасом як надзвичайно важливий прямий вплив на філософію справляють політичні, юридичні, моральні погляди.

Знаючи впливу політичних, юридичних та інших установ і форм суспільної свідомості, філософія в свою чергу впливає на них. Більше того, вона впливає певним чином і на економічний розвиток народу та на все його суспільне життя. І це є одним із переконливих показників відносної самостійності філософії, як однієї з форм суспільної свідомості.

У зв'язку з цією відносною самостійністю розвитку філософії вона може випереджувати розвиток матеріального життя суспільства або відставати від нього. В історії відомі випадки, коли економічно відсталіші країни грали першу скрипку у філософії. Так, у XVIII ст. економічні відносини у Франції були відсталішими, ніж в Англії, а її філософія, що спиралася на англійську філософію XVII ст., досягла вищого розвитку, ніж в Англії. Можна вказати на Німеччину початку XIX ст., в якій філософська думка, хоч і на ідеалістичній основі, досягла високого рівня, незважаючи на те, що в економічному і політичному відношеннях вона була країною більш відсталою, ніж Англія і Франція на той же час. Можна також додати, що в Росії в XIX ст. матеріалізм набув більш досконалої форми, ніж у Франції, незважаючи на те, що за соціально-економічним рівнем Росія (у тому числі й Україна) поступалася західноєвропейським країнам. Але філософська думка як у Франції XVIII ст., так і в Німеччині і Росії XIX ст., визначалася в кінцевому підсумку соціально-економічним розвитком цих країн.

Основною *специфічною* закономірністю розвитку філософії є *боротьба в ній двох основних напрямків — матеріалізму й ідеалізму*. Філософія завжди була і буде, поки існуватиме класово-антагоністичне суспільство, ареною непримиренної боротьби матеріалізму й ідеалізму, що є проявом боротьби класів.

Буржуазні історики філософії як у минулому заперечували, так і нині заперечують цю закономірність розвитку філософської думки, намагаються подати історію філософії як єдиний потік ідеалістичної філософії. Вони свідомо ігнорують матеріал-

лістичну філософію, всіяко принижують матеріалізм, намагаючись представити його чужим людській природі і довести, що тільки ідеалістична філософія заслуговує називатися філософією. Так, наприклад, російський білоемігрант М. О. Лосський у книжці «Історія російської філософії», виданій в Англії в 1952 р., твердить, що «історія філософії — це історія ідеалістичної філософії, яка свого справжнього значення набуває лише як історія релігійної філософії». Він намагається довести, що всі питання філософії мають свою основу в релігії, де й знаходять своє розв'язання.

Згаданий вище український білоемігрант Зінковський розглядає історію російської філософії також як історію ідеалістичної філософії. При цьому він твердить, що російська філософія «завжди (і назавжди) залишалася зв'язаною зі своєю релігійною стихією». Його робота «Історія російської філософії», видана французькою мовою, а потім перекладена на англійську і видана в США, рекламується як «останнє слово» буржуазної історії філософії, як «об'єктивний» виклад історії філософії в Росії.

Український буржуазний націоналіст Чижевський у своїй роботі «Нариси з історії філософії на Україні», виданій у 1931 р. у Празі, також заперечує закономірність боротьби матеріалізму й ідеалізму в розвитку філософії, зводячи її лише до полеміки з окремих питань між різними ідеалістичними школами. За Чижевським, у філософії точиться боротьба тільки між такими напрямками, як емпіризм і раціоналізм, спекулятивний та індуктивний методи. «Так, — пише Чижевський, — у філософії XVII віку борються емпіризм і раціоналізм, у філософії XVIII віку — просвіченість та містична релігійність, у філософії XIX віку — спекулятивна філософія та позитивізм і т. д.»

Чижевський взагалі заперечує існування матеріалізму як філософії. Він відносить до філософів лише ідеалістів типу Юркевича, Гогоцького, Куліша та їм подібних. Чижевський фальсифікує історію, характеризуючи період розвитку матеріалістичної думки в Росії у 60-і роки XIX ст. як «період максимальної філософської некультурності». Не будучи спроможним сказати щось переконливе з приводу успішної боротьби російських революційних демократів на чолі з Чернишевським проти ідеалістів, Чижевський зводить наклеп на великого російського мислителя-матеріаліста. «Полеміку, що її розпочав Чернишевський, — заявляє Чижевський з приводу ідеологічної боротьби у 60-і роки, — важко назвати інакше, як хрестовим походом темноти і некультурності».

Характеризуючи історію української філософії, Чижевський не бачить у ній жодного матеріаліста. Він хоч і згадує таких передових мислителів, як Т. Г. Шевченко та інші, але перетво-

рює їх на ідеалістів. Причому ідеалістові-реакціонеру Гогоцькому, відомому своїми нападками на українську культуру, він приділяє більше уваги, ніж Шевченкові, звеличує філософствующого богослова Юркевича, але «забуває» про членів революційно-демократичного крила Кирило-Мефодіївського братства і жодним словом не згадує українських революційних демократів другої половини XIX ст., замовчує природничо-науковий матеріалізм на Україні. Із вчених він називає лише ім'я І. І. Мечникова, перетворюючи великого російського вченого-матеріаліста на позитивіста, захисника ідеалізму.

Для українських буржуазних націоналістів взагалі характерна фальсифікація історії філософської думки українського народу. Вони намагалися довести, що українському народові властивий ідеалістичний погляд на світ. «Українська точка зору на світ безумовно основана на ідеалізмі», — сказано у довіднику «Україна та її народ», виданому в Мюнхені у 1949 р. І. Мірчук твердить, що ідеалізм становить найважливішу рису світогляду українців. «Ідеалізм українців, що конструюють світ з чисто суб'єктивної точки зору, — писав він, — панує в усій їх діяльності і мисленні. Не реальна об'єктивна дійсність, як вона виступає перед нами, а сконструйована з уявлень і значною мірою пройнята елементами фантазії «бажана дійсність» створює основу всіх вчинків і рішень». Другою найважливішою рисою світогляду українського народу Мірчук вважає глибоку релігійність, яка, на його думку, становить у більшості слов'ян основну складову частину їх національно-життєвої структури. «Слов'яни є в найповнішому розумінні цього слова релігійним народом», — твердить він.

Типовим представником філософської думки українського народу Мірчук та Чижевський вважають відомого ідеаліста-мракобіса П. Юркевича. «Я навмисне послався на Юркевича як на представника філософської думки українців, — лише Мірчук, — бо в його вченні виявились типові для українського світогляду риси». Націоналіст Чижевський також намагається подати історію української філософії як історію релігійної думки.

Українські буржуазні націоналісти Чижевський, Мірчук, Дорошенко, Білецький та інші вишукують аргументи на користь твердження, що нібито не матеріалістична, а релігійно-ідеалістична філософія завжди «відповідала природі» українського народу. Для них не існує матеріалістичної традиції на Україні. Не дивно, що ідеалістами вони вважають не лише реакційних, а й передових українських мислителів. Так, наприклад, у Сквороді вони вбачають послідовного представника релігійно-ідеалістичного світогляду, чистого містика, жодним словом не згадуючи про сильну матеріалістичну тенденцію в його філософії, а також про його войовничий антиклерикалізм. Журнал

«Канадський ранок» у статті «Світ у філософії Сквороди» пише: «Для Сквороди матеріальний світ не має ніякого значення, хоч він не заперечує, що людина його потребує для продовження свого фізичного життя... він іде за навчанням Христа-спасителя».

Великий український поет-революціонер і мислитель-матеріаліст Т. Г. Шевченко, за брехливим твердженням теоретика сучасного українського буржуазного націоналізму Д. Дорошенка, «був глибоко релігійною в християнському дусі натурою, і святе письмо було з ранніх літ його улюбленою книгою». Інший ідеолог українського буржуазного націоналізму Л. Білецький у своїх примітках до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка також намагається довести, що за своїм світоглядом Шевченко був ідеалістом.

Такий же фальсифікації піддана й ідейна спадщина Івана Франка, Павла Грабовського, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського та інших передових письменників і діячів. Націоналісти намагаються «причесати» їх під ідеалістів, націоналістів і лібералів. Антинауковий, фальсифікаторський зміст цієї, з дозволу сказати, «концепції» історії української філософії очевидний. Українські радянські вчені викрили фальсифікацію буржуазними націоналістами історії філософії українського народу. Зокрема, радянські історики філософії та історики літератури відкинули вигадки про Шевченка, Франка, Грабовського, Лесю Українку, Коцюбинського та інших передових діячів українського народу як про прибічників релігійно-ідеалістичного світогляду, націоналістів і лібералів.

Чому ж Донцов, Чижевський, Мірчук, Дорошенко, Білецький та їм подібні фальсифікують дійсність, намагаються, щоб там не було, видати Шевченка, Франка та інших революційних українських мислителів-матеріалістів за ідеалістів і прихильників релігії у філософії, за лібералів і націоналістів у політиці? Це пояснюється тим, що, звертаючись до історії філософії, вони намагаються знайти в ній якомога більше своїх однодумців з тією метою, щоб представити ідеалізм як основний і головний напрям у розвитку філософії, як історичну «основу» і «фундамент» сучасної реакційної буржуазної культури.

Визнаючи справжньою філософією тільки ідеалізм, українські буржуазні націоналісти розглядають подолання ідеалістичної філософії в Радянській Україні як знищення тут філософії взагалі. Так, наприклад, Мірчук пише: «На Радянській Україні, так само, як і в усьому Радянському Союзі, філософське мислення вигнали з сфери духовного життя».

Українські буржуазні націоналісти Чижевський, Мірчук та інші намагаються довести, що на розвиток філософської думки українського народу мала благотворний вплив тільки західна філософія, що українська культура завжди тяглася до Заходу

і одночасно відштовхувала від себе російську суспільно-політичну та філософську думку. Так, Чижевський уявляє історію філософії на Україні як історію «західних», в основному, «німецьких впливів», і притому з боку найреакційніших діячів, проти яких боролися передові мислителі самої Німеччини та інших країн. «У визначних українських мислителів,—пише Чижевський,— знаходимо такі симпатії головним чином до німців (Прокопович, Сковорода, «Книги битія українського народу», почасти Куліш, Б. Кистяковський)».

У своїй книзі «Історія української культури» Мірчук твердить, що однією з найхарактерніших рис світогляду українського народу є «Західна орієнтація». «Україна, — проголошує він, — виразно орієнтована на Захід». І далі продовжує: «Вже у XVIII столітті ми можемо констатувати на Україні сильний західний, передусім німецький вплив; в наступному ж столітті легко довести виразну опіку філософського мислення головним чином з боку представників німецького ідеалізму».

Слід відзначити, що коли у 20—30-і роки та на початку 40-х українські буржуазні націоналісти твердили про вирішальний вплив на українську філософську думку німецької ідеалістичної філософії, то вже тепер вони намагаються встановити хоча б значну залежність української філософської думки від ідейного впливу США.

Авторський колектив «Нарису історії філософії на Україні» ставить за мету дати наукове, правдиве висвітлення історичного розвитку філософської думки українського народу і таким чином викрити всілякі фальсифікаторські концепції.

Простеживши історію розвитку філософських ідей на Україні, автори «Нарису» показують неспроможність ідеалістичного розуміння історії філософії. Історія філософської думки на Україні розглядається в «Нарисі» як процес, нерозривно зв'язаний з усім поступальним рухом історії українського народу, боротьбою класів і соціальними революціями. У книзі розкривається вирішальний вплив на розвиток передової думки самовідданої боротьби народних мас України проти соціального і національного гноблення.

Дослідження розвитку філософської думки українського народу викриває фальшивість тверджень українських буржуазних націоналістів про релігійно-ідеалістичний світогляд як основну рису світогляду українського народу. В «Нарисі» на конкретному матеріалі показується брехливість концепцій українських буржуазних націоналістів «про єдиний потік» в ідейному розвитку українського народу, а також брехливість їхніх тверджень про відокремленість його від ідейного розвитку російського народу.

В «Нарисі» показується, що вся історія філософської думки на Україні пронизана гострою боротьбою матеріалізму з ідеа-

лізмом, що відображає боротьбу антагоністичних класів, на які була розколота українська народність і українська буржуазна нація.

«Нарис історії філософії на Україні», розглядаючи матеріалізм як основний прогресивний зміст історико-філософського процесу, характеризує також і ідейного противника матеріалістичного світогляду — ідеалізм — у всіх його взаємозв'язках з релігією і метафізикою та інтересами реакційних класів.

Історія філософської думки на Україні показує, як переломлялися спільні закономірності боротьби матеріалізму й ідеалізму, діалектики й метафізики, атеїзму й клерикалізму, передових науково-природничих ідей з обскурантизмом в конкретних умовах України.

Крім закономірностей, властивих всесвітній історії філософії, історія філософської думки українського народу має й свої особливості, які визначаються умовами історичного, соціально-економічного, культурного й політичного розвитку України.

Спільність історичної долі українського й російського народів, боротьба прогресивних сил українського народу проти соціального і національного гноблення, допомога в цій боротьбі з боку передових людей російського суспільства — все це визначило великий вплив російської культури на розвиток філософської думки на Україні.

Прогресивні філософські вчення на Україні не тільки зазнавали могутнього і благотворного впливу передової російської культури, а й збагачували філософську думку російського народу, будучи цінним вкладом і у розвиток світової філософії.

Соціально-економічні й політичні умови боротьби українського народу обумовили той факт, що в центрі уваги українських мислителів стояли суспільно-політичні і соціологічні проблеми, пов'язані з розробкою шляхів визволення від національного і соціального гноблення, шляхів перетворення суспільного життя. Саме тому українські мислителі приділяли велику увагу питанням революції, дружби народів, гуманізму. В зв'язку з тим, що релігія і церква були складовою частиною самодержавно-кріпосницької держави, а боротьба проти цього ладу вимагала викриття релігійної ідеології та її головного оплоту — церкви, важливе місце в діяльності українських мислителів займала розробка питань атеїзму.

Деякі з українських мислителів хоча й не писали спеціальних праць, присвячених філософії, але їх твори, їх публіцистика і художня творчість були насичені матеріалістичною філософією і мали велике значення в боротьбі проти філософського ідеалізму і релігії, схоластики і метафізики та в розвиткові прогресивної філософської думки.

Важливою особливістю розвитку філософської думки на Україні і в усій Росії в дорадянський період було також те, що

матеріалістична філософія розвивалася тут, як правило, не офіційними філософами-професіоналами, а письменниками, дослідниками природи і політичними діячами. А майже всі офіційні філософи були переважно ідеалістами. Прогресивні мислителі змушені були розвивати і пропагувати матеріалізм у завуальованій формі, використовуючи для цього художню літературу та природознавство.

У підготовці «Нарису» автори керувалися марксистсько-ленінським принципом партійності, що є найважливішим принципом історико-філософського дослідження. «...Матеріалізм, — писав В. І. Ленін, — включає в себе, так би мовити, партійність...»⁹ Без принципу партійності не може бути вирішене жодне питання філософії. Принцип партійності тісно пов'язаний з основним питанням філософії і вбачає у своєму марксистському вияві точку зору матеріалізму з усіх питань ідеологічної боротьби. Підкреслюючи партійність філософії, Ленін писав: «Новітня філософія так само партійна, як і дві тисячі років тому. Партіями, що борються,.. є матеріалізм і ідеалізм»¹⁰.

Історія філософської думки на Україні цілком підтверджує положення марксизму-ленізму про те, що філософія в класово-антагоністичних формаціях завжди партійна, виражає і відстоює інтереси певних суспільних класів.

Принцип партійності філософії вимагає від марксиста-ленінця у всякому науковому дослідженні ставати на точку зору свого класу, відстоювати і розвивати діалектико-матеріалістичну філософію, рішуче викривати всякі антинаукові школи і течії, всякі різновиди ідеалістичної філософії. Ленін учив бачити класовий зміст будь-якої філософської теорії. «Люди завжди були і завжди будуть, — писав він, — дурненькими жертвами обману і самообману в політиці, поки вони не навчаться за всякими нравственими, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками знаходити *інтереси* тих чи інших класів»¹¹.

Таким чином, марксистсько-ленінський принцип партійності передбачає нерозривність філософії і політики, теорії і практики.

В. І. Ленін у своїх працях настійно підкреслював зв'язок філософії з політикою, з інтересами певних класів. Він указував, що цей зв'язок існує протягом усього класового суспільства.

Партійність марксистсько-ленінської філософії виявляється передусім в тому, що вона послідовно захищає інтереси революційного пролетаріату, політику його партії, веде непримиренну боротьбу проти будь-яких проявів буржуазної ідеології.

⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 364.

¹⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 329.

¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 7.

Марксистсько-ленінська філософія рішуче викриває всі форми релігійно-ідеалістичного світогляду, а також всякі намагання створити третю лінію у філософії, піднятися над матеріалізмом та ідеалізмом. Викриваючи брехливість тверджень буржуазних філософів про безпартійність їхніх учень, Ленін підкреслював: «Безпартійність у філософії є тільки ганебно-приховане лакейство перед ідеалізмом і фідеїзмом»¹².

Буржуазні ідеологи піддають жорстоким нападкам принципи партійності філософії. Слідом за ними ревізіоністи теж намагаються відстояти буржуазну ідею про так звану третю лінію у філософії, що стоїть нібито над матеріалізмом та ідеалізмом. Сучасні ревізіоністи, зокрема Лефевр — у Франції, Гейтс — у США, Джолітті — в Італії тощо заперечують марксистсько-ленінський принцип партійності філософії. У зв'язку з цим вони нападають на давно встановлену істину про непримиренність матеріалізму й ідеалізму, намагаються принизити значення матеріалістичної традиції. Вони відкидають висловлювання класиків марксизму-ленінізму про тісний зв'язок філософії з політикою.

Марксистсько-ленінський принцип партійності — гостра зброя проти буржуазного об'єктивізму, бездейності, перебільшення заслуг буржуазних філософів. Він є дороговказом у марксистському історико-філософському дослідженні і не тільки переслідує критичні цілі, а й передбачає боротьбу за розвиток та захист прогресивних традицій в історії філософії, вимагає уважного ставлення до матеріалістичної спадщини минулого і показу всього цінного у розвиткові філософської думки. Застосування марксистсько-ленінського принципу партійності до аналізу філософського вчення для матеріаліста зовсім не означає відмови від об'єктивності, з якою цей принцип збігається. Марксизм-ленінізм вимагає правильної об'єктивної оцінки того чи іншого філософського вчення.

Марксистсько-ленінські принципи висвітлення історії філософії заперечують будь-який спрощенський підхід до філософських традицій, вимагають докладного діалектико-матеріалістичного аналізу їхнього змісту в зв'язку з політичною та ідеологічною боротьбою, у зв'язку із тими завданнями науки та практики, які вирішували окремі мислителі чи філософські школи.

Правильно оцінити того чи іншого мислителя чи філософську школу можна тільки при умові об'єктивної оцінки самої епохи, оцінки розстановки її класових сил та ідейних течій і розкриття прогресивної тенденції історичного розвитку. В. І. Ленін вказував, що діалектико-матеріалістичний аналіз філософської думки минулого передбачає не нігілістичне відмежування від учень тих чи інших мислителів, а їх вивчення, розкриття

¹² В. І. Ленін, Твори т. 14, стор. 326—327.

гносеологічних та класових коренів їх помилок, дослідження і висвітлення тих раціональних зерен, що мали ці вчення.

Марксистсько-ленінський принцип партійності визначає не тільки сутність марксистсько-ленінського аналізу історії філософії, а й дає обґрунтовані наукові критерії історико-філософської оцінки певних філософів. Ленін вказував, що найважливішим критерієм для визначення місця якогось філософського вчення є його ставлення до релігії й атеїзму. Він показав також, що істотною закономірністю історії філософії є зв'язок матеріалізму з атеїзмом та ідеалізму з фідейзмом. Він писав, що ідеалізм «є тільки витончена, рафінована форма фідейзму»¹³, тоді, коли матеріалізм за своєю суттю, характером вирішення основного питання філософії виходить з розуміння світу таким, як він є, без усяких містичних додатків, і тому є рішучим противником фідейзму і полівіщини. «Тому вороги демократії, — писав Володимир Ілліч, — намагалися всіма силами «спростувати», підірвати, звести наклеп на матеріалізм і захищали різні форми філософського ідеалізму, який завжди зводиться, так чи інакше, до захисту або підтримки релігії»¹⁴.

Великий вождь підкреслював, що точка зору матеріалізму збігається з точкою зору науки, прогресивного природознавства. Ідеалізм же завжди був і лишається ворогом наукового прогресу. Ось чому ставлення до передових науково-природничих теорій, що підтверджують матеріалізм, є другим важливим критерієм оцінки філософських систем минулого. «На протязі всієї новітньої історії Європи., — писав Ленін, — матеріалізм виявився єдиною послідовною філософією, вірною всім ученням природничих наук, ворожою суевір'ям, ханжеству і т. п.»¹⁵. Відповідно до цього в «Нарисі історії філософії на Україні» філософська партійність тих чи інших філософських мислителів не тільки показується на розв'язанні ними основного питання філософії, а й аналізується також у зв'язку з їхнім ставленням до передових суспільно-політичних рухів свого часу, до передових ідей природознавства та до атеїзму.

Принцип партійності є надійною зброєю боротьби проти відриву філософії від практики, від політики. Він вимагає найвищої об'єктивності і найдбайливішого обліку всього того в історії філософії, що зв'язане з сучасністю, з інтересами марксистсько-ленінського виховання кадрів тощо.

Разом з тим марксистсько-ленінський принцип партійності рішуче заперечує всякий суб'єктивізм, намагання погіршити чи поліпшити погляди мислителів минулого, всяку модернізацію історії філософської думки, всяку довільність в оцінках, що впливає не з урахування об'єктивних історичних закономір-

¹³ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 329.

¹⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 4.

¹⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 4.

ностей, а з прагнення «пристосувати» той чи інший висновок з філософських учень минулого до будь-якої ситуації сучасного розвитку.

В. І. Ленін виступав «за сувору історичність в історії філософії, щоб не приписувати древнім такого «розвитку» їх ідей, який нам зрозумілий, але якого на ділі не було ще у древніх»¹⁶. Великий корифей марксистської науки вказував на неправильність такої методології історико-філософського аналізу, коли мислителів минулого оцінюють не з точки зору конкретних історичних умов їхньої діяльності, в порівнянні з їхніми попередниками, а висувають критерієм оцінки того чи іншого філософа лише те, чого він не враховував з точки зору ідей майбутнього, ідей наступних дослідників. На протигагу такої довільній, суб'єктивній методології історії філософії Ленін висунув принцип конкретно-історичного підходу як провідного критерію оцінки філософських учень минулого. «Весь дух марксизму, — писав він, — вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (а) історично; (б) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹⁷.

Точка зору конкретно-історичного підходу і є найважливішим принципом «Нарису історії філософії на Україні», в якому філософські ідеї аналізуються в певних соціальних і національних умовах їхнього розвитку і характеризуються згідно з марксистсько-ленінською методологією історико-філософського дослідження.

При дослідженні історії філософії необхідно відрізнити об'єктивний зміст філософських вчень від того, як себе називає той чи інший мислитель. Ленін вчив: «Про філософів треба судити не по тих вивісках, які вони самі на себе навішують («позитивізм», філософія «чистого досвіду», «монізм» чи «емпіріомонізм», «філософія природознавства» і т. п.), а по тому, як вони на ділі розв'язують основні теоретичні питання, з ким вони йдуть рука в руку, чого вони учать і чого вони навчили своїх учнів і послідовників».¹⁸ Автори книги, неухильно керуючись цією вказівкою Леніна, намагались встановити об'єктивний зміст поглядів діячів і мислителів, світогляд яких висвітлюється.

Для аналізу історії філософії як українського, так і інших народів важливе значення мають положення класиків марксизму-ленінізму про ставлення до національних традицій. Марксизм-ленінізм вчить уважно ставитись до національних традицій народів, їхньої передової культури й науки. Рішуче відкидаючи космополітизм та нігілізм, він розглядає передові, прогресивні традиції в національній культурі як цінний внесок народів у світову культуру.

¹⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 234.

¹⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 200.

¹⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 197.

Разом з тим марксизм-ленінізм вчить розрізняти класовий зміст тих чи інших національних традицій, розрізняти прогресивні і реакційні традиції в національній культурі. «Є дві національні культури в кожній національній культурі, — писав Ленін. — Є великоруська культура Пурішкевичів, Гучкових і Струве, — але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. Є такі ж дві культури в українстві, як і в Німеччині, Франції, Англії, у євреїв і т. д.»¹⁹ Це розмежування має винятково важливе значення для дослідження історії філософії, зокрема на Україні.

Надаючи великого значення розвитку національних традицій, Ленін водночас указував, що не можна обмежитись лише рамками національної філософії, не можна ігнорувати інтернаціональні зв'язки та міжнародний досвід у розвитку філософської думки тієї чи іншої країни. Марксизм-ленінізм вчить, що національну традицію в історії філософії, як і в історії культури взагалі, треба розглядати в тісному діалектичному взаємозв'язку з інтернаціональними традиціями.

Діалектичний взаємозв'язок національних та інтернаціональних традицій і є принципово важливою характеристикою всякого історико-філософського процесу, і в тому числі розвитку української філософської думки. Єдність національних та інтернаціональних традицій особливо яскраво проявилася в історії філософської думки на Україні, в тій важливій ролі, яку відігравала в розвитку філософської думки на Україні передова російська культура і російська класична філософія.

В «Нарисі» розкривається органічна єдність духовного розвитку російського і українського народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»²⁰, показується величезний вплив передової російської думки на розвиток суспільної думки України, на весь визвольний рух українського народу. Міцна єдність двох братніх народів, їх спільна боротьба за ліквідацію експлуататорських порядків — одне з головних джерел розвитку матеріальних і духовних сил українського народу, передової думки на Україні. Спільність економічного розвитку і класової структури України і Росії, духовна близькість цих народів-братів — все це сприяло такому глибокому і благодотворному взаємовпливу російської й української культур, що будь-які спроби ізолювати українську філософську традицію від російської привело б до штучного збіднення історії філософської думки на Україні, стало б прямою фальсифікацією історичних закономірностей розвитку українського народу.

¹⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 15.

²⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 71.

Боротьба українських революційних демократів — Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, Сергія Подолинського, Івана Франка, Павла Грабовського, Лесі Українки та інших прогресивних мислителів України проти національного і соціального гноблення була частиною загальноросійської визвольної боротьби проти самодержавства. В той же час філософська спадщина російських революційних демократів, ідеї Герцена, Чернишевського, Белінського і Добролюбова мали найширшу популярність на Україні, вони надихали прогресивні сили України на боротьбу за краще майбутнє.

Про благотворний взаємовплив української і російської культур свідчить, зокрема, діяльність таких визначних філософів-просвітителів, як Козельський і Лодій, таких видатних учених-мислителів, як Максимович і Осиповський, Потєбня і Мечников. Загальноросійське значення мала Києво-Могилянська колегія та Київська академія.

Єднання російської та української науково-філософської думки стало особливо помітним в епоху пролетарського руху в Росії і марксистського етапу в історії філософії наших народів. Марксизм на Україні розвивався на базі загальноросійського соціал-демократичного руху, на базі спільної боротьби російського і українського пролетаріату.

Яскраво розквітла дружба українського й російського народів після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли розвиток національних культур усіх братніх народів нашої країни міцно став на ґрунт пролетарського інтернаціоналізму, на гранітний фундамент великих ідей ленінізму, животворної національної політики КПРС і боротьби всього радянського народу за здійснення величних накреслень Комуністичної партії.

Отже, український народ має багату і плідну філософську традицію, але ця традиція ще не дістала належного висвітлення. Як уже згадувалось, «Нарис історії філософії на Україні» є першою спробою цілісного систематизованого висвітлення філософської думки на Україні з найдавніших часів до наших днів.

За останні роки на Україні опубліковано ряд наукових досліджень, присвячених філософським і суспільно-політичним поглядам окремих визначних мислителів, письменників і вчених (головним чином революційних демократів), які внесли певний вклад у розвиток вітчизняної науки і культури. Однак досі ще не було жодної монографії, в якій би висвітлювався з марксистсько-ленінських позицій розвиток філософської думки в якийсь певний період історії українського народу.

«Нарис історії філософії на Україні» синтезує всю велику й успішну роботу радянських філософів по вивченню окремих українських мислителів, революційних демократів, а також

роботу, яка базується на нових дослідженнях, здійснених авторами у зв'язку з підготовкою цієї книги. Так, у «Нарисі» вперше робиться спроба систематизованого викладу історії природничо-наукового матеріалізму на Україні, який відіграв важливу роль у боротьбі проти ідеалізму, у розвиткові матеріалістичної філософії. Вперше викладаються матеріалістичні погляди таких визначних учених, як М. М. Бекетов, В. Я. Данилевський, М. М. Ланге, В. І. Талієв, М. Д. Пильчиков, О. С. Шкляревський, І. Г. Оршанський, І. П. Щелков, А. П. Шимков, В. І. Левицький, І. М. Галущинський та ін. Нова оцінка і висвітлення даються філософським поглядам М. І. Зібера, О. О. Потебні, М. П. Драгоманова, П. Д. Лодія, М. І. Гулака, О. С. Терлецького та ін. Досліджено також маловивчені сторони філософських поглядів українських революційних демократів.

У книзі вперше дано критичне висвітлення ідеалістичних течій і головних їх представників на Україні в різні періоди історії українського народу.

Автори книги не тільки викривають реакційний характер ідеалістичних вчень, але й показують ті раціональні ідеї, які мали місце в окремих ідеалістів. В «Нарисі» заново досліджується розвиток матеріалістичних ідей на Україні в епоху імперіалізму, а також вперше зроблено спробу дослідження радянського періоду в розвитку філософії на Україні.

Важливим завданням дослідження історії філософії є питання про періодизацію. Враховуючи, що розвиток філософської думки в кінцевому підсумку визначається змінами в економічному ладі, за основу періодизації історії філософської думки на Україні в цій книзі взято періоди в розвитку соціально-економічних відносин. Виходячи з соціально-економічних епох у розвиткові українського народу, автори «Нарису» разом з тим показують, що зміна в економічному базисі не створює заново філософії, але визначає вид зміни й дальшого розвитку наявного мисленого матеріалу.

Залежно від змісту філософії і сили її впливу на історичний процес історія філософської думки українського народу, як і інших народів, поділяється на дві великі епохи — епоху домарксистської філософії й епоху філософії марксизму. Вся історія домарксистської філософії являє собою передісторію наукового світогляду.

Перша епоха в історії філософської думки в Росії й на Україні охоплює період від розкладу общинно-родового ладу і до появи капіталізму. В цю епоху зароджуються і розвиваються основні філософські напрями — матеріалізм і ідеалізм, між якими точиться боротьба, з'являються елементи діалектики на противагу пануючому метафізичному поглядові на природу й історію. Найвищим досягненням філософської думки першої епохи були погляди революційних демократів в особі таких ви-

датних представників, як Герцен, Белінський, Чернишевський, Шевченко, Добролюбов, Франко. Філософські і суспільно-політичні погляди революційних демократів зробили великий вплив на визвольний рух народів Росії, розчистили шлях для утвердження справді наукового світогляду — філософії марксизму.

Однак у цю епоху матеріалістична філософія ще не давала правильного й цілісного розуміння закономірностей розвитку об'єктивного світу. Її представники не могли поширити матеріалізм на галузь суспільного життя.

У допролетарський період визвольного руху філософська думка була в основному заняттям одиночок, здобутком філософських шкіл, що склалися з невеликої кількості філософів та їх учнів. Із розвитком пролетарського руху і виникненням марксистської філософії як ідеології пролетаріату становище докорінно змінилось. Виникнення марксизму, створення діалектичного та історичного матеріалізму стало справжнім революційним *переворотом в історії людської думки, який перетворив філософію на справжню науку.*

Всесвітньо-історичне значення цього перевороту полягає в тому, що коли всі філософські вчення, які передували марксизмові, в тому числі й прогресивні, не йшли далі пояснення світу і створення своїх ідеалів суспільного устрою, не знали законів революційного перетворення світу і неспроможні були поєднати теорію з практикою, то марксистська філософія вперше в історії поставила завдання і вказала на реальний шлях зміни світу в інтересах трудящих мас, надала вирішального значення революційно-практичній діяльності людей у справі перебудови суспільного життя.

Відкривши об'єктивні закони розвитку суспільства, марксизм вказав правильні шляхи розвитку людства. Маркс і Енгельс в особі робітничого класу побачили ту суспільну силу, яка покликана історією покласти край капіталізові і створити нове комуністичне суспільство.

До виникнення марксизму галузь суспільних явищ вважалася неприступною фортецею ідеалізму. Маркс і Енгельс позбавили ідеалізм опори і в цій галузі. Марксистська філософія ознаменувала вирішальну перемогу матеріалістичного напрямку у філософії над ідеалістичним. Маркс і Енгельс створили вищу, послідовну наукову форму матеріалізму — діалектичний матеріалізм і, поширивши його принципи на пояснення суспільного життя, створили теорію історичного матеріалізму, завершивши тим самим будову матеріалізму.

Створене Марксом і Енгельсом нове філософське вчення здобуло свій дальший розвиток у геніальних працях В. І. Леніна та в рішеннях КПРС. З самого початку свого виникнення марксистська філософія стала могутньою ідейною зброєю робітничого класу, всіх трудящих в їх боротьбі за революційне

перетворення світу, за здійснення вікових ідеалів людства про створення суспільства, вільного від гніту і експлуатації, суспільства, яке має забезпечити умови для всебічного розвитку і щастя всіх людей.

Марксистсько-ленінська філософія поширювалася і утверджувалася на Україні в непримиренній боротьбі проти світогляду експлуаторських класів, а також проти ідеології й політики ревізіоністів та догматиків. Поширення і розвиток ідей марксистсько-ленінської філософії було справою не одиночок, а всієї передової частини робітничого класу — більшовицьких організацій України, складового і невід'ємного загону РСДРП, створеної В. І. Леніним. На творах Маркса, Енгельса і Леніна виховувалися не тільки професіональні пролетарські революціонери, а й багатомільйонні маси українського народу.

Поширення й утвердження марксизму-ленінізму та його теоретичних основ — діалектичного й історичного матеріалізму в робітничому русі на Україні пояснюється тим, що він, правильно відображаючи корінні інтереси робітничого класу, вказує останньому історичні шляхи визволення від гніту поміщиків і капіталістів, шляхи до завоювання свободи, миру і соціалізму.

Епоха марксизму в свою чергу ділиться на два етапи: період до перемоги Жовтневої соціалістичної революції і період після неї. Обидва періоди якісно відрізняються один від одного за своїми принциповими рисами.

По-перше, у радянський період історії філософії нашої країни змінилася сама основа розвитку філософської думки. Якщо в дореволюційній Росії матеріалістична, справді наукова філософія, якою є марксизм-ленінізм, не могла стати світоглядом усього суспільства, то в радянський період вона стала філософією всього радянського народу, керованого КПРС.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудова соціалізму в СРСР відкрили широкий простір для дальшого розвитку марксистсько-ленінської філософії. Під прапором марксизму-ленінізму небачено розцвіла творчість народів СРСР в усіх галузях суспільного життя, в тому числі і в філософії. Радянський період в історії філософії нашої Батьківщини демонструє перемогу марксистсько-ленінської філософії над ідеалістичною філософією всередині країни. На порядок денний стали завдання боротьби з релігійно-ідеалістичними та всякими іншими пережитками капіталізму в свідомості людей, з елементами буржуазного впливу на них, з різними відхиленнями від марксистської ідеології — націоналізмом, ревізіонізмом, догматизмом тощо.

У політичній діяльності КПРС марксизм-ленінізм і його філософія знаходять практичну і творчу основу свого дальшого

розвитку. Комуністична партія Радянського Союзу уособлює колективний розум філософської думки сучасності.

Неподільне панування марксистсько-ленінської філософії в нашій країні було досягнуто в непримиренній боротьбі з усіма проявами ідеалізму й метафізики. З ліквідацією експлуаторських класів і побудовою єдиної соціалістичної системи господарства була знищена соціально-економічна база для існування різних філософських напрямів. У Радянському Союзі взагалі, і в Українській РСР зокрема, утвердилась єдина філософія — діалектичний та історичний матеріалізм. Наявність у нашій країні окремих проявів ідеалізму й метафізики, залишків релігійних поглядів є ще певним пережитком минулого і результатом певного впливу сучасної буржуазної ідеології, які успішно переборюються в ході комуністичного будівництва.

К. Маркс, показуючи значення революційної теорії для революційної практики, вказував, що теорія стає матеріальною силою, коли вона оволодіває масами. Марксистсько-ленінська філософська думка, стаючи в радянський період здобутком народу, виступає величезною матеріальною силою. Вона є теоретичною базою практичної побудови комунізму.

Марксистська періодизація історії філософії виходить не тільки з поділу етапів розвитку філософської думки за основними соціально-економічними формаціями, а й враховує специфічні для кожної країни історичні періоди зрілості тієї чи іншої формації, найважливіші історичні події життя народу, періоди розвитку його культури і філософську традицію.

Небувалий у багатомісячній історії українського народу розквіт найпередовішої філософської думки в радянський період є яскравим спростуванням брехливих вигадок українських буржуазних націоналістів та їх імперіалістичних хазяїв про те, що філософська думка на Україні нібито «знищена», переживає «цілковитий застій» тощо.

Історія філософії радянського періоду є свідченням того, що діяльність КПРС, її політика служать животворним джерелом найпередовіших, марксистсько-ленінських ідей сучасності. Вона показує, що марксизм-ленінізм розвивається як узагальнення практичної боротьби мас, що теоретичні положення марксизму-ленінізму нерозривні з практичними завданнями партії, завданнями комуністичного будівництва, бо без єдності теорії і практики неможливий жоден крок вперед у розвитку філософії марксизму-ленінізму. «Партія вважає своїм найважливішим обов'язком,— сказано в Програмі КПРС,— дальший розвиток марксистсько-ленінської теорії на основі вивчення і узагальнення нових явищ у житті радянського суспільства й досвіду світо-

вого революційного робітничого і визвольного руху, творче поєднання теорії з практикою комуністичного будівництва»²¹.

Сучасна епоха є епохою триумфу марксизму-ленінізму і його філософії. Марксистсько-ленінська філософія — єдино науковий світогляд і метод пізнання та революційного перетворення світу — з кожним днем стає здобутком дедалі ширших мас, які борються за нове суспільне життя на принципах соціалізму і комунізму. Вона стала панівною філософією у країнах світової соціалістичної співдружності. Марксистсько-ленінська філософія охоплює все ширші й ширші кола трудящих в капіталістичних країнах і в країнах, які скидають з себе ярмо колоніалізму.

Марксистсько-ленінська філософія є могутньою ідейною зброєю в руках КПРС і радянського народу в боротьбі за побудову комунізму в СРСР. Діалектичний та історичний матеріалізм є також теоретичним, філософським фундаментом стратегії і тактики марксистсько-ленінських партій інших країн, ідейною основою руху всіх народів від капіталізму до комунізму. Філософія дає наукове обґрунтування об'єктивної необхідності соціалістичного і комуністичного перетворення світу, показує історичну неминучість перемоги комунізму.

Цій великій меті служить і марксистсько-ленінська історія філософії, зокрема наукове висвітлення історії розвитку філософської думки на Україні.

²¹ «Матеріали XXII з'їзду КПРС», К., 1962, стор. 386.

Розділ I

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА І ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА НА РУСІ В ПЕРІОД ЗАНЕПАДУ РОДОПЛЕМІННОГО І ФОРМУВАННЯ ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ

Суспільно-політична і філософська думка на Русі, що зародилася в XI—XII ст., відбила економічний, політичний і культурний розвиток східнослов'янських племен у період остаточного розкладу родоплемінного ладу та формування феодального. То був дуже важливий етап історії сучасних братніх східнослов'янських народів — українського, російського і білоруського, період їх виходу на шлях загальнолюдської цивілізації. Східнослов'янська група племен, об'єднавшись в єдину державно-політичну організацію, стала неприступним валом, об який не раз розбивалися наскоки східних кочівників, що загрожували стерти з лиця землі культуру всієї Європи.

1. Світогляд східних слов'ян у період розкладу родоплемінного ладу

На неосяжних просторах Східної Європи, що простяглися від західних схилів Карпат до басейну Дону та від південного узбережжя Балтійського моря до північного узбережжя Чорного, з найдавніших часів осідали східнослов'янські племена— давні предки українського, російського і білоруського народів.

Економічну основу суспільного життя на той час становила спільна родова власність на засоби та знаряддя виробництва. Основною господарсько-економічною одиницею був рід, що складався з великих сімей, зв'язаних між собою кровними узами. Декілька родів утворювали селища, або громади, що мали вже не тільки кровні зв'язки, але й економічні, тобто спільно володіли орною землею, луками, лісовими угіддями, озерами тощо. Одночасно з родовою власністю існувала ще й індивідуальна власність, власність на знаряддя праці та на речі особистого вжитку. У вирішенні всіх справ родової організації

найголовнішим і непорушним авторитетом був звичай батьків і дідів. Спільні справи ближчих між собою родових общин вирішувала рада старійшин, яка ніким не обиралася і не призначалася, а утворювалась сама по собі з найстаріших і найдосвідченіших представників родів.

Плем'я складалося з родів, зв'язаних між собою спільною територією і культурою, спільним походженням від якогось одного прадідівського роду, спільними звичаями й інтересами в захисті від нападів інших племен. На чолі племені стояв військовий ватажок, що обирався радою родових старійшин із найдосвідченіших воїнів.

Знаряддя праці і захисту від ворогів, якими користувалися давні слов'янські племена на вищій стадії родоплемінного суспільного життя, яскраво свідчать про їх культурний розвиток. Вже на тодішньому історичному ступені свого розвитку слов'яни були обізнані з основними видами механічної обробки знарядь праці. Набуті емпіричним досвідом практичні знання передавалися з покоління в покоління через наочне переймання в процесі самої праці.

Свій чуттєвий досвід, як і всі явища природи, тогочасні люди не вміли ані добре аналізувати розумом, ані контролювати чи перевіряти практично, оскільки сама практика була ще надто примітивною і обмеженою, а логіка мислення — дуже простою. Їх судження не виходили за межі характеристик зовнішніх, розрізнено сприйманих, одиничних прикмет речей, зв'язки яких не пояснювалися зовсім. Саме це невідоме й становило ґрунт для фантастичної творчості людей первісного суспільства.

Духовна творчість східнослов'янських племен, як і будь-якого іншого народу, з самого початку була спрямована на освоєння явищ природи і являла собою першу незрілу спробу ще слабого людського розуму збагнути зовнішній світ. У багатющій скарбниці міфології під покровом наївно-дитячої фантазії знаходимо первісний зародок космологічних і космогонічних уявлень, які передавалися з покоління в покоління, змінювалися і доповнювалися новим матеріалом. Вся різноманітна міфологічна творчість народів яскраво відобразила боротьбу немічної людини з незрозумілими їй стихійними силами природи. На тому ступені духовного розвитку людей характерною рисою їх мислення був антропоморфізм, тобто перенесення людських фізичних і моральних властивостей на предмети і явища природи. Антропоморфічні уявлення у різних племен відрізнялися лише зовнішніми ознаками, залежними від місцевих умов життя і побуту. Однак всі ці уявлення відображали відношення людей до природи. Сонце, земля, вода розглядаються як життєдайні сили, а вся природа — як джерело життя.

Відображаючи фантастичне розуміння явищ зовнішнього світу, первісна ідеологія виражала, однак, не пасивне ставлення

людей до природи, а їх боротьбу, яка була головним змістом більшості міфологічних творів, де гіперболізованим силам природи протиставлявся міфічний герой, наділений фантастично перебільшеними якостями. У своїй основі первісна міфологія була наївно-натуралістичною. Вона не створювала образів безплотних духів, а фіксувала своєрідні знімки з природи речей і персоніфікувала їх. Цей свій характер міфологія зберігала протягом усього періоду родоплемінного суспільства. Слов'янська міфологія, як і міфологія інших народів, створила неоціненне багатство неперевершених образів. Для свого часу вона мала велике практичне значення, оскільки в ній відбилися космічні, метеорологічні та фізичні зміни, якими зумовлюється розвиток життя і практична господарсько-виробнича діяльність людей.

На тій же емпіричній основі, крім міфології, виникли й усі інші види усної народної поетичної творчості — колядки, щедрик, веснянки, прислів'я, приказки тощо, в яких сконденсувалися почуття і помисли тодішніх людей. Звичайно, поетична творчість походила не від «голого» чуття і не від «чистого» натхнення, а її предметом завжди були опоетизовані життєдайні сили природи. Це знайшло своє відображення насамперед у розвиткові мови — найголовнішої поетичної скарбниці, з якої багато поетичних образів дійшло аж до наших часів.

Мова з самого початку свого існування була знаряддям виробничих зв'язків і духовного розвитку людей. З її появою виникла й поезія. В мові конденсувалися виробничі й життєві досвіди людей, відбилися їх почуття і помисли. Про її велике значення у розвиткові людського суспільства свідчить хоча б те, що вже в найдавніші часи їй надавали магічної сили впливу не тільки на людей, але й на предмети природи (варто згадати хоча б найрізноманітніші заклинання, чаклування, чарування тощо).

Життя і праця людей супроводжувались найрізноманітнішими обрядами і церемоніями, від яких ніхто не міг відступитися, ані порушити їх. Виникнення весняних, літніх і зимових свят та різних обрядів, зв'язаних із народженням, одруженням, похованням тощо, не було продуктом релігійного почуття. Свята і обряди не мали в собі ніякого релігійного сенсу.

Первiсним проявом релігійного мислення в слов'ян так само, як і в інших народів, була фетишизація сил і явищ природи, у зв'язку з чим зародилася віра в існування добрих і злих духів як джерела добра і зла. З появою думки про можливість здобути ласку духів добра і відвернути гнів злих духів, виникли і всякі моління, чарування і заклинання. Таким чином, релігійна свідомість ще на початку свого зародження почала обертатися між двома полярно протилежними поняттями — добром і злом. З роздвоєння релігійної свідомості виникло ілюзорне бажання знайти собі покровителя, — бо на тому ступені роз-

витку людину на кожному кроці підстерігала небезпека і невідступним супутником її життя було почуття страху перед силами природи, яке і стало вихідною точкою релігійного мислення та релігійної творчості. А оскільки ж тогочасна людина не в силі була ще пояснити реального явища навколишнього світу, то, цілком природно, що в її свідомості виникла уява про існування якоїсь міфічної істоти, якій вона стала поклонятися і почала її шанувати, як свого покровителя. Проте і в сфері фантастичного людська свідомість не творила чогось такого, що б ішло не від почуттів.

З емпіричних спостережень люди створювали уявлення про те, що їх життя і добробут залежить від тих явищ і сил природи, які були для них зовсім незрозумілими, перед якими вони почували себе цілком немічними і фетишизували їх діяння. Фетишизація реальних предметів і явищ природи привела до уявлення про існування божеств, про їх опіку над життям людини.

Основну рису релігійної свідомості людей на даному ступені їх суспільного і розумового розвитку становило почуття повної залежності від нерозгаданих сил природи. Придушена почуттям страху, людина прагнула знайти вихід у самій же природі. Але слабке її мислення лише перекручувало природу, створюючи фантастичні образи тих предметів, до яких вона зверталася своїм почуттям.

Формою релігійних вірувань у слов'ян в епоху родоплемінного суспільства був політеїзм — специфічна форма відображення тогочасного нерозвиненого суспільного ладу, патріархальної замкнутості політичного й культурного життя. Поки племена жили кожне окремо, то в них ще не було жодного уявлення про єдиного бога, творця всесвіту. Кожне плем'я шанувало ті божества, в яких воно уособлювало своїх покровителів, а отже, кожне плем'я створювало своїх богів по образу свого життя. «Густинський літопис» називає такі дохристиянські божества східних слов'ян: Перун — бог грому і блискавки, Волос — бог тварин, Позвізд — бог світла, Ладо — бог весілля і добробуту, Купало — бог достатку.

Крім божеств, наші предки вірили в існування лиходійних сил — лісовиків, болотяників, водяників, вовкулаків, відьом тощо. Буржуазні вчені вбачають у цьому зародки метемпсихозу. Але в дійсності метемпсихоз — явище пізніших часів, яке виникло з поширенням християнства. Культ божеств і віра в духів у тодішніх людей мали інше практичне значення, ніж метемпсихоз у християнській релігії. Племінні божества були зв'язуючим ідеологічним фактором, що з'єднував роди того чи іншого племені.

В X ст., коли родоплемінний лад остаточно занепав, у східних слов'ян почався перехід від політеїзму до монотеїзму.

Мораль і право як специфічні форми суспільної свідомості на нижчому ступені родоплемінного суспільства не виділялися із загальних уявлень про життя людей. Моральні і правові норми поведінки людей, які склалися, ще не були виражені в специфічних поняттях. Але це не означає, що в той час не існувало ніяких моральних і правових відносин між людьми. Інша справа, що їх відображення у свідомості людей ще не було диференційованим. Тільки на вищій фазі розвитку цих відносин їх відображення виступили в повній своїй силі і почали диференціюватися. Почуття обов'язку індивіда по відношенню до колективу, власне, і є тією першою основою, на яку спиралися моральні відносини людей. Це почуття, яке навіть не завжди ясно усвідомлювалось людьми, мало своїм джерелом суспільне життя і відіграло надзвичайно велику роль. Вже на перших ступенях свого суспільного життя люди усвідомлювали, що вони, на відміну від тварин, не можуть жити один без одного, без гурту. Це усвідомлення було наслідком праці, в процесі якої почуття колективізму, громадськості у людей розвивалося значно гостріше. Воно було не проявом біологічної прив'язаності, а набутих соціальних почуттям, невід'ємним супутником усього життя людини, і тому виявлялося не епізодично, а повсякчасно. Щоб не стати здобиччю хижих звірів або вистояти перед незрозумілими їм могутніми силами природи, первісні люди мусили жити громадами і спільно працювати.

Отже, почуття колективізму у людей з давніх-давен проявлялось у виробничих, трудових зв'язках. Саме ці зв'язки й становили ту суспільну основу, в якій беруть свій початок моральні й правові відносини та їх відображення. Ці відносини здійснювалися повсякденно, і люди звали до них так, що звичка ставала для них другою натурою, а саме — соціальною натурою. У міру того, як розросталися і розвивалися виробничі відносини родоплемінного суспільства — із переходом від збирання плодів, полювання до скотарства, землеробства і ремесел, тобто від нижчих, примітивних форм суспільного життя до більш розвинених (від матріархату до патріархату), розвивалися моральні й правові відносини та формувалося їх відображення в головах людей. Саме цей процес відображення і охоплює сферу моралі і права родоплемінного суспільства.

У родоплемінному суспільстві, де немає поділу на класи привілейованих і принижених, де всі ведуть однаковий спосіб життя і користуються тими ж самими вигодами, однаково зносять усі злигодні, індивід не протистоїть колективу. Тут у всіх такі самі нероздвоєні почуття і нероздвоєні думки, — бо немає ґрунту ні для почуття зверхності, ні для почуття приниженості.

Велику роль відігравала сила громадської думки. Найвищим критерієм усіх вчинків людей і моральним їх законом був ві-

ками вироблений звичай, заповіт предків, авторитет якого ніхто не смів порушити. Ніхто не наважувався знехтувати ці звичаї і виступати проти колективу, бо ніхто не мав інших інтересів, крім інтересів свого колективу (роду, племені), до якого він належав.

Найхарактернішою особливістю звичаїв східних слов'ян в епоху родоплемінного суспільства була рівність. У них навіть існував звичай полонених не обертати на своїх рабів і через деякий час після їх захоплення відправляти до своїх суплемінників. Елементи рабства помічаються уже дещо пізніше, в період занепаду родоплемінних відносин і переходу до феодалізму.

Про рівність, як особливість звичаєвого права у слов'ян, свідчить ще й такий факт. Родоплемінне суспільство знало дві фази розвитку правових відносин: відносини матріархальні і патріархальні. Однак варто сказати, що в патріархальний період жінки у слов'ян не були зведені до становища домашніх рабинь, хоч функції глави сім'ї належали чоловікові, а родовід йшов по батьківській лінії. Мати тоді виконувала важливі в сім'ї обов'язки і займала почесне місце в родині.

Та з занепадом родоплемінного суспільства завмирили повільно й ті моральні та правові відносини, що довгими віками склалися на його основі.

2. Суспільно-політична і філософська думка Київської Русі

В VI—VII ст. у східних слов'ян родові зв'язки почали слабшати, а у VIII—IX ст. — занепадати. Причиною розкладу родоплемінних відносин була поява приватної власності на засоби виробництва, внаслідок чого почали виділятися окремі роди, які збагачувалися за рахунок інших, а глави цих родів ставали князями і поступово зосереджували у своїх руках політичну владу.

З дальшим розвитком приватної власності на засоби виробництва патріархально-родові відносини східних слов'ян поволі вступали місце феодальним відносинам, які розвивалися інтенсивніше і основою яких був феодальний спосіб організації суспільного виробництва та поділ суспільної праці. Земля, якою раніш володіли родові організації, і люди, що її обробляли, стали власністю князів і бояр, які тепер щедро наділяли своїх дружинників цілими земельними ділянками разом з населенням, що на них проживало. Отже, первісна, патріархальна громада поділилася на два основні класи — всевладних і повноправних князів і бояр та безправних землеробів — смердів.

Особливістю історичного розвитку Русі був її прямиий перехід від патріархально-родового ладу до феодального. Характерною рисою її розвитку було й те, що в системі феодальних від-

носин довго ще зберігалися залишки патріархально-родового укладу, головним з яких було общинне землекористування.

В X ст. на Русі утворилася велика феодальна держава з центром у Києві. В «Повісті временних літ» розповідається, що коли припинила своє існування династія полянських князів, слов'яни приблизно коло 862 р. запросили до себе князувати варязьких князів Рюрика, Трувора і Синеуса. Ця легенда потім послужила основою антинаукової теорії про норманське походження держави на Русі. Спочатку цю теорію поширювали німецькі історики, а потім її підхопили й російські та українські дворянські історики. Однак подібні теорії не мають під собою ніякого наукового ґрунту, оскільки відомо, що виникнення держави на Русі, як і в інших народів, сталося на самобутній економічній основі з появою феодальної власності та поділу суспільства на класи, її створення було викликане внутрішніми і зовнішніми політичними обставинами. Інтереси оборони вимагали об'єднаних дій і створення військово-політичних союзів між князями.

Історично Київська держава мала дуже велике прогресивне значення. Вона об'єднала численні племена в єдиний державний союз і цим самим забезпечила їх дальший економічний, політичний і культурний розвиток, зміцнила їх оборонну міць, захистила самобутню культуру. Київська держава була єдиною правітчизною, на ґрунті якої розрослося спільне коріння трьох братніх східнослов'янських народів — українського, російського і білоруського. В період існування Київської держави зародилися міцні традиції їх братерського єднання і взаємодопомоги.

Київська держава відіграла також велику міжнародну роль. Вона стала неприступним валом на сході Європи перед нападками ордами, що насувалися зі сходу, загрожуючи знищити всю європейську цивілізацію. Київська держава постала як велика держава саме в той час, коли все слов'янство почало входити в історію світової культури, створюючи свої оригінальні зразки. За часів Київської держави на Русі зросли міста, що докорінно зміцнювало її економічний, політичний і культурний розвиток. Вони були не тільки оборонними пунктами, а й осередками розвитку ремесла, торгівлі, більш високого культурного життя.

Величезним культурним досягненням на Русі в той період було введення письма та розвиток освіти, викликане насамперед потребами державного життя, а також поширенням християнства, що уже тоді стало державною релігією.

Введення письма дало великий поштовх розвитку культурного життя східних слов'ян. Для зносин із сусідніми культурними народами конче потрібні були письменні люди, державні керівники, які б уміли писати і читати державні акти. Уже за Володимира Святославовича створювалися школи, в

яких навчали письма і лічби. Особливо багато уваги поширенню освіти приділив князь Ярослав, який і сам був добре освіченою на той час людиною. Як повідомляє літопис, Ярослав «книгамъ прилежа, и почитая е часто в нощи и въ дне. И собра писць многы, и прекладаше от грекъ на словѣньское писмо. И списаша книги многы»¹.

З розвитком писемності та освіти зростав і попит на книги. Так з'явилася література, спочатку перекладна, а потім оригінальна. Одним з найдавніших перекладних творів було «Остромирове євангеліє», списане з болгарського тексту у Києві в 1056—1057 рр. для новгородського посадника Остромира. До перекладної літератури належать також «Ізборники Святослава» — перший від 1073 р. і другий від 1076 р., — складені для Святослава Ярославича.

Серед перекладних творів відомі також книги візантійських «отців церкви» — Василя Блаженного, Іоанна Златоуста, Григорія Богослова, Діонісія Ареопажита, Кирила Єрусалимського, Єфрема Сіріна, Іоанна Дамаскіна. На Київській Русі знали в перекладах і такі твори, як «Шестоднев», «Християнська топографія», «Хроніки» Георгія Амартола і Малали. В XI—XII ст. були перекладені «Житіє св. Андрія христа ради юродивого», «Житіє святого Василя», а також апокрифічні оповідання «Про царя Соломона», «Хожденіє богородиці по муках», «Діяння Павла і Векли», «Роман про Олександра», «Девгенійове діяння», «Оповідання про премудрого Акіра», «Переказ про Вавилонське царство», «Житіє Варлаама і Йоасафа» і, мабуть, багато інших.

За перекладними з'явилися й оригінальні твори київських авторів. До нас дійшли твори Іларіона — «Слово про закон і благодать», Феодосія — «Повчання», Климентія Смолятича і Кирила Туровського — «Проповіді», Данила — «Хожденіє ігумена Данила в святую Землю», невідомого автора — «Сказаніє про Бориса і Гліба» та ін. Вся ця література мала своїм завданням виховувати людей в дусі покори християнській церкві і державній владі.

Першими оригінальними творами історичної і політичної літератури були літописи «Повість временних літ» (кінець XI—початок XII ст.), Київський літопис (XII ст.), Галицько-Волинський літопис (XII—XIII ст.), в яких тогочасні літописці записували з переказів, а також як очевидці важливі історичні події, справи князів, церковних діячів тощо. Твори ці, хоч вони поряд з реальними історичними фактами і подіями містять найфантастичніші домисли, є важливими джерелами писаної історії східнослов'янських народів — українського, російського і білоруського. До XI ст. відноситься поява першого збірника

¹ «Повесть временных лет», ч. I, М.—Л., 1950, стор. 102.

постанов, складеного на основі звичаєвого права того часу, що має назву «Правда Руськая». Її автором вважають Ярослава. Це найважливіший твір тієї епохи, на підставі якого можна скласти найбільш об'єктивну уяву про економічні, політичні та правові відносини на Русі в період раннього феодалізму. Важливим документом політичної думки XII ст. було «Поученіє дітям» князя Володимира Мономаха.

Вінцем розвитку поетичної творчості східних слов'ян періоду Київської держави було «Слово о полку Ігоревім» — невмирущий епічний твір невідомого автора XII ст.

Важливою подією у політичному і культурному житті Русі часів Київської держави було введення християнства, викликаного насамперед тогочасними політичними обставинами. В чому полягали ці політичні обставини?

Володимир був першим князем на Русі, якому вдалося силою подолати князівські міжусобиці і підпорядкувати владу князів вищій владі великого князя, яка стала єдиною в усій східнослов'янській державі. Зміцнюючи далі внутрішні політичні зв'язки усіх частин великої феодальної держави, Володимир дійшов до висновку і про необхідність духовної єдності. За тих часів духовну єдність могла творити передусім релігія. Але стара язичеська релігія для цього не підходила. Потрібний був новий, витонченіший, засіб. Ним стало християнство, офіційно запроваджене як державна релігія. Перенесене з Візантії на східнослов'янський ґрунт і примусово насаджене на Русі, воно відразу ж повело запеклу боротьбу проти місцевої культури. Разом з тим воно змушене було увібрати в себе і переробляти відповідно до своїх канонів всі ті елементи культури, що були створені на Русі в період язичества.

Як ідеологічна установа феодальної держави, християнська церква відіграла в той час певну роль у поширенні писемності й освіти. Але цю роль не слід перебільшувати. Церква поширювала освіту тільки серед феодальної аристократії, світської й духовної, як того вимагали потреби зміцнення духовного, економічного та політичного панування класу феодалів. Що ж до простих трудівників, то вони залишалися зовсім неписьменними.

Незрозуміле для широких неосвічених мас суспільства християнське світорозуміння сприймалося ними дуже повільно, а отже, не могло відразу замінити того наївно-реалістичного світогляду, елементи якого залишалися з язичеських часів і міцно трималися й на ґрунті феодально-політичного ладу. Ні Володимир, ні Ярослав не покінчили з ними, як запевняли та ще й тепер запевняють церковники. Безумовно, християнство, ставши світоглядом панівного класу, робило сильний вплив і на розвиток мислення простих людей, та все ж самотутні риси народ-

ного світогляду зберігалися, дуже повільно змінюючись протягом віків із змінами суспільно-політичного життя.

Християнство підтримувалось державою, оскільки воно мало велике значення насамперед для державної політики: його віровчення освячувало феодальний суспільний лад так само, як на своїй первісній батьківщині воно освячувало рабовласництво. А для простих трудівників християнське вчення з його догмами, канонічними і обрядовими приписами було суто формальною справою, нав'язаною ззовні. В церковній літературі навіть пізніших часів зустрічаємо нарікання на «байдужість і грубість черні», яка не вміла молитися так, як того вимагали церковні приписи.

Поширенню християнського світогляду сприяли як твори старших «отців» християнської церкви — Тертуліана, Августина, так і пізніших богословів — Іонна Дамаскіна, Іоанна Златоуста, Григорія Богослова та ін., а також апокрифічні твори, відомі на Русі вже з XI ст.

Основу християнського світорозуміння становили фантастичні біблійні оповідання про створення світу богом з нічого за шість днів, про те, що всі рухи — від великих космічних тіл до найдрібніших порошинок — визначені богом і відбуваються в одному і тому ж незмінюваному напрямі, а також догми про неминучий кінець світу, про другий прихід Христа і «великий суд божий». Людський розум, за християнським вченням, сам нічого не може знати про світ і його створення, бо він безсилий збагнути те, що постало з розуму бога, він може дізнатися про це тільки через божественне «одкровення», викладене в святому письмі. Отже, істинними оголошуються лише ті знання, які черпаються з цього святого письма.

З містичного розуміння божественного визначення виходять християнська етика і соціологія. Так, за християнською етикою кара божа має оберігати людину від зла і спрямовувати її поведінку до добра. Тіло людини смертне, душа — безсмертна. Земне життя розглядається як тимчасове, тяжке випробування для душі людини. Після смерті душа праведника потрапляє до раю, на вічне блаженство, а душа грішника — до пекла, на вічні муки. Все, що людині судилося в житті, наперед визначене богом і змінити його ніхто не може — таке основне положення християнської етики, яка в усі часи свого існування мала виховувати людей в душі покори перед богом, церквою, владою.

За християнською соціологією державна влада також походить з розуму бога, а тому людина зобов'язана у всьому користися їй. Поділ суспільства на класи трактується як божественне визначення, а отже, стверджується і освячується соціальна нерівність, яка в часи Київської держави була однією з найхарактерніших рис суспільного життя.

Ідеологія християнства справила значний вплив на формування суспільно-політичних ідей і поглядів, загального світогляду людей тієї епохи. Всі літературні твори — «літописи», «послання», «проповіді» тощо — несуть на собі відбиток християнського світогляду. В тих християнсько-побожних за формою творах, проте, мова йшла далеко не про самі лише релігійні справи, а й про суспільно-політичне життя, про моральні поняття і принципи, про освіту тощо.

Суспільно-політична і філософська думка в період існування великої Київської держави та її занепаду відобразила процес становлення і розвитку феодального суспільного ладу на Русі, і тому нема нічого дивного, що тогочасна література подає феодальні порядки як благодать, а всі соціальні відносини, класову нерівність, християнську релігію і церкву розглядає як встановлені божим провидінням на вічні часи. Тогочасна література не аналізує, а лише стверджує ті відносини, посилаючись на біблію, євангелія та інші церковні книги. Відсутність історичних знань компенсувалась фантастичними легендами або оповіданнями, як, наприклад, легенда про заснування Києва. Історичні факти, на які мала спиратися суспільно-політична думка, перепліталися з вигаданими ситуаціями, навіяними релігійними поглядами.

Найменше зазнала впливу християнської ідеології «Руська Правда», в якій соціальні, майнові, правові відносини, побут людей показуються в їх дійсному вигляді. Поруч з новими, феодальними економічними відносинами і правовими порядками в ній значне місце займає опис залишків звичаєвого права, яке складалося в дофеодальні часи. Елементи дохристиянського світогляду переважають також у «Слові о полку Ігоревім». Ці твори — переконливе свідчення того, що суспільно-політичні і правові ідеї та думки, а також етичні поняття й естетичні погляди прабатьківщини братніх російського, українського й білоруського народів — Київської Русі зароджувалися і на місцевому, східнослов'янському суспільно-політичному та історично-культурному ґрунті, а не цілком привнесені ззовні.

Від часів Володимира Святославовича і до князювання Володимира Мономаха суспільно-політичні думки виражали основну тенденцію історичного розвитку Русі, східнослов'янської народності, яка в цей час консолідувалася в єдиний політичний організм. Найголовнішими питаннями тогочасної суспільно-політичної думки були: державно-політична єдність всіх східнослов'янських земель під владою великого князя; оборона від безперестанних нападів східних кочівників, західних сусідів, а також Візантійської імперії з півдня; ліквідація постійних князівських міжусобиць, а також заворушень пригноблених народних мас, які стихійно піднімалися проти феодальної експлуатації, що дедалі посилювалась. Розв'язання всіх цих найго-

ловніших завдань в той час зводилося до зміцнення одноособової державної влади великого князя, що відповідало й розвиткові феодалських відносин.

У тогочасній літературі прославляється діяльність великих київських князів, особливо Володимира Святославовича, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, яким завдячуються великі історичні досягнення Русі. Київський митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» (XI ст.) називає Володимира і Ярослава вчителями і наставниками, які «не въ худѣ бо и не въ нѣведомѣ земли владычествоваша, но въ Русской, яже вѣдома и слышима есть всѣми концы земля...»²

Ідея об'єднання всіх східнослов'янських земель під одноособовою владою великого князя є провідною в літописі «Повість временних літ». Виникнення й розквіт великої Київської держави розглядаються в літописі як результат головним чином мудрої діяльності Володимира, а також і Ярослава. У творі підкреслюється історична і етнічна спільність слов'янських племен, засуджуються князівські незгоди і міжусобиці — причини лихоліть і подальшого занепаду державного життя.

Ідея державної єдності Русі є також лейтмотивом і героїчного твору «Слово о полку Ігоревім», написаного в кінці XII ст., коли велика Київська держава вже розпалася на окремі князівства. Невідомий автор цього твору щиро вболіває за долю Русі. Головною ідейно-політичною канвою «Слова» є думка про те, що Русь, об'єднана в єдину державу, легко відбивала всі напади зовнішніх ворогів і жила в достатках, а коли почалися князівські чвари, то «погибает жизнь Дажьдожа внука» (тобто руського народу. — *Ред.*). Автор «Слова» підкреслює, що розбрат і міжусобиці між князями ослабляли сили держави, а «погани с всех сторон приходжаху с победами на землю Руськую». Він проклинає половецьких князів Брячислава і Всеволода за те, що вони розпалювали міжусобиці, війни і «своими крамолами начасте наводити погани на землю Руськую», закликаючи руських князів об'єднатися і спільними силами захищати вітчизну. Твір пройнятий передчуттям страшної небезпеки, що нависла над Руссю з початком монголо-татарської навали.

Для з'ясування ставлення до державного управління тогочасних політичних діячів важливим є «Поученіє» Володимира Мономаха своїм синам, датоване у «Повісті временних літ» 1096 роком. Це був час, коли володіння Володимира Мономаха займали ще не менше двох третин руських земель і коли постало питання про впорядкування внутрішньодержавних справ. Добре освічений для свого часу, енергійний державний

² «Хрестоматія по древнерусской литературе XI—XVII веков», М., 1952, стор. 32.

діяч, Володимир Мономах розумів, що самих лише воєнних перемог недосить для могутності держави, що треба встановити в ній добрий порядок і достаток. Придушивши велике народне повстання у Києві в 1113 р., яке спалахнуло внаслідок тяжкого феодалного гноблення, Володимир Мономах змушений був встановити деякі обмеження в оподаткуванні, зменшити проценти на позички тощо. В дальшій своїй діяльності він приділяв багато уваги зміцненню внутрішнього становища та добробуту держави. Свій державний досвід, а також і досвід, перейнятий у попередників, він заповідав і своїм синам.

Усі літературні твори того часу подавали релігійно-моральні настанови, а тому й «Поученіє» Володимира Мономаха, незважаючи на його світський характер, також намагалося виховати на основі християнського розуміння моральні добродієвності. Слід зазначити, що взірцем для «Поученія» Володимира Мономаха були, мабуть, настанови візантійського імператора Василія, які були введені уже в «Ізборник Святослава» 1076 року. За тогочасною традицією Володимир Мономах закликає людей завжди бути богобоязливими, благочестивими, людяними, стриманими, терпеливими, працьовитими, пильними до науки. Але не в релігійно-побожному характері головна суть твору, а в практичних порадах, що виходили з досвіду тогочасного суспільно-політичного життя. Тому, закликаючи безперестану молитися, великий князь водночас зазначав, що «ни одиночство, ни чернечество, ни голодь, яко инии добрии терпятъ, но малым дѣломъ улучити милость божью»³.

Найголовнішою добродієвністю Володимир вважав повсякчасну опіку бідних, удів і сиріт, захист їх від кривди й сваволі багатіїв. «Всего же паче, — писав він, — убогих не забывайте, но елико могуще по силѣ кормите, и придайте сиротѣ, и вдовицю оправдите сами, а не вдавайте силным погубити челоуѣка»⁴. Це була не проста декларація християнського альтруїзму, а одна з провідних думок, на якій ґрунтувалася практична політична діяльність князя і яку він заповідав своїм дітям. Ще яскравіше ці ідеї проявляються у його роздумах про справедливий суд і покарання: «Ни права, ни крива не убивайте, ни повелѣвайте убити его? Аще будетъ повиненъ смерти, а душа не погубляйте никакоя же хрестьяны»⁵. Навчаючи людяного ставлення до підлеглих, Мономах говорить, що всіх чекає одна й та ж дорога — дорога до загробного життя, а тому «паче всего гордости не имѣйте в сердци и въ умѣ, но рцѣм: смертни есмы, днесъ живи, а заутра в гробъ...»⁶ В цьому зв'язку він подає таку практичну пораду: «Болнаго присѣтите; над

³ «Повесть временных лет», ч. I, стор. 155—156.

⁴ Там же, стор. 157.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

мертвеця идѣте, яко вси мертвени есмы. И человекѣка не минѣте, не привѣчавше, добро слово ему дадите»⁷.

Мономах заповідав своїм синам не лінуватися, особисто вникати в усі справи державного життя, дбати про освіту, багато читати. В «Поученії» наведено безліч яскравих прикладів з особистої діяльності самого Володимира, з яких добре видно, що великий князь був розумним і освіченим політичним діячем, людиною, яка немало вболівала за народний добробут. Застерігаючи синів від розбрату й ворожнечі, він писав: «Что есть добро и красно, но еже жити братья вкупѣ»⁸.

Думки великого київського князя, викладені в «Поученії» своїм дітям, мали певний вплив на розвиток вітчизняної суспільно-політичної думки пізніших часів.

У першій чверті XIII ст., коли велика Київська держава уже розпалася на окремі князівства, в Ростово-Суздальській Русі появився оригінальний літературний твір світського характеру «Моління Данила Заточника». Цей твір характерний тим, що в ньому показано деякі особливості розвитку суспільно-політичної думки на Русі. Автор його невідомий, але з того, як він звертається до Ярослава Всеволодовича, князя Переяславського, можна припустити, що він був його підлеглим. Можливо, це колишній боярин, що в силу певних причин опинився на становищі ізольованого («заточеного»). Про себе він говорить, що ріс не в Афінах, і не від філософів навчився мудрості, але «бых падая аки пчела по различным цветам и отгуду набирая сладость словесную и совокупляя мудрость».

Твір починається пишномовним вступом, в якому оспівується мудрість. Автор радить князеві цінувати людей не за багатство, а за розум, і прислухатися до розумних порад. Головна думка, яку він наполегливо хоче довести князеві, зводиться до того, що краще один розумний володар, ніж десять володарів без розуму. До бояр він ставиться негативно, оскільки бачить їх нещирість і утиски над бідними.

Посилаючись на біблійські оповідання про розумного царя Соломона, автор «Моління» дає пораду князеві добирати собі в поради не хоробрих, а розумних людей: «храбра, княже, борзо добудеш, а умен дорог». І далі: «Мудрых полцы крепки и грады тверды; храбрых же полцы сильны, а безумни: на тех бывает победа».

Він наводить чимало афористичних висловів, взятих з біблії, якими намагається підсилити свою основну думку.

Історичне значення «Моління Данила Заточника» полягає в тому, що в ньому ледве не вперше в розвиткові суспільно-політичної думки на Русі піддано критиці майнову нерівність, а

⁷ «Повесть временных лет», ч. I, стор. 158.

⁸ Там же, стор. 163.

також моральні пороки привілейованих бояр і духовенства. Правда, ця критика ще не підносилася до викриття болячок феодального суспільного ладу. А отже, й не можна твердити про антифеодальну ідеологічну спрямованість твору.

Значення «Моління» полягає ще й в тому, що за умов державної роздробленості і посилення серед бояр і дрібних князів тенденції до сепаратизму, ідея зміцнення великокнязівської влади і державної централізації виражала на той час найпрогресивніші погляди, відповідаючи загальним інтересам всієї Русі.

Питання про зародження й розвиток філософської думки на Русі різні автори історико-філософських праць вирішували по-різному, залежно від того, як вони розуміли філософію. Ті, хто розглядав філософію як основу релігійного світорозуміння, вважали, що вона почала розвиватися на Русі із введенням християнства, з яким прийшла писемність, а отже, й філософські твори візантійських отців православної церкви. За перших філософів на Русі такі автори вважали літописця Нестора, князя Володимира Мономаха, а також декого з митрополитів та єпископів, які у своїх творах висловлювали метафізичні і теологічні погляди на світ.

Інші автори вважали, що на Русі філософська думка почала розвиватися з XVIII ст., від Григорія Сковороди та єпископа Георгія Кониського. Її зародження ці автори пов'язували з посиленням західноєвропейського впливу на культурний розвиток східнослов'янських народів, який почався з часів Петра I. Отже, як ті, так і інші вважали, що філософія на Русі виникла лише завдяки іноземному впливові та запозиченням. Згодом ці погляди наукова критика відкинула, як хибні.

Спроби осмислити явища природи і життя людини спостерігаються в народному наївно-натуралістичному світогляді східнослов'янських племен ще до введення християнства і появи писемності на Русі. Про це свідчить міфологія, в якій відбилися первісні примітивні космогонічні і космологічні уявлення. Звичайно, ці уявлення, складаючись на самотньому історичному ґрунті родоплемінного життя, не були позбавлені зовнішніх впливів, особливо східних. Але при всіх сторонніх впливах і запозиченнях космогонічні і космологічні погляди стародавньої Русі були проявом її самотнього історичного розвитку.

Слід зазначити, що із введенням християнства, яке стало офіційною ідеологією, філософська думка на Русі розвивалася під сильним впливом ідеалістичної філософії, зокрема філософії Платона та стоїцизму, занесених разом з християнством. Знайомство з ідеалістичною філософією відбувалося в міру поширення книг візантійських християнських письменників, з яких можна було довідатися про античну філософію, хоч, правда, і в явно тенденційному християнському тлумаченні.

Однією з таких книг був твір відомого візантійського християнського мислителя VIII ст. Іоанна Дамаскіна «Джерело знання», перекладений, на думку радянських дослідників, на слов'янську мову вже в X ст. Його автор використовував античну філософію, особливо логіку Арістотеля, щоб обґрунтувати догми православ'я. Філософію він трактував як пізнання природи існуючого в розумінні «пізнання божественних і людських речей, тобто видимого і невидимого». Вважаючи філософію любов'ю до мудрості, а бога — істинною мудрістю, Іоанн Дамаскін твердив, що істинна філософія є любов'ю до бога. Поділяючи філософію на теоретичну і практичну, він вважав завданням теоретичної філософії доведення існуючого, тобто самого буття. Для цього він повністю використовував логіку Арістотеля, зокрема вчення про категорії. Розглядаючи слідом за Арістотелем категорію субстанції як головну, а всі інші — як акциденції, він визначав саму субстанцію як самоіснуючу сутність, і як таку, що не має свого буття ні в чому іншому. Від субстанції дістають своє буття акциденції. Субстанцією він називав також природу, бо від неї кожна річ має здатність руху і спокою, тобто розглядав субстанцію як причину руху і спокою.

Певний інтерес до філософських знань помітний в «Ізборниках Святослава» (XI ст.), складених на основі візантійських і болгарських літературних творів. Тут наведено висловлювання деяких античних філософів і філософів середніх віків, зокрема Піфагора, Платона, Демокріта, Арістотеля, Епікура, Гіппократа та ін., а також дано тлумачення деяких філософських понять, а саме: «вид», «рід», «випадок» тощо. У цій своєрідній енциклопедії знань того часу філософія охоплює все і визначається як любов до знання взагалі («любомудріє»), проте головна увага приділяється питанням релігії й етики, які розглядаються в нерозривному зв'язку (причому у такому зв'язку, за якого етика набирає релігійно-християнського забарвлення). В «Ізборниках Святослава» цілий розділ займають моральні настанови Ксенофонта своїм синам. Ксенофонт радить не робити нікому кривди, нікому не заздрити, надавати притулок бідним, не залишати ближнього в біді, не зазіхати на чуже добро, допомагати вдовам, жити у згоді і т. ін. Всі ті настанови свідчать, як загальнолюдські моральні поняття, що виробилися протягом тисячоліть, переломлювалися в конкретно-історичних умовах Русі.

Філософська думка східних слов'ян періоду Київської держави і після її розпаду характеризується наявністю в зародковому стані двох тенденцій — містичної та раціоналістичної, тісно переплетених між собою.

Містична тенденція явно пробивається у «Посланії» київського митрополита Никифора до великого князя Володимира

Мономаха (XII ст.). Грек за походженням, Никифор був митрополитом і одночасно учителем великого князя. У своїх моральних настановах він виходив з основної тези християнства про те, що людина причетна до бога, а отже, все своє життя повинна славити його. Ця релігійно-етична засада спиралась на філософію Платона, для якого характерним було дуалістичне трактування світу й людини. Митрополит Никифор також розглядав людину як таку істоту, що складається з двох частин: невидимої душі і видимого матеріального тіла. Тіло людини, за Никифором, є джерело пристрастей, які вона може подолати щоденним постом і обмежуванням природного потягу. Душу людини, на відміну від тіла, він трактував як безсмертну, створену богом. Міститься вона нібито в голові людини і животворить тіло, керуючи ним за допомогою розуму і п'яти відчуттів, які є слугами душі. Сама ж душа складається з трьох частин: розумної, чуттєвої, воліючої. Кінцевою метою розуму Никифор вважав пізнання бога і його творинь. Виходячи з цього, він навчав спрямовувати душевне збудження й мужність проти ворогів бога. Всі розваги й насолоди в житті, на його думку, людина повинна дозволяти собі лише в тому разі, коли вони призводять до вищої організації людського духу. З цього Никифор робив висновок, що найкращою насолодою повинно бути страждання заради слави божої і зближення людини з богом.

В дусі християнської етики питання про джерела добра і зла трактується й «Повістю временних літ», в якій було сказано так: «Ангели бо человеку зла не творять..., а бѣси на злое всегда ловять». Правда, він відразу ж додає, що зло само по собі властиве людям: «Золь бо человекъ, тшася на злое, не хужи есть бѣса; бѣси бо бога боятся, а золь человекъ ни бога не боится, ни человекъ ся стыдитъ; бѣси бо креста ся боять господня, а человекъ золь ни креста ся боить»⁹. Говорячи про причини війни, літописець писав: «Наводитъ бо богъ по гнѣву своему иноплемьники на землю, и тако скрушенимъ имъ въспоманутся къ богу; усобная же рать бываеъ от соблажненъ дьяволя»¹⁰. Всі бідуювання (війни, голод, мор, стихійні лиха) бог посилає на людей в гніві за їх непослух, щоб карами повернути до себе.

Раціоналістичну тенденцію давньоруської філософської думки знаходимо в «Молінні» Данила Заточника. Джерелом добра і зла в цьому творі визначається життєвий досвід і розум людини. Автор розглядає добро і зло у їх діалектичному зв'язку з досвідом: «Зла не видавши, добра не постигнути; не бившися со псом об один моклок, добра не видати; горести дымныя не

⁹ «Повесть временных лет», ч. I, стор. 92.

¹⁰ Там же, стор. 112.

терпевши, тепла не видати. Злато бо искушається огнем, а человек напастми»¹¹.

Отже, за період X—XII та початок XIII ст. у розвитку суспільно-політичної і філософської думки на Русі зародилися дві основні тенденції, які ще не були тоді розвинуті в певні системи. Та, незважаючи на це, можна сказати, що уже тоді суспільно-політична думка на Русі досить інтенсивно виробляла самобутні державно-політичні ідеї і погляди, які в пізніші часи були розгорнуті ширше і втілені в життя.

¹¹ «Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР», К., 1959, стор. 39.

Розділ II

РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ У ПЕРІОД ЗМІЦНЕННЯ КРІПОСНИЦТВА

(друга половина XVI—XVIII ст.)

Суспільно-економічний розвиток України в XVII—XVIII ст. характеризується дальшим зміцненням феодально-кріпосницьких відносин. Більша частина земель на той час належала польським, литовським та українським магнатам і шляхті. Селянство в основній масі було закріпачене поміщиками і позбавлене будь-яких політичних прав.

Загарбання українських земель польськими феодалами призвело до посилення експлуатації трудящих. Соціальний і національний гніт з боку польських феодалів супроводжувався духовним гнобленням українського православного населення католицькою церквою. Щоб зміцнити свої позиції на Україні, польські панівні класи, натхнені Ватиканом, висунули ідею унії (союзу православної та католицької церков) на Україні під зверхністю папи римського. Офіційно унія була проголошена церковним собором у Брест-Литовську в 1596 р.

Протест трудящих проти соціального, національного і релігійного гніту часто виливався у збройні народні виступи. Такими були наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. повстання під керівництвом Косинського, Наливайка, Тараса Федоровича, Сулими та ін. Могутньою збройною опорою українського народу в його боротьбі проти чужоземних поневолювачів було запорізьке козацтво.

Обурення народних мас проти гніту панської Польщі дедалі посилювалося і нарешті переросло у велику визвольну війну українського народу під керівництвом видатного державного діяча і полководця Богдана Хмельницького. Народно-визвольна війна 1648—1654 рр. закінчилася славною перемогою українського народу і воз'єднанням його з братнім російським народом в єдиній Російській державі. Воз'єднання України з Росією мало колосальне значення для дальшого історичного розвитку двох великих народів, близьких за своєю мовою, місцем проживання, характером та історією.

І хоч Росія ще залишалася типовою феодально-кріпосницькою державою, проте в її економіці в той період починають уже поступово створюватися передумови для виникнення нового, буржуазного суспільства. Розвиток продуктивних сил Російської держави у другій половині XVII ст. конче потребував письменних, зокрема технічно освічених людей. В 1687 р. в Москві створюється вища школа — Слов'яно-греко-латинська академія, яка разом із духовною давала й світську освіту. Поступово почали розвиватися природничі науки: механіка, астрономія, географія, медицина. Піднесення помічається в літературі, у розвиткові суспільно-політичної та філософської думки.

Початок XVIII ст. в історії Росії знаменує новий крок вперед у розвиткові суспільно-економічних відносин і культури. Величезне значення для зрушень в усіх галузях суспільного життя мали реформи Петра I, в яких відбилися потреби прогресивного розвитку країни. Головними завданнями, що стояли перед країною на початку XVIII ст. і здійснення яких мало гарантувати її національну незалежність та економічне піднесення, були всебічний розвиток вітчизняної промисловості, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, зміцнення держави і забезпечення її військової могутності шляхом створення регулярної армії та флоту, а також піднесення освіти, науки й культури.

Після возз'єднання України з Росією Лівобережжя в адміністративно-політичному відношенні стало частиною Російської держави. Водночас воно зберігало певну автономію, маючи своє управління, суд, податкову систему, військо. Українське суспільство цього періоду характеризується такою класовою структурою: найчисленнішими соціальними групами були селяни та міщани (ремісники, дрібні крамарі, міський плебс). З них у першу чергу формувалося українське козацтво. На протилежному полюсі суспільства стояв пануючий клас, що складався з великих польсько-литовських і українських земельних магнатів, до яких примикали вище духовенство і козацька старшина.

Основними галузями господарства Лівобережної України було землеробство і скотарство. Швидко розвивалися лісові промисли, поташне, селітряне та скляне виробництво, гуральництво, зростало виробництво заліза. Про економічний розквіт Лівобережжя після возз'єднання, зокрема, свідчить розвиток і зростання міст, з яких найбільшими, крім Києва, були Переяслав, Чернігів, Ніжин, Полтава, Стародуб, Новгород-Сіверський та ін. Україна дедалі більше втягувалася в орбіту всеросійського ринку. Вона збувала в Росію шкіру, худобу, вовну, а ввозила звідти вироби із заліза, сіль, хутро, тканини.

Визвольна війна 1648—1654 рр. розхитала феодально-кріпосницьку систему на Україні. Було знищене велике землеволодіння польських магнатів і шляхти. Величезна кількість селян під час війни перейшла у козацтво, визволившись тим самим від сплати поміщикам податків та виконання феодальних повинностей. Проте кріпосництво як система та кріпосницька експлуатація не були знищені. Гострі соціальні суперечності, як і раніше, становили основу розвитку української народності. Українські феодалі, шляхта, козацька старшина та вище духовенство, що зміцніли, загарбавши землі та промисли, якими володіли раніше польські магнати, прагнули відновити феодальну експлуатацію у колишніх розмірах, примусити селян і міську бідноту виконувати «звичке послушество».

Особливо швидко зростало землеволодіння козацької старшини, яка одержувала землю з розташованими на ній селами відповідно до свого службового стану, рангу («рангові землі»), а також як гетьманські та царські дари. Зміцнювались економічно монастирі, які у другій половині XVII ст. були найбільшими землевласниками.

З посиленням економічної могутності панівних класів зростала експлуатація селянства, рядового козацтва і міської бідноти. Особливо тяжким було становище трудящих на Правобережній Україні, яка залишалася під гнітом шляхетської Польщі. Феодально-кріпосницький гніт поєднувався тут з тяжким принизливим національним і релігійним гнобленням: правлячі кола Польщі з усіх сил намагались колонізувати й покатолицити українське населення.

Всупереч однастайному прагненню українського народу до зміцнення єдності України з Росією серед шляхетсько-старшинських кіл у другій половині XVII ст. виникають «антимосковські» настрої. Гетьмани Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко проводили політику відриву України від Росії і приєднання її до Польщі або Туреччини. Така політика викликала гостре невдоволення трудящих мас України, що вилилось у запеклу збройну боротьбу селянства і простого козацтва, яка набирала різко антифеодального характеру. За таких умов возз'єднання всього українського народу ще довго залишалось однією з основних проблем у громадсько-політичному житті України. Ця проблема знайшла своєрідне відображення у розвитку суспільної і філософської думки на Україні, набравши форм релігійної (антикатолицької) полеміки. Така специфічна форма ідеологічної боротьби пояснюється особливими умовами тогочасного суспільного життя.

У період феодалізму релігійний світогляд монополізував усі галузі інтелектуальної діяльності. Кожний соціальний рух завжди набирив релігійного забарвлення, «...потреби і вимоги

окремих класів приховувались під релігійною оболонкою...»¹ «...Всяка боротьба проти феодалізму, — зазначав Ф. Енгельс, — повинна була тоді прибиратись у релігійне вбрання, спрямовуватись у першу чергу проти церкви»².

Революційна опозиція проти феодалізму проявлялась як у вигляді збройних повстань під релігійними гаслами, так і у вигляді вчень, що суперечили офіціальній ортодоксії, тобто одвертих ересей³. В Росії перші більш-менш поширені ересі виникли у XIV—XV ст. «Стригуни», «жидовствуючі», «некористолюбці», «йосипляни» виступали з критикою офіціальних релігійних догм і паразитизму духовних феодалів, з вимогою соціальних реформ. Виражаючи в тій чи іншій мірі інтереси трудящих, російські еретичні течії були, по суті, носіями передових для свого часу ідей гуманізму та реформації. Ці ідеї робили вплив і на українські демократичні кола. На Україні та в Білорусії у 50—70-х рр. XVI ст. відома діяльність еретиків Феодосія Косого, Артемія, Ігнатія, Матвія Башкіна, Вассіана та інших, що в свій час утекли з Росії від переслідування. Послідовник Нила Сорського та учень Максима Грека Артемії втік у 1555 р. на білорусько-українські землі. Тут він вів гостру полеміку з католиками і протестантами, обстоюючи православ'я як основу єдності російського, українського і білоруського народів. Його діяльність широко підтримували прогресивні українські діячі, які боролися проти польської шляхти на Україні.

Велике значення для боротьби з засиллям католицизму мали ідеї «еретика» Феодосія Косого, який виступав з пропагандою соціальної і національної рівності, заперечував світську та церковну владу, необхідність існування храмів, монастирів, зовнішньої обрядовості. Про великий вплив ідей Феодосія Косого на «Литву» (так тоді називали українські та білоруські землі, що були під владою польсько-литовської держави), свідчить один із сучасників — Зиновій Отенський: «Воїстину, як Магомет розбестив своїм вченням Схід, Лютер — Захід, так Феодосій — Литву»⁴.

Рух за реформацію церкви на білорусько-українських землях Польсько-Литовської держави проявився почасти і в поширенні серед міського населення та дрібної шляхти ідей найбільш радикальної протестантської секти — соцініанства (антиринітаризму). Критикуючи офіціальну католицьку церкву, послідовники цього вчення намагалися підірвати головний догмат хри-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 7, стор. 343.

² К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, стор. 87.

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 8, стор. 128—129.

⁴ «Архив Юго-Западной России», ч. I, т. IV, К., 1871, стор. 129—130.

стіянської релігії про троїстість бога, заперечували первородність гріха, божественне провидіння, Христа вони вважали не богом, а людиною тощо (до речі, поширення на Україні протестантизму було однією з причин появи тут езуїтів, які боролися проти найменших відступів від букви католицької релігії). Прийшовши із Заходу, протестантизм не міг глибоко вкоренитися на українському ґрунті і до середини XVII ст. втратив будь-яке своє серйозне значення. Боротьба проти католицизму як ідеології іноземних поневолювачів велася під лозунгом захисту православ'я. Безперечно, з погляду класової ролі релігії переваги православ'я надто ілюзорні. Марксистське визначення релігії як опіуму для народу в однаковій мірі стосується і католицизму і православ'я. Православна церква завжди була експлуататором трудящих. Але коли взяти до уваги, що боротьба православ'я проти католицизму та унії є лише своєрідним ідеологічним виразом протесту українського народу проти його гнобителів — польських феодалів, то стане незаперечним прогресивне історичне значення цієї боротьби.

Суспільно-політична і філософська думка епохи феодалізму ґрунтувалася на теології і, звичайно, не змогла дати відповіді на пекучі питання, висунуті розвитком суспільного життя і науки. Отже, об'єктивною потребою часу стало визволення від теологічних пут. Прагнення визволитися від релігійної ідеології більш-менш виразно виявляється у поглядах багатьох українських мислителів XVII—XVIII ст., їх важкі та болісні шукання приводять до проповіді теорії двох істин, до алегоричного тлумачення «священного писання», до пантеїзму, і до окремих, хоч не завжди чітко сформульованих, матеріалістичних положень.

1. Філософська думка періоду возз'єднання України з Росією

В період кінця XVI та першої половини XVII ст. на Україні виступила плеяда письменників-полемістів, які свою діяльність присвятили захистові національної та релігійної незалежності батьківщини. До цих письменників належать: Герасим Смотрицький, Стефан Зизаній, Христофор Філалет (псевдонім), Мелетій Смотрицький (перший період діяльності), Захарія Копистенський, Іван Вишенський, Іов Борецький, Ісаєя Копинський, а пізніше — Михайло Андрелла-Оросвигівський (із Закарпаття) та ін.

Вони становили своєрідну демократичну опозицію проти феодального дворянства та релігії іноземних гнобителів. Вістря творів українських полемістів було спрямоване проти католицизму та унії, проти Ватикану. На підставі висловлювань християнських авторитетів, церковних постанов, королівських грамот, юридичних актів та історичних даних українські полемісти

доводили неспроможність католицького віровчення та його обрядовості, політичну і духовну шкідливість унії. Особливо гостро виступали вони проти ідеї зверхності папи римського над православною церквою.

Значною подією в ідейному житті кінця XVI ст. був вихід у світ книги Христофора Філалета «Апокрисис албо отповѣдь на книжки о съборѣ Берестейском, именем людей старожитной релѣи греческой...» (українське видання 1598 р.). Критика Філалетом Ватікану та папи римського надзвичайно виразна і влучна. За словами автора, політика Ватікану ґрунтується на низькому гендлярстві, продажності та гнобленні народів. «Гдежко-век бовем одно есть што скубти, там ся Римский преложеныи горнут, там ся тиснут, там с каждой меры старанье чинят»⁵.

Гнівно викриває Христофор Філалет експлуаторську суть католицького духовенства, представники якого «десятини... праве през моц вытягают, на недостаток подчас от голоду здыхающих убогих людей ничего ся не оглядаючи»⁶. Запровадження унії на Україні, на думку Філалета, може викликати лише «морды (вбивства. — В. Є.), наезды, гоненья и иные тым подобные беды... чого в каждом куте, где одно греческой веры люде живут, прикладов много»⁷.

Рішучим противником унії був видатний полеміст, найвизначніший український письменник-демократ кінця XVI — початку XVII ст. Іван Вишенський⁸. Він виступив не тільки проти національного та релігійного гноблення українського народу в Речі Посполитій, а й проти соціального поневолення трудящих світськими і духовними феодалами. Іван Вишенський був виразником сподівань пригнобленого, експлуатованого українського народу, «убогой Руси».

Різкій критиці піддав Іван Вишенський феодально-кріпосницькі порядки в панській Польщі, протиставивши багатство та розкіш світських і духовних князів убогості українського селянства. Зображуючи дармоїдство, неробство, своєкорисливість панів, з одного боку, і тяжке становище селян — з другого, письменник піднімається до соціального протесту проти кріпосницької експлуатації. Пани щодня п'ють, гуляють та об'їдаються, пише він, наповнюючи «пропасть несытнаго чрева» за рахунок своїх селян. «Не ваши милости-ли, — каже Іван Вишенський, — сами обнажаєте, из обору конѣ, волю, овцѣ у бѣдных

⁵ «Памятники полемической литературы в Западной Руси», кн. 2, СПб., 1882, стор. 1740.

⁶ Там же, стор. 1718.

⁷ Там же, стор. 1784—1786.

⁸ Головні його твори: «Обличеніє діавола-миродержца», «Посланіє до всѣхъ обще в Лядской земли живущихъ», «Посланіє к утѣкшим от православно вѣры епископомъ», «Загадка философом латинскимъ», «Краткословный отвѣт Петру Скарзіє», «Посланіє к старицѣ Домникіи», «Зачапка мудрого латынника з глупым русином».

подданных волочите, дани п̄н̄яжные, дани пота и труда, от них вытягаєте, от них живо лупите, обнажаєте, мучите, томите,... а тые б̄д̄ные подданные и простое сермяжки доброе, чим бы наготу покрыти могли, не маю!.. а тые б̄д̄ници шелюга, за што соли купити, не маю»⁹.

Виступаючи на захист знедоленого простолюдина, Іван Вишенський проводить ідею рівності всіх людей, незалежно від їх походження та соціального стану. Всі люди рівні, бо їх тіла складаються з єдиної субстанції — матерії. Звертаючись до єпископа, славетний полеміст пише: «Албо ты не хлоп такий же, скажи ми? Албо ты не тая ж материя, глина и персть, ознайми ми? Албо ты не тое ж т̄ло и кров?...»¹⁰ Навіть королі та царі, пише Вишенський, «толко властїю сородство людское превосходят, а плотию и кровию, и смертїю вс̄м ровни суть»¹¹.

Непримиренно ставився Іван Вишенський до Ватикану і до панівної у польсько-литовській державі римсько-католицької церкви, яка, за його словами, загрузла «во лжи поганской, гордости, власти, славе, богатстве и любви сего света».

Гостро критикує Вишенський польсько-литовську державу, пороки існуючого ладу. Він пише: «Все струп, все рана, все пухлина, все гнилство, все огонь пекельный, все бол̄знь, все гр̄х, все неправда, все лукавство, все хитрост, все коварство, все кознь, все лжа...— суще ж н̄ст ничтоже... Н̄сть где плястра приложити на исц̄ление н̄кое части. Все смертоносный гр̄х, все пеклом, адом и гееною в̄чною смр̄дит!»¹²

Ідеалом майбутнього суспільства для Івана Вишенського є євангельське «царство божіє», де всі люди рівні, не мають ніякої власності або мають «малу» власність, живуть в «убозтві». Засобом досягнення ідеального ранньохристиянського суспільства, на думку письменника, є не насильство, а самовдосконалення людей, додержання заповідей, «иноческое житие». В умовах феодально-кріпосницьких відносин проповідь повернення до такого суспільства мала прогресивний характер.

Вишенському, безперечно, була відома класична філософська література. В його творах зустрічаються імена Аристотеля і Платона. Проте він ставився до них негативно, як до носіїв латинської вченості, противників православ'я: «В̄м̄сто зас євангельское пропов̄ди, — писав він, — апостольское науки, и святых закона, и ограниченя цноты, и учтивости сумнения христианского нын̄ поганские учителя, Аристотели, Платоны и другие тым подобные машкарники и комидийники в дворах Христа бога влад̄ют»¹³.

⁹ Іван Вишенський, Твори, К., 1959, стор. 86—87.

¹⁰ Там же, стор. 16.

¹¹ Там же, стор. 243.

¹² Там же, стор. 81.

¹³ Там же, стор. 78.

Загалом світогляд Вишенського ґрунтується на теологічних положеннях. Взаємовідношення душі й тіла він уявляє собі за «апостольським» вченням: «Наше тѣло — от землѣ земля — земленого тя тяжару и покарму прагнет; дух зас горѣ вытягнутися с того мяса ищет, але его тот гной и сласти телесныя связали и не пушают и еще болший прагнути придавляет»¹⁴.

Суспільно-політичні погляди Івана Вишенського історично прогресивні. Послідовність в їх обстоюванні, доступність викладу, зрозуміла мова зробили його твори дуже популярними не тільки на Україні, а й в Росії.

Активну участь у політичній та ідейній боротьбі перших десятиліть XVII ст. брав ректор Львівської братської школи Іов Борецький. У своїх творах «Протестація», «Юстифікація невинності», «Суплікація до сената» він закликав польський уряд скасувати унію і зрівняти в правах з поляками український та литовський народи, пригноблені Річчю Посполитою. Виступаючи проти національного та релігійного гноблення, Борецький вказував, що козацтво є надійною опорою та вирішальною силою в боротьбі за національну та релігійну свободу своєї батьківщини. Він закликав козаків чинити опір запровадженню унії: «Стойте сильно, не шатаючись и не боясь... Годы и дни те нам возвращаются, которые были от времен апостольских аж до великого Константина»¹⁵.

Борецький був одним з перших поборників возз'єднання України з Росією. Він не тільки пропагував цю ідею, але й вживав заходів до її здійснення.

З підтримкою прогресивних ідей українських мислителів XVII ст. виступив також видатний український письменник Михайло Андрелла-Оросвигівський (1636—1710 рр.). Андрелла жив і творив у Закарпатті, населення якого протягом століть було відірване від своїх єдинокровних братів і перебувало під тяжким гнітом німецько-угорських колонізаторів. Твори Андрелли, в основному богословсько-теологічного змісту, мають, разом з тим публіцистичний характер, пройняті співчуттям до пригнобленого українського народу і є своєрідним відображенням протесту закарпатського українського селянства та міських низів проти соціального і національного гноблення з боку іноземних поневолювачів. Особливо гострій критиці піддав Андрелла в своїх творах («Логос» та «Оборона вѣрному каждому человеку») католицизм, унію, єзуїтів, папу римського, якого він інакше не називає, як «антихрист», «вепрь, диавол, змий, аспид, многоплетенный зверь, скорпион» тощо. Виступаючи за возз'єднання Закарпаття із Східною Україною, Андрелла картає Ватикан як загарбника і гнобителя слов'янських народів.

¹⁴ Іван Вишенський, Твори, стор. 73.

¹⁵ «Статьи по славяноведению», вып. III, СПб., 1910, стор. 153.

Дійовими органами боротьби проти гніту польських феодалів, проти католицизму та унії були українські братства, які виникли ще в середині XV ст. і являли собою організації широких верств українського народу демократичного напрямку. До них входили купці, ремісники, міщани, дрібні шляхтичі, представники духовенства (останніх було меншість). Братства відкривали друкарні, школи, видавали букварі, граматики та інші підручники, поширювали полемічні антиуніатські твори, авторами яких часто були члени самих братств. До речі, в ці організації входили майже всі визначні українські полемісти XVI—XVII ст.

Братські школи відіграли велику роль у поширенні серед населення грамоти, у боротьбі проти католицизму та унії і в пропаганді ідей возз'єднання України з Росією.

Багато уваги у братських школах приділялося викладанню слов'янської та грецької мов, які не визнавалися католиками і переслідувалися польськими гнобителями. Школи активно займалися виданням слов'янських граматик. Так, у 1596 р. видається «Грамматика словенска совершенного искусства осми частей слова и иных нуждных» Лаврентія, а в 1619 р. — «Грамматика Славенская» Мелетія Смотрицького. Значне місце у викладанні посідала риторика, завдяки якій учні вчилися мистецтва вести дискусії з католиками та уніатами. Тій же меті служило викладання й інших наук. Отже, як бачимо, братські школи загалом мали гуманітарний напрям.

Серед частини українського духовенства — членів братств помітна була тенденція уникати нововведень в обрядах, намагання знайомити свою паству або учнів тільки з книгами виключно з православ'я. «Школы и науки латинские — пропасть и погибель вечная, никто из них богоугодной воли не научит» — таким був їх непохитний принцип. Зводячи всю науку до «боголепного и праведнословного часословца, молебномудрого псалтыря и смиренномудрого октоиха», вони рішуче виступали проти «лживое диалекты, хитроречных силлогизм и велеречивое риторики», заперечували античну філософію. Ісаєя Колинський, наприклад, з осудом писав: «Днесь же не от духа свята, но от Аристотеля, Цицерона, Платона и прочих языческих любо-мудрцев разума учатся. Сего ради до конца ослепша лежю и прельстишася от пути праваго в разуме»¹⁶.

Негативне ставлення до античної філософії і книг католицьких авторів пояснюється ненавистю до римсько-католицької церкви, яка була на Україні провідником жорстокого національного та соціального гноблення. Але об'єктивно таке ставлення не сприяло розвиткові та поширенню освіти на Україні. Тому,

¹⁶ Цит. за кн.: С. Т. Голубев, Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. II, К., 1898, стор. 10.

підкоряючись потребі часу й необхідності вести боротьбу проти католицизму із знанням справи, братські школи вводять латинську і польську мови, поступово розширюють викладання світських, зокрема природничих, наук.

Однією з найзнаменніших подій у культурному житті України першої половини XVII ст. було створення в 1632 р. першого вищого учбового закладу на Україні і в Росії — Київської братської колегії. Колегія утворилася шляхом злиття лаврської школи із школою київського Богоявленського братства. Від імені її засновника київського митрополита Петра Могили вона дістала офіціальну назву «Киево-Могилянський колегіум». У створенні та розвитку колегії вирішальну роль відіграло Богоявленське братство. П. Могила, який відкидав ідею возз'єднання України з Росією, істотно політичного впливу на студентів і викладачів колегії не мав. Більшість студентів і викладачів були не тільки противниками католицизму та унії, а й рішуче виступали за возз'єднання з російським народом. В період визвольної війни 1648—1654 рр. багато хто з них добровільно пішов у військо Богдана Хмельницького.

У другій половині XVII ст. Києво-Могилянська колегія стає головним центром культури й освіти на Україні, центром основних наукових сил, що проводили ідейну боротьбу проти католицизму, уніатської церкви та полонізації українського населення, значна частина якого ще перебувала під п'ятою польської шляхти.

Незважаючи на те, що колегія являла собою оплот православ'я, весь навчальний процес у ній був побудований за зразком західноєвропейських католицьких вищих шкіл. В усіх її восьми класах вивчали чотири мови — слов'янську, грецьку, латинську та польську, а також граматику, риторику, піїтику, арифметику, геометрію, астрономію й музику. У старшому класі, строк навчання в якому був два роки, вивчали філософію. З 1694 р. колегія дістала право відкрити клас богослов'я. У 1701 р. за указом Петра I їй було надано права і титул Академії.

Увесь академічний курс колегії мав схоластичний характер. Головним об'єктом вивчення були форми мови, піїтичного та риторичного викладу, форми мислення, застосовувані до різних богословських положень. У філософії неподільно панував Арістотель, який вважався найвищим авторитетом в усій західноєвропейській схоластиці. Увівщи до своїх курсів філософії як ідеалістичні, так і матеріалістичні елементи вчення Арістотеля, київські вчені, слідом за отцями церкви, доповнювали, узгоджували, а іноді просто підмінювали його погляди християнською теологією. І коли крізь ідеалізм київських курсів філософії пробивалася певна матеріалістична тенденція, її можна

пояснити як відбиття боротьби між номіналізмом і реалізмом — своерідними аналогами матеріалізму та ідеалізму в період середньовіччя.

Найбільш визначними діячами колегії, які читали курс філософії в різні роки XVII ст., були Йосиф Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Йоасаф Кроковський, Лазар Баранович та Стефан Яворський. Курс філософії в Києво-Могилянській колегії поділявся, як і в Арістотеля, на три частини: логіку, фізику й метафізику. Проте читали переважно логіку й фізику (натурфілософію), метафізиці приділяли значно менше уваги. Досить широко викладали Арістотелеву метеорологію.

Логіка в Києво-Могилянській колегії поділялася на два курси. Перший, елементарний, курс називався діалектикою, другий, розширений виклад Арістотелевої логіки, — раціональною філософією. Як у «малій» (перший курс), так і у «великій» (другий курс) логіці матеріал викладали за однаковим планом. Центральними проблемами логіки були «три дії розуму»: поняття, судження, висновок. Логіці, яку викладали в Києво-Могилянській колегії, були притаманні всі основні особливості так званої нової логіки, початок якій поклав схоласт XIII ст. Петро Іспанець сьомим розділом («Про властивості термінів») свого підручника «Логічні трактати» і яка згодом була усталена завдяки працям англійських філософів-номіналістів Дунса Скота та Вільяма Оккама.

У першому розділі логіки, присвяченому поняттю, київські професори розглядали властивості термінів, додержуючись сьомого розділу книги Петра Іспанця. Далі вони ґрунтовно викладали вчення Арістотеля про категорії за його трактатом «Про категорії». Багато уваги приділялось, особливо у «великій логіці», універсаліям та їх видам. У цьому дуже важливому для схоластичної філософії питанні, яке своерідно відбивало боротьбу матеріалізму з ідеалізмом в період середньовіччя, київські вчені йшли за номіналістами Скотом та Оккамом. Це наближало їх погляди до матеріалістичних і було певною мірою проявом опозиції ідеалістичному «реалізмові» католицького мракобіса Фоми Аквінського.

Другий розділ логіки, присвячений судженню, викладали близько до тексту Арістотелевого трактату «Про судження», у якому дається визначення імені, мови, висвітлюється питання про матерію і форму судження, ділення суджень, кваліфікуються логічні визначення. Третій розділ логіки був, звичайно, присвячений «третьій дії розуму, або про докази та його види» і розглядав питання про силогізм та його фігури.

Логіка Арістотеля була в свій час величезним досягненням філософської думки людства. Вона не втрачала свого значення протягом більше як двох тисяч років. Зокрема, як бачимо, вона відіграла (хай навіть у своєму схоластичному вигляді, в якому

її подавали київські вчені XVII ст.) позитивну роль в розвитку філософської думки на Україні. На противагу їй, фізика (натурфілософія) Арістотеля з самого початку виражала ненаукове, фантастичне уявлення про природу та її закономірності. Однак для прогресивного розвитку науки важливими у фізиці Арістотеля були її матеріалістичні елементи, а не спекулятивні конструкції всесвіту та апіорні роздуми про природу речей.

У Києво-Могилянській колегії натурфілософію Арістотеля викладали з усіма її «первородними» негативними та позитивними моментами. В основу курсу було покладено твори Арістотеля «Фізика», «Про небо», «Про походження та руйнування», «Про метеори». Основну увагу приділяли восьми книгам його «Фізики», зокрема проблемі форми, матерії та позбавлення (тріада Арістотеля), з її елементами платонівського ідеалізму та матеріалістичною ідеєю про неможливість творення з нічого. Докладно викладали Арістотелеве вчення про чотири види причин, наголошуючи на четвертій причині — меті, де погляди Арістотеля збігалися з християнською теологією. Важливо відзначити, що у повному обсязі викладалося вчення Арістотеля про рух, простір і час; в цьому питанні досить яскраво виявлялася його матеріалістична тенденція.

Значно менше уваги приділялося трактатам «Про небо» і «Про походження та руйнування», бо в них у більшій мірі збереглися пережитки язичеських релігійних вірувань, які суперечили біблійним і тому були неприйнятні для київських філософів. Взагалі значення арістотелевської натурфілософії набагато принижувалося тим, що київські професори часто перемішували її з біблійними текстами та ідеями. Арістотель, наприклад, заперечував можливість створення світу з нічого, а Стефан Яворський вводить в його натурфілософію ідею творення. Незважаючи на явну суперечливість Арістотелевої космології біблійному міфу про створення світу за шість днів, київські філософи пояснювали виникнення світу за «Шестодневом» Василя Великого. На догоду біблійному уявленню про нерухомість Землі, Інокентій Гізель виступив проти геліоцентричної системи Коперника, посилаючись на «Книгу Ісуса Навіна», що є частиною біблії. А Інокентій Поповський, читаючи в 1702 р. курс Арістотелевої натурфілософії, розпочав його з біблійного оповідання, взятого з книги «Премудрості Соломона», про походження наукового знання. Згідно з цим оповіданням знання людей виникли з божої волі внаслідок того, що «дух наповнив смислом серця перших людей».

Після перетворення в 1701 р. колегії в Академію контингент її слухачів значно зріс, а разом з тим зріс і її вплив на культурне життя країни. Однак істотних змін в учбову програму внесено не було, а матеріальне становище викладачів і слухачів не покращало, що згодом стало однією з причин поступо-

вого її занепаду. І вже наприкінці XVIII ст. Академія мало чим відрізнялася від звичайного духовного учбового закладу Росії. З 1721 р. вона перейшла у відання святійшого синоду, який всіляко перешкоджав реформам, що їх прагнули здійснити прогресивні професори. В 1817 р. Академія була офіційно перейменована у Київську духовну академію.

У першій половині XVIII ст. було також засновано учбові заклади в Чернігові (1700), Харкові (1726), Переяславі (1738) та в інших містах. Ці заклади розвивалися під цілковитим впливом Київської академії. У них, як і в інших колегіях і семінаріях Росії, читалися курси філософії, що майже повністю збігалися з курсами філософії київських професорів. Навіть у XIX ст. в деяких з цих закладів такі курси збереглися як основні для навчання студентів.

Філософські курси, що їх читали в Академії у першій половині XVIII ст., за незначним винятком, були повторенням того, що читалось у XVII ст. Як тоді, так і тепер панував Арістотель саме в тому схоластичному вигляді, якого йому надало середньовіччя. Проте, оскільки викладання філософії було більш-менш вільним, кожний професор мав право скласти свій оригінальний курс, в результаті чого в академічних філософських курсах почали появлятися прогресивні думки окремих київських професорів, які у тій чи іншій мірі схилялися до матеріалізму. Найвидатнішими викладачами філософії у цей період були Феофан Прокопович (його курс «Перипатетичної філософії» складався з логіки, фізики, метафізики й етики; він також читав математику, геометрію та богослов'я), Сильвестр Поповський, Іларіон Левицький, Амвросій Дубневич, Ієроним Миткевич, Сильвестр Кулябка, Михайло Козачинський, Георгій Кониський.

Займаючи загалом ідеалістичні позиції, Прокопович і Козачинський визнавали існування матерії як незалежної субстанції. «Матерія є першою щодо форми», — говорив Прокопович. Козачинський називав матерію «непородженою». Деякі автори філософських курсів (Чарнуцький, Малиновський) водночас висловлювали цілком протилежні думки про матерію, тобто, що вона і створена і не створена богом. Поповський і Дубневич твердили, що матерію створив бог, але знищити її вже неможливо. Така суперечливість поглядів, таке вагання між матеріалізмом та ідеалізмом були властивими більшості тогочасних київських філософів.

З другої половини XVIII ст. у викладанні філософії в Академії настає новий етап, який характеризується поворотом в бік реакції. Синод видав указ про ведення філософського курсу за підручником німецького ідеаліста Ф. Баумейстера. Викладання ж оригінальних курсів було суворо заборонено. В Академії почала неподільно панувати лейбніціансько-вольфіанська

філософська школа, яка підпорядковувала свої концепції теологічним догматам. Курс Георгія Кониського, що його він читав у 1747—1751 рр., був останнім оригінальним курсом філософії в Академії. Уже Георгій Щербацький в 1751—1753 рр. викладав філософію за картезіанцем Пурхоцієм, а Давид Нащинський в 1753—1755 рр. — за Вінклером та Баумейстером.

Однак колегія, а згодом й Академія, незважаючи на схоластичний характер викладання в них, відіграли величезну роль у підготовці високоосвічених на той час людей, що стали відомими політичними і церковними діячами, професорами російських та українських шкіл, а також у зміцненні дружніх політичних і культурних зв'язків України з Росією.

В 1649 р. цар Олексій Михайлович викликав до Москви вихованця Київської колегії Єпіфанія Славинецького, який у 1653 р. очолив там Греко-латинську школу. В 1664 р. до Москви прибув й інший український вчений — Симеон Полоцький, який став наставником царевичів і набув великого впливу в культурно-церковних справах держави. Полоцький заснував Заіконо-Спаську греко-латинську школу і склав проект створення в Москві школи на зразок Києво-Могилянської колегії, яка була створена в 1686 р., правда, вже після смерті Полоцького, і названа Слов'яно-греко-латинською академією.

На початку XVIII ст. Петро I викликав до Москви двох найвидатніших діячів Київської академії Стефана Яворського та Феофана Прокоповича, які стали першими церковними сановниками Росії.

У розвитку суспільно-політичної думки на Україні протягом усієї другої половини XVII ст. домінуючою залишалася проблема боротьби проти загарбницької політики польських феодалів і католицької церкви, проблема возз'єднання України з Росією. Релігійна полеміка, яка в своєрідній формі відбивала класові та національні суперечності посідала центральне місце у творах видатних літературних та церковно-політичних діячів того періоду.

Переконалим прихильником возз'єднання України з Росією і непримиренним ворогом польської експансії виступав видатний літературний і церковно-політичний діяч **Лазар Баранович**¹⁷ (1620—1693). Послідовна боротьба за зміцнення братерського союзу Росії з Україною була однією з найважливіших сторін його діяльності. В багатьох своїх творах Лазар Баранович обстоює ідею дружнього єднання всього слов'янського світу на чолі з Росією для боротьби проти султанської

¹⁷ Основні його твори: «Nowa miara starej wiary» («Нова міра старої віри»), «Notiū pięć, ran Chrystusowych pięć» («Знаків п'ять, ран Христових п'ять»), «Меч духовний», «Трубы словес проповідных», «Lutnia Apollinowa koźdey sprawie gotowa» («Лютня Аполлонова»).

Туреччини та її васала — Кримського ханства. «Виходь, пане поляче, русаче, козаче, при своєму сагайдаці проти «басурманів»¹⁸, — закликав Баранович. Головну надію в боротьбі проти татарської навали він покладав на Російську державу: «Повинно то бути, що турок мусить загинути від Русі»¹⁹.

Вважаючи вхід України до складу Російської держави історично виправданим і справедливим, Баранович разом з тим відстоював ідею політичної автономії, виступав за збереження козацьких вільностей і виведення царських воевод з України. Хоч у творах Барановича і є критика (дуже обережна) окремих пороків існуючого ладу, проте в цілому він виступає за всіляке зміцнення феодальної системи, підтримує передову на той час боротьбу прогресивних політичних діячів Росії, які відстоюють необхідність знищення старовотчинних порядків і встановлення необмеженої централізованої монархії. Цар, вважає Баранович, повинен бути розумним правителем, справедливим, добрим тощо. Визнаючи владу царя боговстановленою і суверенною, Баранович разом з тим обмежує її релігійними догматами, що цілком природно, бо тоді «догмати церкви стали одночасно і політичними аксіомами, а біблійні тексти дістали в усякому суді силу закону»²⁰.

В дуже істотному для політичного життя Росії другої половини XVII ст. питанні про взаємини світської та духовної влади Баранович займав прогресивну для свого часу позицію. Як прихильник сильної влади царя, він виправдував зверхність світської влади над духовною. «Глава православію єсть православный цар, без того не может жить»²¹, — ось головна думка Барановича в цьому питанні.

Близько п'ятнадцяти років Баранович був зв'язаний з викладацькою роботою в Києво-Могилянській колегії. Його філософські погляди характеризуються яскраво вираженою теологічною спрямованістю. Віддаючи перевагу релігії перед філософією, він у полеміці зі своїми противниками говорив: «Ти маєш достатньо часу бути філософом, але не маєш часу бути християнином: краще — бути божеським філософом, бути божеським пророком, не шукаючи, а слідуючи за богом»²², бо на страшному суді, мовляв, не допоможуть ні Платон, ні Арістотель. Філософія може бути предметом вивчення в школах, говорить Баранович, але не більше, а «священне письмо» має

¹⁸ Л. Баранович, *Notiy pięć, ган Chrystusowych pięć*, ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 49, арк. 38.

¹⁹ Там же, арк. 11.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс, *Твори*, т. 7, стор. 343.

²¹ «Письма преосвященного Лазаря Барановича», вид. 2, Чернігів, 1865, стор. 68.

²² Л. Баранович, *Notiy pięć, ган Chrystusowych pięć*, ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 49, арк. 38, 60.

абсолютне, вічне значення для всього суспільства і для кожної людини зокрема. Перевага, яку він віддає релігії, базується на тому, що релігія, на його думку, глибше проникає у суть світу: «Идеже мира философ устрашися, тамо апостол святыи сокровище обрете»²³.

У розв'язанні суто філософських питань Баранович виступає як об'єктивний ідеаліст. Першим філософським «ступенем» (категорією) він вважає «субстанцію, суцність». Таких субстанцій, на його думку, дві: перша — духовна («еже име первое у себе душу») і друга — тілесна. Визнання двох субстанцій (первоначал) — духовної та матеріальної — було даниною Арістотелю, характерною рисою філософії якого було хитання між матеріалізмом та ідеалізмом. Проте первинною і визначальною Баранович вважає субстанцію духовну, отже, основне питання філософії він розв'язує ідеалістично.

Метою людського пізнання є, за Барановичем, пізнання бога. «Даде господь человеку на путь жизни сея, благопотребный талант — Разум... подобает же и делати талантом сим не инако, точию разумети, яко в мире вся суета суетств, и кроме бога несть что разумети...»²⁴ Шлях пізнання бога лежить через пізнання перш за все самого себе. Проте раціональне пізнання бога не може бути повним і закінченим. Духа святого не може «розумом охопити людство». Бог відкривається повністю лише через віру, бо на відміну від «природних» душевних та тілесних сил віра є «надприродним даром», «з неба даною добротчєсною». Міркування Барановича про будову всесвіту також пройняті теологізмом.

Визначним українським письменником і церковно-політичним діячем XVII ст. був Іоаннікій Галятовський²⁵ — один із активних членів ученого антиуніатського гуртка, яким керував Баранович.

Книга Галятовського «Rosmowa Białocerkiewska», написана просто, доступно, переконливо, довго була одним з посібників у боротьбі українських полемістів проти католицизму та унії. Значення цієї книги визначається в першу чергу тим, що Галятовський з природних для його становища позицій — з позицій церковної догматики — рішуче відкидав право зверхності папи римського над українською церквою; а питання про керівну роль Ватикану щодо української церкви було, як відомо, основним пунктом в ідейно-релігійному виправданні польсько-католицької експансії на Україні. Галятовський висловлю-

²³ Л. Баранович, Меч духовный, 1666, ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 21, арк. 40.

²⁴ Там же, арк. 206.

²⁵ Основні його твори: «Месіа правдивий...» «Ключ разумѣнія», «Наука або способ зложєня казаня», «Stary kosciol», «Fundamenta», «Rosmowa Białocerkiewska».

вав також ідею слов'янського єднання для боротьби з турецькими загарбниками. Запоруку визволення балканських народів від турецького гніту він вбачав у їхній згуртованості, в братерській взаємодопомозі та спільній боротьбі проти ворога.

Погляди Іоаннікія Галятовського є характерними для філософського світогляду, що панував у XVII ст. Основне питання філософії Галятовський розв'язував ідеалістично. Його ставлення до природи, людини та людського суспільства — ортодоксально-теологічне.

Первинне та всестворююче начало, за Галятовським, — це бог. Характеризуючи його як основоположну субстанцію, Галятовський вказує, що «бог тела не имеет, але є бестелесный», «бог є дух», «бог невидимый и несмертельный», «бог имеет разум и волю»²⁶. Породжуючи всю різноманітність світу, бог залишається внутрішнім змістом всього сущого. «Бог есть неразделенный, — пише Галятовський, — и на каждом месте увесь є, на небе увесь, на земли увесь, на море увесь, и по всему свету бог увесь найдется»²⁷.

З такого по суті пантеїстичного погляду деякі мислителі, як наприклад Джордано Бруно, робили матеріалістичні висновки. Ототожнюючи бога з природою і розчиняючи його в ній, вони відкидали надприродне начало. А Галятовський, навпаки, доводить існування всієї природи в богові, не заперечуючи існування бога як самостійної і до того ж первинної субстанції.

Ідеалістичне розв'язання основного питання філософії Галятовським виразно виявляється у поясненні взаємовідношення душі з тілом. Людина, за Галятовським, складається з двох частин — тіла й душі, які перебувають у тісному істотному зв'язку, «межи душою и телом есть з'єднание истотное, бо тело есть истотное и душа есть истотное, которые в человеке з'єднались»²⁸. Окремо ж взяті, тобто самі по собі, душа й тіло є нібито недосконалими сутностями, і лише їх «складане, композицию» дає «постановення третей речи» — людини. Що ж являє собою душа? Душа, твердить Галятовський, є дух, вона розумна, «невидима и несмергельна», вона є суттю людини, пронизуючи все її тіло. «Душа человеческая нераздельная и в каждом члонку человеком вся есть, в голове душа є вся, в сердце вся, в руке вся, в ноге вся, и по всему телу вся»²⁹. Душа є тією визначальною ознакою, яка сполучає людину з богом: «Человек подобный есть богу ведлуг души своеи, поневаж бог

²⁶ Галятовский Иоанникий, Месіа правдивый.., К., 1669, стор. 87.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, стор. 86.

²⁹ Там же, стор. 87.

є дух»³⁰. Головне, превалуюче в людині — це душа. «Душа зацнейшая есть нежели тело, бо душа бессмертная, а тело смертельное»³¹.

У вченні про душу та тіло, як і в усій системі філософських поглядів Галятовського та його колег, відчувається значний вплив Арістотеля. Відношення душі й тіла, за Галятовським, — це відношення пасивної матерії й активної форми. З двох частин людини «єдна, тело, є материя, а другая часть, душа, є форма»³², — пише він.

Арістотелеве вчення про форму як внутрішню сутність, як принцип кожної реальної речі, як силу, що визначає конкретність інертної матерії, застосовувалося Галятовським для тлумачення також природних і біблійних питань. «В каждом образе едином, — каже Галятовський, — є материя и форма, которые речивисте рознятся, и не может едно быти без другого, и материя без формы и форма без материи; мы tedy, христиане, не шануемо в образе материю, але шануемо форму»³³.

Людина для свого часу високоосвічена і спостережлива, з допитливим розумом, Галятовський не міг не бачити, що дуже багато природних явищ не вміщуються у рамки релігійної догматики, що їх не можна пояснити, виходячи з принципів теології. Тому він прагне, хоч і нерішуче, непослідовно, відокремити теологію від філософії, віру від розуму, причому перевагу віддає вірі. У «священному письмі», відмічає Галятовський, є багато місць, які не може пояснити розум, проте це не повинно нас бентежити, бо апостол Павло «напоминает нам, жебысмося не ошукивали (не обманывалися) философиєю, гды мовит: блюдитесь, да некто вас будет прельщать философиєю и тщетною лестию»³⁴. Галятовський вірить у різні чудеса, які відбуваються «супернатуралитере, способом надприроожным» і якими повинна займатися теологія. А філософія, зазначає Галятовський, — «такие речи трактует, которые натуралитере, способом прироожным деются»³⁵.

«Христианство... не може бути узгоджене з розумом, — писав К. Маркс, — бо «світський» розум перебуває в суперечності з «релігійним» розумом, — що висловив уже Тертулліан своєю класичною формулою «verum est, quia absurdum est»³⁶ (це істинне, бо абсурдне. — *Ред.*).

Ідея несумісності християнства з філософією була досить поширена в епоху середньовіччя і для свого часу, безумовно,

³⁰ Галятовский Иоанниковий, Месія правдивый.., стор. 87.

³¹ Там же, стор. 86.

³² Там же, стор. 101.

³³ Там же, стор. 209.

³⁴ Там же, стор. 228.

³⁵ Там же.

³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. I, стор. 94—95.

була прогресивною, бо залишаючи бога вірі, вона, хотіли б цього її прихильники чи не хотіли б, відкривала шлях до раціоналістичного тлумачення природи.

Незважаючи на визнання духу як сутності всього, що нас оточує, Галятовський не має сумніву щодо реальності існування матеріальних речей, що займають якесь цілком певне просторове положення в природі. «Человек и каждая субстанция корпорееа, истность телесная,— пише він,— есть на месцу, бо каждый человек и каждое тело занимает месце и месцем описуется и ограничивается»³⁷.

Визнання об'єктивності існування природи є ніби само собою зрозумілим, коли Галятовський міркує про процес пізнання. «До того учит нас философия, — пише він, — же в малом оку змещаются великий специес безибелес, образы видомые великого человека, албо слона великого... албо иных речей великих видомые образы великие, од тых речей великих походячий, в малом оку змещаются»³⁸.

Позитивним у поглядах Галятовського було також і те, що в ряді випадків, доводячи те чи інше положення, він звертався до експерименту, «досвиченю», до природознавчих наук, математики, астрономії, зоології.

Серед прогресивних громадських діячів України другої половини XVII ст. почесне місце належить письменникові, історикові, політичному та церковному діячеві **Інокентію Гізелю** (1600—1683)³⁹. Однією з важливих рис його діяльності була послідовна боротьба за зміцнення політичних, економічних та культурних зв'язків України з Росією.

У своєму творі «Мир с богом челоуѣку», написаному й опублікованому під впливом Лазаря Барановича, Гізель висловлює своє ставлення до існуючих суспільних порядків, викладає етичні принципи, наводить багато побутових подробиць, що характеризують сучасну йому епоху. Вперше книгу було видано в 1669 р. в Києві, друге видання її було здійснене також у Києві в 1671 р. (з присвятою цареві Олексію Михайловичу).

В поглядах Гізеля, в цілому прихильника і проповідника християнської моралі, відбилися ідеї раннього гуманізму й просвітництва. Він твердив, що коли християнські заповіді або «людські настанови», тобто панівна мораль і звичаї, суперечать розуму, то людина повинна прислухатися до свого розуму, і в цьому не буде ніякого гріха. Таке твердження, безумовно, було для того часу прогресивним.

Просвітительські тенденції Гізеля виявилися не лише і, може, не стільки в його писаннях, скільки в культурницькій

³⁷ Галятовский Иоанникий, Месця правдивый., стор. 231.

³⁸ Там же, стор. 233.

³⁹ Його головні твори: «Мир с богом челоуѣку», курс лекцій з філософії латинською мовою «Opus totius philosophiae».

діяльності. Гізель всіляко підтримував видання книг. Він керував найбільшою на Україні друкарнею — друкарнею Печерської лаври.

Величезне значення для характеристики поглядів Гізеля, а також всієї прогресивної української суспільно-політичної думки другої половини XVII ст. має «Синопис». Авторство «Синописа» точно не встановлене. На заглавному аркуші його першого видання (1674) зазначено, що це видання здійснюється «по благословенію архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля».

«Синопис» — перший друкований посібник з вітчизняної історії в нашій країні. Його поява була новим кроком вперед у розвитку російської та української історіографії. До виходу в світ «Краткого російського летописца» Ломоносова «Синопис» був найпопулярнішою книгою з історії не тільки на Україні, а й в Росії.

Характерною особливістю «Синописа» є його публіцистичний характер. Виклад матеріалу в ньому підпорядковано двом основним цілям: доведенню спільності походження російського та українського народів і обґрунтуванню необхідності непримиренної боротьби із зовнішніми ворогами — турками й татарами. Обидва ці завдання були на час написання книги найгострішими і найзлободеннішими для російського та українського народів. Доводячи спільність походження та єдність усіх слов'янських народів, автор пише: «*Россы... от славянов именов точию разнствуют; по роду же своему едины суть, и яко един і тойже народ славенский, нарицается славеноросский или славноросский*»⁴⁰. В «Синописі» рішуче схвалюється й оспівується воз'єднання України з Росією, завдяки чому почалося відродження українського народу і він «яко орляя юность нача обновлятися».

Автор «Синописа» — рішучий прихильник сильної централізованої влади. Він схвально ставиться до князів, які боролися за об'єднання російських земель. Завдяки єдності їх дій, говорить автор, стали можливими багато славних перемог російських військ під керівництвом Олександра Невського, Дмитрія Донського та ін. Книга пройнята глибоким почуттям патріотизму і національної гордості. Назва «слов'яни», за «Синописом», — походить від слова «слава» («от *славных* делес своих, наипаче же воинских *славенами*, или *славными* зватися начаша»⁴¹).

⁴⁰ «Синопис, или краткое собрание различных летописцев...», К., 1823, стор. 3.

⁴¹ Там же, стор. 2. До речі, цей погляд поділяли багато наступних істориків, серед них і М. В. Ломоносов (див. його працю «Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого», СПб., 1766, стор. 16).

В 1645—1647 рр. Інокентій Гізель читав у Києво-Могилянській колегії повний курс філософії⁴². Курс відкривався вступом до логіки — так званою «малою логікою», де розглядалося «три дії розуму» (про термін, судження та силогізм). Далі йшла так звана «велика логіка», яка ширше й глибше розглядала ці самі «три дії розуму», причому головну увагу приділялося першій дії. «Велика логіка» складалася з 10 трактатів — про сутність розуму, логічний об'єкт, ділення, позитивні якості, предикативність, субстанції та акциденції, відношення, судження, знання. Спеціально виділявся «Трактат про метеорологію» Арістотеля, де розглядалися питання про метеори, комети, грім, блискавку, райдугу, вітри, землетруси, хмари, дощ, води тощо. Далі йшов розділ «Філософські аксіоми», який складався із трактатів «Про вісім книг фізики», «Про світ і небо», «Про елементи», «Про душу» та «Метафізичного трактату». Закінчувався курс філософії розглядом астрономічної праці богослова Іоанна Сакробоско «Про сфери».

Отже, як бачимо, структура курсу філософії Гізеля свідчить, що він сліпо йшов за працями Арістотеля в їх оккамістській обробці.

Стоячи в цілому на ідеалістичних позиціях, Гізель слідом за Арістотелем, в ряді місць свого курсу схиляється до матеріалістичних положень. Так, у трактаті «Про вісім книг фізики» Гізель визначає предмет фізики так: «Отже, слід сказати, що предметом фізики є натуральне (природне) тіло, що складається з матерії й форми... повна тілесна субстанція або рухоме тіло є предметом фізики»⁴³. Розглядаючи питання про відміну фізики від інших наук, він знову ж таки досить чітко формулює матеріалістичне положення: «Тіло, взяте без будь-якого обмеження, є матеріальним об'єктом фізики»⁴⁴. Слідом за Арістотелем Гізель визнає незнищеність матерії: «Природа складається з того тільки, що ніколи не знищується, бо складається з начал або елементів протилежних»⁴⁵.

Однак, повністю визнаючи Арістотелеве вчення про потенціальне й актуальне буття, про матерію, форму та позбавленість, Гізель стає на позиції ідеалізму. Природні тіла, твердить він, набувають реального існування лише тоді, коли пасивну матерію закликає до життя активна форма та її протилежність — позбавлення. Щоб виникло яке-небудь природне тіло, завжди потрібні три елементи — матерія, форма, позбавлення. «...Ці три елементи, — каже Гізель, — є початами реального тіла. Доводить Арістотель: визначення виникнення —

⁴² І. Гізель, *Opus totius philosophiae*, ДПБ УРСР, відділ рукописів, макет 128.

⁴³ Там же, стор. 340.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же, стор. 341.

це перехід від реального небуття субстанції до реального буття. Наприклад, виникнення вогню з дерева є переходом матерії дерева у форму вогню»⁴⁶.

Ідеалістичні положення Гізеля посилюються неабиякими теологічними домішками. У вступі до трактату «Про вісім книг фізики» Гізель говорить, що «відшукання істини дозволить нам тісніше зблизитися з богом, який дуже швидко досліджує навіть найдрібніші речі, що існують у найбільшому театрі цього світу, а також яким чином виникають начала самого світу й почуття і деякі чуда»⁴⁷.

Теологізмом проймає його «Метафізичний трактат», в якому розглядається диспут «Про бога й ангелів». В ньому порушуються такі питання, як безмежність і досконалість бога, та чи є в ангелів субстанціональне протиставлення, чи пізнають ангели майбутнє, чи мають вони пристрасті тощо.

Матеріалістичні елементи філософського курсу Гізеля, незважаючи на його ідеалізм і теологізм, звичайно, не могли не залишати певного сліду в свідомості передових людей України середини XVII ст.

Великий вклад у скарбницю української та російської культури вніс видатний державний і культурний діяч, письменник-публіцист і мислитель **Феофан Прокопович** (1681—1736). Діяльність і творчість Прокоповича були присвячені боротьбі за прогресивний шлях суспільного розвитку російського та українського народів, забезпечення їх державної незалежності. Для розвитку української суспільно-політичної та філософської думки особливо важливе значення має діяльність Прокоповича у київський період його життя (до 1716 р.). У цей період сформувалися основні принципи його політичних поглядів, філософський світогляд.

Будучи професором Київської академії, Прокопович склав і прочитав курси піітики, риторики, філософії, арифметики, геометрії, фізики, багато писав віршів російською, латинською та польською мовами, проповідей та інших творів. Твори Прокоповича-письменника цього періоду відзначаються сміливістю думки, прагненням до нового, непримиренністю до косності й консерватизму та політичною загостреністю. На доказ сказаного варто хоча б назвати вірші, в яких він прославляє Київ («Elegia Alexii») та панегірики, створені на честь перемоги російських військ над турками і шведами (ода «Епінікіон» тощо).

В 1712 р. Прокопович видав працю «Распря Петра и Павла о иге неудобноносимом», яка викликала своїм «реформатським»

⁴⁶ І. Гізель, *Opus totius philosophiae*, макет 128, стор. 344.

⁴⁷ Там же, стор. 339.

духом невдоволення вищого духовенства. У київський період був написаний також його твір «Розговор гражданина с селянином да певцом или дьячком церковным», в якому у популярній формі викладено основні принципи православного віровчення. В ньому, як і в попередньому творі, Прокопович прагне вийти за рамки пануючої схоластики, ослабити залізні пута церковної догматики, довести зло темноти й неучтва і користь освіти та науки.

Хоч у своїй літературній діяльності київського періоду Прокопович в цілому ще тримався позицій пануючого в Київській академії феодального класицизму з його пишномовною риторикою, дидактизмом і релігійним панегіризмом, однак уже тоді письменник робить спроби порвати з цими канонами, стати ближче до життя, підпорядкувати свою творчість певним політичним завданням. Він засуджує противників реформ Петра I, критикує за консерватизм, відсталість, неучтво, користоловство, лицемірство та інші пороки ті соціальні верстви, до яких належав і сам.

Найбільш визначним твором київського періоду творчості Прокоповича є «трагедокомедія» «Владимір, славеноросійских стран князь и повелитель», написана в 1705 р. в дусі вимог пануючої тоді в Академії поетики Понтана. Однак, незважаючи на суто релігійну тему твору, в ньому гостро зачеплені наболілі питання сучасності. Він глибоко публіцистичний, по суті — це політичний памфлет. В зображенні боротьби християнства і язичества в часи Володимира уособлено сучасну авторові боротьбу нового й старого. Апологія князя Володимира, реформатора і борця проти старого, проти язичества, є апологією нововведень Петра I. В образі язичеських жерців Жеривола, Пияра та Курояда, користоловних і розбещених неуків, письменник показує вище духовенство, яке відчайдушно чинило опір усьому прогресивному.

Суспільно-політичні погляди Прокоповича, що склалися в київський період життя, розвивалися далі й після переїзду його до Петербурга, практично втілюючись в його ділах. Прокопович продовжує рішуче обстоювати Петрові реформи, захищає його заходи по зміцненню російської армії та флоту, доводить необхідність сучасної освіти та запровадження церковних реформ.

Як за життя Петра I, так і особливо після його смерті, проти Прокоповича виступало багато впливових церковно-політичних діячів: Яворський, Лопатинський, Вишневський та ін. Викриваючи їх реакційні погляди, Прокопович у працях «Розыск исторический», «Правда воли монаршей», «Слово о власти и чести царской», «Духовный регламент» обстоює прогресивну ідею примату світської влади над духовною. «Священство бо иное дело, иной чин есть в народе, а не иное государство, —

доводить Прокопович. — ...Пастырие, и учителя, и просто вси духовнии имеют собственное свое дело, еже быти служители божими и строители тайн его, обаче и повелению властей державных покоренны суть...»⁴⁸

Феофан Прокопович довгий час був найбільшим філософським авторитетом на Україні і в Росії. Перебуваючи в Києві, він читав у Київській академії курс філософії (1706—1710), побудований головним чином на філософських творах Арістотеля. Прокопович був добре обізнаний й з творами філософії нового часу, він багато в чому поділяв погляди Бекона, Декарта, Спінози та ін. У курсі богослов'я, який Прокопович читав латинською мовою в 1711—1715 рр., він відходив від традицій середньовічного схоластичного богослов'я, критично ставився до таких авторитетів, як Беллармін, Фома Аквінський, Дунс Скот.

У вирішенні основного питання філософії мислитель був непослідовним. З одного боку, він визнає об'єктивність матерії, говорить про її вічність і нестворюваність. Єдине, що створив бог, говорить він, — це розумну душу людини. Все, що існує, зокрема людина, «походить з матерії». Матерія первинна, арістотелевська форма — вторинна: «Матерія є первиннішою, ніж форма». Але в тому ж курсі філософії Прокопович відзначав: «Говорити, що матерія існувала одвічно, — це найтяжча помилка маніхійців».

Як і Бекон, Прокопович був прихильником двоїстості істини. Він визнавав релігійну істину — «святе письмо» і природознавчу — «природу й науку». «Силогізм богословський, — писав мислитель, — принаймні одну посилку повинен мати із святого письма, а другу з природного розуму»⁴⁹. Саме виходячи з цієї позиції, Прокопович твердив, що можна довести й те, що бог існував одвічно й створив матерію, і те, що матерія вічна і ніким не створена.

В курсі філософії Прокоповича є елементи стихійної діалектики. Він визнавав рух однією з корінних властивостей усіх форм існування матерії і твердив, що не зрозумівши його добре, не можна як слід зрозуміти і всього іншого, що вивчається в природі. Одним із видів руху, за Прокоповичем, є рух живої тіла, а причиною руху (внутрішнього) тіла — душа.

Погляди Прокоповича багато де в чому суперечили релігійним догматам, основувшись на досягненнях передової на той час природознавчої науки. Наприклад, у лекціях з богослов'я, які Прокопович читав у Київській академії, є (хоч і непряме) визнання вчення Коперника про рух Землі. «Якщо учні Коперника та інші вчені, які захищають рух Землі, можуть навести

⁴⁸ Феофан Прокопович, Сочинения, М.—Л., 1961, стор. 88.

⁴⁹ Цит. за кн.: Ю. Самарин. Сочинения, т. V, М., 1880, стор. 72.

на доказ своєї думки достовірні фізичні та математичні доводи, — пише Ф. Прокопович, — то тексти святого письма, де говориться про рух Сонця, не можуть бути для них перешкодою, бо ці тексти слід розуміти не буквально, а алегорично»⁵⁰.

Прагнення вигородити «святе письмо», несумісне із вченням Коперника, цілком зрозуміле. Як професор богослов'я, Прокопович не міг одверто спростовувати один з найважливіших догматів релігії, тому він вдався до такого його тлумачення, яке відкривало шлях до визнання ідеї Коперника.

Прокопович погоджувався також з ученням Галілея. Більше того, він виступав проти ненависного йому папи римського, який вчинив суд над великим вченим. У вірші, написаному в Києві й не призначеному для друку, письменник звертався до папи: «Чому, о нечестивий папа, мучиш ти діяльного служителя природи? О, жорстокий тиране! Чим заслужив цей старець таких утисків? Папа, ти казишся!.. Хіба ти можеш судити про світлі думки Галілея? Хіба ти можеш обвинувачувати у злочинах проникливість розуму, зіркового, як рись?»⁵¹ (Цікаво згадати, що закликаючи до вивчення природи, Прокопович перший в Росії почав користуватися мікроскопом і телескопом).

Все життя Прокоповича, вся його діяльність свідчать про служіння письменника і громадського діяча прогресивним ідеалам свого часу, патріотичного ставлення до своєї батьківщини.

Розвиток суспільно-політичної думки на Україні у другій половині XVII та першій половині XVIII ст. відбився також у своєрідних письмових документах того часу — козацьких літописах. Найбільш відомими і поширеними з них на той час були «Літопис Самовидця» Романа Ракушки-Романовського, «Дѣйствія презѣльной и от начала поляков крвавшой небывалой брани» Григорія Граб'янки, «Сказание о войнѣ казацкой з поляками, чрез Зѣновія Богдана Хмельницкого... в осмі лѣтѣх точившейся» Самійла Величка. Автори цих літописів були виразниками інтересів козацької старшини, яка підтримувала політику Богдана Хмельницького. Характерними рисами їх політичних поглядів є любов до батьківщини, ненависть до іноземних гнобителів — польських магнатів та шляхти і, особливо, до кримських татар, а також рішуча підтримка єдності України з Росією.

Характерним явищем у культурному житті України XVII ст. був вихід схоластичної шкільної науки за межі похмурих класів і келій духовних братських шкіл та колегій. Носіями і поширювачами її були студенти Києво-Могилянської колегії та

⁵⁰ Цит. за кн.: А. Н. Пыпин, История русской литературы, т. III, СПб., 1907, стор. 201.

⁵¹ Там же, стор. 203—204.

інших учбових закладів України, які виступали на майданах і базарах з інтермедіями, віршами, піснями на релігійні теми. З таких студентів-монахів виник і поширився на Україні колоритний тип «мандруючих дяків».

Близьким до них за своєю діяльністю був **Климентій Зинов'єв** — український поет кінця XVII — початку XVIII ст. Світогляд Климентія надзвичайно суперечливий. В деяких віршах він виступає прихильником феодально-кріпосницького ладу. В той же час більшість його творів пройнята демократичним духом. Він показує соціальний поділ сучасного йому суспільства, описує багатство й розкіш пануючих верств, убожество селян та ремісників. З осудом говорить Климентій про багатіїв, які, аби «неситства свои насытити и все шкатулы през верх самый наполнити», зухвало обманюють народ. Гірка іронія звучить у його словах: «А добрые все себе богаче позбирали, жеб было що на той свет брать, в землю поскрывали»⁵². В ряді віршів автор критикує урядові інституції, засуджує побори, хабарі, несправедливість в судах: «Бо богач судьям очи мздою забивает, и тоєю до конца оных ослепляет»⁵³. Для простих людей Климентій знаходить щирі і теплі слова: «Ты ж сам, господи, видиш их страдания: храни их проти строгого карання», — пише він про селян-женців. Яскраво змальовує поет тяжке життя кріпаків, яким за виснажливу працю «тылкож хоч была бим часом третьяна», та ремісників — ткачів, бондарів, ковалів, рудокопів, каменярів тощо. Климентій близько стояв до народу, він добре розумів його потреби і широко співчував йому. Як протест проти соціальної несправедливості звучить думка Климентія про рівність усіх людей від природи, про рівність їх перед смертю, перед богом (вірш «О зегару, або теж о годиннику и о године смертной» тощо).

Велике значення для розуміння духу тієї епохи, народного світогляду мають «шкільні драми», а також інтермедії — невеличкі «комедійні дійства», що їх грали під час антрактів.

Прославлянню гетьмана Богдана Хмельницького, під керівництвом якого козацькі війська розбили польських гнобителів і український народ возз'єднався з російськими братами, присвячена шкільна драма «Милость божія» (1728). На жаль, її авторство не встановлено. Берегти незалежність своєї країни, невпинно дбати про «железо», а не «злато», тобто про зброю, а не про власне багатство — ось патріотична ідея, що домінує в настроях автора цієї драми.

Велике сатиричне звучання мають деякі місця з драми Георгія Кониського «Воскресенье мертвых» (1746). Драма має

⁵² «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», т. VII, Львів, 1912.

⁵³ Там же.

специфічно релігійну форму, але автор її в ряді випадків підіймається до гострої критики пороків феодального суспільства, зокрема хабарництва і всесилля багатіїв у судах, безправ'я мас. Ставлення до біблійних персонажів у авторів цих творів позбавлене побожності, воно скоріш жартівливе й іронічне, що є проявом своєрідного критицизму щодо релігійних догматів. Дуже влучно охарактеризував цей критицизм у свій час Іван Франко: «Драму релігійну виперто з церкви зразу у притвор, потім в обруч церковної огорожі, а далі й зовсім поза сей обруч... Святі персонажі стягнуто з церковних п'єдесталів, заставлено говорити язиком перекупок та торговців, професорів та шарлатанів...»⁵⁴

Велике значення для характеристики суспільно-політичної і філософської думки будь-якого періоду, будь-якого народу має усна народна творчість. Зокрема, талановитий український народ протягом ряду століть створював багато усних творів — пісень, дум, легенд, казок, частушок, коломийок, прислів'їв, приказок. У цих поетичних глибоко мудрих і правдивих творах відбився світогляд народу, його ставлення до історичних подій та діячів, до природних явищ, до різних питань науки, культури й релігії.

Однією з найголовніших ідей творчості українського народу XVII і XVIII ст., зокрема, народних дум та історичних пісень, є ідея дружби двох братніх народів — українського й російського, ідея возз'єднання України з Росією, спільної боротьби росіян та українців проти іноземних загарбників («Ой, послав бог Хмельницького», «Ой, Богдане, Богданочку», «Ой, Богдане, батько Хмелю», «Ой під ругою, під Сабореею», «Семен Палій і Мазепа», «В славнім місті під Хотиним» тощо). Ці настрої народу виражені також у прислів'ях: «Або будемо на Русі, або пропадемо усі», «Висипався хміль із міха та наробив ляхам лиха», «Тікай, ляше, бо все, що на тобі, то наше», «Мазепа в Полтаві подавивсь галушкою» та інших.

В українському фольклорі широко відображено пригноблення народу панами, свавілля поміщиків, жорстоку експлуатацію селян (пісні: «Ой, судома, пане-брате, судома, судома», «Молодая дівчинонька, чого з лица спала?», «На панщину гонять», «Помер, помер пан Демчинський» тощо).

Волелюбні мрії народу, його протест проти соціального гноблення — все це також знаходить своє місце в усій народній творчості. У пісні «На панщину гонять» говориться про те, як селяни збираються на «велику раду» і вирішують: «Ходім, браття, воювати». А в пісні «У неділю пораненько» звучить відверта погроза: «Економе, економе, буде тобі лихо, прийде

⁵⁴ І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 212.

час, що й ми тебе будем добре бити!»⁵⁵ З любов'ю оспівує народ борців за правду, керівників селянських повстань Максима Залізняка, Івана Гонта, Степана Разіна, Олексу Довбуша та інших.

У прислів'ях XVII—XVIII ст. глибоко відображені також соціальні суперечності, тяжке становище трудящих, їх боротьба проти гноблення й несправедливості, за торжество правди, волі й щастя. Такими є, наприклад, прислів'я: «Від трудів праведних не наживеш палат кам'яних», «Нема слободи без біди», «Всяк знає, як багач дбає: не своїм горбом, а чужим трудом», «Пани однакові, що в нас, що в Кракові», «Кривда людська боком вилізе», «Катюзі по заслuzі», «Діждемо пори, що й ми виліземо з нори».

У творах українського фольклору яскраво виявилось ставлення народу до релігії і духовенства. Для прикладу варто навести хоч би такі прислів'я: «Один чорт: піп, що стрижений, що кудлатий, — усі люблять брати», «Віри різні, та попи однакові», «Бреше, як піп у церкві», «Шкода невелика, що помер владика», «Ченці і бога в монастирях продають».

Українська народна поетична творчість правдиво відображає погляди й настрої широких народних мас. У цьому її величезна цінність як невичерпного джерела для вивчення народного світогляду.

2. Просвітителі XVIII ст. Г. С. Сковорода, Я. П. Козельський

Економічний розвиток Росії, зокрема України, у другій половині XVIII ст. характеризується дальшим розширенням феодално-кріпосницьких відносин, які в цей період досягають найвищого ступеня розвитку.

Українські поміщики разом з старшиною, спираючись на гетьманську владу та свою економічну міць, уже в середині XVIII ст. шляхом грубого свавілля й прямого грабежу общинних земель добилися фактичного закріпачення селян Лівобережної України. Після ліквідації Запорізької Січі (1775) було ліквідовано рештки автономії України, і вона перетворилася в провінцію Російської імперії. Катерина II указом від 3 травня 1783 р. юридично оформила кріпосне право. Поширивши дію «Жалованной грамоты» в 1785 р. на Україну, царський уряд, нарешті, задовольнив довголітні клопотання української старшини про зрівняння її у правах з російським дворянством. Таким чином, українські поміщики й старшина злилися з російським дворянством в одному соціальному стані. Рядове ко-

⁵⁵ «Українські народні думи та історичні пісні», К., 1955, стор. 226.

зацтво, хоч юридично і залишалося вільним, але фактично його становище мало чим відрізнялося від становища кріпосного селянства. Бідніші козаки потрапили в цілковиту економічну залежність від поміщиків та багатих козаків і так само нещадно експлуатувалися ними, як і кріпосне селянство.

Включення українських земель в загальноросійську економіку, розширення внутрішнього й зовнішнього ринків Російської держави супроводжувалося зростанням товарно-грошових відносин, а це, природно, спричинилося до гострого посилення панщини. Якщо на початку XVIII ст. за гетьманським універсалом селянин, крім виконання трудових повинностей і сплати податків, зобов'язаний був працювати на поміщика два дні на тиждень, то вже в другій половині XVIII ст. панщина забирала в нього чотири-п'ять днів на тиждень.

Посилення феодално-кріпосницького гніту викликало різке піднесення антифеодального руху в Росії і, зокрема, на Україні. Боротьба проти поміщиків набувала чимдалі гострішого характеру, почали виникати партизанські загони із селян і рядових козаків, що діяли на великій території.

Найвизначнішою подією в історії антифеодальної боротьби в царській Росії була селянська війна під проводом Омеляна Пугачова (1773—1774), яка охопила чималу територію Росії та частину Слобідської України. У війську Пугачова разом з російськими селянами билися й українські селяни та козаки. Селянська війна стала яскравим проявом єдності трудящих різних національностей у спільній боротьбі проти своїх гнобителів.

Ще тяжчим, ніж на Лівобережжі, було становище трудящих Правобережної та Західної України. Панщина тут досягла шести днів на тиждень. Крім того, селяни сплачували поміщикам збори грошима й натурою та відбували інші трудові повинності. Соціальний гніт доповнювався ще й національним. Трудяще українське населення було політично безправне. Польська шляхта неупинно проводила політику колонізації українського народу, всіляко знущалася з сільських бідняків, принижувала їх людську гідність. Тому найчастіше саме в цих областях у XVIII ст. розгоралася збройна боротьба проти шляхетського гніту, за соціальне й національне визволення, за воз'єднання українських земель в єдиній Російській державі.

Яскравими сторінками в історії героїчної боротьби волелюбного українського народу стали гайдамацький рух 30—50-х років XVIII ст. та найбільше повстання на Україні — Коліївщина (1768). Ці селянські повстання, хоч і були ще стихійними й розрізненими, хоч і зазнавали неминучих поразок, проте мали велике значення для суспільного прогресу, оскільки

вони розхитували основи кріпосницького ладу і тим самим прискорювали його падіння. Селянські повстання другої половини XVIII ст. мали великий вплив і на розвиток передової суспільної думки. Боротьба проти найпотворніших проявів феодально-кріпосницького ладу, аграрне питання, проблема прогресивного розвитку Росії — все це було у центрі уваги цілої плеяди російських просвітителів того часу: М. М. Поповського, Д. С. Анічкова, С. Ю. Десницького, А. М. Брянцева, Д. І. Фонвізіна, М. І. Новикова, І. А. Крилова та інших. У своїх творах вони дали відповіді на багато питань, поставлених самим ходом економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку Росії.

У загальнім строю з російськими просвітителами другої половини XVIII ст. виступали й українські просвітителі, світогляд яких формувався також під впливом антифеодального селянського руху на Україні і в Росії. Творчість і просвітительська діяльність російських і українських мислителів другої половини XVIII ст. була свідченням єдності російського й українського народів у боротьбі проти спільного ворога — царизму й поміщиків — за прогресивний розвиток своєї батьківщини.

Величезну роль у розвитку філософської думки на Україні у XVIII ст. відіграв видатний мислитель, поет, просвітитель-демократ **Григорій Савич Сковорода** (1722—1794).

Григорій Савич Сковорода народився в сім'ї малоземельного козака в селі Чорнухах Лубенського полку Київського намісництва. У 1738 р. він поступив до Київської академії, де провчився близько десяти років. Та коло дисциплін, які викладалися в академії, і схоластичний характер їх викладання не задовольняли майбутнього філософа. Мабуть, саме в цей період і почали зароджуватися у Сковороди опозиційні настрої щодо офіційної церкви, які чітко позначилися згодом на його діяльності.

В 1750 р., залишивши академію, Сковорода їде до Угорщини, в Токай, де стає при російській місії дячком православної церкви. Побував Сковорода також і у Відні, Пресбурзі, Офені та інших містах, де познайомився з багатьма вченими, слухав їх лекції та багато читав різної літератури.

В 1753 р. Сковорода повертається на батьківщину й розпочинає свою педагогічну діяльність у Переяславській семінарії. Але за спробу перебудувати викладання поезії на основі точнішого віршування Михайла Ломоносова Сковороду незабаром звільняють із семінарії. В 1754—1759 рр. він працює домашнім учителем у поміщика Тамари в селі Ковряях, поблизу Переяслава. В цей період він написав багато віршів, об'єднаних згодом у збірку поезій під назвою «Сад божественных пѣсней».

З 1759 до 1769 р. Сковорода викладав у Харківському колеґіумі поезію, а потім — синтаксис, грецьку мову, курс правил благонравності. У цей період він написав твори «Начальная дверь ко христіанському добронравію» і «Наркісс» («Наркісс. Розглагол о том: узнай себе»). Створений для учнів підручник з питань моралі «Начальная дверь», в якому Сковорода вперше відверто виклав свої філософські погляди і дав критику церковної ортодоксії, було винесено на диспут і засуджено, а самого Сковороду звільнено з колеґіуму. На цьому й закінчується його службова діяльність, і він стає мандрівним філософом. Мандруючи від села до села, він кожного разу знаходить теплий притулок і підтримку з боку простих людей. Цей період творчості Сковороди був найбільш плідним. Тоді появились його твори: «Асхань», «Бесѣда, нареченная двое о том, что блаженным быть легко», «Разговор дружескій о душевном мирѣ», «Басни Харьковскія», «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», «Израилскій Змій», «Жена Лотова», «Благодарный Еродій», «Потоп зміин» та ін. З цензурних міркувань за життя філософа жоден з його творів не було надруковано. Їх поширювали друзі та однодумці Сковороди лише в переписах.

Помер Григорій Савич Сковорода 9 листопада 1794 р. і був похований без додержання християнського обряду в селі Іванівці (нині Сковородинівка) на Харківщині. Згідно з його заповітом на могильній плиті вирізьблені слова: «Мир ловил меня, но не поймал».

Світогляд Сковороди суперечливий, непослідовний, на ньому позначились постійні творчі шукання й прагнення відійти від феодально-церковної ідеології. В поглядах філософа відбилися протест трудящих мас селянства, рядового козацтва та ремісників проти феодально-кріпосницького гніту, їх мрія про справедливий суспільний лад, боротьба українського й російського народів проти спільного ворога — російського царизму й кріпосництва.

Ідейними джерелами світогляду українського філософа були передова російська культура в особі М. В. Ломоносова та прогресивна українська культура, представлена такими іменами, як І. Вишенський, Ф. Прокопович, Г. Кониський та ін. Сковорода використав також ідейний матеріал античної філософії (передусім вчення Арістотеля та Епікура), особливо філософії епохи Відродження. Але ідейний матеріал минулого Сковорода критично переробив і створив оригінальну філософію, в якій дає відповіді на питання, поставлені ходом суспільного розвитку України й Росії.

Уже в перший період діяльності філософа (50—60-і рр.) в його творах появились матеріалістична й атеїстична тенденції і порушено проблему загального людського щастя.

Ці тенденції помітно посилюються в другий період його творчості (80—90-і рр.), коли Сковорода, йдучи за Ломоносовим, почав визнавати принцип вічності матерії та природної закономірності. Мислитель розгортає критику християнської ортодоксії і офіційної церкви. Ця критика згодом переростає у критику феодально-кріпосницьких порядків.

З погляду Сковороди, предметом філософії повинна стати жива людина з її земними справами, з її думками і почуттями. Людина, як вчив Сковорода, є центром і ключем до всіх таємниць природи і суспільства, а тому «что бы оно ни было: дѣло ли, дѣйствіе ли, или слово — все то пустая пустошь, если оно не получило событія своего в самом челобѣкѣ»⁵⁶.

Таке визначення предмета філософії об'єктивно було спрямоване проти релігійно-схоластичної філософії, яка в центрі уваги ставила міфічний потойбічний світ, а своє завдання вбачала в тому, щоб доводити істини «одкровення», які нібито є в «святому письмі». Завдання філософії мислитель вбачав не лише в тому, щоб давати вірні відповіді на загальнотеоретичні питання, а й в тому, щоб бути зняряддям у розв'язанні суспільно-практичних завдань. Філософія, на його думку, покликана розкрити, в чому полягає справжнє щастя людини, й вказати шляхи до його досягнення. В той же час під філософією він розумів також вміння «пребывать с самим собою... с собою розговаривать». Він називає філософію також богослов'ям, а філософів — богопровідниками. У своїх творах мислитель часто користується релігійно-схоластичною термінологією.

Відхід Сковороди від церковної ортодоксії починається з критики християнського уявлення про бога, що стоїть над природою. На противагу антропоморфічному уявленню про бога Сковорода вже в ранньому творі «Начальная дверь» висунув тезу про єдність бога й світу, бог як особа відхилився. Філософ виходив з визнання об'єктивного існування світу, але водночас припускав існування другого, невидимого світу, який він називав богом. В одному з своїх творів Сковорода писав: «Весь мір состоит из двух натур: одна — видимая, другая — невидимая. Видимая натура называется тварь, а невидимая — бог»⁵⁷. У пізнішому творі «Израилский Змій» (1776) думку про єдність двох натур виражено так: «...Вижу в сем цѣлом мирѣ, два мира, *един мір составляющія*: мір видный й невидный...»⁵⁸ (підкреслення наше. — *Ред.*). Усуненням особового бога Сковорода завдавав відчутного удару християн-

⁵⁶ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 1, К., 1961, стор. 115.

⁵⁷ Там же, стор. 16.

⁵⁸ Там же, стор. 381—382.

ській догматиці. Недарма за проповідь таких поглядів церковники вигнали його з Харківського колегіуму.

Щодо питання створення чи вічності світу Сковорода справлявся на дані тогочасних природознавчих наук і на досягнення передової філософської думки. В «Израилскому Змії» філософ уперше сформулював положення «*materia aeterna*» — «матерія вічна». Можливо, Сковорода знав уже про відкритий Ломоносовим в 1748 р. закон збереження речовини та руху. Таке припущення цілком ймовірне, бо з працями російського вченого Сковорода був уже тоді обізнаний.

Ототожнивши бога з природною закономірністю, Сковорода заперечував уявлення про «чудеса» як явища, які порушують закони природи. «Востать противу царства ея (натури. — *Ред.*) законів — сия есть нещасная исполинская дерзость... Как же могла востать сама на свой закон блаженная натура..?»⁵⁹

З визнання вічності матерії й постійності законів природи Сковорода зробив висновок про вічність, нестворюваність і незнищуваність світу. Він піддав гострій критиці та осміянню біблійне оповідання про створення світу з нічого, називав його «самой главной критской и сиканской ложью». Мислитель писав: «Єдин точію младенческий разум сказать может, будьто мыра, великаго сего ідола и Голиафа, когда-то не бывало или не будет»⁶⁰. Таким чином, він заперечував створення світу богом.

Сковорода значною мірою переборює розрив між матерією і формою, характерний для Платона та його послідовників. Форма, за Сковородою, є всередині речей і невіддільна від них. Вона «в деревѣ истинным деревом, в травѣ травою, в музыкѣ музыкою, в домѣ домом, в тѣлѣ нашем перстном новымъ есть тѣлом...»⁶¹

І хоч у розв'язанні проблеми матерії й форми філософ відходить де в чому від Арістотеля (у Сковороди немає, зокрема, положення про форму всіх форм, вчення про ентелехію тощо), проте в цілому він не вийшов за межі ідеалізму. На думку Сковороди, форма, як і матерія, вічна, але за своїм значенням вища за матерію, оскільки вона нематеріальна і є тим, чим є фігура в письменах або план у будівлі. За своєю природою форма співпричетна з божеством. Світ, твердив філософ, складається з двох «естеств» — матерії та форми. Однак йдеться не про справжню єдність матерії й форми, бо Сковорода віддавав перевагу нематеріальній формі, вважаючи її активним началом, а матерію — недіяльною, пасивною.

⁵⁹ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 1, стор. 374.

⁶⁰ Там же, стор. 552.

⁶¹ Там же, стор. 40.

Отже, у своїх судженнях про бога і світ, про матерію і форму Сковорода не був послідовним. Відкинувши бога як творця світу, усунувши його втручання у справи природи, він намагався зберегти поняття бога, називаючи богом невидиму природу, сутність, істину, розум, любов, вічність та ін. «...Бог есть вышшая всѣх вин вина и резон. Ему всѣ отдают причину, а он — никому»⁶².

Заперечуючи існування антропоморфічного бога, Сковорода, як ми бачили, захищає тезу про єдність бога і світу. Проте цю єдність «двох натур» він мислив не як цілковите їх злиття, бо в цьому вбачав шлях до безвір'я: «...Смѣшенное сіє сляніе есть устраниеніе от божественнаго естества... Оно есть... устраниеніе от блаженной природы и неведѣніе о бозѣ»⁶³. Своє розуміння єдності бога й світу філософ висловив у формулі «нелитное соединеніе»⁶⁴.

Водночас Сковорода виступав проти дуалістичного розриву двох натур, бо вважав, що це призведе до визнання двох начал. Вважаючи їх сполучення у світі протиприродним, він писав: «Два ката в мѣху скорѣе, нежели два начала помѣстятся в мірѣ... Довлѣет один»⁶⁵. Намагаючись провести моністичний погляд, він віддавав перевагу невидимій природі. Сковорода писав: «Во едином обоє мѣстѣ и во едином лицѣ, но не в той же чести, ни в той же природѣ»⁶⁶, а звідси, хоч невидима природа й міститься у видимій, «... но, кромѣ ея, и выше ея, пребывает не мѣстом, но святынею...»⁶⁷ Проте, визнаючи існування двох вічних натур, Сковорода не зміг повністю подолати дуалізму. Отже, Сковорода кінець кінцем ідеалістично вирішував основне питання філософії. Однак для зрілого періоду його творчості характерна сильна матеріалістична та атеїстична тенденції, прагнення уникнути дуалізму та провести моністичну точку зору в пантеїстичній формі.

За вихідне начало своєї філософії, як вже зазначалося, мислитель брав живу людину, а не безплотну істоту: «Можно ль, — писав він, — чтоб был человек без плоти, крови и костей? Тыфу! Что се?...»⁶⁸ Але людині не вичерпується весь зміст філософії. Між нею і навколишнім світом існує єдність. Людина, на його думку, є «мікрокосм», маленький світ, в якому діють ті самі закони, що і в макрокосмосі, великому світі.

⁶² Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 2, К., 1962, стор. 433.

⁶³ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 1, стор. 244.

⁶⁴ Див.: там же, стор. 387.

⁶⁵ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 2, стор. 433.

⁶⁶ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 1, стор. 206.

⁶⁷ Там же, стор. 197.

⁶⁸ Там же, стор. 578.

Отже, в розв'язанні проблеми «мікрокозму» — ключ до розв'язання проблеми світу в цілому, бо «...бог, и мір его, и человек его есть то едино»⁶⁹. В кожній людині, вчив Сковорода, як і в усьому світі, є дві натури: видима — тілесна, й невидима — духовна; вони перебувають в єдності, яка, однак, не є їх тождністю. «...Из двух человек составлен один, одно... лицо здѣлано из двоих сродностей без всякого смѣшенія, но и без раздѣленія взаимно служащих»⁷⁰.

Суть людини філософ вбачав не в плоті, а в думці, в душі, в серці. «...Не внѣшня наша *плоть*, но наша *мысль* — то главный наш *человѣк*. В ней-то мы состоим»⁷¹. Разом з тим Сковорода не відривав думку від тіла. «В тѣлѣ и разнится от тѣла, что ли? Мысль!»⁷² Філософ називав думку внутрішньою пружиною, яка «движет и правит миром». Думка — це «невидная глава языка, сѣмя дѣлу, корень тѣлу»⁷³.

Розуміючи так природу людини, Сковорода розрізняє зовнішню (тілесну) і внутрішню (духовну) людину. Тільки людина духовна, на його думку, є істинною, а зовнішня людина — лише тінь істинної. В цілому судження Сковороди про людину й бога свідчать про те, що хоч у розв'язанні цих проблем він у багатьох відношеннях і порвав з релігійно-схоластичною філософією, проте подолати до кінця християнсько-платонівські уявлення не зміг.

Щодо проблеми світу в цілому, то Сковорода твердив, що «суть же три мыры. Первый есть всеобщий и мыр обительный, гдѣ все рожденное обитает... и есть великий мыр. Другіи два суть частныи и малыи мыры. Первый мікрокозм, сирѣчь мырык, мирок, или человек. Второй мыр символичный, сирѣчь біблія»⁷⁴.

Доводячи неспроможність метафізичного погляду на світ як на обмежений у просторі й часі, Сковорода писав: «Всемирный мір сей... в сем цѣлом мирѣ два мира, един мір составляющія: мір видный и невидный, живой и мертвый, целый и сокрушаемый... Если ж мнѣ скажеш, что внѣшний мір сей в каких-то мѣстах и временах кончится, имѣя положенный себѣ предѣл, и я скажу, что кончится, сирѣчь начинается.

Видиш, что одного мѣста граница есть она же и дверь, открывающая поле новых пространностей, и тогда ж зачинається цыпліонок, когда портится яйцо. И так всегда все идет в безконечность»⁷⁵.

⁶⁹ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 1, стор. 193.

⁷⁰ Там же, стор. 211—212.

⁷¹ Там же, стор. 34.

⁷² Там же, стор. 83.

⁷³ Там же, стор. 341.

⁷⁴ Там же, стор. 536.

⁷⁵ Там же, стор. 381—382.

У своїх космологічних поглядах Сковорода стояв на рівні наукових знань свого часу. Як і передові російські вчені й просвітителі XVIII ст. А. Кантемір, М. Ломоносов, М. Поповський та ін., він мужньо захищав від релігійних мракобісів вчення Коперника, а також захищав ідеї про множинність і можливу населеність світів. «...мыр обительный, гдѣ все рожденное обитает... составлен из безчисленных мыр-мыров»⁷⁶. У творі «Израилскій Змій» знаходимо таке висловлювання: «...обитаемым мірам нѣсть числа, как нынѣ начали думать...»⁷⁷

Процеси, що відбуваються у вічному й безконечному світі, Сковорода називав світобудівництвом. Цим підкреслювалось, що і світ в цілому, і окремі речі та явища в ньому розвиваються за природними законами, які виключають втручання зовнішніх сил у вигляді особового бога, який стоїть поза й над природою. Сковорода висловив глибоку діалектичну думку про природу як причину самої себе: «...Сія мати (натура. — *Ред.*), раждая, ни от кого не принимает, но сама собою раждает, называется и отцом, и началом...»⁷⁸

Мислитель образно розкриває діалектику речей: «В самых тварях... можно примѣтить: что тогда, когда согнивает старое на нивѣ зерно, выходит из него новая зелень и согнитие старого есть рождением нового, дабы, гдѣ падение, тут же присутствовало и возобновление...»⁷⁹

У теорії пізнання філософ виступає в основному як раціоналіст, відкидає містико-релігійну теорію «божественного одкровення». Вважаючи людину «мікрокозмом», Сковорода проголошує: «Познай самого себе». Людина, що не пізнала себе й не визначила свого місця в природі й призначення в суспільному житті, не здатна на свідому й активну творчу діяльність і мало чим відрізняється від тварин. Ось чому Сковорода вважав, що «познать себе самого, и сыскать себе самого, и найти человекa — все сіе одно значит»⁸⁰.

Філософ вбачає смисл і мету життя в шуканні істини, щастя. За словами Сковороди, життя полягає не в тому, щоб «родиться, кормиться, расти и умаляться», а «есть плодоприношение, прозябшее от зерна истины...» Він писав: «Видно, что жизнь живет тогда, когда мысль наша, любля истину, любит выслѣдывать тропинки ея и, встрѣтив око ея, торжествует и веселится сим незаменимым свѣтом»⁸¹.

Сковорода відкинув теорію природжених ідей, висловив матеріалістичну думку про досвідне походження всіх наших

⁷⁶ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 1, стор. 536.

⁷⁷ Там же, стор. 385.

⁷⁸ Там же, стор. 214.

⁷⁹ Там же, стор. 379.

⁸⁰ Там же, стор. 32.

⁸¹ Там же, стор. 372.

знань, наук, мистецтва. У пізнанні істини він відводив певну роль живому спогляданню. «...Если нѣчто узнать хочешь в *душѣ* или во *истинѣ* (підкреслено нами. — *Ред.*), усмотри прежде во плоти, сирѣчь в наружности...»⁸² Проте філософ вважав, що істину можна збагнути лише на етапі раціонального пізнання. Процес пізнання він образно змальовував у вигляді двох жувань. «Первое жваніе в том состоит, чтоб разобрать корку или шелуху... кратко сказать, плотскую». Але на цьому етапі зупинятися не можна, «проходить подалѣ надобно, к другому жванію, и послѣ бесполезныя орѣховыя корки искать сокровеннаго вкуса наподобіе зѣрна, внутрь своя корки утаеннаго...»⁸³

З погляду Сковороди, «иста», тобто істина, сутність речей і світу в цілому — це сховане в матеріальних речах божественне начало. Отже, філософ ототожнює сутність з невидимою натурою, а явище — з видимою. Нематеріальна сутність, твердить Сковорода, не може бути сприйнята органами чуттів, вона «утаенна от всех шумов, тресков и перемен и пребывает в вѣчном покоѣ». У Сковороди виявляється тут тенденція до применшення значення явища й протиставлення його сутності. Філософ тим самим вносить у відносини між сутністю й явищем деякі елементи містики.

В поглядах мислителя на процес пізнання істини є елементи історизму. Істина, за Сковородою, не дається людям у готовому вигляді, пізнання — нескінченний процес. Філософ відкидає твердження богословів, нібито християнська або яка-небудь інша релігія є монополюсьним володарем істини. Сковорода вважав, що «істина безначальна»⁸⁴ і що кожен народ і кожна епоха внесла в її пізнання свій вклад, тільки істина кожен раз мала різні найменування. Християни, наприклад, називають істину Христом.

На думку мислителя, допитливий людський розум впаав би в нудоту й смуток, якби люди стали думати, що вони володіють абсолютною істиною: «...При польном открытіи всего-на-всего ищезает удивленіе. Тогда слабѣет аппетит и приходит насыщеніе, потом скука и уныніе»⁸⁵. Але Сковорода був твердо переконаний, що така небезпека людству не загрожує, бо розум за своєю природою активний і заспокоїтись не може, він «движеніе свое прекратить... никак не сродна ни на одно мгновеніе и продолжает равномолнїное свое летанья стремленіе чрез неограниченныя вѣчности, милїоны безконечныи... не угасив, но пуще распалив свою жажду...»⁸⁶

⁸² Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 1, стор. 193.

⁸³ Там же, стор. 124.

⁸⁴ Там же, стор. 316.

⁸⁵ Там же, стор. 400.

⁸⁶ Там же, стор. 238—239.

Історична обмеженість поглядів філософа виявилася в тому, що процес пізнання в нього огорнений в теологічну форму й ототожнюється з богопізнанням.

У своїх суспільно-політичних і соціологічних поглядах Сковорода виходить з того, що сучасне йому суспільство розпадається на два ворожих табори: табір багатіїв, який зосередив у своїх руках всі матеріальні й духовні блага, і табір «бѣднячья», «достатков не имущих». У соціальному конфлікті філософ одверто став на бік бідних, заявивши: «А мой жребій с голяками!»

В багатьох своїх творах Сковорода змальовує паразитичне життя багатіїв, їх гонитву за плотськими втіхами, прагнення за рахунок «бѣднячья» давати «радість серцю». Він називав багатіїв трутнями, що живуть за рахунок робочих бджіл — трудового народу. В байці «Пчела и шершень» Сковорода писав: «Шершень есть образ людей, живущих хищеніем чуждаго и рожденных на то одно, чтоб ѣсть, пить и протч. А пчела есть герб мудраго челоуѣка, в сродном дѣлѣ трудящагося»⁸⁷. Твір Сковорода «Сон» є гострим памфлетом на сучасне суспільство, де «от царских чертогов» до «храмов божіих» всюди «сребролюбіе», процвітає цивілізоване людожерство.

Мислитель піддав гострій критиці формалізм і крутість, свавілля й беззаконня, що панували в судах і державних установах. Зриваючи машкару законності, якою прикривалися брудні махінації царських чиновників, Сковорода писав: «Не тот прав, кто в сущестѣ прав, но тот, кто вѣдь не прав по истѣ, но казаться правым умѣет и один токмо вид правоты имѣет... Нынѣ, когда нищ, тогда и бѣдняк и дурак...»⁸⁸, — робить сумний висновок поет, вболіваючи за знедолених.

Пороки сучасного йому суспільства Сковорода розкриває і засуджує у відомій сатиричній пісні «Всякому городу», яка має двобічну спрямованість. У ній просвітитель-демократ виступає і проти пороків феодально-кріпосницького ладу, і проти негативних явищ, породжених розвитком капіталістичних відносин на Україні та в Росії.

Сковорода, як і всі гуманісти, визнавав свободу найвищим благом людства і проголосив її «главной мѣрой» свого життя, прославляючи у вірші «De libertate» («Про свободу»):

Что то за волность? Добро в ней какое?

Ины говорят, будто золотое.

Ах, не златое, если сравнить злато,

Против волности еще оно блато⁸⁹.

Сковорода виступав поборником дружби українського й російського народів і високо цінував визволення українського

⁸⁷ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 2, стор. 139.

⁸⁸ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 1, стор. 518.

⁸⁹ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 2, стор. 80.

народу з-під польсько-шляхетського гніту та історичний акт возз'єднання України з Росією. Він оспівував Богдана Хмельницького, як героя визвольної війни 1648—1654 рр.:

Будь славеґ вовѣк, о муже избранне,
Волности отче, герою Богдане!⁹⁰

В розумінні суспільних явищ мислитель стояв на ідеалістичних позиціях. Морально засуджуючи кріпосництво, він, як і російські просвітителі XVIII ст. (крім Радіщева), не закликав до його повалення. Філософ покладав великі надії на те, що новий суспільний лад можна встановити без застосування насильства. Причину соціальної нерівності Сковорода вбачав у невідповідності існуючого суспільного ладу природі людини і вважав, що розумний суспільний лад повинен бути побудований на основі принципів, виведених з природи людини, принципів загального щастя.

Сковорода порівнював суспільство з добре налагодженою і чітко працюючою машиною. «Общество, — писав він, — есть то же, что машина. В ней замѣшательство бывает тогда, когда ея части отступают от того, к чему оныя своим хитрецом здѣланны»⁹¹. Він висловив думку про те, що праця є основа і внутрішня пружина розвитку суспільства. В кожній людині, вчив Сковорода, природою закладено «тайный закон сродности», під яким він розумів прихований нахил до того чи іншого роду занять. Якщо всі люди при виборі для себе «стати» (status — посада, заняття, стан. — *Ред.*) будуть керуватися принципом «сродности», то в суспільній машині, вважав Сковорода, буде усунено постійне джерело «непорядков, смятеній и безпокойств» і вона функціонуватиме нормально.

Філософ вбачав основну причину загибелі античних рабовласницьких держав у тому, що їх громадяни, обираючи собі певний рід заняття, не додержувалися принципу «сродности». На думку Сковорода, разом з метою розбагатіти виникло прагнення «к знатнѣйшим званіям, нимало не разсуждая, сродны ли им тѣ званія и будут ли обществу, и вопервых, сами для себя полезными». Гонитва за наживою, за плотськими втіхами призвела, на думку філософа, до зосередження багатств у руках небагатих осіб, до морального їх розкладу, до соціального поділу та загибелі держав. Ось чому в прагненні до збагачення Сковорода вбачав «источник ропоту, жалоб, печалей, вражд, тяжб, грабленій, татьбы, всѣх машин, крючков и хитростей. Из сего родника родятся измѣны, бунт..., похищеннаго..., паденія государств и вся нещастій бездна»⁹².

Із своїх багатолітніх спостережень за життям сучасного

⁹⁰ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 2, стор. 80.

⁹¹ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 1, стор. 348.

⁹² Там же, стор. 217.

йому суспільства філософ зробив висновок, що люди в ньому, беручись за певні заняття, також не додержуються принципу «сродності», в результаті чого виходило, що «воинскую роту ведет тот, кто должен сидеть в оркестрѣ». Якби заняття обиралися відповідно до принципу «сродності», то «многіе богословы были бы, может быть, лучшими стряпчими по дѣлам, многіе ученые — разнощиками, многіе судьи — пахарями, военачальники — пастухами, монахи — цаловальниками»⁹³.

«Несродній» праці Скворорода протиставляє «сродну». Філософ переконаний, що прагнення до праці закладено природою в кожній людині, природа ж є мати бажання, а бажання «єсть раженіє, склонность и движеніє... Она стремится к труду и радуется им, как сыном своим... Кратко сказать, *природа* запалает к дѣлу и укрьпляет в трудѣ, дѣлая труд сладким»⁹⁴. Виходячи з того, що «только природный труд єсть сладкій» і що лише він дає користь суспільству, Скворорода твердив: «гаразда миляе и почтениѣ природный и честный сапожник, нежели безприродный штатскій совѣтник»⁹⁵. Філософ воістину співає гімн «сродному труду» — творчій праці вільної від соціального й духовного гніту людини, яка живе в суспільстві, де їй забезпечена можливість обирати для себе рід занять відповідно до своїх природних нахилів і здібностей.

Моральний осуд Скворородою кріпосної праці, як «несродної», прославляння вільної праці, а також критика інших вад феодального суспільства фактично означали заперечення філософом кріпосного ладу як також «несродного», невідповідного природі людини, заклик до створення нового суспільного ладу, який забезпечував би загальне щастя.

Шукаючи відповіді на питання, що виникли у зв'язку з роздумами про щастя, Скворорода насамперед звернувся до «святого письма». Відомо, що релігія, враховуючи одвічні народні мрії про краще життя, створила свій ідеал щастя, причому перенесла його здійснення до потойбічного світу.

Зрозуміло, що антигуманістичний і фантастичний характер релігійного ідеалу не міг приваблювати філософа-гуманіста і був відкинутий ним. «Людині потрібен ідеал, але людський, відповідний природі, а не надприродний»⁹⁶, — писав В. І. Ленін. Спостерігаючи всюди безпросвітну нужду й народне горе, Скворорода дійшов невтішного висновку: «Щастія нѣт на землѣ, щастія нѣт в небѣ...»⁹⁷ Проте він переконаний, що щастя на землі можливе, що щасливе життя можна побудувати. Він гостро осуджував тих, хто шукав щастя в потойбічному світі

⁹³ Григорій Скворорода, Твори в двох томах, т. 2, стор. 507.

⁹⁴ Григорій Скворорода, Твори в двох томах, т. 1, стор. 323.

⁹⁵ Там же, стор. 329.

⁹⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 61.

⁹⁷ Григорій Скворорода, Твори в двох томах, т. 2, стор. 36.

або в чужих краях. «Не ищи счастья за морем... не странствуй по планѣтам, не волочись по дворцам, не ползай по шарѣ земном, не броди по Иерусалимам...»⁹⁸ Сковорода твердив, що справжнє щастя полягає не в багатстві, не в плотських втіхах, не у фальшивій славі, а в душевній вдоволеності, чистій совісті, сердечній веселості. Він писав: «Вот вам верхушка и цвѣток, житія вашего... вот мир — спокойствие мыслей, радость сердца, оживотворение души; вот мир! Вот счастья нѣдро».

Поняття щастя у Сковорода зв'язане із соціальним ідеалом, який він виробив на основі принципу «сродності». Ідеальний суспільний лад він уявляв як суспільство, де всі рівні, кожен працює за «сродністю» і одержує насолоду від творчої праці. Новий суспільний лад філософ розумів у формі демократичної республіки, яка гарантує свободу й забезпечення прав усім громадянам, незалежно від їх майнового стану, статі, раси та віросповідання, і де всі посади, аж до вищих, заміщуватимуться за принципом «сродності». Новий суспільний лад створить всі умови для розвитку освіти й науки. В суспільстві, де кожний в «сродном труді» знайде своє справжнє щастя, мріяв Сковорода, між людьми пануватимуть відносини загального братерства й любові, а дружба, що виникне на основі «сродності», стане основою й вінцем цього суспільства.

Основною підоймою перетворення суспільства на основі принципу «сродності» філософ вважав моральний фактор. Він прагнув створити етику, що базувалася б на розумних основах, вивести морально-етичні принципи не з «велінь» бога, а з життя народу, з своєї філософської концепції (об'єктивно — це тенденція відокремити мораль від релігії). Характерною рисою морально-етичних принципів філософа була гуманістична спрямованість і демократизм.

Найважливішим морально-етичним принципом Сковорода вважав працюовитість. Релігійному ідеалу небесного раю з вічним блаженством ледарів він протиставляє ідеал суспільства трударів, що пізнали радість творчої праці. Егоїзм, що був основою феодально-релігійної моралі, філософ вважав несумісним з природою справжнього щастя, а щастя, яке на ньому базується, — фальшивим, ілюзорним. Захищаючи необхідність поєднання особистих і громадських інтересів, він писав: «Щаслив, кто сопряг сродную себѣ частную должность с общей. Сія есть истинная жизнь». Людина не може бути щасливою, якщо нещасливі інші люди, проголошував Сковорода. «Истиннаго же счастья такова есть природа, что чем множайших имѣть в нем сопричастников, тѣм слаже и дѣйствительнѣе... сіе добро становится и сим одним разнится от ложнаго...»⁹⁹

⁹⁸ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 1, стор. 15.

⁹⁹ Там же, стор. 199.

Одним з основних принципів своєї етики Сковорода вважав помірність. «Щастіє там, гдѣ умѣренность», — писав він. Вимога помірності була відображенням протесту народних мас проти гострих соціальних контрастів.

Мислитель гостро виступав проти релігійної нетерпимості, розпалювання ворожнечі між народами на релігійному ґрунті, кровопролитних грабіжницьких війн, що проводились нібито з «богоугодною» метою — винищення «нечестивих» та «іновірців». Він засудив хрестові походи й ганебну Варфоломійвську ніч. «Смертоносною болячкою» на тілі суспільства називав він мракобісся, яке «загладило Іерусалим, разорило Царь-Град, обезобразило братню кровію парижськія улицы».

Етика Сковороди, як і весь його світогляд, пройнята оптимізмом. Не скорбота, а «радованіє єсть цвѣт челоувѣческой жизни», — говорив філософ. Він вчив не боятися смерті, бачити в ній природне завершення життя:

Плюнь на гробныя прахи и на дѣтскія страхи;
Покой — смерть, не вред.
Так живал афинеискій, так живал и еврейскій
Епикур — Христос¹⁰⁰.

У здійсненні свого соціального ідеалу Сковорода надавав виняткового значення вихованню молодого покоління. Йому належить ряд прогресивних педагогічних ідей, які набагато випередили свою епоху. Зокрема філософ гостро критикував феодально-аристократичну систему навчання й виховання як таку, що хибує на формалізм, відірваність від практичного життя. Основну її ваду мислитель вбачав у тому, що вона ігнорує природу дитини, подавляє в ній людські нахили й прагнення. Сковорода гостро критикував також «модне» виховання, яким захоплювались українські поміщики та старшина. Він їдко висміював «молокососних мудреців» — результат такого «виховання», — які вступають у життя самовпевненими неуками.

Свої педагогічні ідеї Сковорода, як передовий педагог того часу, намагався застосовувати на практиці.

Вчення Сковороди про нове, справедливе суспільство, де пануватиме загальне щастя, про шляхи побудови такого суспільства було утопічним. Воно несе на собі печать історичної й класової обмеженості. Філософ не розумів того, що при існуванні приватної власності на засоби виробництва вибір людиною певного роду занять, як правило, визначається не її природними нахилами і здібностями, а становищем у суспільстві. У соціальному ідеалі філософа поряд з елементами буржуазного суспільства, що визрівало в надрах феодального

¹⁰⁰ Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 2, стор. 57.

ладу, зберігалися також деякі риси старого суспільства. Новий суспільний лад Сковорода називав «горнім Єрусалимом», де буде все нове: «новые люди, новая тварь, новое творение».

У своєму вченні про загальне щастя Сковорода своєрідно відбив протест народних мас, головним чином селян і рядового козацтва, проти феодально-кріпосницького гніту, що посилювався, та їхню незрілу мрію про загальне щастя.

Вище вже згадувалось про наявність сильної атеїстичної тенденції в поглядах філософа і поета. В чому її корені? Глибоко дослідивши книги «святого письма», а також проаналізувавши діяльність християнської церкви за всю історію її існування, Сковорода прийшов до твердого переконання, що вчення і вимоги християнської релігії суперечать даним науки та життєвому досвідові людей, що якраз релігія є однією з перешкод на шляху до здійснення загального щастя. Саме тому творча діяльність Сковорода почалася з критики християнської релігії. А «...критика релігії, — зазначав Маркс, — передумова всякої іншої критики»¹⁰¹. Тож і у філософа критика християнської догматики й церкви переросла у критику феодально-церковної ідеології та кріпосницьких порядків.

З посиленням матеріалістичної тенденції в філософії Сковорода посилювався і його антиклерикалізм. Повний і остаточний розрив мислителя з офіційною церквою був наслідком заперечення ним догматів та обрядових канонів християнської релігії. Вирішальною ж причиною, яка спонукала Сковороду порвати із церквою, було те, що він вбачав у ній перешкоду на шляху до здійснення свого гуманістичного ідеалу, вважав її цитаделлю релігійного мракобісся, натхненником і поширювачем марновірств. Характеризуючи небезпеку марновірств для суспільства, філософ писав: «И нѣтъ смертоноснѣе для общества язвы, как суевѣріе — листвіе лицемѣрам, маска мошенникам, стѣнь тунейдцам, стрекало и поджога дѣтоумным...»¹⁰² Мислитель так само, як і офіційну церкву, гостро засуджував сектантство, вважаючи його не менш шкідливим. Проте антиклерикалізм Сковорода й критика ним християнської релігії не привели його до цілковитого розриву з релігійною ідеологією і переходу на позиції атеїзму. Філософ у своєму світогляді залишає місце для бога у вигляді невидимої природи.

Непослідовність Сковорода особливо яскраво виявляється в його ставленні до біблії. Філософ розвінчав легенду про богонатхненність біблії, викрив брехливість біблійних оповідань, довів, що прикриваючись біблією, панівні класи вели грабіжницькі війни й завдавали народам незчисленних страждань.

¹⁰¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 1, стор. 384.

¹⁰² Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 1, стор. 374.

Проте Сковорода не відкинув цієї книги, а з позицій своєї філософської концепції намагався знайти в ній неіснуючий третій, символічний, світ, що складається, як і інші два світи, за його вченням, з двох натур. На думку філософа, біблія — не священна книга, написана пророками під диктовку «всевишнього», а «предками оставлений завет, хранящий сокровище боговденія». Написали її, мовляв, такі «пііти», як Мойсей, причому особливою мовою, яку не можна розуміти буквально. Отже, виходило, що біблія двоїста, біблія водночас неправда й істина, змій і бог, з огляду на те, як її розуміти, буквально чи алегорично. Таким чином, біблія в інтерпретації Сковороди фактично виявилась просто вираженням в біблійних термінах змістом його філософських і суспільно-політичних поглядів.

Підхід Сковороди до біблії дослідники, звичайно, називають алегоричним методом тлумачення її. На цьому особливо наполягають ті, хто намагається показати мислителя як богобоязливого філософа, який нібито не розходився з вченням християнської релігії, був вірним «чадом» церкви. Насправді ж підхід мислителя до біблії можна лише умовно назвати алегоричним методом, бо Сковорода ставив собі при цьому зовсім не ту мету, що церковники. Церковники всіх часів, починаючи з винахідників так званого алегоричного методу, застосовували і застосовують згаданий метод, щоб врятувати «святість» біблії та підтримати її занепадаючий авторитет. Довільним тлумаченням біблії вони намагаються примирити безглузді й суперечливі її оповідання з наукою й здоровим глуздом і цим самим затримати відхід народних мас від релігії. А Сковорода, навпаки, намагався покінчити із сліпою вірою в церковні авторитети: своїм тлумаченням біблії філософ об'єктивно сприяв викриттю легенди про її святість, а це вело до падіння її авторитету в народі.

Сковорода вважав християнство пройденим ступенем богопізнання, він не намагався створити нову релігію, не вбачав нової форми релігії в пантеїзмі, до якого прагнув. За твердженням Енгельса, «сам пантеїзм є висновком із християнства, ще невіддільним від своєї передпосилки...»¹⁰³ Для Сковороди, як і для деяких інших прогресивних мислителів минулого, пантеїзм був останнім ступенем відходу від релігії.

Отже, як видно з усього вищесказаного, погляди Сковороди еволюціонували весь час в напрямі матеріалізму та атеїзму. Проте, незважаючи на різке посилення матеріалістичної та атеїстичної тенденцій у зрілий період творчості, філософська еволюція мислителя через певні історичні умови, в яких він жив,

¹⁰³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 1, стор. 553.

не завершилась переходом його на позиції матеріалізму й атеїзму.

Дворянсько-буржуазні історики заперечували оригінальність світогляду Сковороди і його велику роль в історії філософії українського народу. Панувала цілковита різноголосиця щодо характеру світогляду мислителя, його називали раціоналістом, містиком, ортодоксальним теологом, релігійним реформатором, песимістом, оптимістом тощо.

Найгрубішого перекручення й одвертої фальсифікації світогляд Сковороди зазнав у працях українських буржуазних націоналістів Д. Чижевського, І. Мірчука та інших. Основним джерелом філософських поглядів видатного українського мислителя вони вважають німецьку середньовічну містику Екгарта і Таулера. Вони розглядають Сковороду як апологета релігійної містики й зачинателя фальсифікованої історії української філософської думки. Заради цієї мети українські філософствуючі націоналісти використовують усі засоби, починаючи від замовчування сильних сторін світогляду мислителя та роздування слабких і кінчаючи прямою фальсифікацією. Вони намагалися представити Сковороду попередником українського буржуазного націоналізму. Такий підхід до висвітлення суспільних і філософських поглядів видатного мислителя XVIII ст. не має нічого спільного з наукою, він продиктований виключно ворожими українському народові намірами.

Сковорода мав великий вплив на дальший розвиток української суспільно-філософської думки й культури насамперед гуманістичною і демократичною спрямованістю свого світогляду та своєю просвітительською діяльністю. І. Франко відзначав, що Сковорода був першим провісником глибокого гуманізму в українській літературі, який «стає основою всіх кращих творів української літератури XIX ст.»¹⁰⁴.

В історію філософської думки на Україні Сковорода увійшов як просвітитель і демократ, що відобразив у своїх творах протест народу проти кріпосницького гніту і його мрію про загальне щастя. Критикою схоластики, матеріалістичною і атеїстичною тенденціями своєї філософії Сковорода проклав шлях розвитку на Україні матеріалізму й атеїзму.

Творчість Григорія Сковороди мала вплив і на багатьох російських та зарубіжних мислителів, зокрема передових мислителів слов'янських народів.

Почесне місце в історії філософії України й Росії посідає **Яків Павлович Козельський** — талановитий представник українського народу, філософ-матеріаліст і просвітитель-демократ.

¹⁰⁴ І в а н Ф р а н к о, Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 370.

Народився Яків Павлович Козельський в 1729 р. у сім'ї кобеляцького сотника Полтавського полку Павла Степановича Козельського в містечку Келеберді. Освіту він здобув у Київській академії (1744—1750) та в Петербурзькому академічному університеті (1752—1757). Під час своєї педагогічної діяльності в Петербурзі, в Артилерійському та Інженерному шляхетському кадетському корпусах (1757—1766), Козельський створив і опублікував перші свої праці — «Арифметическія предложенія» та «Механическія предложенія». Серйозну ж просвітительську діяльність Козельський розгорнув уже будучи секретарем Сенату (1766—1770). Саме в цей період він остаточно порвав з офіційною ідеалістичною вольфганською філософією й виступив на захист матеріалізму Ломоносова та ідей французького просвітництва XVIII ст. Свідченням цього є його оригінальна праця «Философическія предложенія» (1768) та двотомник перекладів кращих статей з французької Енциклопедії XVIII ст. — переважно статей Дідро.

В 1770—1786 рр. Козельський проживав на Україні, де був членом Малоросійської колегії в місті Глухові, а потім, вийшовши через хворобу у відставку, перебував у своєму маєтку на хуторі Крутий Берег Лубенського повіту, де працював над загальнотеоретичними питаннями природознавства та готував до видання книги «Разсужденія двух индійцев Калана и Ибрагима о человеческом познаніи» (надруковану в Петербурзі в 1788 р.).

Повернувшись востаннє із Петербурга в 1793 р. знову ж таки у свій маєток, Козельський незабаром помер. Дата його смерті точно не встановлена.

Формування світогляду Козельського припадає на період кризи кріпосництва в Росії та на Україні, що почалася в другій половині XVIII ст. Великий вплив на погляди просвітителя справили загострення класової боротьби кріпосного селянства проти поміщиків та ідеологічна боротьба російських просвітителів проти церковно-кріпосницької ідеології.

Теоретичним джерелом формування світогляду Козельського був невичерпний скарб ідейної спадщини Ломоносова, а також спадщини французьких просвітителів XVIII ст., зокрема Руссо, Монтеск'є, Гельвеція та Дідро.

Ідучи в ногу з прогресивними мислителями свого часу, Козельський виступає в філософії як матеріаліст. Його матеріалізм міцнів у боротьбі з релігією, містикою масонства та ідеалізмом німецького філософа Вольфа. На противагу ідеалістам Козельський захищав тезу про об'єктивне, незалежне ні від божественної, ні від людської свідомості існування природи. Він твердив, що дії людської душі пов'язані з нервово-фізіологічною структурою організму. В природі нема нічого, крім «на-

тури речей» і «натури людини»: «более сих двух предметов... натура в себе не имеет»¹⁰⁵.

В аспекті матеріалістичного розв'язання основного питання філософії Козельський обстоює первинність «натури» і вторинність «науки» та філософії: «свет содержит в себе не только метафизику, но и все те головы, которые ее выдумывали...»¹⁰⁶

Матеріалістичне розв'язання Козельським питання про співвідношення «натури» й «науки» дозволяє йому створити винятково прогресивну для XVIII ст. класифікацію наук. Основою для поділу наук він бере об'єкти пізнання: природу й суспільство. Науки про природу він підрозділяє за агрегатним станом тіл і вперше в історії європейської філософії намагається виділити з філософії всі окремі науки.

По-новому визначаючи предмет філософії як окремої науки, Козельський підкреслює, що вона містить в собі «одни только генеральные (тобто найбільш загальні. — *Ред.*) познання о вещах и делах человеческих». На противагу вольфіанцям він відокремлює з філософії не лише фізику, а й «натуральне богослов'я» і «пневматологію» (вчення про душу). Теоретична філософія (логіка й метафізика), вчив Козельський, повинна розв'язувати проблеми пізнання природи речей, допомагати нашому розуму в пізнанні істини. Практична ж філософія, на його думку, «наука шукання благополуччя», або щастя. Ці думки Козельського є вищим досягненням метафізичного матеріалізму XVIII ст. в даному питанні.

В теоретичній філософії Козельського є оригінальне тлумачення деяких категорій філософського матеріалізму, зокрема категорій субстанції й буття, матерії й руху, простору й часу, сутності й явища, необхідності й випадковості, причини й наслідку тощо. Самі категорії Козельський розуміє як абстракції, «отвлечения» того загального, що є в речах. Мало того, аналізуючи категорії загального, особливого й одиничного, він заявляє, що загальне існує лише через одиничне й не вичерпує останнього.

Свою «онтологію» (див. «Философическія предложения») — «науку о вещи и ея принадлежности», або «о вещах вообще», Козельський починає з аналізу категорії «річ», розуміючи під «річчю» все, що дійсно існує або може існувати, тобто тіла, їх властивості, зв'язки тощо. Реальне існування речей виражається в категорії «буття». Буття, на думку Козельського — це «состояние, способное к действию или страданию»¹⁰⁷.

¹⁰⁵ «Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века», т. I, М., 1952, стор. 557.

¹⁰⁶ Там же, стор. 567.

¹⁰⁷ Там же, стор. 447.

Цінним у Козельського є те, що категорія буття характеризується тут через рух і зміни. Значний інтерес становить аналіз Козельським категорії «матерія». У «Философических предложениях» він висловлює свою згоду з визначенням матерії, яке дав Гельвецій у своїй праці «Про разум». Зміст поняття «матерія», за Гельвецієм, становить сукупність об'єктивно існуючих тіл та їх властивостей. Погоджуючись з таким розумінням матерії, Козельський разом з тим дає їй своє визначення, подібне до Ломоносовського. «Вещество, или состав, или материя (materia), называю я то, — писал він, — из чего состоит какая вещь»¹⁰⁸. Стверджуючи принцип матеріальності світу, Козельський не раз підкреслював, що тверді речовини, рідини, гази, проміння світла — все це матеріальні тіла, що складають світ. Проте мислитель ще не зміг дати чіткого визначення філософського поняття матерії.

Щодо розуміння фізичної структури матерії Козельський додержується позицій Ломоносова. Він вважає, що тіла складаються із складних частинок речовини. Але які вони, ці частинки тіл, він не брався судити з огляду на тогочасний рівень природознавчих наук і закликав філософів (лейбніціанців і вольфіанців) «не умничать о сем вдаль».

Рух матерії Козельський пов'язує із внутрішньо властивими їй силами притягання й відштовхування, або з силами зчеплення її частинок (чотирьох стихій: землі, води, повітря й вогню). Він перераховує десять видів руху, але всі вони, по суті, є різновидами механічної форми руху матерії.

Цінний вклад в історію вітчизняної філософії вніс Козельський своїм вченням про час і простір та своїм захистом принципів детермінізму. Він широко аргументує положення про об'єктивний характер простору й часу та їх органічний зв'язок із матерією. Виступаючи проти ньютонівського розуміння простору як нібито чогось абсолютного, чистого, тобто не зв'язаного з матерією, Козельський писав: «Пространство, рассуждаемое отделительно от тел, есть прямое ничто, а рассуждаемое в телах, есть протяжение»¹⁰⁹. Час як «продолжение в последовании одних вещей за другими»¹¹⁰ також є одною з істотних «ознак» речі, буття. Козельський вважав матерію безконечною в просторі й вічною в часі. У поглядах на будову всесвіту він був переконаним коперніканцем і завжди підкреслював, що «натура или свет не имеет ни верху, ни низу»¹¹¹.

¹⁰⁸ «Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века», т. I, стор. 449.

¹⁰⁹ Там же, стор. 450.

¹¹⁰ Там же.

¹¹¹ Там же, стор. 594.

У боротьбі з ідеалізмом, теологією і містикою масонства Козельський розвинув далі один з основних принципів матеріалізму — принцип загальної причинної зумовленості речей і явищ навколишньої дійсності. На відміну від французьких матеріалістів XVIII ст., які ототожнювали необхідність із причинністю, а тому заперечували випадковість або розуміли випадкове як непізнане, Козельський визнає і об'єктивність, і необхідність, і випадковість. «Необходимое есть то,— писав він,— без чего быть не можно или что иначе быть не может. А случайное есть то, что иначе быть может»¹¹². В цілому ж розуміння Козельським закономірностей природи, взаємозв'язку й взаємозалежності речей залишилось в рамках метафізики. Звідси й наявність у матеріалізмі Козельського елементів деїзму, що виявилися подекуди в згадуваннях «вседержителя», а також в дуалістичному підході до розв'язання проблеми про душу.

В теорії пізнання Козельський розвивав далі положення матеріалістичного сенсуалізму. Для нього характерна була глибока віра в можливість пізнання людиною навколишнього світу, «таїнств природи». Відстоюючи ідею пізнаваності світу, Козельський разом з тим підкреслював складність і безмежність процесу пізнання.

Захищаючи позиції матеріалістичного сенсуалізму, Козельський доводив, що пізнання починається з відчуттів, а не з вроджених ідей, як твердили картезіанці, лейбніціанці й вольфіанці. Відповідно до цього він дає високу оцінку ролі досвіду в процесі пізнання. Борючись із противниками емпіричного пізнання, Козельський доводить, що «целая физика и все ее частные науки почерпнуты, распространены и возведены до высокой степени и великого приращения из неисчерпаемых источников природы несравненно больше наблюдениями и опытами, нежели умствованиями»¹¹³.

Чуттєве пізнання, що включає відчуття, сприйняття, уяву й пам'ять, він називає «нижнім познанням». Це пізнання властиве й тваринам. Але людина володіє «вищим поняттям», тобто вищим, або розумним, пізнанням. Якщо в чуттях (нижче пізнання) «узнаем мы только единственные вещи», у кращому разі — особливе в речах, то за допомогою розумування (вищого пізнання), що спирається на дані відчуття, ми пізнаємо «неизвестных истин причины», загальне в речах і явищах природи.

Заслуга Козельського в теорії пізнання полягає в тому, що він, відзначивши теоретико-пізнавальну обмеженість сенсуалізму

¹¹² «Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века», т. I, стор. 449.

¹¹³ Там же, стор. 574.

му Гельвеція, зв'язану з ототожненням мислення з відчуттям, приділив особливу увагу розробці абстрактних форм людського мислення (поняття, судження, умовиводу) і цим підкреслив активну, діяльну роль розуму в процесі пізнання. Боротьба Козельського за поєднання емпіричного й раціонального моментів пізнання становить одну з характерних рис його гносеології. Засуджуючи «чистих» раціоналістів і «повзучих» емпіриків, мислитель прагнув відійти «от обѣих сих крайностей, т. е. от великой сухости теории и от прямой слѣпоты практики». В цілому ж теорія пізнання Козельського типова для матеріалізму XVIII ст. Головна її вада полягає в недооцінці ролі людської практики в пізнанні, в метафізичності гносеологічних категорій всупереч ряду глибоких діалектичних здогадок про складність розвитку пізнання, про взаємозалежність ступенів пізнання тощо.

Викладаючи на основі матеріалістичної гносеології вчення про форми абстрактного мислення, Козельський робить значний вклад в дальший розвиток його і звільнення від середньовічної схоластики. Якщо вольфганці намагалися використати весь схоластизований логічний апарат для доведення догм релігії, буття бога й безсмертя душі, то Козельський, відновлюючи й розвиваючи логіку Арістотеля, прагнув підпорядкувати «науку розуму» завданням істинного пізнання дійсності. Тому розгляд мислення, усіх форм абстрактного мислення характеризується зіставленням їхнього змісту з об'єктивною дійсністю.⁴

Цієї ж вимоги Козельський додержується в своєму вченні про поняття, судження, умовивід і доказ.

Основною позитивною якістю теорії пізнання й логіки Козельського є їх нерозривний зв'язок з питанням про істинне пізнання об'єктивної дійсності. Саме по цій лінії яскраво простежується зв'язок його теорії пізнання й логіки з теорією пізнання й логікою Арістотеля, Ломоносова та французьких матеріалістів XVIII ст.

Значне місце в ідейній спадщині Козельського посідають суспільно-політичні та соціальні проблеми. Тут він виступає як просвітитель-демократ, що вірить у можливість загального добробуту суспільства. Суспільні проблеми він розглядає крізь призму етики, теорії природного права й суспільного договору, — а згадана теорія, незважаючи на ідеалістичний характер, була, як відомо, в руках просвітителів XVIII ст. основною теоретичною зброєю в боротьбі із церковно-релігійним вченням про людину, суспільство й державу.⁵

Відкидаючи теологічний погляд на людину, як на сукупність природного й надприродного начал («грязної» плоті й «безсмертного» духу), Козельський доводив, що люди — це, насамперед, «суть тіла», тобто істоти, які мають однакові при-

родні потреби, а отже, й права. Використовуючи антропологічний принцип і теорію природного права, Козельський вперше в історії російської та української суспільної думки робить спробу покласти в основу оцінки суспільних явищ турботу людей про їжу, відпочинок, самозбереження тощо, яка зв'язана з їхньою чуттєвою природою. В цьому — особлива історична заслуга Козельського в боротьбі з християнсько-феодальною ідеологією. До оцінки суспільства й держави Козельський саме й підходить з того погляду, наскільки певна держава й суспільство відповідають природі людини та в якій мірі вони можуть забезпечити людину в її природних потребах.

Не маючи наукового уявлення про різницю між суспільно-економічними формаціями, мислитель у своєму вченні про суспільство виходив, подібно до Руссо, із встановлення різниці між природним і громадянським станом. У природному стані люди жили, на думку Козельського, відособлено: не було тоді ще ні приватної власності, ні держави, ні політичної нерівності. Всі люди були «вольны, здоровы, добросердечны и благополучны». Правда, Козельський не ідеалізує природного стану. Навпаки, він навіть критикує за це Руссо. Завдяки ж справедливому суспільному договору людина одержує громадянську вільність і власність, а замість «натуральної» рівності — «равенство нравственное и законное и, будучи натурально не равен силою или разумом, другому делается равным по договору и по праву»¹¹⁴. Це положення теорії суспільного договору, що містить ідею рівності всіх громадян перед законом і державою, становить її раціональне зерно. В. І. Ленін підкреслював, що «вся боротьба проти середньовічних порядків, проти феодалізму йшла під лозунгом «рівності»¹¹⁵.

Причину усіх соціальних бід Козельський вбачає не в самому акті переходу людства з природного стану в громадянський, не в уявній інтелектуальній нерівності й не в науках і мистецтвах, а в «зловживаннях нового цього стану», тобто в порушенні суспільного договору, внаслідок чого виникла суспільна нерівність, «великі відміни в станах», залежність одних людей від інших. Отже, соціальні пороки сучасного йому ладу Козельський також кваліфікує як наслідок поганого законодавства, порушення суспільного договору, розриву особистих і громадських інтересів у законах. У знищенні поганих законів і виробленні нового суспільного договору він вбачає реальний шлях виходу із становища, що утворилося. Посилаючись на авторитет Гельвеція, Козельський підкреслював, що «пороки народные скрыты в самих законах; и ежели кто хочет истре-

¹¹⁴ «Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века», т. I, стор. 525.

¹¹⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 315.

бить пороки в каком народе, не переменяя производящих их законов, тот ищет невозможного и напрасно силится опровергнуть праведные следствия принятых оснований»¹¹⁶.

На противагу пануючому церковно-релігійному вченню про закони як продукт вічної і незмінної божої волі Козельський твердив, що закони і держава є продуктом угоди людей, продуктом суспільного договору. Він обґрунтував право народу на розрив такого договору: «...Чувствующая для себя вред сторона и одна договор нарушитъ может, потому что никого к вредному обязывать не можно»¹¹⁷.

Підкреслюючи прогресивне значення цього положення Козельського, зазначимо, однак, що воно діяло на користь суспільству, як і право захищатися силою від завданої шкоди, але залишалося нерозвиненим і незастосовним щодо монархічного ладу Росії. Право народу скинути деспотичну владу було звичайним припущенням у рамках теорії. В цілому ж ні в теорії, ні на практиці Козельський не був революціонером. Він не вірив в активність і доцільність революційних виступів народних мас.

Соціологічна думка Козельського оберталася в зачарованому колі ідеалістичного розуміння історії. Зміну суспільних порядків він ставив у залежність від зміни законодавства, а зміну законодавства — в залежність від вироблення «пристойного порядку нравоучений», тобто етики. Майбутнє історії, на думку мислителя, визначається поширенням освіти й пізнання. Разом з тим (що дуже важливо) Козельський поклав початок боротьбі прогресивних мислителів Росії проти ідеї про необхідність освіти для селянства перед його визволенням від кріпосництва, заявивши, що «выполировать (тобто просвітити) народ иначе нельзя, как чрез облегчение его трудностей»¹¹⁸.

Козельський говорив, що «зависимость человека от многих других» (тобто кріпосне право) є найголовнішою причиною соціального лиха. Засуджуючи закон, що «дозволяет пленника продать, купить, сделать рабом и содержать его произвольным образом», як такий, що ґрунтується на несправедливості, він в абстрактно-теоретичній, завуальованій формі пропагував думку про необхідність ліквідації кріпосного права. Виступ мислителя проти феодально-кріпосницьких порядків у Росії виявився також у гострій критиці феодально-станових привілеїв дворянства, в засудженні «великих различий состояний человеческих в обществах», розкошів, експлуатації, несправедливого розподілу власності тощо. Козельський був прихильни-

¹¹⁶ «Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века», т. I, стор. 530.

¹¹⁷ Там же, стор. 497.

¹¹⁸ Там же, стор. 536.

ком демократичної форми правління як найдосконалішої і найсправедливішої.

Осуд Козельським феодально-кріпосницьких порядків найяскравіше виявився в його критиці християнсько-феодальної ідеології, особливо в критиці принципу «непротивлення злу насильством». Захищаючи природне «право захищатися силою от наносимого вреда», він цим самим виправдував стихійні виступи й повстання пригноблених народних мас, стихійні форми класової боротьби кріпосного селянства. Варто підкреслити, що Козельський, розвиваючи теорію природного права, по суті, вперше в історії світової суспільної думки так всебічно й глибоко розвинув аргументацію на користь «права отмищения».

У критиці «теорії» непротивлення злу насильством звучить глибока ненависть мислителя до поміщиків-кріпосників, до всіх світських і духовних феодалів «обидчиков человеческого рода» і гаряча любов до простого народу, до «отмстителей». Особливо заслуговує на увагу те, що Козельський порівнює стихійні виступи народних мас з рікою, «плотиною долго удерживаемой», яка нарешті прорвалася. Цим порівнянням Козельський доводив, що люди не можуть без кінця терпіти кривду «от высших себя» і, природно, виступають «мстителями». В розгорнутому вигляді цю по суті революційну думку використав згодом основоположник антикріпосницької революційної ідеології в Росії О. М. Радіщев у своїй знаменитій «Подорожі з Петербурга до Москви». А у Козельського вона виступає тільки як паросток, елемент революційної ідеології, й не більше.

Феодально-кріпосницькій дійсності Росії Козельський протиставляв свій суспільний ідеал, який містив на той час чимало цікавих думок. Просвічена влада, в кращому разі республіканська форма правління, відсутність великих полюсів у «собственности имений», рівність усіх громадян перед законом, загальнообов'язковий «уравненный труд» усіх громадян при восьмигодинному робочому дні, нагорода всіх членів суспільства за їх особисті заслуги, а не за знатність родин, розвиток і розквіт наук та мистецтва, гуманних відносин між «начальствующими особами» й підлеглими, справжня взаємна людська допомога, високий ступінь культури — такими, на думку Козельського, повинні бути риси того ідеального суспільного устрою, при якому б можна було забезпечити внутрішній добробут суспільства і щастя народу.

Пов'язавши воедино проблему внутрішнього добробуту суспільства з проблемою його зовнішньої безпеки, Козельський вважав, що упорядковане суспільство може бути провідником і справедливої зовнішньої політики, прикладом добросусідського ставлення до інших народів.

Рішучий противник війни і макіавеллізму в політиці — цього «несчастливого жребия, от коего стонут... народы», Козельський на повний голос заявив: «Никто на свете не имеет права к войне...»¹¹⁹

У принципах ідеального суспільного устрою, висунутих і обґрунтованих Козельським, як бачимо, є вже елементи буржуазної ідеології. Класова ж обмеженість його суспільного ідеалу виявилася в тому, що він вимагає не ліквідації приватної власності, а лише усунення «великих различій в состояніях» і покладає надію на реформу суспільства «зверху».

Таким чином, у розв'язанні суспільно-політичних проблем Козельський виступив як просвітитель-демократ. Він продовжував найкращі матеріалістичні й демократичні традиції М. В. Ломоносова і був безпосереднім ідейним попередником О. М. Радіщева.

У творчості Козельського — талановитого представника українського народу в загальноросійській культурі XVIII ст. — відбилась історична єдність України з Росією, що існує з давніх давен, маючи в своїй основі спільність економіки й культури двох братніх народів.

Отже, на матеріалі даного розділу ми простежили розвиток філософської та суспільно-політичної думки на Україні в XVII—XVIII ст.

У релігійній полеміці XVII ст. на Україні своєрідно відбивалася боротьба українського народу проти феодально-кріпосницьких порядків, проти національного і духовного гноблення з боку панської Польщі, за возз'єднання з російським народом. Курси філософії, що читалися в Києво-Могилянській колегії, історичні та літературні пам'ятки, фольклорна творчість увібрали в себе ідейні надбання українського народу і відобразили поступальний рух світової філософської та суспільно-політичної думки. Із зародженням буржуазних відносин, із розвитком природознавства філософська думка на Україні поступово визволяється з-під впливу релігійної ідеології, все більш чітко і яскраво у філософії проявляються матеріалістичні тенденції, які спрямовуються проти ідеалізму й релігії. Особливо яскраво ці тенденції проявились і розквітли у творчості передових українських мислителів нового історичного періоду — періоду розкладу і кризи кріпосницької системи.

¹¹⁹ «Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века», т. I, стор. 465.

Розділ III

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА У ПЕРІОД РОЗКЛАДУ І КРИЗИ КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

Період з кінця XVIII ст. по 1861 р. в історії Росії і України характеризується посиленням розкладом кріпосницької системи господарства, розвитком нового, капіталістичного, ладу і наростанням кризи феодального суспільства. Зростання кількості підприємств було одним з показників того, що в надрах феодально-кріпосницького ладу складався капіталістичний спосіб виробництва. Якщо в 1804 р. в Росії було 2423 промислових підприємства, то в 1860 р. їх стало 15 388. На Україні кількість промислових підприємств збільшилась із 365 в 1813 р. до 2709 у 1860 р.

Кріпосна праця поступово і невблаганно витіснялася працею вільнонайманих робітників. Якщо в 1804 р. із загальної кількості 224 882 робітників, зайнятих у промисловості Росії, вільнонаймані робітники становили лише 28 процентів, то в 1860 р. з 565 142 робітників вільнонайманих було вже 62 проценти. Кількість робітників на Україні зросла з 15 100 чоловік у 1825 р. до 85 139 у 1860 р. В 1828 р. вільнонаймані робітники становили 25,6 процента загальної їх кількості, а в 1861 р. — уже близько 60 процентів.

Розвиток капіталістичного укладу позначився також на зростанні зовнішньої торгівлі: якщо в 1801 р. за кордон було вивезено товарів на 75,1 млн. крб., то в 1856 р. — на 225,59 млн. крб. Привіз товарів також зріс — з 52,75 млн. крб. у 1801 р. до 205,86 млн. крб. у 1856 р. Загалом з 1801 до 1861 р. оборот зовнішньої торгівлі зріс у 3,5 раза.

Про розклад кріпосницької системи господарства свідчить також небувале раніш зростання антифеодальних селянських повстань. Селянським рухом були охоплені цілі райони Центральної Росії, Уралу, України. З 1701 до 1825 р. в Росії було

zareestrovano 281 selyan'skyy vystup. Odnym z nayb'lyshykh bylo povstannya viys'kovykh poselentsiv u 1819 r. v Chyguuvi — tsentri slobid'skykh ukraїн'skykh poselennykh. Kіnec' 20-x i pochatok 30-x rokiv XIX st. vidmicheni burhlyvymy selyan'skymy zavurushennnyamy u Kyiv's'kyy, Chernigiv's'kyy, Kharkiv's'kyy ta Kherson's'kyy guberniyakh. Velikykh rozmahu nabyv vystup kripakiv Podil's'kyy guberniyi v 20—30-x roках XIX st. pid kerivnyctvom Ustyma Karmel'yuka.

Kripasnyts'kyk vyrobnychik vidnosynи stavaly deдалі b'lyshym galymom u rozvytkovі produktyvnykh syl, zavazhaly ekonomіchnomu, politychnomu й kul'turnomu proghresovі kraїny. Na storozhі zastarіlykh vyrobnychikh vidnosyn stoyav samoderzhavnyy lad z yoho velychезnym apparatom chynovnykiv, polіciєy ta armiyєy. Tsarizm provadyv polityku, spryamovanu na zmіцnennya kripasnykh poradykiv. O. I. Gerzen obrazno oхарактерyzuvav rosiys'kye samoderzhavstvo yak «galymo na kozhnomu kolesi Rosiyi».

Zdyisnyuyochи polityku natsional'nogo gnohlennya nerosiy'skykh narodnostey, samoderzhavstvo ne vyznavalo samostiy'nosti ukraїн's'koy movy, zaboronyayochи navit'y vydavaty neyu ukraїн's'ky knyhy. Vono vsiyako prahnyulo dovesty, sho niykoї ukraїн's'koy movy nemaє i nikoly ne bylo, sho «malorosiy's'kye narіchchya» e lyshе rezul'tyatom perekручення rosiys'koy movy pid vplyvom pol's'koy. Tak, napyklad, vіrnyy sluga tsarizmu reaktsiy'nyy zhurnalist G. Grech tverdyv, sho «malorosiy's'kye narіchchya» vynyklo v rezul'tyati «dovgotryvaloho panuvannya polyakiv u pivdenno-zakhidnuy Rosiyi i mozhе navit'y nazvatysya oblasnym pol's'kyim»¹. Vsyа reaktsiy'na presa Rosiyi odnostayno nazывала ukraїн's'kyu movu «movoю chernі», sho ne maє prava na іsnuvannya. Tsars'kyy urady vsiyako galymuvav rozvytok ukraїн's'koy kul'tury, mystets'tva, lіteratury. Taku zh polityku natsional'nogo gnohlennya provadyv sho do ukraїн's'kogo narody Galychyny, Bukovyny i Zakarpattya, yakі po sutі byly na stanovyshtsi koloniy, i avstriys'kyy urady. Vın prahnyv tsіlkom asymilyovaty zakhіdnoukraїн's'kye naselennya.

Samoderzhavnyy rezhym byv rezhymom dykoho nasyl's'tva, polіцей's'koy svavoly i tsіlkovytoh bezprav'ya narody. Tsarizm ne lyshе oхорonyav kripasnyts'kyk poradyky, yakі byly zastarіloю yzvoю suspіl'nogo lady Rosiyi, ale й sluzhыv оплотом для реакtsiy'nykh syl іnshykh kraїн. Pіslya peremohy nad Napoleonom i ukладennya «Svyashchennogo soyuzu» monarkhiv (1815), metoю yakoho bylo przydushennya narodnykh руhiv i lіkvydatsiyа revolyutsiy'nykh іdey, rosiys'kye samoderzhavstvo stalo tsentrom i glavoyu evropeys'koy reaktsiyi, vykonuyochи rol'y «evropeys'kogo zhандарма».

V kraїni narostalo nezadovolennya. U borotbyu z kripasnyts'kyim ladam i tsarызмом vключыlyся nayperedovіshі ludy z

¹ Г. Греч, Опыт истории русской литературы, СПб., 1822, стор. 12.

дворянства, які переконалися в необхідності знищення самодержавства і кріпосництва. Їх виступи йшли по двох лініях: одні вважали, що для перетворення суспільних порядків у Росії досить звернень до царя з проською здійснити реформи зверху, не чекаючи, поки вони будуть здійснені знизу, самим народом. З такими порадами і просьбами до царя не раз звертався засновник Харківського університету В. І. Каразін та інші ліберально настроєні дворяни. Інші, наприклад, декабристи, не вірили в «милість» царя і готувалися до повстання, яке відкрило б шлях до прогресу в Росії.

Декабристи зайняли найбільш рішучу позицію в питанні про ліквідацію кріпосництва. Дворянські революціонери, як назвав їх В. І. Ленін, створили ряд таємних товариств із метою здійснити воєнну революцію проти царизму, ліквідувавши кріпосний лад, створити необхідні умови для свободи, рівності й прогресу всіх народів, що населяють Росію. В 1816 р. в Петербурзі виникла підпільна організація «Союз порятунку». В 1818 р. через внутрішні суперечності ця організація розпалась, а натомість був створений «Союз благоденства», який мав свої відділення (управи) і на Україні: в с. Кам'янці Київської губернії і в м. Тульчині Подільської губернії. 13 січня 1821 р. на основі «Союзу благоденства» було створено «Північне товариство» у Петербурзі і «Південне товариство» в Тульчині, яке розгорнуло свою роботу на Україні. Пізніше до нього приєдналося «Товариство об'єднаних слов'ян, яке ставило своїм завданням повалення самодержавства і об'єднання слов'янських народів у демократичну республіканську федерацію.

14 грудня 1825 р. дворянські революціонери підняли збройне повстання проти самодержавно-кріпосницького ладу. Слідом за повстанням у Петербурзі декабристи «Південного товариства» 29 грудня 1825 р. підняли на збройний виступ Чернігівський полк, розквартирований у м. Василькові Київської губернії.

Повстання декабристів — перша в Росії спроба повалити самодержавство революційним шляхом. Як відомо, численні селянські повстання в Росії, в тому числі й на Україні, що відбувалися раніш, були стихійними, роздрібненими, неорганізованими виступами, «бунтами», не освітленими політичною свідомістю. Селяни повставали проти поміщиків, але за «хорошого» царя. Повстання декабристів — перший свідомий революційний виступ проти самодержавства з розробленою програмою і планом майбутнього перетворення суспільно-політичного ладу Росії. В. І. Ленін говорив, що «в 1825 році Росія вперше бачила революційний рух проти царизму...»²

² В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 223.

Декабристи, особливо ліве крило їх, були носіями найпередовішої в той час у Росії суспільно-політичної і філософської думки. Своїй революційній програмі перетворення суспільного життя в країні вони намагались дати філософське обґрунтування. Не всі декабристи були матеріалістами і атеїстами, але більшість з них, переконані послідовники матеріалістичної філософії та атеїзму, вели гостру й рішучу боротьбу проти ідеалізму й релігії — ідейної основи самодержавно-кріпосницького ладу.

Повстання дворянських революціонерів було придушене. Розправившись з декабристами, царський уряд протягом десятиріч всіляко намагався паралізувати і знищити вплив їх ідей, жорстоко переслідуючи всіх, хто в будь-якій мірі поділяв погляди декабристів. Незважаючи на це, повстання декабристів і їх ідеї мали величезний вплив на весь наступний розвиток визвольного руху, прогресивної суспільно-політичної і філософської думки в Росії, а також і в ряді інших країн.

В. І. Ленін вказував на три етапи у визвольному русі нашої країни. Перший — це період дворянський, коли на чолі боротьби стали кращі люди з дворян — декабристи і Герцен. Він охоплює приблизно роки 1825—1861; другий — різночинний, або буржуазно-демократичний (приблизно 1861—1895 рр.), і третій — пролетарський, який почався з 1895 р. Оцінюючи діяльність декабристів, Ленін показав як історичну обмеженість їх поглядів, так і величезні їхні заслуги. Виступаючи захисниками народу, декабристи водночас були далекими від нього, а значить, вони й не спиралися на маси. Це стало однією з основних причин невдачі повстання. Проте справа декабристів «не загинула, — підкреслював Ленін. — Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію.

Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різночинці, починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної волі»³.

Про дальше посилення класової боротьби, зростання селянських рухів свідчать зокрема такі дані: якщо з 1801 до 1825 р. в Росії виникало в середньому по 11 заворушень на рік, то в період 1845—1854 рр. їх було вже в середньому по 35 на рік. На Україні в 1826—1854 рр. відбулося понад 120 селянських повстань. За останні п'ять років перед реформою 1861 р. в Російській імперії виникло ще 476 повстань. Не менше 18—20 процентів загальної кількості селянських виступів припадає на Україну.

Українські селяни виступали проти всіх поміщиків, незалежно від їх національності — проти російських, польських і українських. Такий прояв класової боротьби на Україні якнайрішучіше викриває неспроможність тверджень буржуазних

³ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 13.

націоналістів про позакласовий «єдиний потік» розвитку українського народу.

Характеризуючи особливості класової боротьби у першій половині ХІХ ст., В. І. Ленін писав: «Коли було кріпосне право, — вся маса селян боролася з своїми гнобителями, з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд. Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролися, як уміли і як могли»⁴.

З розвитком капіталістичних відносин в надрах феодалізму і особливо з розгортанням селянського руху селянське питання стало віссю суспільно-політичного життя в країні. Все очевиднішою стала необхідність скасування кріпосного права. Протягом кількох десятиліть селянське питання було питанням, яке розмежовувало суспільні сили на два табори: ліберально-монархічний і революційно-демократичний. Представники першого табору вважали, що скасування кріпосного режиму повинно бути здійснено самими кріпосниками в своїх інтересах. Революційні демократи добивались ліквідації кріпацтва революційним шляхом, в інтересах селянства, вимагали докорінного перетворення суспільного життя. Вони були ідеологами революційного селянства. Так, великі російські революційні демократи В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, виражаючи інтереси селянських мас, що боролися проти кріпацтва, пристрасно викривали пороки кріпосницької системи, виступали за прогресивний розвиток країни, захищали інтереси народу. Відстоюючи необхідність перетворення Росії, вони палко пропагували ідею селянської революції, мріяли про перехід до соціалізму через селянську общину і були глибоко переконані, що селянська революція відкриє шлях до соціалізму. В. І. Ленін назвав їх попередниками російської революційної соціал-демократії.

За своїми філософськими поглядами революційні демократи були матеріалістами в розумінні питань природи й атеїстами, рішуче відстоювали матеріалістичний світогляд у боротьбі проти філософського ідеалізму й релігії. В середині ХІХ ст. вони ближче за всіх мислителів домарксового періоду підійшли до марксистської філософії — діалектичного матеріалізму.

Під впливом селянських повстань і російського революційно-демократичного руху складалася революційна демократія на Україні на чолі з великим українським революційним демократом, соратником і одноступцем великих російських революційних демократів Т. Г. Шевченком, який відіграв величезну роль у розвитку класової і національної свідомості українського на-

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

роду. Діяльність української революційної демократії мала винятково велике значення для визвольного руху українського народу та була великим вкладом у боротьбу прогресивних сил всіх народів Росії проти кріпосницького ладу і самодержавства. Посилення класової боротьби покріпаченого селянства проти кріпосницького ладу, селянські повстання ставили під загрозу дальше існування самодержавства. В 1859—1861 рр. у Росії склалася революційна ситуація.

Таким чином, кріпосницький лад в Росії і на Україні переживав економічну і політичну кризу. Економічний розвиток і політична обстановка в країні вимагали ліквідації кріпацтва. Все це змусило царський уряд скасувати кріпосне право.

В міру розкладу кріпосницької системи і розвитку капіталізму на Україні пробуджувався національний рух проти царизму, проти його реакційної політики, жорстокого національного гноблення. Ленін вказував, що першою історичною тенденцією капіталізму в національному питанні є «пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав»⁵. Хоч у той час на Україні в силу недостатнього розвитку капіталістичних відносин ця тенденція була ще порівняно слабкою, проте вона вже ясно проявлялася в усіх сторонах суспільного життя. У представників української інтелігенції зростав інтерес до своєї національної культури. Пробудження національного життя на Україні дало поштовх розвитку рідної літературної мови та української літератури, представленої творами таких видатних українських письменників того часу, як І. П. Котляревський, П. П. Гулак-Артемівський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка, Л. І. Глібов та ін. Українська література набирає революційно-демократичного напрямку. Її яскравим представником став великий український поет-революціонер і мислитель Тарас Григорович Шевченко. В основу нової української літератури лягла народна розмовна мова.

В цей час у Львові розгортають свою діяльність західноукраїнські письменники М. Шашкевич, І. Вагілевич, Я. Головацький, творчість яких носила антикріпосницький характер. Під впливом національно-культурного руху в тій частині України, що входила до складу Росії, ці письменники видають збірки українських народних пісень та свої вірші, відстоюють право на існування української мови й української літератури на західноукраїнських землях. Шашкевич, Вагілевич, Головацький та інші західноукраїнські передові діячі борються за возз'єднання західноукраїнських земель із Східною Україною та Росією, всіляко намагаються зміцнювати культурні зв'язки із ними.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 11.

У передових представників буржуазної і різночинної інтелігенції появився великий інтерес до багатющої усної народної творчості та побуту українського народу, що розглядались як невід'ємні елементи національної культури.

На кінець XVIII — початок XIX ст. припадає виникнення української класичної музики. В 50—60-х роках розквітає діяльність видатного композитора й співака С. С. Гулака-Артемовського. Його «Запорожець за Дунаєм» — перша українська національна опера. У цей же період зароджується український професіональний театр реалістичного напрямку, виникає українська драматургія (твори Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Шевченка). Протягом першої половини XIX ст. були створені постійні театри в Києві (1805), Одесі (1809), Полтаві (1810), Харкові (1812), Ніжині (1826), Катеринославі (1847), Чернігові (1853). Це сприяло піднесенню театрального мистецтва і дальшому розквіту національної культури.

Характерним для цього періоду є зародження на Україні ліберально-буржуазного і революційно-демократичного руху. В 40-х роках у Києві виникла перша нелегальна політична організація — Кирило-Мефодіївське товариство. В своїх програмних документах товариство ставило завданням національне визволення і здійснення рівноправ'я всіх слов'янських народів, у тому числі й українського. Виникнення Кирило-Мефодіївського товариства і характер його завдань були обумовлені як зростанням антикріпосницьких настроїв, так і пробудженням українського національно-визвольного руху проти колоніальної політики царизму.

Великий вплив на розвиток української національної культури та розвиток суспільно-політичної і філософської думки справила передова російська культура, яка відзначалась своїми прогресивними визвольними ідеями, справжнім демократизмом і гуманізмом. Особливо посилилася роль передової російської культури з появою на історичній арені великих російських революційних демократів.

Російський народ завжди відігравав авангардну роль у боротьбі проти царизму й кріпосництва, а потім і проти капіталістичного гноблення, об'єднуючи навколо себе всі народи Росії, передусім український народ. За словами Чернишевського, росіяни виступають в історії не завойовниками і грабіжниками, як гунни або монголи, а рятівниками і від ярма монголів, і від іншого ярма — французів і Наполеона⁶.

Кращі сини російського народу всупереч реакційній урядовій політиці жорстокого національно-колоніального гноблення визнавали право України на національну незалежність і разом з

⁶ Див.: Н. Г. Чернышевский, Литературное наследие, т. II, М.—Л., 1928, стор. 44.

передовою частиною українського народу боролися проти габнебної політики нацьковування народів Росії один на одного, яку вперто проводило самодержавство. «Революційні діячі Росії, завжди визнаючи право українського народу на вільний національний розвиток, пов'язували його з поваленням царизму і визволенням як російського народу, так і українського та інших народів нашої країни»⁷.

Діячі передової російської культури завжди з великим співчуттям ставилися до українського народу, натхненно оспівували його славні волелюбні традиції. Визвольна боротьба українського народу, його культура, побут, звичаї відображені у творах багатьох російських письменників, композиторів, художників. Своєю творчістю вони зміцнювали зв'язок між російським, українським та іншими народами Росії. Перспективи кращого майбутнього всіх народів передові люди Росії пов'язували із знищенням кріпосництва і самодержавства.

Декабрист К. Ф. Рилеев присвятив ряд творів історії України (дума «Богдан Хмельницький», поема «Наливайко» та ін.). Висловлюючи братнє співчуття українському народові, що знемагав разом із російським та іншими народами Росії під гнітом самодержавства, він писав:

Україна гине, пута носить...
Здобути волю — в тім мій рай!⁸

Рилеев натхненно оспівував героїчну визвольну боротьбу українського народу і надавав великого значення дружбі українського й російського народів у їх спільній боротьбі проти кріпосництва й самодержавства.

Палко пропагував ідею братнього єднання українського й російського народів геніальний російський поет О. С. Пушкін. Він прославляв борців за народне щастя Кочубея, Іскру, Палія і затаврував зрадника українського народу Мазепу.

Постійно цікавився життям українського народу, захоплювався його поезією, героїчною боротьбою за свободу, виступав за розквіт передової української культури В. Г. Белінський. Полум'яний революційний демократ, оцінюючи історичне значення воз'єднання України з Росією, пророкував українському народові велике майбутнє. «Злившись навіки з єдинокровоною їй Росією, — писав Белінський, — Малоросія відчинила собі двері до цивілізації, освіти, мистецтва, науки... Разом з Росією її чекає тепер велике майбутнє»⁹. Белінський високо цінував Богдана Хмельницького, який здійснив віковичне прагнення

⁷ «Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», К., 1954, стор. 13.

⁸ «Поети-декабристи», К., 1950, стор. 84.

⁹ В. Г. Белинский, Полное собрание сочинений, т. XII, М.—Л., 1926, стор. 413.

українського народу до возз'єднання з російським народом, називав Хмельницького героєм і великою людиною, великим воїном і політиком.

За свободу і незалежність українського народу, за зміцнення братнього союзу українського і російського народів боровся О. І. Герцен. Він говорив, що шлях до зміцнення цього союзу — у знищенні національного гноблення, здійснюваного самодержавством. У статті «Росія і Польща» (1859), звертаючись до росіян і поляків, Герцен закликав їх розв'язати українцям руки й мову, і тоді вони зовсім вільно простягнуть руки Росії і Польщі на братерський союз і незалежність. «Україну слід... визнати вільною і незалежною країною», — писав він. Коли Росія увійде в нову фазу життя і стане вільною країною, вказував далі Герцен, «я не думаю, щоб Україна захотіла відокремитись від неї»¹⁰.

М. П. Огарьов, як і О. І. Герцен, підкреслював, що самобутність і свобода кожного народу Росії є необхідною умовою свободи і дружби всіх її народів. Огарьов любив український народ, високо цінував його передових діячів. Так, про великого українського народного поета Т. Г. Шевченка Огарьов писав:

«Шевченко, народний у Малоросії, із захопленням прийнятий, як свій, в російській літературі і став для нас рідний: так багато було спільного в наших стражданнях і так самобутність кожного стає необхідною умовою загальної свободи»¹¹.

З великою любов'ю до українського народу ставились М. Г. Чернишевський і М. О. Добролюбов. «А якщо є племена, які можуть до себе привертати симпатію більше, ніж інші племена, то саме малороси — одне з племен найбільш симпатичних. Чарівне поєднання наївності і тонкості розуму, м'якість нравів у сімейному житті, поетична задумливість характеру, непохитно наполегливого, краса, витонченість смаку, поетичні звичаї — все це поєднується в цьому народі, щоб зачарувати вас, так що іноплеменник стає малоруським патріотом, якщо хоч трохи поживе у Малоросії»¹², — писав Чернишевський.

Чернишевський і Добролюбов були пристрасними захисниками національних прав українського народу. Вони з гнівом виступали проти тих, хто вважав, що в самодержавній Росії український народ «не годен вважатися таким, що має свою недоторкану народність» і що його «мова не гідна вважатися рисою... народності»¹³.

¹⁰ А. И. Герцен, Полное собрание сочинений и писем, под ред. М. К. Лемке, т. IX, Пг., 1919, стор. 466—467.

¹¹ Н. П. Огарев, Избранные социально-политические и философские произведения, т. I, М., 1952, стор. 466.

¹² Н. Г. Чернышевский, Избранные философские сочинения, т. III, М., 1951, стор. 427.

¹³ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. VII, М., 1950, стор. 844.

Передові діячі російської культури, особливо російські революційні демократи, таврували ганьбою політику розпалювання національної ворожнечі, яку проводило самодержавство. Вони палко закликали народи Росії до єдності, до зміцнення дружби і до спільної боротьби проти загального ворога — кріпосництва й самодержавства. Добролюбов писав: «У нас нема причин роз'єднання з малоросійським народом; ми не розуміємо, чому ж, якщо я з Нижегородської губернії, а інший з Харківської, то між нами уже не може бути стільки спільного, як коли б він був із Псковської»¹⁴.

Відстоюючи право українського народу на національну незалежність і вільний розвиток його культури, великі російські революційні демократи разом з тим вказували на підпорядкованість національного питання соціальному, вважали можливим розв'язання національного питання лише шляхом знищення самодержавно-кріпосницького ладу.

Великі російські революційні демократи були вірними друзями, порадиниками і вчителями передових діячів української культури. Певного впливу передової російської культури зазнав і геніальний український поет, революціонер і мислитель Т. Г. Шевченко — бойовий соратник російських революційних демократів у боротьбі проти кріпацтва і самодержавства. Незважаючи на перешкоди, які чинив уряд поширенню творів Бєлінського, Герцена, Чернишевського і Добролюбова, все ж таки вони були досить популярними на Україні, ними зачитувалася передова українська інтелігенція.

Царизм був найлютішим ворогом наукового прогресу і освіти, найменш відхилення від політичних та ідейних устоїв самодержавно-кріпосницьких порядків викликали сувору розправу. Гоніння на прогресивну політичну, філософську і природничо-наукову думку особливо посилилися з призначенням у 1816 р. міністром духовних справ і народної освіти голови Біблейського товариства знавіснілого містика князя О. Голіцина — «холопської душі» і «освіти губителя», як влучно схарактеризувала його пушкінська епіграма.

Розвиток матеріального виробництва викликав потребу у підготовлених технічних, агрономічних, медичних, педагогічних та інших кадрах. У зв'язку з цим у першій половині XIX ст. були створені Харківський, Казанський, Санкт-Петербурзький, Київський університети та ряд спеціальних учбових закладів. Однак умови для розвитку науки були вкрай несприятливі. Створений при Міністерстві духовних справ і народної освіти «вчений комітет» активно добивався, щоб викладання всіх наук велося в дусі «християнського благочестя». Книги й статті, в

¹⁴ Н. А. Добролюбов, Полное собрание сочинений, т. II, М., 1936, стр. 257.

яких хоча б тільки згадувалося про «небожественне» походження і розвиток землі, її рослинного і тваринного світу, рішуче заборонялися, а їх автори суворо каралися. За професорами університетів та вчителями шкіл був встановлений поліцейський нагляд. Для керівництва учбовими округами підбиралися найреакційніші особи, крайні містики й ненависники науки і освіти. Так, наприклад, на чолі Казанського учбового округу стояв відомий мракобіс Магницький, який вимагав закрити Казанський університет і «урочисто зруйнувати» університетські приміщення. Він розробив затверджену Олександром I інструкцію, яка зобов'язувала ректорів і професорів університетів стежити за тим, щоб «дух вільнодумства ні відкрито, ні приховано не міг послабити вчення церкви у викладанні наук», організовував гоніння на прогресивних професорів, звинувачуючи їх у неблагонадійності. Попечителем Харківського учбового округу був призначений відомий реакціонер, містик і мракобіс Карнеєв, який вимагав від ради університету введення курсу лекцій про біблію, а від професорів фізики, щоб ті пояснювали студентам, що блискавка «падає, маючи на своєму кінці трикутник, який зображує собою святу трійцю». Карнеєв розіслав по округу циркуляр, в якому наказував вести викладання в університеті і в середніх учбових закладах за містичними книгами на зразок «Божественної філософії» Дюбуа. Встановивши нагляд за викладачами Харківського університету, він виганяв із нього кращих професорів. Зокрема, звільнив ректора університету видатного математика професора Т. Ф. Осиповського, визначного філолога професора І. Ф. Тимковського та ін. А учневі Осиповського — майбутньому знаменитому математикові М. В. Остроградському було відмовлено в кандидатському званні лише з тієї причини, що він не відвідував лекцій з богослов'я.

Нещадно розправляючись із представниками передової філософської та суспільно-політичної думки, царський уряд заборонив публікацію творів філософів-матеріалістів і ввіз із-за кордону матеріалістичної літератури. Щоб перешкодити поширенню матеріалізму і взагалі прогресивної думки, царизм створював різні релігійно-містичні товариства. В 1813 р. за ініціативою царя було засновано «Библейское общество», яке мало велику кількість своїх відділень, в тому числі — в Києві, Полтаві, Чернігові та інших містах України. У своєму прагненні викорчувати всі волелюбні прогресивні ідеї й утвердити навіки ідеї вірності царю, богам і церкві, царизм і його прислужники створювали «біблійні товариства» навіть для дітей.

Натхнені й контрольовані царським урядом «офіційні» філософи—професори університетів і ліцеїв — проповідували з кафедр і в своїх творах найреакційніші ідеалістичні вчення, вели запеклу боротьбу проти матеріалізму, проти найменших спроб піддати сумніву релігійні догми. З цією метою вони ши-

роко використовували найбільш реакційні ідеї німецьких ідеалістів кінця XVIII — початку XIX ст. — Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля. Прогресивні сторони німецького класичного ідеалізму, зокрема його діалектичні ідеї, піддавалися критиці й заперечувалися. Безумовно, вороже ставлення з боку філософів-ідеалістів викликала до себе матеріалістична філософія, особливо французький матеріалізм XVIII ст.

Представники ідеалістичного табору на Україні прагнули «філософськи» обґрунтувати перевагу релігії над наукою, віри над знанням. Вони всіляко намагалися довести божественне походження релігійних догматів і неможливість людського життя без релігії.

Прогресивний табір, продовжуючи славні матеріалістичні традиції, що йшли від Ломоносова та Радіщева, розгорнув дальшу боротьбу за матеріалістичний світогляд. Натхненниками і керівниками цієї боротьби в 40-і роки були Герцен і Белінський, а потім разом з Герценом матеріалістичний табір очолювали Чернишевський, Шевченко, Добролюбов та інші революційні демократи.

Передові мислителі, політичні діячі, вчені, письменники в ідейній співдружності боролися проти ідейної реакції, за прогрес країни. Ця співдружність набула свого конкретного вияву, наприклад, у виданні журналу «Украинский вестник», в якому співробітничали природознавці і письменники (Т. Осиповський, Є. Філомафитський, П. Гулак-Артемівський та ін.). Статті «Украинского вестника» були присвячені в основному критиці агностицизму і апіоризму Канта. А праця Я. Снядецького «О философии», перекладена і опублікована П. Гулаком-Артемовським, відкрито захищала ідеї французького матеріалізму XVIII ст.

Передові політичні діячі, письменники, вчені України спільно з передовими діячами інших народів і передусім великого російського народу вели рішучу боротьбу за економічний, політичний і культурний прогрес Росії і України. Правильно вбачаючи в релігійно-ідеалістичному світогляді гальмо на шляху розвитку науки й культури, вони — одні з позицій філософського матеріалізму, інші з позицій природно-історичного матеріалізму — критикували філософський ідеалізм і релігію, намагаючись не допустити підпорядкування науки релігійно-ідеалістичному світоглядові, розвивали філософську і соціологічну думку.

1. Ідеалістична філософія

У першій половині XIX ст. ідеалістична філософія на Україні перебувала під великим впливом німецької класичної філософії. Вже на початку століття перекладалися й видавалися

праці Канта, Фіхте, Шеллінга. Так, у 1803 р. в Миколаєві викладач штурманського училища Яків Рубан видав у перекладі російською мовою працю Канта «Основание для метафизики нравов»¹⁵. У 1813 р. в Харкові вийшов російською мовою твір Фіхте «Яснейшее изложение, в чем состоит существенная сила новейшей философии» в перекладі С. Єсикорського. У 1833 р. в Одесі було видано вперше в російському перекладі твір Шеллінга «Entwurfe eines Systems der Naturphilosophie»¹⁶. В 30-і роки на Україні популярною була також філософія Гегеля.

В цей період в ідеалістичних вченнях на Україні нерідко пробивалися паростки прогресивних ідей, особливо у вченнях і поглядах послідовників німецької класичної філософії, де, як відомо, реакційні ідеалістичні системи поєднувалися з прогресивними, раціональними елементами.

Наслідування українськими філософами прогресивних елементів німецької класичної філософії стало причиною гоніння на декого з них із боку офіційних кіл самодержавно-кріпосницького ладу. Так, за пропаганду соціологічних поглядів Шеллінга був увільнений і висланий за межі Росії професор Харківського університету Шад. Обвинувачений у кантіанстві, був увільнений із забороною будь-коли займатися викладацькою діяльністю професор права Казанського університету Солнцев. За самі лише посилання на Шеллінга попав під суворий допит і змушений був підписати зречення ідей німецьких філософів професор Галич.

Головними представниками ідеалістичної філософії на Україні в першій половині XIX ст. були І. Є. Шад і А. І. Дудрович (Харків), М. Д. Курляндцев і Й. Г. Михневич (Одеса), І. Ф. Гриневич, О. М. Новицький (Київ) та інші.

Йоган Баптист (Іван Єгорович) Шад (1758—1834) — професор Харківського університету, — ще будучи ченцем у Німеччині, опублікував їдку сатиру на своїх колег — «Доля поважного отця Спіцера», а також працю «Легенда про святих», в якій показує, що так звані «житія» святих являють собою здебільшого звичайні вигадки, «коментарі до біблії». Порвавши з монастирем, Шад опублікував ряд праць з філософії, в яких оголосив себе послідовником Фіхте і Шеллінга. В 1804 р. його було запрошено професором філософії у Харківський університет.

У Харкові Шад розгорнув бурхливу діяльність у галузі усної пропаганди філософії Фіхте і Шеллінга. Тут же він написав і видав дві великі праці: «Чиста і прикладна логіка» та «Природне право». В «Чистій і прикладній логіці», написаній в ці-

¹⁵ «Кантово основание для метафизики нравов, с немецкого языка переведенное Яковом Рубаном», Николаев, 1803.

¹⁶ «Введение в умозрительную физику» Шеллинга в переводе М. Д. Курляндцева, Одесса, 1834.

лому з позицій ідеалізму, зустрічаються окремі матеріалістичні положення. Наприклад, Шад твердив, що наш «дух своїми необхідними формами про зв'язки речей ідеально відтворює те, що в дійсності існує»¹⁷. Тому істина, за Шадам, означає «не тільки згідність мислення з собою, але і з природою речей»¹⁸.

Філософським поглядам Шада властиві значні елементи ідеалістичної діалектики. Так, він висловлював думку про внутрішню суперечливість речей і явищ природи. В промові «Про повернення Європі свободи», з якою Шад 25 грудня 1814 р. виступив на урочистих зборах в Харківському університеті, він сказав: «Загальний закон життя, дії і творення у всесвіті полягає в протилежності речей, по суті своїй однакових, так що коли б її знищити, то настало б панування вічної смерті. Через цю протилежність кинута іскра життя в усьому світі — фізичному і моральному... Природа в усіх своїх твореннях, що належать до неорганічного, органічного і тваринного царств, діє силами, початками і речовинами протилежними»¹⁹.

Цю ж думку Шад підкреслює і в книзі «Природне право». «В магнетизмі, — пише він, — є протилежні полюси, які взаємно себе притягують, в електриці — тіла, позитивно і негативно наелектризовані, які, борючись, взаємно себе доповнюють, а в хімічному процесі є елементи протилежні, які прагнуть до інтимного сполучення... з цього сполучення, як плоди взаємної любові, походять нові речі. В цій необхідній і загальній протилежності полягає все життя»²⁰.

Шад висловив діалектичні думки про зв'язки в природі. Так, він вказував, що ці зв'язки існують в речах не тому, що про них так думають, але тому, що без них «речі світу ні в якій спосіб не могли би існувати... Це не чиста форма розуму, яка тільки, так би мовити, приноситься від розуму до речей, як вважають кантіанці, а це є рівночасно форма природи така, що без неї нічого не може існувати»²¹. Звідси він виводив, що природа є єдність в безконечній різномірності.

В «Природному праві» (саме цей твір був головною причиною увільнення автора з Харківського університету і вислання за межі Росії) викладені також соціологічні погляди Шада. Шад розглядає державу і право як такі, що впливають з природи людини і законів розуму. Критикуючи різні теорії дер-

¹⁷ I. Sch ad, Institutiones philosophiae universae.. Tomus I, Logicam puram et applicatam complectens, Charkoviae, 1812, стор. 124.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Див. журн.: «Вопросы философии и психологии», кн. 27 (2), М., 1895, стор. 160.

²⁰ I. Sch ad, Institutiones inris natural. Charkoviae, 1814, стор. 286.

²¹ I. Sch ad, Institutiones philosophiae universae.. Tomus I, Logicam puram et applicatam complectens, стор. 124.

жави, зокрема теорію «суспільного договору», він протиставляє їм теорію, яка виводить державу з природженого, вічного права людини жити у згоді з своєю природою. З природи людини, за Шадом, випливають такі права: 1) право життя і смерті, 2) право вільної думки, бажання і дії, 3) право прагнення до красивого і витонченого, 4) право вступати в громадянське суспільство, 5) право добиватися громадської пошани і відстоювати свою гідність, 6) право космополітичне, 7) право релігійних сповідань. «За силою розуму, — писав Шад, — людина абсолютно вільна і сама собі є закон, а тому може приймати законодавство тільки згідне з розумом, і, хоч по своїй волі, може приймати закон, який суперечить розуму, але в такому випадку вона втрачає свою гідність розумної істоти. Людина повинна бути і залишатися людиною і захищати себе, як людину: в цьому непорушне право розуму, і всяке позитивне законодавство мусить бути в суворій відповідності з цим правом»²². Що ж до законів, протилежних природному праву, то «гідність людини вимагає краще жертвувати життям, ніж коритися такому закону»²³. В зв'язку з цим Шад виступав проти рабства. «Так зване рабство, — писав він, — у власному розумінні, за яким людина розглядається як річ, суперечить природному праву»²⁴. Він відкидав насильство над свободою мислення людини.

Але в ці «первісні права людини», які випливають нібито з природи людини і розуму, Шад вносить обмеження, які обґрунтовує «міркуваннями державної влади». Шад обстоює безумовну свободу не дії, а лише думки. Але й свобода думки, за Шадом, повинна поширюватись тільки на вчених, а не народні маси. Наскільки далеко сягають обмеження, які вводить Шад з «міркувань державної влади», свідчить його заява про те, що право свободи по відношенню до зовнішніх дій може бути обмежене правом з боку правителів держави, отже, можуть бути заборонені дії найневинніші. Вони (правителі) не будуть винні у тиранії, якщо відмовляться дати пояснення щодо такої заборони.

Таким чином, Шад намагався примирити «природне право» із самодержавством так само, як він намагався примирити «ідеї розуму» з релігією. Не випадкові клятвенні листи Шада до Олександра I про те, що він відданий самодержавству, ворог революції і матеріалістичної філософії.

Незважаючи на це, міністр народної освіти граф Розумовський в листі до попечителя Харківського учбового округу з приводу книги «Природне право» пише, що в ній автор дотри-

²² Н. Лавровский, Эпизод из истории Харьковского университета. — В кн.: «Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете», кн. 2, М., 1873, стор. 46.

²³ Там же, стор. 49.

²⁴ I. Sch ad, Institutiones inris naturae, стор. 319.

мується новітньої філософії, яка виникла в Німеччині, особливо системи Шеллінга, що не можна виховувати молодь на ідеях цієї книги. «Покірно прошу, Ваше сіятельство, по розгляді цієї книги, предписати Харківському університету, щоб вона не використовувалась при викладанні лекцій»²⁵.

На вченого посипались доноси. Його звинувачували в політичному і релігійно-філософському вільнодумстві, в раціоналізмі, шеллінгіанстві та у ворожому ставленні до релігії. Були розшукані його праці, спрямовані проти чернецтва та закладів католицької церкви, написані ще в Німеччині. Шаду не допомогли запевнення в тому, що він визнає «божественне одкровення», що він лише вважає, що джерело розуму й одкровення одне й те ж. «Не можна вигадати, — писав він в одному з своїх листів, — ніякого іншого, більш злісного наклепу, ніж той, який приписано і поставлено мені за вину і який є цілковитою протилежністю мого характеру думок, тобто ніби я запевняю, що сама природа є бог. Навпаки, я впевнений, і щодо цього маю в своїх творах найчіткіші докази, що не тільки моя філософія, а й усі мої наукові праці безперечно ведуть до того, щоб утвердити на непорушних основах не тільки істини природного богослужіння..., а й позитивне (відверте) християнське вчення... Ось дух моєї філософії, яку я всіляко намагався поширювати в Росії як словесно, так і письмово»²⁶.

У 1816 р. комітет міністрів прийняв рішення про звільнення Шада з посади, знищення його праць і вислання за 24 години з Російської імперії за його власний рахунок, але в супроводі поліції. Про це було повідомлено інші університети.

Наступником Шада в Харківському університеті був **Андрій Іванович Дудрович** (1782—1830). Його дисертація витримана була в дусі ідей Шада. Однак незабаром Дудрович різко повертає в бік філософсько-богословської містики. І вже в промові «Про природу академічного вчення» він виступає як запеклий містик. Увесь світ він розглядає як вияв божества, а людину — як вінець його творіння. Саме в людині, на думку Дудровича, божество проявляється найповніше.

Дудрович пропагував реакційну шеллінгіанську концепцію філософії, яка все примиряє, в усьому шукає єдності і вбачає невидиме божество і «прісносушу силу його». «Така філософія, — пише він, — неприйнятною може бути тільки для *матеріалістів*, які не бачать у Всесвіті нічого іншого, крім *атомів (molecules)* і *сліпого випадку*, який зближує і з'єднує їх, утворюючи всі видимі і невидимі істоти, а отже, і *матеріальну* їх душу»²⁷.

²⁵ ЦДІАЛ, ф. 733, оп. 49, спр. 76-а, арк. 9.

²⁶ Там же, спр. 639-а, арк. 119.

²⁷ А. Дудрович, О животном магнетизме, журн. «Украинский вестник», кн. 2, 1818, стор. 129—130.

Динамічне вчення Дудрович тлумачив в дусі філософії одкровення. Він писав: «Щодо дій духовного світу (про *відродження*²⁸), наприклад, що відкривають нам найголовніші основи *християнської релігії*, матеріалісти не можуть мати жодного поняття... з допомогою самої *динамічної філософії* одержати можна про *відродження* справжнє поняття, згідне з святим письмом»²⁹. Дудрович вважав, що з виникненням шеллінгівської філософії «природодослідники почали діставати те високе про природу поняття, згідно з яким і у природі *речовій* (матеріальній) вбачається начало життєвості і божественності»³⁰.

Дудрович швидко еволюціонував по шляху крайнього, знавіснілого містицизму, використовуючи найбільш містичні вчення, зокрема найреакційніші елементи філософії Шеллінга, його «одкровення» останніх років життя. Вчителем Дудровича був також німецький містик К. Еккартсгаузен та інші містики, які запевняли читачів, що вони мають стосунки з померлими, вміють викликати їх духів.

«Гідними» наступниками Дудровича в Харківському університеті були колишній квартальний наглядач Чанов, потім Протопопов, який, за словами його біографа, з особливою любов'ю виконував обов'язки старости при університетській церкві протягом 20 років.

Активним проповідником ідеалістичної натурфілософії був професор Рішельєвського ліцею в Одесі **Микола Дмитрович Курляндцев** (1802—1835). У 1834 р. він видав в Одесі книжку «Введение в умозрительную физику», яка є перекладом твору Шеллінга «Вступ до системи натурфілософії». Це був перший переклад Шеллінга російською мовою. Курляндцев видав також працю відомого норвезького шеллінгівця Стефференса «О постепенном развитии природы» і працю німецького ідеаліста Шуберта «Главные черты космологии». Основною працею Курляндцева є «Речь о начале, постепенном развитии и настоящем состоянии опытной физики».

За своїми філософськими поглядами Курляндцев — об'єктивний ідеаліст шеллінгівського напрямку, представник його реакційного крила. Природа і людина, за Курляндцевим, створені одним, вічним началом — богом і одухотворені божественною думкою. Природа, як писав він, є «творення, якого всі частини пройняті однією думкою, і, незважаючи на нескінченну зовнішню різноманітність, об'єднані внутрішньою єдністю»³¹.

²⁸ Відродження у християнській релігії — релігійна система моральності, яка ґрунтується на догматі безсмертя душі.

²⁹ «Украинский вестник», кн. 9, 1818, стор. 338.

³⁰ «Украинский вестник», кн. 2, 1818, стор. 125.

³¹ Н. Курляндцев, Речь о начале, постепенном развитии и настоящем состоянии опытной физики, Одесса, 1832, стор. 3—4.

Курляндцев поділяв такі найважливіші риси натурфілософії Шеллінга, як пояснення матеріального світу із саморозвитку світового духу, його динамізм; апологетику умоглядного, дедуктивно-синтетичного методу в дослідженні природи та ін. Проте при всій близькості світогляду Курляндцева до філософії Шеллінга в їх поглядах мала місце й певна відмінність. Якщо для Шеллінга натурфілософія служила цілям обґрунтування його суспільних поглядів, зокрема, для обґрунтування компромісу буржуазії з феодалізмом, то Курляндцев намагався застосовувати свої філософські висновки головним чином лише до природознавства. Тому в його поглядах більш випукло і чітко, ніж в системі Шеллінга, виступають деякі раціональні моменти — діалектика шеллінгівської натурфілософії.

Курляндцев різко виступав проти поширених у природознавстві першої половини ХІХ ст. метафізичних уявлень, відстоював діалектичну єдність і взаємозв'язок усіх явищ природи. «Природа, — писав він, — являє всюди єдність, життя, все впливає з одного джерела і прагне знову назад, саме в себе, у вічному відновленні»³². А в творах природознавців, дорікає Курляндцев, природа схожа на руїни, розкопуючи які, невтомні дослідники знаходять інколи в тому чи іншому місці скарби. Замість того, щоб розглядати природу в її цілісності, пише Курляндцев, природознавці-емпірики «роздрібнювали її, в своєму розумі, на зовсім особливі світи»³³, в той час, як вона єдина в усіх своїх частинах. А оскільки пізнання емпіриків приводить до роздрібнення на частини єдиної природи, «то яку вигоду для науки дають їх дослідження?»³⁴ Адже індукція не може розкрити загального закону чи раціонально інтерпретувати всю суму відкинутих нею фактів. Кожне емпіричне правило має численні винятки і відхилення. Грубий індуктивізм приводить лише до підриву могутності пізнання, до агностицизму. Так природознавці-емпірики твердять, пише Курляндцев, що всередину природи не може проникнути будь-який людський розум. А коли так, то чи є досвідна фізика наукою і чи веде вона до пізнання природи? Курляндцев закликав відновити в правах синтетичний дедуктивний спосіб дослідження природи замість аналітичного, індуктивного методу. Відстоюючи правомочність і необхідність теоретичних методів у природознавстві, Курляндцев писав: «Умоглядний спосіб виробив особливе вчення про природу, — він мав значний вплив на всі частини природничих наук і суміжних з ними знань»³⁵.

Пропагуючи умоглядний метод, Курляндцев правильно вказував на обмеженість індуктивного методу і голого емпіризму,

³² Н. Курляндцев, Речь о начале..., стор. 3—4.

³³ Там же, стор. 45.

³⁴ Там же, стор. 44.

³⁵ Там же, стор. 47.

але він зробив неправильний висновок про марність досвідного дослідження і про умовивід як *єдиний* метод пізнання. До того ж, критикуючи емпіризм, Курляндцев піклується не стільки про вірне розуміння природознавцями матеріального світу, скільки прагне підірвати їх віру в матеріалізм. «Саме тільки досвідне дослідження, — застерігає він, — примушує духовне перетворитися у речове і неминуче приводить до матеріалізму. Разючим доказом шкідливого впливу досвідності, доведеної до вищого ступеня, служать твори багатьох так званих французьких філософів минулого (XVIII. — Д. О.) століття»³⁶.

Слід підкреслити, що Курляндцев відстоював умоглядний метод дослідження природи тому, що такий метод забезпечує «урозуміння» божественної суті світу. «Умоглядний характер погляду на природу, — пише він, — підносить розум над світом речовим, представляє йому природу як гармонійне ціле, як витвір вседосконалого життя і дає можливість цілком зрозуміти слово святого письма: і бачить бог все, що створив, і це добре дуже»³⁷. Це ж стосується і його твердження про єдність світу. Критикуючи метафізичне уявлення про роздрібненість явищ в природі, Курляндцев вбачає єдність світу лише в його ідеальності. Заперечення метафізики служить у Курляндцева лише засобом утвердження ідеалістичної діалектики. Таким чином, критика Курляндцевим механічної і метафізичної обмеженості природознавства свого часу мала яскраво виражений ідеалістичний характер. Це, звичайно, не виключає того, що в самій постановці питання про неповноцінність емпіричного і метафізичного вчення були раціональні моменти. Зокрема, раціональними у поглядах Курляндцева, при всій їх ідеалістичності, були критика механістичної картини світу і спроба діалектичної інтерпретації ряду явищ природи. Так, Курляндцев, вказуючи на безперервність розвитку природи, підкреслював, що в ній існує «багатовідмінність у єдності». Курляндцев посилається на боротьбу старого й нового як на рушійну силу прогресу в пізнанні.

Діалектика, хоч й ідеалістична, у світогляді Курляндцева дала йому можливість оцінити ряд видатних відкриттів в науці його часу. Так, він за кілька десятиліть до виникнення електродинаміки, яка зруйнувала механістичну картину світу, далекоглядно писав, що «магнетизм містить в собі зародок особливого способу бачення природи, протилежного способу бачення механічної фізики»³⁸. Методологічну цінність вивчення електромагнітних явищ Курляндцев вбачав у тому, що воно сприяє справі «пізнання полярності та її законів», тобто пізнанню діалектич-

³⁶ Н. Курляндцев, Речь о начале..., стор. 50.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же, стор. 27.

ного характеру фізичних процесів. Він зазначав, що електрика становить серцевину всієї фізики. Такий висновок означав правильне узагальнення тих тенденцій у розвитку науки першої половини ХІХ ст., які крили в собі необхідність діалектичної переоцінки деяких уявлень фізиків.

Критикуючи механістичну концепцію в науці, Курляндцев високо оцінював і такий новий порівняно з класичною механікою напрям у природознавстві, як фізична хімія. Виникнення цієї науки він розглядав як перемогу природничо-наукового світогляду над схоластичними уявленнями в хімії.

Отже, характеризуючи погляди Курляндцева в цілому, не можна не відзначити, що в його філософських поглядах поряд з реакційними ідеалістичними установами мали місце і окремі прогресивні елементи, зв'язані з критикою механістичних і метафізичних концепцій.

Цього аж ніяк не можна було сказати про багатьох інших ідеалістів, зокрема про такого, як професор Київського університету Ілля Федорович Гриневиц, погляди якого позбавлені будь-яких елементів прогресивності. Це був войовничий реакціонер.

Заперечуючи матеріалістичне вчення про вирішальне значення досвіду в пізнанні, про чуттєве походження людських знань і свідомості, Гриневиц вказував, що «вчення новітніх мудреців французьких», які доводили вирішальне значення досвіду, залежність людини від середовища, гріхове, що воно веде до революції. «Невинна кров незліченних тисяч, пролита наприкінці 18-го і на початку 19-го століття, — писав він, — виразно свідчить про благі плоди цих безперечних істин. Все це і багато ще жакливішого міститься в книгах філософів, які твердять, що перше начало всякого пізнання є досвідність, і які з цього одного начала виводять всі свої пекельні істини...»³⁹

Гриневиц завзято виступав проти філософських теорій, які обмежували права релігії. Тому він накидався на філософську систему Канта, особливо, на його «Критику чистого розуму», твердячи, що «така філософія досить небезпечна для релігії»⁴⁰. Ці побоювання не були безпідставними, оскільки сприйняття ідей німецької класичної філософії набирало іноді у деяких її російських і українських послідовників першої половини ХІХ ст. прогресивного характеру.

Гриневиц, як і інші захисники самодержавства, у своєму прагненні підпорядкувати науку релігії і церкві, намагався довести ученим неможливість зрозуміти природу без «святого письма». «...Людина, — писав він, — ні в якому разі не може

³⁹ И. Гриневиц, Письма о философских предметах, кн. I, Одесса, 1835, стор. 18.

⁴⁰ Там же, стор. 28.

скласти собі ясного поняття про матеріальне і духовне, із взаємного з'єднання яких складається Всесвіт, не підносячись до суті, досконалого, єдиного, безмежного... Чисте поняття про бога є підвалина всякого пізнання, так що ми без нього нічого знати не можемо»⁴¹.

Пропаганда релігії була основним напрямом боротьби ідеалістичного табору на Україні з матеріалізмом і прогресивною наукою. Один із лідерів ідеалізму на Україні того періоду, професор філософії Рішельєвського ліцею **Йосип Григорович Михневич** (1809—1885) твердив, що ніхто не може «приймати для себе нічого такого, що не узгоджується з початками моральності і релігії, на яких непорушно тримається благоденство Росії». Михневич взагалі не визнавав філософії, яка не базується на релігії.

Тим прогресивним українським натурфілософам, які намагалися використати раціональні елементи з німецької філософії, зокрема шеллінгівського вчення про природу, Михневич, як і інші ідеалісти, протиставляв праці пізнього Шеллінга, який став на шлях «філософії одкровення». Торкаючись еволюції Шеллінга від натурфілософського вчення про природу, яке мало багато раціональних діалектичних елементів, до філософії релігії, містики, Михневич писав: «Але в філософії одкровення він (Шеллінг. — Д. О.) зрозумів свою помилку і тепер намагається її виправити»⁴².

З цими реакційними позиціями Михневича зв'язане його розуміння душі як самостійної, незалежної від тіла суті. «Душа,— писав Михневич,— є самостійна сила, що живе в нашому тілі... Вона має в самій собі можливість діяти і творити те або інше»⁴³. Звідси — визнання ним безсмертної душі і віра в потойбічне життя.

З цієї обскурантистської позиції зведення науки до принципів релігії виступав також професор Рішельєвського ліцею **Костянтин Петрович Зеленецький** (1812—1858) та ряд інших ідеалістів. Демонструючи свою ворожість науковому прогресу, цей мракобіс твердив, що: «віра є основа всякої діяльності духу людського»⁴⁴. За Зеленецьким, «віра раніш, ніж розуміння, постійно людині всесвіт і значення його самого в ланцюгу істот»⁴⁵. Зеленецький визнавав за істину лише те, що не суперечило біблії.

⁴¹ И. Гриневич, Письма о философских предметах, кн. I, стор. 32—33.

⁴² И. Михневич, Опыт простого изложения системы Шеллинга, рассматриваемой в связи с системами других германских философов, стор. 44.

⁴³ И. Михневич, Опыт постепенного развития главных действий мышления, Одесса, 1847, стор. 4.

⁴⁴ К. Зеленецкий, Опыт исследования некоторых теоретических вопросов, кн. 4, М., 1836, стор. 221.

⁴⁵ Там же.

Професор філософії і психології Київського університету **Орест Маркович Новицький** (1806—1884), вважаючи, що матеріалізм не дає можливості людині визнавати надчуттєвий світ і займатись сферою надприродних понять, що «матеріалізм ходить тільки на одній нозі і дивиться тільки одним оком», намагався еkleктично поєднати елементи матеріалізму з ідеалізмом, лишаючись на позиціях ідеалізму. В своїй праці «Об упреках, делаемых философии» (1837), говорячи про «однобічність» матеріалізму і спекулятивність ідеалізму, Новицький твердить, що обидва філософські напрями повинні бути об'єднані, примирені у «вищій філософії». Ця «вища» філософія являє собою не що інше, як ідеалізм, вільний від спекулятивних крайностей. Новицький ставив питання про необхідність поєднання умоглядного пізнання з досвідом. Але в цьому синтезі емпіризму і умогляду у Новицького верх бере умогляд. Так, він критикує Канта за визнання «речі в собі» і поділяє кантовський апіоризм (апіорність часу, простору, категорія загального і т. д.). За Новицьким, «загальні закони буття... не можуть бути взяті з досвіду хоча б через те, що вони загальні»⁴⁶.

Прагнення примирити матеріалізм з ідеалізмом особливо яскраво виражене в його «Руководстве к опытной психологии» (1840), а також в «Кратком руководстве к логике с предыдущим очерком к психологии» (1844). З цих позицій Новицький прагне довести необхідність примирення науки і релігії. «Слід віддати належне, — писав він, — і вірі, і розуму. Необхідно примирити віру і знання»⁴⁷.

Разом з тим слід підкреслити, що Новицький порушував ряд передових для того часу ідей: розглядав психологію як досвідну науку, вказував на активний характер процесу сприйняття і на відображення в ньому справжніх властивостей предметів тощо. До числа позитивних сторін в діяльності Новицького слід віднести і те, що він був одним з популяризаторів стародавньосхідної філософії. Цій меті присвячена його праця «Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований». Щоправда, він висвітлював історію філософії з позицій ідеалізму.

2. Просвітители початку XIX ст. на Україні

Просвітительству в Росії, відзначав В. І. Ленін, властиві були три основні риси. Це, по-перше, «палка ворожість до кріпосного права і до *всіх його* породжень в економічній, соціаль-

⁴⁶ О. М. Новицкий, Об упреках, делаемых философии, К., 1838, стор. 6.

⁴⁷ О. М. Новицкий, Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований, ч. III, IV, К., 1860, стор. 382.

ній і юридичній сфері»⁴⁸. По-друге, «палкий захист освіти, самоврядування, свободи, європейських форм життя і взагалі всебічної європеїзації Росії»⁴⁹. По-третє, «обстоювання інтересів народних мас, головним чином селян (які не були ще цілком звільнені або тільки звільнялися...), щира віра в те, що скасування кріпосного права та його залишків принесе з собою загальний добробут, і щире бажання сприяти цьому»⁵⁰.

Ці риси просвітительства особливо виразно виявилися в Росії і на Україні в 40—60-і роки XIX ст., коли у боротьбі проти кріпосництва провідну роль стали відігравати революційні демократи — представники інтересів різночинців і кріпосного селянства. Що ж до діяльності просвітителів початку XIX ст., то вона має деякі відмітні моменти, властиві першому етапові визвольної боротьби в Росії і на Україні. Провідна роль в ній належала представникам дворянства, які продовжували традиції М. В. Ломоносова, О. М. Радіщева, Я. П. Козельського, Г. С. Сковороди та французьких матеріалістів XVIII ст.

Діяльність просвітителів початку XIX ст. йшла як по лінії пропозицій ліберальних перетворень і реформ кріпосного права (особливо Каразін), так і по лінії підготовки революційної боротьби з царизмом проти кріпосництва (Радішев, декабристи). Серед просвітителів початку XIX ст. не було єдності в ставленні до буржуазних свобод та революційних перетворень на Заході: дворянські революціонери визнавали прогресивне значення завойовань великої французької революції, дворяни ж ліберального напрямку боялися революції і були настроєні проти неї. Одним з істотних моментів характеристики просвітительства початку XIX ст. є з'ясування питання про те, у який спосіб вони прагнули відстояти інтереси народу (кріпосного селянства). Просвітителі ліберального напрямку вірили в те, що кричущих вад кріпосного ладу можна позбутися мирним шляхом. Тому вони передусім прагнули до просвіти «благородного дворянства» і монарха, а потім і простого народу. Дворянські революціонери рішуче виступали проти такої позиції ліберальних просвітителів і доводили, що селяни, народ в цілому, може стати справді вільним і освіченим лише внаслідок революційного перевороту. Проте здійснення цього перевороту вони мислили без селян, без народу.

Незалежно від вказаних суперечностей, виступи дворянських просвітителів з критикою кріпосництва, проти застою в суспільному житті, освіті, науці, їх проникливі заклики розвивати господарство і вдосконалювати нрави людей на основі «істинного розуму і любові до людини» — все це відіграло прогрес-

⁴⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 453.

⁴⁹ Там же, стор. 453—454.

⁵⁰ Там же.

сивну роль і об'єктивно сприяло зміцненню нового суспільного ладу — капіталізму.

Видне місце серед прогресивних діячів просвітительства на Україні належить **Василію Назаровичу Каразіну** (1773—1842) — засновнику Харківського університету, видатному вченому і винахіднику.

За словами самого Каразіна, він — «перший вихованець хімії і природничих наук, який попав на нашу Україну»⁵¹. У відповідності з такою підготовкою та своїми опозиційними устремліннями Каразін наполегливо добивався поширення освіти в країні. В його уявленні освіта могла стати визначальним фактором суспільних перетворень. «Коли що-небудь і може забезпечити непорушність безмірного простору Росії, то це тільки освіта її народів, — писав Каразін. — Коли що-небудь може зробити її істинно незалежною від усякого зовнішнього тиску, — який би величезний він не був, — то це знову-таки тільки освіта...

Вимовляючи слово народна освіта, я уявляю собі галузь державного, батьківського управління, до якої входить усе, що тільки може стосуватися освіти добрих громадян, до якого б стану вони не належали, якої б статі чи віку не були»⁵².

Порівнюючи розвиток вітчизняного народного господарства («домоводства») з розвитком його в інших країнах, Каразін вказував, що всюди успіхи «домоводства» відповідні до ступеня просвіти»⁵³. Новий вік з його численними відкриттями, казав він, зробив неможливим вести «домоводство» старим методом поза наукою. Вчений всіляко роз'яснював, що «домоводство» повинно стати «пізнанням, зведеним до правил як математика, фізика і хімія»⁵⁴. З цією метою Каразін добився створення в Харкові в 1811 р. Філотехнічного товариства, основним завданням якого було відшукування нових способів застосування наукових відкриттів і винаходів на практиці, а власний маєток вченого в с. Кручик (Харківська губернія) став свого роду зразковим показовим господарством.

Філософським обґрунтуванням ідей просвітительства для Каразіна було визнання визначальної ролі природи у формуванні людського пізнання. Природа, за Каразіном, — невичерпне джерело знань. Сила людини — в умінні пізнавати і використовувати таємниці природи. Каразін писав: «Людина... ніколи не може досягти широти дій невимірних мас природи. Вона тоді тільки і є великою, коли ними знаходить засіб користуватися»⁵⁵.

⁵¹ В. Н. Каразин, Сочинения, письма и бумаги, собранные и редактированные Д. И. Багалеем, Харьков, 1910, стор. 505,

⁵² Там же, стор. 545—546.

⁵³ Там же, стор. 225—226.

⁵⁴ Там же, стор. 226.

⁵⁵ Там же, стор. 432.

Дальше підвищення добробуту народу і підкорення сил природи можливі, на думку вченого, передусім на основі використання електрики і досягнень хімії. Він розробляв проекти використання електричної енергії верхніх шарів атмосфери. Каразін писав, що «навіть важко уявити собі, які нові наслідки виявляться, якщо ми оволодіємо масою електричної сили, в атмосфері розсіяної, якщо ми будемо у змозі нею розпоряджатися на свій розсуд»⁵⁶. Тільки наука, стверджував Каразін, і особливо хімія, мають можливість проникнути «в таємниці ества». Він твердив, що людина може змінювати існуюче становище речей, «володіючи чарівним жезлом хімії, може з своєї волі змінювати і руйнувати це змішання: може, таким чином, наслідувати природу, яка творить»⁵⁷.

Запорукою задоволення зростаючих потреб Каразін вважав єдність освіти і трудової діяльності людей. «...Воїстину людина є цар прекрасної природи, яка її оточує, або *може* бути ним, коли досягне призначеного їй ступеня освіти»⁵⁸, — писав учений. Людині дано «пізнавати властивості видимого світу, здатність протиставити сили його одна одній і, таким чином, можливість створювати морям, вітрам та громам перешкоди»⁵⁹.

Каразін відстоював ідею безмежного пізнання природи людиною. «Межі наук, особливо природознавства, — відзначає він, — ніяк не можна визначити. Розум людський безперервно рухається вперед, незважаючи на всі перешкоди»⁶⁰. Каразін надавав величезного значення тій філософії, яка відстоює силу розуму і сприяє своїми висновками прогресові всіх наук, мистецтва та літератури. «Велика заслуга філософа, — казав він, — відкриває істину, але той, хто силу... спрямує на дійсні прикладання цієї істини на благо людей, — гідний алтарів»⁶¹. Вченому було цілком ясно, що філософія, відірвана від практичних потреб, приречена на виродження. Як на підтвердження він вказує на приклад з історії стародавніх Афін, «коли великі мужі, які їх (Афіни. — *Авт.*) прославили, переродилися на софістів та марних риторів...»⁶² Дальший же розвиток філософії, мистецтва та науки в стародавньому Римі Каразін поєднував з розвитком промисловості.

Спостерігаючи згубність впливу на науку схоластики і релігійних догм, Каразін активно виступав проти попечителів Харківського учбового округу Потоцького і Корнеєва, які намагалися викладання філософії вести в дусі «Божественної філо-

⁵⁶ В. Н. Каразин, Сочинения, письма и бумаги..., стор. 43.

⁵⁷ Там же, стор. 282.

⁵⁸ Там же, стор. 424.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же, стор. 713.

⁶¹ Там же, стор. 5—6.

⁶² Там же, стор. 224.

софії» Дюбуа. Таке ставлення до філософії на ділі могло означати добровільне переселення «у століття найпохмуріших забобів і неучтва», писав Каразін.

Каразін критикував Руссо за ідеалізацію світанку людського суспільства. Він прямо говорив: «Перестаньмо славити блаженство золотого віку, що передував, як кажуть, життю суспільному. Картина ця... обдурює віддаленістю... Доля людини бути розумною істотою. Чим більше вона відрізняється від безсловесних, чим вище підіймається, тим ближча вона до свого призначення. Отже, тим благополучніше»⁶³.

Велику увагу Каразін приділяв історії українського народу та історії його філософії. Високо оцінюючи культуру українського народу, вчений мав намір написати спеціальну працю про Г. С. Сковороду, якого називав «істинним філософом».

Пояснюючи свій задум, Каразін писав видавцеві, що з 1810 р., тобто з початку перших біографічних публікацій про Сковороду, — «з цього року тільки почали здогадуватись, що ми *під чубом* і в українській *свитці* мали свого Піфагора, Оригена, Лейбніца, подібно до того, як Москва за 150 років в Пошошкові — свого Філанджієрі»⁶⁴.

Незаперечним для Каразіна було визнання необхідності дружби між народами, рівноправності між ними, бо «похід людського розуму всюди однаковий», а з'єднані зусилля прискорюють просування всього людства»⁶⁵.

Просвітительська діяльність Каразіна була прогресивним явищем у розв'язку суспільно-філософської думки як на Україні, так і в Росії. О. І. Герцен, наприклад, називаючи Каразіна невтомним працівником на загальну користь, писав: «...Невтомна діяльність Каразіна і глибокі наукові знання його були разючі: він був астроном і хімік, агроном, статистик, не ритор, як Карамзін, не доктринер, як Сперанський, а жива людина, яка вносила в усяке питання цілком новий погляд...»⁶⁶

Високу оцінку ролі Каразіна в розповсюдженні ідей просвітництва дали також Белінський та інші мислителі.

Разом з тим світогляд і діяльність Каразіна не були позбавлені недоліків. Так, проголошуючи ідеї прогресу в суспільстві, він вважав, що «повної рівності між людьми не може бути тому, що її немає в природі», і цим він обгрунтовував свої ліберально-реформістські висновки. Каразін був проти розповсюдження ідей французької революції XVIII ст. і стояв за здійснення суспільного прогресу тільки шляхом реформ з боку царя, а не шляхом революції. Тому Каразін не раз звертався до царя

⁶³ В. Н. Каразин, Сочинения, письма и бумаги..., стор. 220.

⁶⁴ Там же, стор. 605.

⁶⁵ Там же, стор. 218.

⁶⁶ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. XVI, М., 1959, стор. 56.

та міністрів з різними пропозиціями і проектами щодо передбачуваних реформ з метою запобігти революційному виступові народу. Однак цар до цих звертань залишався глухим, в чому згодом Каразін переконався й сам.

В умовах зростаючої боротьби проти кріпосництва ліберально-монархічні погляди Каразіна, його звертання до царя щодо окремих реформ, а також попередження, спрямовані проти революційно-визвольних ідей, рішуче були засуджені декабристами та іншими революційно настроєними його сучасниками.

Визначна роль у розвитку філософської та соціологічної думки належить **Івану Степановичу Рижському** (близько 1760—1811) — першому ректорові Харківського університету.

Коло наукових інтересів Рижського було надзвичайно широким. Він розробляв філософські питання мови і мислення, естетики, теорії літератури й історії. Йому належать такі праці: «Политическое состояние Древнего Рима» (1788), «Умсловие или умственная философия» (1790), «Опыт риторики» (1796), «Введение в круг словесности» (1806), «Наука стихотворства» (1811). У них висловлені прогресивні для свого часу ідеї.

Фундаментальна робота Рижського «Умсловие или умственная философия» присвячена з'ясуванню ряду проблем теорії пізнання та логіки. Особливо докладно викладається в ній вчення про форми мислення, про індуктивний метод. У книжці «Введение в круг словесности» Рижський зробив ледь чи не першу у вітчизняній лінгвістиці спробу розглянути найважливіші питання мовознавства, в тому числі такі, як про поняття мови, її походження і закономірності розвитку, структуру та склад, роль мови в суспільному житті. Тут він докладно розглянув також проблеми естетики й історії.

Викладаючи в Петербурзькому гірничому кадетському корпусі, Рижський водночас співробітничав у журналах М. І. Новикова — одного з видатних російських просвітителів кінця XVIII ст. Як послідовник просвітительських ідей М. В. Ломоносова, М. І. Новикова, І. П. Пніна, Рижський всіляко прагнув з'ясувати і показати досягнення вітчизняної науки, всемірно сприяв розвитку освіти. Водночас він роз'яснював і пропагував передові досягнення мислителів Заходу, особливо французьких енциклопедистів, переклав ряд творів Дідро, Гольбаха, Монтеск'є та інших французьких матеріалістів. Рижський був першим перекладачем соціального трактату Маблі — одного з найвизначніших антимонархістських французьких письменників XVIII ст., який, за словами Енгельса, був у числі перших представників соціалізму в його теоретичній формі.

Будучи матеріалістом в розумінні явищ природи, Рижський визнавав визначальний вплив матеріального світу на свідомість людини. Він вважав, що «ми не можемо мати ніякого поняття про речі, які перебувають псаза нами, до того, як вони матимуть

якусь дію на наші почуття»⁶⁷. На думку Рижського, «всяке пізнання починається відчуттям. Але ніколи не зупиняється на цьому ступені свого розвитку. Цікавість, користь і необхідність змушують людину заглиблюватись у пізнання навколишніх речей. Вона починає з таких, які підлягають її чуттям, але почуття показує їй тільки їх буття і зовнішні властивості. Розум доповнює цей недолік, він входить у критику, пізнає внутрішні якості»⁶⁸.

Рижський рішуче виступав проти ідеалістичних концепцій, які абсолютизували роль раціонального елемента в процесі пізнання. Він доводив, що лише при нерозривній єдності чуттєвого і раціонального елементів можна досягнути суті явищ.

Рижський категорично виступав проти вдриву духовної діяльності людей, зокрема мистецтва, від світу природи й історії народу. «Без широкого і докладного пізнання сумішей, зв'язків, законів речової природи, — писав він, — яким чином віршувальник відчує, де є справжня витонченість, якого вона роду, ступеня і т. ін. Яким чином він відокремить, очистить її від усього стороннього, з чим воно пов'язане у природі, і який матиме вірець, за яким у власних вимислах правдоподібним чином поєднає в одне ціле зібрані ним звідусіль окремі красоти?»⁶⁹

Розробляючи проблеми ролі мови в пізнавальній діяльності людини, а також походження мов і деяких закономірностей їхнього розвитку, Рижський виходив із визначення прямої залежності понять від конкретних речей, «оскільки всяке зображення має своїм початком або джерелом річ, яка зображується...»⁷⁰ За Рижським, слово і мова в цілому були дуже важливими факторами, що об'єднували людей; вони також забезпечували можливість використовувати відкриття наук та досягнення попередніх поколінь. Саме мова «зберігає і передає вічності успіхи інших наук. Хто знав би нині про мореплавання фінікіян, про винаходи Архімеда, коли б словесність стародавніх греків про це змовчала б?»⁷¹

Досконалість мови, ступінь її багатства в дійсності залежать, говорив Рижський, від глибини пізнання явищ природи. «Розглядання речей, — писав він, — завжди передують розгляданню слів. Народ, який перебуває у первісному неучтві, задоволений буває лише тим, що він у змозі повідомити іншому свої мало численні поняття; так що ніколи не спадає йому на думку ввійти в те, як він це робить. Навпаки, члени освіченого

⁶⁷ И. Рижский, Умсловие или умственная философия, СПб., 1792., стор. 15.

⁶⁸ Там же, стор. 1.

⁶⁹ И. Рижский, Наука стихотворства, СПб., 1811, стор. 41—42.

⁷⁰ И. Рижский, Введение в круг словесности, Харьков, 1806, стор. 23.

⁷¹ Там же, стор. 7.

·суспільства, відчуваючи потребу вникати в суть своєї мови, переконуються на першому ж, так би мовити, своєму кроці, що вся їх праця буде марною без попереднього пізнання самих речей, зображених нею»⁷². Заперечуючи церковну догму про «божественне» походження мови (як «дару божого») і одночасно виступаючи проти схоластичного «нанизування слів на слова», автор підкреслював, що справжні успіхи у пізнанні «починаються з того тільки часу, коли здоровислячий розум добре вихованої частини народу буде звернений на це (слово, мову — П. К.) стільки ж, скільки і на зображувані ним речі»⁷³.

У збагаченні мови на основі вивчення природи і життя кожного народу, а також у взаємозбагаченні мов і культур різних народів вчений вбачав одну з найважливіших умов дальшого прогресу цивілізації. Поступову, але неухильну освіту спочатку імущих станів, а потім і всього народу Рижський оцінював як надійний засіб пізнання таємниць природи і використання їх в інтересах всього суспільства. На його думку, тільки таким шляхом можна прочитати «величезну книгу природи, щоб дістати можливість ділити з нею таїнства її»⁷⁴.

Як ректор і професор Харківського університету І. С. Рижський багато зробив для пропаганди передових матеріалістичних ідей на Україні, в підготовці національних наукових кадрів і в збереженні письмових історичних пам'яток українського народу⁷⁵.

У розвитку прогресивної культури українського народу винятково великі заслуги належать **Іванові Петровичу Котляревському** (1769—1838). Його «Енеїда» була першою друкованою книжкою нової української літератури. Опублікуванням своїх творів, наскрізь пройнятих критичним ставленням до старих кріпосних порядків, що зживають себе, Котляревський водночас вперше в історії майстерно і переконливо показав багатство української мови.

Борючись за реалізм і справжню народність літератури й мистецтва, поет багато зробив для дальшого зближення української й російської мов, для зміцнення зв'язків і непорушної дружби українського і російського народів. Творчість Котляревського найбільш виразно, на початку XIX ст., показала життєвість і силу передових матеріалістичних принципів у галузі мистецтва й літератури.

⁷² И. Рижский, Введение в круг словесности, стор. 31.

⁷³ Там же, стор. 30—31.

⁷⁴ «Речи, говоренные в торжественном годовом собрании Императорского Харьковского университета 17 генваря 1806 года», стор. 3.

⁷⁵ Див.: О. Ю. Лисенко, Видатний просвітитель, «Наукові записки Київського державного педінституту ім. Горького», т. XI, філолог. серія, № 3. К., 1951; О. С. Слабкий, І. Рижський — перший ректор Харківського університету, «Учені записки Харківського університету», т. LXXVIII, Труды історичного факультету, т. 5, X., 1957.

Важливо підкреслити, що поема Котляревського «Енеїда» сприймалася сучасниками як один з кращих зразків антиклерикальної і атеїстичної літератури. Пародійний сюжет і стиль поеми дали можливість авторові також дійово виступити проти догматизму і схоластики, які насаджувалися царизмом та його ідеологами. Цілком логічно і заслужено в «Енеїді» Котляревський поміщає в пекло всіх тих, хто не допомагав, а заважав чесним людям жити нормальним трудовим життям. Серед таких «п'явок» —

І всі розумні філософи,
Що в світі вчилися мудровать;
Ченці, попи і крутопопи...
Були в огні на самім дну⁷⁶.

В поемі знаходимо конкретні висловлювання Котляревського про некорисність для суспільства ідеалістичної філософії взагалі і особливо на той час, коли вона дедалі частіше починала прикриватися вивіскою природничих наук. Так, згадуючи всіх, чие місце, з точки зору здорового глузду і людської справедливості, мало бути в пеклі, поет відзначає, що саме серед цих осіб має бути і філософ-лейбніціанець.

Розквіт творчості Котляревського перебував у нерозривній єдності з розвитком найпрогресивнішої літератури того часу та в безпосередній близькості до декабристів⁷⁷. Особливо великий вплив на формування світогляду Котляревського мав Г. С. Сковорода і передові російські письменники, поети й критики.

У своїй творчості поет прагнув примножити традиції російських та українських просвітителів. Він з проникливістю продовжував критику пороків сучасного йому кріпосницького суспільства, в якому «всякий, хто вище, то нижчого гне, — дужий безсильного давить і жме...»⁷⁸

З опублікуванням «Енеїди» і «Наталки Полтавки» в українській літературі посилюється і утверджується критичний реалізм, і твори ще гостріше спрямовуються проти експлуаторської політики та ідеології царизму⁷⁹.

Помітний слід в історії філософської думки на Україні і в Росії залишив **Петро Дмитрович Лодій** (1764—1829) — визначний вітчизняний філософ, уродженець с. Збой на Закарпатті. За час своєї плідотної науково-педагогічної діяльності підготував багато спеціалістів. Він був професором Львівського, Краківського і Петербурзького університетів. Працюючи в Пе-

⁷⁶ І. П. Котляревський, Повне зібрання творів, т. I, К., 1952, стор. 136.

⁷⁷ Див.: «Історія української літератури», т. I, К., 1954, стор. 152—153.

⁷⁸ І. П. Котляревський, Повне зібрання творів, т. II, стор. 15.

⁷⁹ Див.: Д. В. Чалий, Становлення реалізму в українській літературі (перша половина XIX ст.), К., 1956; П. К. Волинський, Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.), К., 1959.

тербурзі, Лодій не поривав зв'язків з Україною, листувався з професорами Львівського університету, пересилав їм кращі книжки російської літератури в усіх галузях наук. Відомий і такий випадок, коли одна із львівських бібліотек одержала від Лодія кілька сот книг.

Характером науково-викладацької діяльності і своїми філософськими поглядами Лодій також примикав до просвітительства. Він активно виступав за розвиток науки. Захищаючи освіту, Лодій піддавав критиці намагання реакціонера Магницького заборонити в учбових закладах Росії і України викладання історії, статистики, природного права і філософії. Полемізуючи з Магницьким у питанні про користь і необхідність розвитку науки, він з гнівом писав: «...Висновок про заборону викладання згаданих наук в усіх університетах завжди буде протилежний здоровому глуздові і правилам логіки»⁸⁰. Лодій схвалював діяльність тих педагогів, які вели пропаганду наукових знань.

За своїми філософськими поглядами Петро Дмитрович Лодій був деїстом, хоч в багатьох принципових питаннях і долав обмеженість деїстичного світогляду. Він заявляв, що матеріалістичний світ існує сам по собі, об'єктивно, незалежно від людської свідомості. «У природі, — писав він, — бачимо речі, які за своєю протяжністю, фігурою та величиною незліченими способами відрізняються між собою; ці речі називають тілами, а все зібрання їх світом»⁸¹. Або: «...предмети перебувають поза нашим розумом»⁸².

Світ, за переконанням Лодія, складається з об'єктивно існуючих тіл, органічних і неорганічних речовин, живих і неживих організмів. Філософ розглядав світ як струнку і цілісну систему, підпорядковану внутрішнім законам. Явища або процеси, на його думку, не можуть суперечити законам природи, об'єктивному її розвитку. «Коли б тіло, важче за повітря, на ньому повисло, — говорив він, — або важче за воду плавало на воді — це була б дія проти порядку природи. Затемнення сонця під час повного місяця було б проти течії природи»⁸³.

Велике місце у своїх працях Лодій відводив питанню про зв'язок душі й тіла, де він стояв то на позиціях матеріалізму, то на позиціях ідеалізму. Але, незважаючи на його непослідовні філософські твердження, видно, що він розв'язував в цілому це питання матеріалістично: доводив залежність душі від тіла, психічного від фізичного. Неможливість існування свідомості

⁸⁰ П. Д. Лодий, Замечания и разбор напечатанной выписки из журнала Главного правления училищ, ИРЛИ, Архив А. В. Никитенко, № 18957-с, ХХVІ-6.

⁸¹ ЦДІАЛ, ф. 732, оп. 1, спр. 382, арк. 369.

⁸² П. Д. Лодий, Логические наставления, СПб., 1815, стор. 310.

⁸³ ЦДІАЛ, ф. 732, оп. 1, спр. 382, арк. 385.

незалежно від мозку, говорив Лодій, підтверджується випадками пошкодження мозкового субстрату, внаслідок чого людина втрачає здатність мислити і відчувати. «Анатомічні дослідження переконують, що ми втрачаємо тоді всі відчуття, коли пошкодимо мозок, хоч би всі інші частини тіла були в найкращому стані»⁸⁴, — писав філософ. Лодій заперечував божественний характер походження душі, висміював ідеалістичні уявлення про її безсмертя. «Душа, за своєю природою, — відзначав він, — називається образом тіла, отже, як тіло за своєю природою є смертне, так само і душа за своєю природою є смертна»⁸⁵.

Розглядаючи питання про генезис «душі» і її здатність пізнавати, Лодій доводив, що людські знання базуються на емпіричному матеріалі, який черпається із зовнішнього світу. Пізнання, за Лодієм, — процес, який складається з двох фаз. Першою, нижчою, фазою є чуттєве, або дослідне, знання, другою, вищою, — знання логічне.

Знання людини, на думку Лодія, виникають внаслідок дії предметів зовнішнього світу на органи чуття, пізнання людиною об'єктивної дійсності починається з відчуттів, сприймань і уявлень предметів і явищ. Філософ визнавав природу основою людських знань. Критикуючи об'єктивних і суб'єктивних ідеалістів за відрив психічних процесів від їх матеріального субстрату, Лодій твердив, що єдиним джерелом відчуттів є реально існуючий матеріальний світ. «Причина зовнішніх чуттів, — підкреслював вчений, — повинна міститися в речових силах, або тілах»⁸⁶.

Виходячи з ідей матеріалістичного сенсуалізму, Лодій був переконаний, що світ пізнається таким, яким він є. Наші уявлення про тіла, говорив він, мають таку ж подібність, як, наприклад, копія з оригіналом.

*«Все те є істинне, що ми, перебуваючи в здоровому стані душі і тіла, уявляємо собі за допомогою зовнішніх почуттів»*⁸⁷, — писав він. Лодій послідовно проводив сенсуалістичний критерій правильності знання, закликав повністю довіряти показанням здорових органів чуття.

Визнавши вірогідність чуттєвого пізнання, філософ разом з тим стверджував істинність вищого, розумового пізнання. «Від цієї ж основи, — писав Лодій, — приступаємо до відкриття основи і справжності у вищому або *розумовому пізнанні* нашому, яке полягає у загальних абстрактних поняттях, міркуваннях і пропозиціях та висновках, що на цьому ґрунтуються. Це пізнання походить від чуттєвого пізнання...»⁸⁸

⁸⁴ ЦДІАЛ, ф. 732, оп. 1, спр. 382, арк. 371.

⁸⁵ Там же, арк. 382.

⁸⁶ П. Д. Лодий, Логические наставления, стор. 365.

⁸⁷ Там же, стор. 374.

⁸⁸ Там же, стор. 378.

У працях вченого також підкреслювалась єдність емпіричного і раціонального моментів у процесі пізнання.

Лодій добре розумів значення мислення, основних логічних категорій для пізнавальної діяльності, для науки. Він відзначав, що завдяки мисленню людина може глибше відображати дійсність, відкривати «властивості речей і закони». Говорячи про раціональне пізнання, Лодій докладно з'ясовував природу людського мислення, прагнучи матеріалістично його пояснити, доводячи, що походження понять слід шукати не в суб'єктивному світі людини, а в предметах об'єктивної дійсності. «Всі поняття наші походять від чуттєвого пізнання нашого, — говорив Лодій, — оскільки всі поняття наші або бувають про речі єдині і неподільні, або про їхні властивості, або, нарешті, відношення»⁸⁹.

Поняття, за Лодієм, відображають зовнішній світ. Філософ розглядав мислення не як механічний зв'язок понять і суджень, а як єдиний процес, де ці логічні форми, виступаючи разом, переходять одна в одну. При аналізі суджень Лодій показував, що вони, як і поняття, відображають зв'язки, «істотні ознаки і властивості речей». Він був також одним з тих учених, які відстоювали погляд на умовиводи як на закономірні висновки, що виражали певні зв'язки і відношення речей. Лодій надавав великого значення умовиводам у здобутті нових знань, в пізнанні природи і її законів.

Своє вчення про логічне пізнання Лодій прагнув завершити з'ясуванням змісту поняття істини. І хоча в дусі традиційної логіки Лодій говорив і про так звану формальну істину, однак, при визначенні істини він завжди підкреслював відповідність наших думок предметам матеріального світу, доводячи, що істина є «схожість думок наших з предметом»⁹⁰.

Досліджуючи логічний ступінь пізнання, Лодій чітко відмежовувався від формалістичної логіки, орієнтував логіку на вивчення форм мислення під кутом зору проблеми істинності змісту думки. Головним предметом і метою логіки Лодій вважав пізнання істини. «Всі настанови і правила мислення повинні тільки до того схилитися, щоб ми за їх допомогою могли роздумувати і мислити, наскільки це можливо, подібно до даних предметів, і щоб нам можна було застерігати себе від погрішностей у всякого роду пізнаваних речах»⁹¹.

Великою заслугою Лодія є те, що він одним з перших в історії філософії виступив проти ідеалізму Канта, критикуючи його з позицій матеріалізму. В першу чергу зазнала критики кантова характеристика філософії, як «науки розуму, що скла-

⁸⁹ ЦДІАЛ, ф. 732, оп. 1, спр. 382, арк. 380.

⁹⁰ П. Д. Лодій, Логические наставления, стор. 315.

⁹¹ Там же, стор. 311—312.

дається з одних понять». Цим визначенням, говорив Лодій, показується тільки одна форма, тобто образ філософії, «при цьому не визначається матерія (тобто речовина) її, образ же, без того, що його утворює, існувати не може»⁹².

Найрізкіше Лодій засуджував теорію пізнання Канта. Він критикував німецького філософа за прагнення роз'єднати образ і предмет, форму і зміст і представити мислення незалежним від буття. Це проявилось, в першу чергу, в запереченні Лодієм кантового поділу логіки на «чисту» і «прикладну». Кант, твердив Лодій, звільнив чисту логіку від основ чуттєвого досвіду, як джерела людського мислення, а в прикладну ввів все емпіричне, де також людський розум відривав від відчуттів і уявлень і не вважав залежним від буття. «В чистій логіці, — писав Лодій, — абстрагується він (Кант. — М. Д.) від усіх досвідних (емпіричних) умов, під якими мислення людське виконує свої дії»⁹³. Але яким методом діє людський розум, будучи відокремленим від чуттєвого досвіду? — запитував Лодій і відповідав, що Кант не дає цьому правильного пояснення. Він правильно вказував, що Кант вступає у протиріччя з самим собою, коли прагне довести, нібито чуттєвість дає нам предмети (матерію), а розум думає, або мислить, про предмети «чуттєвого споглядання». З приводу цих кантівських тверджень Лодій писав: «Якщо розум є здатність мислити про предмети чуттєвого споглядання, то про що буде розум мислити, коли його зовсім відокремимо від чуттєвості...»⁹⁴

Заслуга Лодія в критиці Канта полягала в тому, що він уже тоді бачив у кантівській концепції пізнання шлях до заперечення об'єктивного існування речей. Стародавні філософи, говорив Лодій, образ реальних предметів називали видами й ідеями, а Кант, відкинувши ці терміни, що означають сприйнятий предмет, ввів термін «споглядання» (*Intuitusanschauung*), який означає тільки душевну дію, пов'язану з органом зору.

З'ясовуючи причини того, чому Кант віддавав перевагу «спогляданню», а не чуттєвому пізнанню, Лодій показав, що це зумовлено самою суттю кантівської філософії і, головне, тим, що «споглядання» можна поділити на чисте (а priori) і на емпіричне, або досвідне (а posteriori). Чуттєве ж пізнання таким чином поділити не можна, тому що воно завжди є досвідне. «Слово «споглядання» і його поділ, — писав Лодій, — Канту були необхідні для утвердження свого ідеалізму. Кант предметом споглядання вважає *явище* (*Erscheinung*), яке є не що інше, як одне тільки уявлення чуттєвості нашої, отже, для нас внутрішнє»⁹⁵.

⁹² П. Д. Лодій, Логические наставления, стор. 5.

⁹³ Там же, стор. 74.

⁹⁴ Там же, стор. 76.

⁹⁵ Там же, стор. 132.

Чуттеві уявлення, підкреслював Лодій, Кант відносив до зовнішніх предметів, але разом з тим заявляв, що вони не мають нічого спільного з річчю в собі, що предмети реального світу є якийсь X, про який Кант нічого не знає і знати не може. Кант, робив висновок вчений, заперечував пізнаваність предметів об'єктивної дійсності, несправедливо обмежував пізнання сферою самих тільки явищ, обмежував пізнавальну силу людського розуму. В цьому Лодій правильно вбачав суть кантівського ідеалізму. «Цей... ідеалізм, — говорив Лодій, — насправді становить суть кантової філософічної системи, яка ґрунтується на новому його вченні про простір і час»⁹⁶.

Спрямовуючи вістря критики проти ідеалістичних положень філософії Канта, Лодій ніде не критикував німецького філософа за визнання існування світу речей поза нашою свідомістю. Це пояснюється в першу чергу позитивним ставленням Лодія до матеріалістичних ідей, висловлених Кантом.

Інтерес Лодія концентрувався на вивченні речей і явищ дійсності. Тому вчений негативно ставився до основних ідей філософії Шеллінга, називаючи їх «жахами шеллінгізму», до суб'єктивно-ідеалістичної філософії Берклі і Юма.

Критика Лодієм філософів-ідеалістів викликала тривогу серед російських та українських adeptів ідеалізму. Реакціонери переслідували Лодія за його матеріалістичні погляди. В 1823 р. попечитель Казанського учбового округу Магницький написав донос на філософа, зобразивши його як такого, що «перевершив відкритою нечестивістю і Куніцина і Галича»⁹⁷. Головна праця Лодія — «Логічні настанови» — засуджувалася Магницьким і визнавалася «сповненою найнебезпечніших за нечестивістю руйнівних начал». У цьому ж році згадана книга була включена комітетом по перегляду книжок до розряду політично шкідливих, її заборонили перевидавати і користуватися нею як учбовим посібником. Лодія вважали причетним до повстання 1825 р.

Таким чином, підсумовуючи, можна з певністю сказати, що в головних філософських питаннях Лодій відстоював матеріалізм. Всі зусилля вченого були спрямовані на те, щоб утвердити в боротьбі з ідеалістами матеріалістичні принципи. Однак його матеріалізм був метафізичним. Звідси його помилкові твердження і висновки.

В силу соціально-економічних умов того часу і обмеженості своїх філософсько-історичних поглядів Лодій не піднявся до атеїзму, виходячи з того, що спокійніше визнати існування бога, ніж заперечувати його. Проте вчений протягом усього свого свідомого життя засуджував намагання реакції підпорядкувати

⁹⁶ П. Д. Лодий, Логические наставления, стор. 134.

⁹⁷ ЦДІАЛ, ф. 734, оп. 1, спр. 203 559, арк. 1.

викладання наук релігії. Він підкреслював шкідливість релігії для наукового розуміння світу. Отже, не релігійні нашарування, а вільнодумство і матеріалізм характерні для праць Лодія, саме вони визначають місце вченого в історії передової філософської думки на Україні в першій чверті XIX ст.

3. Філософські погляди декабристів Південного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян

Славну сторінку в історії філософської та суспільно-політичної думки Росії і України вписали декабристи. В. І. Ленін назвав їх керівниками політичного руху, який ознаменував початок першого етапу визвольної боротьби в нашій країні.

Основна мета діяльності декабристів полягала в боротьбі проти царизму за знищення кріпосництва — головної перешкоди дальшого економічного, політичного і культурного прогресу. Тим самим декабристи об'єктивно сприяли встановленню нового ладу в країні — капіталізму.

Серед декабристів не було повної єдності поглядів як із загальнотеоретичних, так і з політичних, тактичних питань. Найбільш численне революційне ядро декабристів перебувало на Україні в складі Південного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян. Серед декабристів цих двох товариств панівне становище з філософських питань займали прихильники матеріалізму, і зовсім нечисленими були представники ідеалізму (головним чином брати Бобрищеві-Пушкіни, яких в Сибіру активно підтримували брати Беляєви і Д. Завалишин).

Найвидатнішими представниками Південного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян, які вивчали філософію і займалися розробкою філософських проблем, були П. І. Пестель (1793—1826), В. Ф. Раєвський (1795—1872), О. П. Барятинський (1798—1844), М. О. Крюков (1800—1854), П. І. Борисов (1800—1854), І. І. Горбачевський (1800—1869).

Діяльність декабристів була найтісніше пов'язана з Україною. Тому не випадково в своїх показаннях слідчій комісії та в інших документах вони дали докладну і глибоку картину пригнобленого становища українського народу, показали глибоке знання його тягот і прагнень. Незважаючи на таємний характер організацій, деякі декабристи (особливо В. Раєвський, С. Муравйов-Апостол) підтримували тісний контакт з найбільш передовими представниками української інтелігенції і студентської молоді. Товариство об'єднаних слов'ян складалось головним чином з тих, за словами проф. М. В. Нечкіної, «ширих українців», які всіляко відстоювали спільність долі українського й російського народів і прагнули зміцнювати їх братерську єд-

ність. До їх числа в першу чергу відносяться П. Вигодовський, Я. Драгоманов, О. Усовський⁹⁸.

В. Раєвський, названий істориками «першим декабристом»⁹⁹, у 1816 р. в Кам'янці-Подільському створив таємне «Товариство залізних кілець», мета якого полягала у вивченні наук і зміцненні «спільності думок і почуттів». Протягом десяти років (1817—1827) твори Раєвського друкувалися в «Українском вестнике» і в «Українском журнале», які видавалися при Харківському університеті. В 1817—1819 рр. Раєвський налагодив особистий контакт з передовою професурою Харківського університету. Під безпосереднім впливом віршів Раєвського в 1826 р. серед студентів цього університету поширювався рукопис «Рылеев в темнице»¹⁰⁰.

Ще тісніше пов'язана з історією українського народу діяльність братів Борисових — Андрія Івановича (1798—1854) і Петра Івановича (1800—1854). Уродженці Полтавської губернії, вони більшу частину свого життя провели на Україні. В травні 1817 р. брати Борисови створили в містечку Решетилівці Полтавської губернії таємну організацію «Товариство першої згоди». Її мета — «удосконалення себе в науках, художествах та добродетельності», громадських доблестях, а також «очищення релігії від забобонів». У 1818 р. до цієї мети було приєднано завдання заснування «ідеальної республіки філософа Платона», і товариство дістало нову назву — «Товариство друзів природи»¹⁰¹. У 1823 р. брати Борисови за участю польського шляхтича Ю. Люблінського заснували Товариство об'єднаних слов'ян — політичну організацію, метою якої було встановлення в країні республіки. Товариство складалося з українців, росіян і поляків. За своїм класовим складом воно різко відрізнялося від Північного і Південного товариств. Якщо Північне і Південне товариства декабристів склалися переважно з представників вищих кіл дворянства, то членами Товариства об'єднаних слов'ян були вихідці з дрібнопомісного безземельного дворянства і навіть чиновників та селян.

Винятково велику роль у розвитку філософської думки на Україні у першій чверті ХІХ ст. відіграв гурток П. Пестеля, куди входили, зокрема, С. Волконський, О. Юшневський, О. Ба-

⁹⁸ П. Вигодовський — єдиний декабрист-селянин, родом із Подільської губернії Проскурівського повіту. Характеристику інших декабристів див. у кн.: М. В. Нечкина, Общество соединенных славян, М., 1927, стор. 36, 40, 42, 44, 115, 194.

⁹⁹ Спочатку В. Раєвського називали так за те, що він, будучи заарештований у 1822 р., мужньо тримався протягом тривалого часу свого ув'язнення і нікого не видав, врятувавши таємне товариство декабристів. З часом ім'я «перший декабрист» закріпилося за ним через його найбільш радикальні переконання.

¹⁰⁰ Див.: Н. Пиксанов, зб. «Звенья», № 2, М., 1933, стор. 137.

¹⁰¹ Див.: «Восстание декабристов», т. V, М.—Л., 1926, стор. 50, 52—54.

ратинський, М. Басаргін. На зборах цього гуртка, за спогадами М. Басаргіна, відбувався жвавий обмін думками, учасники «повідомляли все, що могло цікавити спільну справу... Пропозиціям, теоріям не було кінця»¹⁰². Перебуваючи на Україні, член Північного товариства декабристів І. Д. Якушкін (1793—1857) особисто переконався у винятково активній діяльності цього гуртка і провідній ролі в ньому Пестеля. «Було достатньо вже одного Пестеля, — розповідав Якушкін, — щоб безперервно запалювати всіх тульчинських членів...»¹⁰³

У вивченні і розробці філософських проблем декабристи керувалися одним головним принципом — всіма способами сприяти революційній боротьбі проти царизму, кріпосництва, реакційної ідеології, боротьбі за створення нових суспільних порядків. Відповідно до цих завдань декабристи вимагали, щоб філософія служила меті поліпшення життя народу. За переконанням П. Пестеля, В. Раєвського, М. Крюкова, братів Борисових, філософія повинна бути надійним засобом для перебудови суспільства на розумних і справедливих началах.

М. Крюков, один з найближчих послідовників Пестеля, писав, що «...мета життя істинного філософа полягає в тому, щоб бути корисним людству; тому головним заняттям його повинні бути два предмети: виховання і наука суспільна. Я кажу головними заняттями, тому що хоч і інші науки відповідають тій же меті, проте ж їх скоріше можна розглядати як засоби»¹⁰⁴.

Всебічний підхід до вивчення природи і суспільства дозволив Крюкову дати класифікацію наук за предметом дослідження. Критикуючи д'Аламбера за його класифікацію наук за суб'єктивними ознаками, Крюков запропонував розподіляти науки на три роди: фізичні, моральні, або філософські, і політичні, або суспільні¹⁰⁵.

Однією з основних рис філософії, на думку Крюкова, є те, що лише вона одна дає можливість людям мати загальні сталі погляди на світ. Поза філософією їх не може бути¹⁰⁶.

Правомірною декабристи вважали таку філософію, метою якої було прагнення відкрити істину в явищах природи і суспільства. Саме така філософія розвиває людський розум і очищає його від шкідливих забобонів, що заважають пізнанню істини. А істина, писав Крюков, потрібна для того, щоб «спри-

¹⁰² «Записки Н. В. Басаргіна», М., 1872, стор. 8.

¹⁰³ «Записки, статті, письма декабриста Й. Д. Якушкина», М., 1951, стор. 36.

¹⁰⁴ Див.: Н. П. Сильванский, Материалы двадцатых годов, «Былое», СПб., 1907, № 7, стор. 116.

¹⁰⁵ Див. кн.: «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. II, М., 1951, стор. 431.

¹⁰⁶ Там же, стор. 421—422.

яти благополуччю моєї Вітчизни». За визначенням Я. Драгоманова, істина — «дорогоцінний світильник», «надійний дороговказ у житті».

Філософські погляди декабристів-матеріалістів спиралися на солідну природничо-наукову основу. В матеріалах М. Крюкова, П. Борисова і деяких інших декабристів знайдено праці, в яких загальні теоретичні положення підкріплені численними даними природничих наук, а праця П. Борисова «Про виникнення планет» спеціально присвячена філософським проблемам природознавства. На каторзі і на засланні інтерес до науки у декабристів не тільки не послабився, а ще більше посилювався. В 1841 р. П. Борисов у листі до С. Волконського повідомляв про постійну переписку декабристів з вченими Ботанічного саду в Петербурзі і про те, що вони посилали з Сибіру не лише окремі відомості, а й колекції.

Декабристи-матеріалісти при вирішенні основного питання філософії виходили з визнання первинності матерії, природи і вторинності свідомості, мислення.

П. Пестель, В. Раєвський, брати Борисови, М. Крюков, а також їх філософські однодумці в боротьбі проти ідеалізму захищали ідею атомістичної будови матерії, основною властивістю якої є рух у великій кількості форм свого прояву. Яскраву і докладну характеристику такого вирішення питання ми знаходимо в статті П. Борисова «Про виникнення планет». «З усіх припущень про походження земної кулі та інших подібних тіл, — писав він, — найімовірнішим є припущення, що спочатку первісні атоми, які склали нашу планету, були розсіяні в неосяжних просторах, що внаслідок обов'язкового закону природи вони здійснювали поступальні і обертальні рухи, що, наблизившись один до одного на таку відстань, на якій виявляється вплив сили тяжіння, вони зліплювалися разом і створювали певні сполуки; це тривало до тих пір, поки однорідні і різнорідні атоми, які мали між собою спорідненість, увійшли в нові сполуки і утворили різні тіла, які також рухалися і оберталися навколо самих себе, і, нарешті, зустрівшись разом, за силою тяжіння утворили якусь планету. Треба думати, що ці тіла мали фігуру сфероїдів..., що сфероїдна форма є форма первісна; ми зустрічаємо її в первісних атомах, які складають кристали і всі тіла...»¹⁰⁷

Про матеріалізм П. Пестеля можна судити з його листування з рідними. Так, заперечуючи синові, мати писала, що краще «приліпитися до суті безкінечно вищої», ніж «приписувати все буття своє довільному рухові атомів, які випадок, вихор... об'єднав теж дивовижним і теж незбагненим чином!»¹⁰⁸

¹⁰⁷ «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. III, стор. 79—80.

¹⁰⁸ Там же, т. II, стор. 499.

Матеріалізм декабристів залишався метафізичним, що було зумовлено рівнем наукових знань тієї епохи. Будову матерії і закономірності її руху вони уявляли собі лише в рамках законів механіки. Атоми для них були неподільними часточками, всі форми руху в кінцевому підсумку зводились до єдиної механічної форми.

В теорії пізнання декабристи-матеріалісти, слідом за Ломоносовим, Радіщевим і французькими матеріалістами послідовно доводили можливість пізнання людиною об'єктивного світу. «Могутність розуму, дух сильний, дар свободи...», за словами Раєвського, дозволяє людині пізнати навколишній світ, побачити всі його позитивні сторони і вади. Саме здатність пізнавати істину і свідомо будувати свою діяльність відповідно до даних розуму дають реальну можливість людям стати «превыше тьмы земной»¹⁰⁹.

Самий процес пізнання декабристи розглядали як поступове поглиблення людиною своїх знань, рух їх від пізнання окремих явищ світу до його «єства». Пестель неодноразово підкреслював, що треба «з посильним старанням вишукувати суть предмета». Одночасно він звертав увагу на те, що поняття і закони є не наслідком вільної творчості розуму, а створюються на основі вивчення дійсності і повинні відповідати «повною мірою природним якостям, корінним властивостям і *істинній сутності* предметів...»¹¹⁰

Декабристи-матеріалісти послідовно спростовували ідеалістичні вигадки про існування в людині душі як особливого головного начала і його життєдіяльну силу. М. Крюков писав, що «всі здібності душевні полягають у властивості відчувати. Душа сама по собі в нас не діє., і ми дій, які належать власне душі, не знаємо і знати не можемо»¹¹¹. Поняття «душа», яким в окремих випадках користуються декабристи-матеріалісти, означає у них визнання специфіки високоорганізованої психічної діяльності людини.

Правильні знання про світ, на думку декабристів, досягаються завдяки єдності чуттєвого і логічного моментів пізнання. Світ, який оточує людину, впливає на її органи чуття; в свою ж чергу, дані органів концентруються мозком, який має властивість робити логічні узагальнення. Логічні узагальнення якраз і дозволяють розуміти «таємниці», тобто суть, предметів. П. Борисов, М. Крюков критикували Локка за його чистий емпіризм, за приниження логічного ступеня пізнання.

Декабристи багато уваги приділяли з'ясуванню питання про

¹⁰⁹ «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. II, стор. 354.

¹¹⁰ «Восстание декабристов», М., 1958, стор. 270.

¹¹¹ «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. II, стор. 423.

залежність людських знань від практичної діяльності, але, природно, не могли правильно розв'язати дану проблему, бо уявлення про практику у декабристів обмежувалося рамками досліду, експерименту.

Вироблення й удосконалення наукового методу пізнання декабристи вважали однією з основних вимог до філософії. Докладно аналізуючи теоретичні положення Декарта, Локка, Спінози, філософів-енциклопедистів, декабристи критикували цих мислителів за обмеженість їх тлумачень при спробах розробити «необхідну методу».

Визначаючи об'єктивний характер законів, декабристи закликали в процесі дослідження «бачити речі такими, якими вони є насправді»¹¹², і відрізнити зв'язки істотні від неістотних. На думку Пестеля, Поджіо, Раєвського, загальний взаємозв'язок у природі і суспільстві не виключає якісної специфіки окремих явищ і предметів. «Порівняннями предметів, — говорить Поджіо, — людина пізнає і визначає ціну їм; але передусім необхідно їй дізнатись про суть і властивість цих предметів, кожного зокрема, щоб не впасти в порівняння одних з іншими, у висновки необгрунтовані...»¹¹³

Будучи в цілому метафізичним, матеріалізм декабристів характеризується в той же час наявністю елементів діалектики. Так, наприклад, Раєвський, вказуючи на суперечності в природі і суспільному житті, писав: «Мудрець початок вбачає в причині руйнувань...»¹¹⁴, «День суміжний з вічністю, а світло його — з птьмою!.. Такий рухів хід, такий закон природи...»¹¹⁵

Такі глибокі діалектичні здогадки давали можливість декабристам вести рішучу боротьбу проти агностицизму і бути впевненими в тому, що люди, вдосконалюючи своє суспільне життя і розвиваючи науку, зможуть «виміряти думкою світів круговорот і силу дивовижну, і вогонь громів знищити...»¹¹⁶

Декабристи-матеріалісти рішуче виступали проти релігії і церкви. Особливо гостро викривали реакційну роль релігії і церкви декабристи В. Раєвський, О. Барятинський, П. Вигодський, І. Іванов та багато інших. За переконаннями декабристів-атеїстів, релігія — результат нещастя і страху людей, закріпленого поколіннями. Віра в надприродне виникла з безсилля людини перед грізними і незрозумілими їй силами природи, а також внаслідок нещастя, душевних потрясінь, хвороб та інших сумних подій, які мають місце в житті людей.

¹¹² «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. II, стор. 418.

¹¹³ М. Довнар-Запольский, Мемуары декабристов, К., 1906, стор. 189.

¹¹⁴ «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. II, стор. 353.

¹¹⁵ Там же, стор. 354.

¹¹⁶ Там же.

Розкриваючи соціальну роль релігії, В. Раєвський, О. Барятинський, М. Крюков, П. Борисов доводили, що релігія завжди виступала і виступає ворогом науки і прогресу.

Показовою для характеристики боротьби декабристів проти релігії є промова М. Орлова (1788—1842), яку він у серпні 1819 р. виголосив у київському відділенні «Библейского общества». Він нещадно бичував противників освіти і прогресу, вітав вільнодумство, яскраво і переконливо пояснював, що релігія — це зброя реакціонерів не лише в Росії, а й в усіх країнах. При цьому, говорив Орлов, реакціонери всюди відзначаються одними і тими ж моральними рисами. «Любителі не древності, а старовини, — говорив Орлов, — не доброчесності, а тільки звичаїв батьків наших, хулители всіх нових винаходів, вороги світла і стражі пітьми, вони є справжньою галуззю варварства середніх віків. У Франції вони чинять опір вільнодумству і введенню представницького управління; в Німеччині вони захищають залишки феодальних прав; в Іспанії вони торжествують, і кожний з них приносить радісно своє злиденне поліно для спорудження багать інквізиції...»¹¹⁷

Смілива промова Орлова широко розповсюджувалася в рукописному вигляді не лише в Києві, Тульчині, Полтаві, Харкові, але й у Петербурзі, Москві та інших містах України й Росії.

Боротьба проти релігії і церкви велася декабристами на основі глибокого оволодіння спадщиною як вітчизняних природознавців і філософів (в першу чергу М. Ломоносова і О. Радіщева), так і зарубіжних мислителів. В. Раєвський, О. Барятинський, П. Борисов виступали не лише проти відвертих захисників релігії, але також критикували позиції філософів-деїстів (Вольтер) і тих матеріалістів, які були непослідовними борцями проти релігії і церкви (Дідро). Відомо, що Вольтер, викриваючи догмати релігії і церкви, все ж вважав необхідним зберегти ідею бога для «збереження порядків» в суспільстві, а Дені Дідро радив Катерині II підтримувати церкву як «перешкоду для можливих і ще більш жахливих помилок»¹¹⁸.

Позиція ж декабристів-атеїстів була зовсім іншою. О. Барятинський, наприклад, у поемі «Про бога» писав:

О, разобьем алтарь, которого он не заслужил.
Или он благ, но не всемогущ, или всемогущ,
но не благ...

При виде зла, покрывающего весь мир,
Если бы даже бог существовал, — нужно было бы
его отвергнуть¹¹⁹.

¹¹⁷ «Сборник Русского исторического общества», т. 78, СПб., 1891, стор. 524.

¹¹⁸ Цит. за кн.: И. П. Вороницын, История атеизма, вид. 2, М., 1927, стор. 162.

¹¹⁹ «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. II, стор. 440.

За матеріалами слідчої комісії, член Товариства об'єднаних слов'ян І. Іванов (1800—1838) в бесіді з нижніми чинами вів розмову «відносно святих угодників, які почивають у Києві, згадуючи, що це одна тільки вигадка і що їх взагалі ніде немає, так само говорив про інші подібні предмети...» Серед паперів Іванова, які потрапили до рук царського уряду, були настільки сміливі і гострі атеїстичні твори, що члени слідчої комісії з жахом запитували автора: «Що Вас спонукало до виливання на папері богопротивних думок, від яких кидає у дрож?»¹²⁰

Особливо докладно викривав спроби самодержавства використати тексти церковних книжок для виправдання провадженої ним політики гноблення П. Ф. Вигодовський (1802—1881)¹²¹. Він викривав при цьому гендлярський, корисливий характер діяльності служителів культу. «Церква і релігія,— за визначенням Вигодовського,— на відкупі у найлютіших синодальних іуд-христопродавців, які промишляють всім священним в церквах і змагаються нарівні з мирськими властями в хабарництві і хижацтві, не кажучи вже про їхні шахрайські чудотворні ікони, древні мощі, тому що тут чисте найбезбожніше шарлатанство і зловживання істиною...»¹²²

Боротьба декабристів з релігією і церквою пройнята прагненням розкрити і показати земні джерела суспільних змін. Лише кілька декабристів, зокрема брати Бобрищеві-Пушкіни, вважали, що все на світі робиться «як бог велить, який сам керує подіями світу».

Матеріалізм і атеїзм декабристів викриває наклепницькі твердження буржуазних націоналістів, зокрема М. Грушевського, про суть та специфіку ідеологічного процесу на початку ХІХ ст. — період, коли немовби «починається новий рух до релігії, до церкви, до власті політичної як великих основ життя, — як тих, котрі направлять путь збентеженої людини...»¹²³

Багато в чому теоретичні погляди декабристів не поступаються перед кращими традиціями тієї зарубіжної філософії кінця ХVІІІ і початку ХІХ ст., якій, як відзначав Ленін, була притаманна риса «матеріалізму безумовно атеїстичного, рішуче ворожого всякій релігії»¹²⁴.

Хоч декабристи були матеріалістами лише при поясненні явищ природи, а в питаннях суспільного життя не вийшли за рамки ідеалістичних уявлень, вони все ж таки зробили багато

¹²⁰ Цит. за кн.: М. Нечкина, Общество соединенных славян, стор. 41

¹²¹ Див.: М. Богданов, Декабрист-крестьянин П. Ф. Дунцов-Выгодовский, Иркутск, 1959.

¹²² Журн. «Каторга и ссылка», 1934, № 3/112, стор. 90.

¹²³ М. Грушевський, Всесвітня історія в короткім огляді, т. ІV, К., 1917, стор. 43.

¹²⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 354.

для того, щоб наблизитися до матеріалістичного розуміння історії. Вони висловили багато глибоких і оригінальних соціологічних думок. Так, П. Пестель, В. Раєвський, М. Крюков, П. Борисов, визнаючи дію певних законів у природі і в суспільстві, критикували французьких матеріалістів XVIII ст. за механістичне перенесення законів природи на суспільство, за явну недооцінку специфіки соціальної діяльності людей. Пестель і Поджіо вказували на необґрунтованість концепцій Монтеск'є і Гельвеція, які визнавали за географічним середовищем вирішальний вплив на розвиток суспільства. Категорично виступали декабристи й проти ідей мальтузіанства. Протест серед них викликали заяви Монтеск'є про те, що «слава монарха забезпечує свободу громадян» і що «монарх — джерело всієї політичної і громадянської влади».

П. Пестель одним із перших в історії вітчизняної філософії і суспільно-політичної думки дійшов до визнання поділу суспільства на класи і класової боротьби як певного причинно зумовленого фактора, від якого залежить розвиток всього суспільства. «Мені здавалося, — говорив він під час слідства, — що головне прагнення нинішнього віку полягає в боротьбі між масами народними і аристокраціями всякого роду, як на багатстві, так і на правах спадкових основаними»¹²⁵. Пестель виправдовує боротьбу народу проти дворян і буржуазії. Народ, писав він, прагне «до свого визволення від нестерпного іґа аристократів і багатих. Дія народів у цьому випадку є дія оборонна, бо вони не накладають іґа на аристократів і багатих, а тільки себе від їхнього іґа визволити хочуть»¹²⁶.

Не задовольняючись простою констатацією «постійного боріння» в суспільстві (як декабристи часто називали класову боротьбу), Пестель, Раєвський, Борисов висловили ряд глибоких думок про взаємозалежність між політичними явищами і мораллю, релігією, мистецтвом, літературою. «Для утворення нравів потрібні віки, — вважав Пестель, — але треба змінити правління, від якого уже й нрави зміняться», і це прискорить розвиток суспільства.

Одну з головних рушійних сил суспільства декабристи вбачали в патріотизмі народу, на відміну від корисливості та егоїзму імущих класів. С. Волконський говорив, наприклад, що патріотизм простого народу, народу, який виніс основний тягар Вітчизняної війни 1812 р., викликає у нього почуття гордості, а поведінка дворян — почуття сорому¹²⁷.

Декабристи були рішучими противниками абстрактних теоретичних розмов про «свободу взагалі». Не заперечуючи, що

¹²⁵ «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. II, стор. 166.

¹²⁶ «Восстание декабристов», т. VII, стор. 188—189.

¹²⁷ Див.: С. Волконский, Записки, СПб., 1901, стор. 193.

«вільність і рівність йдуть слідом за освітою», найбільш зрілі в теоретичному відношенні декабристи все наполегливіше наголошували на визнанні головної ролі в забезпеченні свободи за політикою і економікою. «Не людина дозріває до свободи, — писав Раєвський, — а свобода робить її людиною...»¹²⁸. «Селянин, який не має ніякого голосу... чи може дозріти для свободи? Ні!»¹²⁹

Свободу окремої особи декабристи не мислили без свободи народу. Серед членів Товариства об'єднаних слов'ян загальним було положення, що народ — всемогутній рушій історії і що «окрема воля, окреме бажання — нікчемні без цього всемогутнього рушія в політичному світі»¹³⁰. Свобода народу, вважали вони, може бути забезпечена при єдності його освіти, удосконалення моральності і розвитку промисловості. «Народ не інакше може бути вільним, як зробившись моральним, освіченим і промисловим»¹³¹.

Ідеї свободи і рівності в розумінні декабристів по суті відображали вимоги висхідного класу буржуазії. Вони доповнювалися заклик до активної революційної боротьби за громадські права і ліквідацію всякого гноблення. Не тільки сучасники, а й кращі представники наступних поколінь як клятву сприймали «Сповідь Наливайка», написану поетом-декабристом К. Рилєєвим:

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На угнетателей народа;
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?¹³²

Декабристи першими в історії Росії та України зрозуміли історичну необхідність спеціальних організацій революціонерів, які поставили б практичним завданням втілити в життя свої теоретичні і політичні переконання.

Глибокі ідеї висловили декабристи у питанні про роль особи й народу в історії. Всупереч пануючій реакційній концепції Карамзіна, який проголосив, що «історія народів належить цареві», декабристи трималися зовсім іншого визнання: «історія належить народам». Порівнюючи діяльність видатних осіб і народу, декабристи приходили до висновку, що великі люди «ви-

¹²⁸ «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. II, стор. 365.

¹²⁹ Там же, стор. 367.

¹³⁰ Цит. за кн.: И. Горбачевский, Записки и письма декабриста, М., 1925, стор. 91.

¹³¹ Там же, стор. 58.

¹³² Див. листівки Київського комітету РСДРП від 14 грудня 1903 р. та Одеського комітету РСДРП від 19 лютого 1903 р., ЦДІА УРСР (Київ), колекція листівок, № 22470.

носяться на плечах народу» і їх діяльність лише тоді корисна, коли вона відповідає «духові часу»¹³³. «Люди повинні скоритися долі, — вважав М. Крюков, — але народи ніколи, тому що саме вони одні можуть підкорити собі долю...»¹³⁴ З народом усе можна, без народу — нічого, — в цьому дедалі більше переконувалися Крюков, Раєвський, члени Товариства об'єднаних слов'ян не лише внаслідок теоретичних роздумів, а й враховуючи досвід безпосередньої практики визвольної боротьби.

Виходячи з такого розуміння ролі окремих осіб і народу в розвитку суспільства, декабристи по-новому оцінювали історичні заслуги представників народу. Якщо для ідеологів кріпосництва такі особи, як С. Разін та О. Пугачов були всього лише «розбійниками», «руйнівниками священних порядків», то для декабристів вони являли собою зразки самовідданої боротьби за свободу «своїх мільйонів братів-рабів», великий взірєць громадянської мужності. При цьому декабристи пояснювали, що збройній боротьбі народу завжди «передував розбій дикої влади»¹³⁵.

Але окремі геніальні здогадки ще не означають того, що декабристи змогли зрозуміти діалектику взаємозалежності між роллю особи й народу, а тим більше — обґрунтувати вирішальну роль народу в історії. Найчіткіше класова обмеженість уявлень декабристів про роль народу в історії виявляється в їхньому визнанні, що простий народ добрий, але «він ніколи не роздумує, і тому він повинен бути зняряддям для досягнення мети»¹³⁶, як про це заявив С. Муравйов-Апостол. Не випадково В. І. Ленін одну з основних хиб у діяльності декабристів вбачав у тому, що і в теорії і на практиці вони були «страшенно далекі... від народу»¹³⁷.

Декабристи особливо багато уваги приділяли з'ясуванню природи держави і демократії, причин їх виникнення і тенденцій їх дальшого розвитку. Дотримуючись принципів природного права, Пестель, С. Муравйов-Апостол, Барятинський та інші декабристи критикували Гоббса і його послідовників, які твердили, що нібито на світанку людської історії діяв закон «війна всіх проти всіх». Декабристи вважали, що не боротьба людей одного проти одного визначила виникнення суспільства і держави, а їх прагнення до задоволення однакових потреб, тобто прагнення до загального добробуту, який неможливий без спільних зусиль.

¹³³ Див.: А. В. Поджино, Записки декабриста, М.—Л., 1930, стор. 42—49.

¹³⁴ «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. II, стор. 416.

¹³⁵ «Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов», т. I, М., 1931, стор. 70.

¹³⁶ Цит. за кн.: И. Горбачевский, Записки и письма декабриста, стор. 84.

¹³⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 13.

Але оскільки нрави і особисті якості людей різні, то, на думку декабристів, щоб виробити надійні і обов'язкові для всіх членів суспільства засоби для досягнення загальної мети, потрібен спеціальний орган, — таким органом і є держава. В цьому цілком очевидне визнання договірного характеру походження держави і її призначення.

Ніхто з декабристів не дійшов до розуміння класової суті держави. Тому і механізм держави вони уявляли за принципом забезпечення рівноваги між «тими, хто керує» (уряд), і «тими, хто підкоряється» (народ). Така рівновага в державі досягається внаслідок «взаємних обов'язків і взаємних прав»: уряд зобов'язаний розпоряджатися загальними діями й обирати кращі засоби для забезпечення добробуту в державі всім і кожному. Декабристи докладно обгрунтовували ідею про права і вимоги народу щодо уряду, ідею, яка має винятково велике значення для теоретичного обгрунтування майбутніх революційних дій декабристів.

Класова обмеженість декабристів у розв'язанні багатьох соціологічних проблем проявилася також у тому, що в створенні розумного і справедливого законодавства вони вбачали основне джерело стійкості і сили держави. Вони були переконані, що відсутність таких факторів якраз і «ввергнула багато держав у найжахливіші нещастя і міжусобиці, бо в них уряд діяти завжди міг за своєю сваволею...» А народ не міг вплинути належним чином на уряд і сам у таких умовах «робив безладні дії». Мудрі ж закони «спроможні зробити чудо загального блаженства»¹³⁸.

Декабристи вірили, що пропонувані ними зміни в державі можуть привести до «благоденства» всіх членів суспільства. Надійними засобами досягнення такого благоденства вони вважали, по-перше, ідеологічний вплив, бо «сама лише загальна освіта може створювати державу благополучну», і, по-друге, правовий вплив, в тому числі і заміну старих політичних установ новими, бо винні не окремі люди, а ті установи, в яких вони працюють, і ті закони, якими вони керуються¹³⁹.

Відстоюючи необхідність створення республіки як вирішальної умови для всіх перетворень у державі, П. Пестель, С. Муравйов-Апостол, П. Борисов, І. Горбачевський категорично заперечували проти конституційної монархії в Росії (що пропагували М. Муравйов, Бобріщеві-Пушкіні та інші помірковані декабристи). Монарх, як пояснював Пестель, змінює конституцію, як тариф, бо він завжди має ворожі почуття до неї.

До розв'язання завдань радикальних змін у державі і їх теоретичного обгрунтування декабристи підходили з позицій

¹³⁸ Див.: «Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. II, стор. 85, 408.

¹³⁹ Див. зб.: «Деятнадцатый век», т. I, М., 1872, стор. 200.

критики не тільки кріпосницьких порядків у Росії, а й наново створених буржуазних порядків на Заході.

П. Пестеля, наприклад, не задовольнив жодний з варіантів конституцій, які були в буржуазних державах. Він чітко бачив, що «у Франції і Англії конституції є тільки покривалами, які аж ніяк не забороняють міністерству в Англії і королю у Франції робити все, що вони забажають»¹⁴⁰. Сполучені Штати Америки також на ділі не становлять винятку, тому що там «рабство затверджене законом», про що свідчить расова дискримінація негрів.

Основною вадою суспільного та державного ладу за панування буржуазії — «аристократії багатств» — Пестель вважав концентрацію багатств у руках небагатьох, в той час, коли більшість народу перебуває в злиденності. В буржуазних державах, за словами Пестеля, «аристократія багатства» заміняє «аристократію феодалізму», і народи не тільки нічого не виграли, а, навпаки, «в деякому відношенні ще в гірше приведені політичне становище, бо в насильницьку поставлені залежність від багатих»¹⁴¹.

Щоб докорінно поліпшити становище народу, Пестель, виражаючи погляди найбільш радикальних декабристів-республіканців, вимагав, крім проголошення ліквідації станів і громадянської нерівності, вживати належних заходів проти виникнення «аристократії багатств». Те, що Пестель пропонував здійснити визволення селян без усякого викупу з наділенням землею, свідчило і про глибину його теоретичного аналізу, і про рішучість революціонера. Але визнання необхідності навечно зберегти існування приватної власності показувало історичну обмеженість ідей декабристів.

Для декабристів центральним з соціологічних проблем було питання про роль революцій в історичному процесі. З цього приводу вони висловили багато нових і глибоких думок. Саме в поглядах на особливості розвитку революції і умови її перемоги найбільш виразно виявилися серед них різні позиції.

Визначальним в середовищі декабристів було твердження, що революції — явище не випадкове, а цілком закономірний стан у розвитку суспільства¹⁴². На відміну від М. Луніна і деяких інших декабристів, які вважали революцію наслідком зіткнення нових і старих ідей, Пестель шукав джерела революцій в економічних інтересах суспільства, наближаючись до розуміння суті боротьби класів.

Проте ці, винятково важливі за своєю значущістю, висловлювання ні в Пестеля, ні в його друзів не дістали всебічної

¹⁴⁰ «Восстание декабристов», т. IV, М.—Л., 1927, стор. 91.

¹⁴¹ «Восстание декабристов», т. VII, стор. 189.

¹⁴² Див.: А. В. Поджио, Записки декабриста, стор. 80—81, 83.

розробки. Визнаючи історичну неминучість революцій у розвитку суспільства, переважна більшість декабристів вважала, що найефективнішими і найдоцільнішими для прогресу суспільства є воєнні революції типу іспанської і португальської революцій 20-х років XIX ст. Воєнні революції, на думку С. Муравйова-Апостола та інших декабристів, швидше за все можуть привести до бажаної мети, не втягуючи в боротьбу широкі верстви народу: останнє, твердили декабристи, тільки утруднило б усі майбутні перетворення в суспільстві. Проти подібних тверджень рішуче виступали В. Раєвський та декабристи-«слов'яни», які наполягали на вирішальній участі народу в революції, визнаючи при цьому необхідність керівництва революцією з боку таємної організації революціонерів. Така відмінність поглядів на проблеми революції — одне з конкретних підтверджень справедливості ленінського висловлювання про те, що декабристи, будучи відірваними від народу, за винятком небагатьох, так і не змогли зрозуміти причини своєї поразки.

Декабристи прагнули шляхом революційних перетворень створити необхідні умови для загального благоденства народів, для ліквідації залежності одних народів й племен від інших. Вирішення даного питання проходило також у гарячих суперечках між прихильниками різних поглядів. Ідеї братерства і рівноправності всіх народів та рас притаманні всім декабристам, але здійснення такої рівності на практиці вони уявляли по-різному. Пестель і його сподвижники стояли за централізовану державу, в складі якої поступово сталася б асиміляція малих народів. Товариство об'єднаних слов'ян виступило гарячим прихильником ідеї федеративного об'єднання всіх слов'янських народів (у тому числі і за межами Росії) на принципах рівноправності і державного суверенітету, що зустріло гарячу підтримку з боку діячів революційних товариств у Польщі, а пізніше ці ідеї ввійшли до програми Кирило-Мефодіївського товариства.

Найжвавіший теоретичний і політичний інтерес у декабристів викликали проблеми війни та миру між народами. Декабристи твердо вважали, що війни — історично минулі явища, вони чужі «природі людини». С. Муравйов-Апостол в розмові з членом таємного польського товариства Крижанівським так висловив точку зору своїх товаришів: «Почуття народної ненависті, які народилися в часи варварства, повинні зникнути в освіченому віці, коли відомо, що користь усіх народів однакова, що на цій основі Російське Товариство пропонує Польщі повернення попередньої її незалежності і готове всіма засобами сприяти викориненню взаємної нелюбові двох націй»¹⁴³. Не у

¹⁴³ Цит. за кн.: С. Берсенева, С. И. Муравьев-Апостол, М., 1920, стор. 38—39.

війні, а в мирі і дружбі між великими і малими народами декабристи вбачали запоруку суспільного прогресу і добробуту людства. На думку декабристів, «коротке знайомство є основою дружби між людьми, як між народами»¹⁴⁴, воно повинно сприяти взаєморозумінню і задоволенню спільних інтересів.

Революційна діяльність декабристів є одним з немеркнучих втілень спільної боротьби російського і українського народів за передовий матеріалістичний світогляд, за прогресивну культуру і справжню свободу народів.

Теоретична і політична боротьба декабристів за передовий світогляд і високі ідеали людства відіграла в історії нашої Батьківщини винятково важливу прогресивну роль і має неминуще історичне значення. Незважаючи на те, що царський уряд найжорстокішим чином розправився з декабристами і зробив все залежне від нього, щоб вирвати з життя суспільства «найвидатніших діячів»¹⁴⁵ першого періоду визвольного руху в Росії і на Україні, ідеї декабристів розвинули далі наступні покоління передових мислителів і революціонерів.

4. Кирило-Мефодіївське товариство

Глибока криза кріпосної системи в Росії, особливо в 40—50-і роки XIX ст., до краю загострила класові суперечності. Під впливом селянських рухів у середовищі передової інтелігенції країни зростають антикріпосницькі настрої, виникають і розвиваються революційно-демократичні теорії, які відображають, тією чи іншою мірою, боротьбу селянських мас за своє соціальне визволення, збільшується коло революціонерів-демократів, створюються таємні товариства. На національних околицях царської Росії, особливо на Україні, поряд з антикріпосницьким рухом розвивається й національно-визвольний рух народних мас, який національна буржуазія, що вже народжувалася тоді, намагалася з самого початку використати у своїх інтересах.

У січні 1846 р. у Києві виникає Кирило-Мефодіївське товариство. Діяльність цього таємного політичного товариства, одним із пунктів статуту якого було визволення селян і освіта народу¹⁴⁶, в цілому відіграла велику позитивну роль у розвитку прогресивної думки і політичної боротьби на Україні.

Думка про створення таємного політичного товариства зародилася в гуртку передової української інтелігенції, яка виявляла глибокий інтерес до політичних, філософських і літера-

¹⁴⁴ «Литературное наследство», т. 60, М., стор. 27.

¹⁴⁵ Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 219.

¹⁴⁶ Див.: газ. «Путь Правды» від 25 лютого 1914 р.

турних питань, жваво обговорювала їх на своїх зборах. У ході гарячих дискусій, центральним пунктом яких неминуче стала проблема кріпосного права, учасники зборів, як свідчить М. Гулак, «умовилися спільними силами сприяти якнайшвидшому об'єднанню всіх слов'янських племен... Ми умовилися при цьому носити кільця з ім'ям святих Кирила та Мефодія, на честь цих святих просвітителів Слов'ян і на спогад нашого наміру»¹⁴⁷.

Кількість членів товариства швидко зростала за рахунок прогресивно настроєної української інтелігенції. Уже на січень 1847 р. воно мало в своїх рядах близько ста чоловік.

Склад товариства не був однорідним, ідейні та політичні переконання його учасників з самого початку різко розділилися.

Величезну роль в ідейній підготовці виникнення Кирило-Мефодіївського товариства відіграла полум'яна революційна поезія Т. Г. Шевченка. Вже на початку 40-х років своїми першими творами (збірник «Кобзар», поема «Гайдамаки») поет завоював велику популярність серед прогресивної громадськості України і Росії. Коли з'явилися його нелегальні твори «Сон», «Кавказ», «Заповіт», «І мертвим і живим...» та інші, написані в 1844—1845 рр., вплив Шевченка як справді народного поета й ідеолога селянської революції зріс ще більше. В квітні 1846 р. Шевченко, дізнавшись про створення товариства, зразу ж вступає до нього і бере активну участь у його роботі.

Політичні завдання товариства знайшли своє філософсько-теоретичне обґрунтування в його програмних документах: програмі, статуті, правилах, «Записці» В. Білозерського і, найповніше, в «Книгах буття українського народу» (або «Законі божому»). В цих документах знайшли свої відображення релігійно-ідеалістичні уявлення більшості членів товариства про закономірності суспільного розвитку. Так, наприклад, походження соціальної нерівності розглядалось як результат зовнішнього впливу — «насильственного зв'язку» слов'ян з іншими народами. Слов'яни, проголошується в «Книгах буття», прийняли від німців королів і панів, і ці «...царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і назвали їх п а н а м и, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, і нещастя і незгода»¹⁴⁸.

Розвиток суспільства в «Книгах буття» розглядається як розквіт одних народів і занепад інших. Занепали ті народи, які «обзаводилися» вельможами й панами. Ті ж народи, в яких

¹⁴⁷ «Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства», К., 1915, стор. 151.

¹⁴⁸ «Книги битія українського народу», Львів, 1921, стор. 8.

утверджувалася і зберігалася справжня віра в бога, жили в умовах рівності й свободи, досягали розквіту.

На ідеологію Кирило-Мефодіївського товариства помітний вплив мали ідеї «християнського соціалізму», які широко пропагувалися в той час на Заході. Окремі положення програмних документів товариства мають багато спільного, зокрема з концепцією французького «християнського соціалізму» Ламенне. Кирило-мефодіївці вважали сучасне їм суспільство з його соціальними й національними суперечностями, гнобленням та експлуатацією, боротьбою за владу та наживу несумісним із принципами християнства і невластивим людській природі. Їх ідеалом справедливого суспільного ладу був устрій стародавніх слов'янських племен, де нібито не було царів, де всі люди були вільні й рівні. «Жили християни братством, усе у них було общественне, і були у них вибрані старшини, і ті старшини були всім слугами, бо господь так сказав: «Хто хоче бути першим, повинен бути всім слугою»¹⁴⁹.

Істотним пунктом програми товариства була вимога повернення до «істинного», первісного християнства, в якому більшість кирило-мефодіївців вбачали найповніше і найяскравіше втілення ідеалів добра і справедливості. Тогочасна ж офіційна релігія визначалася в «Книгах буття» як знаряддя поневолення й експлуатації народу.

Ідеалістичні погляди на причини і закономірності суспільного розвитку, вплив реакційних по суті ідей «християнського соціалізму» не применшують, проте, прогресивного характеру і політичного значення основної спрямованості програмних документів товариства. Головна ідея цих документів зводилася до визнання необхідності ліквідації кріпосництва і вимог рівноправ'я станів. Негативне ставлення до кріпосного права було центральним пунктом, який об'єднував усіх членів товариства. В правилах товариства відзначалося, що товариство «буде турбуватися заздальгідь про викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів»¹⁵⁰.

Головна мета, яку ставило перед собою Кирило-Мефодіївське товариство, — боротьба проти кріпосництва і поширення ідей федерації слов'янських народів на основі повної свободи, рівноправ'я і встановлення республіканського ладу — робила його певною мірою спадкоємцем і продовжувачем революційних традицій декабристів. Про це яскраво свідчать хоча б такі слова з «Книг буття»: «Після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство і установити Річ Посполитую і Слав'ян поєднати», проте «не допустив до того деспот: одні

¹⁴⁹ «Книги битія українського народу», стор. 11.

¹⁵⁰ «Былое», кн. 2, 1906, стор. 67.

положили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз Черкесові»¹⁵¹.

Згідно зі своєю програмою товариство збиралося шляхом поширення ідей свободи, основаних на «християнському вченні» і на ствердженні «народного права», об'єднати слов'ян в єдиній федеративній державі, всіма засобами підірвати несправедливі права аристократії, добитися рівності за допомогою покірливості й миролюбства. Статутом товариства передбачалося духовне і політичне об'єднання слов'ян, збереження самостійності кожного слов'янського племені в межах федерації, встановлення народного правління і дотримання цілковитої рівності співгромадян, незалежно від їх віросповідання і стану. Правління, законодавство, право власності і освіти у всіх слов'ян, за статутом, повинні ґрунтуватися на християнській релігії.

Товариство підготувало дві відозви — одну до українського народу, а другу — до російського та польського. Відозва до українців зводилася до закликів боротися за об'єднання слов'ян, за національне визволення, за ліквідацію кріпосного права. Кожен народ, зазначалося у відозві, повинен мати свою мову, свою літературу, свій суспільний устрій — республіку. Федеративна республіка слов'ян передбачала рівність, свободу, відсутність станів, парламентарний устрій.

У відозві до російського і польського народів вказувалося, що необхідно обговорити важливу справу загального порятунку, пробудитись від сну і дрімоти, знищити в серцях безрозсудну ненависть один до одного, посіяти царями і панами на загальну загибель свободи. «Посоромтеся ярма, яке гнітить ваші плечі, — говорилося у відозві, — посоромтеся власної своєї зіпсованості, прокляніть блюзнірські імена земного царя і земного пана»¹⁵².

В цій відозві кирило-мефодіївці підкреслювали, що для єднання слов'ян необхідно, передусім, перебороти у своєму середовищі дух невіри й косності, різні забобони й відчуженість.

Програми, статут, правила і відозви товариства, незважаючи на деякі його помилки і непослідовність, свідчать про те, що воно було політичною організацією і ставило перед собою політичні завдання. Уже навіть самий факт існування товариства свідчить про активізацію суспільно-політичного визвольного руху в той час на Україні, і особливо в таких центрах, як Київ і Харків. Кирило-мефодіївці, проголосивши ідею визволення і федеративного об'єднання слов'ян для боротьби проти кріпосництва й несправедливості, прагнули здійснити свою ідею демократичним шляхом. Саме на це у політичній програмі товариства звертав увагу В. І. Ленін. Він відзначав, що «Кирило-Меф[одіївське] братство» за федерацію автономних слов[янських]

¹⁵¹ «Книги битія українського народу», стор. 22.

¹⁵² «Былое», кн. 2, стор. 68.

штатів і республіку (34). (Шевченко, Куліш, Костомаров)»¹⁵³.

У своїй статті про Україну, вміщеній в «Колоколе», О. І. Герцен писав, що ідея пробудження слов'янських народностей на Україні в особі Кирило-Мефодіївського товариства з самого початку набула форми конкретної програми: «В Україні ця ідея зразу ж втілилася в світлу форму федеративного союзу слов'ян, де б кожна народність зберігала свої особливості при загальній особистій і суспільній свободі; разом з тим виникло переконання, що лише цим і тільки цим шляхом Україна може піднятися із занепаду і зберегти свій власний, так несправедливо і безжалісно знехтуваний образ. Молоді люди харківського та київського університетів швидко стали проймаються цими ідеями»¹⁵⁴.

Висуваючи як одне з найважливіших завдань боротьбу за визволення слов'янських народів від іноземного гніту, за незалежність і створення слов'янської федерації, учасники Кирило-Мефодіївського товариства, і передусім його революційно-демократичне крило, тим самим завдали шкоди пангерманізові, підносячи значення слов'янських народів в історії людства.

Однак серед кирило-мефодіївців не було єдності поглядів в багатьох корінних програмних положеннях, особливо — в питанні про шляхи та методи ліквідації кріпосництва, досягнення справедливого політичного і соціального устрою. Тому з самого початку існування Кирило-Мефодіївського товариства в ньому розгорнулася гостра ідейна боротьба. Значна частина його членів на чолі з П. Кулішем, В. Білозерським та М. Костомаровим (останній спочатку займав тріхи хитку позицію), вдало названа Павлом Грабовським «книжними членами товариства», у вирішенні назрілих питань суспільного життя України і слов'янських народів покладала надію не на народні маси, а на кріпосників-поміщиків, яких нібито можна було б переконати в аморальності кріпосництва і, таким чином, штовхнути на шлях реформ, спрямованих на полегшення народного становища. В цьому зв'язку Куліш доводив, що на українських кріпосників треба діяти словом. Визволення ж селян від кріпосного гніту відсувалося ним в далеке майбутнє. Він казав, що нібито сам настане той час, «коли від нашого слова впадуть стіни ієрихонські».

Ще напередодні організації товариства, в 1846 р., Куліш видав під псевдонімом «лікар Гладкий» брошуру «Кишенькова книжка для поміщиків і найкращий, здобутий з досвіду, спосіб керувати маєтком», в якій він на всі лади розхвалював благополуччя кріпосних селян на Україні та кріпосників-поміщиків.

¹⁵³ «Ленинский сборник», т. XXX, М., 1937, стор. 16.

¹⁵⁴ А. И. Герцен, Полное собрание сочинений и писем, под редакцией М. К. Лемке, т. IX, Пг., 1919, стор. 480.

Куліш і його однодумці, ігноруючи по суті головне питання — питання соціальне і підносячи національне, розглядали останнє з точки зору інтересів українських поміщиків і буржуазії. Вони сформулювали ряд положень, які пізніше стали основою антинародної буржуазно-націоналістичної теорії безкласовості української нації. Так, Куліш, проголошуючи рівність громадян, зводив її лише до рівності духовної, до спільності національного духу (для всіх станів), ігноруючи рівність соціальну.

Ця ж частина кирило-мефодіївців висунула реакційну ідею месіанства України, що згодом стала одним із наріжних камнів українського націоналізму і являла собою український варіант гегелівського вчення про виняткову роль однієї обраної нації в історії людства.

З такими поглядами Куліша та його послідовників, звичайно, не міг погодитись Т. Г. Шевченко, який уже на той час твердо стояв на позиціях революційної демократії. Незважаючи на опір правого крила товариства, революційні ідеї Шевченка знайшли своє відображення у програмних документах товариства і мали величезний вплив на багатьох кирило-мефодіївців. Уся творчість великого революціонера-демократа переконливо свідчить про те, що він займав різко негативну позицію щодо релігійно-ідеалістичних філософських ідей «Книг буття» та інших декларацій товариства, був противником учення «християнського соціалізму» і проповіді євангельського смирення, відстоюючи в усіх основних теоретичних і політичних питаннях свої революційно-демократичні і матеріалістичні погляди.

Наявність у товаристві принципово протилежних точок зору з корінних питань суспільно-політичного розвитку по суті привело до утворення двох напрямів — революційно-демократичного на чолі з Шевченком, який стояв на позиції політичної боротьби у вирішенні соціальної, національної і слов'янської проблем, і ліберально-дворянського, буржуазно-націоналістичного на чолі з Кулішем, Костомаровим і Білозерським, які вважали, що змінити становище можна шляхом євангельської проповіді, на основі тривалого збереження кріпосництва. Якщо перша течія виражала інтереси широких верств українського селянства, то друга об'єктивно відображала лише інтереси українських ліберальних поміщиків та української буржуазії, що народжувалася.

Навколо Шевченка згуртувалася найпрогресивніша частина товариства (М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда, М. Савич та ін.). Вони повністю поділяли його погляди про необхідність ліквідації самодержавства і кріпосництва, створення республіки й об'єднання на цій основі всіх слов'янських народів. Ці передові діячі вимагали від членів товариства активних дій до підготовки народного повстання на Україні, розраховуючи,

що таке повстання буде підтримане всіма слов'янськими народами.

Під впливом шевченківського напрямку в одному із заключних параграфів «Книг буття» було записано: «...Встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Славянщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар»¹⁵⁵.

Шлях до розв'язання цього завдання Шевченко та його одноподумці вбачали у розгортанні пропаганди серед кріпосного селянства, спрямованої на роз'яснення того, що лише насильственою боротьбою проти самодержавства і кріпосництва можна позбутися соціального і національного гніту. З цією метою революційно настроєні члени товариства вважали необхідним іти в народ, готувати і підіймати його до рішучої боротьби з царизмом та поміщиками.

Один з найавторитетніших членів товариства М. Гулак, погляди якого багато в чому збігалися з поглядами Шевченка, важливішим завданням членів товариства вважав «подорожі по селах для зближення з селянами і поширення між них ідеї про народне правління»¹⁵⁶. Шлях до влади народу Гулак вбачав у народному повстанні, яке обов'язково має відбутися «якщо не тепер, то напевно в майбутньому поколінні...»¹⁵⁷

Прихильниками насильственого перевороту були також М. Савич і О. Навроцький. Савичу належить ряд міркувань про практичні заходи по підготовці і проведенню повстання. Це повстання мислилося представниками революційного крила товариства як повторення збройного повстання декабристів, але вже на ширшій основі й за участю народних мас.

Душею й ідейним керівником лівого крила кирило-мефодіївців був Т. Г. Шевченко. Саме він всіляко спонукав товариство до активної боротьби і наполягав на революційних діях проти самодержавно-кріпосницьких порядків. Як засвідчив на допиті у III відділенні 15 травня 1847 р. один із заарештованих членів товариства Г. Андрузький, діяльність товариства «з від'їздом Шевченка з Києва припинялася, а з поверненням його жвавішала»¹⁵⁸.

Незважаючи на те, що революційно-демократичний напрям у Кирило-Мефодіївському товаристві становила меншість на чолі з Шевченком, вплив її революційних ідей був величезний. А оскільки товариство в ряді випадків погоджувалось з пере-

¹⁵⁵ «Книги битія українського народу», стор. 22.

¹⁵⁶ «Галлерея шлиссельбургских узников», т. I, СПб., 1907, стор. 47.

¹⁵⁷ «Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства», стор. 112.

¹⁵⁸ Там же, стор. 150.

конливими доказами і вимогами Шевченка та його прихильників, то це викликало тривогу у ліберально-націоналістичної частини товариства. Про це яскраво свідчить вступна стаття Куліша під назвою «Історичне оповідання» до його книжки «Хуторна поезія», яка вийшла у 1882 р. і була присвячена історії виникнення і діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Куліш писав: «На мою біду, довідався я або, лучче сказати, догадався з кореспонденції, що моє киевське браттє щось компонує собі інше, ширше і небеспечнійше од нашої первохристиянської комуни»¹⁵⁹. І далі, говорячи про можливе повстання, він з гіркотою заявляє: «Добре ж, коли б заговорило мовою інтелігенції. А от біда, як дика сила деспотства та викличе с пекла дику силу рабства»¹⁶⁰.

Страх перед революційними діями, страх перед своїм народом, який з однаковою ворожістю і ненавистю ставився і до поміщиків і до їхніх слуг, незалежно від того, до якої національності вони належали, об'єднував уже тоді Куліша та інших українських лібералів і поміщиків із російськими монархістами.

Царський уряд жорстоко розправився з Т. Г. Шевченком і одним з найближчих його однодумців — М. І. Гулаком. За «височайшим повелінням» Миколи І Шевченко був направлений «рядовим в Окремий Оренбурзький корпус, з правом вислуги, під найсуворіший нагляд, із заборорою писати і малювати, і щоб від нього ні під яким виглядом не могло виходити обурливих і пасквільних творів»¹⁶¹. Гулак же був ув'язнений на три роки у Шліссельбурзьку фортецю.

Тимчасом до керівників ліберально-дворянського напрямку Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема до Куліша і Костомарова, царський уряд підійшов м'якше, обмежившись засланням, звідки вони були незабаром звільнені і відновлені у правах.

Протягом багатьох десятиріч ліберальні та буржуазно-націоналістичні історики намагалися всіляко принизити і перевертнути роль і значення Кирило-Мефодіївського товариства, зганьбити ідеї, які склалися в ньому в результаті боротьби двох протилежних течій, затушувати в ньому роль і вплив Шевченка, його послідовну і рішучу боротьбу проти лібералізму й націоналізму, за революційний демократизм. Одні з них, наприклад В. Б. Антонович, твердили, що кирило-мефодіївці були не політичним товариством, а релігійно-філософською організацією; інші, як наприклад Щоголев, презирливо називали товариство компанією, в якій «єдиною порядною людиною» був Костомаров; треті доводили, що головне в товаристві становила ідея месіанства України (М. С. Грушевський). Деякі ж, нареш-

¹⁵⁹ П. О. Куліш, Хуторна поезія, Львів, 1882, стор. 11.

¹⁶⁰ Там же, стор. 39.

¹⁶¹ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», К., 1950, стор. 115.

ті, оголошували традиції товариства шкідливими, а їх слов'янські ідеї — реакційними. Знайшлися й такі, що, всупереч усім фактам і документам, твердили, нібито Шевченко в товаристві ні з ким не розходився у своїх думках і якоїсь певної лінії в ньому не проводив.

Всі вони разом кінець кінцем прагнули довести, що головною тенденцією у розвитку суспільно-політичної думки на Україні, починаючи з 40-х років XIX ст., був не революційний демократизм, а лібералізм і поміщицько-дворянський націоналізм. Вони твердили також, що Куліш і Костомаров були справжніми громадськими діячами, вчителями і літературними опікунами Шевченка і що Шевченко не мав ні своїх самостійних переконань, ні своєї лінії.

Ця фальсифікація потрібна була націоналістам для того, щоб принизити роль Шевченка у розвитку революційно-демократичних ідей на Україні, зокрема в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, і замовчати боротьбу лівого й правого крила цього товариства.

Боротьба двох політичних та ідейних напрямів усередині товариства виражала непримиренність і загострення класових суперечностей всередині української нації, зіткнення двох ідеологій — ідеології кріпаків і кріпосників, тобто ідеології революційного демократизму й ідеології ліберально-дворянського та ліберально-буржуазного націоналізму.

В Кирило-Мефодіївському товаристві на чолі з Т. Г. Шевченком склався революційно-демократичний напрям у суспільному і політичному русі, який утвердив міцні підвалини критичного реалізму в літературі й мистецтві, відіграв велику роль у розвитку класової та національної свідомості трудящих мас України і становив провідну лінію в національному розвитку України.

5. Філософські та суспільно-політичні погляди Тараса Григоровича Шевченка

Геніальний поет і мислитель, полум'яний революціонер-демократ і видатний художник Тарас Григорович Шевченко (1814—1861) відіграв велику роль у розвитку філософської і суспільно-політичної думки українського народу.

Т. Г. Шевченко народився в селі Моринцях Звенигородського повіту Київської губернії в сім'ї селянина-кріпака. Дитячі роки поета минули в сусідньому селі Кирилівці, куди переїхали його батьки. Мати і батько Тараса Григоровича померли, коли він був ще хлопчиком. Спочатку Шевченко навчався в школі у дяка-вчителя, потім став козачком у поміщика Енгельгардта. У 1831 р. пан бере Шевченка до Петербурга, де й починається його нове життя.

В Петербурзі український художник І. Сошенко познайомив юного Шевченка з К. П. Брюлловим, В. А. Жуковським, О. Г. Венеціановим і Є. П. Гребінкою. Талановитий юнак привернув до себе особливу увагу видатних діячів російської та української культури. За їх допомогою Шевченко в 1838 р. був викуплений за 2500 карбованців із кріпосної неволі. І ще до повідомлення про офіційне визволення молодого Шевченка було зараховано в Академію художеств учнем Брюллова, де він навчався до 1845 р. Згодом за успішне навчання в Академії його тричі нагороджували срібною медаллю.

Після закінчення Академії Шевченко повернувся на Україну і працював у Київській археологічній комісії по розбору старовинних актів. У 1846 р. він вступив до Кирило-Мефодіївського товариства. Незабаром був заарештований і відправлений рядовим солдатом в Окремий Оренбурзький корпус з найсуворішою забороною писати й малювати. І тільки завдяки зусиллям передової російської інтелігенції його вдалося в 1857 р. звільнити з солдатської неволі.

Непохитна віра в перемогу справедливої народної справи надала Шевченкові сили перенести весь тягар суворого солдатського життя. На засланні, далеко від рідної України, з особливою силою проявилася залізна воля Шевченка як борця-революціонера, поета й мислителя. Там він ще глибше проїнявся революційно-демократичними переконаннями і став ще більш рішучим і гнівним до ворогів. «Караюсь, мучусь, але не каюсь», «не продамся я нікому, в найми не наймуся», — писав він у засланні.

Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу.
Уже два года промережав,
І третій в добрий час почну ¹⁶².

Помер Тарас Григорович Шевченко 10 березня 1861 р. у Петербурзі і був похований на Смоленському кладовищі. Через два місяці друзі та близькі, виконуючи заповіт поета, перевезли його тіло на Чернечу гору до Канева.

Тарас Шевченко на Україні виступив зачинателем невід'ємного від загальноросійського нового напрямку у розвитку суспільної думки — революційного демократизму. Максим Горький цілком обгрунтовано називав Шевченка загальноросійським письменником.

За своїми філософськими і суспільно-політичними поглядами великий син українського народу Тарас Шевченко був одноступцем і соратником великих російських революціонерів-демократів, особливо Герцена та Чернишевського.

¹⁶² Тарас Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах, т. II, стор. 163.

Світогляд Шевченка формувався і розвивався на основі історичного досвіду боротьби українського народу проти кріпосної системи і національної політики царизму на Україні, на основі прогресивних традицій української літератури, матеріалістичної філософії російських революційних демократів першої половини XIX ст. Вся творчість і політична діяльність великого поета своїм вістрям були спрямовані проти кріпосництва і царизму, ідеалізму і релігії, проти всього старого й віджилого, що стояло на дорозі прогресивного розвитку України і заважало виборювати українському народові своє щасливе майбутнє¹⁶³.

Тарас Шевченко сміливо виступав проти української ліберально-поміщицької ідеалістичної соціології, проти такого висвітлення історії України, в якому заперечувався класовий характер української нації, проти тих, хто твердив, що в основі розвитку української нації лежить національна ідея, хто перекручував національні традиції народної боротьби проти гніту та утисків, проти тих, хто оспівував вороже народові і вигідне пануючим класам «братолубство». З особливою силою і пристрасстю Шевченко критикував брехливу і фальшиву ідеалістичну теорію, створену «освіченими» панами буржуазно-поміщицького, націоналістичного напрямку, про «гармонію» класових інтересів, про цілісність і єдність української нації. Відстоюючи революційно-демократичну точку зору на історичний процес, він показував, що в основі розвитку української нації, як і інших націй, поділених на класи, лежить не якась невідома надприродна національна воля, духовна єдність, яку ідеалісти

¹⁶³ Вороги українського народу, українські буржуазні націоналісти, докладали і докладають немало зусиль до того, щоб фальсифікувати спадщину Тараса Шевченка і, зокрема, в перекрученому вигляді подати його філософські, естетичні й суспільно-політичні погляди. Характерним прикладом цього є статті і коментарі, вміщені в «Кобзарі», виданому групою українських націоналістів у Вінніпегу (Канада) в 1952—1955 рр.

Навмисно ігноруючи справжній зміст творчості великого поета-революціонера, полум'яного поборника дружби народів і борця за соціальне визволення, автори коментарів і статей до цього видання по-наклепницькому твердять, що головним у діяльності Шевченка були не соціальні, а національні питання, що твори його носять націоналістичний характер і пройняті ворожістю до російського народу.

Торкаючись філософських і естетичних поглядів поета, націоналісти, зухвало перекручуючи факти, намагаються довести, що нібито за своєю духовною організацією Шевченко був поетом-романтиком, філософом-ідеалістом (Тарас Шевченко, Кобзар, т. 4, Вінніпег, стор. 336), що нібито «світогляд поета як романтика один і незмінний з самого початку його творчості і до кінця життя, світогляд ідеалістичний і християнський» (там же, стор. 483).

Виходячи з цього, буржуазно-націоналістичні фальсифікатори приписують великому революціонерові-демократові, переконаному атеїстові, глибоко чужий і ворожий для нього погляд на історію України як на поступове розкриття в ній «волі божої» і «абсолютного духу нації», який у поклоняючому народові живе і здійснює своє призначення «як боже провидіння» (там же, т. 2, стор. 36).

націоналістичного толку висували як основу нації і національного розвитку, як керівне начало і головну силу історичного розвитку України, а боротьба між рабами і деспотами, між холопами і магнатами.

На противагу ідеалістам Шевченко вважав серцем національності, головною силою її життя і розвитку трудовий народ. Його думки про те, що простий народ є серцем нації і являє собою її життєву силу, мали величезне значення в боротьбі з ідеалізмом та в розвитку передових революційно-демократичних і матеріалістичних ідей на Україні. У цьому зв'язку Шевченко висловлює ряд важливих положень про те, що нація може розвиватися по-справжньому лише тоді, коли життя народу стане вільним. А це може бути лише тоді, коли буде докорінно перебудовано суспільне життя Росії, до складу якої входить і Україна. Тільки за цієї умови українська нація зможе визволитися і стати на шлях процвітання.

Відомо, що ще задовго до організації Кирило-Мефодіївського товариства Шевченко багато писав про слов'ян, про їхню боротьбу за свою свободу. Глибокою любов'ю пройняті заклики поета до російського, польського, чеського, сербського народів. Слов'янське питання Шевченко розглядав, передусім, як соціальне і національне питання, вважаючи, що розв'язати його можна і слід не ліберально-реформістським, а революційно-демократичним шляхом, шляхом класової боротьби.

Говорячи про єдність слов'янських народів, Шевченко надавав великого значення правильному висвітленню історичного минулого слов'ян, прогресивних і славних традицій їхньої визвольної боротьби. Поряд з цим він показував, як пануючі класи, іноземні загарбники та їх найманці — націоналісти різних мастей — засипали сміттям «історичної», «літературної» й «етнографічної» антинаукової писанини справжню історію народів, правду про істинну дружбу слов'янських народів.

Поет глибоко вірив у той час, коли слов'янські народи визволяться з-під ярма експлуататорів і між ними настане справжня дружба і єдність, взаєморозуміння і довір'я, коли слов'янські ріки зіллються в єдине нове море і слов'янські народи заживуть вільним і широким життям, вірив у те, що саме вони «мир мирові подарують і славу вовіки»¹⁶⁴.

Слід також відзначити, що Шевченкові були абсолютно чужі ідеї національної виключності слов'янських народів. Він не обмежував своєї боротьби проти гноблення тільки слов'янством, виступаючи на захист пригноблених народів Кавказу, казахів тощо. У своїх творах поет закликає поневолені народи всіх націй до єдності і братерства в боротьбі проти спільного ворога — царя та поміщиків.

¹⁶⁴ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів..., т. I, стор. 264.

Шевченко завжди виступав послідовним прихильником практичної революційної дії, відкрито закликав до рішучої збройної боротьби проти гнобителів:

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приснав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить¹⁶⁵.

Шевченко прагнув до перебудови життя суспільства, до створення на руїнах кріпосництва і царизму *великої вільної і нової сім'ї народів*:

...вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим, тихим словом¹⁶⁶.

Ці заклики великого Кобзаря впливали з його революційного демократизму, ідей міжнаціонального братерства і єднання пригноблених мас, з його матеріалістичного світогляду.

Шевченко позитивно відгукувався про значення освіти для людей, їх морального удосконалення в боротьбі за краще майбутнє України. Більш того, він вважав усе це за надзвичайно важливе й необхідне. Проте на відміну від лібералів і націоналістів він указував, що освіта і моральне удосконалення є тільки частиною загальної боротьби народу за свою свободу і незалежність, яка по-справжньому може бути здобута завдяки докорінній перебудові суспільства, збройній боротьбі проти кріпосництва і самодержавства та перемоги над ними, коли «німим, — як він казав, — отверзнуться уста, полетиться слово, як вода», тобто коли досягнення культури, передусім письменність, стануть доступними народним масам.

Ідею селянської революції проти кріпосництва і царизму, віру в краще майбутнє людства Тарас Шевченко пов'язував із розвитком науки, техніки й промисловості. Яскравим свідченням цього є запис поета в «Журналі» (його прийнято в літературі називати також «Щоденником»), який він зробив, повертаючись із заслання: «Великий Фультон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени

¹⁶⁵ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. II, стор. 288, (курсив наш. — Авт.).

¹⁶⁶ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. I, стор. 354 (курсив наш. — Авт.).

пожрёт кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалується, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Моё пророчество несомненно»¹⁶⁷.

Поет був переконаний у тому, що розвиток науки, техніки і промисловості буде в руках народних мас тією силою, яка допоможе їм змести зі свого шляху все старе й віджиле. Проте Шевченко тоді ще не міг висловити думку про те, що із зростанням промисловості складається і зростає новий, до кінця революційний суспільний клас — пролетаріат, здатний в союзі з селянством не тільки знищити поміщиків і капіталістів, не тільки ліквідувати експлуатацію людини людиною, а й побудувати нове, соціалістичне суспільство. Він лише гениально проколував, що в Росії, а значить і на Україні, зростає не днями, а годинами нова сила, перед якою не встоять існуючі порядки і режими, засновані на гнобленні людей праці, на придушенні свободи народів.

Відзначаючи величезне значення науки і техніки в житті суспільства, Шевченко вбачав їх основне призначення в тому, щоб полегшити працю людини, умови її життя: «О, агрономифілантропи! Вигадайте ви замість серпа яку-небудь іншу машину. Ви цим зробите велетенську послугу приреченому на тяжку працю людству»¹⁶⁸.

Свободу, за Шевченком, можна здобути лише шляхом рішучої боротьби народних мас із експлуататорами, внаслідок докорінної зміни суспільного життя через селянську революцію. Вказуючи на величезну роль науки й техніки у прогресивному розвитку людства і підкреслюючи необхідність об'єднати наукові досягнення з енергією боротьби і праці народних мас, вільних від кайданів царизму і кріпосництва, Шевченко тим самим близько підійшов до матеріалістичного розв'язання питання про залежність свободи волі і свідомості людей від умов їх матеріального життя. Він був переконаний, що головна причина темноти і затурканості народу — це злидні, бідність, цілковита залежність від поміщиків і непосильна праця на них. Якщо, наприклад, Куліш вважав, що свобода особи може бути досягнута тільки шляхом її духовного удосконалення, без будь-якої зміни економічних та політичних основ суспільства, то Шевченко закликав, передусім, боротися за свободу і моральну досконалість не абстрактної людини, а трудящих мас, і боротися шляхом знищення соціально-політичних основ їх безправ'я і гноблення, тобто кріпосництва і царизму. Тоді, як Куліш проголошував: «І урозумійте істину, і істина визволить вас!», Шев-

¹⁶⁷ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів..., т. V, стор. 80.

¹⁶⁸ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів..., т. III, стор. 76.

ченко закликав «вигострить сокиру, та й заходиться вже будить... хиренну волю»¹⁶⁹. Що ж до сили, яка повинна здійснити перебудову суспільного життя, то Шевченко говорив, що такою силою є сам безсмертний народ, якому ніхто не «скує душі живої і слова живого»¹⁷⁰.

Висловлюючи і відстоюючи думку про те, що рух пригноблених мас народу є головною силою в боротьбі за повалення царизму і ліквідацію кріпосництва, великий Шевченко тим самим викривав і розвінчував поширену на той час суб'єктивно-ідеалістичну соціологію, одним із головних положень якої було те, що в суспільному житті головну роль нібито відіграють окремі видатні особи, а «чернь» (маса) становить лише матеріал для їхніх дій. Так, наприклад, Куліш вважав, що певна обмежена кількість людей, прагнучи до мети, яку вона ясно розуміє, творить історичні обставини.

Тарас Шевченко їдко висміював і нещадно критикував, називаючи «дурними», тих істориків, літераторів і філософів, які вважали, що всі явища суспільного життя відбуваються з доброї волі однієї людини, групи обраних, або з волі розуму, і тим самим на ділі проповідували безвідмовну покірність народних мас волі «надлюдини», непотвнення злу, безсилля перед існуючими порядками. Тим самим Шевченко підривав корені ідеалістичних теорій про суспільство і суспільне життя, близько підходив до матеріалістичного розуміння історичного процесу, до оцінки ролі народних мас в історії.

Особливістю світогляду Тараса Шевченка було прагнення вивчати дійсні факти, реальне життя таким, яким воно є, знайти в ньому ключ до його розуміння і зміни. Коли в Кирило-Мефодіївському товаристві тривали суперечки про філософію, про її різні напрями, то найреволюційніші елементи товариства на чолі з Шевченком вважали німецьку ідеалістичну філософію чужою практичному поглядові на життя, віджилою і мертвою. Вони висловлювали ідеї, що слов'яни і особливо росіяни створюють і створять нову, бойову філософію, яка матиме життєво-практичне значення.

У вирішенні основного питання філософії Шевченко виступав як матеріаліст. Він визнавав первинність матерії і вторинність свідомості, залежність свідомості, волі і духу від матерії. У цьому відношенні Тарас Шевченко поділяв думки Герцена, викладені в «Листах про вивчення природи», де видагний російський мислитель піднявся на голову вище від тогочасних буржуазних філософів, твердячи, що дух, думка є наслідком розвитку матерії. Ряд записів, зроблених поетом у «Щоденнику», свідчать про те, що він не лише добре знав «Листи про

¹⁶⁹ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів..., т. II, стор. 288.

¹⁷⁰ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів..., т. I, стор. 325.

вивчення природи» Герцена, а й використовував їх у своїх творах, особливо у прозі, а в ряді висловлювань керувався ними, майже дослівно їх повторюючи.

Великий інтерес становлять погляди Шевченка на роль і значення досвіду в пізнанні і практичній діяльності людини. Як і Герцен, він рішуче виступав проти ідеалістів, які заперечували значення і роль досвіду тому, що саме досвід найкраще викриває і розвінчує ідеалізм. Шевченко казав, що «ідеалізм топтав емпірію», справжнє мислення замінював віруванням, тоді як «вірування заперечує наукове мислення». Він рішуче виступав проти теорії природжених ідей, розглядав її як одну із форм ідеалізму, як нісенітницю, вигадану ідеалістами, доводив, що ідеї, так само, як і здібності людей, хороші й погані, виростають з життя і в процесі життя, що ніяких природжених ідей немає і бути не може. У своїй чудовій повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Тарас Шевченко, викриваючи всю гнилість і моральне убожество «освічених» поміщиків і поміщиць, підкреслював суспільно-економічні основи походження їх поглядів, нравів, прагнень і навіть захоплень. Він показав, що багатство, яке створюють для них мільйони трудівників, презирство до праці, необмежена влада над людиною праці, закріплені самодержавними законами, є основою їх сваволі і безчинства, розпусти, аморальності й духовної порожнечі. Ці поміщики і поміщиці тільки солодко говорять, наприклад, про любов до поезії, про культуру, а в дійсності ненавидять книжки і готові спалити на багатті знаменитого друкаря, який винайшов спосіб друкування книжок, водночас готові озолотити винахідника тузів, королів, дам, валетів і т. ін., який дав їм можливість заповнити свій духовний світ картярською грою і картярською гульнею¹⁷¹.

Шевченко вказував, що, наприклад, красуня-поміщиця в силу свого паразитичного і розпусного способу життя навіть забуває про існування народжених нею дітей. «Из какого болота вытекает и так широко разливается эта топорная, безобразная страсть в мягком, нежном сердце женщины?», — запитує письменник і відповідає: «...из болота бездействия и из тины нравственной пустоты. Врожденных таких отвратительных способностей я не признаю...»¹⁷²

Цей вислів свідчить про те, що Тарас Шевченко наближався до розуміння того, що суспільне становище і умови життя людей визначають їх мислення, погляди, дії, моральні устої і моральне обличчя.

Підкреслюючи величезну роль полум'яного слова, в якому втілені прогресивні, революційні ідеї, що відображають споді-

¹⁷¹ Див.: Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. IV, стор. 220.

¹⁷² Там же.

вання і прагнення народних мас, Шевченко вказував, що це слово необхідно поширювати в народі і так його сказати, так його подати, щоб душа «огненно заговорила», а саме слово «пламенем взялось і людям серце розтопило».

Ці думки Шевченка показують, що він не тільки розумів величезне значення передових революційних ідей у житті суспільства, в освіті народних мас і в організації їх для боротьби за свободу і незалежність, а й доводив і відстоював необхідність активної пропаганди цих ідей в народі з тим, щоб вони перетворилися у свідомість і переконання людей.

Передові революційні ідеї Тарас Григорович образно називав «рожевими, догляданими квітами», які необхідно всіляко «розсипати, розсадити», тобто розповсюдити в народі, і цим допомогти людям прозріти, побачити правду, розсіяти туман віри в «добрі» наміри царя. Самі ж ідеї, саме революційне слово від цього «у люди вийдуть», тобто стануть поглядами і переконаннями, перетворяться в силу величезного значення. У вірші «Не нарікаю я на бога» поет писав, що, зорюючи «перелігубогу ниву», сіючи слово, він вірить, що «добрі жнива колись-то будуть», тобто внаслідок «посіву» передових ідей, революційного слова народ здобуде перемогу над гнобителями.

Правдиве революційне слово, яке виражає думки, почуття, прагнення і волю до боротьби народних мас, має неоціненне значення для виховання класової і національної самосвідомості народу й організації його для боротьби. Шевченко розумів, що коли «слово правди» оволодіє народними масами, то воно розбудить душу й серце людське оживить:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!..¹⁷³

І далі:

...Правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхе [е], не древле слово
Розтленное, а слово нове
Меж людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської!..¹⁷⁴

Поет підкреслював велику роль діяльності у житті суспільства відданих справі народу діячів, які прагнуть «слова правди» зробити свідомістю народу. Він виступає за те, щоб дати свободу слову, думці, розуму, скутих царизмом і його сатрапами в Російській імперії, де «на всіх язиках все мовчить»¹⁷⁵.

¹⁷³ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. II, стор. 85.

¹⁷⁴ Там же, стор. 328.

¹⁷⁵ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. I, стор. 327.

У зв'язку з цим слід відзначити, що Шевченко своєю творчістю на практиці довів величезну роль української мови для розвитку національної культури, для освіти і виховання широких народних мас у боротьбі українського народу за свою незалежність. Саме він утверджував у літературі українську мову, яку лжепатріоти і «братолюбці» із середовища українських лібералів презирливо називали мужицькою мовою, а великодержавники — племінним наріччям, малоросійщиною. Шевченко у своїй поезії перетворив мову на могутнє знаряддя виховання і освіти українського народу в дусі революційного демократизму і класової боротьби, в дусі дружби народів і непримиренності до його ворогів.

Слід сказати, що окремі філософські думки, висловлені поетом, показують, що він стояв на позиціях стихійної діалектики. Так, він розумів, що в світі немає нічого постійного, незмінного, що в житті завжди точиться боротьба нового з старим. У героїчній поемі «Гайдамаки», де Шевченко описує боротьбу українського народу з польською шляхтою, а також із «своїми» гнобителями, знаходимо рядки про те, що всі існуючі порядки, а отже національне гноблення й кріпосництво, не вічні: «Все йде, все минає — і краю немає»; «...Живе... умирає... одно зацвіло, а друге зав'яло, навіки зав'яло»¹⁷⁶.

Світ Шевченко розглядав, як нескінченний і вічний:

І нема тому почину,
І краю немає!
Ніхто його не додбає
І не розруйнує...¹⁷⁷

Діалектичним був підхід Шевченка і в оцінці ролі науки й техніки у розвитку суспільного життя. Як зазначалося в іншому зв'язку, Шевченко, захоплюючись відкриттям парової машини, особливо підкреслював велике значення її у розвитку суспільства. Він геніально передбачав, що розвиток техніки сприятиме розвитку промисловості, зростанню нового класу, боротьбі народних мас за знищення поміщицьких батогів, царських престолів і корон, рабської праці і нестерпного гніту, боротьбі за прогрес і процвітання народів.

Разом з великими російськими революціонерами-демократами Тарас Шевченко активно боровся з ідеалізмом. І слід наголосити, що ця боротьба велася не заради абстрактно-філософських цілей, а з метою вирішення нагальних практичних суспільно-політичних завдань. При цьому головну увагу поет приділяв критиці німецької ідеалістичної філософії, особливо філософії Шеллінга і Гегеля, як філософії, яку використовували реакціо-

¹⁷⁶ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів..., т. I, стор. 75.

¹⁷⁷ Там же, стор. 242.

нери для обґрунтування деспотизму і самодержавно-кріпосницької сваволі в Росії.

Шевченко, як Белінський і Герцен, а пізніше Чернишевський, нещадно критикував ідеалістичну теорію мистецтва, рішуче відстоюючи матеріалістичний принцип у естетиці. Згадуючи твори німецьких художників Петера Корнеліуса (1783—1867) і Петера Гесса (1792—1871), які йому довелося побачити у Петербурзі в 1839 р., Шевченко у своєму «Щоденникові» зробив такий запис: «До какой степени, однако ж, помешались эти немецкие идеалисты-живописцы... Странное, непонятное затмение»¹⁷⁸.

Заслуговує на велику увагу ставлення Шевченка до трактування естетики і теорії мистецтва польським філософом-гегельянцем Каролем Лібельтом (1807—1875), передусім тому, що, влучно і правильно критикуючи його погляди, Шевченко піддав критиці філософію Гегеля і гегельянство взагалі. К. Лібельт вважав себе учнем і послідовником ідеалістичної системи Гегеля і у своїй книжці «Естетика, або вчення про прекрасне» хвалювато заявляв, що він виходив у цій праці з системи естетики Гегеля.

Заперечуючи і всіляко спростовуючи матеріалізм взагалі, і особливо в мистецтві, Лібельт твердив, що справді реальними є лише бог, душа, вічність, що ж до чуттєвої матерії, яка змінюється у просторі й часі, то вона — їхній тільки прояв.

Творцем світу, за Лібельтом, є вища ідея, бог, який нібито створив матерію. Людина ж як вищий прояв ідеї і її найдосконаліша форма розвитку, створена нібито для того, щоб пізнавати цю ідею і бога в його одкровеннях. За Лібельтом, матерія, природа не досконала, а отже, вона й мало придатна для того, щоб розвинути «божественну» думку з цілковитою досконалістю. Що ж до пізнання, то воно являє собою устремління до бога, як його начала¹⁷⁹. І якщо пізнання обмежує себе світом матерії, то воно вже у своєму зародкові приречене на невдачу, оскільки його мета — пізнати вічне, нескінченне, по суті своїй незмінне начало, тобто абсолютна ідея, бог.

Ось на якій ідеалістичній основі польський ідеаліст Лібельт побудував антинаукову естетику і теорію мистецтва. В чому ж їх суть? Мистецтво, як він твердить, «не має ніякої мети, крім самоцілі»¹⁸⁰, а тому воно не повинно проповідувати ніяких суспільних ідеалів. Лібельт заперечував суспільне значення і суспільну роль мистецтва, матеріальну основу його походження і розвитку. «Мистецтво, — говорив він, — походить тільки з себе,

¹⁷⁸ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів..., т. V, стор. 40.

¹⁷⁹ Див.: К. Libelt, *Filosofia i Kruytuka*, t. II, *Posnan*, 1849, стор. 10.

¹⁸⁰ Там же, стор. 61.

саме собі служить, а мистецтво, яке не для себе самого, а для користі існує, — нісенітниця»¹⁸¹.

Він твердив, що нібито справжнє мистецтво чуже матеріальному світові. У поезії, музиці, архітектурі нема природного начала, а все впливає тільки з глибини духу. Поезія, музика, архітектура — це чиста думка, дух, втілений у рими, тони, камінь. Навіть там, де мистецтво відображає окремі елементи природи, воно не ставить перед собою мети бути копією реального світу, а повинно лише пізнати «прояв духу, який проглядає з матерії»¹⁸². Лібельт вважав, що мистецтво втратило б гармонію, красу і свою «божественну» суть, якби воно було безпосередньо зв'язане з природою, з реальним життям. Мистецтво, на його думку, не повинно відображати дійсність. Він писав, що той, хто хоче жити у світі мистецтва, що є проявом духу у різних формах і відтінках, хто хоче створити справжнє мистецтво, піднятися в потойбічну сферу, той повинен відмовитися від природи, від матеріального світу взагалі.

Шевченко, як матеріаліст, піддав гострій критиці ідеалістичну естетику Лібельта. Ряд надзвичайно цікавих і важливих записів, які він зробив у своєму «Щоденникові» у зв'язку із розбором естетики Лібельта, свідчать не лише про те, що поет твердо і послідовно відстоював матеріалістичну естетику і матеріалізм взагалі, а й що він цілковито поділяв, відстоював і збагачував погляди Герцена, Чернишевського, Белінського. У своєму «Щоденникові» про книжку Лібельта Шевченко писав, що «нудотно» читати таку нісенітницю, що це — «настоящий немецкий суп-вассер». «Как, например, человек, — писал він, — так важно трактующий о вдохновении, простосердечно верит, что будто бы Иосиф Вернет велел себя во время бури привязывать на марсах к мачте для получения вдохновения. Какое мужицкое понятие об этом неизреченно божественном чувстве. И этому верит человек, пишущий эстетику, трактующий об идеальном, возвышенно-прекрасном в духовной природе человека... Либельт, он только пишет по-польски, а чувствует... и думает по-немецки. Или, по крайней мере, пропитан немецким идеализмом... верит в безжизненную прелесть немецкого тощего, длинного идеала...»¹⁸³

Читаючи другий том «Естетики» Лібельта, Шевченко звертає увагу на те місце, де той доводить, що воля і сила духу не можуть проявитися без матерії, що матерія є способом прояву і формою реального існування абсолютної ідеї. Викриваючи цей прояв ідеалізму, Шевченко водночас зупиняється на тому, що Лібельт у своїх міркуваннях відвів і якийсь місце матерії:

¹⁸¹ Див.: К. Libelt, *Filosofia i Krytyka*, t. II, стор. 65.

¹⁸² Там же, стор. 71.

¹⁸³ Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів..*, т. V, стор. 40.

«Сегодня и Либельт мне показался умеренным идеалистом и более похожим на человека с телом, нежели на бесплотного немца. В одном месте он (разумеется, осторожно) доказывает, что воля и сила духа не может проявиться без материи. Либельт решительно похорошел в моих глазах. Но он все-таки школяр. Он пренаивно показывает присутствие всемогущего творца вселенной во всем видимом и невидимом нами мире»¹⁸⁴.

Тарас Шевченко виступав також проти тих ідеалістів-естетів, які доводили, що ніби змістом і рушійною силою мистецтва є релігія. Він показав, що виникнення і розвиток мистецтва зумовлюється суспільним життям людей, що вся творчість людей, в тому числі й мистецтво, є відображенням у свідомості людини вічної природи, яка існує і розвивається за своїми законами, незалежно від їх свідомості. В пізнанні світу засобами мистецтва, писав Шевченко, людина обмежена природою так само, як природа обмежена своїми певними станами, що змінюються в часі. Хто в пізнанні відступає від природи, писав далі Шевченко, той не лише не створить науки, мистецтва, а матиме вигляд морального виродка. Поряд з цим він вказував на те, що відображення дійсності в мистецтві — це не просто фотографування, копіювання дійсності, а складний і різноманітний процес. Він підкреслював, що в процесі художнього пізнання існує небезпека грубого натуралізму, дагеротипного наслідування, яке по суті виключає справжнє мистецтво і художню творчість, як таку.

Критикуючи концепцію Лібельта, Шевченко показав, що в кінцевому підсумку ідеалізм у мистецтві, так само, як і в інших галузях творчості, ізолює людину від реального світу, «від нашої красуні природи», спрямовує її увагу на те, щоб зрозуміти якийсь фантастичний, ідеальний світ, закриваючи тим самим шляхи для створення справжнього мистецтва, яке служить інтересам народу. «Он (Либельт. — *І. Н.*), например, человека-творца в деле изящных искусств вообще, в том числе и в живописи, ставит выше природы. Потому, дискать, что природа действует в указанных ей неизменных пределах, а человек-творец ничем не ограничен в своем создании. Так ли это? Мне кажется, что свободный художник настолько же ограничен окружающею его природою, насколько природа ограничена своими вечными, неизменными законами. А попробуй этот свободный творец на волос отступить от вечной красавицы природы, он делается богоотступником, нравственным уродом, подобным Корнелиусу и Бруни. Я не говорю о дагерротипном подражании природе. Тогда бы не было искусства, не было бы творчества, не было бы истинных художников, а были бы только портретисты, вроде Зарянка»¹⁸⁵.

¹⁸⁴ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. V, стор. 42.

¹⁸⁵ Там же, стор. 44—45.

Шевченко говорить, що справжнє мистецтво можливе тільки тоді, коли воно вбирає свою піднесену, світлу фантазію в форми непорочної вічної природи. Прекрасне не становить винятку із законів природи і не стоїть над природою, як її протилежність, а, навпаки, входить у неї як її невід'ємна частина, живе в ній, становить її форму. Прекрасне не можна створити без матерії, природи не можна відчутти без органів відчуття. Характерне з цього приводу посилення Шевченка на Брюллова, якого він глибоко поважав і часто про нього відгукувався як про великого художника: «Великий Брюллов черты одной не позволял себе провести без модели, а ему, как исполненному силою творчества, казалось бы это позволительным. Но он, как пламенный поэт и глубокий мудрец-сердцеведец, облакал свои выпренные светлые фантазии в формы непорочно вечной истины. И потому-то его идеалы, полные красоты и жизни, кажутся нам такими милыми, такими близкими, родными»¹⁸⁶.

Лібельт, як і всі ідеалісти, твердив, що натхнення і захоплення, як умова художньої творчості, походять від «глибини духу», від божества і навіть від забобонів. На противагу цьому Шевченко доводив, що натхнення і захоплення породжуються глибоким розумінням життя людей, природи і її розвитку. В листі до прогресивного польського діяча, товариша по засланнях Броніслава Залеського поет писав: «Ботаніці і зоології необхідний захват, а інакше ботаніка і зоологія будуть мертвий труп між людьми. А захват цей можна набути лише глибоким розумінням краси, безкінечності, симетрії і гармонії в природі»¹⁸⁷.

Шевченко-матеріаліст вважав, що краса, прекрасне взагалі, не є якоюсь надприродною, існуючою поза людиною і природою ідеєю, як це твердив Лібельт та інші ідеалісти, а є реально існуючою якістю, притаманною природі й людині та людським взаєминам. На цій основі Шевченко робив висновок, що коли б «краса у всіх її образах», тобто відображення в мистецтві найблагородніших рис людини, її дій і буття, взаємин між людьми, відрази до пороків, до всього злого, принизливого, лицемірного тощо, проникла широко і глибоко в народну гущу, тоді багато чого можна було б змінити на краще, а головне — просвітити простих людей і допомогти їм у боротьбі. «Если бы красота во всех ее образах хотя на половину человечества имела свое благодетельное влияние, тогда бы мы быстро близились к совершенству...»¹⁸⁸

Отже, думки, висловлені Шевченком з найважливіших питань естетики, показують, з якою послідовністю і пристрасною він боровся з ідеалізмом, за матеріалістичний напрям у есте-

¹⁸⁶ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. V, стор. 45.

¹⁸⁷ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. VI, стор. 128.

¹⁸⁸ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. IV, стор. 255—256.

тиці. Поет нещадно критикував митців, які схилилися перед релігійною тематикою мюнхенської школи (Овербека, Корнеліуса, Гессе), що виражала згубний ідеалізм у мистецтві. Сам факт захоплення ідеалістичною естетикою Шевченко називає божевіллям, яке завдає мистецтву великої шкоди і закриває шляхи до розвитку справді реалістичного мистецтва.

«В 1839 году Жуковский, — пише Шевченко, — возвратившись из Германии с огромною портфелею, начиненною произведениями Корнелиуса, Гессе и других светил мюнхенской школы живописи, нашел Брюллова произведения слишком материальными, придавляющими к грешной земле божественное, высшее искусство. И обращаясь ко мне и покойному Штернбергу, случившемуся в мастерской Брюллова, предложил зайти к нему полюбоваться и поучиться от великих учителей Германии. Мы не проминули воспользоваться сим щастливым случаем. И на другой же день явились в кабинете германофила. Но боже! Что мы увидели в этой огромной развернувшейся перед нами портфели. Длинных безжизненных мадонн, окруженных готическими тощими херувимами, и протчих настоящих мучеников и мучеников живого, улыбающегося искусства. Увидели Гольбейна, Дюрера, но никак не представителей живописи девятнадцатого века»¹⁸⁹.

Тарас Шевченко разом із Герценом, Чернишевським і Белінським вів рішучу боротьбу проти горезвісної теорії «мистецтва для мистецтва», яка ставила своєю метою позбавити мистецтво народності і суспільно-політичної значущості. Поет вважав, що справжнє мистецтво і справжня література своїми коренями сягають глибин народного життя і народної творчості і що вони повинні служити тільки народові. І головне завдання літератури та мистецтва, на думку Шевченка, полягає в тому, щоб правильно відображати життя людей, боротьбу трудящих зі всяким злом, боротьбу за торжество добра, справедливості й свободи. Літературу і мистецтво поза життям і боротьбою широких народних мас Шевченко вважав нісенітницею. Більше того, він підкреслював, що ті літератори і естети, які вважають, що справжня література і мистецтво повинні стояти поза реальним життям людей, поза новими прогресивними ідеями і керуватися якимись «вічними» принципами естетики, насправді ж ставлять літературу й мистецтво на службу гнобителям, позбавляють їх життєдайного джерела — служіння народові в його боротьбі за щастя й свободу. У своїй повісті «Художник» Шевченко з обуренням говорить про намагання «пастирів душ людських», служителів церкви, використовувати мистецтво для декорації церков з метою засліплення народу й затемнення нових, прогресивних начал «еретичних» учень. «...Политика наместников

¹⁸⁹ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. V, стор. 40.

святого Петра, — писав поет, — требовала изящной декорации для ослепления толпы и затмения еретического учения Виклефа и Гуса...»¹⁹⁰

Відстоюючи реалізм у мистецтві, вимагаючи правильного відображення життя в художніх творах, Тарас Шевченко піддав критиці також французького письменника першої половини XIX ст. Ежена Сю, який у своїх романах спотворював дійсність на догоду панівним класам. Поет різко засуджував ідеалістичні конструкції Сю і як приклад реалістичного мистецтва, реалістичної літератури протиставив його твори творам Гоголя. В листі до В. М. Репніної від 7 березня 1850 р. Шевченко писав:

«Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям! Сю, по-моему, похож на живописца, который, не изучив порядочно анатомии, принялся рисовать человеческое тело, и чтобы прикрыть свое невежество, он его полуосвещает. Правда, подобное полуосвещение эффектно, но впечатление его мгновенно! — так и произведения Сю, пока читаешь — нравятся и помнишь, а прочитал — и забыл. Эффект и больше ничего! Не таков наш Гоголь — истинный ведатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним, как перед человеколюбом! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться лично с Гоголем. Личное знакомство с подобным человеком неценно...»¹⁹¹

Естетично, як писав Шевченко, — це значить природно і витончено. Тому-то вся його творчість — поезія, повісті, картини відзначаються ясністю і витонченістю, переконливістю змісту, виразністю і красою форми, природною неповторністю і правдивістю. Найпіднесенишим і найпрекраснішим у природі, торжеством і вінцем безсмертної краси, а отже, ідеальним у мистецтві Шевченко вважав життя і щастя трудової людини. «...Не існує більш прекрасного, не існує більш приємного видовища, — писав він, — як образ щасливої людини»¹⁹².

Але коли людина зможе бути такою? Шевченко писав, що це буде тоді, коли народ знищить самодержавство і кріпосництво, тобто той суспільний лад, який зробив трудову людину пригнобленою, затурканою, нещасливою, і утворить такий новий устрій, за якого, передусім, праця людини стане вільною і буде спрямована на благо суспільства, на благо кожного трудівника, а не на збагачення купки неситих панів. Тільки тоді, на думку поета, моральна привабливість трудівника розвіється в небачену красу.

У трудовій людині Шевченко бачив прекрасну, чисту, під-

¹⁹⁰ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів..., т. IV, стор. 117.

¹⁹¹ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів..., т. VI, стор. 60.

¹⁹² Тарас Шевченко, Повне зібрання творів..., т. III, стор. 252.

несену, нічим не зіпсовану, душу, гострий розум і моральну сердечну чарівність. Але він бачив, як все це вбиває в людині бідність, безправність, гніт і рабство. «О мои милые, непорочные земляки мои! — писав Шевченко. — Если бы и материальным добром вы были так богаты, как нравственной сердечной прелестью, вы были бы счастливейший народ в мире! Но увьи! Земля ваша, как рай, как сад, насажденный рукою бога-человеколюбца. А вы только безмездные работники в этом плодородном, роскошном саду. Вы Лазари убогие, питающиеся падающими крупицами от роскошной трапезы ваших прожорливых ненасытных братьев»¹⁹³.

Мистецтво, так само, як і наука та філософія, повинне служити в першу чергу визволенню людини від гніту, приниження та поневолення. Дотримуючись позицій теорії селянського соціалізму, Шевченко і в мистецтві відстоював і стверджував її, вважаючи, що праця, вільна і радісна, не на панськiм, а «на своїм веселім полі», без «хлопа і без пана», перетворить світ. Він підкреслював, що трудящі стануть найщасливішими людьми тільки тоді, коли вони працюватимуть на себе і на своє суспільство.

Шевченко вважав, що мистецтво «може навчити і сформувати смак, як ніяка багаторозумна і багатоглагольна естетика і філософія». Таким чином, не абстрактні положення про витончене мистецтво, про естетику взагалі, а саме мистецтво — відображення прекрасного в житті — є основною зброєю виховання і створення високих естетичних смаків, джерелом прогресу в мистецтві. Цим самим великий поет висловлював і підкреслював найважливіше положення матеріалістичної філософії про те, що справжня естетика може розвиватися тільки на основі вивчення і збагачення практичного досвіду, творчої діяльності людей і що саме вивчення і збагачення життя, кінець кінцем, є джерелом не тільки мистецтва, а й джерелом науки та філософії.

Т. Г. Шевченко вважав основою теорії мистецтва його історію. Він писав, що без історії мистецтва естетика перетворюється в пустопорожню вигадку, а вчені-естети — у шкідливих хірургів прекрасного. Ігноруючи історію мистецтва і відвертаючись від неї, естети і мистецтвознавці створюють вимучені ідеалістичні теорії мистецтва, приречені на загибель і на повне забуття. «Если бы эти безжизненные ученые эстетика, эти хирурги прекрасного, вместо теории писали историю изящных искусств, тут была бы очевидная польза. Вазари (італійський художник XVI ст. — *I. H*) переживет целые легионы Либелтов»¹⁹⁴.

¹⁹³ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. IV, стор. 263.

¹⁹⁴ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. V, стор. 59.

У міру розвитку суспільно-політичних і філософських поглядів Шевченка формувалися й розвивалися і його атеїстичні погляди. Особливо активно виступав поет проти релігії й церкви у період заслання. У творах «Княжна», «Царі», «Марія», «Гімн чернечий» тощо він викриває релігію як знаряддя гноблення трудящих. У вірші «Гімн чернечий» поет, розкриваючи духовний світ відірваних від світського життя черниць, силою забобонів, неуттва і мракобісся загнаних до монастирської в'язниці, виразив їхні почуття і прагнення до духовного розкріпачення, протест проти неволі в «божому домі», протест проти моральної загибелі і віри в бога:

Удар, громе, над тим домом,
Над тим божим, де мремо ми,
Тебе ж, боже, зневажаєм,
Зневажаючи співаєм: Алілуя¹⁹⁵.

Шевченко бачив тісний зв'язок церкви з царизмом і кріпосництвом. У своєму «Щоденнику» він вказував, що царизм зміцнювався на началах «Христової заповіді», а православ'я завжди становило головний вузол і могутнє знаряддя царської внутрішньої політики. В багатьох своїх творах поет яскраво й переконливо розкриває злочинну діяльність царських і поміщицьких прислужників у рясах. Він всіляко прагне допомогти широким народним масам звільнитися від релігійних забобонів, пояснити те зло, що його несе народові сліпа віра у всемогутнього бога і надія на його допомогу.

...Нема тепер нічого,
Ні бога навіть, ні півбога.
Псарі з псарятами царять...¹⁹⁶

Гостро висміює Шевченко «божу» волю.

...Без твоєї, боже, волі,
Ми б не нудились в раї голі...
А може й сам на небеси
Смієшся, батечку, над нами
Та може радишся з панами,
Як править миром!¹⁹⁷

Змальовуючи прекрасні картини української природи, цього земного раю, поет разом з тим, звертаючись до бога, з гнівом розкриває те, що діється в цьому раю з «божої ласки»:

...кров, та сльози, та хула,
Хула всьому! Ні, ні, нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!»¹⁹⁸

¹⁹⁵ Т а р а с Ш е в ч е н к о, Повне зібрання творів..., т. II, стор. 341.

¹⁹⁶ Т а м ж е, стор. 364.

¹⁹⁷ Т а м ж е, стор. 230.

¹⁹⁸ Т а м ж е, стор. 231.

Шевченко показує, що пани розкошують, а простий народ, «сірі бідняки, господом забуті», з волі бога злидарюють. На землі творяться страшні діла, люди тисячами гинуть з голоду, а в цей час пани:

...Голоду раді, та бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав.
Тойді б і в Парижі і іному краї
Наш брат хуторянин себе показав ¹⁹⁹.

З особливою пристрастю і гнівом безстрашний Шевченко картав коронованих ворогів народу, які вершили чорні справи, прикриваючись ім'ям бога. Цар Микола I — «поганий», «проклятий», «лукавий», «аспид неситий», «собака», «людоїд» і «деспот скажений», що мучив, заковував у кайдани і розпинав декабристів — передових борців за справу народу, а «верхотворець» і його «святі» помічники на землі, служителі церкви, мовчали і не заступалися за них.

А ти, всевидящее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордовали, розпинали
І вішали. А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло. Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко! ²⁰⁰

Пануючі експлуататорські класи завжди розпалювали релігійну ворожнечу між народами, так само, як і ворожнечу національну, з тим, щоб відвернути трудові маси від найважливіших, корінних питань боротьби, затуманити їхню свідомість і поневолити народи.

Поет-революціонер Т. Г. Шевченко показував, яку підлу роль у цій мерзенній політиці гнобителів відіграли релігія та церква. Він викривав загарбницьку і класову суть релігійних воєн типу «хрестових походів», таврував ганьбою тих, хто ім'ям Христа творив антинародні справи.

Про українських поміщиків і церковників, які, прикриваючись брехливим християнським «братолобством», по три шкури дерли із своїх «братів», Шевченко писав:

І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас,
То вам байдуже... ²⁰¹

¹⁹⁹ Т а р а с Ш е в ч е н к о, Повне зібрання творів., т. II, стор. 14.

²⁰⁰ Т а м ж е, стор. 282.

²⁰¹ Т а м ж е, стор. 93.

Шевченко сатирично зображує неситих панів, що, прикриваючись ім'ям бога, висисають останні соки з народу, жиріють із праці мільйонів кріпаків:

За богами — панства, панства
В сребрі та златі!
Мов кабани годовані —
Пикаті, пузаті!²⁰²

Дзвоном на сполох звучать слова заклику поета, звернені до людей, одурманених церквою:

...Не христись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде,
І візантійський саваоф
Одурить!²⁰³

Поет закликав народ звільнитися від релігійного дурману, який туманив голови потойбічним раєм і заважав у боротьбі за свободу й незалежність, відвертав увагу від прагнення до реального земного життя:

...Немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте
Та якогось раю
На тім світі благаєте?
Немає! Немає!²⁰⁴

Великий син українського народу вірив у той час, коли народ у процесі боротьби з гнобителями переконається нарешті в ганебному зв'язку релігії із церквою та владою царя і рішуче зламає релігійні забобони, збере свого найтяжчого ворога і побудує нове, щасливе життя:

Будем, брате,
З багряниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряті,
Явленними піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!²⁰⁵

Активно виступаючи за суспільний прогрес і, зокрема, за розвиток народної освіти та культури, Шевченко вважав, що першим і по-справжньому реальним кроком у цьому напрямку повинно стати поширення письменства, що являтиме собою «первый свободный луч света, могущий проникнуть в сдавленную попами невольничью голову»,²⁰⁶ і допоможе успішно поширювати ідеї визволення від самодержавно-кріпосницького гніту.

²⁰² Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. I, стор. 247.

²⁰³ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. II, стор. 345.

²⁰⁴ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. I, стор. 240.

²⁰⁵ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. II, стор. 344.

²⁰⁶ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. V, стор. 128.

Глибоко розуміючи непримиренність науки з релігією поет нещадно критикував тих вчених, які йшли на компроміс із релігією і мирилися з її догмами. Так, наприклад, прочитавши переклад «Апокаліпсиса», виконаний В. І. Далем, Шевченко дав йому оцінку: «С какою же целию такой умный человек, как Владимир Иванович, переводил и толковал эту аллегорическую чепуху? Не понимаю. И с каким намерением он предложил мне прочитать свое бедное творение? Не думает ли он открыть в Нижнем кафедре теологии и сделать меня своим неофитом. Едва ли. Какое же мнение я ему скажу на его безобразное творение?»²⁰⁷

Велике місце у творах Кобзаря займає критика Ватікану, який протягом багатьох століть намагався поширити і утвердити в усьому світі необмежену владу католицької церкви, окатоличити слов'янські народи. Виступи Шевченка проти Ватікану та викриття його злочинної антинародної діяльності мають колосальне історичне значення не лише для вітчизняної літератури, а й для світової. Шевченко блискуче і переконливо викрив відкриту спекуляцію церкви Христовим іменем у їх духовному підкоренні трудящих своїм інтересам та підлу роль Ватікану в загарбницьких війнах, спрямованих на поневолення цілих народів.

Затавруванню Ватікану, як найлютішого ворога слов'янських народів, присвячено, зокрема, поему «Єретик». Шевченко писав, що Ватікан і вся його «богопомазана» челядь — це «розбійники, кати в тіарах». «Слава» Ватікану та його агентів, як відзначав поет, — це цілий ланцюг найтяжчих злочинів, ненаситна зажерливість і згубна мораль:

...Кров, пожари,
Всі зла на світі, війни, чвари,
Пекельних мук безкрай ряд...
І повен Рим байстрят!
От їх догмати і їх слава²⁰⁸.

Поет показав, що Ватікан у своїй звірячій жадобі наживи і погоні за владою нещадно обдирає трудовий народ, не гребуючи нічим, ніяким способом аж до встановлення грошового викупу у вигляді індульгенції за спокутування найтяжчих гріхів і будь-яких злочинів.

Великий Шевченко відавав усі свої сили боротьбі за освічення широких мас народу, був невтомним поборником поширення наукових знань як найважливішого засобу у визволенні від релігійного дурману.

Войовничий атеїзм Шевченка, його критика релігії мали для тих часів величезне наукове і суспільно-політичне значення.

²⁰⁷ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів..., т. V, стор. 131.

²⁰⁸ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів..., т. I, стор. 267.

А тому й недивно, що духовенство і всі царські прислужники люто ненавиділи і самого поета і його творчість. У 1914 р., коли відзначалося сторіччя з дня народження великого поета, архієпископ Євлогій, цей, за словами В. І. Леніна, мерзенний лицемір і фанатик²⁰⁹, назвав «Кобзар» Т. Г. Шевченка «наругою над євангелієм», «нецензурним, протидержавним твором», а самого Шевченка — «благоденнависником і безбожником».

Відомо, що поет нерідко вдавався до релігійної термінології, і це часто використовують ідеалісти і буржуазно-націоналістичні шевченкознавці. З цього приводу влучно і правильно писав І. Франко, вказуючи, що ця термінологія не мала в нього релігійного змісту. Слова «бог», «божий» тощо у Шевченка — це тільки поетична фраза позбавлена будь-якого догматичного і релігійного значення. Поет часто користувався релігійною термінологією ще й тому, що вона широко побутувала тоді в народі.

Філософські і суспільно-політичні погляди Тараса Шевченка відіграли величезну роль у розвитку класової і національної свідомості українського народу. І не лише українського. Його твори справляли великий вплив на прогресивних російських діячів та діячів інших слов'янських народів, допомагали їм у великих битвах з неправдою, у битвах за народну волю і щастя.

6. Соратники Т. Г. Шевченка

Соратники Тараса Шевченка Микола Гулак, Марко Вовчок, Андрій Красовський та його безпосередні послідовники Панас Мирний, Юрій Федькович та інші прогресивні письменники і політичні діячі оспівували революційну боротьбу народних мас, мріяли про встановлення такого політичного і суспільного ладу, за якого неможливим стане гноблення людини людиною, де пануватиме дружба між народами. Вони обстоювали войовничий атеїзм, матеріалістичні погляди на природу, розвивали реалістичну естетику. Продовжуючи і розвиваючи революційно-демократичні і матеріалістичні ідеї Шевченка та російських революційних демократів, Микола Гулак, Марко Вовчок і Панас Мирний високо тримали прапор революційного демократизму, утверджували прогресивні думки у природознавстві й філософії.

Микола Іванович Гулак (1822—1899) — український революційний демократ. Працюючи у Києві, провадив активну діяльність проти кріпосництва і самодержавства. Будучи одним з ініціаторів створення Кирило-Мефодіївського товариства, Гулак виступав поборником найрадикальніших положень програми цього товариства, написаної за його безпосередньою участю. Гулак належав до числа найактивніших діячів революційно-де-

²⁰⁹ Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 370.

мократичного крила Кирило-Мефодіївського товариства і був найближчим соратником Шевченка, який очолював це крило. Він закликав до повалення самодержавно-кріпосницького ладу, до знищення соціальної нерівності та національного гноблення. М. Гулак одним із перших на Україні обгрунтував концепцію «ходіння в народ» з метою революційної пропаганди. Він викривав кріпосницькі порядки царської Росії як «безумовне рабство», що породжує «гнітючі картини сучасного бузувірства»²¹⁰, доводив, що селяни в Росії стали «цілковитими рабами»²¹¹. В душі утопічного соціалізму він мріяв про справедливе суспільство соціальної та політичної рівності, про новий лад, заснований на принципах «передісторичного слов'янства» і братерського спілкування всіх слов'ян в єдиній демократичній федеративній республіці. І хоч в обгрунтуванні своєї програми докорінного перетворення існуючих порядків Гулак нерідко використовував ранньохристиянські ідеали абстрактного гуманізму, проте єдино вірним шляхом встановлення нового соціального ладу, що ґрунтувався б на соціальній та національній рівності, він вважав народне повстання проти самодержавства і кріпосництва. На слідстві у справі Кирило-Мефодіївського товариства провокатор студент Петров дав показання, що Гулак «виявив прямо революційні наміри» що, «передбачаючи поєднати слов'янські племена і ввести в них народне правління, він сподівався досягти цього підбуренням слов'ян до повстання проти їхніх верховних властей». Провокатор наводив думку Гулака, що «коли переворот буде здійснено, а цар не побажає скласти з себе верховну владу, то необхідність примусить пожертвувати царською родиною».

Для підготовки до повстання Гулак вважав за необхідне «умовлення народів в самому невідгідному світлі усіх розпоряджень уряду, мандрівки по селах для зближення з селянами і поширення серед них ідеї про народне правління...»²¹² Проти цих свідчень Гулак не заперечував.

За антиурядову діяльність Гулака в 1847 р. було заарештовано і за наказом царя ув'язнено в одиночній камері Шліссельбурзької фортеці, де він провів три роки. В 1850 р. його засилають до Пермі. Не маючи можливості брати практичну участь у революційному русі, він виступає головним чином як учений, зберігаючи водночас вірність ідеалам Кирило-Мефодіївського товариства. Тепер всю свою енергію Гулак віддає науково-публіцистичній діяльності, глибоко вивчає природничо-наукову та філософську літературу. Ще в період ув'яз-

²¹⁰ Див.: лист М. І. Гулака до О. Марковича від 5 лютого 1846 р. — «Киевская старина», т. ХСІІ, 1906, стор. 142.

²¹¹ Див.: ЦДІА СРСР, ф. 109, III відділ, 1 експ., 1847, спр. 81, ч. 2, рукопис Гулака «Юридический быт поморских славян», арк. 9.

²¹² Там же, арк. 99.

нення в Шліссельбурзькій фортеці він познайомився із працями Тьєррі, Кюв'є, Лагранжа та інших учених, глибоко вивчав фізику і математику, поглиблював свої знання з юриспруденції, музики, античної філософії та літератури. Про широту наукових інтересів Гулака свідчить той факт, що він був талановитим спеціалістом у цілому ряді наук: у математиці, літературознавстві, мовознавстві, історії тощо. Досить сказати, що він володів десятком мов (у тому числі знав і ряд східних та стародавніх), а в математиці став відомим своїми серйозними дослідженнями з вищої алгебри та неевклідової геометрії.

У 1859 р. Гулак дістає можливість переїхати в Одесу, де спочатку викладає в гімназії географію та російську мову, а потім читає лекції з математики у Рішельєвському ліцеї. На цей період припадає видання французькою мовою його першої книги «Мемуар про рішення трансцендентних рівнянь», в якій він розв'язує найважливіші питання вищої алгебри. З 1861 р. Гулак викладає історію та природознавство у Керченському жіночому інституті, а через рік переводиться у Ставропольську гімназію вчителем математики. З 1863 р. він викладає гімназичний курс фізики та астрономії в Кутаїсі, а з 1867 р. — латинську і грецьку мови, фізику та математику в Тифліській гімназії.

Працюючи в Тифлісі, Гулак пише ряд праць з окремих питань історії та культури країн Сходу, зокрема дослідження з грузинської мови і літератури, геодезії та математики.

Гулак вперше знайомить російську громадськість із повним текстом поеми Руставелі «Витязь у тигровій шкурі», робить аналіз грузинського видання поеми Гургані «Впераміані», наводить ряд доказів належності грузинської мови до індоєвропейської групи. Одним із перших Гулак взявся за переклад поеми Лонгфелло «Єванжеліна». Він пропагував також поезію азербайджанського народу, доводив її оригінальність та самобутність.

В Тифлісі Гулак виступає з публічними доповідями з питань природознавства. Зокрема, він прочитав лекції про спектральний аналіз, про систему Канта—Лапласа, про мікроорганізми, про роботи Кірхгофа та ряд інших²¹³.

У 1877 р. Гулак видав свою основну наукову працю, присвячену пам'яті Лобачевського, «Опыт геометрии о четырех измерениях», в якій найповніше відбилися його філософські погляди.

Філософські погляди Гулака характеризуються пошуками передової матеріалістичної теорії. І хоч йому не вдалося піднятися до свідомого філософського матеріалізму, проте головним і визначальним у його творчості була тенденція до подолання ідеалізму. Йому властиві природничо-науковий стихійний матеріалізм, активна боротьба за передову науку.

²¹³ На жаль, ці доповіді не були у свій час надруковані, а доля рукописних матеріалів про них невідома.

Світогляд М. І. Гулака не був послідовним, він ніс сліди дійсничної обмеженості. Зустрічаються у нього й теоретичні помилки, зумовлені нерозумінням діалектики кінченного і безкінченного у розвитку світу, припущенням реальності чотиримірної математичної моделі кінченного, хоча й необмеженого всесвіту. Разом з тим Гулак доводив матеріальність світу, об'єктивність простору, часу і законів природи, обстоював атомістичну гіпотезу і вчення про еволюцію небесних тіл. Він ставив питання про закони, що управляють «рухами в нашому матеріальному світі»²¹⁴. Цими законами Гулак вважав закон руху атомів і небесних тіл, закони геометрії, що відображають просторові виміри, які має «наш матеріальний світ»²¹⁵, закон збереження енергії. «...Останній найважливіший висновок, — пише він, — до якого прийшла наука, є закон збереження енергії у всесвіті»²¹⁶. Вказуючи на природну історію неба, Гулак відмічає, що небесні тіла проходять ряд послідовних фаз еволюції: фази туманності, сонця, планети (холодного тіла), місяця (мертвого світу) і, нарешті, розпадаються метеоритами.

Заслугою Гулака перед передовою наукою Росії є те, що в період запеклих нападок представників ідеалістичного табору на геометрію Лобачевського він відстоював і пропагував революційні ідеї цього великого вченого. В той час, як німецький ідеаліст Лотце, російський математик ідеаліст Цінгер, французький математик Бертран та інші виступали з критикою матеріалістичних основ геометрії Лобачевського, Гулак проголошував: «Хай живе Лобачевський!»²¹⁷

Пам'яті Лобачевського Гулак присвятив свою книгу «Опыт геометрии о четырех измерениях». Неевклідова геометрія, за Гулаком, не суб'єктивна, а відображає ті реальні виміри, які має наш матеріальний світ. Відстоюючи ідеї неевклідової геометрії, він показав зв'язок відкриттів великого російського вченого з розвитком усієї сучасної математики, геометрії Римана зокрема. У цьому відношенні його ідеї теоретично доповнюють праці тих прогресивних математиків, які — П. І. Котельніков та Ф. М. Суворов у Росії і Е. А. Кнорр на Україні — розвивали принципи геометрії Лобачевського.

Вже один факт захисту Гулаком наукової спадщини цього великого російського вченого-матеріаліста, безперечно, мав прогресивне значення. Але слід сказати і про те, що аргументація, якою він користувався у боротьбі за ідеї Лобачевського, в ряді випадків була помилковою і носила сліди ідеалістичних впливів. Розкриваючи зв'язок робіт Римана з геометрією Лобачев-

²¹⁴ Н. И. Гулак, Опыт геометрии о четырех измерениях, Тифлис, 1877, стор. 20.

²¹⁵ Там же, стор. 13.

²¹⁶ Там же, стор. 17.

²¹⁷ Там же, стор. 25.

ського, яку нерідко замовчували на Заході, Гулак правильно підкреслював, що вона є особливим випадком багатомірної геометрії і може бути реалізована в так званому чотиримірному світі. Проте, виступаючи проти ідеалістичної тези про удаваний, уявний, нереальний характер геометрії Лобачевського, він об'єктував четвертий вимір, помилково перетворюючи його в реальну просторову характеристику матеріального світу.

Гідним продовжувачем революційних ідей і традицій Т. Г. Шевченка і російських революційних демократів була видатна українська письменниця, відома діячка української і російської культури **Марко Вовчок** (1834—1907). Свою літературну діяльність вона почала в 50-х роках XIX ст. Під впливом соціально-економічної дійсності того часу і передової російської й української літератури та філософії, передусім під впливом думки російських і українських революційних демократів, формувався світогляд Марка Вовчка, гартувався її голос борця за народну волю і щастя.

Марко Вовчок глибоко вивчала життя простого народу, жила його інтересами. Одним з важливих питань, що знайшли широке відображення в художній творчості письменниці, було питання про кріпосництво. В 1857 р. виходить у світ її перша книжка під назвою «Народні оповідання». Головне місце в ній посідали оповідання, присвячені життю кріпаків, відображенню тієї духовної і фізичної каторги, яку несла людям панська влада. Сучасники письменниці тепло вітали появу її першого збірника оповідань, особливо радів з цього приводу Шевченко. Він називав Марка Вовчка своєю ідейною «дочкою», вбачаючи в ній «викривача жорстоких і ненаситних» людей. (Шевченкові Марко Вовчок присвятила один із своїх творів — «Інститутка»).

В 1859 р. виходить з друку нова збірка письменниці під назвою «Рассказы из народного русского быта». Обидві збірки, а також інші твори письменниці, в яких відображено тяжке життя простого люду, являють собою обвинувальний акт самодержавству і кріпосництву.

Ліберальні і консервативні буржуазні дослідники тлумачили твори Марка Вовчка як осуд лише окремих зловживань поміщиків, а не як викриття і засудження всієї кріпосницької системи загалом. Вперше ж дали правильну оцінку творчості Марка Вовчка революційні демократи, підкресливши, що письменниця є борцем проти кріпосництва як системи. Так, Д. І. Писарев відмічав, що в її художніх творах «виставляється неспроможність і несправедливість самого права, закону... вона нападає своїми справді художніми творами не на випадкові зловживання, а на самий принцип, яким він є...»²¹⁸

²¹⁸ Д. И. Писарев, Полное собрание сочинений в шести томах, дод. випуск, СПб., 1913, стор. 116.

Письменниця виявила глибоке знання суспільної дійсності, порядків і законів того часу, що допомогло їй реалістично відобразити тяжке становище народу в умовах капіталізму, який інтенсивно почав розвиватися в країні після реформи 1861 р. Капіталізм у порівнянні з кріпосництвом, на думку письменниці, є таке ж саме «товчіння» народу, «ступа, тільки інша».

Нестерпні умови життя і праці трудящих змальовує Марко Вовчок у своїх творах «Пройди-свет», «Без рода и племени», «Хитрый Хаимка», «Дев'ять братів і десята сестриця Галя».

Під час свого перебування за кордоном письменниця зуміла за зовнішньою позолотою буржуазного «цивілізованого» світу розгледіти злиденне і невеселе життя міської голоти. В листах із Парижа, опублікованих в російській і українській періодичній пресі, вона викривала європейську «цивілізацію» і показувала антинародність капіталістичної системи.

Марко Вовчок боролася проти лібералізму і українського буржуазного націоналізму. Коли українські націоналісти докоряли їй за те, що вона пише твори і російською мовою, письменниця, відповідаючи їм, вказувала, що «неволя — рабство», а з ним потрібно боротися «скрізь однаково». Захищаючи письменницю від нападок націоналістів, Т. Г. Шевченко говорив, що нехай Марко Вовчок пише «хоч по-самоїдськи, — аби в його писаннях була *правда*»²¹⁹.

Марко Вовчок, літературну діяльність якої високо цінували Шевченко і Добролюбов, Герцен і Чернишевський, Іван Франко і Леся Українка, Михайло Коцюбинський і Ольга Кобилянська, всі свої духовні сили віддавала благородній справі визволення трудящих, вона боролась проти усіх форм гноблення народу, в тому числі і проти такої ідеологічної форми гноблення, як релігія. Тема викриття релігійного мракобісся, церкви, духовенства завжди була в центрі уваги Марка Вовчка. Про це свідчать твори і листування письменниці.

Особливо виразно виступають атеїстичні мотиви у такому видатному творі, як роман «Записки причетника». В багатьох місцях роману висловлюються чіткі антирелігійні думки, які органічно вплітаються в художню тканину твору. Виступаючи проти вчення церкви, письменниця підкреслювала, «що воно лише затемнює речі, які наочно пояснювались життям».

«Записки причетника» належать до кращих творів світової і вітчизняної літератури атеїстичного напрямку. Книга перекликається з такими українськими і російськими творами, як «Люборацькі» Свидницького, «Нариси бурси» Пом'яловського, «Тяжкий час» Слепцова тощо. У цих творах, присвячених викриттю релігійної ідеології, висміюється найголовніша опора поміщицько-буржуазного суспільства — церква. Це ж саме

²¹⁹ Журн. «Основа», СПб., 1861, стор. 6.

можна сказати і про «Записки причетника». Роман мав великий успіх серед прогресивних людей Росії і України. Його гідно оцінили Салтиков-Щедрін, а пізніше Іван Франко, редакція журналу «Новое слово». Позитивні відгуки на твір з'явилися і за кордоном. Так, наприклад, французький видавець Тест переклав «Записки причетника» французькою мовою, вмістивши їх на сторінках газети «Час».

Бойові виступи письменниці проти релігії знайшли своє відображення і в інших творах. З усією пристрасною войовничого атеїста Марко Вовчок викривала не тільки православну релігію і православне духовенство, а й нещадно критикувала найбільш консервативну з релігій — католицизм («Комп'єн», «Парижанка», «Великопосні концерти, моління і проповіді, гуляння в страшу п'ятниці»).

Атеїстичні думки Марка Вовчка впливали з її філософських поглядів. Письменниця відстоювала матеріалістичний погляд на природу, виявляла живий інтерес до природничих наук. Так, наприклад, вона спільно із Д. І. Писаревим переклала на російську мову книгу Чарлза Дарвіна «Походження видів».

Марко Вовчок поділяла матеріалістичні погляди Шевченка та російських революційних демократів на естетику, відстоюючи реалізм, ідейність і народність у мистецтві. У своїх творах вона відображала типові явища передреформеного і пореформеного суспільного життя, реалістично змальовувала образи людей, втілюючи в них настрої, дух і психологію народу. Марко Вовчок не тільки вірно, реалістично відображувала дійсність, а й водночас проголошувала суд над нею, суд із позицій інтересів трудового селянства, з позицій революційного демократизму. Познайомившись із «Народними оповіданнями» Марка Вовчка, Тарас Шевченко відгукнувся такими словами: «Какое возвышенно прекрасное создание эта женщина... Необходимо будет ей написать письмо и благодарить ее за доставленную радость чтением ее вдохновенной книги»²²⁰.

Як письменниця, революційна демократка і гуманістка, соратниця Шевченка та російських революційних демократів, Марко Вовчок сміливо піднесла свій впевнений голос на захист експлуатованого селянства і художнім словом засудила соціальне й духовне гноблення трудящих.

Одним із безпосередніх послідовників революційно-демократичної ідеології Тараса Шевченка був видатний український письменник **Панас Мирний** (Панас Якович Рудченко, 1849—1920). Формуючись під впливом післяреформеної дійсності, письменник-реаліст Панас Мирний у своїх творах²²¹ яскраво

²²⁰ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів., т. V, стор. 151.

²²¹ «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», «Лихо давне й сьогочасне», «Голодна воля», «Товариші» («Лихі люди»), «Сон» та ін.

відтворив цю епоху. На становлення його світогляду великий вплив мала творчість основоположника революційно-демократичного напрямку на Україні Шевченка та праці великих російських мислителів Белінського, Герцена, Чернишевського і Добролюбова.

Художня творчість Панаса Мирного, його правдиве, реалістичне відображення похмурої дійсності царської Росії об'єктивно підводили до висновку про необхідність знищення існуючого несправедливого суспільного ладу. А це можливо зробити, на його думку, лише внаслідок жорстокої боротьби, соціальної революції, де б основною рушійною силою виступило селянство. Панас Мирний гостро викривав і засуджував буржуазно-ліберальні, реформістські, еволюціоністські погляди на шляхи дальшого розвитку Росії. Однак його уявлення про соціалізм були утопічними, оскільки він не розумів ще справжніх пружин закономірностей розвитку і загибелі капіталістичного суспільства, не зрозумів ролі пролетаріату як могильника капіталізму.

Панаса Мирного як письменника-мислителя не міг задовольнити емпіричний опис життя сучасної йому епохи, і він завжди прагнув до широких філософських узагальнень і висновків на основі вивчення суспільних і природних явищ. Гостро виступив письменник проти експлуататорської ролі духовенства і релігії взагалі («Злодій», «Лихий попутав», «Народолубець» тощо). Послідовний антиклерикалізм Панаса Мирного тісно поєднувався з войовничим атеїзмом, вихідною точкою якого було заперечення існування будь-якого божества. В одному з віршів він писав:

Не поклоняюся я святим,
А ні твоєму, боже, дому;
Там образи старі, там дим,
А більш немає там нічого²²².

Бог у розумінні Панаса Мирного — це витвір людської думки, абсолютизована ідея.

Велике значення для розуміння філософсько-атеїстичних поглядів письменника має його драма «Спокуса», головною ідеєю якої є показ боротьби розуму з вірою і його перемоги над нею. В цій драмі Мирний рішуче виступає проти всіляких «чудес», заперечує існування будь-якої неземної сили, що нібито керує світом. Відстоюючи свої матеріалістичні погляди на світ, Панас Мирний піддає критиці лженаукове ідеалістичне вчення — телеологію. Складність і різноманітність природи, на думку Панаса Мирного, — це не доказ існування «творця», а результат розвитку самої природи. У творі «Народолубець» письменник

²²² Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, архів Панаса Мирного (далі — Архів), рукопис 5/210, арк. 44.

рішуче виступає проти ідеалістичної теорії про природженість ідей, називаючи її теологією. У цьому ж творі він висловлює своє відверто негативне ставлення і до німецької ідеалістичної філософії.

Панас Мирний протиставляв ідеалізові свої матеріалістичні погляди. Так, у своєму творі «Серед степів» він чітко формулює думку про безконечність матеріального світу. «Чим ти виміриш ту безмірну пустиню, що зветься світом? — пише Панас Мирний. — ...А там, за нею що? — Та нічого, то все вона — безмірна світова обшир-пустиня. То тільки ми тут, на землі, привikli бачити кожному початок і кінець і думаємо, що все на світі повинно їх мати...»²²³

Людину Панас Мирний розглядає як частину матеріальної природи, а її мозок — як матеріальну основу ідей, думок. «Що ж ти таке тут, пилино світова, царю земний, чоловіче? — пише він. — ...Життя землі заснувало твоє життя, дало тобі покорм, виробило з нього кров, виліпило у твоїй голові мозок, сказало: думай ним!...»²²⁴ І в іншому місці: «Мозок і нерви з своїми снастями розглядаються як будівля протоплазми задля прийому й передачі уразів, що йдуть до нас зокола»²²⁵.

Матеріалістичні принципи лежать в основі й естетичних поглядів Панаса Мирного, які сформувалися в значній мірі під впливом поглядів Чернишевського на естетику. Письменник розглядав мистецтво як художнє відображення дійсності, причому краса мистецтва, на його думку, залежить від того, наскільки правдиво, реалістично воно відображає життя.

Матеріалізм Панаса Мирного зв'язаний з природознавством. Письменник був добре обізнаний з теорією Дарвіна, якого називав «сином науки справдішньої». Під впливом дарвінівської еволюційної теорії він написав статтю²²⁶, в якій розглядає питання розвитку складних органічних форм, у тому числі й людини, із простих зародкових організмів. Таким чином у цій статті Мирний відкидає теологічні, ідеалістичні погляди буржуазних вчених на походження складних органічних форм і розглядає це походження як природно-історичний процес розвитку матеріального світу.

Панас Мирний стояв на точці зору пізнаваності світу. Його драма «Спокуса» є справжнім гімном всесильному розуму:

Одкиньте геть, химерну вашу віру,
І тільки розумом одним все добувайте,
То незабаром ви поробитеся самі
Такими мудрими, як і ваш бог²²⁷.

²²³ Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 4, К., 1951, стор. 323.

²²⁴ Там же.

²²⁵ Архів, рукопис /5276.

²²⁶ Там же.

²²⁷ Архів, рукопис 5/119, стор. 88.

Розум, як переконує Мирний, здатний пізнати всі таємниці природи, весь різноманітний світ:

...Добивайся
Всього тверезим розумом одним.
Тоді сама побачиш, що немає
Нічого на світі таємного такого,
Про що б ти не довідалася ним...²²⁸

Однак у своїх поглядах Мирний був непослідовним. Його матеріалізм не поширювався на суспільні явища, не був пов'язаний з єдиною науковим методом пізнання й перетворення світу — діалектикою, хоч у письменника вже й були окремі діалектичні положення.

Філософські погляди М. Гулака, Марка Вовчка, Панаса Мирного, незважаючи на їх історичну обмеженість, безсумнівно, були прогресивними. Їх матеріалізм і атеїзм, як продовження кращих матеріалістичних традицій в російській і українській філософській думці, полегшували сприйняття передовими людьми суспільства єдиного наукового марксистського діалектичного матеріалізму, розчищали дорогу для його переможної ходи.

7. Розвиток філософських ідей і боротьба за матеріалізм у природознавстві

У зв'язку з розвитком капіталізму на Україні, як і у всій Росії, зростала роль наук про природу. Перехід від ремісничьких знарядь до машини і перетворення ремісничко-мануфактурного виробництва у машинну, фабрично-заводську промисловість був неможливий без розвитку механіки, фізики, хімії та інших природничих наук. Нові продуктивні сили і виробничі відносини, які визрівали в надрах феодального ладу, ставили нові вимоги до природознавства і створювали матеріальні передумови для його дальшого розвитку. Особливо важливого значення набули фізика та хімія, які разом із механікою ставали науковою основою прогресу у промисловості.

Але, як уже зазначалося у вступі до розділу, царський уряд та його ідейні прислужники робили все, щоб вихолостити з науки її матеріалістичний зміст і підкорити її релігії. Інструкція міністерства духовних справ і народної освіти, розіслана цензорам в 1818 р., вимагала від них «з природничих книжок викидати все про походження світу». В 1820 р. усім ректорам університетів було дано вказівку про особливий контроль над викладанням природознавства у відповідності із вченням православної церкви. Ректорів зобов'язали зробити так, щоб з навчальних курсів зникли «всі суетні і безплідні здогадки про походження і перетворення земної кулі», а також «вчення про

²²⁸ Архів, рукопис 5/119, стор. 90.

уявну вічність всесвіту». Від викладачів абсолютно всіх дисциплін вимагали, щоб вони читали лекції у цілковитій відповідності із «святим письмом».

Показовим для становища, в якому на той час перебувала наука, була ліквідація анатомічного кабінету в Казанському університеті. Попечитель Казанського учбового округу Магницький на засіданні університетської ради заявив, що уряд «вважає огидним і богопротивним вживати творіння і подобу Творця — людину на анатомічні препарати і зберігати в спиртах людських потвор». На його вимогу анатомічний кабінет університету був ліквідований, всі трупи були покладені в труни і після панакхиди віднесені на кладовище і поховані.

Отже, становище передових учених того часу було дуже тяжким. Самодержавно-кріпосницький лад чинив їм всілякі перешкоди. Тому боротьба за науково-технічний прогрес органічно поєднувалася з політичною боротьбою проти самодержавства. Невипадковим був глибокий інтерес декабристів до природознавства й техніки. Їх боротьба за розвиток природознавства збігалася з інтересами передових учених Росії і надихала на сміливі пошуки в науці, на сміливі рішення назрілих питань природознавства.

Насаджуючи містику в науці, самодержавство користувалося підтримкою реакційних професорів. Таким був, зокрема, професор Казанського університету Нікольський, який твердив, що в математиці містяться «чудові подібності священних істин, які проголошуються християнською вірою. Наприклад, як число без одиниці бути не може, так і всесвіт, як велика множина, без єдиного владики існувати не може».

Ідеалістичні погляди, що проникали у природознавство, гальмували його розвиток. Великою небезпекою для науки була ідеалістична натурфілософія, яка дуже поширилась на початку XIX ст. в Західній Європі, особливо в Німеччині. Вона виникла в XVII—XVIII ст., коли дослідне природознавство, яке користувалося метафізичним методом, не могло дати наукового пояснення зв'язків між явищами природи, її цілісності і показати природу в розвиткові. Як указував Енгельс, натурфілософія «заміняла невідомі ще їй дійсні зв'язки явищ ідеальними, фантастичними зв'язками і надолужувала невідомі ще факти вигадками, поповнюючи дійсні прогалини лише в уяві»²²⁹.

Найбільшого розвитку натурфілософські теорії досягли в німецькій ідеалістичній філософії кінця XVIII — початку XIX ст., особливо у філософії одного з представників німецького ідеалізму Шеллінга та його послідовників. Переборюючи на ідеалістичній основі дуалізм Канта, Шеллінг висунув ідею єдності

²²⁹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. II, стор. 337.

духу й природи, розглядаючи природу як особливий вид існування духу, ідеї. За вченням Шеллінга, природа є продуктом духу, який саморозвивається. Через природу і в природі, за Шеллінгом, ми розкриваємо розвиток духу, його історію. Емпіричне природознавство не може простежити цей розвиток, воно має справу лише із зовнішніми сторонами дійсності, з поодинокими і обмеженими явищами. Шеллінг твердив, що тільки розум може показати суть явищ природи, виявити духовну причину, яка породжує їх. Звідси визнання Шеллінгом містичної інтуїції, «внутрішнього чуття» і змогляду єдиними методами пізнання природи. Пізніше Шеллінг еволюціонував у напрямі відвертої містики, створив реакційну містичну «філософію одкровення», відкрито проголосивши перевагу віри над розумом, і став, за визначенням Енгельса, «філософом во Хресті».

Велику роль у розвитку натурфілософії відіграв послідовник Шеллінга німецький біолог Окен. Всі рослини і тваринні організми Окен розглядав як прояви якогось духовного творчого начала. Кожний ступінь у розвитку органічного світу його форм, за Океном, є процес становлення і реалізації ідеї досконалого організму. Так, наприклад, рослинний світ він вважав «виразом ідеї рослини».

Шкідливість натурфілософії полягала в тому, що, вміло використовуючи слабкості метафізичного методу і недоліки банального емпіризму, вона заводила природознавство від дослідного вивчення природи в галузь спекулятивних, апіорних побудов. Правда, вона містила в собі і певні прогресивні ідеї.

У Росії натурфілософією захоплювалось багато представників інтелігенції того часу — філософи, літератори, історики, природодослідники. Найвідомішими представниками ідеалістичної натурфілософії серед природознавців тогочасної Росії були професори Петербурзької медико-хірургічної академії Д. М. Велланський, Я. К. Кайданов, професор Московського університету М. Г. Павлов. Найпослідовнішим прихильником і пропагандистом ідеалістичної натурфілософії був Д. М. Велланський. Він пристрасно пропагував і розвивав спочатку філософію Шеллінга, а потім головним чином — ідеї Окена, залишаючись до кінця свого життя вірним їхнім ідеалістичним поглядам.

Данило Михайлович Велланський (1774—1847) — справжнє його прізвище Кавунник, а прізвисько Велланський було дане йому в бурсі, — народився в Чернігівській губернії на Україні. Навчався в Київській академії, а потім у Петербурзькій медико-хірургічній академії. В 1802 р. був відряджений за кордон, де працював під безпосереднім керівництвом Окена і слухав лекції Шеллінга. Після трирічного навчання в Німеччині Велланський в 1805 р. повернувся до Росії переконаним натурфілософом-ідеалістом і став посилено пропагувати вчення Шел-

лінга і, особливо, Окена. В натурфілософії він вбачав ключ до перетворення природознавства й медицини.

У своїх книжках «Прелюдия к медицине, как основательной науке», «Биологическое исследование природы в творящем и творимом ее качестве» тощо Велланський критикував експериментальний метод у біології. Він твердив, що анатомія, фізіологія, фізика, хімія, механіка та інші науки, основані на дослідах, тобто не освітлені шеллінгівською філософією, є не що інше, як пусті будови. Особливо яскраво відбився вплив шеллінгівства в написаному ним першому російському підручникові фізіології: «Основное начертание общей и частной физиологии как физики органического мира». В цьому підручникові Велланський рішуче заперечував пізнавальну роль досвіду, експерименту, зокрема він заперечував роль вивісекції у фізіології.

Пропагуючи ідеалістичну натурфілософію, Велланський разом з тим виклав ряд цінних думок про розвиток природи, про єдність її явищ, про значення теорії для природознавства тощо. Тому філософська діяльність Велланського на той час мала і позитивну сторону, будучи об'єктивно спрямованою проти косності й догматизму релігійного світогляду, який панував тоді.

Цього ніяк не можна визнати за таким поширювачем шеллінгівства, як, наприклад, професор Харківського університету А. І. Дудрович, який пропагував якраз ті містичні «одкровення», які були характерні для Шеллінга в останній період його життя, в період перетворення його у «філософа во Христі».

В перші два десятиріччя ХІХ ст. натурфілософські ідеї Шеллінга та Окена були мало поширені в російському природознавстві. Але після повстання декабристів, коли ідеалістична натурфілософія була поставлена на озброєння самодержавства, вона стала справляти значний вплив на природознавство. Самодержавство та його вчені-прислужники стали посилено насаджувати в Росії, в тому числі й на Україні, ідеалістичну філософію і особливо шеллінгівство, що проявилось, зокрема, в численних виданнях і перевиданнях творів Шеллінга і його послідовників, особливо тих творів Шеллінга, в яких він виступав не стільки як філософ, скільки як богослов.

Проповідниками шеллінгівства, кантіанства та інших різновидностей ідеалізму в природознавстві на Україні були професор фізико-математичних дисциплін Рішельєвського ліцею М. Д. Курляндцев, професор медицини того ж ліцею А. О. Рафаїлович, професор природознавства Я. М. Громов, професор філософії Харківського університету А. І. Дудрович, професор філософії Рішельєвського ліцею Й. Г. Михневич та ін. Всі вони, пропагуючи ідеалізм і релігію, відстоювали умоглядний метод у природознавстві, заперечували дослідний метод, всіляко обмовляли матеріалізм і атеїзм, прагнучи підпорядкувати науку релігії.

Протє ідеалістичні течії не зайняли провідного становища в науці, — воно все-таки належало матеріалізму. Більшість природознавців стихійно дотримувались матеріалістичних поглядів. У своїй промові «Свято російської науки» на XI з'їзді російських природознавців і лікарів в 1894 р. К. А. Тімірязєв, торкаючись історії розвитку природознавства в Росії, відзначив, що в першій половині століття хвиля метафізичного умовиводу, що ледве не затопила німецьку науку, не залишила й сліду на долі нашої науки.

Природознавство на Україні, як і в Росії в цілому, характеризується міцною матеріалістичною традицією, що йде від великого російського вченого, основоположника дослідного природознавства і матеріалістичної філософії в Росії М. В. Ломоносова. В боротьбі проти містики і схоластики передові вчені широко використовували праці Ломоносова і спиралися на них у науковому, матеріалістичному розумінні природи.

Величезну роль у розвитку матеріалістичних принципів у природознавстві на Україні відіграла передова російська та українська філософська і суспільно-політична думка, представлена О. М. Радіщевим, О. І. Герценом, В. Г. Белінським, М. Г. Чернишевським, Т. Г. Шевченком та іншими революціонерами і мислителями, які піддали глибокій критиці ідеалізм і метафізику взагалі і зокрема в природознавстві.

Особливо велике значення для розвитку матеріалістичного напрямку в природознавстві мав геніальний твір О. І. Герцена «Листи про вивчення природи», а також його праця «Дилетантизм у науці», які ознаменували важливий етап у розвитку вітчизняної матеріалістичної філософії. За визначенням В. І. Леніна, в кріпосній Росії 40-х років XIX ст. Герцен «зумів піднятися на таку височінь, що став в рівень з найвидатнішими мислителями свого часу. Він засвоїв діалектику Гегеля. Він зрозумів, що вона являє собою «алгебру революції»²³⁰.

Герцен був войовничим матеріалістом. Його твори мали величезний вплив на розвиток матеріалістичної філософії і природознавства. В боротьбі проти ідеалізму Герцен звільнив свідомість багатьох молодих людей від релігійно-ідеалістичного світогляду, вказав шлях до наукового мислення багатьом ученим і філософам.

У боротьбі за матеріалістичні принципи в природознавстві передові мислителі і дослідники природи виступали єдиним фронтом, взаємно підтримуючи один одного. Мислителі спиралися на досягнення природознавства, використовуючи їх для доведення правильності матеріалістичної філософії, а природознавці знаходили у філософських поглядах декабристів, Герцена, Шевченка, Чернишевського та інших революціонерів-демо-

²³⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 8—9.

кратів опору і впевненість у розв'язанні наукових проблем, в правильному розумінні нових фактів, здобутих у процесі вивчення природи. Своїми відкриттями природознавці зміцнювали природничо-науковий фундамент матеріалістичної філософії.

Матеріалістична традиція, яка утвердилася у вітчизняному природознавстві, оберігала дослідників природи від їх захоплення різними іноземними і вітчизняними реакційними ідеалістичними теоріями. Переважна більшість природознавців стояла на позиціях матеріалізму, хоч чимало з них й не називали себе матеріалістами, соромлячись відкрито заявити про свою належність до матеріалістичного табору, всіляко відхрещуючись від звинувачень у матеріалізмі. Незважаючи на те, що матеріалізм переважної більшості природознавців був не філософським, а стихійним, природничо-історичним, він становив міцну опору філософського матеріалізму.

Центрами боротьби прогресивних учених України проти ідеалістичних поглядів були природничі факультети Харківського та Київського університетів. Провідна роль в цій боротьбі належала прогресивним російським ученим.

Видатні російські вчені М. І. Лобачевський, І. Є. Дядьковський, М. Я. Мудров, Є. Й. Мухін, О. М. Філомафитський, К. Ф. Рульє, О. О. Іовський та інші піддавали рішучій критиці ідеалізм у природознавстві і передусім ідеалістичну натурфілософію, борючись за матеріалістичне розуміння природи. Викриваючи гальмівну роль ідеалістичної натурфілософії у розвитку природознавства, вони разом з тим рішуче виступали проти банального емпіризму, який заперечував значення теорії, філософських узагальнень для розвитку природознавства, і тим самим змикалися з ідеалістичним світоглядом.

Викриваючи ідеалізм у природознавстві, передові російські вчені показали, що успішний розвиток науки можливий лише з позицій матеріалізму. Доводячи неспроможність ідеалістичних учень про апріорність законів природи, представники матеріалістичного табору у природознавстві — фізики, геологи, астрономи, хіміки, біологи, математики — намагалися відкрити закони, притаманні природі. В боротьбі проти креаціонізму і метафізики передові вчені висували ідеї зміни і розвитку природи, намагалися обґрунтувати ці ідеї конкретними даними тієї чи іншої науки.

В умовах жорсткої миколаївської реакції прогресивні вчені України разом з передовими російськими вченими відстоювали матеріалістичне розуміння природи, боролися проти підкорення науки релігійно-ідеалістичному світоглядові. Вчені України першої половини XIX ст. брали діяльну участь у розробці наукового методу і розв'язанні назрілих питань природознавства. Своїми працями вони сприяли відкриттю закону збереження і перетворення енергії, зробили певний внесок у створення вчення

про клітину, багато зробили у справі підготовки еволюційної теорії, сприяли розробці і перемозі ідеї розвитку природи.

У боротьбі проти ідеалізму і метафізики передові вчені України — Т. Ф. Осиповський, В. І. Лапшин, М. О. Максимович, А. І. Стойкович, М. І. Козлов, М. І. Ходнев, Х. Г. Гассгаген, О. М. Шумлянський та інші — в тій чи іншій мірі викривали антинаукову суть і реакційну роль ідеалізму, відстоювали матеріалістичні принципи в науці, збагачували природознавство. Так, наприклад, відстоюючи матеріалістичні принципи в природознавстві, професор Харківського університету **А. І. Стойкович** у своїх працях з фізики («Начальные основания умозрительной и опытной физики» — 1809 і «Система физики» — 1813) критикує послідовників Канта, Шеллінга, Окена та інших філософів-ідеалістів, погляди яких дістали поширення у природознавстві. Показуючи шкідливість ідеалістичної натурфілософії, він писав: «Найновіші його (Канта. — Д. О.) послідовники, відомі під іменем філософів природи., намагаються замість фізичного пізнання створити гру слів, в яких без усякого розшукування і дослідів нічого немає, як тільки про сили, про утворення всієї природи, про вищі і нижчі ступені., так що треба остерігатися, щоб фізика не перетворилася знову в таїнства і астрологію»²³¹.

Говорячи про співвідношення між дослідною і умоглядною фізикою, Стойкович вказував: «Умовиводи і тонкий розгляд природи та її сил без підтвердження дослідими є пустослів'я, гідне єдино нових філософів природи. Умовивід і дослідність у цій науці повинні йти рівними кроками, так, щоб з дослідів розум виводив істину, які пояснюють явища природи, і всяка, розумом виведена істина, дослідими підтверджена бути могла»²³².

Професор Київського університету **М. І. Козлов**, критикуючи ідеалістичні погляди у природознавстві, вказував на помилковість учення Шеллінга про органічну природу. Він писав, що це вчення ґрунтується «на довільних законах органічного життя і спекулятивній телеології»²³³. Ідеалізм же приймає «уявлення фантазії за речове, справді існуюче, і плоди розумового споглядання — за безпосереднє знання»²³⁴. Критикуючи віталістичні погляди, Козлов зазначав, що «вчення віталізму не витримує критики». Він підкреслював, що віталізм у медицині приніс «багато шкоди науці і, мабуть, людству»²³⁵.

²³¹ А. И. Стойкович, Начальные основания умозрительной и опытной физики, Харьков, 1809, стор. XXXIV.

²³² Там же, стор. XXXIII.

²³³ «Записка и речь, читанная в торжественном собрании университета св. Владимира, 19 декабря 1843 г.», Харьков, 1843, стор. 92.

²³⁴ Там же, стор. 102.

²³⁵ Там же, стор. 87.

Професор хімії Рішельєвського ліцею **Х. Г. Гассгаген**, бо-рючись за матеріалізм у хімії, доводив матеріальний характер хімічних перетворень, обґрунтовував атомістичну теорію. Він високо оцінив значення експериментального методу і матеріалістичної філософії для розвитку природознавства. Він писав, що «не можна не благоговіти перед великими і неоціненними послугами, які зробили науці емпіризм і матеріалізм»²³⁶.

Віддаючи перевагу експериментальному методу, Гассгаген відстоював єдність емпіричного і раціонального, єдність індукції і дедукції на основі експериментального дослідження природи. «Теорії, — писав він, — повинні взаємно підтримуватись і іти рука в руку з дослідженнями»²³⁷. Ось чому, продовжував він, «умоглядне і дослідне вивчення природи зближуються уже між собою»²³⁸.

Діяльність учених України того періоду є яскравим показником взаємовпливу культур і єдності наукового розвитку російського та українського народів. Ця єдність особливо глибоко виявилась у діяльності **Т. Ф. Осиповського**, **В. І. Лапшина**, **М. О. Максимовича**, праці яких були великим внеском в науку і мали велике значення в боротьбі з ідеалізмом, релігійним догматизмом і метафізикою. Їх голос лунав на захист розуму, науки й освіти.

Тимофій Федорович Осиповський (1765—1832) народився в с. Осипово Володимирської губернії. Після закінчення учительської семінарії працював викладачем російської словесності у Московському головному народному училищі, потім завідував кафедрою фізики і математики вчительської гімназії у Петербурзі. В 1803 р. Осиповський приїздить до Харкова і бере участь у підготовці до відкриття Харківського університету. З часу заснування Харківського університету (1805) Осиповський на протязі 16 років займає в ньому посаду професора, завідує кафедрою математики. З 1813 по 1820 р. Осиповський — ректор Харківського університету.

Осиповський був одним з найвидатніших діячів на ниві просвітительства на Україні і багато в чому сприяв розвитку української науки. Крім організаторської та викладацької роботи в Харківському університеті, Осиповський редагував журнал «Український вестник». В 1812 р. він організував при Харківському університеті «Товариство наук», яке стало одним з найважливіших центрів наукової думки на Україні.

Т. Ф. Осиповський був також видатним математиком. Його праці з теорії рівнянь і ряду інших розділів вищої алгебри становили нове слово в математиці. Новаторський характер мав

²³⁶ Х. Г. Гассгаген, Об истории химии, Одесса, 1841, стор. 19.

²³⁷ Там же.

²³⁸ Там же, стор. 15.

і тритомний «Курс математики» Осиповського, в якому була оригінально викладена елементарна і вища математика, зокрема аналіз нескінченно малих величин. Осиповський займався також фізикою і астрономією. Він зробив значний внесок у розвиток вітчизняної науки.

В історію філософської думки на Україні і в Росії Осиповський ввійшов як видатний представник матеріалістичної традиції в російському природознавстві кінця XVIII і першої половини XIX ст. Не будучи професіональним філософом, учений приділяв велику увагу гносеологічним питанням, вирішуючи їх на конкретному природничо-науковому матеріалі. Він підкреслював, що тільки матеріалізм може бути плідотворним ґрунтом для наукового дослідження. Пропагуючи матеріалізм, Осиповський у 1805 р. переклав російською мовою «Логіку» французького матеріаліста Е. Кондільяка.

Осиповський рішуче відстоював матеріалістичне вирішення основного питання філософії, доводив об'єктивність матеріального світу і залежність свідомості від матеріальних явищ. «Речі, — писав він, — мають взаємні відношення не за подобою лише наших почуттів, що до них додаються, а справді до них приналежні; і саме ці відношення, відбиваючись у наших почуттях, породжують в нас ці явища...»²³⁹

Осиповський визнавав, що наші почуття здатні об'єктивно відображати матеріальний світ та що їх зміст не залежить від нашої волі, а визначається зовнішніми об'єктами: «Бо не в нашій волі породжувати чи не породжувати в нас поняття про місце якої-небудь речі, що діє на наші органи чуття, або розпорядитися, щоб речі, які ми розглядаємо, уявлялися нам в такому одна відносно іншій положенні, як нам цього забажається»²⁴⁰. Осиповський викривав ідеалізм Й. Шада, А. Дудровича та інших своїх сучасників і їх учителів.

Боротьбу з ідеологічною реакцією в Росії Осиповський вів не лише в рамках науки, а й на арені суспільно-культурного життя. Він невтомно виступав проти реакціонерів та обскурантів, викривав діяльність «Біблейского общества», боровся з реакційними заходами попечителя Харківського учбового округу Карнеєва та його покровителя князя Голіцина, привселюдно називав їх «божевільними містиками», протестував проти викладання богослов'я, виховував студентів у дусі атеїзму.

Реакціонери писали на Осиповського всілякі доноси, обмовляли його. А. Дудрович, наприклад, писав у своєму доносі, що «напряму думок п. ректора зовсім протилежний початкам віри і

²³⁹ Т. Ф. Осиповский, Речи, говоренные на торжественном собраніи Императорского Харьковскаго университета 30 августа 1807 г., Харьков, 1807, стор. 9.

²⁴⁰ Там же, стор. 8.

св. письма», що той «не соромився голосно твердити, ніби Бог не живе», що благочестивий сочинитель «Божественної і християнської філософії» Дюбуа і сочинитель «різних повчальних книжок Еккартсгаузен є люди божевільні»²⁴¹.

Розділяючи науку і релігію, Осиповський зазначав, що природознавство опановує сили, які приписувалися богам, замінює могутність божества могутністю людини, здатної пізнати природу і керувати нею. Говорячи про фізичну науку, Осиповський стверджував: «Можна сказати, що через неї стаємо ми володарями Природи; найстрашніші її сили, які в давнину у владу єдиним найпершим богам неба на відзнаку великої сили їх віддавалися, тепер за допомогою її (тобто фізики. — Д. О.) у нашій владі перебувають»²⁴².

На початку XIX ст. Осиповський був у числі перших російських учених, які виступили із критикою німецької ідеалістичної філософії, зокрема систем Лейбніца, Канта, Шеллінга і ряду положень фіхтеанської філософії. Протиставляючи ідеалістичній натурфілософії матеріалістичне вчення про природу, Осиповський писав, що німецька філософія «з часів Канта, віднявши у розуму природну основу понять, не залишила розуму нашому нічого, крім витворів самих фантазій»²⁴³. Ілюструючи це положення на прикладі шеллінгіанства, Осиповський вказував: «Щодо філософії Шеллінга, то вона саме і є переважно фантазією»²⁴⁴.

Осиповський одним із перших на Україні піддавав аргументованій критиці кантівський апіоризм. Поширюючи матеріалістичне положення «ніщо з нічого не народжується» на галузь гносеології, Осиповський показав, що точка зору апіоризму відроджує схоластичну віру в «творіння з нічого». Так, критикуючи апіоризм Канта у промові «Про простір і час», він вказував: «Легко повсрити, що речі ні про що таке поняття в нас породити не можуть, чого в них немає і до них не належить; бо коли вони можуть породити в нас яке-небудь поняття, то має бути необхідним, щоб цьому поняттю, яке в нас від них походить, відповідало щось, що до них належить; інакше могло б статися, що ніщо породжувало щось»²⁴⁵.

На протигагу апіоризму Осиповський розвивав учення про емпіричне походження людських знань. В «Курсі математики», підкреслюючи дослідне походження геометричних понять і доводячи практичну зумовленість математики, Осиповський поси-

²⁴¹ Журн. «Русская старина», 1876, поябрь, стор. 484.

²⁴² Т. Ф. Осиповский, Торжество Московского главного народного училища, М., 1795, стор. 9—10.

²⁴³ Т. Ф. Осиповский, Рецензии на сочинения Дудровича, цит. за журн. «Русская старина», 1876, ноябрь, стор. 470.

²⁴⁴ Там же.

²⁴⁵ Т. Ф. Осиповский, Речи, говоренные., стор. 8.

лався на землеробство у давньому Єгипті, яке породило потребу в розвиткові геометричних уявлень ще на світанку цивілізації. Він наводив розгорнуту аргументацію на доказ чуттєво-емпіричної основи походження понять, зокрема поняття простору.

Т. Ф. Осиповський виступав із критикою натурфілософської концепції динамізму. Він критикував динамічну систему Канта за ігнорування реальних закономірностей природи і емпіричних фактів, за спробу підмінити фізичні дослідження природи апріорними конструкціями. В промові «Про динамічну систему Канта» Осиповський твердив: «...Ця система... в природі, принаймні, на мою думку, існувати не може»²⁴⁶. Основна хиба кантівського динамізму, зазначав Осиповський, полягає у відриві діючих сил від матерії. Матерію, говорив він, не можна відривати від руху, а отже, силу не можна розглядати як нематеріальну субстанцію.

На противагу динамічним уявленням Канта і Шеллінга Осиповський твердив, що в суті фізичних процесів лежать не духовні сили, а матеріальні частинки — корпускули, або, як він говорив, «стихійні речовини» (за аналогією з стародавніми матеріалістами, які називали матеріальні основи фізичних явищ «стихіями»). Елементарні корпускули матерії, або «стихійні речовини», виступали в Осиповського фактичним синонімом атомів у тому розумінні, в якому розуміла їх класична фізика. Це — першоелементи матеріального світу, які не можна розкласти і поділити. Правда, теоретично заперечуючи необмежену ділимість «стихійних речовин», або корпускул, Осиповський разом з тим стверджував, що практично цієї межі поділу досягти не можна і що в принципі про властивості атомів ми на даному етапі вірогідно судити не можемо, бо наука ще не пізнала закономірностей атомних взаємодій.

Матерія, з точки зору Осиповського, активна, здатна до руху. Доводячи абсолютність руху в матеріальній природі, Осиповський підкреслював відносність спокою: «Не можна заперечувати, щоб тіла, які здаються нам у спокої, не мали руху»²⁴⁷.

Визнаючи матеріальність світу та його атрибутів, Осиповський виступав з різкою критикою ідеалістичних уявлень про суб'єктивність простору і часу. Його критика ідеалізму в цьому питанні була спрямована проти апріоризму Канта як основної і найпопулярнішої ідеї в тогочасному природознавстві. Осиповський говорив, що немає ніяких підстав визнавати існування «простору або часу тільки в нас». Він доводив, що докази Канта не дають жодних підстав для висновку про «неіснування їх (простору і часу. — Авт.) у природі»²⁴⁸.

²⁴⁶ Т. Ф. Осиповский, Речи, говоренные., стор. 10.

²⁴⁷ Там же, стор. 14.

²⁴⁸ Там же, стор. 6.

Спираючись на дані природознавства, Осиповський на про- тивагу суб'єктивно-ідеалістичним поглядам Канта показав, що простір і час існують об'єктивно, а наші поняття про них народжуються під впливом зовнішнього світу на наші органи чуттів. Відстоюючи матеріалістичну точку зору в поясненні простору і часу, Осиповський писав: «...простір і час є умовами буття речей в самій природі і в них самих, а не тільки такі, що існують в нашому способі почування»²⁴⁹.

Осиповський відкидав волонтаристську концепцію, яка за- мінює об'єктивні закономірності суб'єктивною сваволею, і дово- див об'єктивність, незалежність від пізнання законів природи. Доводячи загальну закономірність і необхідність у навколиш- ньому світі, він відкидав телеологію, як релігійно-ідеалістичну фальсифікацію законів природи. Осиповський виступив із кри- тикою ідеалістичного принципу «заздалегідь встановленої гар- монії» і показав, що цей принцип є антинауковим і абсурдним.

Найважливішим методом у вивченні явищ природи Осипов- ський вважав аналітичний метод. Проте аналіз він не проти- ставляв синтезові, а вважав за можливе їх взаємне доповнення у дослідженнях справжньої суті явищ. «Отже, — писав він у «Курсі математики», — природно слід було б кожне досліджен- ня починати шляхом аналітичним, вживаючи пізніше, для вдо- сконалювання пізнання, шлях синтетичний»²⁵⁰. Осиповський та- кож зазначав, що для правильного розуміння будь-якого явища, необхідно вивчити і дослідити його конкретно, в різних відно- шеннях, проявах, видах, просторових і часових залежностях. Проте матеріалізм його носив метафізичний характер. Метафі- зична обмеженість привела вченого до ряду хибних положень. Однак характерні для метафізичного матеріалізму помилки не применшують великого значення творів Осиповського, про- йнятих пафосом боротьби з ідеалізмом.

Активна боротьба Осиповського за матеріалізм, його гостра критика різних ідеалістичних теорій, викриття обскурантизму та містико-релігійної реакції, захист матеріалістичних основ розвитку природознавства становили одну з яскравих сторінок в історії передової філософської та науково-природознавчої думки не лише на Україні, але і в Росії в першій половині ХІХ ст. Погляди Осиповського мали вплив на формування сві- тоглядю багатьох прогресивних учених і мислителів у Росії і сприяли зміцненню передових матеріалістичних традицій рос- ійської та української науки.

Осиповський виховав цілу плеяду вчених, які працювали на Україні. Серед них були такі прогресивні діячі науки, як мате- матики Архангельський і Павловський, астроном Затеплинський

²⁴⁹ Т. Ф. Осиповский, Речи, говоренные., стор. 14.

²⁵⁰ Т. Ф. Осиповский, Курс математики, т. 2, СПб., 1801, стор. 4.

та ін. Учень Осиповського був і видатний математик М. Ф. Остроградський.

Важливу роль у розвитку матеріалістичної думки у природознавстві відіграли праці професора фізики і фізичної географії Харківського та Одеського університетів — **Василя Івановича Лапшина** (1809—1888). В. І. Лапшин народився у Петербурзі, в сім'ї дрібного кустаря. Там же навчався в губернській гімназії, а потім на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету та у Дерптському професорському інституті. В 1835 р. Лапшин розпочав свою викладацьку діяльність у Харківському університеті на кафедрі фізики. А в 1839 р. він був обраний професором по кафедрі фізики та фізичної географії цього ж університету. Крім курсу фізики та фізичної географії Лапшин читав хімію і завідував хімічною лабораторією. В 1865 р. він працював на кафедрі фізики Одеського (Новоросійського) університету.

Як у Харківському, так і в Одеському університетах він провадив, поряд із педагогічною діяльністю, велику наукову роботу. Праці Лапшина присвячені фізичним проблемам, електричному телеграфу, дослідженню клімату м. Харкова, води Чорного моря тощо. Серед опублікованих його робіт слід назвати такі, як: «Об электрических телеграфах», «О барометре», «Об электромагнитных линиях в разных государствах», «Несколько данных, относящихся к климатологии Харькова», «О климате Харьковской области» і особливо його докторську дисертацію «Рассуждения о началах теории истечения светящейся материи», видану Харківським університетом у 1838 р., а також підручник «Опыт систематического изложения физики» у двох частинах, виданий у Харкові в 1840 р. У цих працях найяскравіше виступає природничо-історичний матеріалізм В. І. Лапшина.

У своїй науковій діяльності Лапшин виходив із визнання об'єктивного існування матеріального світу. Він твердив, що природа існує незалежно від людини і що вона є «зібранням всіх предметів, які нас оточують і діють на наше чуття»²⁵¹. Звідси його матеріалістичні міркування про предмет фізики, розуміння природи речовини і світла. Визначаючи фізику як науку, Лапшин писав, що «*пізнання сил неорганічної природи і явищ, які від них залежать, становить предмет фізики*»²⁵². І далі, конкретизуючи свої уявлення про предмет фізики, вказував, що «...предмет її (фізики. — Д. О.) є явища матерії»²⁵³.

Лапшин не сумнівався в реальному, незалежному від свідо-

²⁵¹ В. Лапшин, Опыт систематического изложения физики, Харьков, 1840, стор. 1.

²⁵² Там же, стор. 5.

²⁵³ Там же, стор. 8.

мости, існуванні матерії. Намагаючись пояснити, що саме слід розуміти під матерією, він писав: «Не вдаючись до марних міркувань про суть матерії, будемо задовольнятися тим, що вона дійсно існує в просторі, виявляючи буття своє в нескінченній і різноманітній кількості фізичних тіл»²⁵⁴.

Матерію, природу Лапшин розглядав у постійному русі. Рух він розумів тільки як переміщення тіла у просторі, тобто як механічний. «Під іменем руху розуміється, — писав він, — зміна місця або положення фізичного тіла відносно інших, що його оточують»²⁵⁵. Рух матерії, природи, за Лапшиним, «відбувається у просторі і часі».

Як матеріаліст, Лапшин намагався знайти джерело руху матерії у ній самій. Він вважав, що рух природи відбувається внаслідок певних природних сил, природа ж є активною і діяльною. Цим він намагався деякою мірою вийти за межі метафізичного розуміння природи, яке панувало в науці тієї епохи.

Матеріалістичні погляди Лапшина яскраво виявилися в захисті ним атомістичної теорії будови речовини і критиці натурфілософської динамічної системи Канта, проти якої він рішуче виступав. Лапшин піддав критиці також послідовників цієї системи в Росії, зокрема професора Московського університету М. Г. Павлова за пропаганду шеллінгіанських ідей, викладених у книзі «Основы физики». Слідом за Осиповським Лапшин доводив неспроможність динамічної системи, вважаючи, що вона побудована на цілковитій вигадці. Ідеалістичній динамічній системі він протиставляв матеріалістичну атомістичну теорію. «Всяке фізичне тіло, — писав він, — є певне поєднання неподільних частинок матерії, або *атомів*»²⁵⁶. Відстоюючи атомістичну систему, він показав її перевагу над динамічною системою. Ця перевага, за Лапшиним, полягає в тому, що на відміну від динамічної системи, атомістична теорія оснований не на вигадках, а на дослідах і спостереженнях. Тому вона дає наукове пояснення будови тіл природи. «Ми знайшли 54 різні речовини, — писав Лапшин, — і знаємо, що з них складається та незліченна і різноманітна безліч фізичних тіл, яку дає нам природа. Атомістична система з можливою ґрунтовністю і гочністю пояснює явища, які дають нам фізичні тіла, і не вдається без допомоги досліду до фантазії. Від цього, здається, анітрохи не втрачає і умовивід, бо інакше він був би недостатнім»²⁵⁷.

Великий інтерес становлять висловлювання Лапшина про природу світла, викладені ним у 1838 р. в докторській дисертації «Рассуждения о началах теории истечения светящейся ма-

²⁵⁴ В. Лапшин, Опыт систематического изложения физики, стор. 4.

²⁵⁵ Там же, стор. 31.

²⁵⁶ Там же, стор. 5.

²⁵⁷ Там же, стор. 178.

тери». В цьому питанні Лапшин виступає як передовий вчений. Він виходив з того, що світло має не духовну природу, а є чимось матеріальним. «Розглядаючи світло як матерію, — писав він, — ми повинні припустити в русі і дію на неї тих же фізичних сил, яким підлягає і всяка матеріальна частинка»²⁵⁸.

Для Лапшина характерне заперечення агностицизму: він був глибоко переконаний в силі науки, в могутності людського пізнання. Кожне досягнення науки він розглядав як вираз всесилля людського розуму і його здатності проникати в суть явищ. «А хіба розум людський, — писав Лапшин, — спершись на один чи кілька фактів, не в змозі думкою своєю проникнути в суть явища?..»²⁵⁹ Говорячи про розвиток техніки, про роль машин у житті суспільства, Лапшин відзначав у всьому цьому велику заслугу розуму людини, завдяки якому вона примушує природу служити суспільству.

Завдання наукового пізнання Лапшин вбачав у розкритті суті явищ, законів їх розвитку. Він ясно розумів, що наука несумісна із забобонами, що вона виганяє з життя людей всякі марновірства. Але, слід сказати, що все-таки Лапшин не зумів піднятися до повного атеїзму. Не будучи свідомим матеріалістом, він у своїх працях, і особливо в написаних у другій половині XIX ст., іноді згадує й бога. Та це, звичайно, не може принизити його як діяча, що, безумовно, своєю діяльністю сприяв розвитку передової науки на Україні, утвердженню в ній матеріалістичних принципів і витісненню з природознавства ідеалістичних поглядів.

У боротьбі проти ідеалізму, і особливо проти метафізики, у природознавстві важливе значення мали праці **Михайла Олександровича Максимовича** (1804—1873) першого періоду його діяльності, коли він займався переважно питаннями природознавства (з 1823 по 1834 р.). Максимович опублікував понад 100 праць з питань ботаніки, зоології, фізики, хімії та інших природничих наук.

М. О. Максимович народився на хуторі Тимківщина, Золотоніського повіту Полтавської губернії. Навчався він у Новгород-Сіверській гімназії, після закінчення якої в 1819 р. вступив до Московського університету на філологічне відділення. Через два роки, відчуваючи сильний потяг до ботаніки, Максимович перейшов на природниче відділення, яке закінчив у 1823 р.

Саме в роки навчання в університеті формується світогляд Максимовича. Тут майбутній вчений познайомився з досягненнями російської науки та культури і глибоко полюбив російський народ. Усе своє життя Максимович згадував про універ-

²⁵⁸ В. Лапшин, Рассуждения о началах теории истечения светящейся материи, Харьков, 1838, стор. 21.

²⁵⁹ В. Лапшин, О различных явлениях природы, Харьков, 1861, стор. 11.

ситет з великою любов'ю. «Я згадую і думаю про тебе з любов'ю, де б я не був, і — ніколи тебе не забуду»²⁶⁰, — писав він.

По закінченню університету Максимович залишається в ньому і веде наукову роботу в галузі ботаніки. В 1833 р. він завідує кафедрою ботаніки. В 1834 р. Максимович переходить працювати у тільки-но створений Київський університет на кафедру російської словесності. Тут протягом 11 років він працює ректором університету.

Працюючи після 1834 р. в галузі мовознавства, фольклору, етнографії, історії та археології, Максимович опублікував з цих питань понад 150 робіт. Його праці з питань природознавства, філології та історії яскраво свідчать про те, що він був видатним прогресивним ученим.

На початку своєї діяльності Максимович зазнав сильного впливу ідеалістичної натурфілософії, з якою він познайомився під час навчання в Московському університеті, зокрема слухаючи лекції М. Г. Павлова. У філософських поглядах Павлова, як і в німецькій натурфілософії, його приваблювали ідеї розвитку та єдності явищ природи. В перші роки наукової діяльності Максимович повністю поділяв натурфілософські погляди свого вчителя, а отже й ідеалістичні погляди Шеллінга та Окена; був ідеалістом, захисником та пропагандистом ідеалістичного тлумачення природи, що найяскравіше відбито у його підручнику «Главные основания зоологии или науки о животных» (1824). В цій книжці, поряд з важливими науковими положеннями та здогадами, Максимович слідом за представниками ідеалістичної натурфілософії твердив, що головне в природі не речовина, а життєва духовна сила, ідея, матеріальні ж предмети є лише виявом цієї духовної сили, ідеї.

Але захоплення Максимовича ідеалістичними поглядами на природу незабаром минає. Через деякий час під впливом нових даних природознавства, критики, якої зазнавала ідеалістична натурфілософія на сторінках російських журналів і, передусім, під впливом праць видатних російських учених М. Я. Мудрова, Є. Й. Мухіна, І. Є. Дядьковського та інших, він починає розуміти неспроможність і шкідливість основних натурфілософських ідей, критикує Шеллінга і Окена, а разом з ними і погляди М. Г. Павлова.

Уже в рецензії на книгу Д. Шелехова «Главные основания земледелия» (1826) Максимович критикує ідеалістичну натурфілософію за заперечення значення досвіду в пізнанні природи, за вимогу, щоб природознавство базувалося лише на філософському умогляді, логічних умовиводах. Максимович дорікає авторові за зневажливе ставлення до досвіду. «Шелехов, — відзначав Максимович, — виводячи все *по-своему a priori*, хотів,

²⁶⁰ М. А. Максимович, Письма о Кieve, М., 1869, стор. 43.

здається, в природі бачити більше справедливості своїх висновків, аніж саму природу, і проявив таким чином явну зневагу до дослідності (Емпірії)»²⁶¹. В цій рецензії Максимович доводив, що на противагу натурфілософії «справжня теорія існувати і удосконалюватись може лише через дослідність, без якої всяка теорія буде грою уяви»²⁶².

У 1828 р. Максимович вже критикує М. Г. Павлова за його близькість до ідей Шеллінга та Окена, погляди яких, за твердженням Максимовича, є лише «блискуча гіпотеза, поетичний погляд на природу, а не наука»²⁶³. Критикуючи Павлова, він критикував в цілому той напрям у філософії та науці, представником якого був Павлов. Журнал «Атеней», який видавав Максимович, характеризував Павлова як «складський магазин натуральної філософії Шеллінга, Окена і їх послідовників».

У своїх наступних працях з питань природознавства Максимович все більше й більше пориває з натурфілософськими поглядами, переходить на позиції матеріалізму і критикує ідеалістичний напрям у природознавстві. На відміну від натурфілософів, які розглядали природу як втілення ідеї, Максимович у своїх працях доводив матеріальність світу. В книжці «Размышление о природе» він твердив, що «вся природа виникла і виникає від єдиної загальної речовини»²⁶⁴. Максимович висловив важливу думку про безкінечну ділимість речовини, матерії.

Дуже важливими для того часу були висловлювання Максимовича про єдність неорганічної і органічної природи. Він зазначав, що органічна природа виникла з неорганічної на певному етапі її розвитку. Первісне ж виникнення живої матерії, за Максимовичем, «йшло слідом за остаточним утворенням нашої планети»²⁶⁵. Вчений вказував, що чим глибше ми проникаємо в суть природи, тим більше знаходимо в ній єдність, простоту і постійність, а разом з тим — різноманітність, у якій проявляється єдина природа.

Максимович доводив безконечність матеріального світу. «Світ такий великий, — писав він, — що нема йому міри і кінця; зірок так багато, що нема їм числа»²⁶⁶. Наша планета і вся Сонячна система є лише найдрібнішою часточкою матеріального світу, «менша, ніж крапля в морі, ніж порошинка на землі»²⁶⁷. Наука, розвиваючись, як зазначає Максимович, від-

²⁶¹ Журн. «Московский телеграф», 1826, № 8, стор. 306—307.

²⁶² Там же, стор. 307.

²⁶³ Журн. «Московский телеграф», 1828, № 7, стор. 353.

²⁶⁴ М. А. Максимович, Размышление о природе, К., 1847, стор. 85.

²⁶⁵ Журн. «Московский вестник», 1827, ч. II, стор. 48.

²⁶⁶ М. А. Максимович, Книга Наума о великом божьем мире, М., 1834, стор. 9.

²⁶⁷ Там же, стор. 45.

криває все нові системи зірок, доводить нескінченність матеріального світу. «Так, в нескінченно великому світі зоряному перед нашим поглядом постає Млечна Путь, як смуга хмарна. Телескоп... розганяє цей туман, розріджує його у незліченну кількість зірок; але за ними видніються нові млечні путі і відкриваються нові туманні плями в безодні безмежного неба»²⁶⁸.

Матеріалізм Максимовича яскраво виявився передусім у розумінні ним суті природознавства та критиці ідеалістичних і метафізичних систем «рослинного царства». Науку, теорію Максимович розглядав як відображення, узагальнення закономірностей самої природи. Тому він твердив, що «Природознавство повинно бути самою природою, в розумі нашому перетвореною в систему понять, подібно до того, як предмет який-небудь відображається в дзеркалі, або все видиме — у нашому оці»²⁶⁹. Розвиваючи цю думку, вчений зазначав, що предметом і завданням природознавства є «пізнання внутрішньої суті природи, зв'язків між творіннями її і відношень між явищами»²⁷⁰. У відповідності з таким матеріалістичним розумінням природознавства завдання створення системи рослинного світу він вбачав у тому, щоб подати цей світ у «стрункій єдності і цілісності».

Максимович рішуче критикував ідеалістичні і метафізичні системи органічного світу. Він показував неспроможність так званої німецької школи, найяскравішим представником якої був Окен. У своїй магістерській дисертації «О системах растительного царства» (1827) Максимович писав, що «Окен не стільки дбав про те, щоб представити природу в своїй системі, скільки хотів у природі показати свою систему»²⁷¹. Основний недолік школи, очолюваної Океном, полягає, за Максимовичем, у тому, що «за ідеальним напрямом цієї школи умонакреслення Системи вноситься в природу, і під нього підводяться її творіння»²⁷². Ця школа, визнаючи відповідність між розумом і природою, «цілісність природи не з неї самої виводила, а з розуму. Через це природа занадто підпорядковувалась особливому (індивідуальному) розумінню кожного...»²⁷³

У своїх працях Максимович висуває і обґрунтовує ідею розвитку природи, спростовує метафізичні уявлення про світ, доводить, що ніщо в природі не стоїть на одному місці, все перебуває в безперервному русі, розвитку. Усе в ній то виникає і підноситься, то руйнується і гине. Якщо в перших своїх працях Максимович розглядав здатність матерії до розвитку, її

²⁶⁸ М. А. Максимович, Размышление о природе, стор. 127—128.

²⁶⁹ Журн. «Новый магазин естественной истории», 1827, ч. I, стор. 7.

²⁷⁰ Журн. «Московский телеграф», 1827, № 24, стор. 294.

²⁷¹ М. А. Максимович, О системах растительного царства, М., 1827, стор. 64.

²⁷² «Ученые записки Московского университета», 1833, ч. I, стор. 42.

²⁷³ Там же, стор. 44.

«силу» як щось незалежне від матерії, то пізніше він доводив, що ця здатність — властивість самої матерії, що «речовина діяльна по суті своїй... Тут немає аналітичного поділу сили і пасивної недіяльної речовини; речовина діяла по суті, то-тожним із силою є загальне зерно, з якого розвивається світ фізичний»²⁷⁴. «Чому не визнати діяльність речовини за суть її?»²⁷⁵ — слушно запитував він в ідеалістів і метафізиків.

Визнаючи активність матерії, Максимович підкреслював, що природа являє собою безперервний ланцюг явищ, що рух становить життя природи, що «цілковитий спокій не сумісний з життям природи»²⁷⁶. Розвиток природи Максимович розумів не як тупцювання на місці, а як сходження від нижчого до вищого, від простого до складного, від єдності і простоти до складності і різноманітності. «...Справжній шлях природи, — писав він, — є сходження від нижчих до вищих, від недосконалих до досконалих»²⁷⁷. Максимович був одним з ранніх попередників Ч. Дарвіна в Росії. Ще в 20—30-х роках минулого століття він пропагував ідею про мінливість видів, протиставляючи їх креаціаністським поглядам про божественне походження видів та їх незмінність. У своїх працях Максимович намагався обґрунтувати еволюційну ідею конкретними фактами і доказами з життя рослинного світу.

Розвиток організмів він розглядав у зв'язку із зовнішніми умовами, у залежності від «певних умов», тобто від конкретних умов зовнішнього середовища. Під зовнішніми умовами Максимович розумів «місцеперебування», ґрунт, поживні речовини, температурні умови, світло, повітря. Від них залежить життя і розвиток рослинних і тваринних форм. Організми беруть із зовнішнього середовища необхідні для життя речовини, переробляючи і засвоюючи їх. Рослини і тварини, підкреслював Максимович, розвиваються «при сприянні навколишньої природи, під впливом *зовнішніх умов*»²⁷⁸. Тому вони відрізняються між собою «тим більше, чим більше відрізняються ці умови... Таким чином *клімат і ґрунт* створюють природні *відмінності*, яким підпорядковані найбільш рослини, що розсіяні по великому простору землі і ростуть на ґрунтах різноманітних»²⁷⁹.

Відстоюючи думку про те, що нові види утворюються шляхом зміни існуючих внаслідок впливу зовнішніх умов — клімату, ґрунту і т. ін., Максимович вказував, що такі зміни можуть бути стійкими і закріплюватись спадково у тому випадку, коли

²⁷⁴ Газ. «Северная пчела», № 107, 1833, стор. 827.

²⁷⁵ Журн. «Московский телеграф», 1830, № 7, стор. 348.

²⁷⁶ «Ученые записки Московского университета», 1833, ч. I, стор. 25.

²⁷⁷ Журн. «Московский телеграф», 1826, № 14, стор. 125.

²⁷⁸ М. А. Максимович, Размышление о природе, стор. 153—154.

²⁷⁹ М. А. Максимович, Основания ботаники, кн. II, Систематика растений, М., 1831, стор. 55.

зовнішні умови середовища діють досить тривалий час. Ці здогади Максимовича становлять особливий інтерес у світлі мічурінського вчення.

Виходячи з визнання того, що природа перебуває в постійному розвитку, Максимович розглядає пізнання її як складний історичний процес. Він не сумнівався в можливості пізнання всіх предметів і явищ природи, йому був чужий агностицизм. Разом з тим вчений ясно розумів складність процесу пізнання. «Природа не зразу відкриває людині свої таємниці», — твердив він²⁸⁰.

Пізнання, за Максимовичем, є нескінченний процес, бо природа нескінченна і різноманітні її предмети і явища. «Всяке нове відкриття, — зазначав він, — ввергає нас у нове незнання, з розв'язанням одного вузла зав'язується інший»²⁸¹. Розвиваючи цю думку в своїй рецензії на книжку М. Щеглова «Руководство к физике», Максимович доводив: «Безперервні спостереження і дослідження відкривають нам нові закони природи, пояснюють перед цим відкриті, відкидають попередні передбачення, породжують нові думки і сумніви»²⁸².

У розвитку науки ніякої межі «немає та й бути не може»²⁸³, — стверджував Максимович. «Наука про Природу нескінченна за властивістю самого предмета (природи. — Д. О.), так само і за властивістю розуму»²⁸⁴. Отже, так само, як природа не має меж у своїх змінах і різноманітностях, так і людське пізнання не має меж у своїй властивості її відображення. Кожне нове покоління людей, спираючись на досягнення попереднього, удосконалюючи техніку і методи пізнання природи, рухає науку вперед. «Новому поколінню, — писав Максимович, — дістається уже готовим те, чого з труднощами досягало покоління минуле. Де закінчують предки, там починають нащадки і йдуть далі»²⁸⁵.

Велику увагу приділяв М. О. Максимович питанню про метод природознавства. Він вів боротьбу як проти банального емпіризму, так і проти спекулятивного раціоналізму. Якщо в праці «Главные основания зоологии» Максимович ще недооцінював значення досвідного знання, зневажливо ставився до досвіду і вважав умоглядним методом пізнання природи, то в наступних працях він піддає рішучій критиці ідеалістичний раціоналізм. Уже в рецензії на книжку Д. Шелехова «Главные основания земледелия» Максимович говорить про те, що теорія може розвиватися і удосконалюватися тільки на основі досвід-

²⁸⁰ «Ученые записки Московского университета», 1833, ч. I, стор. 24.

²⁸¹ Журн. «Московский телеграф», 1826, № 8, стор. 314.

²⁸² Журн. «Московский телеграф», 1830, № 7, стор. 343.

²⁸³ Журн. «Московский телеграф», 1826, № 20, стор. 279.

²⁸⁴ Там же.

²⁸⁵ «Ученые записки Московского университета», 1833, ч. I, стор. 26.

них знань. «...Ми не лише знаємо щось із досвіду, — твердив: вчений, — але спочатку взагалі нічого не знаємо без досвіду, або не через посередництво його»²⁸⁶.

Необхідно відзначити, що досвід він розумів матеріалістично. В «Основаниях ботаники» Максимович вказував, що досвідне знання «це суть відбитки зовнішньої природи у зовнішніх почуттях, збережені пам'яттю»²⁸⁷. Тут Максимович висловлює думку про те, що лише на основі досвіду можна розкрити, пізнати предмети і явища такими, якими вони є насправді. Наука, за Максимовичем, не породження спекулятивного чистого мислення, а узагальнення, теоретичний вираз чуттєвих даних, досвіду. Критикуючи ідеалістичну натурфілософію, Максимович доводить, що умовивід без досвіду неминуче приводить до беззмістовних спекуляцій. Він вимагав робити умовиводи, виходячи з даних досвіду, бо науковий «умогляд є продовжений досвід у думках; він базується на чуттєвому досвіді»²⁸⁸.

Разом з тим Максимович вказував, що й банальний, або, як він його називає, «дріб'язковий емпіризм», який ігнорує філософські узагальнення і висновки, не може бути визнаний науковим методом пізнання. Для суті явищ, зв'язків між ними недосить чуттєвого пізнання. Самі чуттєві спостереження, зазначав вчений, не можуть забезпечити правильного знання про явища природи. Проникнути у внутрішню суть речей, показати зв'язки між ними можна тільки з допомогою розуму, мислення. Тому для досягнення істини необхідно поєднувати чуттєві спостереження з узагальненням їх за допомогою мислення. «Для мене, — писав Максимович, — признаюсь — дивно: як може бути досвід безрозумовий, спостереження беззмістовне?»²⁸⁹

Наголошуючи на необхідності постійного поєднання в пізнанні емпіричних даних і логічного умовиводу, Максимович писав: «Коли досвідні відомості з кола зовнішніх почуттів надходять до області розуму, і ми, порівнюючи їх, робимо умовиводи, проникаємо в причини явищ і значення предметів, тоді досвідні відомості стають знаннями умоглядними... Таким чином, кожна наука є разом з тим і *досвідна* — за своїм началом, і *умоглядна* — за висновками і викладом. Досвідні відомості становлять багатства науки, умоглядність — її душу, послідовність — її гідність. Досвідні відомості самі по собі становлять лише матеріал, речовину, яким силою розуму надається правильна форма, створюється струнка будівля науки. Так звані умовиводи без досвіду є надхмарні замки»²⁹⁰.

²⁸⁶ Журн. «Московский телеграф», 1826, № 8, стор. 312—313.

²⁸⁷ М. А. Максимович, Основания ботаники, ч. I, М., 1828, стор. 9.

²⁸⁸ Газ. «Северная пчела», 1833, № 207, стор. 826.

²⁸⁹ Там же.

²⁹⁰ М. А. Максимович, Основания ботаники, стор. 9—10.

У зв'язку з цим Максимович вимагав поєднання в пізнанні природи аналізу й синтезу, індукції й дедукції. Вихідним у пізнанні він вважав аналіз, бо «не можна добре об'єднувати, не вмюючи спочатку відрізнити належним чином». За Максимовичем, «пізнання Природи повинно бути живе, охоплює кожний предмет цільним, — таким, яким він є... Воно покірне віддано йде слідом за Природою; тому воно — природне і просте. Воно буває досвідним за своїми починаннями і умоглядним за продовженням, суворо *аналітичне* і обережно-*синтетичне*, а тому — позитивне. Воно повинно бути чуже тій штучній і насильницькій довільності, в яку легко потрапляє безтілесна абстрактність ідеалізму і бездушна матеріальність *дріб'язкового* емпіризму»²⁹¹. Отже, завдання, за Максимовичем, полягає в тому, щоб поєднати умовивід з досвідченістю, побудувати умовивід на ній. Ці чудові думки Максимовича дуже співзвучні ідеям Герцена, всебічно розвиненим у «Листах про вивчення природи».

Максимович не став до кінця послідовним матеріалістом. В його працях можна зустріти ідеалістичні і явно релігійні твердження, як наприклад: «Природа є речове одкровення думок творця та його волі». Незважаючи на це, його праці з питань природознавства завдавали суттєвого удару релігійно-ідеалістичним уявленням про створення природи богом і незмінність її, вони мали велике значення для розвитку антиметафізичних та матеріалістичних ідей у російському природознавстві, для продовження ломоносовської лінії у вітчизняній науці.

Великою заслугою М. О. Максимовича була його непримиренна боротьба проти метафізичного підходу до явищ природи як застиглих, незмінних, ізольованих одне від одного.

Хоча Максимович і не подолав повністю ідеалізму в своєму світогляді, не піднявся до свідомого філософського матеріалізму, проте в розв'язанні ряду найважливіших філософських питань природознавства він прийшов до матеріалізму. Його матеріалістичні й діалектичні ідеї були значним вкладом в історію вітчизняної філософської думки.

Твори Максимовича з питань природознавства мали вплив на ряд російських учених. З великою повагою до Максимовича ставився О. І. Герцен, який був його слухачем в Московському університеті. Після закінчення університету в листі до М. П. Огарьова від 5 липня 1833 р. О. І. Герцен писав: «Я з одним Максимовичем залишусь знайомим»²⁹².

М. О. Максимович був одним з пристрасних поборників дружби українського народу з російським. Протягом усього свого життя він палко пропагував українсько-російську єдність,

²⁹¹ М. А. Максимович, Размышление о природе, стор. 2—3.

²⁹² А. И. Герцен, Полное собрание сочинений и писем под редакцией М. К. Лемке, т. I, Пг., 1919, стор. 115.

дружбу українського та російського народів. Його праці з фольклору, літератури, історії й археології мали велике значення для зміцнення історичної дружби між українським і російським народами.

Таким чином, передові природознавці України першої половини XIX ст. у гострій ідеологічній боротьбі захищали і зміцнювали матеріалістичні принципи в науці. Вони показали, що ідеалістична філософія шкідлива для природознавства, гальмує його розвиток, що вчені повинні виходити з визнання існування незалежного від свідомості матеріального світу і пізнавати закони природи шляхом дослідного вивчення його явищ, не опускаючись при цьому до рівня банального емпіризму. Вони вимагали поєднувати досвід і умовивід, високо тримали прапор теорії. Провідними принципами наукової діяльності передові вчені проголошували єдність аналізу і синтезу, теорії і досвіду.

Аналіз боротьби за матеріалістичні ідеї в природознавстві дає можливість з цілковитою підставою визнати, що, піддаючи критиці ідеалістичні філософські вчення в природознавстві, вчені України першої половини XIX ст., безумовно, сприяли зміцненню позицій матеріалізму в науці, сприяли розвитку природознавства.

* * *

Коротка характеристика боротьби матеріалізму з ідеалізмом на Україні в першій половині XIX ст. свідчить про сильні матеріалістичні традиції передової філософської і природничо-наукової думки, традиції, які підготували розвиток матеріалістичної філософії і те величезне піднесення природознавства, яким ознаменувалася на Україні, як і в усій Росії, друга половина XIX ст. Ці традиції йдуть від М. В. Ломоносова, О. М. Радіщева і передових представників російської науки першої половини XIX ст. до українських мислителів і вчених-природознавців другої половини XIX ст. Філософська думка на Україні була складовою частиною загальноросійської філософської думки, однієї з ділянок боротьби матеріалізму з ідеалізмом.

Наведені в розділі матеріали свідчать, що в боротьбі проти філософського ідеалізму та релігії передові люди України — політичні діячі, мислителі і вчені — зробили значний внесок у розвиток філософської та соціологічної думки.

Великим досягненням філософської думки на Україні кінця XVIII і першої половини XIX ст. є розвиток діалектичних ідей, певна критика метафізики в працях передових мислителів. Вершиною ж суспільно-політичної і філософської думки цього періоду була творчість геніального українського поета, полум'яного революційного демократа і видатного мислителя Т. Г. Шевченка.

Розділ IV

РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В ПЕРІОД КАПІТАЛІЗМУ. ПЕРШІ КРОКИ МАРКСИЗМУ НА УКРАЇНІ

Під тиском економічного й політичного розвитку в Росії царський уряд змушений був видати 19 лютого 1861 р. маніфест про скасування кріпосного права. Ця селянська реформа була обмеженою, половинчастою, «кріпосницькою реформою і не могла бути іншою, — писав В. І. Ленін, — бо її проводили кріпосники»¹. Однак, будучи по своїй суті буржуазною реформою, вона розчистила шлях для розвитку капіталізму в країні.

Пореформений економічний розвиток України, як і всієї Росії, характеризується порівняно швидким розвитком капіталізму і розоренням селянства. Пограбовані селяни опинились в злиднях. Відрізки і викупні платежі в ряді губерній України були більшими, ніж в інших частинах Російської імперії. Якщо, наприклад, в середньому по Росії відрізки становили 18 процентів селянських земель, то в Харківській губернії вони дорівнювали 28 процентам, у Полтавській — 39,2, в Катеринославській — 38,9. Обезземелення й непосильні викупні платежі лягали величезним тягарем на селянство.

В міру розвитку капіталізму на селі відбувалося розорення основної маси селянства, з одного боку, і зростання куркульства, — з другого. «На кінець XIX століття з 10 мільйонів селянських дворів було приблизно 6,5 мільйона бідняцьких, 2 мільйони середняцьких, 1,5 мільйона куркульських»².

Про розорення селянства свідчить, зокрема, факт збільшення кількості безкінних господарств. На 1882 р. їх було на Україні близько 43 процентів загальної кількості селянських господарств. На Лівобережній Україні безкінні господарства становили близько 44 процентів, а на Правобережжі — до 50. Все це багатомільйонне безземельне і малоземельне се-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.

² «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1963, стор. 12.

лянство зазнавало найжорстокішої експлуатації від поміщиків і куркульства. Кабальні умови оренди поміщицької землі, надмірні податки змушували селян у пошуках заробітків кидати села і йти в міста, поповнюючи лави зростаючого сільсько-господарського і промислового пролетаріату.

Пореформена епоха характеризується також дальшим загостренням класової боротьби, численними селянськими повстаннями, посиленням впливу революційно-демократичної ідеології на прогресивні сили України. Яскравим свідченням цього впливу є поширення творів Чернишевського, Добролюбова, Писарева, Антоновича і, особливо, Герцена. Революційно-демократична література, зокрема «Полярная звезда» і «Колокол», передавалися із рук до рук. Твір Герцена «Хрещена власність» часто знаходили у селах під час «заспокоєння» селянських заворушень в Чернігівській та інших губерніях³. Про поширення «Колокола» можна судити з повідомлень начальника київської повітової поліції від 5 грудня 1861 р. київському генерал-губернаторові: «Не могу не згадати, — говорилося в цьому повідомленні, — про напружений стан умів всіх прошарків, більш або менш освічених, на які дуже негативно впливає відомий журнал «Колокол», який поширюють скрізь настільки, що майже в кожній родині його можна знайти, особливо у купців і військових. Найблагодійніша і найвідданіша людина, коли читає цей журнал, стає ворогом усього національно-російського (тобто монархічного. — Д. О.) і мріє про свободу і рівність не в душі мирному, християнському, але в душі підбурливому, революційному. Менше лиха, коли Іскандерівського лихослів'я начитається універсально освічена людина, але горе, коли його читає лише, хто вміє читати»⁴.

Особливо поширені були в народі твори видатного українського революційного демократа Тараса Шевченка. Заклик геніального поета «гострити сокиру» для того, щоб здобути волю і звільнитися від злиднів та експлуатації, доходив до свідомості все більш широких народних мас.

Революційна боротьба селянства проти залишків кріпосництва у пореформеній Росії, зростання невдоволення трудящих самодержавними порядками, розвиток національно-визвольного руху проти царизму породили народницький рух. У 60—70-х роках ХІХ ст. народники розгорнули активну діяльність. На Україні в ці роки пропагували народницьку ідеологію і вели самовіддану боротьбу проти царизму такі визначні представники народництва, як А. І. Желябов, Я. В. Стефанович, Л. Г. Дейч, В. К. Дебагорій-Мокрієвич, І. М. Ковальський, І. Ф. Фесенко, М. Ф. Фроленко та ін. У Києві, Харкові, Одесі та інших містах України виникали нелегальні народницькі гуртки.

³ Див. журн. «Русский архив», 1897, № 1, стор. 49.

⁴ Зб. «Исторические записки», т. 52, 1955, стор. 239.

Народники 60—70-х років відіграли важливу роль у розвитку революційного руху в Росії і на Україні. Але у своїй діяльності вони виходили з невірних поглядів: вважали, що на відміну від Західної Європи в Росії капіталізм не розвиватиметься, що Росія піде до соціалізму через селянську общину. Лише общину вони розглядали як вихідний пункт соціалістичного перетворення країни. Звідси віра народників у можливість селянської соціалістичної революції і визнання селянства за головну силу суспільного розвитку в Росії, зокрема на Україні. Народники заперечували авангардну роль робітничого класу в революційній боротьбі. Ці помилкові погляди ставали особливо шкідливими в міру розвитку капіталізму і зростання промислового пролетаріату.

В. І. Ленін високо оцінював революційний демократизм народників, їх заклик до революції, їх героїчну і самовіддану боротьбу проти самодержавства. Але разом з тим він відзначав, що шлях боротьби, обраний народниками, їх теоретичні погляди були глибоко помилковими і в багатьох відношеннях являли собою крок назад у порівнянні з поглядами революційних демократів 40—60-х рр., і тим більше революційних демократів другої половини XIX ст., які зазнали впливу марксизму.

Теоретичні погляди народників на общину як на джерело соціалістичного розвитку країни спрямовували революційний рух на неправильний шлях. Не розуміючи історичної ролі пролетаріату, справжніх рушійних сил революції на шляху до соціалізму, народники штовхали революційний рух до поразки.

Як вже відзначалось, у цей час спостерігається швидке зростання промислового капіталізму. Росія вступила в період дальшого розвитку і завершення промислового перевороту. На Україні зростають такі промислові центри, як Донбас, який уже на початку 70-х років вийшов на перше місце в Росії по видобутку вугілля, Криворізький металургійний район; розвивається металургійна промисловість в Маріуполі, виникають промислові підприємства в Харкові, Катеринославі, Києві та інших містах України. Широкого розмаху набирає будівництво залізниць. Основні міста України — Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Полтава, Вінниця, Миколаїв та ін., а також селища Донбасу і Кривого Рогу були зв'язані залізницями із загальноросійськими промисловими центрами і між собою.

Характеризуючи розвиток капіталізму в Росії, Ленін підкреслював: «...Після 61-го року розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття»⁵. З 1866 до 1890 р. кількість фабрик і заводів у Росії зросла з 2,5—3 тисяч до 6 тисяч. Виникли великі фабрики

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.

й заводи з машинною технікою і великим числом робітників. Загальна протяжність залізничної сітки за цей час зросла з 4 тисяч до 29 тисяч кілометрів. Швидко зростали великі міста, які відігравали роль центрів економічного, політичного й культурного життя. Але розвиток промислового капіталізму поєднувався із збереженням поміщицького землеволодіння, а тому не міг ліквідувати відсталості в сільському господарстві, де було зайнято п'ять шостих всього населення.

Швидкими темпами розвивалася промисловість і на Україні, яка на кінець XIX ст. стає основним металургійним і кам'яновугільним районом Росії. В 1890 р. частка України у загально-російському видобутку вугілля становила вже 49,9 процента, виплавка чавуну — 53 проценти. Зростає і залізнична мережа на Україні, яка на 1880 р. дорівнювала 4834 версти, тобто становила близько 23 проценти загальноросійської. Порівнюючи розвиток капіталізму в різних районах країни, Ленін відзначав, що в пореформений період «цілком визначився процес більш швидкого економічного розвитку півдня, тобто України...»⁶

В Західній Україні, яка перебувала під Австро-Угорською імперією (незважаючи на те, що там раніше була проведена селянська реформа (1848—1850 рр.), промисловість розвивалася вкрай повільно і мала дуже слабку концентрацію⁷. Там пережитки феодалізму давалися більш взнаки, ніж в інших провінціях імперії. Трудящі Галичини, Буковини, Закарпаття зазнавали важкого соціального гніту як з боку австро-німецьких, угорських та польських, так і з боку українських поміщиків та буржуазії.

Населення Західної України завжди прагнуло до об'єднання з народом Східної України, яка перебувала у складі Росії. Воно (особливо інтелігенція) стежило за визвольною боротьбою своїх східних братів, їхніми успіхами в науці, літературі й культурі. Народ Східної України в свою чергу завжди проявляв жвавий інтерес до життя західних українців. Прагнення до возз'єднання зростало і зміцнювалось у міру розвитку революційного руху в країні. Думи й сподівання західноукраїнського населення добре висловив від імені галичан великий український письменник і мислитель І. Я. Франко. Він писав: «Ми не забуваємо і не сміємо забувати, що головна сила, головне ядро нашого народу є в Росії, що... там працювали й працюють найбільші таланти нашого письменства, найкращі робітники нашої науки...»⁸

З розвитком капіталізму в Росії зростав і промисловий пролетаріат. На 1890 рік число робітників лише на великих фаб-

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 14.

⁷ Див.: «З історії західноукраїнських земель», К., 1957.

⁸ І. Я. Франко, Життя і творчість в портретах, ілюстраціях і документах. К., 1956, стор. 76.

риках, заводах, шахтах і залізницях зросло до 1432 тис. чоловік, тобто вдвоє у порівнянні з 1865 роком. Причому близько половини промислових робітників було сконцентровано на найкрупніших підприємствах, з числом робітників на кожному з них понад 500 чоловік. Всього ж робітників, зайнятих у крупній, дрібній і кустарній промисловості, на залізницях, будівництві, цукрових заводах і т. п., на кінець XIX ст. в Росії, за підрахунками В. І. Леніна, було близько 10 млн. чоловік.

На Україні число промислових робітників за період з 1860 р. до кінця XIX ст. зросло з 85,1 тис. до 360,2 тис. чоловік. Найшвидше процес росту відбувався у Катеринославській губернії, тобто в Донецькому кам'яновугільному і Криворізькому залізрудному басейнах, де число робітників на 1900 р. збільшилось у порівнянні з 1861 р. із 5,2 тис. до 101 тис. чоловік, тобто майже у 20 разів.

Формування пролетаріату на Україні відбувалось як за рахунок місцевого українського селянства, що пролетаризувалося, так і за рахунок розорених селян центральних губерній Росії, які приходили на підприємства і шахти Донбасу, заводи і фабрики Харкова, Катеринослава та інших міст. Постійне поповнення пролетаріату за рахунок розореного селянства створювало сприятливий ґрунт для впливу дрібнобуржуазної ідеології на значні прошарки пролетаріату.

Робітничий клас України був складовою частиною загальноросійського пролетаріату, одним із його найбільших загонів. Уже в 70-і роки на Україні починає зростати робітничий рух. У 1875 р. в Одесі створюється перша в Росії робітнича організація «Південноросійський союз робітників» на чолі з Є. Й. Заславським. Головну роль у визвольному русі починає відігравати робітничий клас, який вів за собою селянство. Однак у перші десятиріччя після реформи робітничий рух, при всьому його великому значенні для суспільного розвитку України, був ще ідейно незрілим і малоорганізованим.

Розвиток капіталізму на Україні, як і в усій Росії, супроводився загостренням і поглибленням класових суперечностей між селянством і поміщиками, між бідняцько-наймитськими масами селянства і куркульством, між пролетаріатом і буржуазією. Боротьба проти залишків кріпосництва в економічному і політичному житті суспільства була основою революційного руху і розвитку передової суспільно-політичної і філософської думки.

Загострення класових суперечностей і зростання революційно-визвольного руху в Росії перетворює її на «передовий загін революційного руху в Європі»⁹.

Класові суперечності на Україні доповнювались і переплі-

⁹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. 1, стор. 3.

талися з національними суперечностями. Російське самодержавство, прагнучи придушити всякий прояв національної культури, проводило політику насильственої русифікації неруських національностей, забороняло друкувати книжки та викладати в учбових закладах українською мовою. Законом від 18 травня 1876 р. заборонялося ввозити книжки українською мовою із-за кордону та ставити в театрах українські п'єси. Заборонялась українською мовою навіть публікація текстів до музики. Царський уряд намагався ліквідувати і саму назву «Україна», замінивши її словом «Малоросія».

Тяжкого соціального і національного гніту зазнало також населення західноукраїнських земель. Австро-Угорська монархія прирікала на відсталість і вимирання трудящих української національності, розпалювала національну ворожнечу. І. Франко, характеризуючи Австро-Угорську монархію як «тюрму народів», писав:

Повзе облуда, здирство, плач народу,
Цвіте бездушність, наче плісень з муру.
Ти тиснеш і кричиш: «Даю свободу!»
Дереш шкуру і мовиш: «Двигаю культуру».¹⁰

Національний гніт викликав зростання демократично-визвольного руху, що був складовою частиною демократичного руху. В. І. Ленін так сформулював суть і завдання національного руху: «В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була зв'язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва є необхідним завоювання внутрішнього ринку буржуазією, є необхідним державне згуртування територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвитку цієї мови і закріпленню її в літературі. Мова є найважливіший засіб людських стосунків; єдність мови і безперешкодний розвиток є одна з найважливіших умов дійсно вільного і широкого, відповідного до сучасного капіталізму, торгового обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті — умова тісного зв'язку ринку з усяким і кожним хазяїном або хазяйчиком, продавцем і покупцем.

Утворення *національних держав*, які найбільше задовольняють ці вимоги сучасного капіталізму, є через це тенденцією (прагненням) всякого національного руху»¹¹.

Важливим моментом українського національного руху була боротьба за безперешкодний розвиток української мови. Ленін розглядав український національний рух як рух багатомільйонного народу «до свободи і до рідної мови...»¹².

¹⁰ І. Франко, Твори в двадцяти томах (далі скрізь: Твори...).

¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 364.

¹² В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 113.

Українська буржуазія намагалася використати національно-визвольний рух у своїх інтересах, зокрема — в боротьбі за неподільне панування на українському ринку і неподільне експлуатування трудящих України. Прикриваючись лозунгами національних інтересів, буржуазія прагнула ідейно підпорядкувати трудящі маси, відвернути їх від класової боротьби проти поміщиків та капіталістів і протиставити український народ російському. Цій меті служила буржуазно-націоналістична ідеологія.

Для здійснення своїх прагнень українська буржуазія широко використовувала культурно-освітні організації, так звані «громади», що виникли на початку 60-х років XIX ст. і охоплювали широкі кола української буржуазної та дрібнобуржуазної інтелігенції. Основним своїм завданням «громади» ставили культурно-освітню діяльність, вважаючи її найважливішим засобом боротьби проти політики національного гноблення, яку проводило самодержавство. За своїм складом «громади» були неоднорідними: поряд з ліберально-націоналістичними у них були також і радикально-демократичні елементи. Останні на початку 60-х років становили в «громадах» більшість.

В громадах брали участь такі діячі науки і культури, як М. П. Драгоманов, М. І. Зібер, М. В. Лисенко, С. А. Подолинський, О. О. Потебня, М. П. Старицький та інші, які своєю діяльністю внесли цінний вклад в українську культуру, в тому числі і в соціологічну та філософську думку українського народу. Але в міру розвитку революційного робітничого руху і розмежування класових сил на Україні «громади» дедалі більше перетворювались у ліберально-націоналістичні організації, які пропагували реакційні ідеї про безкласовість української нації та про нібито ворожість інтересів українського народу інтересам інших народів, зокрема російського.

Представники буржуазно-націоналістичної думки — П. Куліш, О. Кониський, В. Антонович, О. Барвінський, С. Огоновський — у своїх працях шельмували передову демократичну російську культуру, прагнули відірвати від неї українську культуру, заперечували спільність інтересів трудящих України з інтересами трудящих російської національності, виступали проти революційного руху. В галузі філософії українські буржуазні націоналісти пропагували різного роду ідеалізм і містику, всіляко підтримуючи релігію. В процесі розвитку капіталізму, із вступом пролетаріату в революційну боротьбу, ідеологія українського буржуазного націоналізму все тісніше змикалася з реакційною монархічною ідеологією.

Розвиток революційної боротьби стимулював пошуки прогресивними силами України передової революційної теорії і створював тим самим передумови для поширення марксизму як теоретичної основи пролетарського революційного руху і

єдино послідовного наукового світогляду. Тому твори К. Маркса і Ф. Енгельса, незважаючи на всілякі заборони царського уряду, знаходили доступ до передових людей України. Марксистські ідеї починають проникати і в робітничі кола. Однак особливості історичного розвитку України і всієї Росії того часу полягали в тому, що марксизм почав поширюватися тут у період, коли через незрілість робітничого руху і відсутність робітничої революційної партії не було об'єктивної бази для його сприйняття як цільного вчення. Тому на Україні в 60—70-і роки марксизм не став ще течією суспільної думки.

Течією суспільної думки марксизм виступає в Росії і на Україні пізніше, в результаті діяльності першої російської марксистської організації — групи «Визволення праці», створеної Г. В. Плехановим у 1883 р. в Женеві. Ленін відзначав, що «Російський марксизм народився на початку 80-х років минулого століття в працях групи емігрантів (група «Визволення праці»). Але течією російської суспільної думки і складовою частиною робітничого руху марксизм в Росії став лише з половини 90-х років минулого століття, коли почалась «хвиля» марксистської літератури в Росії і соціал-демократичного робітничого руху»¹³.

Основоположники наукового комунізму уважно вивчали досвід революційної боротьби в Росії, в тому числі і на Україні: «Маркс і Енгельс були сповнені якнайщирішої віри в російську революцію і в її могутнє всесвітнє значення»¹⁴.

До перетворення пролетаріату в самостійну політичну силу панівною ідеологією в революційних колах інтелігенції була революційно-демократична ідеологія. Її носії в пошуках правильної революційної теорії в деяких питаннях близько підходили до марксизму. Трудове селянство, виразниками інтересів якого були революційні демократи, виступало революційним союзником пролетаріату. Однак це не знімало глибокої відмінності між ідеологами пореформеного селянства і марксистами. Так, наприклад, народники своїми поглядами перешкоджали проникненню марксизму в робітничий рух. Із виступом робітничого класу Росії і України як політичної революційної сили народництво і громадівство дедалі більше переходить на бік ліберальної буржуазії, яка шукає компромісу з царизмом. Частина ж ідеологів революційної демократії під впливом марксизму та класової боротьби робітничого класу еволюціонує до революційної соціал-демократії.

На кінець XIX ст. Росія, в тому числі й Україна, дуже змінилася порівняно з 40—50-и роками. Ленін так писав про це: «На зміну кріпосній Росії йшла Росія капіталістична. На зміну осілому, забитому, прирослому до свого села кріпакові, що ві-

¹³ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 345—346.

¹⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 12, стор. 325.

рив попам і боявся «начальства», виростало нове покоління селян, які побували на відхожих промислах, у містах, навчилися дечого з гіркого досвіду бродячого життя і найманої роботи. У великих містах, на фабриках і заводах чимраз збільшувалося число робітників. Поступово почали складатися об'єднання робітників для спільної боротьби з капіталістами і з урядом. Ведучи цю боротьбу, російський робітничий клас допомагав мільйонам селянства піднятися, випростатися, скинути з себе звички кріпосних рабів»¹⁵.

Згадані процеси обумовили на всьому протязі другої половини XIX ст. наростаюче загострення боротьби між прогресивною і реакційною ідеологіями і зв'язаними з ними філософськими теоріями, між матеріалістичним та ідеалістичним напрямом у філософії. Причому революційно-демократичний і матеріалістичний напрям в суспільно-політичній і філософській думці, який розвивався під впливом великих російських мислителів, передусім під впливом Чернишевського та Герцена, посилюється.

Найвизначнішими представниками передової думки на Україні цього періоду були І. Франко, С. Подолинський, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський та інші політичні діячі і письменники, які далі розвивали революційно-демократичні і матеріалістичні ідеї Т. Г. Шевченка та російських революційних демократів і ставали в ряді питань на позиції марксизму.

Чимало інших революційно-демократичних діячів другої половини XIX і початку XX ст. під впливом революційного руху в Росії і на Україні проявляли великий інтерес до марксизму, сприйняли ряд положень марксистської теорії і пропагували їх у своїх працях. Правда, вони ще не стали цілком на позиції марксизму, та знайомство з його ідеями допомогло їм в ряді питань піднятися вище за революційних демократів 40—60-х років.

До появи на Україні революційної соціал-демократії, яка повністю сприйняла марксизм як єдино послідовну наукову теорію, носіями найпередовішої суспільної думки, борцями за суспільний прогрес були ідеологи революційної демократії. Весь пореформений період на Україні характеризується гострою боротьбою революційно-демократичної ідеології проти реакційної ліберально-монархічної та буржуазно-націоналістичної ідеології, боротьбою матеріалізму проти ідеалізму.

Ідеалістичний табір на Україні був представлений професорами філософії Київської духовної академії, Київського, Харківського, Одеського університетів та інших учбових закладів, реакційними письменниками та публіцистами П. Д. Юркеви-

¹⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 62—63.

чем, С. С. Гогоцьким, М. Я. Гротом, О. О. Козловим, П. І. Ліницьким, М. А. Остроумовим, Д. І. Богдашевським, В. В. Лесевичем, П. О. Кулішем та іншими. Одні з них пропагували об'єктивний ідеалізм православно-релігійного характеру (Юркевич, Гогоцький, Куліш), інші поєднували у своїх системах об'єктивний ідеалізм із суб'єктивним (Козлов, Ліницький), деякі були прихильниками махізму (Лесевич). Ніхто з них не вніс у філософію нічого нового. У своїх системах в тій чи іншій мірі всі вони використали, по-різному підфарбовуючи, найреакційніші елементи філософії Платона, Лейбніца, Берклі, Шопенгауера, Лотце, Маха та інших ідеалістів.

Пропагуючи релігійно-ідеалістичну містику, філософи-ідеалісти заперечували матеріальність світу. Сутність речовини, згідно з поглядами професора Київської духовної академії П. С. Авсенева, становлять не матеріальні атоми, а якісь духовні «сили», і тому нібито «всяка речовина має свій дух»¹⁶. В основі світу, як вторував йому професор Одеського університету Грот, лежить не матерія, а «абсолют», який збігається «з ідеєю бога, як першооснова Всесвіту»¹⁷. Професор Київського університету Козлов твердив, що всі речі — це продукти суб'єкта, людського «я», «суть стану його свідомості, його духу».

Особливо ідеалісти нападали на матеріалістичне вчення про свідомість як функцію високоорганізованої матерії. У зв'язку з цим Юркевич, Гогоцький, Авсенев, Остроумов та інші ідеалісти злісно критикували Чернишевського та Сеченова. Виступаючи проти матеріалістичного вчення великого російського вченого І. М. Сеченова. Наприклад, Авсенев намагався довести, що мислення не є функцією мозку, що «всі частини мозку можуть бути зруйновані без розладу функцій мислення»¹⁸. Ідеалісти заперечували фізіологічну основу психічних явищ.

Фальсифікуючи успіхи науки, представники ідеалізму на Україні (Лесевич, Юркевич, Богдашевський) виступали проти матеріалістичного вчення про об'єктивність законів природи та її просторово-часових форм існування, нападали на принципи причинності, підміняли його теологією, заперечували його об'єктивну значимість. Відкидаючи закон причинності, представники ідеалістичного табору прагнули принизити науку, заперечити можливість наукового пояснення природи, намагалися всіляко опорочити такі принципи природничо-наукового розуміння світу, як атомізм і еволюціонізм.

Отже, ідеалістична реакція на Україні у другій половині XIX ст. виступала як проти самої можливості наукового пояс-

¹⁶ П. С. Авсенев, Из записок по психологии, К., 1869, стор. 45.

¹⁷ Н. Я Грот, О душе в связи с современными учениями о силе, Одесса, 1886, стор. 66.

¹⁸ П. С. Авсенев, Из записок по психологии, стор. 45.

нення природи, так і проти провідних принципів природознавства.

Як уже зазначалося, до ідеалістичного табору примикали й ідеологи українського буржуазного націоналізму, які прагнули обґрунтувати свою ідеологію і політику з позицій ідеалізму й містики.

На протилежних позиціях стояли такі прогресивні діячі України, як О. О. Потебня, М. П. Драгоманов, і, передусім, — видатні революційні демократи І. Я. Франко, С. А. Подолинський, П. А. Грабовський, Леся Українка, М. М. Коцюбинський та інші. Вони піддали різкій критиці ідеалістичну філософію, що перебувала на ідейному озброєнні російського самодержавства, поміщиків і буржуазії. Особливу увагу приділяли українські революційні демократи викриттю ідеалістичних поглядів українських буржуазних націоналістів. В їх працях посідає значне місце критика релігії, яка посилено насаджувалась на Україні російськими та українськими експлуататорами.

Представники матеріалістичного напрямку показували ідеалістичну філософію як теоретичне виправдання релігії, різновидність релігійного світогляду. Вони доводили матеріальність світу, його невпинний розвиток і закономірний характер цього розвитку. В цій боротьбі проти пануючої тоді ідеалістичної філософії матеріалісти творчо розвивали філософську думку, особливу увагу вони приділяли розробці проблем атеїзму і соціології.

Викриваючи самодержавство як найлютішого ворога поневолених народів Росії, українські революційні демократи вбачали в той же час у російському народі вірного і надійного друга українського народу, закликали трудящих України до зміцнення дружби з трудящими Росії. Вони виступали за революційне знищення існуючого ладу і визволення народу від соціального і національного гноблення, боролися за розвиток української демократичної культури, за зміцнення її зв'язків із передовою російською культурою.

І. Франко, С. Подолинський, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський та інші революційні діячі своїми творами та переконливим і натхненним художнім і науковим словом готували революційні сили, виховували борців проти царизму і капіталізму. «Слово теж є діло, — писав Ленін, — це положення безспірне для застосування до історії взагалі або до тих епох історії, коли відкритого політичного виступу мас нема»¹⁹⁻²⁰.

Надійним союзником революційних демократів у боротьбі проти філософського ідеалізму та релігії були прогресивні вчені, які, відстоюючи матеріалізм у науці, виступали з критикою

¹⁹⁻²⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 50.

релігійно-ідеалістичних поглядів. Прогресивні природознавці України своїми відкриттями і висновками завдавали відчутних ударів по ідеалістичних теоріях і рухали вперед справжню філософську науку.

Табір матеріалізму і демократії зміцнювався в міру проникнення в суспільно-політичну і філософську думку марксистських ідей.

1. Основні ідеалістичні течії

Ідеалістичні теорії на Україні в другій половині XIX ст. були винятково реакційного характеру. Якщо у XVIII та першій половині XIX ст. деякі ідеалісти ще виступали з просвітительськими, антикріпосницькими ідеями і в їхніх вченнях мали місце елементи діалектики, то в другій половині XIX ст. вони стали виступати з глибоко реакційних ідеалістичних і метафізичних позицій. В усіх ідеалістичних вченнях періоду капіталізму яскраво виявилось їх соціальне призначення — виправдати існуючий суспільний і державний лад, зміцнити позиції релігії як головної ідейної опори самодержавства, підпорядкувати науку релігійній ідеології.

В порівнянні з попередніми періодами в другій половині XIX ст. ідеалістична філософія на Україні виступає в більш витончених формах і представлена більш численною літературою. Відомими представниками реакційної ідеалістичної філософії того періоду були С. С. Гогоцький, П. Д. Юркевич, П. І. Ліницький, В. В. Лесевич. Багато в чому їх погляди поділяли і такі ідеологи українського буржуазного націоналізму, як П. О. Куліш, М. І. Костомаров та ін.

Одним із найбільш впливових ідеалістів у 50—70-х роках XIX ст. на Україні і в Росії був професор Київської духовної академії і Київського університету **Сильвестр Сильвестрович Гогоцький** (1813—1889). Будучи ідеологом філософської реакції в країні, він проповідував обскурантизм, махровий ідеалізм і теїзм. За це його гостро й суворо критикували Чернишевський, Антонович та інші представники революційно-демократичного табору в Росії.

Основні філософські праці Гогоцького — «Критический взгляд на философию Канта», «Философский словарь», «Введение в историю философии», «Диалектическая система Гегеля, ее достоинство и недостатки» тощо. Серед них особливо виділяється великий за обсягом «Философский лексикон» (чотири томи). Це — своєрідна енциклопедія філософських знань того часу, викладених з позицій ідеалізму.

Войовничий ідеалізм Гогоцького яскраво виступає у його оцінці представників матеріалістичного й ідеалістичного напрямів. Якщо ідеалістів він всіляко вихваляв, то матеріаліс-

тів завжди принижував. Чернишевський влучно вказував, що в працях Гогоцького «про кожного неідеаліста говориться одне і те ж саме: і психології він не знає, і природничі науки йому невідомі, і внутрішній досвід він відкидає, і перед фактами він падає ниць, і метафізику він з природничими науками плутає, і людину принижує і т. п. і т. ін.»²¹

З філософських учень минулого Гогоцький надавав особливого значення системам Канта і Гегеля. Відкидаючи кантівські «поступки» матеріалізові і його суб'єктивізм, Гогоцький вбачав заслугу німецького мислителя передусім у тому, що той створив таку філософію, яка відкриває шлях для зближення науки з релігією. За Гогоцьким, Кант «при повному усвідомленні достоїнства прийомів точної науки... водночас завжди проїнятий глибоким співчуттям до істин надчуттєвих»²².

Гегелівську філософську систему Гогоцький ставив вище за кантівську. Деякі положення реакційної ідеалістичної системи Гегеля стали провідними й у філософській системі самого Гогоцького. Правда, послідовним гегельянцем він не став, а лише використав окремі, найреакційніші, положення Гегеля для обґрунтування свого теїзму. Основу філософської системи Гогоцького становили найреакційніші ідеї Гегеля і Платона.

Гогоцький критикував Гегеля, як і Канта, «справа», заперечуючи не лише його діалектичний метод, а й положення про розвиток абсолютного духу. Відкидаючи метод Гегеля, Гогоцький пише: «Абсолютний діалектичний метод не може мати того значення, яке приписує йому Гегель»²³, бо він, мовляв, неминуче призведе до великих помилок. Цими великими помилками, на думку Гогоцького, є нігілізм і матеріалізм. Діалектика Гегеля, за Гогоцьким, веде до найіронічнішого нігілізму і до матеріалізму, бо, «зводячи все святе лише до форми видимого порядку світу, філософія Гегеля примушує дивитися на земне життя як на єдину ниву діяльності»²⁴. Цінними у Гегеля Гогоцький вважав лише «окремі філософські деталі».

Слід відзначити, однак, що, заперечуючи гегелівську філософію з «правих» позицій, Гогоцький використовує ряд аргументів, які звичайно фігурують у матеріалістів, що критикували Гегеля «зліва». Так, зокрема, Гогоцький відкидав спробу Гегеля реалізувати в мисленні окремого суб'єкта абсолютний дух, звести окрему свідомість до свіотворчого начала. Наша думка, пише він, не може бути основним творчим центром шуканої ідеї абсолютного, бо «перетворити свою мислячу і во-

²¹ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. VII, М., 1950, стор. 769.

²² С. С. Гогоцкий, Философский лексикон, т. 3, К., 1866, стор. 86.

²³ С. С. Гогоцкий, Введение в историю философии, К., 1871, стор. 15.

²⁴ С. С. Гогоцкий, Философский лексикон, т. 2, К., 1861, стор. 239..

лящу силу в саму причину гармонійного розвитку думки і факту в історії ми не можемо; для цього треба було б з істоти обмеженої перетворитись у необмежену і творчу»²⁵. Гогоцький підмічає навіть наявність суперечності між методом і системою у філософії Гегеля. Так, Гогоцький розцінює як заперечення розвитку зведення його до мислення, оскільки, тим самим, розвиток виступає вже з самого початку як самосвідомість свого результату. У Гегеля, пише він, «мислення, що розвивається, само задалегідь знає і накреслює всі ступені свого розвитку. Коли б це справді було так, то не стало б самої історії...»²⁶ Отже, хоча критика Гогоцьким і велася «справа», однак вона заслуговує на увагу. «Коли один ідеаліст критикує основи ідеалізму іншого ідеаліста, — писав Ленін, — від цього завжди виграє матеріалізм»²⁷.

Гогоцький критикує гегелівську філософію не за її ідеалістичний характер, а тому, що, розглядаючи людське мислення як самопізнання абсолютного духу, Гегель «прийшов до перебільшеного поняття про наше мислення і до недостатнього, принизливого — про верховну істоту, — в тому і в іншому відношенні, — до поняття однаково помилкового»²⁸. Недоліком системи Гегеля Гогоцький вважає те, що той наділив мислення людини властивостями «божественної могутності», яка творить світ. Ми не можемо погодитись, говорить Гогоцький, «з поняттям Гегеля про злитність онтології з логікою і змісту з формою в методі, — тому, що він вважає, ніби в нашому мисленні є той царствений основний творчий центр, з якого розвивається саме буття нашого духу і світу...»²⁹ Ось чому, робить висновок Гогоцький, «не можна погодитись з поняттям Гегеля про присутність у нашому духові абсолютного мислення в тому розумінні, як він його розуміє»³⁰.

З точки зору Гогоцького, в основі світу лежить не мислення, а божественний дух, бог. На його думку, «світ не міг би існувати без впливу на нього божественної всемогутності», і саме пізнання істини було б неможливе без «богоподібності нашого духу». В богові «початок всякого буття і знання»³¹. Але бог, за Гогоцьким, не пізнаваний засобами розуму і не зв'язаний з нашим мисленням. «Розум... — пише він, — не творить і не виводить шляхом умовиводів ідеї буття божого»³². Єдиним засобом засвоєння ідеї бога, як вказує Гогоцький, є не розум, а

²⁵ С. С. Гогоцький, Введение в историю философии, стор. 18.

²⁶ Там же, стор. 17.

²⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 267.

²⁸ С. С. Гогоцький, Философский лексикон, т. 2, стор. 149.

²⁹ Там же, стор. 159.

³⁰ Там же, стор. 172.

³¹ Див.: С. С. Гогоцький, Философский лексикон, т. 1, СПб., 1859, стор. 14.

³² Там же, стор. 339.

душа, почуття. В зв'язку з цим він розвиває типову для ідеалістичних шкіл на Україні «філософію серця» — вчення про «внутрішню людину», тобто душу. «У внутрішньому почутті, — пише він, — містяться всі сили духу, в почутті ж міститься це першопочаткове, що передувало виразній діяльності розуму, переконання в існуванні верховної істоти»³³.

Душа, свідомість, за Гогоцьким, це — не продукт розвитку природи і не функція людського мозку — вона незалежна від зовнішньої природи. «Душа людська, — пише він, — не результат довільного перетворення природи нижчих тварин, а творіння вищого акту божественної творчості, привідного до фізичних умов життя...»³⁴

Ідеї, за Гогоцьким, також не можуть мати нічого спільного із зовнішнім світом. Він намагався довести їх природженість і, насамперед, нерозривно пов'язати з ідеєю бога. Всі ідеї, писав він, «становлять лише окреме застосування однієї верховної ідеї до різноманітних розрядів явищ»³⁵. Звідси Гогоцький приходив до висновку, що критерієм істинності наших знань є не матеріальна природа і навіть не мислення, а бог. «Ідея буття божого, яка сама в собі містить опору своєї незаперечності, разом з тим служить вищою основою достовірності знань»³⁶. Таким чином, Гогоцький відверто намагається дати філософське обґрунтування релігії, підвести під неї теоретичні основи.

Гогоцький — найлютіший ворог матеріалізму. В ньому заперече матеріалізм як теорію, зв'язану з атеїзмом, нігілізмом і революційним рухом. Справа матеріалізму і нігілізму, писав Гогоцький, була одна, тільки в різній формі. Щодо матеріалізму й атеїзму цей захисник релігії твердив, що «матеріалізм... містить у собі всі властивості атеїзму»³⁷. Своє прагнення спростувати матеріалізм він обґрунтовував «аргументами» на зразок того, що «матеріалізм — найганебніший і найбезглуздіший напрям у філософії — перебуває в прямій суперечності з ідеєю верховної істоти і неминуче веде до атеїзму»³⁸, а атеїзм зв'язаний з революційними настроями і веде до революції. Так ідеалістична позиція в гносеології зливалася у Гогоцького з класовою позицією реакційних класів.

Як вже зазначалося, Гогоцький — ворог науки, прихильник підпорядкування її релігії. Він відкидав еволюційну теорію Дарвіна, атомістичне вчення, запекло виступав проти матеріалістичного вчення про свідомість як функцію мозку. «Матеріалістичне виведення нашої свідомості з самого мозкового апа-

³³ С. С. Гогоцький, Философский лексикон, т. 1, стор. 339.

³⁴ С. С. Гогоцький, Философский лексикон, т. 2, стор. 665.

³⁵ Там же, стор. 776.

³⁶ С. С. Гогоцький, Философский лексикон, т. 1, стор. 340.

³⁷ Там же, стор. 205.

³⁸ Там же, стор. 204.

рату, — пише він, — схоже певною мірою на те, коли б хтось став твердити, що північний полюс походить від південного»³⁹. Заперечуючи залежність свідомості від матерії, Гогоцький приходить до визнання потойбічного життя і безсмертя душі. «Віра в потойбічне життя, — пише він, — становить постійну внутрішню потребу нашого духу»⁴⁰.

Реакційних поглядів дотримувався Гогоцький і в суспільно-політичних питаннях. Він заперечував соціалістичні теорії на тій підставі, що всі вони «переважно повстають проти значення власності»⁴¹. А знищення власності, вів він далі, привело б до того, «що неможливий був би будь-який живий розвиток людини і всіх сторін її життя»⁴². Гогоцький засуджував революційний рух, виправдував розправи царизму над революціонерами.

Не менш відомим ідеологом філософської реакції на Україні і в Росії в 60-і і на початку 70-х років був професор Київської духовної академії Памфіл Данилович Юркевич (1827—1874). Саме на його ідеалістичну філософію спиралась у боротьбі проти матеріалізму взагалі і філософської теорії Чернишевського та Сеченова, зокрема, реакція на Україні протягом всієї другої половини ХІХ ст. Тому прогресивні мислителі приділяли велику увагу критиці філософських поглядів Юркевича.

Основні праці Юркевича: «Идея», «Материализм и задачи философии», «Доказательства бытия божия», «Сердце и его значение в духовной жизни человека по учению слова божьего». В 1860 р. Юркевич опублікував статтю «Из науки о человеческом духе», спрямовану проти праці Чернишевського «Антропологічний принцип у філософії». Реакційні сили в Росії цю працю Юркевича підняли буквально на щит. Катков (редактор «Русского вестника») оголосив Юркевича «справжнім і великим філософом». Реакція висунула його як основного діяча для боротьби з матеріалізмом революційно-демократичного табору. В зв'язку з цим у 1861 р. Юркевича було призначено професором, а потім деканом історико-філологічного факультету Московського університету.

Цей філософствуючий богослов ще активніше, ніж Гогоцький, виступав проти будь-якої філософської системи, де були бодай найменші прогресивні — матеріалістичні чи діалектичні — елементи. Саме тому його не могла задовольнити німецька ідеалістична філософія, зокрема філософія Гегеля. «Наука не погодилась з Гегелем, — пише він, — щоб з чистого, беззмістовного мислення або з простого прагнення мислити могли

³⁹ С. С. Гогоцький, Философский лексикон, т. 3, стор. 396.

⁴⁰ С. С. Гогоцький, Философский лексикон, т. 1, стор. 255.

⁴¹ С. С. Гогоцький, Философский лексикон, т. 4, К., 1872, стор. 384.

⁴² Там же, стор. 386.

виникнути всі поняття, всі категорії, всі форми і начала знання з його різноманітним змістом...»⁴³

Критикуючи Гегеля «справа», Юркевич показує протиріччя між методом і системою німецького мислителя. Так, критикуючи гегелівське положення про те, що «все дійсне розумне і все розумне дійсне», він зазначає, що з цього положення виходить: «дійсне є необхідний логічний потік, який не скеровується наперед створеною метою і визначеним планом — бо для цього треба було б, щоб розумне виступало за межі дійсного, було більшим і ширшим, ніж дійсне, а це суперечить положенню, що все розумне дійсне»⁴⁴, тому що розумне може бути дійсним лише в тому випадку, коли сама дійсність виникає згідно з розумом, планом, ідеалом. Але ж у Гегеля розумне не є ідеалом, а збігається з цією дійсністю. А це означає, що ні розумне не може бути дійсним, ні дійсне не може розвиватися.

Цю суперечність між тлумаченням методу і системи у гегелівській філософії Юркевич використовує для заперечення гегелівської діалектики, як і діалектичного методу взагалі. Сутність світу незмінна, проголошує він. Філософія шукає незмінного начала, щоб усунути суперечність, яка полягає в понятті незмінності, властивої чуттєвому світу. У Гегеля ж, говорить Юркевич, духовне начало підлягає вічній зміні.

Юркевич заперечує панлогізм Гегеля і замінює його патристикою (філософією серця). Він погоджувався з Гегелем, що в основі світу лежить ідея, але ідея у нього визначає існування світу не у формі причини, сили чи субстанції, а як ідеал, норму, яку перетворює етико-моральна діяльність особи. Він пише, що світ ідей — це законодавча влада, а творча воля людей — влада виконавча, «Світ визначений існувати і зберігається в ньому найвищим розумом відповідно до тих безумовних ідей, що становлять суть людського духу як моральної особи»⁴⁵.

Доводячи ідеальну суть світу, яка здійснюється відповідно до божественної мети, Юркевич замінює детермінізм телеологією. «Якби небо не мало розуму, що розраховує, то могло б статись, що корова народила б лоша і персикове дерево принесло б квіти груші. Так міркував, — продовжує Юркевич, — один стародавній мудрець і, звичайно, це міркування може служити і нині достатнім спростуванням механічного (матеріалістичного. — Д.О.) світогляду»⁴⁶. Він пише, що ідея є не субстанція, а те, чим повинні бути речі, — вона їх правда, гар-

⁴³ П. Юркевич, Доказательства бытия божия, «Труды Киевской духовной академии», 1861, т. 2, кн. 4, стор. 43.

⁴⁴ Там же, стор. 116.

⁴⁵ П. Юркевич, Доказательства бытия божия, «Труды Киевской духовной академии», 1861, т. 1, кн. 4, стор. 46.

⁴⁶ П. Юркевич, Идея, «Журнал министерства народного просвещения» (далі — ЖМНП), 1859, № 104, стор. 19.

монія, мета. Юркевич розробляє теологічний ідеалізм. Тому замість гегелівського абсолютного поняття — у нього індивідуальна особа, замість положення «все розумне дійсне, і все дійсне розумне» — формула: «Все доцільне дійсне і все дійсне — доцільне»⁴⁷. За Юркевичем «всі речі суть необхідні і невідомі органи божественних цілей»⁴⁸.

Говорячи про джерела пізнання, Юркевич заявляє, що розум може пізнавати лише загальні закони науки і безсилий перед індивідуально-конкретним, що становить суть людської історії і божественне обличчя світу. Оголошуючи етико-моральну сферу людської особи, яка нібито здійснює божественну мету, єдиною реальністю, Юркевич заперечує раціоналізм як метод.

За Юркевичем, орган пізнання божественної правди й індивідуального світу як мікрокосму є не голова, а серце, яке хоч і потребує світильника розуму, але становить той «елей», ту первісну духовну суть, якою живе світ. «Ця первісна духовна суть має, за вченням слова божого, своїм найближчим органом серце»⁴⁹.

Юркевич пише, що розум властивий для всіх людей, тому, мовляв, логічна субстанція не може становити сутність світу. В його основі лежить божественна мета, яку здійснює індивід, що є моральною особою. Мета ж пізнається не головою, а серцем. Так обґрунтовує Юркевич філософію серця. В такий спосіб пізнання Юркевич підмінює індивідуальною психологією. Органам чуття і розуму він протиставляє біблію, яку вважає єдиним джерелом знання, і серце, що є нібито єдиним шляхом до знання. Істину «ми маємо, — пише Юркевич, — в біблейському вченні про серце, де зосереджується душевне життя людини»⁵⁰.

З позицій «філософії серця» Юркевич виступав проти ідей Чернишевського і матеріалістичного вчення про зв'язок душевної діяльності людини з роботою вищих відділів центральної нервової системи та мозку. Заперечуючи проти цього зв'язку, Юркевич розглядає серце «як центр всього тілесного і духовного життя людини, як найістотніший орган і місце зосередження всіх сил, дій, рухів, бажань, почувань і думок людини з усіма їх напрямками і відтінками»⁵¹. Юркевич визнає не причинний зв'язок між мозком і душевною діяльністю, а лише зв'язок ідеальний, «доцільний», в основі якого лежить духовна суть, що її визначає серце. Так виникає концепція, користуючись словами Леніна, «безмозкої філософії», яку Юр-

⁴⁷ П. Юркевич, *Идея*, ЖМНП, 1859, № 104, стор. 95.

⁴⁸ П. Юркевич, *Доказательства бытия божия*, 1861, т. 2, кн. 4, стор. 46.

⁴⁹ П. Юркевич, *Сердце и его значение в духовной жизни человека*, «Труды Киевской духовной академии», 1860, ч. 1, стор. 73.

⁵⁰ Там же, стор. 97—98.

⁵¹ Там же, стор. 63.

кевич намагався протиставити матеріалістичній філософії Чернишевського.

Занепокоєння викликало у Юркевича посилення позицій матеріалізму і проникнення його в природознавство. «...Нині особливо матеріалізм має партію сильну, в усякому разі своєю кількістю і значенням в галузі природознавства»⁵², — писав він.

Виступаючи проти тези Чернишевського про єдність усіх проявів людської діяльності, Юркевич порівнює відношення мислення до мозку з відношенням таланту скрипаля до інструменту. Подібно до того, заявляє він, як талант скрипаля виявляється лише з допомогою скрипки, але не обумовлюється нею, так і мозок є лише апарат, що виявляє здатність до мислення, але ніяк не анатомо-фізіологічний субстрат його⁵³. Юркевич вважає неможливим походження свідомості з матерії. Зв'язок між мисленням і мозком, заявляє Юркевич, не є зв'язок генетичний. Звідси він робить висновок про неспроможність матеріалізму взагалі. «Матеріалізм не можна прийняти, — пише він, — бо не доказаний зв'язок психічного і фізіологічного»⁵⁴.

При цьому у своїй критиці матеріалізму Юркевич використовує чисто софістичні прийоми: з одного боку, він зводить матеріалізм до метафізичного матеріалізму, «доводячи» у такий спосіб його неспроможність, з другого — приписуючи усім формам матеріалізму заперечення теорії розвитку, намагається довести неможливість матеріального походження свідомості. Юркевич вважає матеріалізм спрощеним невірним світоглядом і закликає до боротьби з ним. Він пише, що матеріалізм не може знайти кінцеву причину світу, перший поштовх, перехід від матерії до руху. Позбавлений внутрішнього руху, матеріалізм може пояснити світ лише зовнішніми причинами. А це, мовляв, веде до хибної системи. «В той час, як філософія хотіла з допомогою закону причинності пояснити мінливість явищ, вона прийшла до заперечення всього цього мінливого світу і до визнання існування однієї субстанції, незмінної, яка не розвивається, не переходить в інше»⁵⁵.

Відкидаючи матеріалізм, Юркевич так само відкидає й теорію розвитку, діалектичне вчення про форми руху матерії. Для цього він звертається до механістичного природознавства, зокрема до вчення Ньютона. «Це вчення про *розвиток* матерії, мабуть, так доступне розумінню, навряд чи здалося б зрозумі-

⁵² П. Юркевич, Материализм и задачи философии, ЖМНП, 1860, № 108, стор. 4.

⁵³ П. Юркевич, Игра подспудных сил, «Русский вестник», т. 86, 1870, № 4, стор. 718.

⁵⁴ Там же, стор. 9.

⁵⁵ ЖМНП, 1860, № 108, стор. 46.

лим для якогось Ньютона, тому що Ньютон, не зваблюючись словом *розвиток*, завжди розумів би під матерією просторову масу, яка відрізняється такою якістю, як *інерція*⁵⁶. А за законом інерції матерія «не може змінюватися внутрішньо, з себе і від себе»⁵⁷. Для зміни її стану потрібна зовнішня сила. Крім того, із вчення Ньютона, каже Юркевич, випливає, що матерія може породжувати лише просторові переміщення і нічого іншого, отже, й думка не може виникнути від матерії. Тому, за Юркевичем, свідомість не можна пояснити з матерії, її слід виводити лише з іншої свідомості.

Як уже зазначалось, Чернишевський, Писарев, Антонович та інші видатні діячі революційно-демократичного табору приділяли особливу увагу критиці філософії Юркевича. Вони дали рішучу відсіч його спробам заперечити матеріалізм. Зокрема, викриттю критики матеріалізму цього лідера філософської реакції присвятив Чернишевський свою статтю «Полемічні красивості».

Таку ж різновидність релігійно-богословської течії у філософії представляв і професор Київської духовної академії **Петро Іванович Ліницький** (1839—1906), діяльність якого відноситься до 80—90-х років XIX ст. Філософські погляди Ліницького викладені у працях «Об умозрени и об отношении умозрительного познания к опыту», «Общий взгляд на философию», «Критический обзор правовых взглядов и размышлений о разных видах общественной деятельности и начал общественного благоустройства», «Пособие к изучению вопросов философии», «Обзор философских учений», «О формах и законах мышления» та ін.

Ліницький намагався примирити ідеалізм з матеріалізмом на основі ідеалізму. «І матерія і дух, — писав він, — однаково необхідні і, так би мовити, рівноправні начала буття»⁵⁸. Але «два основні начала без взаємного зв'язку і всяких між собою відносин не можуть існувати (адже існує *один* світ, а не два); отже, слід припустити, що є і щось третє, пануюче над тими двома початками... яке забезпечує зв'язок між ними»⁵⁹. Оцим третім є, за Ліницьким, безумовний абсолютний дух — вічна верховна істота, бог.

Як і Юркевич, Ліницький вбачав завдання філософії в обґрунтуванні основних положень релігії. Цілком підпорядковуючи філософію релігії, він прагнув також підпорядкувати їй і науку, вірніше, поставити науку на службу релігії. Наука, за Ліницьким, не протилежна релігії і не може ворогувати з нею.

⁵⁶ ЖМНП, 1860, № 108, стор. 20.

⁵⁷ Там же, стор. 21.

⁵⁸ П. Ліницький, Краткий очерк основных начал философии, Харьков, 1895, стор. 21.

⁵⁹ Там же.

Вона повинна допомагати їй. «Вірі релігійній, — пише Ліницький, — необхідне сприяння науки»⁶⁰. Він всіляко намагався довести, що «знання і віра, наука і релігія не тільки не виключають і не можуть замінити одна одну, а навпаки, *необхідні* одна одній, бо через релігійну віру звеличується значення науки... з другого боку, з допомогою науки поглиблюється і очищається релігійна віра...»⁶¹

Ліницький піклувався про зміцнення зв'язку між церквою і державою «з підпорядкуванням церкви державі в справах власне державних і навпаки держави — церкві в справах власне церковних»⁶². Важливим органом такого єднання церкви і держави має бути, на думку Ліницького, школа, яка для відповідності цьому призначенню повинна вважати своєю справою не тільки навчання, а й виховання. «Виховання цілком мусить бути релігійним і, отже, воно всюди має бути справою церкви»⁶³.

З позицій релігійно-ідеалістичного світогляду Ліницький виступає проти матеріалістичного вчення про генетичну залежність мислення від мозку. За Ліницьким, мислення, свідомість людини — не продукт мозку, а щось самостійне, незалежне від життєвих умов людини. Заперечуючи значення зовнішніх впливів на діяльність розуму, на виникнення ідей, Ліницький твердив, що зовнішні впливи на нашу свідомість передують їй лише в часі, але не по суті, бо із зовнішніх впливів ніколи не можуть бути виведені і пояснені внутрішні духовні явища.

Філософські погляди **Володимира Вікторовича Лесевича** (1837—1905) являють собою різновидність позитивізму. На відміну від розглянутих вище представників ідеалізму він нерідко висловлювався проти насадження релігії і містики в народі. В юнацькі роки Лесевич брав участь в національно-визвольному русі, за що був висланий з України до Сибіру на два роки. З 1882 р. жив поперемінно в Полтавській губернії і Петербурзі.

Головні філософські твори Лесевича: «Опыт критического исследования основ начал позитивной философии», «Письма о научной философии», «Что такое научная философия», «Эмпириокритицизм как единственно научная точка зрения» та ін. Всі його філософські праці пізніше видані в трьох томах.

Лесевич пройшов філософську еволюцію від позитивізму кантівського напряму до емпіріокритицистських концепцій неокантіанства і від них до емпіріокритицизму Авенаріуса і Петцольда. Він вважав емпіріокритицизм вершиною наукової філософії. В. І. Ленін характеризував Лесевича як «першого і найвидат-

⁶⁰ П. Линицкий, Об умозрени и об отношении умозрительного познания к опыту, К., 1881, стор. 29.

⁶¹ П. Линицкий, Пособие к изучению вопросов философии (элементы философского мирозерцания), Харьков, 1892, стор. 27.

⁶² Там же, стор. 132.

⁶³ Там же.

нішого російського емпіріокритика...»⁶⁴ Лесевич, як і махісти, виступав під прапором «третьої лінії» у філософії. Він писав, що філософія повинна «відкинути й ідеалізм, і наївний реалізм»⁶⁵ (читай матеріалізм. — Д. О.). У поділі філософії на два табори, матеріалістичний й ідеалістичний, Лесевич вбачає тенденцію до «занадто спрощеної термінології»⁶⁶.

Лесевич висуває концепцію позитивізму, за якою «межа між наукою і філософією повинна зникнути остаточно щодо їх змісту»⁶⁷. Згідно з цією концепцією традиційна філософська дисципліна — теорія пізнання, з характерною для неї боротьбою ідеалізму у матеріалізму, має бути відкинута.

Лесевич заперечує той факт, що наші відчуття мають за своє джерело зовнішній світ. «Причин наших відчуттів не можна шукати виключно в об'єктах... Причини відчуттів перебувають настільки ж в об'єктах, як і в суб'єкті»⁶⁸. А звідси вже недалеко й до висновку, зробленого ним: «Світла, звуку, теплоти не існує об'єктивно»⁶⁹.

Проводячи ідеалістичні махістські погляди на природу пізнання з характерним для нього запереченням об'єктивного змісту понять і відчуттів, Лесевич заперечує і об'єктивність законів науки. «Закони не існують об'єктивно, як планети чи острови, і відкриття їх є, власне кажучи, лише завершене і закінчене утворення нового поняття»⁷⁰. Цю суб'єктивно-ідеалістичну позицію Лесевич намагається довести посиленнями на сучасну науку, зокрема на неевклідову геометрію Римана, яка нібито була виведена з апріорних принципів, які не мають відношення до дійсності. «...Пангеометрія показує... — пише він, — що математичні закони не властиві реальній дійсності, а так, як і всі інші закони, створюються суб'єктом, що пізнає»⁷¹.

Лесевич розглядає істину не як щось реальне, не як щось існуюче *an sich und für sich*, а як умовне відношення між суб'єктом і об'єктом, між людиною, яка пізнає, і дійсністю, яку вона пізнає»⁷². Тим самим заперечується існування об'єктивної істини і протягується крайній релятивізм. «...Для об'єктивності чуттєвого сприйняття не існує будь-якого критерію», — пише Лесевич. Він заперечує об'єктивність даних, одержаних з практики, і трактує поняття досвіду в дусі Петцоляда, а саме: розглядає його як окремих вияв принципу найменшої витрати сил («економії мислення»). Внаслідок досвід він пере-

⁶⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 42.

⁶⁵ В. Лесевич, Собрание сочинений, т. I, М., стор. 346.

⁶⁶ В. Лесевич, Собрание сочинений, т. II, стор. 592.

⁶⁷ В. Лесевич, Собрание сочинений, т. I, стор. 557.

⁶⁸ В. Лесевич, Там же, т. I, стор. 349.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Там же, стор. 345.

⁷¹ В. Лесевич, Собрание сочинений, т. I, стор. 444.

⁷² Там же, стор. 304.

творює в суб'єктивну категорію. І таким чином Лесевич приходить до висновку, що «ми не маємо ніякого права твердити, що світ є саме таким, яким ми його собі уявляємо...»⁷³

Лесевич запозичує у махістів принцип «економії мислення» в трактовці Петцольда, позитивістську концепцію Авенаріуса розчинення філософії в науці і теорію принципової координації у своєму «оригінальному» варіанті. Він розглядає принципову координацію не як гносеологічний, а як методологічний принцип, прикриваючи, в дусі неопозитивізму, суб'єктивно-ідеалістичну суть цього принципу посиленнями на функціональну логічну залежність.

Лесевич був першим філософом, який найповніше виразив ідеологічну реакцію міжнародного махізму в російській і українській філософії. Крім нього, ідеалістичні теорії на Україні були представлені іншими визначними російськими філософами-ідеалістами, які працювали в Київському, Харківському і Одеському університетах, зокрема такими, як О. О. Козлов, М. Я. Грот та інші. До ідеалістичного табору примикали і українські буржуазні націоналісти, передусім їх ідеологи — П. О. Куліш, М. І. Костомаров. Вони особливо симпатизували релігійно-ідеалістичній філософії П. Юркевича, оскільки вона служила теоретичною основою їх націоналізму.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819—1897) — український буржуазно-націоналістичний письменник, критик і історик, один з колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства, що представляли його праве крило. Політичні погляди Куліша еволюціонували від поміркованої критики самодержавства до прославлення його, від поміщицько-буржуазного лібералізму і буржуазного націоналізму до монархізму і воєвничої буржуазно-націоналістичної ідеології. Націоналістичні тенденції Куліша нерідко перепліталися з великодержавно-шовіністичними. Якщо в 40-х роках у нього зустрічалися антикріпосницькі ідеї, то уже пізніше у його творах з'явилася ідея єднання бідних і багатих, селян з поміщиками. І він вбачав завдання у тому, «щоб убогого сусіда з багатцем з'єднати»⁷⁴.

Виступаючи начебто за український народ, Куліш разом з тим зводив наклепи на нього, на його національно-визвольний рух. Керівників же народно-визвольного руху Наливайка, Острянина, Богдана Хмельницького та ін. Куліш називав «бунтівниками», селян — «диким у своїй нестямі мужицтвом», а українське козацтво — грабіжниками і розбійниками⁷⁵.

Філософські погляди Куліша характеризуються воєвничим ідеалізмом і містицизмом релігійно-християнського напрямку.

⁷³ В. Лесевич, Собрание сочинений, т. I, стор. 352.

⁷⁴ П. Куліш, Хуторна поезія, Львів, 1882, стор. 47.

⁷⁵ П. Куліш, Крашанка русинам і полякам на великдень, Львів, 1882, стор. 17.

Він пропагував ідею про створення світу богом. Природа, за Кулішем, «влаштована божественною премудрістю». Він визнавав існування свідомості незалежно від матерії, визнавав безсмертя душі, потойбічне життя. Не випадково він переклав на українську мову біблію для «душеспасительного... читання моїм землякам, котрі в особі своїх книжників, фарисеїв і саддукеїв фабрикують козацько-гайдамацьку літературу»⁷⁶.

Виходячи з визнання національного духу як основи суспільного розвитку, Куліш створив націоналістичну «теорію» про особливості душі українця. Остання нібито має дві сторони: внутрішню — серце (почуття) і зовнішню — мислення (розум). Внутрішньою стороною українець зв'язаний тільки з Україною, а зовнішньою — з іншими народами. Своею внутрішньою стороною, суть якої становить національний дух, українець відрізняється від інших народів. Саме ця внутрішня сторона — національні почуття і національний дух, що їх пронизує, — об'єднує «панів і мужиків в один загаль», в одне ціле. Зовнішня сторона — розум, який підказує українцям необхідність мати стосунки з іншими народами і сприймати кращі сторони їхнього життя, — заважає внутрішній, тому її необхідно всіляко придушувати, підпорядковувати розум національним почуттям. Отже, головне, за Кулішем, в душі українця — національні почуття, які є проявом національного духу, що кличе до національної замкнутості й ізоляваності від інших народів, виключає інтерес до соціальних питань.

В інтересах національного духу український народ, за твердженням ідеолога буржуазного націоналізму Куліша, повинен розвиватися своїм самобутнім шляхом, зберігати хутірський характер життя — показник вищої моральності і цілісності народної душі. У статтях, виданих в 1879 р. під загальною назвою «Хуторна філософія і віддалена від світу поезія», Куліш закликав український народ «обома руками триматися» старого характеру життя і розвивати «національний дух».

Куліш та інші ідеологи українського націоналізму розуміли розвиток не як боротьбу протилежних сил, а як гармонійний процес. В українській нації, твердили вони, нема корінних суперечностей, а є гармонія національних інтересів; українці, мовляв, завжди являли собою єдине ціле, «єдиний потік»; серед українського народу не було і не буде боротьби класів.

Однією з характерних рис соціологічних поглядів Куліша є вкрай презирливе ставлення до народних мас. Він говорив, що маси не здатні на творчі діла. Лише окремі, найвидатніші, особи, прагнучи до ясної мети, визначають розвиток історичних подій.

⁷⁶ Журн. «Киевская старина», 1897, т. LVII, стор. 347.

В мистецтві Куліш ішов від консервативного романтизму, що виражався в ідеалізації минулого України; до натуралізму, до визнання творів, написаних в етнографічному плані, які, на його думку, нібито є вищим виразом художньої правди.

Микола Іванович Костомаров (1817—1885) — визначний український історик і письменник. Він багато зробив: по збиранню і публікації історичних документів. Костомаров — один з організаторів і членів Кирило-Мефодіївського товариства. За своїми політичними поглядами він був буржуазним лібералом, який відіграв значну роль у теоретичному обґрунтуванні українського буржуазного націоналізму. Зокрема, він пропагував буржуазно-націоналістичне положення про безбуржуазність української нації і єдиний національно-культурний та ідеологічний потік на Україні, з позицій лібералізму виступав проти революційної демократії. Разом з тим Костомаров позитивно оцінював возз'єднання України з Росією.

Філософські погляди Костомарова, як і Куліша, являють собою ідеалізм в його релігійно-християнській формі. Костомаров заперечував наукове значення матеріалістичної філософії. «Матеріалізм, — писав він, — приваблює до себе людей убогої духовної натури своєю легкістю і доступністю для кожного розумника раціональних доказів, придатних у справах побутових, але зовсім непридатних для високих питань про божество, про дух і безсмертя»⁷⁷.

Матеріалізм, за Костомаровим, чужий українському народові, йому притаманний релігійно-ідеалістичний світогляд. Цей народ сприйме освіту лише в тому випадку, «якщо вона даватиметься йому в православно-християнському дусі»⁷⁸.

Костомаров розглядав матеріальний світ і всі його явища як втілення божественної ідеї, духу. «Фізична природа... — він писав, — втілена у форми досконалості»⁷⁹.

Пізнання світу, за Костомаровим, полягає в розкритті духовного у фізичному. Рушійну силу історії Костомаров вбачав у релігії. Божественний дух в суспільстві проявляється в становищі і ролі народів в історії. Національна ідея, національний дух є джерелом і рушійною силою розвитку нації. За своїм національним духом, заявляв Костомаров, український народ стоїть вище від усіх (у тому числі й інших слов'янських) народів, а тому покликаний бути носієм прогресу. Як і інші ідеологи українського буржуазного націоналізму, Костомаров пропагував ідею месіанства України.

⁷⁷ Н. И. Костомаров, Сорок лет, М., 1881, стор. 90.

⁷⁸ Журн. «Основа», 1862, № 5, стор. 3.

⁷⁹ Н. Костомаров, Об историческом значении русской народной поэзии, Харьков, 1843, стор. 25.

2. Філософські і соціологічні погляди О. О. Потебні і М. П. Драгоманова

На протывагу ідеологам самодержавства та їх посібникам—лібералам і буржуазним націоналістам, які пропагували ідеалістичні й метафізичні теорії, прогресивні українські мислителі розвивали матеріалістичні й діалектичні ідеї, намагалися в тій чи іншій мірі подолати філософський ідеалізм і релігію. Це стосується не лише революційних демократів, а й «лівих» громадівців, особливо радикально-демократичних діячів. При цьому, чим ближче за поглядами до революційної демократії стояв діяч, тим рішучіше і послідовніше виступав він проти різних видів ідеалізму та метафізики.

З буржуазно-демократичних мислителів доцільно окремо розглянути, як найбільш характерні, філософські і соціологічні погляди О. О. Потебні та М. П. Драгоманова, які відіграли певну роль у розвитку прогресивної філософської та соціологічної думки на Україні в галузі суспільних наук.

Олександр Опанасович Потебня (1835—1891) — видатний український філолог, народився в селі Гаврилівці Роменського повіту Полтавської губернії. Родина, в якій ріс майбутній учений, відзначалася демократичними настроями: дядько Потебні був одним із найосвіченіших людей свого часу і симпатизував волелюбним ідеям; брат відомий як визначний революціонер-демократ, друг Герцена і Огарьова. Під час повстання у Польщі (1863—1864 рр.) він став на чолі польського повстанського загону і загинув у бою з царськими каральними військами. До революційних кіл у свій час був близький і сам О. О. Потебня.

В 1851 р. Олександр Потебня вступив до Харківського університету. Закінчивши в 1856 р. університет, він викладав у Харківській гімназії, а потім, у 1860 р., був запрошений в університет ад'юнктом. З цього часу Потебня до кінця свого життя працював у Харківському університеті. В 1875 р. він був обраний ординарним професором по кафедрі історії російської мови і літератури. В 1877 р. його обирають у Російську академію наук.

У 60-х роках О. О. Потебня став активним членом харківської «громади». Тісний контакт він підтримував також з українською колонією у Петербурзі та з київською і полтавською «громадами». Будучи активним учасником громадівського руху, Потебня, проте, порвав з харківською «громадою», як тільки в ній почали переважати ліберально-націоналістичні настрої, за що націоналісти прозвали його зрадником. Потебня, однак, ніколи не зраджував справі служіння українському народові. Він боровся за возз'єднання всіх українських земель, за розвиток української культури. Але націоналізм був йому чужий.

Потебня різко критикував ідеологію націоналізму. Він казав, що націоналізм виходить із концепції «обраних, помазаних і провіщених пророцтвом племін»⁸⁰ і тому «є завжди видом месіанізму»⁸¹. Вчений пропагував «братерське ставлення до інших народностей»⁸². Відкидаючи ідеологію націоналізму, він разом з тим надавав великого значення «народності», любові до свого народу. «Народність, — вказував вчений, — є великий історичний рушій»⁸³.

Потебня брав активну участь у визвольному русі українського народу. Він боровся проти самодержавства, за демократизацію суспільного життя, різко критикував залишки кріпосництва в Росії і на Україні, глибоко обурювався з приводу політичного безправ'я українського та інших народів Росії.

Для філософських поглядів Потебні, незважаючи на їх певну непоследовність і суперечливість, характерною була матеріалістична спрямованість. Він відстоював закон збереження і перетворення енергії, вічність і незнищуваність речовини. «Речовина, — зазначав Потебня, — не гине, а перетворюється в усе нові й нові форми»⁸⁴. Правда, вчений ще не розрізняв понять матерії і речовини, а отже, визначав матерію як «скупність атомів, до якої, як субстанції, відносяться фізичні явища»⁸⁵. Інакше кажучи, в атомах він вбачав матеріальну субстанцію фізичних процесів.

На противагу метафізичним поглядам на світ Потебня висловлював глибокий діалектичний здогад про те, що природа нескінченна не тільки з точки зору безмежності простору, тобто вшир, а й з точки зору невичерпності її явищ, тобто вглиб. «Перед людиною, — писав Потебня, — знаходиться світ, з одного боку, нескінченний вшир за простором, а, з другого, — нескінченний вглиб, нескінченний за кількістю спостережень, які можна зробити на найобмеженішому просторі, вникаючи в одну і ту саму річ»⁸⁶.

Потебня також висловлював важливу й нову для його часу думку про те, що існує «тісний зв'язок між часом і простором»⁸⁷.

⁸⁰ «Вопросы теории и психологии творчества», т. 5, 1914, стор. 291.

⁸¹ А. А. Потебня, Полное собрание сочинений, т. 1, Харьков, 1926, стор. 195.

⁸² А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, Харьков, 1905, стор. 376.

⁸³ А. А. Потебня, Мысль и язык, Харьков, 1913, стор. 222.

⁸⁴ А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 127.

⁸⁵ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. 3, Харьков, 1899, стор. 3.

⁸⁶ А. А. Потебня, Из лекций по теории словесности, Харьков, 1894, стор. 97—98.

⁸⁷ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. 4, стор. 22.

Вчений одним із перших у домарксистській філософії близько підійшов до матеріалістичного розуміння генезису людського мислення як продукту діяльності другої сигнальної системи і праці. «Людина, — писав він, — перевершує тварину, з одного боку, словом, тобто знаряддям, яке вона створила собі для удосконалення думки, з другого — машиною, тобто тим, що *крім органів своїх, даних їй природою, вона створює для дій своїх нові органи* (курсив наш. — Д. О.), знаряддя, починаючи з палиці, підойми»⁸⁸. Ця думка Потебні близька до відомої марксистської тези про те, що в знаряддях праці людина одержує нібито нові органи, і що вся історія людини є передусім історією удосконалення продуктивних сил.

Духовне життя, за словами Потебні, не самостійне, не автономне, а визначається впливом зовнішнього світу на органи чуття людини. «Не можна собі уявити, — підкреслював він, — таких дій душі, які б не були викликані зовнішніми умовами»⁸⁹. Доводячи залежність психіки людини від зовнішніх впливів матеріальних тіл, учений відмічав: «При безпосередньому сприйнятті чуттєвих вражень свідомість обмежена лише властивостями зовнішніх збуджень і самих органів»⁹⁰. З точки зору Потебні, відчуття — це не результат діяльності душі або суб'єкта взагалі, а наслідок дій зовнішнього світу на органи чуття людини. Він зазначав, що навіть у своїх фантазіях, мріях та міфологічних образах, свідомість людини не вільна від дійсності. «Хай Боян «Слова о полку Ігоревім», — писав вчений, — є міф, хай Гомер буде міф; але такі міфи не можуть створюватися без відповідної дійсності, як неможливий міф про сонячну колісницю у людей, які не знають колісниць»⁹¹.

Матеріалістично розв'язуючи питання про об'єктивне джерело пізнання, Потебня разом з тим допускав серйозні помилки суб'єктивно-ідеалістичного характеру у питанні про зворотне відношення цього емпірично обумовленого пізнання до свого об'єктивного предмету, природи. Потебня відчував недоліки домарксистського матеріалізму, його споглядальність, нездатність зрозуміти активність пізнання. Метафізична концепція наслідування природи не задовольняла вченого так само, як ідеалістична точку зору ототожнення матеріального з ідеальним.

Однак не володіючи матеріалістичною діалектикою, не розуміючи ролі суспільно-історичної практики в пізнанні, Потебня не зумів правильно розв'язати питання про діяльну, творчу сторону пізнавального відношення між суб'єктом і об'єктом і тим самим став на шлях переоцінки активності пізнання.

⁸⁸ А. А. Потебня, Из лекций по теории словесности, стор. 133.

⁸⁹ А. А. Потебня, Полное собрание сочинений, т. 1, стор. 105.

⁹⁰ Там же, стор. 95.

⁹¹ А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 13.

«Думка, — писав він, — все одно, художня чи наукова, так само не може бути тотожною з дійсністю, як спирт і сахар із зерном, картоплею і буряком»⁹². Іншими словами, людська думка переробляє предмет до невпізнання.

Потебня твердить, що суть, принцип цієї переробки полягає в тому, що людина, пізнаючи предмети і явища об'єктивного світу, відображає їх, зображуючи у свідомості за «образом й подобою своєю», і тим самим створює мислений продукт, відмінний від об'єкта. Звідси весь зміст мислення Потебня оголошує суб'єктивним: «В широкому і разом строгому розумінні, все надбання думки суб'єктивне, тобто хоч і обумовлене зовнішнім світом, але є витвір особистої творчості»⁹³.

Саме ці висловлювання Потебні і послужили основою не виправданої думки про ідеалістичні погляди вченого. Однак ці окремі ідеалістичні висловлювання не можуть служити підставою для зарахування Потебні до ідеалістичного табору. Вони відносяться до числа його помилок, зривів, які суперечать всім його думкам, спрямованим проти вищезгаданих ідеалістичних положень. Так, Потебня прямо вказує, що «наш власний світогляд є вірчий знімок з дійсного світу» (курсив наш. — Д. О.). І далі зазначає: «...Загальне, родове поняття, ідея є образ явища»⁹⁴.

Потебня твердив, що пізнання має своїм завданням найбільш точно відображення дійсності. «Вчений, — підкреслює він, — який відкриває нове, не творить, не видумує, а спостерігає і повідомляє свої спостереження якомога точніше. Так само й міфологічний образ — не видумка, не свідомодовільна комбінація даних, що є у голові, а таке їх поєднання, яке здавалось найбільш відповідним дійсності»⁹⁵. Розуміючи пізнання як відображення матеріального світу, Потебня критикує ідеалістичне вчення, що виводить світ з «чистої думки», волі чи бажання індивідуума. «Ми не можемо собі уявити свідомості з нічого, — пише він. — Все те, що людина робить, є перетворення існуючого»⁹⁶. Філософія суб'єктивного ідеалізму, за його словами, не має нічого спільного з наукою. Вона «звеличує» уявлення первісного дикуна, який сваявав, що магією слів чи ритуальною дією можна змінити світ.

Вчений боровся не тільки проти суб'єктивного, а й об'єктивного ідеалізму, теології й релігії. Критикуючи об'єктивний ідеалізм німецького мовознавця Беккера, Потебня писав: «Уже із сказаного можна бачити, в чому основна помилка Беккера. Він

⁹² А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 65.

⁹³ А. А. Потебня, Мысль и язык, стор. 154.

⁹⁴ А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 494.

⁹⁵ А. А. Потебня, О некоторых символах в славянской народной поэзии, Харьков, 1914, стор. 203.

⁹⁶ А. А. Потебня, Лекции по теории словесности, стор. 129.

приймає явища природи за втілення їх ідеї», що є ні чим іншим, як «безплідним формалізмом»⁹⁷. Об'єктивний ідеалізм, так само, як і суб'єктивний, підкреслював Потебня, відновлює релігію первісної людини.

Потебня — один з перших українських мислителів, які пов'язали критику ідеалізму з боротьбою проти націоналізму і релігії. Він показав об'єктивно-ідеалістичну основу націоналістичних концепцій на Україні. Так, викриваючи об'єктивний ідеалізм, Потебня писав з приводу ідеології націоналістів: «З великою підставою їм (йдеться про націоналістів. — Д. О.) можна докоряти за теологічну точку зору на історію, як на виконання покликання, розвітку визначених наперед начал чи як втілення задалегідь готової ідеї»⁹⁸.

Однією із заслуг Потебні є критика формалізму. Вчений говорив: «...Форма не є щось цілком віддільне від змісту, а відноситься до нього органічно, як форма кристала, рослини, тварини до процесів, що її утворили»⁹⁹. Критикуючи формалізм у мовознавстві, Потебня вперше в історії лінгвістичної науки висунув діалектичне положення про те, що «граматична форма є елемент значення слова і однорідна з його речовим значенням»¹⁰⁰. «Немає форми, — писав він, — присутність і функції якої пізнавалися б інакше, ніж за зв'язком з іншими словами і формами в розмові і мові»¹⁰¹. Потебня дав не тільки матеріалістичне розуміння форми, а й показав переходи форми у зміст і, навпаки, змісту у форму.

Одним із перших в Росії Потебня глибоко дослідив з точки зору лінгвістики проблему зв'язку мови і мислення. «Категорія нашої мови... — писав він, — тісно зв'язана з нашою думкою»¹⁰². Все, що відбувається в мові, «може бути зрозуміле лише як наслідок ускладнення думки»¹⁰³. Разом з тим, Потебня вказував, що й сама думка неможлива без мови. «В мові людина об'єктивізує свою думку і, завдяки цьому, має можливість затримувати перед собою і піддавати обробці цю думку»¹⁰⁴. Він писав, що мислення можливе тільки на базі слова. І якщо глухонімі не користуються мовою, то «не слід, однак, забувати, що вміння думати по-людському, але без слів, дається тільки словом і що глухонімії без того, хто говорить або не вивчений розмовляючими вчителями, вік залишався б майже

⁹⁷ А. А. Потебня, *Мысль и язык*, стор. 9, 10.

⁹⁸ А. А. Потебня, *Полное собрание сочинений*, т. 1, стор. 197—198.

⁹⁹ А. А. Потебня, *Из записок по теории словесности*, стор. 108.

¹⁰⁰ Там же, стор. 29.

¹⁰¹ Там же, стор. 36.

¹⁰² А. А. Потебня, *Из записок по русской грамматике*, т. 1—2, стор. 11.

¹⁰³ Там же, стор. 52.

¹⁰⁴ А. А. Потебня, *Из лекций по теории словесности*, стор. 133.

твариною»¹⁰⁵. Потебня відзначав: «Слово є засіб утворення поняття»¹⁰⁶.

Матеріалістичні погляди видатного вченого виявилися також і в його атеїзмі. Потебня протиставляв релігії природничо-наукове пояснення світу, вказував на її реакційну роль. Процес розвитку матеріального і духовного світу, як підкреслював він, виключає всяку можливість надприродного втручання. Так, говорячи про розвиток мов, він писав: «...Повільність і правильність, з якою вона здійснюється, вказує на те, що шукати для неї містичного пояснення було б так само недоречно, як, напр., для зміни земної кори і атмосфери»¹⁰⁷. Потебня критикує обскурантизм релігії, зокрема заперечення поступального розвитку природи і суспільства. Він говорить: «...Під сонцем усе нове і не буває повторення подій»¹⁰⁸.

З позицій атеїзму вчений критикує «теорію» божественного походження мови і вказує на шкідливу роль релігії, зокрема християнства, для суспільного прогресу. Бог, з точки зору Потебні, це — фантастична, вигадана, міфічна істота, яка не має нічого спільного з об'єктивною природою речей. Уявлення про бога як людиноподібну істоту, відзначав він, базуються на пережитках міфологічної свідомості. Загальний зміст цих висловлювань про бога полягає в тому, що «міфічна, на наш погляд, істота робить певну дію в природі»¹⁰⁹.

Бог — продукт людської фантазії, яка возвеличила в уявленні про божество свої власні пристрасті і пороки, казав Потебня. Викриваючи в цьому зв'язку релігійний фанатизм, він писав, що люди «колись лалили і катували на користь релігії, на догоду богам, не думаючи, що жорстоке божество, яке вимагає крові, було їх власне (висловлюючись міфологічно), жорстоке серце»¹¹⁰.

Для філософських поглядів Потебні характерна стихійна діалектика. Природу і суспільство вчений розглядав у їх розвитку. Як «зовнішня природа має свою історію», казав він, так і духовний світ, «подібно до всього існуючого має свою історію»¹¹¹. Підкреслюючи історичний характер процесу пізнання, Потебня писав: «Всяке пізнання по суті історичне і має для нас значення лише по відношенню до майбутнього»¹¹². З іменем знаменитого філолога пов'язаний новий етап у розвитку мовознавства — порівняльно-історичне мовознавство. Потебня одним із перших науково застосував принцип розвитку

¹⁰⁵ А. А. Потебня, Мысль и язык, стор. 132.

¹⁰⁶ Там же, стор. 136.

¹⁰⁷ А. А. Потебня, Мысль и язык, стор. 9.

¹⁰⁸ А. А. Потебня, Полное собрание сочинений, т. 1, стор. 195.

¹⁰⁹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. 3, стор. 408.

¹¹⁰ А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, т. 2, стор. 400.

¹¹¹ А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 110.

¹¹² Там же, стор. 25.

до теорії й історії мови, розглядав мову як суспільне явище на всіх ступенях еволюції, зумовлене історією суспільства. Він доводив, що мова має суспільну основу виникнення, вона «розвивається тільки в суспільстві»¹¹³, а «суспільство передує початку мови»¹¹⁴. Вчений навіть ставив та намагався розв'язати питання про зв'язок розвитку мови з процесом праці.

Потебня вважав, що від кожної науки необхідно вимагати історичного підходу до тієї галузі, яку вона вивчає, і разом з тим оцінювати її досягнення з історичної точки зору. Таким чином, історичні, за його словами, й ті науки, які «не носять імені історії».

Визнаючи всезагальність розвитку, Потебня, однак, не трактував його в механістичному дусі, як рух по колу, а розглядав як поступальний процес, підпорядкований законові прогресу. Розвиток, на думку вченого, є безконечний. Вище вже відзначалося, що Потебня застосував принцип розвитку до мовознавства, до теорії й історії мови. «Мова, — вказував він, — перебуває в постійному розвитку, і ніщо в ній не повинно розглядатися як щось «нерухоме»¹¹⁵. Причому розвиток мови, за його твердженням, являє собою якісний процес становлення нового «Заміна простої форми складною, — писав він, — не є тільки латкою на старе плаття, а створення нової форми думки»¹¹⁶.

Цікаво відзначити, що розвиток Потебня розглядає як процес боротьби протилежностей, заміни старого новим, появи нового, зникнення старого, руху від простого до складного, процес роздвоєння єдиного. Особливо чітко ця діалектична концепція розвитку виявляється в його поясненні історії мови — мислення. Так, аналізуючи історію розвитку речення, Потебня розглядає його з точки зору роздвоєння єдиного цілого на протилежності. Він пише, що спочатку «речення містило в собі менше єдності, основаної на протилежності головних членів, ніж нинішні»¹¹⁷. Вся історія мови й полягає, за його словами, саме в цьому вияві та розподілі протилежностей з початкової єдності. «Мова прагне знищити утворення середні між реченням і членом речення і збільшити таким чином протилежність цих категорій»¹¹⁸. Процес розподілу протилежностей Потебня відносив не тільки до історії мови, але й до розвитку природи, вказуючи на поступальний розвиток останньої від простого до складного.

¹¹³ А. А. Потебня, Мысль и язык, стор. 25.

¹¹⁴ А. А. Потебня, Мысль и язык, стор. 74.

¹¹⁵ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. 4, стор. 76.

¹¹⁶ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. 1, стор. 66.

¹¹⁷ Там же, стор. 96.

¹¹⁸ Там же, стор. 220.

Потебня підкреслював, що розвиток завжди тісно пов'язаний з наявністю двох взаємовиключних тенденцій до вмирання і народження. Він вказував на існування «закону природи, за яким смерть є початок нового життя»¹¹⁹. В цьому зв'язку Потебня критикував метафізичне положення про те, що «вмирання якихось явищ є тільки смерть і більше нічого». Всяке знищення старого, як писав він, є акт народження нового. Так, наприклад, «в живих мовах руйнування старого є разом з тим створення нового»¹²⁰. Вказуючи на зв'язок і єдність протилежностей, їх взаємну обумовленість, Потебня відзначав: «Якщо смерть є тільки смерть, то з неї не може вийти життя»¹²¹, «Де немає ненависті, там немає любові»¹²². Протилежності, з точки зору Потебні, не тільки єдині, а й здатні переходити одна в одну: те, що раніше було прогресивним, може з часом, перейшовши у свою протилежність, зробитися регресивним; «те, що необхідно для успіхів людської думки, є згодом перешкодою для дальшого її розвитку»¹²³.

Перехід протилежностей Потебня ілюструє й на прикладі взаємодії форми і змісту. «Форма і зміст — поняття відносні: В, що було змістом по відношенню до своєї форми А, може бути формою по відношенню до нового змісту, який ми назвемо С; кут, звернений вершиною вліво, є певний зміст, що має свою форму, свій начерк (напр., кут може бути гострий, тупий, прямий); але цей зміст в свою чергу є форма, в якій математика виражає одне з своїх понять»¹²⁴.

Потебня визнавав також загальний взаємозв'язок і взаємозалежність явищ у світі, в тому числі між явищами суспільного життя. «Взагалі, — відзначав він, — повинен бути зв'язок між явищами суспільного життя»¹²⁵. Відстоюючи строгий детермінізм у природі і суспільстві, Потебня писав: «Що було, те було, і не трапитися не могло за даних умов; але питання в тому, чи справді ці умови загальні і незмінні»¹²⁶.

Не можна не відзначити й елементів метафізики в поглядах Потебні. Сюди відноситься передусім переоцінка ним поступовості, еволюційності у процесі розвитку, нерозуміння якісних стрибків, твердження, що зміни відбуваються поступово.

¹¹⁹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. 1, стор. 63.

¹²⁰ Там же, стор. 534.

¹²¹ А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 601.

¹²² Там же, стор. 113.

¹²³ А. А. Потебня, Из лекции по теории словесности, Харьков, 1894, стор. 3.

¹²⁴ А. А. Потебня, Мысль и язык, стор. 149.

¹²⁵ «Письма к И. Е. Беликову», Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 18, 1909, стор. 17.

¹²⁶ А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 127.

Цінною діалектичною думкою Потебні було визнання і захист ним тези про нерозривний зв'язок теорії і практики. «Практика і теорія (в широкому розумінні слова), — писав він, — сторони, що розрізняються тільки думкою, а в дійсності тісно зв'язані. Перша (практика) сама по собі була б недостатньою для продовження діяльності, бо не давала б можливості змінити її в умовах, що змінилися. Виняткова практичність, коли б вона була можливою, була б смертю людства. Напр., до чого було б привчання волів, приготування плуга і запаси насіння, якби людина не знала і не повідомляла інших, щó, коли і як з ним робити? Те саме і щодо виняткової теоретичності»¹²⁷. Потебня підкреслював, що практика включає в себе теорію, а справжня теорія завжди практична. «Все, що входить у теорію, — казав він, — хоча б і не мало видимого зв'язку з виробництвом речей, практичне в тому розумінні, що воно змінює виробника...»¹²⁸ І розвиваючи цю думку в іншому місці, Потебня писав: «Нема такого пізнання (якщо воно правильне), яке рано чи пізно не могло б бути спрямоване на поліпшення людського життя»¹²⁹.

Ряд цікавих думок висловив Потебня і з соціологічних питань. Вище вже відзначалося, що він визнавав вирішальну роль суспільства в розвитку мови і психіки та висловив глибокий здогад про знаряддя праці як про штучні органи людини. Поряд з визнанням соціально-економічних основ людської діяльності Потебня визнавав і об'єктивний, незалежний від волі людини поділ суспільства на класи, боротьба яких, на його думку, визначає кожний даний момент сучасної історії.

Вчений звертає увагу на класові антагонізми, підкреслює глибокі суперечності між містом і селом, розумовою і фізичною працею та багатством і бідністю. Однак він зауважує, що таке становище існувало не завжди, а виникло лише у процесі історичного розвитку.

Визнаючи соціально-економічну обумовленість суспільних явищ, вчений разом з тим вказував на роль суб'єктивного фактору в історії, діяльності людей. В цьому зв'язку він критикував фаталізм Льва Толстого. Заперечуючи його концепцію про марність і неможливість активного впливу людини на життя, Потебня вказував, що особа відіграє певну роль у історії. Інакше історія перестала б мати людський характер і перетворилася б на теологію. В питанні розуміння ролі суб'єктивного фактору в історії Потебня зумів близько підійти до правильного розуміння взаємозв'язку особи й народу. «Відокремлення

¹²⁷ А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 1.

¹²⁸ Там же, стор. 2.

¹²⁹ Там же, стор. 641.

особи без відокремлення народності, — пише він, — не існує»¹³⁰.

Хоч у ряді соціологічних питань Потебня й висловлював матеріалістичні погляди, але загалом в розумінні історії суспільства він лишався ідеалістом. Так, наприклад, він переоцінював роль науки й мови в історії, вважав, що безодня між панівними і пригнобленими класами певною мірою виникла під «впливом писемності, школи і науки, які обумовлюють можливість зосереджено нерівномірного й однобічного розвитку осіб»¹³¹.

Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895) — український публіцист, літературний критик, історик, етнограф — народився в сім'ї збіднілого поміщика в м. Гадячі на Полтавщині. Вищу освіту одержав у Київському університеті на історико-філологічному факультеті. В 1864—1875 рр. в цьому ж університеті працював приват-доцентом. (Через політичну «неблагонадійність» штатним доцентом його не затвердили.) Звільнений з університету, він виїжджає за кордон, де й залишався до кінця свого життя. Там він спочатку видавав прогресивний збірник «Громада», а потім у співробітництві з Подолинським і Павликом — журнал «Громада» та твори Шевченка, Панаса Мирного, Герцена, Белінського та інших українських і російських письменників. З 1889 р. Драгоманов — професор Софійського університету. Помер у Софії.

Ще будучи студентом, Драгоманов брав активну участь у діяльності київської «громади». Він був одним з перших організаторів так званих недільних шкіл. На початку 70-х років Драгоманов зближується з демократичними колами Галичини, різко критикує церковно-клерикальну і націоналістичну ідеологію галицьких «москвофілів» та «народовців». Його виступи сприяли розвиткові демократичного руху в Галичині, який пізніше очолили Франко і Павлик.

Як дрібнобуржуазний соціаліст реформістського напрямку, Драгоманов в окремих випадках наближався до революційно-демократичної ідеології. В цілому ж він у міру зростання робітничого руху все більше й більше тяжів до табору ліберальної буржуазії. Найбільш яскраво це проявилось в ліберально-буржуазній оцінці ним ряду явищ суспільного життя і окремих діячів культури, зокрема Т. Г. Шевченка.

Однією з прогресивних сторін діяльності Драгоманова була його боротьба проти самодержавного ладу в Росії. У своїх численних памфлетах він викривав самодержавство як половне гальмо на шляху прогресивного розвитку Росії. Вчений твердив, що воно «є першою колодою на шляху економічного ви-

¹³⁰ А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 113.

¹³¹ Там же, стор. 140—141.

зволення» народу. У брошурі «Тероризм і свобода» (1880) Драгоманов заявляв: «Вивести Росію на нову дорогу може, на нашу думку, тільки *відкритий напад* на її політичний лад, напад *словом і дією*»¹³². Закликаючи прогресивну громадськість активно боротися з самодержавством, Драгоманов покладав велику надію на армію, в якій вбачав основний засіб для повалення царизму і завоювання свободи. «В Росії ж, — писав він у 1878 р., — тільки одна армія, яка так довго служила пригнобленню народу, може допомогти швидшому падінню деспотизму»¹³³.

Деякі памфлети Драгоманова проти самодержавства використовували революційні народники як прокламації. Він бере участь у виданні «Российской социально-революционной библиотеки», хоч сам не поділяв поглядів революційних народників і революційних демократів.

У своїх працях Драгоманов піддав різкій критиці капіталістичний лад, що несе трудящим злидні й експлуатацію. Багатства Росії, говорив Драгоманов, грабуються «капіталістами і притому гіршим сортом капіталістів, справжніми хижакми»¹³⁴. У приватній власності він вбачав причину поділу суспільства на багатих і бідних і основу експлуатації людини людиною. Знищити експлуатацію, за Драгомановим, можна «тільки при організації колективної праці над колективною власністю»¹³⁵. Він вважав, що соціальна несправедливість може бути усунена «тільки докорінними змінами економічного ладу»¹³⁶, тобто переходом усієї землі і всіх знарядь праці до рук трудящих. «Народна бідність, — писав Драгоманов, — буде доти, поки вся земля і всі фабрики не стануть власністю трудівників»¹³⁷.

Однак науковий соціалізм Драгоманову був чужий. Високо оцінюючи К. Маркса як ученого, він, проте, негативно ставився до марксистської теорії. Соціалізм Драгоманова був різновидністю дрібнобуржуазного утопічного соціалізму 60—70-х років XIX ст. Драгоманов не зрозумів історичної ролі робітничого класу і орієнтувався на селянство, в якому до того ж не бачив класової диференціації. Основою соціалізму, на його думку, повинна бути община — «громада» — з колективною власністю на землю і знаряддя праці. Він вважав можливим перехід до соціалізму мирним, поступовим шляхом, відкидаючи рево-

¹³² «Собрание политических сочинений М. П. Драгсманова», т. II, Париж, 1906, стор. 301.

¹³³ Там же, стор. 121.

¹³⁴ Там же, стор. 570.

¹³⁵ Там же, стор. 235.

¹³⁶ Там же, стор. 235.

¹³⁷ М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і інших, 1887—1895, т. II, Львів, 1908, стор. 347.

люційні виступи. В цьому, як бачимо, проявився вплив на Драгоманова прудоністських ідей.

Драгоманов відіграв велику роль у боротьбі українського народу за право користуватися своєю мовою, за розвиток національної культури, проти насильственої русифікації. Він викривав національне гноблення царизмом українського та інших народів Росії. Борючись проти великодержавної політики царизму, він разом з тим рішуче виступав проти українських націоналістів, проти націоналістичних планів відриву України від Росії. «Реальна політика українська в Росії, — писав він, — мусить виключати всяку думку про державний сепаратизм»¹³⁸.

Драгоманов доводив, що свобода і розвиток українського народу тісно пов'язані із свободою і розвитком інших народів, бо самодержавство є ворогом не тільки українського, а й усіх народів Росії, у тому числі і російського. «Цей ворог може бути переможений лише спільними зусиллями всіх народів Росії, які і повинні для цього організуватися як всередині себе, так і між собою»¹³⁹.

Драгоманов закликав український народ вивчати російську культуру. Викриваючи намагання українських націоналістів ототсжити передову російську культуру з російським царизмом, російський народ з його експлуататорами, Драгоманов писав, що «ми цінімо Росію декабристів, Пушкіна, Гоголя, Герцена, Белінського, Тургенева, Добролюбова, Чернишевського, — а не Росію Миколи Павловича»¹⁴⁰. Він пропагував дружбу українського і російського народів, показував, що «цілі народу великоруського такі ж самі, як і малоруського»¹⁴¹, боровся за братнє зближення слов'янських народів на демократичних засадах, викривав реакційні теорії німецьких мілітаристів, їх прагнення поневолити слов'янські народи.

Однак у своїй боротьбі проти націоналізму Драгоманов не завжди був послідовним. Він поділяв націоналістичну легенду про «безбуржуазність» української нації. Націоналістичну обмеженість він виявив і в оцінці польського повстання 1863 р., за що В. І. Ленін справедливо характеризував його як «українського міщанина».

Політична програма Драгоманова пройнята ідеями дрібнобуржуазного федералізму і запереченням державного централізму. Майбутня держава уявлялася йому як федеративний союз вільних соціалістичних общин. Цю програму різко критикував В. І. Ленін. «...Недозволено було б забувати, — писав

¹³⁸ Журн. «Народ», 1890, ч. 10, стор. 154.

¹³⁹ «Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова», т. II, Париж, стор. 302.

¹⁴⁰ Зб. «Громада», № 2, Женева, 1878, стор. 198.

¹⁴¹ Журн. «Правда», 1874, № 5, стор. 208.

Ленін, — що, відстоюючи централізм, ми відстоюємо виключно демократичний централізм. Щодо цього всяке міщанство взагалі і націоналістичне міщанство (покійний Драгоманов у тому числі) внесли таку плутанину в питання, що доводиться знов і знов приділяти час його розплутуванню»¹⁴².

Філософські погляди Драгоманова викладені в його магістерській дисертації «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» (1869), «Рай і Поступ» (1894), «Заздрі боги» (1894), «Про волю віри» (1894) та ін.

Драгоманов — прихильник матеріалістичного світогляду. У своїх філософських поглядах він виходив із того, що матеріальний світ існує вічно і не залежить від будь-яких надприродних сил. Драгоманов показує неспроможність тверджень захисників релігійно-ідеалістичного світогляду, які оголошують явища матеріального світу породженням духовних, надприродних сил. Пояснення явищ природи і суспільства, на думку Драгоманова, слід шукати в них самих. Він вважає помилкою те, що «людськість довго шукала і в масі своїй і тепер шукає пояснення причин життєвих явищ поза ними самими, в волі тих істот, якими фантазія чоловіка заселила світ»¹⁴³.

Матеріалістично розв'язує Драгоманов і питання про пізнання світу. Люди, твердив він, спроможні пізнати явища природи і суспільства. Він був переконаний у безмежній силі людського розуму. «Розум людський, — писав Драгоманов, — як би довго він не помилявся, завжди знайде шлях до істини»¹⁴⁴. І далі підкреслював: «...Люди не перестають сміливо, як Прометей, доходити до всього на світі своєю власною пробою, цебто вільною наукою!»¹⁴⁵ Причому він зазначав, що люди пізнають закони природи і розуміють істину не відразу, не повністю, а поступово, керуючись досвідом. «Чоловік доходить до всього не зразу, не самою тільки думкою, а потроху, та пробою»¹⁴⁶. В процесі людського пізнання можливі тимчасові помилки, хибні погляди і розчарування, але істина з часом буде пізнана. «Проба, наука хоч не одразу доводить людей до правди (:істини. — Авт.), хоч по дорозі дає людям і помилки, а іноді й горе, але тільки пробою та взаємною наукою люди доходять до правди»¹⁴⁷.

Драгоманов викривав реакційну суть ідеалістичної філософії, її ворожість науці, вказував на її тісний зв'язок з релі-

¹⁴² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 28.

¹⁴³ Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство, т. IV, Львів, 1907, стор. 198.

¹⁴⁴ Інститут літератури АН УРСР, Архів Драгоманова, ф. 26, л. 162.

¹⁴⁵ М. Драгоманов, Заздрі боги, К., 1906, стор. 8.

¹⁴⁶ М. Драгоманов, Нові українські пісні про громадські справи, 1764—1880, Женева, 1881, стор. 2.

¹⁴⁷ М. Драгоманов, Заздрі боги, стор. 16.

гійними поглядами на світ. Він писав, що ідеалістична філософія стародавнього світу, починаючи з Сократа чи навіть з Піфагора, «вступила в період, котрий завершився виробом думок християнських»¹⁴⁸. Драгоманов показав, що ідеалізм служить реакційним силам суспільства. Ідеалістична філософія, писав він, «в життю політичному тільки підпирала реакцію проти демократії, на користь фактичної олігархії і тиранії»¹⁴⁹.

Матеріалістичні погляди Драгоманова на природу поєднуються нерідко з діалектичним підходом до пізнання об'єктивної дійсності. Визнаючи, що всі явища суспільного життя, як і природи, перебувають у русі, розвиткові і взаємозв'язку, Драгоманов відстоює причинну обумовленість явищ. У світі нема безпричинних явищ. Причина і наслідок перебувають у взаємодії. «...В усьому на світі, — пише він, — причина й наслідок переплутуються»¹⁵⁰.

При вивченні суспільних явищ і діячів Драгоманов вимагав конкретно-історичного підходу. «Кожну людину, — відзначав він, — кожного письменника тоді лише можна оцінити як слід, коли розглянути його власне історичним, об'єктивним поглядом, та ще й на ґрунті того суспільства, в якому він виріс і працював... Таке дослідження розбиває ідоли, святі мощі, але зате дає не тільки правдивий погляд на померлих пророків, а також і міцну нитку, щоб провести нас у майбутнє...»¹⁵¹ Драгоманов підкреслював необхідність при оцінці історичних явищ виходити «з реально історичного погляду, а не абсолютно-го...»¹⁵²

Елементи діалектичного підходу виявляє Драгоманов і в порівняльно-історичному методі, який він застосовував, досліджуючи усну народну творчість.

Як матеріаліст, Драгоманов виступав проти релігії, відстоював атеїзм. Релігія, на його думку, несумісна з наукою. «Щось одне: або астрономія, або Ісус Навін; або геологія, або Мойсей; або фізика, або ходіння по водах; або фізіологія, або воскресіння мертвих; або порівняльна філологія й історія, або визнання відверто якої б то не було біблії, якої б то не було релігійної системи...»¹⁵³

Джерелом виникнення релігійних вірувань Драгоманов вважав неуттво і страх первісної людини перед грізними і незрозумілими явищами природи. «Люди, — писав він, — спершу не знали, од чого і як стаються ті появи, думали, що кожна

¹⁴⁸ М. Драгоманов, Старі хартії вільності, К., 1907, стор. 16.

¹⁴⁹ Там же, стор. 17.

¹⁵⁰ Журн. «Народ», 1892, ч. 15—18, стор. 201.

¹⁵¹ М. Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм, Львів, 1906, стор. 22.

¹⁵² М. Драгоманов, Листи на Наддніпрянську Україну, К., 1917, стор. 24.

¹⁵³ Журн. «Друг», ч. 14—15, 1876, стор. 224.

з них має свою волю, свого духа, в формі птиці, звіра або людини, що (воля, дух. — *Авт.*) кермує ними. А що люди були безсилні перед тими появами, бо не вмiли ще робити собі ні одeжі доброї, ні домiв, нiякого струменту, то дуже боялися їх, бачучи собі од їх бiльше лиха, нiж добра»¹⁵⁴. Драгоманов доводив, що не бог створив людину, а люди створили богiв за своїм образом i подобою. Він казав, що релiгiйнi уявлення є не вiчні, як твердили богослови, а що вони виникли iсторично, на певному етапi розвитку людства i змiнювалися в залежностi вiд змiни суспiльних порядкiв. «Люди не завжди мали однаковi думки про богiв, що думки тi перемiняються з часом, як перемiняються люди; так що можна сказати: як i люди, так i у їх боги»¹⁵⁵. Драгоманов щиро вiрив, що настане час, коли релiгiя зникне.

Пiддаючи рiзкiй критицi релiгiйну iдеологiю, Драгоманов пiднявся до розумiння її класового призначення. Він писав, що релiгiя «веде за собою думку про подiл людей на класи з божої волi»¹⁵⁶ i що вона завжди служила експлуататорам засобом панування над трудящими, «всiкi слова про братство мiж людьми i проти насильникiв зводяться на те, щоб терпiти, поки сам бог не схоче визволити рабiв...»¹⁵⁷

Драгоманов доводив, що релiгiя сiє ворожiсть мiж народами i нерiдко була причиною кровопролитних воєн. «З... трьох свiтових вiр, — писав він, — двi, християнська та магометанська, ворогували промiж себе, а коли всерединi їх теж почалися незгоди, то рiзнi церкви ворогували промiж себе та нищили людей не менше, коли не бiльше, як нищили їх вiйни нацiональнi»¹⁵⁸.

Викриваючи вигадки iдеологiв реакцiї про необхіднiсть релiгiї для народу, Драгоманов писав: «Не кажiть менi старих фраз про те, що релiгiя — шори протигромадських пристрастей, не кажiть уже тому, що ветхий завіт радить євреям обiкрати єгиптян... Не повторюйте i клерикальних плачiв на «злодiйства комуни» — бо вони достатньо переважаються Варфоломiївською вiтчю, карлiзмом i т. п.»¹⁵⁹ Але, не будучи матерiалiстом в питаннях iсторiї, Драгоманов не змiг зрозумiти справжнiх коренiв релiгiї i побачити правильнi шляхи її подолання.

У розумiннi iсторiї людського суспiльства Драгоманов лишався в основному iдеалiстом i метафiзиком. Він розглядав

¹⁵⁴ М. Драгоманов, Заздрi боги, стор. 1.

¹⁵⁵ Там же, стор. 2.

¹⁵⁶ Журн. «Народ», 1894, № 4, стор. 54.

¹⁵⁷ М. Драгоманов, Шевченко, українофiли й соціалiзм, стор. 30.

¹⁵⁸ М. Драгоманов, Чудацькi думки про українську національну справу, Львiв, 1892, стор. 34.

¹⁵⁹ Журн. «Друг», ч. 14—15, 1876, стор. 224.

історію суспільства як результат розвитку політичних і моральних ідей. Марксистське вчення про економіку як основу суспільного розвитку він вважав однобічним і фаталістичним, поділяв позитивістську теорію факторів. Розвиток, за Драгомановим, являє собою поступовий процес, без стрибків, без революції.

Окремі матеріалістичні ідеї властиві і соціологічним поглядам Драгоманова. До них належать передусім його висловлювання про роль праці як «найголовнішої основи суспільного життя», розуміння ним причин злиднів у суспільстві та ін. Заперечуючи вигадки реакціонерів про те, що причиною народних злиднів є лінощі, Драгоманов вказував: «найглибша причина полягає «зовсім не в лінощах, а в чомусь іншому. Це щось інше — суспільний лад економічних відносин, за яких хлоп — безземельний чи малоземельний пролетар...»¹⁶⁰

На противагу ідеалістам, які розглядали державу як основу суспільного життя, Драгоманов заявляв: «Політична форма держави є річ цілком другорядна в порівнянні з соціально-економічними відносинами...»¹⁶¹ Він вбачав у державі «кріпость для оборони панування багатих»¹⁶².

Драгоманов визнавав об'єктивну закономірність суспільного розвитку. Кожний суспільний лад, на його думку, виникає закономірно і є кроком уперед в історичному процесі. Люди повинні пізнати цю закономірність і діяти відповідно до неї. «Вся практична мудрість людська, — писав він, — може бути в тому, щоб убачити напрямку руху світового, його міру, закон, і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас»¹⁶³. Виходячи з визнання прогресивного розвитку суспільства, Драгоманов вважав, що й капіталізм не вічний, його замінить соціалістичний лад. «Певні форми колективізму і навіть комунізму рішуче насуваються на життя всіх цивілізованих народів»¹⁶⁴, — писав він.

Драгоманов виступав проти суб'єктивно-ідеалістичних, волюнтаристських поглядів на історію суспільства, як виключно результат діяльності видатної особи. Він твердив, що «хід історії мало залежить від добрих почуттів окремих осіб...»¹⁶⁵ Вирішальною силою історичного процесу він вважав народ, трудящих. Народ, підкреслював Драгоманов, не повинен розраховувати на героїв. «Мужицтву ніхто не допоможе, крім нього

¹⁶⁰ Журн. «Друг», 1876, стор. 230.

¹⁶¹ М. Драгоманов, Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит, К., 1869, стор. 286—287.

¹⁶² М. Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм, стор. 71.

¹⁶³ М. Драгоманов, Чудацькі думки про українську національну справу, стор. 294.

¹⁶⁴ «Народ», 1892, ч. 13—14, стор. 173.

¹⁶⁵ «Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова», т. 1, Париж, 1905, стор. 6.

самого»¹⁶⁶, — говорив Драгоманов. «Та жменька панів та чиновників, що стоїть в Росії над мужиком, немов чує, що трошки тільки народ передише та оглянеться навкруги себе, — то її не буде, як ранішнього туману перед сонцем»¹⁶⁷.

Драгоманов відіграв визначну роль в утвердженні матеріалістичної естетики. Він сприйняв і розвивав далі естетичні погляди революціонерів-демократів Белінського, Герцена, Чернишевського, Добролюбова, Шевченка. У своїх літературно-критичних статтях і дослідженнях у галузі фольклору й етнографії він з матеріалістичних позицій розв'язує питання про відношення мистецтва до дійсності. Аналізуючи українські народні пісні, Драгоманов прийшов до висновку, що вони «*являють поетичне відтворення реальних образів дійсності*»¹⁶⁸. З цих же позицій Драгоманов критикував теорію «мистецтва для мистецтва», доводив життєвість реалістичного напрямку в мистецтві.

Розглядаючи літературу як важливий засіб виховання народу, Драгоманов вимагав, щоб вона відповідала своєму часові та «проникала своїми образами і проблемами в глибину людського життя в суспільстві». «Інтересна література, — писав він, — росте тільки на ґрунті громадських інтересів...»¹⁶⁹ Література ж, що ігнорує інтереси народу, на його думку, приречена на виродження.

Драгоманов вимагав від письменників художньої типізації, правдивого висвітлення явищ суспільного життя, служіння народові і суспільному прогресові.

В оцінці художніх творів у літературній критиці Драгоманов закликав наслідувати приклад Белінського, Герцена, Чернишевського і Добролюбова.

3. Філософські і соціологічні погляди українських революційних демократів другої половини XIX ст.

У розвитку прогресивної філософської та соціологічної думки, в боротьбі проти реакційної ідеології на Україні в 60—90-х роках XIX ст. велику роль відіграли українські революціонери-демократи, і особливо ті з них, які сприйняли в тій чи іншій мірі ідеї марксизму.

Українські революціонери-демократи другої половини XIX ст. рішуче виступали проти філософського ідеалізму і релігії, а також проти реакційних соціологічних концепцій. Відстоюючи і розвиваючи філософський матеріалізм і діалектику,

¹⁶⁶ Зб. «Громада», № 1, Женева, 1878, стор. 23.

¹⁶⁷ Зб. «Громада», № 2, Женева, 1878, стор. 123.

¹⁶⁸ М. Драгоманов, Исторические песни малорусского народа. С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, т. I, К., 1874, стор. XVI.

¹⁶⁹ М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і інших, 1887—1895, стор. 186.

вони звертали особливу увагу на дослідження філософських проблем, які були тісно пов'язані з суспільним життям і служили меті його перетворення на засадах соціалізму.

Борючись за соціальне та національне визволення народу, українські революціонери-демократи піддавали різкій критиці поміщицько-капіталістичний лад, викривали реакційну роль самодержавства, палко закликали народні маси до боротьби за новий, справедливий лад. Обгрунтовуючи необхідність революційного перетворення експлуаторського суспільства в соціалістичне, вони доводили неспроможність і реакційність різних теорій про можливість переходу до соціалізму шляхом створення селянських і робітничих товариств, при збереженні приватної власності на засоби виробництва і політичної влади в руках експлуаторських класів. Революційні демократи викривали також наукову неспроможність і політичне призначення мальтузіанства, соціал-дарвінізму, расизму та інших реакційних соціологічних теорій, за якими виправдувалися злидні трудящих та паразитизм панівних класів, вихвалявся капіталістичний лад і заперечувався його історично минулий характер.

Представники революційно-демократичної думки цього періоду на Україні дали також глибоку критику ідеології буржуазного лібералізму та націоналізму. Особливо гостро вони виступали проти ідеології українського буржуазного націоналізму, відстоюючи і пропагуючи ідеї інтернаціоналізму та дружби народів.

У боротьбі за передову філософську, і особливо соціологічну, думку, у викритті реакційної ідеології на Україні в другій половині XIX ст. найвизначнішу роль відіграли І. Франко, С. Подолинський, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський та М. Павлик.

Особливо важливе місце в розвитку філософської та суспільно-політичної думки на Україні в 60—90-х роках XIX ст. посідає **Іван Якович Франко** (1846—1916).

Іван Якович Франко народився в сім'ї коваля в селі Нагуевичах Дрогобицького повіту в Галичині. Після закінчення сільської школи та гімназії майбутній письменник учився на філософському факультеті у Львівському університеті. Ще з студентських років і до кінця свого життя Франко брав активну участь у революційному русі, за що тричі був ув'язнений та перебував під поліцейським наглядом.

Художня творчість Франка становить цілу епоху в історії розвитку української класичної літератури. Великий письменник був разом з тим і видатним вченим-літературознавцем, істориком, економістом, філософом. У 1893 р. Франку був присуджений науковий ступінь доктора філософії, а в 1906 р. вчена

рада Харківського університету обрала його почесним доктором російської словесності.

Світогляд Франка формувався в умовах наростаючого вивольного руху трудящих мас проти соціального і національного гніту. Беручи активну участь у революційному русі, як ідеолог трудового народу, письменник наполегливо вивчав досвід революційної боротьби пригноблених класів в минулому і уважно стежив за зростанням нових революційних сил в особі робітничого класу. Франко глибоко знав передові політичні, економічні та філософські вчення свого часу, а також досягнення природознавства, особливо біології.

Франко сприйняв кращі досягнення передової української та російської суспільно-політичної і філософської думки, революційно-демократичної культури. Він з великою любов'ю ставився до літературної спадщини Тараса Шевченка, ретельно вивчав та пристрасно пропагував його твори.

Високо цінив Франко твори передових діячів російської культури, і передусім російських революційних демократів. Особливу увагу великий письменник приділяв вивченню праць Герцена і Чернишевського.

Проте Франко не зупинився на досягнутому своїми попередниками. В нових історичних умовах, під впливом робітничого руху та ідей марксизму, великий революціонер-мислитель розвинув далі революційно-демократичні та матеріалістичні погляди Шевченка, Герцена, Белінського, Чернишевського і Добролюбова. Проявляючи неабиякий інтерес до марксистської теорії, Франко вивчав і популяризував «Капітал» Маркса, «Анти-Дюрінг» Енгельса та «Маніфест Комуністичної партії». З метою популяризації він переклав на українську мову 24-й розділ першого тома «Капіталу» і частину «Анти-Дюрінга» (вступ та дві перші глави розділу «Соціалізм»). У своїх роботах Франко часто посилався на «Маніфест Комуністичної партії» та на праці Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» і «Людвіг Фейербах і кінець німецької класичної філософії» та інші праці основоположників наукового комунізму. В його світогляді значне місце займали марксистські ідеї.

В 1878 р. Франко написав брошуру «Про соціалізм» (польською мовою), в якій у популярній формі розкрив експлуаторський характер капіталістичного ладу. Викриваючи джерела прибутків, одержуваних капіталістами, Франко вказував, що капітал створюється завдяки привласненню праці робітників. «Славетний німецький соціаліст Карл Маркс ясно довів, — писав Франко, — що саме з таких тільки додаткових вартостей, ураних від робітників, постали всі капітали»¹⁷⁰.

¹⁷⁰ Іван Франко, Твори., т. 19, стор. 8.

У цій брошурі Франко роз'яснює основні положення марксистського наукового соціалізму, показує перевагу соціалізму над капіталізмом, дає характеристику основних рис майбутнього соціалістичного суспільства.

В 1881 р. Франко надрукував на сторінках львівської робітничої газети «Ргаса» свої статті: «Хто є робітник?», «Як повстала наймана праця?», «Що нам приносить праця?», «На кого працюємо?», «Хто винний?», в яких він популяризував ряд положень економічного вчення марксизму. Того ж року ці статті були видані окремою брошурою: «Про працю. Книжечка для робітників».

Франко був знайомим також із роботами Леніна, Плеханова й Лафарга. Він гаряче вітав появу російської соціал-демократичної партії, з інтересом стежив за її боротьбою та регулярно одержував ленінську газету «Іскра». В архіві письменника зберігся літографований список літератури, призначений для поширення в Галичині, в якому значиться ряд праць Маркса, Енгельса, Леніна, Плеханова і Лафарга.

Та хоч великий революціонер-демократ і сприйняв певні положення марксизму і пропагував деякі марксистські ідеї, проте, через відсталість суспільних відносин в Галичині, він не піднявся до повного сприйняття марксистської революційної теорії.

У своїх наукових, публіцистичних та художніх творах Франко піддав різкій критиці капіталістичний лад, показав непосильну працю і безправне становище трудящих, паразитизм і сваволю експлуататорських класів, палко закликав народні маси до боротьби за новий, соціалістичний лад. Вперше в українській та світовій літературі Франко в яскравих художніх образах відобразив життя робітничого класу як нової суспільної сили, що піднімалася на боротьбу проти експлуататорського ладу («Борислав сміється» тощо). Протягом усього свого життя Франко був пристрасним борцем за ліквідацію соціального та національного гніту, за воз'єднання Західної України із Східною та з Росією. Він ясно розумів, що національне питання буде розв'язане лише на основі цілковитої ліквідації соціального гніту. «Головну вагу, — говорив Франко, — клав я завжди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права»¹⁷¹. Розвиток кожної народності буде забезпечено, писав Франко, «тільки при соціалістичному ладі, бо цей лад найвільніший і забезпечує народові матеріальне існування»¹⁷².

¹⁷¹ Іван Франко, Твори..., т. 1, стор. 31.

¹⁷² Іван Франко, Твори..., т. 19, стор. 16.

Перехід до соціалізму Франко пов'язував з народною революцією, яку він вважав за бажане здійснити мирним шляхом. Однак він не відмовлявся й від застосування зброї, коли це стане необхідним. «А як війна кривава понадобиться, — писав він, — не наша буде в тім вина»¹⁷³. Письменник палко викривав псевдопатріотизм українських буржуазних націоналістів та великодержавних шовіністів, боровся за рівноправність і дружбу народів. Він доводив, що «нація, яка в ім'я державних чи яких-небудь інших інтересів, придушує, душить і сповільнює у вільному розвитку іншу націю, — рие могилу собі самій і тій державі, якій, нібито, служить це гноблення»¹⁷⁴.

Даючи рішучу відсіч нападам українських націоналістів на російський народ та його культуру, письменник чітко розмежовував російський народ від російського самодержавства, передову демократичну культуру від реакційної¹⁷⁵. Від імені українського народу та його передової інтелігенції Франко заявляв: «Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову...»¹⁷⁶

¹⁷³ І в а н Ф р а н к о, Твори..., т. 10, стор. 35.

¹⁷⁴ І в а н Ф р а н к о, Зібрання творів, т. V, К., 1951, стор. 529.

¹⁷⁵ Ідейні прислужники сучасної міжнародної реакції, і передусім українські буржуазні націоналісти, знаючи популярність імені І. Я. Франка серед трудящих багатьох країн Заходу і Сходу, всіляко намагаються видати його за українського буржуазного націоналіста, борця проти марксизму-ленінізму, ворога комунізму, противника матеріалізму та атеїзму, захисника філософського ідеалізму й релігії.

Безмежної фальсифікації зазнає літературна спадщина великого українського письменника у наклепницькій брошурі В. Дорошенка «Великий каменяр», виданій в 1956 р. в Канаді. Дорошенко прагне довести, що Іван Франко був українським буржуазним націоналістом, що нібито основним у поглядах письменника були «національні ідеї», що Франко начебто вчив «почувати себе передусім українцем, а потім членом якої-небудь партії чи табору» і т. д.

Дорошенку особливо хочеться зобразити Франка ворогом російського народу та його передових діячів — великих російських революційних демократів.

Замовчуючи вплив на Франка марксизму та популяризацію письменником творів класиків марксизму, Дорошенко на догоду своїм хазяям — імперіалістичній буржуазії — намагається зробити Франка ворогом матеріалізму, «нешадним критиком комуністичних ідей та соціал-демократичної «народної держави». Дорошенко безсоромно фальсифікує філософські погляди великого українського письменника та його ставлення до релігії. Перетворюючи матеріаліста Франка в ідеаліста та містика, він приписує письменникові віру «в божественність людського духу і його переваги над матерією». Всупереч фактові, що твори Франка носять бойовий атеїстичний характер, Дорошенко по-наклепницькому твердить, що «Франко не був ворогом ні релігії, ні церкви, ні духовенства», «як його змальовують більшовики».

¹⁷⁶ І в а н Ф р а н к о, Твори..., т. 16, стор. 354.

Франко закликав український народ зміцнювати братню дружбу з російським народом. Він писав, що трудящі Західної України повинні вважати своїм прямим обов'язком допомогти ліквідувати самодержавство в Росії, оскільки свобода та успішний національний і культурний розвиток українського народу прямо залежать від свободи й прогресу в Росії. Однак іноді письменник, проявляючи національну обмеженість, висловлювався й за ізольовану від загальноросійського революційного руху діяльність революційних організацій¹⁷⁷.

Франко був переконаним, свідомим прибічником філософського матеріалізму. У своїх творах він рішуче захищав і пропагував матеріалістичні погляди на природу. Окремі явища, говорив він, мають свій початок і кінець, проте природа в цілому вічна: «Одно лиш вічне без початку й кінця, живе і сильне, — се є матерія...»¹⁷⁸ Франко доводив, що природа при всій своїй різноманітності єдина і що її єдність полягає в матеріальності. В природі відбувається лише перехід однієї форми матерії в іншу, бо «матерія не може повстати з нематерії»¹⁷⁹. Одні форми матерії виникають з інших. У природі «все підлягає ненаситним змінам, рухові та обміну матерії»¹⁸⁰, — підкреслював Франко.

Визнаючи якісну відмінність органічної природи від неорганічної, Франко разом з тим відстоював і єдність між ними. «Природа... — зазначав він, — є завжди одна, неподільна і нерозривна»¹⁸¹. Всі частини єдиного матеріального світу являють собою різні прояви «вічного руху, що панує в природі і оживляє всі її найдрібніші частинки»¹⁸². Тому, на його думку, жива природа так само, як і нежива, підпорядкована об'єктивним законам розвитку і не потребує для свого розуміння ніяких надприродних містичних «життєвих сил».

Франко високо оцінював вчення Дарвіна, його матеріалістичне пояснення розвитку живої природи і закликав прогресивні сили суспільства популяризувати «епохальну», за його словами, теорію англійського вченого серед народу. Ця теорія, відзначав письменник, має важливе значення в боротьбі проти релігійно-ідеалістичного світогляду, вона дає «міцну основу монізму в поглядах на живу природу», показує, що всі живі істоти виникли і розвиваються за законами природи, без втручання надприродних сил.

¹⁷⁷ Див.: «Ленинский сборник», XXX, стор. 11.

¹⁷⁸ І в а н Ф р а н к о, Твори., т. 11, стор. 51.

¹⁷⁹ «Літературно-науковий вісник» (далі: «ЛНВ»), т. XII, кн. 10, Львів, 1900, стор. 2.

¹⁸⁰ «ЛНВ», т. VI, кн. 5, 1899, стор. 76.

¹⁸¹ І в а н Ф р а н к о, Твори., т. 19, стор. 27.

¹⁸² Т а м ж е, стор. 28.

Матеріаліст Франко рішуче виступав проти тверджень про незалежність людської свідомості, «душі» від тіла, матерії. Він писав:

А дух? Се ж іскорка лишень,
Се огник, нервів рух!
Розпадець мозок, то й огонь
Погасне, згине дух¹⁸³.

Франко доводив, що свідомість є результат діяльності центральної нервової системи, що мислення являє собою функцію людського мозку. Догмат про безсмертя душі мислитель називав «дикомою фантазією», протиставляючи йому матеріалістичну ідею про вічність і незнищуваність матерії. «Безсмертне лиш тіло, — писав він, — бо жаден атом його не пропаде на віки віків»¹⁸⁴.

З позицій матеріалізму вирішував Франко і питання гносеології. Пізнання він розумів як відображення зовнішнього світу в людській свідомості. «Поза природою нема пізнання, нема правди»¹⁸⁵. Мислитель підкреслював, що людська свідомість спроможна давати правильне відображення властивостей предметів, явищ матеріального світу і закономірностей його розвитку. Процес пізнання він розглядав як історичний процес руху від незнання до все повнішого знання. У процесі досвіду, практики люди від знання зовнішніх сторін явищ переходять до розкриття їхньої суті, законів їх розвитку.

Непримиренний до агностицизму, Франко доводив неспроможність учень агностиків про неможливість пізнання світу. «Досвід показав і показує щодня, — писав він, — що всі ці неможливості — фальшиві, фіктивні виплоди чи то старої, на віру повторюваної, традиції, чи то суб'єктивного стану даного чоловіка»¹⁸⁶.

Франко вказував, що історія суспільства, розвиток матеріальної та духовної культури спростовують твердження про неможливість пізнання явищ природи та суспільства, показують силу людського пізнання, яке поступово відсуває межі невідомого. Те, що було недоступне пізнанню предків, писав мислитель, від чого їхні руки і думки відскакували, як від скляної гори, для сучасного покоління є повністю пізнаваним і навіть легко виготовлюваним. Він підкреслював: «Немає сталих меж, які б зазначували людині: доси зайдеш, а далі — ні. Те, що вчора видавалося неможливим до пізнання, оказується можливим сьогодні; сьогоднішній успіх загострює цікавість, підбадьорює сили на ставлення нових проблем і шукання нових розв'язок»¹⁸⁷.

¹⁸³ Іван Франко, Твори..., т. 10, стор. 33.

¹⁸⁴ Іван Франко, Твори..., т. 11, стор. 50.

¹⁸⁵ Іван Франко, Твори..., т. 19, стор. 25.

¹⁸⁶ «ЛНВ», т. XII, кн. 10, 1900, стор. 1—2.

¹⁸⁷ «ЛНВ», т. XXXI, кн. 7, 1905, стор. 77.

Франко правильно вважав, що процес пізнання починається з діяння предметів, явищ зовнішнього світу на органи відчуття людини. Через ці органи до нас надходять певні імпульси. Нерви проводять їх до певних мозкових центрів, і в клітинах наших мозкових субстанцій виникає образ того предмета, який викликав даний імпульс. Проте відчуття ще не дають всебічних знань, для цього потрібне узагальнення чуттєвих даних «критичним розумом, який спирається на детальне вивчення та порівняння фактів і явищ»¹⁸⁸.

Внаслідок узагальнення даних, одержаних за допомогою органів чуття, людський розум створює поняття. Ніяких природжених ідей у людей нема, писав Франко. Фізіологія та психологія довели, «що кожний чоловік лиш те може робити, говорити, думати, що вперед у формі вражень дійшло до його свідомості... але щось *зовсім нового*, зовсім відірваного від світу його вражень чоловік ніколи не міг і не може сотворити»¹⁸⁹.

Пізнання об'єктивної дійсності Франко розглядав не як самоціль, а як засіб підкорення природи і перетворення суспільного життя. Він писав, що коли б пізнання було самоціллю, то наука була б непотрібна, була б п'ятим колесом у возі людського прогресу. Наука передусім повинна допомагати перемогти природу і рухатися вперед, повинна давати пізнання законів природи і навчити «користуватися з тих законів, уживати їх у боротьбі з тою ж самою природою»¹⁹⁰.

Франко різко виступав проти розриву між наукою і практикою, проти відриву теорії від практики, від інтересів трудящих мас. Він писав, що праця й наука, роз'єднані в житті, хиріють, як дві половини розсіченої рослини. Франко добре розумів, що причина роз'єднання науки і праці криється в класовому поділі суспільства, і щиро вірив, що з ліквідацією такого становища настане час, коли наука буде поставлена на службу трудовому народові, коли наука і праця стануть нерозривними. «Правда, ідеал цей ще далекий і декому він може видаватися недосяжним або фантастичним, але хто уважно придивиться до історії, тобто до того шляху, що його люди вже пройшли, а при тім уважно придивиться до теперішнього становища, той мусить прийти до переконання, що... досягнення цієї мети можливе і необхідне, і то не в так далекому майбутньому, як це видається людям маловірним»¹⁹¹.

Франко не сумнівався, що в новому, соціалістичному суспільстві, де здійсниться єднання науки і праці, всі наукові відкриття служитимуть людям для поліпшення умов їхнього

¹⁸⁸ «ЛНВ», т. XII, кн. 2, 1900, стор. 2.

¹⁸⁹ Іван Франко, Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 25.

¹⁹⁰ Іван Франко, Твори..., т. 19, стор. 26.

¹⁹¹ Там же.

життя, полегшення трудової діяльності та піднесення матеріального добробуту і розвитку культури.

Мислитель-матеріаліст викривав антинародну суть ідеалістичної філософії, її відірваність від реального життя, показував безплідність її висновків. Так, розглядаючи системи ідеалістів стародавньої Греції, зокрема Сократа, Антісфена, Платона та інших, Франко вказував, що їх філософія не тільки не ставила завданням «досліджування законів і сил природи, а звертала думку радше на безплідні міркування»¹⁹². Це характерно також, продовжував він, і для найновіших ідеалістичних систем, в тому числі і для системи Гегеля. «...Таке твердження, знищуючи основу будь-яких досліджень і пізнання зовнішнього світу, мусили в дальшому породжувати такі безглузді ідеї, як нігілізм Шопенгауера або Гартмана, що є запереченням усякої здорової розумової науки»¹⁹³. Філософію Ніцше Франко характеризував як «блискуче, але фальшиве базікання», різко критикував Наумовича, Устиновича, Левицького та інших прихильників цієї філософії.

Ідеалістичні вчення Франко розглядав як проповідь містики, а всяка містика, за його словами, «се властиво вотум недовіря для розуму»¹⁹⁴. Системи ідеалістів, за Франком, — це свідоме обдурювання, спрямоване проти розуму, науки і прогресу суспільства. Ідеалістична філософія, зазначав Франко, прирікає людей на бездіяльність та пасивність, нею можуть захоплюватися лише люди, які переситилися життям. Так, викриваючи ідеалістичні погляди в літературі, Франко писав: «Магія, чари, окультизм і спиритизм, всі марення давніх дурисвітів людського роду і недопечені відкриття нових приваблюють цих знуджених пересиченням, рафінованих панів»¹⁹⁵.

Матеріалістичні погляди Франка пов'язані з діалектичним підходом до явищ природи та суспільства. Кожне явище об'єктивної дійсності мислитель розглядав у зв'язку з іншими явищами. В природі, вказував він, все пов'язано між собою, впливає одне на одне, залежить одне від одного, «це ланцюг, у якого всі ланки тісно між собою пов'язані»¹⁹⁶. Він вимагав розглядати всі явища в русі, розвитку і твердив, що все у світі змінюється і ніщо не стоїть на місці. Він писав, що все, що зараз існує, виникло із розвитку минулого, а з сучасного з'явиться майбутнє.

Розвиток Франко розумів як поступальний рух від простого до складного, від нижчого до вищого. Доводячи висхідний ха-

¹⁹² Іван Франко, Твори., т. 19, стор. 25.

¹⁹³ Там же.

¹⁹⁴ Іван Франко, Данте Аліґ'єрі, Львів, 1913, стор. 40.

¹⁹⁵ Іван Франко, Твори., т. 18, стор. 198—199.

¹⁹⁶ Іван Франко, Твори., т. 19, стор. 27.

раक्टर розвитку, він широко використовував дані з історії живої природи та людського суспільства. Так, у працях «Що таке прогрес?», «Мислі о еволюції в історії людскості» та інших Франко показує розвиток живої природи від простих частинок живої матерії до складного людського організму. Важливо відзначити, що мислитель давав матеріалістичне пояснення висхідного розвитку в органічній природі з позицій дарвінізму. «...Зміни, — писав Франко, — набуті протягом всього життя, кожна істота може передавати певною мірою своєму потомству»¹⁹⁷. А оскільки умови життя організмів «не залишаються однаковими, але в більшій чи меншій мірі невпинно змінюються, тому і пристосування живих істот ніколи не може дійти до кінця, стати досконалим, бо, поки ще завершиться пристосування до одних умов, ці умови вже змінилися»¹⁹⁸. Тому відбувається безперервний процес розвитку організмів.

Розвиток відбувається не тільки в природі, але і в суспільному житті, — це добре розумів Франко. Показуючи висхідний розвиток історії, заміну одного суспільного ладу іншим, який є вищим ступенем у розвитку матеріальної та духовної культури, він доводив природність заміни капіталізму соціалізмом. Капіталістичний лад, писав Франко в листі до О. Рошкевич, «повстав з бігом історичного розвитку і так само мусить упасти, зробити місце другому, досконалішому, справедливішому, більше людському»¹⁹⁹. Глибока віра звучить в словах Франка: «Я переконаний, що велика, всесвітня революція поволі рознесе теперішній порядок, а настановить новий»²⁰⁰, в якому буде знищено всяку суспільну нерівність, всяку експлуатацію та злидні.

У своїх працях мислитель піддає критиці буржуазні погляди на соціалізм як на повернення суспільства до первісного комунізму. Він показав, що хоч первіснообщинний лад у певному розумінні і можна назвати комуністичним, проте його не можна ототожнювати з майбутнім соціалістичним суспільством, яке буде створене на основі небачено високих матеріальних та духовних досягнень людства.

Розглядаючи розвиток як висхідний процес, Франко не заперечував того, що прогресивний розвиток природи і суспільства не виключає й регресу. Він вказував, що в історії були часи, коли гинула цивілізація, були відступи назад, зигзаги, проте, кінець кінцем, розвиток продовжувався і прогрес брав верх над регресом.

¹⁹⁷ Іван Франко, Твори., т. 19, стор. 73.

¹⁹⁸ Там же, стор. 269.

¹⁹⁹ Іван Франко, Твори., т. 20, стор. 41.

²⁰⁰ Там же.

Діалектику Франко вважав важливим методом наукового пізнання, бачив у ній великий здобуток філософії. Проте у трактуванні її принципів він виявляв деяку непослідовність. Зокрема, він не зовсім ясно розумів суть і характер якісних змін, внаслідок чого приходив до заперечення стрибків у змінах явищ природи і суспільства і уявляв розвиток як процес повільних поступових змін. «Се ж ясно... — писав він, — що в людському розвої, так як і в усякім природнім явищі, не буває ніяких скоків»²⁰¹.

Як публіцистичні, так і художні твори Франка пройняті духом войовничого атеїзму. Свій «Монолог атеїста» він починає словами:

Нема, нема вже господа на небі!
Немає творця, ані самодержця,
Нема того, що всемогучим словом
Усе з нічого вивів!²⁰²

Письменник доводив, що головне призначення релігії полягає в залякуванні «трудящого чоловіка», щоб той «не переступив своєї собачої границі, щоб не ласився на те, що не його, щоб краще з голоду здох, а не торкнувся того, що панське або попівське. От як я розумію релігію, ось у чім бачу її громадське значення»²⁰³. Далі Франко зазначав, що всяка релігія затемнює свідомість трудящих і навчає їх покірності, смирення перед пануючими класами та урядом, освячує соціальне та національне гноблення.

Служителів культу Франко розглядав як поширювачів темряви і неучтва, душителів науки і культури:

...Всі землі й море
Заповняли й скрізь ширили
Темноту, гризтю і горе,
Покривали здирства можних,
Але вбогих дерли й тисли
І хрестом твоїм вбивали
Вольне слово й вольні мислі!²⁰⁴

Велику увагу приділяв Франко критиці християнства (особливо католицизму), яке він вважав розсадником реакції та мракобісся. Всю історію католицької церкви письменник розглядав як історію звирячих розправ з ученими і всіма прогресивними людьми, історію насаджування темряви і неучтва та поневолення народів. У статті «Католицький панславїзм», викриваючи прагнення Ватикану поневолити східнослов'янські народи, Франко писав: «Відколи тямить історія, католицизм був усе завзятим ворогом слов'янщини, і хто знає, чи не приніс їй

²⁰¹ Іван Франко, Твори..., т. 19, стор. 762.

²⁰² Іван Франко, Твори..., т. 13, стор. 188.

²⁰³ Іван Франко, Твори..., т. 8, стор. 39.

²⁰⁴ Іван Франко, Твори..., т. 11, стор. 307.

більше шкоди від усіх кривавих війн з мадярами, німцями та татарами». ²⁰⁵

Франко висміював твердження богословів і філософів-ідеалістів про божественне походження релігійних поглядів та їх ірраціональну суть. Він доводив, що релігія існувала не завжди, а що вона виникла на певному етапі суспільного розвитку, коли люди були ще цілком залежні від стихійних сил природи. Гніт цих сил і незнання їхніх законів породжували у свідомості первісних людей уявлення про надприродні істоти. «Живучи під найтяжчим гнітом матеріальних умовин,— писав Франко,— вони (первісні люди. — Д. О.) творять тисячі казок про душі і духів, про почвар і богів» ²⁰⁶.

Письменник вказував, що у процесі розвитку суспільства і відповідно до нових суспільних порядків змінювалися й релігійні уявлення. А зникнуть вони тільки в соціалістичному суспільстві, «коли всі люди на землі дійдуть до того, що будуть мати раз назавсіди до крайньої можності забезпечений матеріальний добробут і політичну волю., тоді наука стане верховним принципом історії, стане добром усіх людей, провідником їх життя, праці і боротьби за існування, а віра, релігія зійде до нуля, т.е. яко складник історичного розвитку перестане існувати» ²⁰⁷.

Мислитель-матеріаліст на численних прикладах довів непримиренність науки з релігією. Викриваючи обскурантизм Куліша, який заявляв, що з часом наука підтвердить існування бога, Франко писав: «Ми раді б знати, котра то наука воскресить його? Чи геологія, котра виперла його з творення землі? Чи біологія, котра виперла його з усіх об'явів психічних? Чи філософія, котра виперла його з границь нашого досвіду, мислення і розуміння? Може, д. Куліш своїм пророцьким духом знає що про таку науку, котра воскресить бога, — ми про таку науку нічогосінько не знаємо» ²⁰⁸.

З обуренням говорив Франко про тих учених, які прагнули поставити науку на службу релігії і примирити її з релігією. «Ви повинні знати, — підкреслював він, — що наука, хочаби бути наукою, мусить відкинути віру, а опертись на критиці, мусить відкинути откровеніє, а опертись на пам'ятниках життя і культури, мусить відкинути двоїстість в природі, а стояти на єдності (монізмі), т.е. мусить признати, що матерія і сила — одно суть, що дух і тіло — одно суть» ²⁰⁹.

Викриваючи реакційність релігії, її соціальне призначення

²⁰⁵ Іван Франко, Твори., т. 19, стор. 33.

²⁰⁶ Там же, стор. 99.

²⁰⁷ Там же, стор. 100.

²⁰⁸ Іван Франко, Твори., т. 17, стор. 181.

²⁰⁹ Іван Франко, Твори., т. 19, стор. 114—115.

та непримиренність до науки, Франко піддав науковій критиці книжки так званого «священного писання». Його критика біблії не втратила цінності і в наш час. Полум'яний революціонер всіляко роз'яснював народові, «що щастя прийде не від міфічного бога, не святі з небес принесуть», а що його можна завоювати тільки в жорстокій класовій боротьбі:

Ми ступаєм до бою нового
Не за царство тиранів, царів,
Не за церков, попів, ані бога,
Ні за панство неситих панів.

Наша ціль — людське щастя і воля,
Розум владний без віри основ,
І братерство велике, всесвітне,
Вільна праця і вільна любов!²¹⁰

Своїми науковими, публіцистичними і літературно-художніми творами Франко багато зробив у справі атеїстичного виховання народу, утвердження матеріалістичного світогляду.

Філософські погляди Франка були близькі до діалектичного матеріалізму, ряд положень якого мислитель поділяв. Проте у Франка ще не було ясного розуміння суті діалектичного матеріалізму як єдиної послідовно наукової філософії; він не бачив якісної різниці між марксистською філософією та іншими матеріалістичними філософськими вченнями. Революціонер-демократ Франко не зрозумів великого перевороту, зробленого Марксом і Енгельсом у галузі філософії. Через це він не зміг послідовно провести принципи діалектики та матеріалізму в поясненні суспільних явищ, тобто повністю стати на позиції історичного матеріалізму, хоч у своїх соціологічних поглядах значною мірою виходив з матеріалістичного розуміння історії.

Франко визнавав об'єктивну закономірність розвитку історії переходу одного суспільно-економічного ладу в інший. «Вона має свої закони, за якими котиться вічно й безоглядно»²¹¹, — писав він, вимагаючи від істориків не обмежуватися описом подій та фактів, а знаходити об'єктивно існуючі закони розвитку суспільних явищ. Франко правильно зазначав, що з заміною одного суспільного ладу іншим зникають старі закони і виникають нові. В соціалізмі, писав він, наприклад, нині діючі «закони історичного розвитку стратять свою силу»²¹².

Франко нещадно викривав суб'єктивно-ідеалістичні, волюнтаристські погляди на розвиток суспільства як на результат діяльності видатних осіб. Так, у статті про датського критика Брандеса він, викриваючи ідеалізм, писав, що погляди Брандеса «є поворотом до суб'єктивізму Карлейля, до його «культу героїв», доведеного в останніх часах до абсурду німецьким

²¹⁰ Іван Франко, Твори., т. 11, стор. 495.

²¹¹ Іван Франко, Твори., т. 19, стор. 21.

²¹² «ЛНВ», т. XXV, кн. 3, 1904, стор. 137.

поетом-афористом Ніцше в його дифірамбах про «надчоловіка» і у найновіших поетів крайнього індивідуалізму, декадентизму та егоїзму»²¹³.

Франко вказував на глибоку помилковість і шкідливість думки про те, що королі, монархи, вожді, герої та інші сильні і видатні особи творять історію. Їхня всемогутність є не більше, як ілюзія. «...Доведено, — писав він, — що великі королі, полководці і завойовники не тільки не «робили» і не «роблять» історії, а, навпаки, що історія породила їх самих»²¹⁴. Франко твердив, що справжнім творцем історії є народ, трудящі маси. Він писав: «Історія народів, се не історія «Господ Обманових», а історія народних мас і тих соціальних, економічних та духовних течій, які з непереможною елементарною силою проявляються в їх життю»²¹⁵. Франко різко критикував народників та анархістів, які не хотіли зрозуміти, що «всесвітня історія — не історія героїв, а історія масових рухів і перемін»²¹⁶. Думка про можливість добитися поліпшення долі трудящих, зміни суспільних порядків шляхом усунення короля чи царя «так само глупа та дитиняча, — писав Франко, — як коли б хто, порізавши або спаливши мій портрет, гадав, що зарізає або спалив мене самого»²¹⁷. Всі суспільні зміни та перетворення Франко ставив у залежність від революційної боротьби народу, яку вважав головною рушійною силою історії.

Але Франко не заперечував і певної ролі особи в історії, доводячи водночас, що діяльність видатних осіб не довільна, а зумовлена характером суспільних відносин. «Смілі, розумні та гарячі люди, — писав він, — жили в кожному часі, але особливо поставали і вироблювалися в часах живіших рухів народних, війн, переслідувань, боротьби духовної»²¹⁸.

У своїх поглядах Франко близько підійшов до розуміння матеріального виробництва як основи і фундаменту політичного й духовного життя людей. Характерна в цьому відношенні стаття «Найновіші напрямки в народознавстві», де він писав: «Матеріалістична економія голосно заявила і знаменито мотивувала ту тезу, що суспільні й політичні інституції є зовнішнім виявом або, як це образно казалось, — є надбудовою продукційних відносин і форм даного суспільства, так що основою інституцій, а дальше й правних поглядів даного народу є не так етичні погляди, як радше способи продукції і циркуляція економічних багатств»²¹⁹.

²¹³ «ЛНВ», т. V, кн. 2, 1899, стор. 126.

²¹⁴ Іван Франко, Твори., т. 19, стор. 19.

²¹⁵ Іван Франко, Твори., т. 16, стор. 351.

²¹⁶ «ЛНВ», т. XXX, кн. 4, 1905, стор. 11.

²¹⁷ Іван Франко, Твори., т. 19, стор. 183.

²¹⁸ Іван Франко, Твори., т. 16, стор. 413.

²¹⁹ Іван Франко, Твори., т. 19, стор. 148.

Проте у своїх матеріалістичних поглядах на суспільне життя Франко не завжди був послідовним, нерідко він робив поступки ідеалізові, наприклад, розглядав розвиток виробництва як наслідок «ідеалів громадськості». Не зрозумівши суті історичного матеріалізму, Франко іноді характеризував його як «теорію економічного матеріалізму» і безпідставно обвинувачував марксизм в історичному фаталізмі. Крім того, не зрозумівши глибоко всієї специфіки законів суспільного розвитку, письменник робив спроби перенести еволюційну теорію Дарвіна, його ідею про поступальний розвиток природи на життя суспільства. Але в цілому соціал-дарвінізм, як такий, був чужий Франкові.

Мислитель піддав нищівній критиці соціал-дарвіністів, мальтузіанські погляди на суспільне життя. В статті «Що таке прогрес?», викриваючи антинаукову, реакційну суть поглядів соціал-дарвіністів, Франко писав: «На жаль, пани дарвіністи, виголошуючи такі погляди, занадто добре придивилися життю щупаків у воді та вовків у лісі, а трохи замало продумали історію людського роду і власне те, що в ній є відмінне від історії рослинного і звірячого розвою»²²⁰.

Франкові належить велика заслуга в розробленні матеріалістичної естетики. Слідом за своїми попередниками, Белінським, Чернишевським, Шевченком, Франко виступає проти догм ідеалістичної естетики, вимагає від українських письменників правдивого і глибокого відображення сучасного життя з позицій передового суспільного ідеалу, а від естетичної теорії та літературної критики — творчого наслідування принципів матеріалістичної естетики Шевченка і російських революційних демократів XIX ст.

Видатний революціонер і мислитель боровся за правдиве і глибоке відображення життя, за народність і високу ідейність літератури та мистецтва.

Франко послідовно відстоював матеріалістичне рішення основного питання естетики, завжди підкреслював первинність життя, реальної дійсності перед мистецтвом, виступав рішучим прихильником принципу суспільного призначення мистецтва та літератури. Проте Франко не тільки захищав і пропагував основні ідеї революційно-демократичної естетики минулого, але й зумів творчо збагатити їх відповідно до нових умов розвитку суспільства та літературно-художньої творчості в другій половині XIX — на початку XX ст. На естетичних поглядах письменника, так само, як і на його світогляді в цілому, помітно позначився вплив марксизму.

Критикуючи ідеалістичні та метафізичні уявлення про естетичні норми як вічні та незмінні, Франко показував їх історич-

²²⁰ Іван Франко, Твори., т. 19, стор. 181.

ний характер, розкривав залежність мистецтва та художніх поглядів суспільства від економічного розвитку. «Переворот духовний та літературний, — вказував він, — усе настає по перевероті економічнім»²²¹.

В літературно-критичних працях Франко стояв на точці зору соціальної зумовленості розвитку мистецтва та літератури, підкреслював класовий характер художньої творчості. Письменник рішуче виступав проти формалізму, декадентства та інших ідеалістичних течій в літературі й мистецтві. Відкидаючи ідеалістичну концепцію «мистецтва для мистецтва», він неодноразово вказував на безпосередній зв'язок декадентського мистецтва з ідеологією реакційної буржуазії. Франко непримиренно ставився до всіляких проявів декадентства та формалізму в літературі, послідовно викривав їх антинародну ідейну спрямованість та художнє убожество.

Всупереч ідеалістичним вченням в естетиці Франко твердив про класовий партійний характер мистецтва та літератури. Виступаючи проти захисників «чистого» мистецтва, Франко писав: «Література, стояча понад партіями, — се тільки ваш сон, се ваша фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи»²²². Характеризуючи сучасну для нього передову літературу, революціонер-демократ вважав, що запорукою її успіхів є відображення в ній поглядів прогресивних сил, служіння визвольному рухові народних мас. «...Треба сказати, — писав він в 1896 році, — що ніколи ще література не була в такім живім та тіснім зв'язку з суспільним розвоєм, з провідними суспільними змаганнями, з кипучою класовою боротьбою, як у наших віці, ніколи вона не була таким правдивим, свідомим та живим виразом інтересів, смаку, поглядів і почувань суспільності, не була таким сильним двигачем поступу і розвою, як у наших віці»²²³.

Франко доводив, що «ціль літератури — служити народові», бути його корисною «помішницею і порадицею». Головне завдання літератури та мистецтва, на його думку, полягає у вихованні в народі свідомості про необхідність корінної зміни життя, пробудження в ньому революційного духу, заклику мас трудящих до боротьби за перебудову суспільства на нових, соціалістичних засадах.

Невтомно борючись за літературу великих суспільних ідей, письменник-революціонер прагнув із матеріалістичних позицій розкрити гносеологічну природу мистецтва як одного із видів пізнання реальної дійсності, підкреслював об'єктивно-істинний характер змісту реалістичних художніх творів. Йому належить значний вклад у розробку теорії реалістичного методу, полу-

²²¹ Іван Франко, Твори., т. 16, стор. 33.

²²² Там же, стор. 12.

²²³ Там же, стор. 250.

м'яним поборником та видатним представником якого він був. Спростовуючи вигадки противників реалізму з числа декадентів і модерністів, які намагалися довести, що реалізм зводиться до простого копіювання життя, Франко показав, що суть реалізму полягає в художньо-образному відображенні глибинних закономірностей дійсності. «Шляхом спостереження, дослідів і експериментів, врешті за допомогою поетичної інтуїції він (сучасний реалістичний роман. — Д. О.) намагається проникнути в глиб явищ,— писав Франко,— прослідкувати їх генезис, їх повільний і ступневий розвиток і їх модифікації під впливом зовнішніх чинників»²²⁴.

Письменник наполягав на максимальному наближенні реалістичного художнього методу до наукового методу пізнання. Свій творчий метод Франко називав «науковим реалізмом», маючи при цьому на увазі, що письменник повинен підходити до вивчення та відтворення життя у всеозброєнні всіх досягнень природничих і суспільних наук. Разом з тим Франко різко засуджував вульгарний соціологізм у розумінні природи мистецтва. Він твердив, що мистецтво має свою, якісно відмінну від інших видів пізнавальної діяльності, специфіку змісту і форми і що ця специфіка полягає не в оперуванні загальними соціологічними категоріями, а в створенні правдивої художньо-образної картини життя, у «психологічному аналізі соціальних явищ, в тому, — сказати б, — як факти громадського життя відбиваються в душі та свідомості одиниці»²²⁵.

Ці положення Франка, який по-матеріалістичному ставив питання про специфічний характер художнього пізнання, співзвучні з відомим зауваженням Леніна з приводу відмінності між публіцистичною брошурою та романом, де він говорить, що в романі «вся *суть* в *індивідуальній* обстановці, в аналізі *характерів* і психіки *даних* типів»²²⁶.

Великою заслугою Франка у справі розвитку передової естетики була його смілива спроба з матеріалістичних позицій розібратися в найскладніших проблемах психології художньої творчості, здійснена в праці «Із секретів поетичної творчості» (1898—1899 рр.). Незважаючи на окремі помилки ідеалістичного характеру, допущені в цій праці, Франко одним із перших в історії естетичної думки на Україні порушив «монополію» ідеалістів у розробці питань психології художнього процесу, збагативши матеріалістичну естетику рядом цікавих висновків.

Деяка історична обмеженість філософських поглядів Франка, особливо в галузі розуміння суспільних явищ, відбилася і на його естетичній концепції. Проте це не применшує величезного

²²⁴ Іван Франко, Твори., т. 18, стор. 82.

²²⁵ «ЛНВ», т. XXI, 1903, стор. 117.

²²⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 141.

значення боротьби великого українського письменника та мислителя за матеріалістичну лінію в естетиці, за бойове, високоідейне мистецтво, яке служить справі визволення трудящих мас від соціального та національного гноблення.

Сергій Андрійович Подолинський (1850—1891) народився в поміщицькій сім'ї в селі Ярославка Звенигородського повіту Київської губернії. Вищу освіту одержав в Київському університеті на природничому відділенні. Ще в студентські роки вивчав праці російських і українських революційних демократів. На лекціях М. І. Зібера і в студентському гуртку, яким той керував, Подолинський познайомився з економічним вченням Маркса.

Близьку закінчивши університет, Подолинський в 1871 р. виїжджає за кордон. В Парижі та Цюриху він поглиблює свої знання з медицини і в 1876 р. у Вроцлаві захищає докторську дисертацію. За кордоном Подолинський вивчає революційну літературу і бере активну участь у діяльності загальноросійської революційної еміграції. В 1872 р. він у Лондоні зустрічається з Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом, після чого між ними зав'язується ділове листування.

У 1875 р. Подолинський разом з Остапом Терлецьким організовує у Відні видання української соціалістичної літератури. Тут він випускає й свої праці — «Парова машина», «Про бідність» тощо. Після розгрому австрійською поліцією віденського видавництва Подолинський повертається у своє село на Україну і, відкривши приватну лікарню, сам лікує селян, водночас навчаючи й грамоти дітей та дорослих села Ярославки. В 1876 р. він читає лекції в Києві на курсах медсестер, веде нелегальну революційну пропаганду, налагоджує зв'язки з революційними діячами Києва та закордонними політемігрантами. Незабаром він іде знову за кордон і посилює свою революційну діяльність.

Протягом 1876—1880 років Подолинський публікує в Женеві свої праці: «Про багатство та бідність», «Про хліборобство. Як, де земля поділена і як би треба її держати», «Народна гігієна на Україні», «Ремесла і фабрики на Україні», «Життя і здоров'я людей на Україні» тощо. На початку 80-х років Подолинський разом із Драгомановим і Павликом видають у Женеві український прогресивний громадсько-політичний журнал «Громада».

Суспільно-політичні та філософські погляди Подолинського сформувалися під впливом революційно-демократичних традицій української культури, особливо творів великого поета-революціонера Тараса Шевченка і російських революційних демократів, які виховали у Подолинського любов до трудящих і ненависть до їх гнобителів, віру в сили народу в його боротьбі проти самодержавства, поміщиків і капіталістів.

Значний вплив на Подолинського справила економічна теорія Маркса. З першим томом «Капіталу» Подолинський познайомився ще в Київському університеті. Пізніше він вивчав і деякі інші роботи К. Маркса. В працях Подолинського є також посилання на «Анти-Дюрінг» та «Становище робітничого класу в Англії» Ф. Енгельса. Знайомство з творами К. Маркса та Ф. Енгельса дало можливість Подолинському піднятися вище народництва в розумінні деяких питань суспільного розвитку України та Росії.

У своїх творах Подолинський піддає рішучій критиці суспільний лад Росії та України, показує тяжке і безправне становище трудящих в умовах самодержавства, безжалісну експлуатацію трудящих мас поміщиками і капіталістами, викриває приватну власність на засоби виробництва як соціально-економічну основу цієї експлуатації.

Показуючи грабіжницький характер реформи 1861 р., Подолинський писав, що позбавлені землі селяни, щоб якось жити, змушені були орендувати ділянки у поміщиків на основі кабальних відробітків, що являло собою ту ж саму панщину. «Одробіток, — писав він, — є та ж сама панщина, котра була перше»²²⁷. Подолинський ясно бачив, як безземелля, викупні платежі, незліченні податки і гніт поміщиків прирiкають селянство на злиденне життя, перетворюють основну його масу на поденників-пролетарів. Він закликав селян «одібрати навiчно усю землю у панів та в казни і зробити її нашою нероздільною громадською землею»²²⁸.

На відміну від народників, для яких характерним є ідеалізація селянської общини і які розглядали її як зародок соціалізму, Подолинський розумів, що в умовах існуючого в Росії ладу община не може забезпечити поліпшення життєвих умов селянства. Він писав, що для докорінного поліпшення добробуту селянства необхідно, «щоб мужицька громада стала зовсім вільною, щоб не зосталось над нею ніякого начальства — ні царя, ні чиновників, та щоб усі люди по всій Україні зібрались у такі громади, щоб були скасовані усі купці та пани і інші дармоїди»²²⁹.

Подолинський вказував на розклад селянської общини в міру розвитку капіталізму, на диференціацію, що відбувалася в ній. Він писав, що в общині «найбагатіші люди позахоплювали найбільше поля і найлучші ґрунти, а бідним дісталось поля і менше, і гірше»²³⁰. Разом з тим Подолинський вважав, що внаслідок народної революції і повалення капіталістів та

²²⁷ С. Подолинський, Про хліборобство. Як, де земля поділена і як би треба її держати, Женева, 1877, стор. 106—107.

²²⁸ Там же, стор. 108.

²²⁹ Там же, стор. 141.

²³⁰ Там же, стор. 117.

поміщиків община може бути основою для перетворення селянського життя на принципах соціалізму і докорінного поліпшення становища селянства. Він мріяв про те, щоб до селянської землі додати всю поміщицьку і «завести на ній велике суспільне господарство». В своїх працях Подолинський проводив ідею про перевагу великого суспільного виробництва в сільському господарстві перед дрібним одноосібним селянським господарством.

Одним із перших українських діячів Подолинський звернув увагу на пролетаріат, зокрема на пролетаріат України, зростання якого відбувалося за рахунок руйнування селянства. Він відзначав, що на Україні внаслідок розорення селянства зростає кількість робітників, позбавлених землі та інших засобів виробництва. «По більших містах, от як у Києві або в Одесі,— писав він,— робітники зранку виходять на базар і стають рядом з перекупками та лавочниками, котрі продають різні речі. А що ж продають ті робітники? Вони не мають ніякого товару, окрім своєї праці, і вони її виносять на базар продавати так само, як кушнір виносить свої кожухи або швець свої чоботи»²³¹.

Подолинський закликав українських робітників і селян до повалення влади поміщиків і капіталістів, вказуючи, що запорукою їхньої перемоги над гнобителями повинні стати тісні зв'язки трудящих України з трудящими Росії. Подолинський близько підійшов до розуміння історичної ролі пролетаріату. Він звертався до робітників із закликом виступити на боротьбу за соціалістичне перетворення суспільного життя. Однак до марксистського розуміння ролі робітничого класу він все-таки не піднявся.

У своїх філософських поглядах Подолинський виходив із визнання матеріальної єдності світу і закономірного характеру його розвитку. Він категорично заперечував наявність у природі якихось нематеріальних, надприродних сил, а також існування в ній цілей. На його думку, в природі існують тільки сили, які наукою кваліфікуються як різні форми руху матерії. «Теплота, світло, електрика, магнетизм, хімічна спорідненість і часткові сили уявляються нам тепер уже не інакше, як під виглядом коливальних або інших рухів найдрібніших часток речовин»²³². Подолинський надавав великого значення законові збереження та перетворення енергії, яким «доведена перетворюваність всіх фізичних сил, всіх форм енергії, одних в інші»²³³. Він високо цинив природничонаукові теорії, які пояснювали розвиток природи, зокрема еволюційну теорію Ч. Дарвіна.

²³¹ С. Подолинський, Про багатство та бідність, Відень, 1876, стор. 25.

²³² Журн. «Слово», 1880, квітень і травень, стор. 136.

²³³ Там же.

З позицій матеріалізму Подолинський викривав реакційну суть релігії, показував, що вона служить лише поміщикам і капіталістам. Релігія і духовенство, як зазначав він, учать, що «усякий мусить слухатись усякого царського світського закону і усякого начальства, а хто не слухатиме або бунтуватиметься, того проклинали і казали, що його на тім світі бог покарає в огні пекельнім»²³⁴.

Будучи прихильником матеріалістичної філософії та ідеї розвитку природи, Подолинський намагався, і часто небезуспішно, поширити ці принципи на пояснення суспільного життя. При поясненні розвитку суспільства він виходив із трудової діяльності людей, їх «господарських відносин», тим самим наближаючись до розуміння вирішальної ролі способу виробництва в історичному розвитку.

Історію суспільства Подолинський розглядав як закономірний і прогресивний процес заміни одного суспільного ладу іншим. Він аналізував історію людства, починаючи з первісно-общинного ладу. На перших етапах історії, вказував він, у зв'язку з примітивним характером знарядь праці, не існувало поділу на багатих та бідних, кожний жив із своєї праці. В міру ж удосконалення знарядь праці відбувався великий суспільний поділ праці — хліборобство відокремилася від ремесла. Розвиток суспільного виробництва і торгівлі призвів до розпаду первісної суспільної організації, на зміну якій прийшло рабовласницьке суспільство. А його в свою чергу змінив феодалізм, оснований на кріпосній праці селянина. Кріпак відрізнявся від раба тільки тим, пише Подолинський, що хазяїн наділяв його «невеликим шматком ґрунту із землі, по більшій часті у нього ж, або в його батьків, одібраною. З того шматка кріпосний повинен себе і свою сім'ю содержати, а на хазяїна кілька днів щотижня робити»²³⁵.

Капіталістичне суспільство, що прийшло на зміну феодальному, ґрунтоване на експлуатації пролетарів, позбавлених засобів виробництва і змушених продавати капіталістам свою робочу силу. Визнаючи капіталістичне виробництво більш високою стадією в розвитку суспільства, ніж феодальне, Подолинський вважав, що капіталізм, як несправедливий суспільний лад, повинен поступитися місцем соціалізму.

Популяризуючи економічне вчення Маркса, Подолинський показував, що джерелом багатства, створеного в капіталістичному суспільстві, є додаткова вартість. Вчення Маркса про додаткову вартість, зазначав він, повністю викрило джерело капіталістичних прибутків, показало паразитизм буржуазії, яка багатіє за рахунок робітника, бо «за його роботу ніколи

²³⁴ С. Подолинський, Про хліборобство..., стор. 2.

²³⁵ С. Подолинський, Ремесла і фабрики на Україні, Женева, 1880, стор. 25.

не платять стільки, скільки він виробить своєю працею»²³⁶. Відстоюючи марксистську теорію додаткової вартості, Подолинський писав: «К. Маркс перший довів науково, що робітник змушений давати хазяїну більше праці, ніж коштують потреби робітника, коли б він жив своїм господарством. Цей залишок праці Маркс і назвав «додатковою» або «неоплаченою» працею»²³⁷.

Викриваючи апологетів буржуазії, які твердили, ніби прибуток капіталіст має тому, що «вклав свій капітал у завод чи фабрику», Подолинський їдко радив: «Нехай він заховає гроші в землю і дожидається, поки з карбованця зробиться два»²³⁸. «З своєї чесної праці ще ніхто не став дуже багатим... Так і знайте, добрі люди, що увесь капітал, який тільки є на світі, увесь він зробився з праці робітників, з поту і крові простих людей»²³⁹, — писав Подолинський.

У багатьох працях, зокрема в книжці «Ремесла і фабрики на Україні», Подолинський висвітлював процес зародження капіталізму на Україні, показував, як із ремесла виникла мануфактура, а на зміну їй прийшла капіталістична фабрика, розглядав появу на Україні нових суспільних класів — буржуазії та пролетаріату. Загалом правильно аналізуючи процес розвитку капіталізму на Україні, Подолинський разом з тим помилково твердив, що на Україні на той час поміщики і буржуазія були переважно іноземцями. В цьому проявився вплив на нього націоналістичної легенди про «безбуржуазність» української нації.

Подолинський критикував капіталістичне суспільство за наявність у ньому анархії виробництва, яка породжує кризи та безробіття. «Капіталізм викидає під час криз (ним самим породжених) тисячі робітників на вулицю, тобто впливає подібно до воєн, рабства, епідемічних хвороб»²⁴⁰, — писав він.

Кожна антагоністична суспільно-економічна формація, вказував Подолинський, характеризується існуванням паразитичних класів, які живуть за рахунок трудящих. «Хто б вони не були, — писав він, — чи власники невільників в старому Римі, чи плантатори в Американських штатах, чи пани над сотнями і тисячами кріпаків, чи, нарешті, просто хазяїни над великими мануфактурами та фабриками, — всі вони користуються чужою працею, всі вони живуть і багатіють не здобутками власних рук своїх»²⁴¹. Причиною цього є приватна власність на

²³⁶ С. Подолинський, Про багатство та бідність, стор. 16.

²³⁷ Журн. «Громада», 1881, № 1, стор. 9.

²³⁸ С. Подолинський, Про багатство та бідність, стор. 23.

²³⁹ Там же, стор. 24.

²⁴⁰ S. Podolinsky, Le Socialisme et l'Unité des Forces physiques, «La Revue Socialiste», Paris, 1880, № 8, стор. 364.

²⁴¹ С. Подолинський, Ремесла і фабрики на Україні, стор. 140.

знаряддя і засоби виробництва. Тому для знищення злиднів і горя трудового народу Подолинський вважав необхідною заміну приватної власності власністю суспільною. «От якби вся земля та всі заводи були наші, тоді б стала інша жизнь на світі простим людям»²⁴², — писав він.

Революціонер-демократ Подолинський був переконаний, що тільки соціалізм принесе трудящим щасливе життя. Перехід від капіталізму до соціалізму він пов'язував, на відміну від народників, не з діяльністю видатних осіб, героїв, а з революційною боротьбою народних мас, в яких вбачав вирішальну силу суспільного прогресу. Змінити суспільний лад шляхом індивідуального терору Подолинський вважав неможливим. Терористичні акти він виправдував лише як засіб самозахисту революціонерів від переслідувань жандармів. Для повалення поміщиків і капіталістів необхідні зусилля широких мас трудящих. Він говорив, що коли весь народ повстане проти своїх гнобителів, то його перемога буде забезпечена і ніякі сили не зможуть його зупинити, «бо битись з народом, з усіма прости ми людьми те ж саме, як кажуть у казці, що битись з тим чародійним змієм, у котрого замість одної відрубаної голови зараз виростають дві другі»²⁴³.

Подолинський закликав народні маси до революційного знищення експлуататорського ладу і створення суспільства, основанийого на принципах соціалізму. В цьому він вбачав завдання всіх прогресивних суспільних течій. Аналізуючи робітничий рух, він казав, що основною метою робітничого руху є «повалення всього нині існуючого порядку капіталістичного виробництва»²⁴⁴.

У своїх працях Подолинський дав глибоку характеристику класової боротьби на різних етапах суспільного розвитку, висвітлював класову боротьбу в рабовласницькому суспільстві, коли раби, борючись проти своїх гнобителів, «не раз підіймали великі бунти і управитись з ними було дуже тяжко»²⁴⁵, та вказував на великі селянські повстання у Франції в XIV ст. і кровопролитні селянські війни в Німеччині XIV ст. В Росії, відзначав він, протягом багатьох століть селянство також вело боротьбу проти поміщиків і царизму за свободу і землю. Селянські повстання під керівництвом Степана Разіна, Омеляна Пугачова, на його думку, могли б завершитися перемогою, коли б «за ними (Разіним і Пугачовим. — Д. О.) всі кріпаки одностайно повстали по всій землі»²⁴⁶.

²⁴² С. Подолинський, Про багатство та бідність, стор. 29.

²⁴³ С. Подолинський, Парова машина, Відень, 1875, стор. 18—19.

²⁴⁴ С. Подолинський, Очерк развития международной ассоциации рабочих, т. II, Цюрих, 1874, стор. 118.

²⁴⁵ С. Подолинський, Ремесла і фабрики на Україні, стор. 26.

²⁴⁶ С. Подолинський, Про багатство і бідність, стор. 13—14.

Подолінський підкреслював, що у капіталістичному суспільстві класова боротьба не тільки не припиняється, але ще більше загострюється. Тільки в соціалістичному суспільстві, де не буде приватної власності на знаряддя й засоби виробництва, не буде ні багатих, ні бідних, ні експлуатації людини людиною, там не буде й класової боротьби.

Проте Подолінський не прийшов до марксистського розуміння класової боротьби, не сприйняв учення марксизму про те, що класова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріату. Побудову соціалізму Подолінський мислив без диктатури пролетаріату. Головною рушійною силою революції в Росії і на Україні він вважав селянство, а робітничий клас розглядав як підсобну силу, яка в боротьбі за соціалістичне перетворення суспільного життя на Україні обов'язково підтримує селянство. Все це пояснюється тим, що робітничий клас в Росії і на Україні на той час ще не склався в самостійну політичну силу.

Разом з тим слід відзначити, що у країнах Західної Європи головною рушійною силою соціалістичного перетворення Подолінський вважав робітничий клас. Український революціонер вивчав розвиток робітничого руху на Заході, висвітлював діяльність I Інтернаціоналу і високо оцінював його роль у робітничому русі. У статті «Громадівський рух в Англії та Ірландії» Подолінський вказував, що робітники Англії та інших високорозвинутих країн почали організовану боротьбу з капіталом. Створене «Міжнародне товариство робітників», на думку Подолінського, сприяє об'єднанню революційних зусиль різних країн, посилює міжнародний соціалістичний фронт у боротьбі проти капіталістичного ладу. Революціонер-демократ позитивно відгукувався про створення робітничих профспілок, які були покликані захищати інтереси робітників і добиватися полегшення їхнього становища. Але цей шлях він вважав лише підсобним. «...Про докорінне перетворення всіх порядків господарчих таким шляхом, — писав Подолінський, — нема чого і думати»²⁴⁷.

Завдання прогресивних сил суспільства і завдання науки Подолінський вбачав у служінні справі революції, у прискоренні її перемоги. Говорячи про завдання політичної економії, він писав: «Тепер для економічної науки настав час відстоювати вимоги соціальної революції на користь пролетаріату, і вона зробить це, якщо тільки вона справді хоче залишитись наукою, а не ганебним і шарлатанським ремеслом, запроданим інтересам буржуазії»²⁴⁸.

²⁴⁷ Журн. «Громада», 1880, № 1, стор. 54.

²⁴⁸ С. Подолінский, Очерк развития международной ассоциации рабочих, стор. 110.

Зазнавши значного впливу марксизму, Подолинський, проте, не порвав остаточно в теорії з утопічним соціалізмом, а на практиці — з народництвом. Це, зокрема, позначилось на його характеристиці соціалізму як суспільного ладу та шляхів його завоювання. Він вважав, що селяни на селі, а робітники в місті повинні повстати проти гнобителів, захопити в свої руки фабрики, заводи і побудувати суспільство на нових засадах, без експлуатації і найманої праці. Після революційного повалення капіталізму все суспільне багатство має бути поділене між окремими групами людей — общинами. Промислові підприємства, на думку Подолинського, повинні перейти в розпорядження робітничих асоціацій, так само, як земля на селі — до асоціації сільських виробників.

Однією з слабких сторін суспільно-політичних поглядів Подолинського було нерозуміння ним необхідності заміни старої державної машини новою, що виражала б інтереси народу і була б знаряддям побудови соціалістичного суспільства, майбутнє якого Подолинський уявляв собі у вигляді федеративної спілки самоврядованих общин, очолюваних виборними людьми. Він не розумів також необхідності усупільнення засобів виробництва в загальнонаціональному масштабі.

Незважаючи на ці слабкі сторони в поглядах Подолинського, необхідно все-таки сказати, що він відіграв велику роль у розвитку суспільної думки на Україні, і особливо у викритті реакційних соціологічних теорій. Так, Подолинський піддав глибокій критиці реформістські ідеї про можливість переходу до соціалізму шляхом організації кооперативних товариств робітників. Показуючи неправильність цих поглядів, український революціонер писав, що «ніякі форми робітничих кооперативів не зможуть привести до соціалізму. Кооперативні товариства в умовах експлуататорського ладу неминуче експлуатуватимуть трудящих, найматимуть робітників і використовуватимуть їх майже так само, як і звичайні капіталісти»²⁴⁹.

Розвиваючи цю думку, Подолинський вказував, що дрібні кооперативні товариства будуть неминуче знищені великим капіталом в конкурентній боротьбі. Ті ж з них, які витримають конкуренцію, «стануть звичайною спілкою хазяїв-капіталістів, котра майже нічим не відрізняється від акціонерної компанії правдивих капіталістів»²⁵⁰.

Подолинський показав неспроможність ідей Прудона, Брея, Годскіна та інших реформістів про кооперативи та банки, які не дали і не могли дати ніяких корисних результатів, тому що вони виходили із збереження політичної влади в руках буржуазії. Тільки шляхом революційної боротьби трудящі можуть

²⁴⁹ Журн. «Громада», 1880, № 1, стор. 54.

²⁵⁰ Там же, стор. 55.

визволитися від гніту поміщиків та капіталістів. В ряді країн «робітники і дрібна буржуазія зрозуміли, — писав Подолинський, — що їм треба здобути собі перше політичні права, коли вони справді хочуть докорінно змінити свій господарський стан»²⁵¹.

Рішуче висгупив український революціонер і проти «теорії» народонаселення Мальтуса та його послідовників. Викриваючи людиноненависницьку суть цієї «теорії», Подолинський показав брехливість тверджень мальтузіанців про те, ніби причиною злиднів є перенаселення. Він вказував, що ці причини криються в характері суспільного ладу. «В світі, — писав Подолинський, — є ще достатньо і землі... і всякого добра для всіх людей, щоб можна було нам прожити при багацько легшій роботі, ніж зараз. Тепер люди роблять багато, роблять через силу, бо мусять вони всіх дармоїдів содержати та знов і порядки усюди нерозумні»²⁵².

На конкретних прикладах України, Іспанії, Франції та інших країн він показав, що виробництво сільськогосподарської продукції зростало швидше, ніж населення. Ще швидшими темпами, ніж продукція сільського господарства, зростає промислове виробництво. «Звідси ми бачимо, — відзначав він, — що і речі, потрібні для одержі, для будування машин і виробки струмента, теж здобуваються в більшім числі і швидше, ніж росте людство»²⁵³. Спираючись на дані статистики Англії, Франції та інших країн, Подолинський підкреслює, що продуктивність праці зростає не тільки абсолютно, але й відносно швидше, ніж збільшується народонаселення.

Причиною зростаючої бідності в сучасному суспільстві, пише Подолинський, «є не те, що людей народжується дуже багато, а багатств землі не вистачає. Навпаки, багатства землі можуть зростати швидше, ніж людство. Але бідність все ж зростатиме. Відбуватиметься це від несправедливої організації праці і всього господарства, від тяжкого ярма, накладеного на труд капіталом, ярма, яке можна скинути, а зовсім не внаслідок якогось необхідного закону природи»²⁵⁴.

У зв'язку з критикою мальтузіанства Подолинський викриває так званий «закон» зниження родючості ґрунту. Він показує, що «землеробство виснажує ґрунт лише тоді, коли воно ведеться нерозсудливо, хижацьким способом»²⁵⁵; при розумному ж використанні ґрунту врожай постійно зростатиме.

Подолинський також піддав критиці соціал-дарвіністські спроби ідеологів буржуазії виправдати економічну нерівність

²⁵¹ Журн. «Громада», 1880, № 1, стор. 58.

²⁵² С. Подолинський, Про хліборобство., стор. 175.

²⁵³ С. Подолинський, Ремесла і фабрики на Україні, стор. 62.

²⁵⁴ Там же, стор. 63.

²⁵⁵ Журн. «Слово», 1880, квітень і травень, стор. 167.

у капіталістичному суспільстві і злидні трудящих за допомогою теорії Дарвіна. В статті «Соціалізм і теорія Дарвіна» він рішуче виступив проти буржуазних вчених, які, переносячи вчення Дарвіна на суспільне життя, намагалися довести неминучість та природність економічної нерівності в суспільстві і неправомірність марксистського вчення про соціалізм. Критикуючи німецького вченого О. Шмідта, який твердив, що «дарвінізм — це наукова основа нерівності», і докоряв Марксу й Енгельсу за те, що вони заперечують придатність цієї теорії для пояснення суспільного життя, Подолинський показує неспроможність поглядів Шмідта та інших ворогів соціалізму, які використовують біологічну теорію Дарвіна для виправдання капіталістичних порядків.

Проте необхідно відзначити, що в цій критиці Подолинський виявляв деяку непослідовність. Правильно вказуючи на відмінність між суспільними явищами і явищами органічного життя, сам він, обгрутовуючи неминучість соціалістичного суспільства, іноді намагався спертися на природничі науки, пов'язати вчення про соціалізм з природничонауковими теоріями, в тому числі й з дарвінізмом. У статті «Праця людини і її ставлення до розподілу енергії» Подолинський, прагнучи дати природничонаукове обгрунтування соціалізму, висунув положення про те, що людська праця збільшує кількість нагромаджень корисної сонячної енергії, затримуючи її і примушуючи діяти довше, ніж це було б без людської праці. Оцінюючи згадану статтю, Енгельс у листі до Маркса від 19 грудня 1882 р. писав: «Подолинський відхилився вбік від свого дуже цінного відкриття, бо хотів знайти новий природничонауковий доказ правильності соціалізму і тому сплутав фізичне з економічним»²⁵⁶.

Подолинський різко засуджував ідеологів буржуазії, які прагнули довести корисність воєн. Критикуючи пануючу в соціології думку, що війна запобігає утворенню лишку населення і «збільшує добробут людей, які лишаються», він вказував: «Загальна сума військових витрат у кожній країні значно більша, ніж сума, яку коштує утримання людей, що гинуть на війні»²⁵⁷.

Своїми прогресивними поглядами видатний український революціонер і вчений зробив значний вплив на розвиток суспільно-політичної і соціологічної думки на Україні. Подолинському належить визначна роль в ознайомленні передової української інтелігенції з окремими положеннями марксизму, особливо з ідеями економічного вчення Маркса, задовго до появи марксистських організацій на Україні.

²⁵⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 35, стор. 111.

²⁵⁷ Журн. «Слово», 1880, квітень і травень, стор. 206.

Павло Арсенович Грабовський (1864—1902) народився в с. Пушкарному Харківської губернії в бідняцькій сім'ї. Вже в юнацькі роки він прилучається до революційного руху. Будучи учнем Харківської духовної семінарії, встановлює у 1879 р. зв'язки з гуртком «Чорний переділ». За революційну роботу в 1882 р. Грабовський був заарештований і висланий у рідне село під нагляд поліції. Повернувшись у 1885 р. в Харків, він весь віддається революційній роботі, бере активну участь у поширенні листівок, які викривали антинародний характер реформи 1861 року і закликали до боротьби з царизмом. У 1886 р. його заарештовують і висилають до Сибіру. У 1889 р. Грабовського знову заарештовують і ув'язнюють за складання обвинувального документа проти царизму після Якутської трагедії. Після майже чотирирічного ув'язнення в Іркутській тюрмі Грабовський був висланий у далекий Вілюйськ Якутської губернії, де незадовго перед тим відбував заслання вождь російської демократії М. Г. Чернишевський. Самодержавство тримало Грабовського в сибірських тюрмах та засланнях до самої його смерті.

В кінці 90-х років П. А. Грабовський вивчає «Капітал», «До критики політичної економії» К. Маркса, «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, праці В. Г. Плеханова «Наші незгоди», «До питання про розвиток моністичного погляду на історію». Тоді ж, у 90-х роках, він знайомиться і з працями В. І. Леніна «Відповідь Г. П. Нежданову», «Розвиток капіталізму у сільському господарстві», «До характеристики економічного романтизму» та іншою марксистською літературою.

Під впливом робітничого руху, праць Маркса, Енгельса, Леніна і Плеханова Грабовський захоплюється рядом ідей марксизму та пропагує їх. Він вітав той факт, що «марксистки розбили ілюзії народників», високо оцінював діяльність революційної соціал-демократії Росії і підкреслював: «Тепер все, що тільки єсть у Росії живого, рухливого та працюючого, йде під окликом марксизму...»²⁵⁸

Грабовський був пристрасним борцем за знищення самодержавства, за ліквідацію соціального та національного гноблення і завоювання вільного життя для українського та всіх інших народів Росії. У своїх поетичних і публіцистичних творах він показував важке життя трудящих Україні і Росії, викривав поміщицьку суть так званої селянської реформи, внаслідок якої селянин залишився «без жупана, без онуч і підшов»²⁵⁹. Характеризуючи становище селянства в пореформе-

²⁵⁸ Павло Грабовський, Зібрання творів у трьох томах, т. 3, К., 1960, стор. 290 (далі: Павло Грабовський..., т...).

²⁵⁹ Павло Грабовський..., т. 1, К., 1959, стор. 68.

ному селі, їх розорення, Грабовський в статті «Економічна безвихідь благословенної Полтавщини» писав: «Фертова петля хижачької експлуатації та грабунку все більше захоплює селянство., незважаючи на те, що бідному мужикові і так уже дихати нічим... земля з часом все більше відходить від мужика»²⁶⁰. Грабовський розумів, що врятувати селянство від розорення і злиднів, докорінно поліпшити його становище можна лише шляхом революційного перетворення суспільного ладу.

Різкій критиці піддав Грабовський ліберально-народницькі теорії про організацію «народного виробництва», тобто землеробських товариств, покликаних нібито врятувати селянське господарство і поліпшити становище селян. Видним представником ліберальних народників на Україні був Н. В. Левицький (1859—1936). Викриваючи пропаганду Левицьким селянських спілок, поет-революціонер доводив, що «гуртуються в спілки здебільшого заможні селяни і дужче держуться спілки, все виразніш та помітніш одрізняючись від убогого селянства,магаючи його прогресивному спролетаризуванню»²⁶¹. Пропаганду землеробських спілок чи товариств Грабовський розцінював як допомогу куркульству в його збагаченні за рахунок трудящих селян, а землеробські товариства характеризував як організації «селянського кулацтва для визискування та скорішого спролетаризування зіпхнутої на сю стежку умовами «народного производства» частини селянства»²⁶². Ліберальних народників Грабовський розглядав як ідеологію куркульства. Він вказував, що ліберальне народництво стає «все більш реакційним, боронячи допотопні форми життя в ім'я все ті ж самотності, шкідливим по своїм практичним заходам для люду», що погляди народників за своєю суттю є «шкідливими для розвитку мас» і «не мають для себе ґрунту ні в житті, ні в науці»²⁶³.

Твори поета прийняті духом класової боротьби, непримиренності інтересів експлуататорів та експлуатованих. Він активно виступає проти вигадок українських буржуазних націоналістів про відсутність експлуаторських класів та класової боротьби в українській нації. Грабовський оголошує погляди націоналістів глибоко реакційними та брехливими. «Найбільшою з нісенітниць, — писав він, — є та, буцім Україна була колись єдиним неподільним тілом з погляду національних інтересів і змагань, як хотять запевнити наші псевдопатріоти,— такої України ніколи не існувало і не існує»²⁶⁴.

²⁶⁰ Журн. «Народ», 1894, № 23—24, стор. 367—368.

²⁶¹ Павло Грабовський., т. 3, стор. 289.

²⁶² Там же.

²⁶³ Там же, стор. 289, 295.

²⁶⁴ Там же, стор. 299.

Грабовський доводив, що «ніколи інтереси і потреби різних станів української людності не були однакові, а навпаки, ворогували між собою, і казати про якусь цілокупну Україну, про її боротьбу за долю рідного краю, значить завдавати брехню, — свідомо чи несвідомо»²⁶⁵. Під лицемірними лозунгами «загальноукраїнського ідеалу» та «неньки України» пануючі класи України нещадно пригноблювали і експлуатували трудовий народ. «...Ненька Україна», — писав поет, — була нічим іншим, як лиш газлом, під окликом котрого пануючі верстви гріли собі руки»²⁶⁶.

Показуючи реакційність тверджень українських буржуазних націоналістів про відсутність української буржуазії, Грабовський посилається на марксистів, які виходять із визнання поділу кожної нації на антагоністичні класи, заперечують існування «неділимих» націй.

Вся історія України, за Грабовським, є історія класової боротьби експлуатованих та експлуаторів. Протягом віків на Україні існує «соціальна привілейованість одних поряд з пригнобленим становищем інших і класовий антагонізм, який походить звідси і проходить червоною ниткою крізь всю історію...»²⁶⁷

Українських буржуазних націоналістів Грабовський вважав зрадниками, ворогами українського народу, різко бичував їхні ідеї та викривав спроби протиставити український народ російському та іншим народам. Він закликав зміцнювати дружбу українського народу з іншими народами Росії, і особливо з братнім російським народом. Поет ясно розумів, що добитися соціального та національного визволення українського народу, повалити самодержавство, ліквідувати експлуаторські суспільні порядки, забезпечити вільну українську державність, розквіт економіки та культури українського народу можна лише при спільних революційних діях трудящих усіх народів Росії: «щоб Русь порізнена устала з-під віковичного ярма і квітом повним розвітала у згоді з ближніми всіма»²⁶⁸. Грабовський відіграв значну роль у зміцненні братньої дружби між українським та російським народами. Він популяризував передову російську культуру, прищеплюючи українському народові любов до неї.

У своїх творах поет постійно підкреслює спільність інтересів трудящих усіх націй. Він зазначає, що скрізь страждає «облуданий, пригноблений народ», для якого кати «будують в'язниці».

²⁶⁵ Павло Грабовський., т. 3, стор. 300.

²⁶⁶ Там же, стор. 301.

²⁶⁷ Там же, стор. 311.

²⁶⁸ Павло Грабовський., т. 1, стор. 78.

Та думки і почуття Грабовського полонить не тільки одна Україна, і він пише як інтернаціоналіст:

Над усюдним горем мира
Я сумую і болю;
Всеохопного кумира
З України не зроблю ²⁶⁹.

У статті «Лист до молоді української» (1894) революціонер говорить: «Як українці ви повинні працювати серед народу українського... проте пам'ятайте: зміст вашої праці повинен бути загальнолюдським, інакше — смерть вам як нації» ²⁷⁰.

Всі твори Грабовського пройняті пафосом революційної боротьби, глибокою вірою в перемогу трудящих мас над експлуататорами. Поет бачить, як зростають «більш міцні покоління», «яких не переможуть вороги», і вірить, що «панство волі йде услід, і на чолі миросправи власно з'явиться нарід!» ²⁷¹, що чекати на це вже залишилось недовго: «зоря недалека».

Хоч шлях до перемоги і важкий, але
Борців не лякають пригоди:
Шлях, мочений кров'ю та пото́м,
Нас виведе в панство свободи,
Не нині, не завтра, так потім!

Ходім же, брати, та поможем
Порвати якшвидше кайдани! ²⁷²

Павло Грабовський відкрито закликав до народної революції, до насильственного повалення самодержавства і встановлення нового суспільного ладу, без гніту й експлуатації. У вірші «Наперед» поет писав:

Наперед за край рідний та волю,
За окутий, пригноблений люд...

Наперед до завзятого бою
За громадські та власні права,
Коли бути бажаєм собою,
Коли серце позор відчува!
Уперед до звершення замірів,
Що поклав дев'ятнадцятий вік;
Скин'ємо владу катів-бузувірів,
Щоб людиною став чоловік! ²⁷³

Під впливом робітничого руху і марксистських творів Грабовський приходив до розуміння того, що не селянство, а робітничий клас повинен стати головною силою народної революції. Він наближався до визнання керівної ролі пролетаріату в революційній боротьбі за повалення влади поміщиків і капіталістів в Росії.

²⁶⁹ Павло Грабовський., т. 2, К., 1959, стор. 312.

²⁷⁰ Журн. «Народ», 1894, № 7-8, стор. 113.

²⁷¹ Павло Грабовський., т. 1, стор. 62.

²⁷² Там же, стор. 367.

²⁷³ Там же, стор. 394.

За своїм світоглядом Грабовський був свідомим матеріалістом. Він виходив із визнання незалежності природи від будь-якої свідомості матеріальної єдності світу і об'єктивного характеру законів його розвитку. В статті, присвяченій натурфілософу Д. М. Велланському, Грабовський критикує філософію Шеллінга та Гегеля, їх «туманні німецькі абстракції», «далекість від життя». Позитивно говорить він про англійську матеріалістичну філософію XVII ст., яку називає «початком філософії більш життєвої і більш вільнолюбної» порівняно з німецькими філософами, а також про французький матеріалізм XVIII ст. Себе поет відносить до числа прихильників такої матеріалістичної, «радикальної системи, як марксизм та сучасні доктрини так званого економічного матеріалізму»²⁷⁴, під яким він розуміє історичний матеріалізм.

Грабовський був непримиренним ворогом усіх видів ідеалізму та схоластики. Він вимагав, щоб філософія базувалася на даних науки у вивченні життя. На його думку, вона повинна озброїти народ в його боротьбі за революційне перетворення суспільного життя, а не служити обґрунтуванню містики та релігійних забобонів.

Матеріалістичні погляди Грабовського дістали свій вияв в його войовничому атеїзмі. Релігію поет вважав ворогом суспільного прогресу. Вчення про загробне життя Грабовський називав фальшою, — бо «не буває життя двічі». Він казав, що не в релігії трудящі повинні шукати порятунку від гніту, бо «не загоїть серця фальш»²⁷⁵, а в непримиренній і наполегливій революційній боротьбі. Релігійні погляди, на його думку, отруюють свідомість народу, гальмують його боротьбу за визволення від економічного та політичного гноблення. Шкідливість релігії і всякої містики полягає в тому, що «людина відривається від землі, з її соціальними, політичними, економічними та всякими іншими умовами, а живе у якійсь неіснуючій області добрих та злих духовних начал»²⁷⁶.

Релігію Грабовський розглядав як духовний засіб у руках експлуататорських класів для пригноблення трудящих. За допомогою релігії гнобителі одурманюють голови трудящих, «одурманені і без того». У вірші «Вороги», викриваючи реакційну роль християнства, Грабовський відзначає, що експлуататорські класи за допомогою церковників віками повчали народ

...І нині раду подають,
Щоб люди злодіїв прощали, —
Хай ближніх дальш собі цькують.

²⁷⁴ «Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», т. XV, кн. 1, Львів, 1897, стор. 5.

²⁷⁵ Павло Грабовський., т. 1, стор. 393.

²⁷⁶ Журн. «Народ», 1894, стор. 114.

Отак за мир, любов та братство
Лилась велика мова та,
І люд кувала за кріпацтво
Во ім'я господа Христа²⁷⁷.

Гнівню таврував Грабовський унію, яку насильно насаджували на Правобережній Україні польські поміщики під керівництвом Ватикану з метою закабалення українського народу і створення плацдарму для поневолення всієї Росії. «...Унія була, — писав він, — нашим історичним ярмом, средством пополючити нашу народність... Тільки сліпий не баче, що питання віри тут не мали ніякої ваги, що то була міра державна, міра стисків на нашу народну душу, гидота, від котрої кожен з русинів мусе одвернутись»²⁷⁸.

Грабовський наполегливо пропагував думку, що релігія не може «навчити нічому путньому, крім дикої нетерпимості і мракобісся»²⁷⁹. Він вимагав вигнання богослов'я із шкільного навчання, щоб освіта народу була «вільною від туману релігійного»²⁸⁰. Для успішної революційної боротьби за волю народу, твердив письменник, необхідно

Розвіять пільму забобонів,
Впотужить голови умом²⁸¹.

Світ, усі явища природи і суспільства, за Грабовським, перебувають у постійних змінах і розвитку. Ніщо, вказував він, не може зупинити руху суспільства, так само як не можна зупинити розвитку природи. Історія суспільства, за Грабовським, — закономірний процес поступального розвитку. Ті чи інші суспільні рухи, ті чи інші суспільні ідеї, вказував він, породжувалися закономірними умовами суспільного розвитку. Коли ми «що робимо, — писав Грабовський, — то в тому напрямі, який показує нам та або інша тенденція руху, а свої змагання здійснюємо в міру спроможності, яку дає нам ґрунт»²⁸². Хто не хоче йти в ногу з життям, погоджуватися із закономірністю суспільного розвитку, той стає «трупом гнилим»²⁸³ ще за життя.

Грабовський рішуче заперечував погляди на історію суспільства як на свавілля окремих видатних осіб, що протистоять пасивному натовпу. Критикуючи українських буржуазних націоналістів, Грабовський підкреслює, що не можна пояснювати складний історичний шлях українського народу зрадою «окремих осіб». «Не в зраді тут річ, — пише він, — се

²⁷⁷ Павло Грабовський., т. 1, стор. 107.

²⁷⁸ Павло Грабовський., т. 3, стор. 189.

²⁷⁹ Журн. «Зоря», 1897, стор. 38.

²⁸⁰ Журн. «Народ», 1894, № 7-8, стор. 113.

²⁸¹ Павло Грабовський., т. 1, стор. 166.

²⁸² Там же, стор. 291.

²⁸³ Там же, стор. 394.

дурниця і більш нічого; вага в суперечності станових інтересів, в тім, що кожен стан тяг в інший бік і намагався, коли мав силу, потягти в той бік і всіх других, — кожен стан таким робом робився зрадником супроти іншого...»²⁸⁴

Дії окремих, навіть найвидатніших осіб, говорив Грабовський, не визначають історичних процесів. Тому він засуджував індивідуальний терор у боротьбі з самодержавством, вважаючи, що успіх революційної боротьби залежить насамперед від активної участі широких народних мас, від їх свідомості й організованості. «Наша сила в народі»²⁸⁵, народ своєю «працею держить всі стани»²⁸⁶, заявляв Грабовський. Поет закликав прогресивну інтелігенцію поширювати в народі революційні ідеї, «славити, розвивати» їх.

Багато явищ суспільного життя Грабовський завжди розглядав у зв'язку з боротьбою класів, у конкретно-історичних умовах. Так, підтримуючи вимогу російських революційних соціал-демократів про право націй на самовизначення, Грабовський пише: «Марксисты вимагають насамперед політичної волі та незалежності окремих народностей, бо реальні умови поступу того вимагають...»²⁸⁷

Глибокий і яскравий вираз матеріалістичні погляди Грабовського дістали у його висловлюваннях з питань естетики. Наслідуючи і розвиваючи кращі традиції естетики російських революційних демократів і Тараса Шевченка, Грабовський виступає проти теорії «безкласовості» в мистецтві, проти ідеалістичної естетики. «Штуки для штуки» не було, немає і не може бути в дійсності; се — пустопорожня, пустодзвінна фраза, — не більш»²⁸⁸, — твердить він.

Поет доводить класовий характер літератури й мистецтва. Теорія «мистецтва для мистецтва», говорив він, проповідуючи безкласовість художньої творчості, в дійсності служить інтересам експлуататорських класів. В боротьбі проти проповідників ідеалістичної теорії «мистецтва для мистецтва» він відстоював активну громадську роль мистецтва взагалі і літератури зокрема. Призначення мистецтва поет вбачав у служінні силам історичного прогресу, трулящим масам в їхній боротьбі за своє визволення, за знищення віджилого державного та суспільного ладу. «Поезизя,— писав Грабовський,— мусить бути одним з чинників поступу загальнолюдського... средством боротьби з світовою неправдою, сміливим голосом за всіх пригноблених та окривджених. Така її задача!»²⁸⁹ Полум'яний

²⁸⁴ Павло Грабовський., т. 3, стор. 300.

²⁸⁵ Там же, стор. 200.

²⁸⁶ Павло Грабовський., т. 1, стор. 367.

²⁸⁷ Павло Грабовський., т. 3, стор. 290.

²⁸⁸ Там же, стор. 124.

²⁸⁹ Павло Грабовський., т. 3, стор. 124.

революціонер вимагав від мистецтва і літератури глибокої життєвої правди і революційної ідейності. Він казав, що література і мистецтво повинні, відображаючи життя, і передусім життя народу, кликати його на боротьбу за світле майбутнє, виховувати у нього передові ідеї і віру в перемогу над гнобителями.

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач, 1871—1913), видатна українська поетеса, народилася в місті Новоград-Волинську в освіченій дрібнопомісній дворянській сім'ї. Леся Українка була всебічно освіченою людиною. Як поетеса вона почала виступати у пресі з 13 років.

Наприкінці 80-х років Леся Українка зближається з революційною молоддю і з того часу віддає всі свої знання та художній хист справі служіння трудовому народові в його боротьбі за соціальне і національне визволення. Ще всередині 90-х років під впливом робітничого руху вона починає вивчати марксистські твори і популяризувати їх ідеї. Велика українська поетеса була полум'яним пропагандистом ряду важливих положень марксизму.

Леся Українка мала тісний зв'язок із революційною соціал-демократією і закликала передову інтелігенцію всіляко сприяти розвиткові на Україні соціал-демократичного руху, без якого українська нація, на думку поетеси, не могла обійтися. За революційну діяльність Леся Українка все своє свідоме життя перебувала під наглядом поліції.

Суспільно-політичні і філософські погляди великої української поетеси знайшли відображення в її художній творчості, а також у таких наукових, публіцистичних і літературно-критичних працях, як післямова до книжки Ш. Дікштейна «Хто з чого жие?», «Оцінка нарису програми української соціалістичної партії», «Замітка з приводу статті «Етика і політика», «Два напрями у найновішій італійській літературі», «Малоросійські письменники на Буковині», «Нові перспективи і старі тіні», «Замітки про найновішу польську літературу», «Утопія в белетристиці», «Європейська соціальна драма наприкінці XIX ст.» та ін.

В перший період своєї діяльності, приблизно до середини 90-х років, Леся Українка, критикуючи капіталістичний лад і закликаючи народ до революції, не вбачала в робітничому класі головної сили революційного перетворення суспільства, але потім вона робить значні кроки від революційного демократизму до марксизму, від утопічного соціалізму до наукового, починає глибше і правильніше висвітлювати суспільне життя, показуючи в особі робітничого класу найпередовішу революційну силу, покликану очолити трудящі маси в їхній великій боротьбі.

Леся Українка була полум'яним борцем за дружбу народів,

вона викривала українських буржуазних націоналістів, які намагалися отруїти свідомість українських трудящих, відвернути робітників і селян України від класової боротьби проти соціального гноблення.

Закликаючи трудящих України до єднання і зміцнення дружби з трудящими інших націй, особливо з російським народом, Леся Українка підкреслювала, що умовою національного визволення є соціальне визволення, вона боролася за дружбу народів, за союз пролетарів усіх національностей. «Свідомі свого стану робітники, — писала вона, — не повинні вважати на те, хто з них до якої віри чи народу належить (робітник німець, напр., не повинен вважати себе ліпшим від поляка, поляк від москаля, москаль від українця і т. д.), а повинні триматися спільно, одностайно, бо у всіх у них один ворог — стан багатів, капіталістів, що користає з робітницької праці. Тим-то повинні бути для кожного робітника святими сі слова: робітники з усіх країн, єднайтеся!»²⁹⁰ Як ці, так і багато інших висловлювань письменниці свідчать, що вона була послідовною інтернаціоналісткою. Тому не можна розцінити інакше, як безсоромний наклеп, спроби українських буржуазних націоналістів видати її за націоналістку, за ворога інтернаціоналізму і дружби народів²⁹¹.

Леся Українка була не лише видатним революціонером, вона була й глибоким мислителем-матеріалістом. Твердження ідеолога українського буржуазного націоналізму першої половини ХХ ст. Д. Донцова про те, що «матеріалізм знайшов у Лесі Українці затятого ворога», є наругою з пам'яті видатної української поетеси.

Матеріалістичний світогляд Леся Українка вважала єдиною вірним. У своїх філософських поглядах вона виходила з того, що природа ніким не створена і не може бути знищена, що вона перебуває в постійних змінах і розвитку, і що цей розвиток відбувається за об'єктивно існуючими законами.

Свідомість письменниці розуміла як продукт розвитку матерії, властивість людського мозку, його здатність відображати навколишнє життя. Релігійні уявлення про можливість існування свідомості, душі окремо від живого людського організму вона вважала антинауковими і соціально шкідливими. Розглядаючи свідомість людей як відображення їх життєвих умов, Леся Українка, як і Іван Франко, піднімається до марксистського

²⁹⁰ Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. 4, К., 1954, стор. 304.

²⁹¹ Див., наприклад, брошуру Донцова «Поетка українського рсдорджі-мента (Леся Українка)», у якій він пише: «Нитки інтернаціоналізму й угоди були безконечно чужі світоглядові Лесі Українці», (*Львів, 1922, стор. 17*). Фальсифікуючи світогляд Лесі Українці, він твердить, що на місце дружби народів та інтернаціоналізму «поставила вона ідею войовничого націоналізму» (*там же, стор. 19*).

розуміння суспільної свідомості як відображення суспільного буття і визнання зворотнього впливу суспільних ідей на матеріальне життя суспільства.

Як матеріаліст Леся Українка рішуче відкидала ідеалістичне твердження про наявність у природі абсолютної доцільності, зумовленої якоюсь надприродною силою, вона відстоювала причинне пояснення явищ як в природі, так і в суспільному житті.²⁹² Розуміння причинних зв'язків між явищами, на її думку, виганяє з природи всякі надприродні сили.

Визнаючи об'єктивну зумовленість усіх явищ і предметів природи й суспільства, Леся Українка разом з тим відкидала фаталістичний підхід до життя. За її твердженням, закономірний характер розвитку явищ зовсім не означає, що люди повинні бути бездіяльними по відношенню до цих явищ. Письменниця піддала рішучій критиці пасивне ставлення до дійсності, байдуже очікування ходу подій. Вона вважала, що філософія повинна бути зв'язана з життям, активно служити справі перетворення світу й, передусім, суспільних відносин.

Відстоюючи матеріалістичну філософію, поетеса доводила неспроможність і шкідливість різних видів ідеалізму, містики, вона викривала реакційну суть ідеалізму Платона, містицизму Августина та інших реакційних філософських учень, вважала їх ворожими науці і прогресивній практиці.

Леся Українка критикувала також метафізичний підхід до явищ природи й суспільства. Заявляючи, що не можна уявити собі «життя без руху»²⁹³, що всі явища суспільного життя і природи змінюються, розвиваються, вона вимагала конкретно-історичного підходу до будь-якого явища, тому що кожний етап в його розвитку становить частину «великого і величнього ланцюга еволюції»²⁹⁴. І сама поетеса, говорячи про науковий соціалізм Маркса й Енгельса, показувала його історичний зв'язок з утопічним соціалізмом першої половини XIX ст. При цьому вона відзначала залежність соціалістичних учень від історичних умов.

Поетеса звертала увагу на необхідність показувати читачам, що новий суспільний лад закономірно виникне з сучасного, що в надрах існуючої формації підготовляються всі необхідні передумови для її заміни на новий, більш прогресивний, суспільний лад. Вона критикувала тих письменників, які відривають «прийдешню» форму суспільного життя від сучасної і тим самим підривають у людей віру в неминучість цього нового суспільства. Вона писала, що й справді, як можна примусити читача повірити в можливість картини прийдешнього.

²⁹² Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 442.

²⁹³ Леся Українка, Твори, т. XII, X., 1930, стор. 69.

²⁹⁴ Там же, стор. 57.

життя, не показавши йому, як крок за кроком воно розвивається з сучасної читачеві форми людського існування²⁹⁵.

У працях української поетеси зустрічаються глибокі ідеї про поступальний розвиток, про його суперечливий характер, про боротьбу протилежностей як джерело розвитку та інші діалектичні ідеї.

В матеріалістичних поглядах Лесі Українки значне місце займає войовничий атеїзм. Письменниця протягом усього свого свідомого життя пристрасно боролася проти релігійних поглядів на світ, проти будь-якої містики, вбачаючи в релігії засіб, за допомогою якого експлуаторські класи виправдували своє панування, війни за підкорення чужих народів тощо. Боротьбу проти релігії вона вважала важливою складовою частиною боротьби проти царизму і капіталізму, за новий суспільний лад.

У своїх художніх та публіцистичних творах — «В катакомбах», «Руфін і Прісцилла», «Пророчий сон», «Прокляття Рахілі», «Три миті», «Стародавня історія східних народів», «Замітки з приводу статті «Етика і політика» та багатьох інших письменниця глибоко й гостро викривала релігію, показувала її реакційну роль у суспільстві. Особливо багато уваги Леся Українка приділяла викриттю християнства.

Думку про існування бога чи якихось інших надприродних сил вона вважала безглуздою та шкідливою для суспільного прогресу. Вона вказувала, що не бог створив людей, а люди створили бога за своїм образом і подобою. Гнівню таврувала поетеса релігійну легенду про можливість потойбічного життя, особисте безсмертя, про небесний рай, який обіцяє релігія пригнобленим після їх смерті, відвертаючи тим самим їх від боротьби за своє визволення.

Викриваючи антинауковий характер, неспроможність та абсурдність «святого письма», Леся Українка устами одного із героїв свого твору «Руфін і Прісцилла» говорить:

...Мені не до душі писання ваших
учителів. Мене той стиль простацький,
Безладдя в доказах і рабство думки
аж до живого серця порива!²⁹⁶

Леся Українка показує, що християнство, як і всі інші релігії, не лише допомагає панівним верствам суспільства пригноблювати трудящих, а й служить для них важливим прикриттям у поневоленні і пограбуванні чужих народів. В уста свого героя Нартала вона вкладає такі слова:

Я зрозумів тепер, що вас призводить,
вас, вояків жорстоких, переймати

²⁹⁵ Леся Українка, Твори, т. XII, 1930, стор. 58.

²⁹⁶ Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. 2, стор. 347.

релігію любові та покори, —
ви сковуєте тим ще незакутих,
без війська хочете весь світ зажерти,
всіх варварів в кормигу запрягти,
всі Карфагени зруйнують без зброї²⁹⁷.

Поетеса доводила, що християнство з самого початку свого виникнення відігравало реакційну роль. Заперечуючи твердження, що сучасне християнство за своїм змістом істотно відрізняється від християнства в його первісній формі, вона писала: «...Теперішня форма християнства є логічним і фатальним наслідком його найпервісної форми... Я не приймаю теорії Толстого і багатьох інших, ніби теперішнє християнство є аберацією, хоробою сеї релігії. Ні! В найдавніших пам'ятниках, в «подіях апостольських», в листах апостола Павла, в автентичних фрагментах первісної галілейської пропаганди я бачу зерно сього рабського духу, сього вузькосердого квієтизму політичного, що так розбуявся дедалі в християнстві. Як хочете, але недарма в притчах і скрізь у Євангелії так часто вживається слово «раб» і антитеза «пана і раба», яко єдиної можливої форми відносин межі людиною і її божеством. Прочитайте листи апостола Павла (в данім разі неважно, котрі з їх автентичні, а котрі ні), і Ви побачите, що збудувалось на сій антитезі і як хутко воно збудувалось»²⁹⁸.

Письменниця різко заперечувала проти спроб представити ранне християнство як комуністичну течію. «Комунізм першого християнства, — писала вона, — се фікція, його ніколи не було, або се було комунізмом жебрака, що все одно не мав ніякого маєтку, або ще «комунізмом» добродійного багача, що кидав «крихти від свого стола» комуні «псів, що сидять під столом пана свого». От і все»²⁹⁹. Показуючи реакційну суть християнського вчення, Леся Українка заявляла, що християнство, як і всяка релігія, ніколи не закликала трудящих до практичної боротьби проти гноблення. «Християнські прокльони і громи на багатих і сильних були теоретичні, а практична «політика» була така: ударять в одну щоку, підстав і другу, здеруть плаща, віддай і сорочку»³⁰⁰. Християнство уже в зачатковій формі убивало волю народу до боротьби «так, як ні один цезар не вмів убивати»³⁰¹, — казала вона.

Виявляючи в багатьох питаннях матеріалістичне розуміння явищ суспільного життя, Леся Українка вбачала в народі, в трудящих могутню силу суспільного розвитку, показувала на-

²⁹⁷ Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. 2, стор. 432.

²⁹⁸ Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 518—519.

²⁹⁹ Там же, стор. 519.

³⁰⁰ Леся Українка, Публікації, статті, дослідження, т. II, К., 1956, стор. 12.

³⁰¹ Там же.

родні маси творцями усіх матеріальних та духовних благ. У творі «Напис на руїні» вона пише:

І раб копає землю, теше камінь,
і носить мул з ріки, і ліпить цеглу,
виводить мури; статуї великі,
запрігшись, возить самотужки й ставить,
і щось буде вічне і величне,
щось незрівнянне і потужно-гарне,
мальоване, мережане, різьблене³⁰².

Поетеса вірила у безмежні творчі можливості народу. Вона рішуче викривала тих, хто прагнув представити творцями історії видатних осіб, «героїв», а народним масам відводив роль «більш чи менш пасивного ґрунту для славетних і єдино спасених вчинків героїв»³⁰³. Поетеса послідовно боролася з проповіддю культу сильної особи в сучасній їй художній літературі. Так, вона засуджувала погляди на народ поета-ідеаліста Пшерва-Тетмайера, який вірив, що «безглузде, темне і бездушне людство» було б зовсім нікчемним, коли б генії час від часу не віддавали йому свій дух і свою думку»³⁰⁴.

Але, визнаючи за народними масами вирішальну роль в історії, письменниця, разом з тим, правильно висвітлювала і значення видатних осіб, які, на її думку, можуть мати успіх лише тоді, коли вони спираються на народ, виражають його прагнення і сподівання.

Всю історію класового суспільства Леся Українка розглядає як історію боротьби трудящих проти соціального та національного гноблення. Письменниця-революціонерка глибоко вірила у творчі сили народних мас, в їх здатність знищити експлуататорський лад і створити нове, соціалістичне суспільство.

Глибоке та яскраве вираження дістав матеріалізм Лесі Українки у естетичних поглядах, які характеризуються визнанням і послідовним проведенням у художній творчості першості життя, вимогами народності та високої ідейності.

Життя, за Лесею Українкою, є єдине джерело, з якого література і мистецтво черпають собі теми, ідеї та образи. Вважаючи основою мистецтва навколишній матеріальний світ, життя та діяльність людей, поетеса вимагала від художника реалістичного зображення об'єктивної дійсності. В статтях «Два напрями у найновішій італійській літературі», «Замітки про найновішу польську літературу» та ін. вона показала, що відхід від зображення життєвої правди веде до занепаду мистецтва. «Зрада художньої правди, — писала вона, — неми-

³⁰² Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. 1, стор. 253.

³⁰³ Леся Українка, Твори, т. XII, стор. 210.

³⁰⁴ Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. 4, стор. 385.

нуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї»³⁰⁵.

Відстоюючи і розвиваючи принципи революційно-демократичної естетики, Леся Українка доводила, що реалістичне зображення дійсності — це не лише правдиве змалювання явищ життя, але й глибоке пояснення їх, вміння дати правильний аналіз суспільного життя, напряду його розвитку. Поетеса різко засуджувала натуралістичну течію в мистецтві, що вип'ячувала зовнішні, неістотні сторони дійсності, тим самим перекручуючи її. В літературі, за Лесею Українкою, мають цінність художні портрети, а не фотографії чи копіювання. Література повинна відображати життя в художніх образах. Водночас поетеса звертала увагу письменників і митців на необхідність типізації та художніх узагальнень явищ життя.

Реалізм, на думку Лесі Українки, нерозривно пов'язаний з народністю мистецтва, яку вона розуміла як найповніше і найправдивіше зображення життя трудового народу. «Якщо розуміти під словом «народ» робочі класи,— писала поетеса,— то слід ...народним поетом вважати того, хто оспівує життя і виражає прагнення цих класів»³⁰⁶. Вона зазначала, що сила мистецтва та його суспільне призначення полягає в служінні трудовому народові, у правильному й глибокому зображенні життя мас, їх прагнень і сподівань. «Не поет, — писала вона, — хто забуває про страшні народні рани...»³⁰⁷

Головним завданням літератури й мистецтва, твердила поетеса, є всебічне пізнання життя для революційного перетворення його в інтересах трудящих мас. Художня творчість повинна служити народові в його боротьбі за новий суспільний лад. У зв'язку з цим поетеса вимагала від письменників і митців високої революційної ідейності. Як і Франко, Леся Українка вказувала на класовий характер літератури й мистецтва. Об'єктивізм, «безкласовість», якими прикривалися діячі буржуазного мистецтва, вона називала пустою фразою, яка служить для виправдання відходу від захисту інтересів народу. Звідси — вимога Лесі Українки класової тенденційності в інтересах народу.

Розвиваючи матеріалістичну естетику, Леся Українка піддала різкій критиці натуралізм, символізм, імпресіонізм та інші антиреалістичні течії в мистецтві. Вона різко виступала проти формалізму та декадентства, показуючи їх згубний вплив на мистецтво. У статті «Замітки про найновішу польську літературу» поетеса охарактеризувала естетику декадентства як найреакційнішу ідеалістичну теорію мистецтва, яка веде

³⁰⁵ Леся Українка, Твори, т. XII, стор. 60.

³⁰⁶ Леся Українка, Про літературу, К., 1955, стор. 80.

³⁰⁷ Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. I, стор. 384.

його до повного занепаду. У статті «Два напрями в найновішій італійській літературі» вона називала декадентські твори «тонким ядом», яким реакційні класи прагнуть отруїти свідомість народу. Показуючи реакційну суть творів італійського письменника-декадента д'Аннунціо, Леся Українка писала: «У нього з'являється злорадість прокаженого, який намагається заразити собою якомога більше інших людей... Йому починає подобатися гнилість та руйнування, він навіть приходять до переконання, що тільки відразливе здатне викликати великі ідеї та зворушливі настрої»³⁰⁸.

Творчий метод Лесі Українки поєднував у собі реалізм із революційною романтикою, він неухильно еволюціонував до соціалістичного реалізму. Видатна українська поетеса разом з Франком, Коцюбинським та іншими великими письменниками України внесла значний вклад у підготовку художнього методу літератури й мистецтва — соціалістичного реалізму.

Михайло Михайлович Коцюбинський (1864—1913), видатний український письменник, народився у Вінниці в сім'ї службовця, закінчив духовне училище, з юнацьких років брав участь у визвольному русі. На початку своєї літературної діяльності Коцюбинський віддав певну данину абстрактному просвітительству. Згодом став революційним демократом. Під впливом робітничого руху та марксистських ідей він звернув увагу на пролетаріат, поділяючи ряд положень марксизму і еволюціонуючи до нього. Письменник був знайомий з такими творами основоположників марксизму, як «Маніфест Комуністичної партії», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», «Становище робітничого класу в Англії», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Революція та контрреволюція в Німеччині», «Селянська війна в Німеччині», читав працю В. І. Леніна «До селянської бідноти» і ленінську «Іскру».

У своїх творах Коцюбинський викривав самодержавний лад, показував політичну безправність трудящих мас, їх злиденність і темряву, таврував політику національного гноблення українського народу та інших неросійських національностей, яку провадило самодержавство. В одному з ранніх своїх творів він писав:

Кругом нас неправда, горе і бідота,
Аж серце стискає від гіркої муки,
А поміч подати — даремна турбота:
Розв'язаний розум — так зв'язані руки³⁰⁹.

Однією з провідних тем творчості Коцюбинського є боротьба трудового народу проти поміщиків та буржуазії за соціальне й національне визволення. Письменник правдиво відобра-

³⁰⁸ Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. 4, стор. 318—319.

³⁰⁹ Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 1, стор. 298.

жував зростання свідомості трудящих у процесі боротьби проти самодержавно-поміщицького ладу. Коцюбинський також викривав хижацький характер капіталізму, показував небачене розорення селянства, посилення гніту та експлуатації народу. «Коли перше, — писав він, — за панщини, експлуатація селянина була в стадії, так сказати, «натурального» хижацтва, то при зрості капіталізму вона приймає форми гострої, смертельної боротьби. Капіталізм висовує вже свої пазури, вони ростуть і загострюються. На село йдуть походами нові експлуататори, опутують селянина довгами, забирають його хату, землю. Вони захоплюють у свої руки промисли, ставлять фабрики, як павук павутиння, скрізь розстелюють свої сіті. Вчора хлібороб, хазяїн, а сьогодні пролетарій-селянин неминуче попадає у ті сіті й гине в нерівній боротьбі»³¹⁰.

Гнівом і ненавистю до експлуататорів пройняті твори Коцюбинського. Він доводив, що ніякі реформи, ніяке законодавство не в змозі припинити розорення селянства і змінити становище пролетаріату в умовах буржуазного суспільства. Шлях до соціального й національного визволення і докорінного поліпшення життя трудящих він вбачав тільки в революційному поваленні самодержавства і встановленні народної влади. Звертаючись до народу, Коцюбинський закликав: «Зведись, народе, простягни руку по свою правду. Як сам не візьмеш, ніхто не дасть»³¹¹. Письменник гаряче вітав революцію 1905 р. «У нас всі сподіваються лише смертельного бою, в якому або поляжемо, або перееможемо»³¹². Коцюбинський вірив, що «буде загальне повстання, яке змете весь старий політичний лад»³¹³, що на місце старого прийде нове суспільство, в якому «не буде більше бідних і багатих, земля всіх нагодує. Народ сам скує собі долю...»³¹⁴

Письменник був палким борцем за дружбу російського та українського народів, за єдність їх передової культури. «По нашому глибокому убеждению, — відзначав він, — всякий дальший шаг к развитию малороссийского литературного языка будет приобретением и для общерусской литературы; совместное существование обеих родственных литератур нам представляется могучим условием культурного роста двух, взаимно дополняющих друг друга народностей»³¹⁵.

За своїми філософськими поглядами Михайло Коцюбинський був матеріалістом і войовничим атеїстом. Він заперечував релігійно-ідеалістичні погляди на світ як антинаукові й

³¹⁰ Михайло Коцюбинський, Твори., т. 4, стор. 54.

³¹¹ Михайло Коцюбинський, Твори., т. 3, стор. 42.

³¹² Михайло Коцюбинський, Твори., т. 5, стор. 438.

³¹³ Там же, стор. 436.

³¹⁴ Михайло Коцюбинський, Твори., т. 3, стор. 81.

³¹⁵ Михайло Коцюбинський, Твори., т. 4, стор. 125.

шкідливі. Вже у своїх ранніх творах письменник різко критикував релігію й церкву, викривав забобони та марновірство. Він казав, що, підтримуючи неучтво та мракобісся, релігія виступає ворогом культури й прогресу, служить поневолювачем народу, казками про потойбічний світ, про життя після смерті, відвертає трудящих від боротьби за поліпшення життя простого люду на землі. Церкву Коцюбинський називає «мавзолеєм людської темряви». «Не навчають вони людей, — говорив він про попів устами одного із своїх героїв, — а обдурюють»³¹⁶. Царська цензура вбачала в творах Коцюбинського «зухвалу неповагу до верховної влади в Росії... паплюження обрядів церкви православної... ганьбу на Христа-спасителя... підбурення російського народу до непокори закону та законному розпорядженню влади»³¹⁷.

З позицій матеріалізму Коцюбинський боровся проти іdealізму в естетиці, показуючи зв'язок іdealістичної естетики з релігійно-іdealістичним світоглядом, розробляв принципи матеріалістичної естетики. Він відстоював реалізм, високу ідейність та народність мистецтва, вимагав, щоб воно служило трудовому народові, допомагало йому в боротьбі за краще життя. Прогресивний письменник не може стояти осторонь від революційної боротьби трудящих, говорив Коцюбинський. Його обов'язок піднімати свідомість народу, кликати народ на боротьбу. Література повинна зображати життя так, щоб «у читателя живее забилась бы пульс, окрепла энергия и вера в лучшее, явилось желание все силы отдать для скорейшего достижения этого лучшего»³¹⁸. Голос письменника та поета мусить звучати з такою пристрасстю і силою, «щоб всі почули, щоб ніхто не спав, щоб всі прокинулись»³¹⁹.

Коцюбинський рішуче викривав всілякі спроби принизити суспільне значення мистецтва. З визнанням суспільного призначення мистецтва пов'язана його вимога вірності художнього твору життєвій правді, яку письменник вважав найважливішим принципом мистецтва. Він доводив, що в художньому творі досконалість форми повинна поєднуватися з високою ідейністю у глибиною народністю.

Михайло Іванович Павлик (1853—1915), соратник І. Франка, відіграв велику роль у визвольному русі Галичини і Буковини та в боротьбі з релігійно-іdealістичним світоглядом на Україні. В студентські роки Павлик вивчав твори Шевченка, Герцена, Белінського, Чернишевського, Добролюбова, а пізніше — К. Маркса і Ф. Енгельса.

³¹⁶ Михайло Коцюбинський, Твори., т. 1, стор. 338.

³¹⁷ Цит. за кн.: «Украинские революционные демократы», М., 1954, стор. 232.

³¹⁸ Михайло Коцюбинський, Твори., т. 4, стор. 72.

³¹⁹ Михайло Коцюбинський, Твори., т. 2, стор. 150.

В особі К. Маркса і Ф. Енгельса Павлик вбачав вождів світового соціалістичного руху. Високо цінував він «Маніфест Комуністичної партії» і «Капітал», вказуючи, що принципами, викладеними в «Маніфесті», керуються соціалісти всіх країн, а написанням «Капіталу» Маркс заслужив собі «вічну вдячність» робітників. Павлик відзначав, що Маркс уперше науково довів, що «капітал створюється лише з того, що хазяїн недоплачує робітникам за їх працю, яка... єдино дає вартість матеріалам сировини, створюючи з них товар, — факти, які ніхто не зміг заперечити. Так геніально і всебічно довів він це в своєму «Капіталі», який і залишиться наріжним каменем соціалізму»³²⁰.

Павлик був зв'язаний з групою «Визволення праці» Плеханова і брав діяльну участь у розповсюдженні марксистської літератури в Росії. Суті наукового комунізму Павлик не розумів, однак відстоював ідеї революційної перебудови суспільства на принципах соціалізму, говорив, що змінити існуючий режим повністю можна буде тільки шляхом народної революції. Тому він палко вітав революцію 1905—1907 рр. у Росії. Наближався Павлик і до розуміння того, що робітничий клас є найорганізованішим і найпереводішим класом капіталістичного суспільства. Однак до визнання головної ролі пролетаріату у перетворенні суспільного життя на принципах соціалізму він не прийшов, залишившись на позиціях селянського соціалізму, вважаючи, що селянство стане провідною силою в боротьбі за новий, соціалістичний суспільний лад.

У розумінні явищ природи Павлик був матеріалістом. Він розглядав матеріалістичний світогляд як єдино правильний, відзначав його позитивний вплив і в науці, і в мистецтві. З позицій матеріалізму Павлик критикував ідеалістичну філософію Ніцше та інших ідеалістів, яка набула в той час великого поширення в Західній Європі і проникла на Україну. Ідеї Ніцше зустріли співчуття, зокрема, на сторінках «Літературно-наукового вісника» — органу наукового товариства імені Т. Г. Шевченка. Журнал називав Ніцше «дивовижним генієм», «справжнім феноменом часу»³²¹. Оцінка ж Павликом Ніцше прямо протилежна цим гучним захопленням. «По-нашому, Ніцше як письменник слабкий, як мислитель досить претенціозний, а як філософ — просто шкідливий для розвитку народу»³²², — писав Павлик.

Рішучій критиці піддавав Павлик релігію. У своїх працях він показував неспроможність релігійних тверджень про існування нібито якоїсь надприродної божественної сили, говорив

³²⁰ Газ. «Ргаса», 1883, № 6, стор. 21.

³²¹ «ЛНВ», т. XI, кн. 9, Львів, 1900, стор. 210.

³²² Журн. «Народ», 1894, № 4, стор. 66.

про шкідливість релігії для народу, для суспільного прогресу. Коли б релігія «помагала людям доходити все далі та далі, до ліпшого розуму, до науки, до справедливого порядку на світі, до волі, до рівності всіх людей, — то проти такої віри і соціалісти би не виступали... Але ж бо то біда, що такої віри ще не було, немає, та й бути не може»³²³, — казав він.

Показуючи шкідливість, якої завдає релігія народові, Павлик писав, що «кожна віра провадила людей тільки до дурного розуму, до ненависті, до колотні, до різні, до несправедливого порядку, до нерівності, до всякої неволі та неправди в світі; що кожна віра завше йшла та йде проти народу і проти науки...»³²⁴ Письменник показував непримиренність релігії з наукою. З того часу, як існує релігія, зазначав Павлик, вона виступає ворогом науки та освіти. Ось чому «справедливі вчені завше виступали і виступають проти віри і завше хотіли і хочуть отворити простим людям очі, а соціалісти з них завше хотіли і хочуть добра для робітних людей; а попи та уряд завше стояли за віров, а завше розливали людську кров, дерли людей, палили, тратили, мучили вчених і досі ще неволять соціалістів власне за те, що ці хочуть отворити людям очі та визволити їх від усякого верховенства, від усякої неволі...»³²⁵

Павлик близько підійшов до марксистського розуміння соціальної ролі релігії. Він розглядав релігію як засіб пригноблення й утримання в покорі бідняків. «От через що то вищі, неробітні стани покликаються на бога та годують темний народ вірою, кажуть йому сподіватися заплати за свою нужду та кривду — *на тім світі, у якомусь небі, а самі тимчасом на цім світі гортають під себе всю землю, все людське добро, всю людську працю і самих робітних людей!*»³²⁶

Релігія виправдовує поділ суспільства на багатих та бідних, захищає інтереси експлуататорських класів, служить силам, ворожим трудовому народові. «Всяка віра каже стояти за тим, що є, ... за теперішніми сильними світу цього, теперішніми багатириями, вищими станами між ними і за Вашим, попівським, одним словом, за всім тим, що на сіло і верх нашого нещасливого народу, і між ним, і в його голові?!»³²⁷

Шлях подолання релігії, за Павликом, в освіті народу. Він не розумів дійсних причин існування релігійних поглядів, а тому не зв'язував знищення релігії із знищенням експлуататорського ладу. Це пояснюється тим, що Павлик, будучи ма-

³²³ «Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом», т. 3, Чернівці, 1910—1911, стор. 226.

³²⁴ Там же, стор. 226—227.

³²⁵ Там же, стор. 226.

³²⁶ Там же.

³²⁷ «Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом», т. 3, Чернівці, 1910—1911, стор. 274.

теріалістом у розумінні явищ природи, залишався в основному ідеалістом у розумінні суспільного життя. Рушійною силою історичного прогресу він вважав, головним чином, свідомість. Розум, писав він, «виводив і буде виводити людство з біди та темряви...»³²⁸

Павлик боровся за матеріалістичну лінію в естетиці, обстоював реалізм, народність і революційно-демократичну ідейність літератури, завдання якої він вбачав у правильному відображенні життя народу, в служінні йому. Література, за Павликом, повинна допомогти трудящим зрозуміти своє становище і вказати їм шлях боротьби за своє соціальне і національне визволення.

Остап Степанович Терлецький (1850—1902) — визначний прогресивний діяч Західної України, соратник Франка і Павлика — народився в с. Назірне на Станіславщині; вчився у Станіславській гімназії, потім у Львівському і Віденському університетах на філософському та юридичному факультетах. Разом із Подолинським брав участь у виданні революційної літератури.

У своїх працях Остап Терлецький викривав класову нерівність, виступав проти соціального гніту, пророкуючи неминучість загибелі капіталістичного суспільства і виникнення соціалістичного.

Впевненість Терлецького у появі нового суспільного ладу випливала із розуміння ним історії суспільства як закономірного процесу, що відбувається у прогресивному напрямку. Він вважав, що хоч прогресивний розвиток і зустрічає на своєму шляху великі перешкоди, однак він, кінець кінцем, перемагає.

Правда, Терлецький не ставив питання про збройний шлях у знищенні експлуататорського ладу, він вважав, що це повинно відбуватися мирним шляхом, за допомогою освіти. З приводу заклику великого українського революціонера-демократа Т. Г. Шевченка «вставайте, кайдани порвіте і вражою, злою кров'ю волю окропіте!» Терлецький писав: «Інший настав час і інший мусить бути спосіб боротьби. Замість гармат ми будемо боротися наукою, замість гетьманів поставимо людей науки і вільного слова»³²⁹.

Основи поступу суспільства Терлецький пов'язував із розвитком економіки. У статті «Лихво на Буковині», критикуючи буржуазних лібералів, які вважали, що причиною злиденного життя народу є низький культурний рівень і його недостатнє моральне виховання, Терлецький вказував, що не від мораль-

³²⁸ «Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом», т. 5, стор. 16.

³²⁹ Журн. «Літературно-науковий вісник», 1903, т. XXIV, стор. 167.

них і духовних хиб залежать джерела хиб економічних, а якраз навпаки — у економічній нужді полягає моральний і духовний занепад народу.

Суспільний прогрес, за його твердженням, здійснюється народними масами, діяльність яких визначає рух історії суспільства. Мислитель говорить, що тільки ті ідеї і програми видатних діячів втілюються в життя, які поділяє сам народ.

На протигагу українським буржуазним націоналістам, які на перший план висували національне питання, затушковуючи класову боротьбу всередині української нації, Терлецький доводив, що треба боротись насамперед за соціальне визволення народу, що «питання чисто національні тільки зняряддя, ото краще сказати, одна із побочних маніфестацій боротьби соціальної»³³⁰. Викриваючи ідеологію українського буржуазного націоналізму, Терлецький закликав українців до дружби з російським, польським та іншими народами.

У своїх поглядах на світ Терлецький відкидав усі релігійно-ідеалістичні пояснення його і вважав, що світ матеріальний і не залежить від будь-яких духовних сил. У зв'язку з цим він розглядав матерію і силу в їх єдності. «Тільки на папері, — писав він, — існує особна матерія і особна сила, фактично матерія і сила то річ одна, нерозлучима»³³¹.

Великим гальмом у розвитку суспільства Терлецький вважав релігію і доводив, що вона тільки відвертає увагу трудящих від розуміння справжніх причин їх тяжкого, знедоленого життя, задурманює їм голови. Ідея бога, за Терлецьким, створена фантазією людей у зв'язку з їх гірким життям. В той час як реакційні дворянсько-буржуазні ідеологи твердили про необхідність поширення релігії в народі, соратник Франка заявляв: «не віри нам потреба, не релігії, але сил нам потреба і знання»³³².

В галузі літератури й мистецтва Остап Терлецький боровся за високу ідейність і народність художньої творчості. Він вказував, що література повинна служити народові, допомагати йому у боротьбі за краще життя. За приклад у цьому він завжди ставив твори Тараса Шевченка, «першого і найбільш хопольського поета в цілій майже Європі»³³³.

Звертаючи головну увагу на ідейний зміст творів, Терлецький надавав великого значення і їх формі, підкреслюючи, що форма залежить від змісту і що брак високих ідей у письменника веде до зниження й художньої форми.

³³⁰ Журн. «Вольное слово», 1882, № 41, стор. 10.

³³¹ Інститут літератури АН УРСР, відділ рукописів, фонд 3, спр. 21, стор. 142.

³³² Там же, стор. 137.

³³³ Інститут літератури АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, спр. 215, стор. 225.

Підводячи підсумки, необхідно відзначити, що хоч І. Франко, С. Подолинський, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський та інші діячі революційно-демократичного напрямку під впливом революційного руху і марксизму піднялися у своїх суспільно-політичних і філософських поглядах вище революційних демократів 40—60-х років, сприйняли в тій чи іншій мірі марксистське світорозуміння, проте їх світогляд характеризується деякою обмеженістю. Передусім у розумінні ряду питань суспільного життя вони ще не піднялися до історичного матеріалізму. Це зумовило в основному просвітительський характер їхнього атеїзму.

Зазнавши значного впливу ідей марксизму, українські революційні демократи своїми творами внесли цінний вклад у творчий розвиток ряду філософських, і передусім соціологічних, проблем та в розуміння матеріалістичної естетики. Іван Франко, Сергій Подолинський, Леся Українка та Михайло Коцюбинський багато зробили у викритті антинаукової і реакційної суті різних буржуазних ідеалістичних і метафізичних теорій. Критика ними націоналізму, соціал-дарвінізму, суб'єктивізму та інших буржуазних теорій не втратила свого значення і нині. Так само не втратила свого значення і їх критика релігії та пропаганда атеїзму. Вони озброювали народ матеріалістичними і революційними ідеями, надихали трудящих на боротьбу проти соціального і національного гноблення, були союзниками революційної російської соціал-демократії у боротьбі проти царизму і капіталізму³³⁴.

Послідовними ж носіями наукової марксистсько-ленінської філософії і соціології в Росії, у тому числі й на Україні, наприкінці XIX ст. виступили організації революційної соціал-демократії, більшовицька партія. Вся передова суспільно-політична та філософська думка на Україні з кінця XIX ст. почала розвиватися під прапором марксизму-ленінізму, крок за кроком керуватись його принципами.

³³⁴ Про світогляд українських революційних демократів другої половини XIX і початку XX ст. див.: А. Брагінець, Філософські і суспільно-політичні погляди І. Франка, Львів, 1956; Ю. Ф. Бухалов, Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського, К., 1957; І. М. Куліков, Леся Українка — видатний український мислитель-революціонер, Харків, 1962; М. П. Партолін, Світогляд М. М. Коцюбинського, Харків, 1965; М. Я. Корнійчук, І. М. Мешко, Економічні погляди С. А. Подолинського, К., 1958; П. Т. Манзенко, Суспільно-політичні погляди М. Павлика, К., 1962; А. Пашкова, Світогляд В. А. Грабовського, К., 1964; зб. «Українські революційні демократи», М., 1954. Ці праці використані при підготовці даного параграфа.

4. Розвиток філософських ідей і боротьба за матеріалізм у природознавстві

У розвитку матеріалістичної філософії і в боротьбі проти філософського ідеалізму та релігії на Україні, як і у всій Росії, величезну роль відіграли матеріалісти-природознавці. Особливо важливе значення мала діяльність великих російських вчених І. М. Сеченова, І. І. Мечникова, М. О. Умова та інших корифеїв вітчизняної науки, які працювали на Україні. У своїх лекціях та друкованих працях вони викривали неспроможність ідеалістичного світогляду, відстоювали матеріалізм і розробляли науково-природничі основи матеріалістичної філософії. Одні з них працювали на Україні більше, інші — менше, але всі вони справили сильний вплив на дальший розвиток української матеріалістичної філософської і науково-природничої думки. Крім того, необхідно також мати на увазі, що в колах української інтелігенції поширювалась література, яка видавалась у Москві та Петербурзі і мала великий вплив на розвиток суспільної думки, науки й культури на Україні.

Іван Михайлович Сеченов (1829—1905) — великий вчений, мислитель-матеріаліст, основоположник російської фізіологічної школи і матеріалістичного напрямку в психології. Своїми чудовими відкриттями І. М. Сеченов зробив величезний внесок у вітчизняну та світову науку.

Народився І. М. Сеченов у селі Теплий Стан колишньої Симбірської губернії (нині Сеченово, Горьковська область). У 1856 р. він закінчив медичний факультет Московського університету. На початку 1860 р. захистив докторську дисертацію і незабаром був призначений професором фізіології Петербурзької Медико-хірургічної академії. В 1870 р. під тиском реакції він змушений був залишити академію. Вчена рада Новоросійського університету в Одесі обрала Сеченова професором, завідуючим кафедрою фізіології, проте Міністерство освіти затягувало затвердження цього рішення. Царські прислужники, знаючи Сеченова як видатного вченого-матеріаліста, не хотіли допустити його у вищий учбовий заклад.

Лише через півтора року Сеченов приступив до роботи в Новоросійському університеті, де працював більше шести років. Там він ідейно очолив прогресивні сили університету в їхній боротьбі проти реакційного табору в науці.

Хоч Сеченов і не був революціонером-професіоналом, проте він мав тісні зв'язки з найпередовішими революційно-демократичними колами, був одним із соратників вождя російської революційної демократії — М. Г. Чернишевського. Свою кафедру Сеченов перетворив на трибуну пропаганди матеріалістичного світогляду.

В Одесі Сеченов написав такі праці: «Кому и как разрабатывать психологию?», «Замечания на книгу г. Кавелина «Задачи психологии», «Про элементы зрительного мышления» та інші. Крім роботи на кафедрі, вчений розгорнув велику громадську діяльність: був лектором публічних курсів природничих наук при Одеському товаристві природознавців, часто виступав з лекціями перед населенням міста. Всі його лекції користувалися великою популярністю у прогресивних колах одеської інтелігенції.

За своїми філософськими поглядами Сеченов — свідомий і переконаний матеріаліст, провідник ідей російської класичної матеріалістичної філософії у природознавстві. Як матеріаліст він виходив із визнання об'єктивного існування матеріального світу. «Нічого й говорити, — писав він, — що в основу всіх міркувань покладено мною притаманне всякій людині незаперечне переконання в існуванні зовнішнього світу»³³⁵.

В усій своїй науковій діяльності вчений наполегливо відстоював і розвивав корінне положення матеріалізму про первинність матерії і вторинність свідомості, доводячи, що «предметний світ існував і буде існувати, по відношенню до кожної людини, раніше її думки»³³⁶.

Світ, за Сеченовим, характеризується матеріальною єдністю і об'єктивними, незалежними від свідомості, законами розвитку. З позицій матеріалізму Сеченов викривав ідеалістичне розуміння живої природи. Він зазначав, що ідеалісти, вдаючись у «поясненні» явищ життя до незбагнених, особливих, нематеріальних сил, завдають великої шкоди природознавству. Різкій критиці піддав Сеченов ідеалістичний напрям у біології, очолюваний на той час в Росії М. М. Страховим. Розглядаючи розвиток живих істот на всіх етапах життя як «приспособлення організмів до умов існування», вчений доводив успадкованість організмами змін, набутих під впливом зовнішнього середовища.

У фізіологічній науці до Сеченова панували неправильні, метафізичні, уявлення про життєдіяльність організму, яку зводили до простої суми життєдіяльності його клітин і органів. Майже всі фізіологи поділяли погляди німецького вченого Вірхова на організм тварини й людини як федерацію клітин, кожна з яких має самостійне життя і самостійно реагує на різні подразнення. Організм розглядався у відриві від умов його життя.

Сеченов своїми дослідженнями спростував ці помилкові і реакційні погляди, показав цілісність організму і, найголовніше, — матеріальну обумовленість всіх проявів життєдіяль-

³³⁵ І. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, М., 1947, стор. 343.

³³⁶ І. М. Сеченов, Там же, стор. 362.

ності організму, в тому числі й психічних явищ. Він уперше в історії фізіології висунув ідею про провідну, координуючу роль центральної нервової системи в усій життєдіяльності організмів. За Сеченовим, нервеве регулювання фізіологічних процесів в організмі забезпечує біологічно найдоцільніші відповідні реакції його на зовнішні подразнення.

Великий російський фізіолог піддав критиці метафізичну і за своєю суттю ідеалістичну клітинну патологію Вірхова. Сеченов бачив антиволюційний, метафізичний характер теорії Вірхова. У своїй дисертації він писав, що клітинна патологія, в основі якої лежить фізіологічна самостійність клітинки або, в усякім разі, гегемонія її над навколишнім середовищем, як принцип, брехлива³³⁷.

Неоціненою заслугою Сеченова перед філософським матеріалізмом є науково-природниче підтвердження та обґрунтування матеріалістичного положення про первинність матерії і вторинність свідомості, про людський мозок як орган мислення, викриття релігійно-ідеалістичних уявлень про незалежність «душі» від тіла. Великий фізіолог показав, що психічна діяльність є функція мозку, що «мозок є орган душі, тобто такий механізм, який, будучи приведений якими завгодно причинами в рух, дає в кінцевому підсумку той ряд зовнішніх явищ, якими характеризується психічна діяльність»³³⁸. Отже, Сеченов відкрив фізіологічні основи психічної діяльності, довів єдність фізіологічних і психічних явищ, зумовленість всього психічного життя людини матеріальними впливами на органи почуттів.

За Сеченовим, основною формою діяльності мозку є рефлекторна діяльність; всі численні рухи, якими зовні проявляється психічна діяльність тварин і людини, за своїм походженням — не що інше, як рефлекси головного мозку, які починаються чуттєвим збудженням, продовжуються певним психічним актом і закінчуються м'язовим рухом. Вчений переконливо довів, що без зовнішнього чуттєвого подразнення неможлива будь-яка психічна діяльність.

Сеченов перший у науці обґрунтував можливість вивчення найскладніших психічних процесів об'єктивним фізіологічним методом, поставив на науковий ґрунт вивчення психічної діяльності людини. Вперше свої геніальні думки про психіку Сеченов виклав у праці «Рефлексы головного мозга» (опублікована в 1863 р.) — справжньому маніфесті матеріалістичного світогляду. Відразу ж після виходу в світ ця праця стала дуже популярною серед інтелігенції та студентської молоді. Коли

³³⁷ Див.: «Диссертация на получение степени доктора медицины лекаря Сеченова «Материалы для будущей тезы физиологии алкогольного опьянения», СПб., 1860.

³³⁸ И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, стор. 71.

в 1866 р. ця робота, значно видозмінена й доповнена, без попередньої цензури вийшла окремою книжкою, то за розпорядженням міністра внутрішніх справ Валуєва на неї був накладений арешт, а проти Сеченова розпочато судову справу.

Видатний фізіолог глибоко розкрив значення рефлекторних реакцій як форм пристосування тварин до умов їх існування. Вчення Сеченова про рефлекси та ускладнення їх у процесі еволюції тваринного світу нерозривно пов'язане з розумінням вченим єдності організму з умовами його існування, тобто навколишнім середовищем. Виходячи з цієї матеріалістичної концепції, вчений розглядав зовнішнє середовище як рушійну силу розвитку нервової системи.

Праці Сеченова зустріли люті нападки з боку ідеалістичного табору. На філософську концепцію вченого напали не лише такі попівські журнали, як «Вера и разум», «Домашня беседа», але й світські російські журнали: «Гражданин», «Вопросы философии и психологии» та ін. Проти Сеченова виступили відомі ідеологи реакції Страхов, Радлов, Кавелін, Остроумов тощо. Але вчений-матеріаліст сміливо відстоював свої погляди. У відповідь на шалені нападки реакції Сеченов опублікував свою знамениту статтю «Замечания к книге г. Кавелина «Задачи психологии», в якій показав наукову неспроможність концепцій ворогів матеріалізму, несумісність їхнього розуміння психіки і завдань психології з новітніми досягненнями природознавства.

Думки І. М. Сеченова про суть і фізіологічні механізми психічної діяльності людини, вперше викладені в «Рефлексах головного мозга», а потім у «Замечаниях к книге г. Кавелина «Задачи психологии», дістали дальший розвиток у його працях «Кому и как разрабатывать психологию» та в ряді інших.

Вершиною філософських узагальнень Сеченова стала його праця «Элементы мысли», в якій вчений дав історичний аналіз формування складних явищ психіки, починаючи з найелементарніших форм прояву подразливості та відчуття. Сеченов першим в історії науки поставив питання про формування так званого абстрактного мислення у процесі розвитку людини, у процесі активного впливу її на предмети і явища зовнішнього світу. Своїми працями Сеченов не лише поставив фізіологію на науковий ґрунт і заклав основи фізіології вищої нервової діяльності, але й вказав шляхи розвитку наукової психології. Він вперше в історії дав матеріалістичне визначення предмета психології, її завдань, змісту та основних принципів її побудови як самостійної науки, заклав міцний фундамент нової матеріалістичної психології.

У своїх працях Сеченов показав необґрунтованість тверджень ідеалістів про природженість людських ідей. Він довів, що зміст психічної діяльності людини, рівень її культурного розвитку

визначається вихованням та умовами життя. Великий вчений рішуче виступав проти расистських поглядів про нерівноцінність рас і народів. «У більшості випадків, — писав він, — характер психічного змісту на $\frac{999}{1000}$ дається вихованням в широкому розумінні слова і лише на $\frac{1}{1000}$ залежить від індивідуальності»³³⁹. Тому розмови про якусь психічну неповноцінність окремих (відсталіх у культурному відношенні) народів є безпідставні.

Великий фізіолог викривав ідеалістичне вчення про «свободу» людської волі. Він доводив причинну зумовленість усіх людських вчинків зовнішніми умовами. Первісна причина будь-якого вчинку, на його думку, завжди лежить у зовнішньому чуттєвому збудженні, а без нього вона неможлива.

Наукова й викладацько-виховна діяльність Сеченова є яскравим прикладом непохитної боротьби за торжество матеріалістичних ідей. Його твори ствердили матеріалістичні традиції в російській науці. Вони мали величезний вплив на прогресивний розвиток природознавства та матеріалістичної філософії в Росії. Характеризуючи роль Сеченова у розвитку російської й світової науки, Тімірязєв справедливо відзначав, що жоден російський вчений не мав такого широкого і благодірного впливу на російську науку і розвиток наукового духу в сучасному суспільстві, яке мав Сеченов³⁴⁰.

Ілля Ілліч Мечников (1845—1916) — видатний російський біолог, зоолог, засновник еволюційної ембріології, один з основоположників сучасної мікробіології та патологіології. Його праці є неocenним вкладом у скарбницю вітчизняної і світової науки.

Народився І. І. Мечников у селі Панасівці (зараз с. Мечникове) Харківської губернії, закінчив Харківську гімназію, а потім Харківський університет. У 1867 р. був обраний доцентом Одеського (Новоросійського) університету, а з 1870 р. став професором і завідувачем кафедри зоології цього ж університету. В 1882 р. на знак протесту проти реакційної політики царського уряду вчений залишив університет і зайнявся організацією біологічної станції в Одесі. В 1886 р., у зв'язку із організованим проти нього реакційними колами цькуванням, Мечников виїхав за кордон і поселився у Франції, де на запрошення великого французького вченого Луї Пастера завідував у його інституті одним із відділів. Там він працював до кінця свого життя, зрідка відвідуючи Росію.

Працюючи в Парижі, Мечников був головою і натхненником російсько-української школи мікробіологів та імунологів. Під його керівництвом навчалися сотні російських і українських вчених та лікарів. Мечников з великим піклуванням вирощував

³³⁹ І. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, стор. 176.

³⁴⁰ Див.: К. А. Тимирязев, Сочинения, т. VIII, 1939, стор. 165.

молоді кадри вчених. Перебуваючи за межами рідної країни, він завжди жваво цікавився життям своєї батьківщини.

І хоч Мечников не завжди називав свої філософські погляди матеріалістичними, проте він був справжнім войовничим матеріалістом, борцем за науковий матеріалістичний світогляд проти всіх форм ідеалізму, містики й мракобісся.

Велику роль Мечников відіграв у боротьбі за матеріалізм у біології. Важливою складовою частиною цієї боротьби був захист дарвінізму. В боротьбі проти біологів-ідеалістів учений відстоював і творчо розвивав матеріалістичні основи вчення Дарвіна. Блискучим розвитком матеріалістичних основ дарвінізму стали ембріологічні дослідження Мечникова. Німецький вчений Вейсман, як відомо, твердив, що кожний тип тварин — хребетні, м'якотілі, членистоногі тощо — являють собою суворо замкнуте ціле і тому, мовляв, не можна проводити паралель між анатомічною будовою й історією розвитку представників цих різних типів. У 70-х роках таких поглядів дотримувалися всі біологи.

З метою довести спільність ембріологічного розвитку хребетних і безхребетних, а отже, довести неспроможність поглядів вейсманістів, І. І. Мечников разом із О. О. Ковалевським зайнялися вивченням ембріонального розвитку нижчих тварин, досліджуючи зародкові листки цих тварин і процес їх перетворення в певні органи. Дослідження Мечникова та Ковалевського завдали нищівного удару поглядам Вейсмана, оскільки вчені довели, що розвиток безхребетних відбувається в такій же послідовності, як і розвиток хребетних, що існує, таким чином, спільність і єдність між усіма живими істотами.

У своїх працях Мечников критикує Негелі, Келлікера, Майварта та інших антидарвіністів, які, відриваючи організми від зовнішнього середовища, заперечуючи його вирішальну роль у розвитку живих істот, підміняли вчення Дарвіна про природний добір містичним твердженням, нібито розвиток організмів відбувається внаслідок внутрішнього прагнення організму до ускладнення й удосконалення.

Піддаючи критиці концепцію антидарвіністів, Мечников прихильно ставився до положення Ламарка про активну роль зовнішнього середовища у розвитку організмів і успадковуванні набутих властивостей. На прикладах з мікробіології він доводив вирішальну роль зовнішніх умов в еволюційному процесі, можливість зміни спадкової основи організму під впливом зовнішнього середовища і передачі за спадковістю набутих ознак. «Відомо також, — писав учений, — що шляхом спадковості можуть передаватися не лише природжені властивості, а й набуті...»³⁴¹ Посилаючись на дані мікробіології, він указував, що ця галузь «дала цінні відомості для вивчення еволюції видів...

³⁴¹ І. І. Мечников, О дарвинизме, М.—Л., 1943, стор. 72.

Саме в галузі мікробіології була доведена можливість зміни характеру бактерій шляхом зміни зовнішніх умов, причому можна добитися стійких змін, які передаються спадково»³⁴².

Багато зробив Мечников у справі перебудови медичних наук на основі матеріалістичної еволюційної теорії. Керуючись ученням Дарвіна, він застосував порівняльно-біологічний метод до вивчення патологічних процесів і показав, що останні, так само, як і фізіологічні, відбуваються на основі законів еволюційної теорії.

Мечников показав активну роль організму в боротьбі з хвороботворними мікробами. Вперше в історії медицини він висунув думку і експериментально довів, що організм здатний активно чинити опір інфекційним початкам, і відкрив спеціальні механізми несприйнятливості й боротьби організму з інфекційними хворобами. Тим самим він першим завдав серйозного удару по метафізичному світоглядові, який тоді панував у патології та імунології.

Великою заслугою Мечникова є також і те, що він дав матеріалістичне пояснення згаданої вище здатності організму вести боротьбу із хвороботворними початками. Ця здатність, як довів він, зумовлена не якимись нематеріальними, божественними силами, а складалася й закріплювалася у процесі історичного розвитку видів, пристосування організмів до зовнішнього середовища, в процесі природного добору.

Праці Мечникова з питань патології та імунології мали велике значення в боротьбі з пануючими тоді в медицині метафізичними й ідеалістичними поглядами. Ці праці разом із працями Сеченова, Павлова та інших російських учених становлять фундамент, на якому будується сучасна медицина, зокрема сучасна патологія та імунологія.

Відстоюючи матеріалістичні й антиметафізичні ідеї, Мечников, проте, не завжди був послідовним. В окремих випадках він відступав від матеріалістичних і стихійно-діалектичних позицій, робив поступки ідеалізові й метафізиці. Ці поступки позначились на вирішенні вченим окремих природничо-наукових питань і особливо суспільних. Незважаючи на це, наукова спадщина Мечникова являє собою важливий етап в історії боротьби за матеріалізм у біології та медицині.

Мечников був полум'яним борцем проти ідеалістичної філософії та релігії. Він доводив непримиренність ідеалістичного світогляду й науки. Великий вчений розглядав ідеалізм як різновидність релігійного світогляду, підкреслюючи, що всі ідеалістичні філософські системи тісно пов'язані з релігійними вченнями. «...Філософія, — писав він, — протягом віків тонула у хвилях релігійних почуттів та ідей, і довелося відновлювати

³⁴² И. И. Мечников, О дарвинизме, стор. 226—227.

сізіфову роботу для визволення людського розуму... Протягом довгого часу філософські системи намагалися виправдати релігійні догмати абстрактними аргументами, не вдаючись до божественного одкровення. При цьому боги замінялися «субстанцією» або «субстанціями», а для вирішення тривожного і вічного питання смерті намагалися довести безсмертя душі»³⁴³.

Учений відзначав, що спочатку ідеалістична філософія приймала всі головні релігійні догмати як незаперечні, в тому числі й твердження релігії про безсмертя душі. Але в міру свого розвитку вона набирала дедалі витонченішого вигляду. «Всі філософські системи, — вказував Мечников, — з легкістю покинули віру в майбутнє життя і власне безсмертя. Але вони сприйняли пантеїстичну ідею і припустили якесь загальне начало, яке повинно поглинути індивідуальні свідомості. Думки відносно властивостей цього начала розділилися. Одні називають його ідеєю, інші — волею, силою або вічною силою»³⁴⁴.

Розглядаючи сучасні йому модні релігійно-ідеалістичні вчення (прагматизм, інтуїтивізм, космізм та ін.), Мечников показує антинаукову, реакційну суть містицизму й ідеалізму взагалі. Вчений критикує вузько діляцький характер прагматизму, його відмову від рішення загальних питань буття, заперечення ним теорії, науки, об'єктивної істини, вказує, що, виходячи з вузько практичних цілей, прагматизм намагається обґрунтувати містицизм. Оцінюючи прагматизм в цілому, Мечников приходять до висновку, що він є релігійним ученням.

Велику увагу приділяв Мечников викриттю реакційної філософії інтуїтивізму Бергсона, показуючи, що філософія інтуїтивізму є антинауковою, як і всі інші різновидності ідеалізму. Викриваючи містичний характер цієї філософії, Мечников піддає рішучій критиці твердження інтуїтивістів про вірогідність ірраціонального пізнання, оснований на таємничій містичній інтуїції, викриває антинауковість розуміння інтуїції Бергсоном та його послідовниками як інстинктивного пізнання і дає наукове, матеріалістичне розуміння інтуїції, зокрема залежність її від матерії, від досліду й набутих раніше знань.

Мечников гостро бичує містиків, які твердили про наявність у людини космічного почуття, космічного інстинкту, за допомогою якого людина нібито проникає у надприродний світ. Рішучій критиці піддає Мечников і погляди німецького філософа Ейкена, німецького невропатолога Мабюса, датського філософа Гефдінга, бельгійського письменника Метерлінка, російського юриста Хвостова та інших — всіх, хто намагався довести, що людина наділена якимсь особливим почуттям, що дає їй можли-

³⁴³ И. И. Мечников, Этюды о природе человека, М., 1917, стор. 168—169.

³⁴⁴ И. И. Мечников, Там же, стор. 186.

вість пізнати божество, злитися з ним. Великий російський вчений відзначав відсутність доказів у містиків, які твердили про наявність у людини космічного почуття, космічного інстинкту. «...Таких інстинктів, — писав він, — взагалі не існує. Вони є плід уяви осіб, які чомусь не задовольняються позитивним знанням»³⁴⁵.

Мечников, як вже зазначалося, був войовничим атеїстом. Він піддав різкій критиці релігійний світогляд. Вважаючи наріжним каменем всякої релігії вчення про незалежну від тіла безсмертну душу, про загробне життя, вчений на великому матеріалі доводив, що уявлення про безсмертя душі зародилося у первісних людей внаслідок нерозуміння ними власної природи і такого явища, як смерть. Він зазначав, що саме ці наївні і шкідливі уявлення, пройшовши складну еволюцію, лягли в основу сучасних релігій. Більше того, на них ґрунтується і весь сучасний ідеалізм.

Релігійному вченню Мечников протиставив точні наукові докази. Ніякі хитрощі богословів і філософів-ідеалістів «не можуть, — писав він, — найменшим чином похитнути того основного і з давніх часів добре відомого факту, що свідомість порушується разом з порушенням мозкової діяльності і припиняється з припиненням її»³⁴⁶. Свідомість, думка, за його твердженням, — це не особлива субстанція, а функція мозку, а отже, говорити про існування свідомості після смерті, тобто після того, як мозок перетворюється в мертву масу — абсолютна безглуздість. «Наука, — робив висновок Мечников, — не може припустити безсмертя свідомої душі, бо свідомість є результат діяльності елементів нашого тіла, які не мають безсмертя»³⁴⁷.

Великий біолог їдко висміював прихильників спиритизму, які твердили про існування «світу духів». Борючись проти шарлатанства, спиритів, він сам неодноразово відвідував спиритичні сеанси і завжди викривав шахрайство їхніх організаторів. Нищівній критиці піддав Мечников таких захисників спиритизму, як англійський фізик Олівер Лодж, французький філософ Бергсон, американський філософ Джемс та ін. З релігійного вчення про душу та загробний світ, як зазначав учений, випливає безпосередній висновок про те, що тільки душа гідна уваги, а тіло є невичерпним джерелом усякого лиха. Релігія проповідує «умертвіння плоті». Вона навчає людей уникати боротьби за краще майбутнє. Тому, як вказував він, релігія є антигуманістичною і ворожою природі людини.

У своїх працях знаменитий біолог приділяв велику увагу

³⁴⁵ И. И. Мечников, Этюды о природе человека, стор. 14.

³⁴⁶ И. И. Мечников, Академическое собрание сочинений, т. III, М., 1950—1962, стор. 16.

³⁴⁷ И. И. Мечников, Этюды о природе человека, стор. 268.

викриттю релігії як гальма суспільного прогресу, показував її непримиренність до науки. Для підтвердження того, що релігія завжди «намагалася зупинити прогрес людського знання», Мечников посилається на розправи інквізиції з передовими вченими, вказує на факти переслідування і спалювання їх на багаттях. Він відзначав, що церковники не тільки в минулому боролися з наукою, а що вони борються й зараз. «Хоча такі жорстокі переслідування не мають уже місця в наш час, проте можна навести цілий ряд учених-новаторів, які стали справжніми мучениками тільки тому, що вони зробили важливі відкриття»³⁴⁸.

Мечников вказував, що релігія заважає у боротьбі з хворобами і сприяє їхньому поширенню, тому що оголошує причиною різних хвороб вплив злих духів і гнів бога, а для порятунку життя навчає молитися і приносити жертви. Наука ж, як він підкреслював, спростувала всі вигадки захисників релігії і містики, розкрила справжні причини хвороб і накреслила шляхи їхнього подолання. Він говорив у своїй промові на XII з'їзді лікарів в 1897 р., що перемога над чумою є одним з яскравих показників сили науки і разом з тим — свідство безсилля й шкідливості релігії. Великий вчений твердо вірив у те, що хоч медицина багатьох питань ще й не розв'язала, проте вона стоїть «на правильному шляху, і що з часом більшість вказаних завдань буде вирішено на благо людства...»³⁴⁹

Непохитна віра в силу науки й безмежність людського пізнання була однією з характерних рис світогляду Мечникова. Крізь всю його наукову творчість червоною ниткою проходить упевненість у тому, що немає галузі в природі, яка рано чи пізно буде завойована наукою. Усе своє життя великий вчений добивався, «щоб люди були переконані у всемогутності науки і в шкідливому впливі забобонів, які глибоко вкоренилися»³⁵⁰.

В період імперіалізму, коли буржуазія кинулася в обійми ідеалістичної філософії і каламутна хвиля ідеалізму охоплювала всі галузі буржуазної ідеології, Мечников відкрито й сміливо виступив проти наростаючої ідеалістичної реакції. Він закликав усіх прихильників прогресу вести боротьбу з ідеалістичним світоглядом, в якій би формі він не проявлявся, і різко бичував тих, хто намагався «применшити значення науки заради торжества релігійних (тобто ідеалістичних. — Д. О.) побудов»³⁵¹.

Боротьба Мечникова проти філософського ідеалізму і релігії характеризує його як прогресивного мислителя, борця за матеріалістичний світогляд.

³⁴⁸ Журн. «Новое слово», 1909, № 7, стор. 20.

³⁴⁹ И. И. Мечников, Этюды о природе человека, стор. 205.

³⁵⁰ Там же, стор. 282.

³⁵¹ Там же, стор. 11.

Микола Олексійович Умов (1846—1915) народився в м. Сибірську, в сім'ї лікаря. У 1867 р. закінчив фізико-математичний факультет Московського університету. З 1871 по 1892 рік працював на Україні — в Одеському (Новоросійському) університеті, завідував кафедрою математичної фізики. Якщо Мечников та Сеченов відстоювали матеріалізм в галузі біологічних наук, то Умов розробляв філософські ідеї в галузі фізики. Його праці немовби доповнювали праці великих російських біологів. Будучи переконаним матеріалістом, він виступав рішучим ворогом філософського ідеалізму та релігії. Він піддав різкій критиці твердження ідеалістів про залежність світу нібито від якихось вищих духовних сил. «Ми повинні, — писав він, — розглядати навколишній світ як такий, — що самостійно існує та розвивається»³⁵². Матеріальний світ, на його думку, не виникає і не може зникнути. «Природа являє собою величезну лабораторію, в якій відбуваються безперервні перетворення речовини...»³⁵³

Доводячи матеріальність світу і незалежність його від будь-яких надприродних сил та людської свідомості, Умов твердив, що світ розвивається за певними законами, «вся природа сповнена закономірностями»³⁵⁴. На противагу ідеалістам, які заявляли, що людина привносить закони в природу, Умов вважав, що закони притаманні самій природі.

Відстоюючи матеріалізм, учений піддавав критиці ідеї агностиків про непізнаваність світу. «Наука показала, — писав він, — що всі без винятку явища, які ми відчуваємо і які відбуваються в нас, якого б порядку вони не були, раціональні, тобто відкриті пізнанню людським розумом»³⁵⁵. І далі: «...Нема галузі, яка рано чи пізно не буде завойована наукою»³⁵⁶. Людське пізнання, за Умовим, дає «більш-менш вдалий відгук (образ. — Д. О.) існуючого»³⁵⁷, наукові знання правильно відображають дійсність. На відміну від агностиків, які вважали, що відчуття являють собою не образи предметів і явищ, а лише символи, умовні знаки, Умов доводив, що відчуття людини є образи, а не «ряд умовних символів, зв'язаних математичними співвідношеннями, які нічого не говорять нашому почуттю та уяві»³⁵⁸.

Видатний фізик піддав критиці заяви ідеалістів про неминучість «теплової смерті» Всесвіту. Він вказував, що помилюковість теорії «теплової смерті» Всесвіту полягає в тому, що вона без будь-якої підстави переносить закони, правильні для ізо-

³⁵² Н. А. Умов, Собрание сочинений, т. III, М., 1916, стор. 253.

³⁵³ Там же, стор. 199.

³⁵⁴ Там же, стор. 159.

³⁵⁵ Там же, стор. 370.

³⁵⁶ Там же.

³⁵⁷ Там же, стор. 354.

³⁵⁸ Там же, стор. 248.

льованих систем, на безмежну систему Всесвіту. «Припущення, що Всесвіт існує невизначений час, примушує нас сумніватися в справедливості поширення цього закону на весь Всесвіт»³⁵⁹, — відзначав учений. Теорію теплової смерті він вважав помилковою також і тому, що вона ігнорує наявність у Всесвіті процесів, протилежних розсіюванню енергії. Торкаючись відновлення енергії, Умов писав: «Коли б запаси тепла на Сонці не відновлювалися, то Сонце відчувало б помітне охолодження, яке не могло б не позначитися на процесах, що викликаються дією тепла на земній поверхні. Постійність сонячного нагрівання протягом історичного часу примушує припустити, що запаси сонячного тепла відновлюються»³⁶⁰. Умов доводив, що у всесвіті відбувається не лише розсіювання енергії, а й концентрація її, що відповідає законам збереження і перетворення енергії, який є законом, що стосується будь-якої системи. Умов вказував, зокрема, на те, що атоми мають дуже великі запаси енергії, а це свідчить про неспроможність теорії теплової смерті.

Учення про енергію є одним із провідних досліджень Умова. Виходячи з матеріалістичної ідеї Ломоносова про незнищуваність матерії і руху, творчо розвиваючи цю ідею, Умов створив учення про рух та розподіл енергії в середовищах. Своїми працями, головною з яких є його докторська дисертація «Уравнения движения энергии в телах», знаменитий фізик завдав нищівного удару по ідеалістичних спробах підірвати закон збереження енергії. Він бачив у збереженні енергії один із основних законів природи і доводив, що цим «керується життя Всесвіту». Закон збереження енергії, за його доведенням, встановлений для всієї сукупності енергії, а не для окремих форм; електрична енергія, наприклад, може зникати, перетворюючись у світлову й теплову і т. п.³⁶¹.

Видатний фізик вважав, що енергія завжди пов'язана з матеріальним субстратом, як своїм носієм. Тому він виступив проти енергетизму Оствальда — спроби відірвати енергію від матерії. За Умовим, енергія без матерії так само неможлива, як і матерія без енергії.

Учений-фізик виступав проти ідеалізму у біології, вважав безпідставними твердження ідеалістів про «життєву силу», яка нібито притаманна живій природі. Він вказував, що у природі ми маємо тільки єдину матерію на різних ступенях її розвитку. Науковою теорією пояснення розвитку органічного світу, за Умовим, є дарвінізм, бо він пояснює розвиток тваринного й рослинного світу на основі матеріальних причин.

Борючись з ідеалізмом, Умов виступав проти вчених, які, нехтуючи емпіричними, експериментальними даними, намагали-

³⁵⁹ Н. А. У м о в, Курс фізики, т. I, М., 1901, стор. 401.

³⁶⁰ Т а м ж е, стор. 405.

³⁶¹ Див.: Н. А. У м о в, Собрание сочинений, т. III, стор. 68.

ся підігнати факти під свої апріорні теоретичні положення. Він виходив з того, що справжнього «пізнання світу і його законів можна набути тільки шляхом точного спостереження та вимірювання явищ природи»³⁶². Він підкреслював: «Ми повинні починати з досвіду і через нього підійматися до загальних принципів»³⁶³.

Виступаючи проти ідеалістичного раціоналізму, Умов критикував також і тих учених, які закликали обмежити науку збиранням дослідних даних, недооцінювали теоретичні узагальнення. Так, заперечуючи банальним емпірикам, він твердив: «Чисто емпіричного дослідження не існує, — досвід, не зв'язаний наперед з теорією чи ідеєю, так само схожий на дослідження, як тріскотня на музику»³⁶⁴.

Вчений доводив зв'язок науки з життям і теорії з практикою. На аналізі історії науки він показував, що встановленням своїх основних істин і своїм розвитком наука зобов'язана запитам життя. Саме завдяки тісному зв'язкові з практикою, з життям, з економічними інтересами суспільства, наука служить і для формування світогляду людей, і для збільшення виробництва матеріальних благ. Відкриваючи закони розвитку природи і суспільства, вона виступає як могутня сила духовного розвитку й економічного прогресу суспільства.

Умов доводив брехливість тверджень релігійників про те, що бог створив людину, зазначаючи, що саме «люди створили божество за зразком і подобою своєю»³⁶⁵. В цьому зв'язку він, наприклад, критикував Л. М. Толстого за його спроби створення нової релігії і зневажливе ставлення до природознавства. Релігійні погляди та філософський ідеалізм учений називав ворогами прогресу людського суспільства. «Історія, суспільне та особисте життя, — писав він, — свідчать про те, що багато шкоди і непорозумінь внесено в життя людське цими поглядами і суспільними надбудовами, які впливають з них. *Підлягає великому сумніву, чи спокутують ту утіху, яку вони давали окремим людям, ті біди і ті гальмування духовного розвитку, які вони принесли людству*»³⁶⁶. Умов добре розумів, що наука й релігія — непримиренні. Він закликав прогресивних людей поширювати наукові знання в народі, вести боротьбу з релігією.

До кінця свого життя вчений дотримувався матеріалістичних поглядів на природу. І навіть в період століпінської реакції, коли хвиля ідеалізму ладна була затопити природознавство, і зокрема фізику, Умов рішуче виступав на захист матеріалізму, проти махізму та інших видів ідеалізму. Разом з тим слід від-

³⁶² Див.: Н. А. Умов, Собрание сочинений, т. III, стор. 22.

³⁶³ Там же, стор. 70.

³⁶⁴ Там же, стор. 66.

³⁶⁵ Там же, стор. 344.

³⁶⁶ Там же, стор. 298.

значити, що, захищаючи матеріалізм, Умов робив іноді поступки ідеалізові та агностицизові.

Твори Умова, як і твори Сеченова, Мечникова та інших видатних учених, позначені наявністю стихійно-діалектичних ідей. Вчений вважав, що всяке явище може бути правильно пізнане лише за умови, якщо воно розглядатиметься в русі, бо природа постійно рухається, змінюється. «В світі немає нічого, що перебувало б у спокої»³⁶⁷, — твердив учений. Всі явища в світі підлягають «безперервній зміні й розвиткові»³⁶⁸.

Важливою умовою правильного пізнання Умов вважав розгляд явищ в їхньому взаємозв'язку. «Все в світі пов'язано між собою,— писав він,— коли не безпосередньо, то посередньо»³⁶⁹. Виходячи з цього, вчений вказував, що для правильного розуміння явищ природи необхідно розглядати їх у зв'язку між собою і в зв'язку з тими умовами, в яких виникло і розвивається дане явище.

Багато зробили в боротьбі проти ідеалізму та в розвитку науково-природничих основ матеріалістичної філософії М. М. Бекетов, В. Я. Данилевський, А. П. Шимков, О. С. Шкляревський, І. Г. Оршанський, І. П. Шелков, П. І. Ковалевський, П. Д. Хрущов, О. І. Надеждін, Ф. Н. Шведов та ряд інших професорів природничих наук вищих учбових закладів України.

Фізики і хіміки-матеріалісти в боротьбі з ідеалізмом основну увагу звертали на захист матеріалістичного вчення про матеріальну єдність світу і об'єктивний характер законів його розвитку, спростовуючи ідеалістичні погляди на світ, як на втілення духовного начала, що насаджувались реакційними філософами, церквою та всім державним апаратом. Передові вчені, спираючись на експериментальні дослідження, відстоювали вчення про матеріальність світу, підтверджували й обґрунтовували закон збереження і перетворення енергії. Вони доводили, що субстратом усіх явищ природи є нестворювана і незнищувана матерія, виступали проти ідеалістичних тверджень про можливість існування енергії без матерії. Дехто з фізиків піддавав критиці ідеалістичну концепцію про «теплову смерть» всесвіту. П. Д. Хрущов, наприклад, спираючись на свої дослідження в галузі термодинаміки, твердив, що висновок Клаузіуса — ентропія світу йде, збільшуючись, — безпідставний, оскільки зовсім не доведено, що тепло, яке випромінює Сонце, зникає у просторі безслідно.

Важливе значення у розвитку матеріалістичних ідей у природознавстві мали праці професора Харківського університету **Миколи Миколайовича Бекетова** (1827—1911), який приділяв

³⁶⁷ Н. А. Умов, Собрание сочинений, т. III, стор. 7.

³⁶⁸ Там же, стор. 264.

³⁶⁹ Там же, стор. 363.

велику увагу доведенню матеріалістичного положення про єдність світу та вічність його існування. У вступі до «Записок з неорганічної хімії» (1875) Бекетов, доводячи думку про єдність природи, відзначав, що між цими двома галузями органічної і неорганічної природи не існує неперехідної прірви, що вони підпорядковані загальним законам. Така спільність законів матерії дає можливість сказати, що органічне життя — тільки частковий прояв загальних властивостей матерії, і тому, щоб зрозуміти явища живої природи, необхідно познайомитися із загальними законами речового світу, вивченням яких займаються фізичні науки.

Матеріальний світ Бекетов розглядав у русі, в зміні та розвитку. У своєму курсі «Фізико-хімія» (1886), підсумовуючи розділ, присвячений законові збереження енергії, вчений писав: «Найважливіший висновок цього вчення є той, що рух не знищується і подібно до матерії тільки видозмінюється»³⁷⁰. Він підкреслював, що матерія й енергія не можуть бути ні створені, ні знищені, а можуть лише необмежено змінювати свої форми. У своїх лекціях з термохімії (1890) Бекетов говорив: «...Енергія (потенціальна чи кінетична) не може бути створена, як і сама речовина, а може лише переміщуватись чи перетворюватись в іншу еквівалентну їй енергію, наприклад, тепло — в механічну роботу, і навпаки: механічна робота — в тепло»³⁷¹.

Необхідно відзначити, що Бекетов уже в 60—70-х роках ХІХ ст. розумів закон збереження енергії не лише як збереження кількості руху, а й як перетворення якісно різних форм руху одна в одну. Так, у 1865 р. у працях «Исследования над явлениями вытеснения одних элементов другими», «О трудах Ломоносова по физике», «Лекции по электрохимии» тощо Бекетов звертав увагу на якісну специфіку теплоти, електрики, хімічних процесів, що свідчить про розуміння ним руху не лише як переміщення тіла у просторі, а й як якісної зміни.

Показуючи тісний зв'язок фізичних та хімічних форм руху матерії, вчений разом з тим підкреслював якісну особливість хімічних процесів, яка полягає в тому, що внаслідок хімічної взаємодії виникають нові речовини, якісно відмінні від первісних речовин, які вступають у сполуки. Він вказував, що при хімічній взаємодії помічається не сама лише механічна зміна матерії і нові тіла не являють собою просто суму властивостей тіл, що брали участь у реакції, а характеризуються якісно новими властивостями. Так, наприклад, він писав у своєму курсі

³⁷⁰ Н. Н. Бекетов, Избранные произведения по физической химии, Харьков, 1955, стор. 247.

³⁷¹ Н. Н. Бекетов, Речи химика. Общедоступные лекции, статьи и доклады — из области химии и физики, 1862—1903, СПб., 1908, стор. 106—107.

«Фізико-хімія», що вода «не являє собою суми середніх властивостей між властивостями кисню та водню»³⁷². Учений критикував хіміків-механістів, які вважали, що між атомами в молекулі існують лише зовнішні, механічні зв'язки, а тому нібито властивості хімічних сполук являють собою просту суму властивостей атомів, з яких складаються молекули сполук.

Бекетов критикував також хіміків-ідеалістів, які відривали енергію від її носія — матерії. Він завжди підкреслював, що рухома матерія має масу та енергію. «Наш розум навряд чи може собі уявити енергію без матерії»³⁷³, — писав він.

Виходячи з принципів матеріалізму і спираючись на свої дослідження, видатний учений критикував ідеалістичні уявлення про «теплову смерть» всесвіту. «Поряд із прагненням матерії до розсіювання енергії, — говорив він у лекціях із термохімії, — ми спостерігаємо з боку самої енергії також ніби прагнення її докласти свою дію на матерію, так би мовити, пристати до неї у вигляді більш чи менш прихованої потенціальної енергії і перейти навіть у чисто хімічний запас. Як здійснюється у всесвіті цей зворотний перехід вільної чи розсіяної енергії (яка по суті зникнути не може) у зв'язану — ми не знаємо, але при хімічних процесах ми це можемо спостерігати в багатьох випадках, — сюди, одне слово, відносяться всі ендотермічні реакції»³⁷⁴.

Відстоюючи матеріалізм у природознавстві, Бекетов заперечував проти твердження агностиків про існування меж у пізнанні людиною природи. «Нема її (людини. — Д. О.) духу кордонів для дальшого розширення її знань»³⁷⁵, — заявляв учений. «Можна сказати, — писав Бекетов, — що у всесвіті відбуваються одночасно *два* паралельних і неминуче пов'язаних між собою явища: з одного боку, відбувається нескінченна і безперервна зміна і розвиток видимого світу, це — *речова реальність*. З іншого відбувається безупинне *усвідомлення і пізнання* цього реального світу»³⁷⁶.

Ще в період панування уявлень про неподільність атомів Бекетов у 1879 р. висловив ідею про планетарну побудову атома. У доповіді на загальних зборах Російського фізико-хімічного товариства він говорив: «...Атоми всіх елементів перебувають у постійному, надзвичайно швидкому русі і ...самі атоми та частинки, у вигляді яких вони існують, являють собою рухливі системи на взірць нашої сонячної системи»³⁷⁷. Місце «сонця»

³⁷² Н. Н. Бекетов, Избранные произведения по физической химии, стор. 182.

³⁷³ «Журнал русского физико-химического общества», 1904, т. 36, стор. 330.

³⁷⁴ Н. Н. Бекетов, Речи химика, стор. 108.

³⁷⁵ Там же, стор. 166.

³⁷⁶ Там же, стор. 172.

³⁷⁷ Там же, стор. 34.

в атомі займає частинка, яку вчений назвав ядром (1903 р.); решта частинок атома («планети»), на його думку, не падають на ядро внаслідок притаманного їм руху, аналогічного рухові планет сонячної системи.

З ім'ям М. М. Бекетова пов'язано багато видатних наукових досліджень та відкриттів. Своїми працями він заклав основи ряду нових напрямів і розділів неорганічної і фізичної хімії, а саме: вчення про хімічну спорідненість, термохімію, статику і кінетику тощо.

Будучи матеріалістом у природознавстві, Бекетов разом з тим інколи робив і поступки пануючим поглядам, намагався примирити науку з релігією, твердячи, що «моральні основи релігії підкріплюються результатом наукових досліджень»³⁷⁸, що наука «підтримує релігійну ідею про єдність всесвіту і законів, що керують ним»³⁷⁹. Але в цілому матеріалістичні погляди Бекетова на природу, його наукові дослідження і боротьба проти ідеалізму в природознавстві по суті були глибоко ворожі всім відтінкам релігійно-ідеалістичного світогляду. Його дослідження служили підтвердженням і науково-природничим обґрунтуванням положень філософського матеріалізму й діалектичного методу.

Важливе значення в боротьбі за матеріалізм в ту добу на Україні відіграли праці професора фізики Харківського університету **Андрія Петровича Шимкова**. Критикуючи ідеалізм, він писав: «Я сам не належу до послідовників цієї теорії і вважаю для себе доведеним, що поза мною і моєю свідомістю існує зовнішній світ, який діє на мене через мої органи чуття»³⁸⁰.

Різкій критиці піддавав Шимков суб'єктивно-ідеалістичні погляди на світ. Він вважав, що не світ є продуктом відчуттів і людської свідомості взагалі, а самі відчуття і свідомість — похідні від зовнішнього світу. Відчуття виникають внаслідок впливу об'єктивної реальності, яка існує поза нами, на органи чуття та мозок людини. «Навколишній світ, — писав він, — справляє враження на наші органи чуття; враження, передаючись за допомогою цих органів головному мозкові, викликають у ньому уявлення, які відповідають сприйняттю враженням»³⁸¹.

Світ, за Шимковим, пізнаваний. Закони науки — не вигадки людського розуму, а результат пізнання й узагальнення ним об'єктивного світу. Він говорив, що на наукові істини слід дивитися як на «точне вираження дійсності», і доводив наявність у природі суворого детермінізму процесів, який виключає все безпричинне, «чудесне». «...Всяка зміна, — каже він, — залежить

³⁷⁸ Н. Н. Бекетов, Речи химика, стор. 162.

³⁷⁹ Там же, стор. 171.

³⁸⁰ Журн. «Природа и охота», 1878, т. IV, стор. 10.

³⁸¹ А. П. Шимков, Курс опытной физики, ч. I, Харьков, стор. 1.

від якої-небудь причини, що перебуває до зміни в постійному відношенні. Це положення зветься *законом причинності*»³⁸².

Відстоюючи об'єктивний характер причинності і закономірності в природі, Шимков рішуче виступав проти кантіанства, проти розуміння причинності й закономірності як апіорних форм людського розуму. «Деякі філософи приймали його (закон причинності. — О. Д.), як і математичні аксіоми, за природжене поняття, властиве нашому мисленню. Проте з такою думкою не можна погодитись, тому що: 1) вона передбачає для такого роду основних знань особливе джерело, яке відрізняється від джерела інших знань про природу, між тим, як саме існування такого особливого джерела нічим не доводитьсь; 2) визнаючи дослід і спостереження за джерело нашого пізнання про природу, слід тим більше визнати математичні фізичні аксіоми за істини, здобуті таким шляхом, оскільки немає істин, які частіше від них підтверджувалися б спостереженням: всякий предмет, всяке явище дає для цього матеріал»³⁸³.

Відстоюючи найважливіші положення матеріалізму, Шимков, проте, в силу метафізичного характеру свого філософського мислення допускав помилки ідеалістичного характеру. Наприклад, визнаючи матеріальність природи і об'єктивність простору, часу, руху і причинності, Шимков вважав такі якості, як смак, запах, колір суб'єктивними. Він писав, що у природі всюди «тиша, де тільки немає органу слуху, здатного перетворювати звукові коливання на звукові відчуття; всюди в ній морок, де нема органу зору, здатного відчувати світлові відчуття. І для надання природі тієї чарівності, тієї різноманітності, які нас так вражають, в яких полягає одне з джерел наших радощів і смутку, необхідний людський організм, який здійснює ці чудесні перетворення»³⁸⁴. Разом з тим у працях Шимкова з фізики зустрічаються висловлювання, які суперечать концепції первинних і вторинних якостей. Так, у другій частині «Курса опытной физики» він пише: «Іншими словами, по відношенню до зовнішньої природи світлом може бути і те, що не робить впливу на око»³⁸⁵.

У критиці ідеалізму і пропаганді матеріалістичних поглядів на природу видатну роль відіграв професор медичної фізики Київського університету **Олексій Сергійович Шкляревський** (1839—1906). Доводячи матеріальність світу, єдність і об'єктивний характер законів його розвитку, він відзначав: «...Яке б тіло природи ми не взяли для розгляду, його ніколи не можна уявити поза матеріальним і динамічним зв'язком з усіма інши-

³⁸² А. П. Шимков, Курс опытной физики, ч. I, Харьков, стор. 18—19.

³⁸³ Там же, стор. 19.

³⁸⁴ Журн. «Природа и охота», 1878, т. IV, стор. 22—23.

³⁸⁵ А. П. Шимков, Курс опытной физики, ч. II, 1879, стор. 1.

ми численними тілами природи»³⁸⁶. За його твердженням, «принцип єдності природи і поєднання всіх її частин в один Космос, якому властиві ті самі загальні для всіх закони, становить важливу мету і головну характерну рису сучасного природознавства»³⁸⁷.

Шкляревський вказував, що формами існування матеріального світу є рух, простір і час. Їх слід «вважати абсолютними властивостями чи атрибутами тіл природи»³⁸⁸. Світ не має початку ні в часі, ні в просторі і не має меж свого існування, перебуваючи у вічному русі, зміні, підпорядкованих об'єктивній закономірності. «Природа не лишається незмінною, завжди рівною собі. В ній постійно один стан переходить в інший, одне *явище*, тобто одна яка-небудь форма існування, змінюється на іншу. Спостереження показують, що явища змінюються в природі з чудесною правильністю, і чим більше ми пізнаємо природу, тим більше переконаємось у суворому порядку, в якому відбуваються одна за одною всі зміни»³⁸⁹. В основі цих змін лежить матеріальний субстрат. «Ми повинні тому припустити, — писав Шкляревський, — в кожному тілі основу, яка може відчувати всі ці зміни і яка служить субстратом для виявлення сил. Цей субстрат... називається *матерією*»³⁹⁰.

Великою заслугою Шкляревського є те, що він одним із перших зробив спробу розмежування фізичних уявлень про будову матерії з філософською категорією матерії. І це тим більш знаменно, що абсолютна більшість фізиків у його час плутали поняття речовини з поняттям матерії. Філософська категорія матерії, як указує Шкляревський, являє собою субстрат, «який за допомогою логічного абстрагування ми позбавляємо всіх його властивостей, конкретних фізико-хімічних проявів. Але «природознавцю доступна і цікава лише матерія, оживлена притаманними їй властивостями. Така матерія називається *речовиною*. В основі кожної частини природи лежить певна кількість речовини»³⁹¹.

Спираючись на принцип єдності всіх частин космосу, Шкляревський робить висновок і про єдність фізичних та психічних явищ. Цікаво, що хід думок ученого збігається в цьому відношенні з аргументацією Чернишевського та Добролюбова, які, спираючись на принцип єдності світу, доводили матеріальну обумовленість психіки. Шкляревський вказував, що психічний світ, органічна і неорганічна природа мають ряд загальних за-

³⁸⁶ А. С. Шкляревский, Лекции медицинской физики, К., 1882, стор. 1—2.

³⁸⁷ Там же, стор. 7.

³⁸⁸ Там же, стор. 65.

³⁸⁹ Там же, стор. 8.

³⁹⁰ Там же, стор. 66—67.

³⁹¹ Там же, стор. 67.

конів. Так, він говорив, що в основі психічної діяльності лежить один із основних принципів природи — принцип взаємодії, тільки він якісно відмінний за своїм проявом в неорганічному та органічному світі. Учений підкреслює, що відчуття є теж взаємодія, але коли в основі відчуття лежить «матеріальна зміна, викликана тілом за допомогою нервів і мозку», і ця матеріальна зміна завершується психічним актом, то взаємодії тіл в неорганічному світі «закінчуються виключно матеріальним процесом»³⁹². Шклярєвський, таким чином, наближався до розуміння важливого положення матеріалістичної гносеології про те, що в основі матерії лежить властивість відображення, подібна до відчуття.

Відстоюючи матеріалістичне розуміння природи, Шклярєвський одним із перших рішуче виступив проти захоплення спиритизмом. У своїй статті «Что думать о спиритизме» (1875 р.) він піддав критиці твердження прихильників спиритизму, зокрема професора Вагнера, про існування якоїсь надприродної сили, яка, немовби діє під час спиритичних сеансів. Шклярєвський говорив, що визнання такої сили рівнозначне визнанню існування душі після смерті. Спіритизм він характеризував як містику, несумісну з наукою, заняття спиритизмом вважав шкідливими, оскільки вони спрямовують людей в галузь містики, ведуть до безплідної розтрати сил, нервових захворювань, підтримки забобонів і до затемнення свідомості людей. «Я вважаю тому своїм обов'язком, — відзначав він, — серйозно застерегти всіх взагалі від захоплення спиритизмом... Хай подумують охочі до переливання з пустого в порожнє!»³⁹³.

Будучи матеріалістом у розумінні явищ природи, Шклярєвський викривав ідеалізм у біології, доводив неспроможність віталістичної концепції. Зокрема він писав: «Для пояснення явищ, притаманних виключно організмам, вважалося необхідним допустити в них присутність зовсім особливого агента, який відсутній в тілах неорганічних. Цього агента називали *життєвою силою*. Небагато вчених, яким принципова відмінність між тілами органічними і неорганічними здавалася неймовірною, не могли подати на користь своєї думки достатньо сильних доказів»³⁹⁴. Проте в наш час, як вказував учений, наука довела відсутність неперехідної безодні між природою органічною та неорганічною, показала єдність між ними і завдала нищівного удару по віталізмові. «Хімії вдалося довести, що всі, без винятку, органічні тіла складаються з тих же простих елементів, які зустрічаються і в неорганічній природі»³⁹⁵.

³⁹² А. С. Шклярєвський, Лекции медицинской физики, стор. 65.

³⁹³ Журн. «Вестник Европы», 1875, кн. 6, стор. 910.

³⁹⁴ А. С. Шклярєвський, Лекции медицинской физики, стор. 5.

³⁹⁵ Там же, стор. 5—6.

З позицій матеріалізму Шкляревський піддав критиці телеологічне тлумачення доцільності в будові живих організмів. Спираючись на еволюційну теорію Дарвіна, він давав матеріалістичне пояснення пристосування органічних форм до умов їхнього життя. Шкляревський писав, що ланцюги живих організмів існують «уже мільйони років, протягом яких — надзвичайно повільно і поступово — змінювалася форма окремих членів у ланцюгу під впливом умов, як з боку навколишнього неорганічного світу, так і з боку одночасно існуючих інших ланцюгів. Не дивно тому, якщо вказані умови ввійшли істотним інгредієнтом у форму організмів, яку ми зараз спостерігаємо, коли ми вважаємо їх нескінченно більш доцільними, ніж найдосконаліші твори людської культури, вік яких вимірюється небагатьма тисячоліттями»³⁹⁶.

Викриваючи ідеалізм, біологи-матеріалісти звертали в першу чергу увагу на обґрунтування матеріалістичного положення про свідомість як функцію головного мозку, яка полягає у відображенні об'єктивного світу. На противагу ідеалістам вони доводили про нерозривний зв'язок свідомості з високоорганізованою матерією та невіддільність її від функціонуючого мозку. Так, наприклад, професор Харківського університету **Іван Петрович Щелков** (1838—1909) говорив, що психічна діяльність нерозривно зв'язана з нервовою системою, яка відображає матеріальний світ, що об'єктивно існує поза нами, а мислення, свідомість — вищий ступінь психічної діяльності — він розглядав як продукт діяльності вищих відділів центральної нервової системи — головного мозку, його кори. Щелков виключав існування якихось духовних сил поза зв'язком з матерією.

На противагу віталістам, які пов'язували життєдіяльність органічних форм із «життєвою силою», Щелков твердив, що діяльність живого організму може бути зведена до обміну речовин. У вступі до свого підручника фізіології він писав, що діяльність тваринного організму, які б не були різноманітні форми, в яких вона проявляється, з фізичної точки зору завжди може бути зведена до прояву в різних формах живої, діяльної сили (електричний струм, тепло, механічний рух). Джерелом цієї сили служить так званий обмін речовин, який полягає в безперервній хімічній зміні складових частин організму. Таким чином, вказував Щелков, обмін речовин є істотна і необхідна умова діяльності організму, і життя останнього триває доти, доки цей процес здійснюється своїм нормальним порядком.

Слідом за Сеченовим природознавці-матеріалісти відстоювали положення про цілісність живого організму, про єдність організму з умовами його існування, про вирішальну роль зовнішнього середовища в розвитку живих істот тощо. Так, професор

³⁹⁶ А. С. Шкляревский, Лекции медицинской физики, стор. 7.

Харківського університету **І. П. Ковалевський** (1849—1923), відстоюючи матеріалістичні погляди на психіку, писав: «...Ми розглядаємо прояви душевного життя людини як вищий і найскладніший прояв нервової діяльності... Це життя примітивних і дуже складних рефлексів... Всяка мисляча людина не може не погодитися з тим, що кожна людина в період її повного розвитку є результат середовища, з якого вона вийшла»³⁹⁷.

Розкриваючи матеріальні основи психічної діяльності, Ковалевський вказував на «значення корки як центру свідомих явищ чи уявлень»³⁹⁸. Він стверджував, поділяючи погляди Сеченова, що джерелом психічної діяльності є зовнішній світ, що знання людини не природжені, а виникають внаслідок впливу зовнішнього світу на органи чуття людини, а через них — на головний мозок. «Уявлення, — писав Ковалевський, — це є образи або відбитки предметів зовнішнього світу в нашій свідомості»³⁹⁹. І далі: зовнішній світ дає матеріал, з якого «складається наше розумове життя»⁴⁰⁰.

Інший професор Харківського університету — **І. Г. Оршанський**, відстоюючи матеріалізм, також доводив, що свідомість, дух не існують поза матерією, що «дух нерозривно зв'язаний з матерією і невіддільний від неї». У своїх працях Оршанський підкреслював матеріальну єдність світу та об'єктивний характер законів його руху. «Ідея єдності матерії і підпорядкованості космосу механічним (об'єктивним. — *Д. О.*) законам здається також ясною, як і необхідною»⁴⁰¹, — писав Оршанський.

Велике значення у боротьбі проти ідеалізму, за науково-матеріалістичний світогляд на Україні мали праці та педагогічна діяльність професора фізіології Харківського університету **Василя Яковича Данилевського** (1852—1939). Дослідженнями з фізіології він експериментально довів застосовність закону збереження енергії до фізіологічних процесів у тваринному організмі. Данилевський відзначав, що прогрес науки супроводжується вигнанням віталізму з біології; «відмовляючись від вчення віталістів, від різних «життєвих духів», від походження м'язової (і нервової) сили з абстрактних начал, ми твердо стаємо на ґрунт точних наукових методів і положень, твердо впевнені, що *явища органічного життя цілком підлягають загальним космічним законам*»⁴⁰², — писав Данилевський.

³⁹⁷ «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии», Харьков, 1883, № 1, стор. 1—3.

³⁹⁸ *И. П. Ковалевский*, Основы механизма душевной деятельности, Харьков, 1885, стор. 23.

³⁹⁹ Там же, стор. 2.

⁴⁰⁰ Там же, стор. 46.

⁴⁰¹ «Записки Харьковского императорского университета», Харьков, 1893, кн. 4, стор. 185.

⁴⁰² *В. Я. Данилевский*, Опытное физиологическое доказательство закона сохранения энергии, СПб., 1880, стор. 2.

Критикуючи суб'єктивний ідеалізм, Данилевський відстоював принцип причинної зумовленості всіх явищ, підкреслюючи при цьому, що причинність і закономірність не привносяться людиною у навколишні явища, а притаманні самому об'єктивному світові, і заперечення їх рівнозначне відмові від науки. «Упевненість у закономірності явищ природи, які вивчаються, — писав він, — є справжньою запорукою успішності наших прагнень до відшукання істини»⁴⁰³.

Данилевський критикував Паульсена, Вундта та інших ідеалістів, які вважали, що людському розумові недоступне об'єктивне пізнання суті речей. «Маючи на увазі в іншому місці детальніше висловитися з приводу таких положень ідеалістів, — писав він, — я вважаю за необхідне вказати тут на те, що об'єктивне знання, так би мовити, визволене від усякого забарвлення особистого «я», можливе лише при упевненості у цілковитій відповідності наших психічних образів (уявлень) з дійсністю... Якщо наші органи чуття з нервовими центрами розглядати як свого роду фотографічний апарат, то ми маємо право сказати, що відбитки, які ми одержуємо, одні лише доступні спостерігачеві, цілком достатні, щоб дати йому відомості, правильні і неспотворені, про предмети, які перебувають перед фотографічним апаратом»⁴⁰⁴.

У своїй статті «Почуття і життя» Данилевський розглядає закони логіки як «відображення законів природи». «В цьому-то, — резюмує він, — і полягає гарантія правильної відповідності нашого знання тому, що складає дійсність»⁴⁰⁵.

У своїх поглядах на органічну природу Данилевський стояв на позиціях дарвінізму. Він говорив, що розвиток живої природи, починаючи від протоплазми, являє собою висхідний процес, перехід «від простого до складного, від однорідного до різнорідного; відбувається, таким чином, безперервне диференціювання, примноження і ускладнення характерних ознак...»⁴⁰⁶. Визначальною силою в цьому розвитку є зовнішнє середовище.

У працях з фізіології, зокрема в «Исследованиях над влиянием головного мозга на дыхание и кровообращение», Данилевський показав себе послідовником матеріалістичних ідей Сеченова. Він вважав, що психічне є лише суб'єктивна форма фізіологічних процесів, які відбуваються у вищих відділах нервової системи, здійснюються по типу рефлексів. Вчений був переконаний, що «кожний рух у душевній сфері так само підпорядкова-

⁴⁰³ «Записки Харьковского императорского университета», 1895, кн. 3, стор. 65.

⁴⁰⁴ В. Я. Данилевский, Душа и природа, Харьков, 1897, стор. 66—67.

⁴⁰⁵ «Записки Харьковского императорского университета», 1895, кн. 3, стор. 73.

⁴⁰⁶ В. Я. Данилевский, Душа и природа, стор. 8.

ний закону причинності, як і всякий інший рух»⁴⁰⁷. Тому, вважає він, при вивченні психічних явищ необхідно «відмовитися від суб'єктивного критерію і виходити з об'єктивних спостережень»⁴⁰⁸.

Розглядаючи організм тварини, а в тому числі й людини, в його цілісності, Данилевський звертає увагу на провідну роль нервової системи. «Не лише в онтогенезі, а й у філогенезі, — писав він, — ми повинні визнати за центральною нервовою системою надзвичайно важливе значення одного з факторів прогресивного розвитку. Централізуючи в собі загальне завідування функціями (звідси і властивостями) тканин і органів, ця система координує їх, встановлює загальну регуляцію внутрішніх відносин організму...» і «керує відношеннями організму до оточуючого світу»⁴⁰⁹.

У працях Данилевського зустрічаються однак і помилкові положення. Зокрема, під впливом Гельмгольца, він говорив, що відчуття «є умовне позначення, символ відомого нервового процесу». Але це твердження суперечить іншим його ж висловлюванням і всьому його матеріалістичному розумінню природи.

Отже, як бачимо, передові вчені України того періоду, які займали помітне місце у загальноросійській науці, відстоювали і розвивали матеріалістичні традиції у природознавстві і вносили істотний вклад у розробку філософських проблем.

5. Поширення марксистської філософії на Україні

На середину 40-х років XIX ст. припадає створення геніальними вождями революційного робітничого класу К. Марксом і Ф. Енгельсом найпередовішої теорії, яка стала провідною зіркою всього пригнобленого людства в його боротьбі за визволення і побудову справедливого, комуністичного суспільства. З того часу революційний рух пролетаріату розгортається під прапором нової науки, нового світогляду — марксизму, пізніше розвинутого стосовно до нових умов великим Леніним.

Марксизм став науковим вираженням корінних інтересів робітничого класу, його найгострішою зброєю в боротьбі за знищення капіталістичного суспільства. Відкривши закони суспільного розвитку, Маркс і Енгельс вказали трудящим шляхи створення комуністичного суспільства, шляхи визволення від соціального і національного гноблення. Великі вчителі пролетаріату перетворили комунізм із утопії в науку, ідейно озброївши, таким чином, робітничий клас у боротьбі за революційне пере-

⁴⁰⁷ В. Я. Данилевский, Душа и природа, стор. 53.

⁴⁰⁸ «Записки Харьковского императорского университета», 1895, кн. 3, стор. 67.

⁴⁰⁹ В. Я. Данилевский, Душа и природа, стор. 72.

творення суспільства. В. І. Ленін відзначав, що Маркс і Енгельс навчили робітничий клас самопізнанню і самосвідомості і на місце мрій поставили науку. «Велика всесвітньоісторична заслуга Маркса і Енгельса полягає в тому, — вказував Ленін, — що вони науковим аналізом довели неминучість краху капіталізму і переходу його до комунізму, в якому не буде більше експлуатації людини людиною.

Велика всесвітньоісторична заслуга Маркса і Енгельса полягає в тому, що вони вказали пролетарям усіх країн їх роль, їх завдання, їх покликання: піднятися першими на революційну боротьбу проти капіталу, об'єднати навколо себе в цій боротьбі всіх трудящих і експлуатованих»⁴¹⁰.

Філософською основою марксизму є діалектичний матеріалізм — наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення. Підійшовши з позицій діалектичного матеріалізму до пізнання суспільного життя, Маркс і Енгельс поклали початок матеріалістичному розумінню історії. «Хаос і довільність, що панували досі в поглядах на історію і на політику, — писав В. І. Ленін, — змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий...»⁴¹¹. Маркс і Енгельс вперше в історії перетворили філософію на справжню науку.

Марксизм виник і розвивався в непримиренній боротьбі з численними ворогами, які вживали усіх засобів, щоб загальмувати його поширення: від замовчування і найсуворіших поліцейських розправ до фальсифікації, спроб підірвати марксистське вчення зсередини. Особливо важким був шлях марксистського вчення в Росії. Царський уряд вживав усіляких засобів, щоб не допустити проникнення в країну прогресивних ідей. Однак, незважаючи на заборони і репресії, ідеї і твори Маркса й Енгельса ставали здобутком все більшого кола передових людей Росії. По-перше, представники передової суспільної думки в Росії, в тому числі й на Україні, пильно стежили за життям народу, намагались знайти відповіді на питання, що поставали у зв'язку з тими соціально-економічними процесами, які відбувалися в країні. Допитливі й сміливі уми в пошуках передової революційної теорії вивчали суспільно-політичні процеси у західних країнах, виявляли інтерес до всіх значних подій в їх політичному й ідейному житті. По-друге, поширенню в Росії передових ідей, що виникали за кордоном, сприяли і російські та українські політичні емігранти, що жили в різних країнах Європи. «Завдяки вимушеній царизмом емігрантщині, — відзначав В. І. Ленін, — революційна Росія мала в другій половині

⁴¹⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 143.

⁴¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 4—5.

XIX століття таке багатство інтернаціональних зв'язків, таку чудову обізнаність відносно всесвітніх форм і теорій революційного руху, як ні одна країна в світі»⁴¹².

К. Маркс і Ф. Енгельс також протягом усієї своєї діяльності уважно стежили за економічним, політичним і культурним розвитком Росії, підтримували зв'язки з багатьма російськими і українськими революціонерами. З цією метою вони спеціально вивчали російську мову. Основоположники марксизму раділи з того, що їх ідеї зустрічають співчуття в революційних колах Росії, і були глибоко переконані в світовому значенні майбутньої революції в цій країні.

До виникнення марксистських організацій в Росії і на Україні особливе співчуття ідеї марксизму знаходили в революційних демократів, які прагнули виробити теорію, що служила б справі визволення трудящих від гніту поміщиків і самодержавства, створенню нового суспільства, без гноблення й експлуатації. Характеризуючи пристрасні пошуки революційної теорії передовими силами Росії, В. І. Ленін вказував: «Протягом коло півстоліття, приблизно з 40-х і до 90-х років минулого століття, передова думка в Росії, під гнітом небачено дикого і реакційного царизму, жадібно шукала правильної революційної теорії, стежачи з надзвичайною пильністю і ретельністю за всяким і кожним «останнім словом» Європи і Америки в цій галузі. Марксизм, як єдино правильну революційну теорію, Росія справді *вистраждала* піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»⁴¹³.

Отже, ці пошуки сприяли проникненню в Росію, в тому числі й на Україну, творів Маркса й Енгельса і поширенню їх у колах прогресивної інтелігенції. З окремими творами Маркса і Енгельса передові люди країни ознайомилися вже на початку 40-х років. Саме тоді О. І. Герцен і В. Г. Белінський читали такі праці, як «До критики гегелівської філософії права» та «До європейського питання» К. Маркса, «Шеллінг — філософ во Христі», «Нариси критики політичної економії» та «Становище робітничого класу в Англії» Ф. Енгельса, а також інші, що були опубліковані в «Німецькому щорічнику» (1842) і «Німецько-французьких щорічниках» (1844). Деякі твори марксизму, зокрема «Злиденність філософії» Маркса і «Становище робітничого класу в Англії» Енгельса, були знайомі М. Петрашевському та членам його гуртка.

Російські революційні демократи, очолювані Чернишевським, проявляючи великі симпатії до основоположників марк-

⁴¹² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 9.

⁴¹³ Там же.

сизму та їх вчення, знайомили прогресивні сили Росії з окремими працями марксизму. У 1861 р. в органі російських революційних демократів — журналі «Современник» М. В. Шелгунов опублікував короткий виклад книги Енгельса «Становище робітничого класу в Англії». Ще в кінці 50-х років в колах прогресивної інтелігенції Росії обговорювалася книга Маркса «До критики політекономії». В листі до Лассалья від 15 вересня 1860 р. сам Маркс писав, що його книга в Росії «викликала великий шум». «...Я одержав, — писав він, — від росіян багато дружніх листів з приводу неї»⁴¹⁴.

Коло осіб, які виявляли інтерес до марксизму, весь час неухильно розширювалось. В 70-х роках ХІХ ст. з'явилися російські переклади окремих праць творців наукового комунізму, що обумовило досить широке розповсюдження ідей марксизму серед революційних демократів, революційних народників і найбільш радикальних членів «громад». Значною подією в ідейному житті країни був переклад на російську мову і легальне видання першого тома «Капіталу» К. Маркса. Навіть реакційна газета «Киевлянин» змушена була визнати популярність марксизму на Україні, збільшення кількості «осіб, які носили в одній кишені Карла Маркса, а в другій «батька Тараса»⁴¹⁵. В середовищі революційної і такої, що близько стояла до неї, інтелігенції виникають гуртки, в яких вивчаються марксистські твори.

Революційні демократи і революційні народники виявляли великий інтерес до праць Маркса і Енгельса тому, що знаходили в них глибоке викриття суспільних порядків, заснованих на поневоленні й експлуатації трудящих, гостру критику капіталістичного суспільства, непохитну переконаність у визволенні народу від усіх видів гноблення і неминучості перетворення суспільного життя на принципах соціалізму. К. Маркс в листі до Людвіга Кугельмана від 12 жовтня 1868 р. писав: «Мій твір проти Прудона (1847) («Злиденність філософії». — Д. О.) і те, що видав Дункер (1859) («До критики політекономії». — Д. О.), ніде не знайшли такого збуту, як у Росії. І першим перекладом «Капіталу» на іноземну мову виявляється переклад на російську...»⁴¹⁶

Особливо великий інтерес у Росії був виявлений до «Капіталу» К. Маркса. Ця геніальна праця вперше в російському перекладі була видана в 1872 р. тиражем в 3000 примірників. Ще до виходу в світ російського перекладу деякі вчені в Росії і на Україні (К. А. Тімірязев, П. А. Ільєнков, М. М. Ковалевський, М. І. Зібер, І. Я. Франко та інші) були знайомі з «Ка-

⁴¹⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 30, стор. 465.

⁴¹⁵ Газ. «Киевлянин» від 1 березня 1881 р.

⁴¹⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Письма о «Капитале», М., 1948, стор. 164.

піталом» в оригіналі й популяризували окремі його положення. Вихід у світ «Капіталу» в російському виданні посилив інтерес до нього. К. Маркс у листі до Зорге відзначав, що в Росії «Капітал» «більше читають і цінять, ніж де б то не було...»⁴¹⁷

Револьюційну інтелігенцію в Росії приваблювала в «Капіталі» критика капіталістичного суспільства як ладу, заснованого на експлуатації і гнобленні. «...Для російських соціалістів, — писав В. І. Ленін, — майже зараз же після появи «Капіталу» головним теоретичним питанням стало питання про «долю капіталізму в Росії»; коло цього питання зосереджувалися найпалкіші дебати, в залежності від нього розв'язувалися найважливіші програмні положення»⁴¹⁸.

Якщо прогресивна інтелігенція зустріла «Капітал» співчутливо, то реакційні кола виступили із злісною критикою й фальсифікацією ідей «Капіталу», шельмуючи його автора. Такими критиками Маркса були відомий реакційний публіцист Ю. Жуковський, професор Московського університету Б. Чичерін, професор Київського університету М. Бунге та інші.

Слід відзначити, що в цілому на той час у Росії ще не було умов для сприйняття марксизму як цільного революційного вчення і внаслідок «відсталості російського життя», як відзначав В. І. Ленін, марксизм не став ще самостійною суспільною течією. Ідеологи селянства, навіть такий великий мислитель і революціонер, яким був М. Г. Чернишевський, «...не зумів, вірніше: не міг... підняти до діалектичного матеріалізму Маркса і Енгельса»⁴¹⁹. Панівною ідеологією в революційних колах було народництво.

Марксизм як ідеологія пролетаріату зміг виділитись у самостійну течію лише пізніше, з розвитком робітничого класу, його класової боротьби. Характеризуючи епоху 60—70-х років, Ленін писав: «...В загальному потоці народництва пролетарськи-демократичний струмінь не міг виділитись. Виділення його стало можливе лише після того, як ідейно визначився напрям російського марксизму... і почався безперервний робітничий рух у зв'язку з соціал-демократією...»⁴²⁰. В умовах же відсутності соціал-демократії і зрілого робітничого руху вчення К. Маркса і Ф. Енгельса знаходило своє відображення у поглядах дрібнобуржуазних демократичних течій, які ідеї наукового соціалізму поєднували з різними формами утопічного соціалізму. Окремі положення економічного вчення Маркса знаходили відображення навіть у середовищі ліберальної буржуазії.

Боротьба з народниками, які заперечували прогресивність капіталізму, виникнення робітничого питання, прагнення теоре-

⁴¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, К., 1954, стор. 323.

⁴¹⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 237.

⁴¹⁹ В. І. Ленін, Твори т. 14, стор. 332.

⁴²⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 220.

тично осмислити шляхи розвитку капіталістичних відносин у Росії — все це змушувало окремих представників ліберально-буржуазного табору звертатися до економічної теорії Маркса. Крім цього, опозиційні настрої українських націонал-лібералів дозволяли останнім у той період, коли марксизм у Росії ще не став ідейною зброєю пролетаріату, хизуватися псевдомарксистською фразою. Що ж до революційно-демократичного табору, то сама необхідність послідовної боротьби проти самодержавства, проти соціального і національного гноблення та експлуатації обумовлювала сприйняття українськими революційними демократами марксистських ідей.

Наскільки великим був інтерес до марксизму у громадськості Росії, свідчить той факт, що про марксизм і діяльність I Інтернаціоналу, керованого Марксом і Енгельсом, у 60—70-х роках писали не тільки такі прогресивні друковані органи, як «Современник» і «Русское слово», а й багато інших журналів і газет, зокрема «Отечественные записки», «Русский мир», «Русские ведомости», «Новое время», «Московские ведомости», «Киевлянин». Зрозуміло, цей інтерес до марксизму мав різний характер: одні симпатизували йому, інші всіляко ляли його, прагнучи будь-що довести «зловредність теорії й практики марксизму».

Отже, марксизм на Україні в 70-х роках XIX ст. дістав досить широкий резонанс у непролетарських верствах суспільства, що було обумовлено передусім піднесенням революційно-демократичного руху. В зв'язку з цим, спекулюючи на популярності марксизму, буржуазні націоналісти висували наскрізь безглузду концепцію про особливий, «український», марксизм, який нібито розвивається поза загальноросійським революційним рухом. Вони навіть говорили про якийсь «національно-гайдамацький» характер марксизму на Україні. В дійсності ж концепція «українського марксизму» являла особливу ідеологічну зброю націоналістичної буржуазії в боротьбі проти марксизму, як єдиного революційного пролетарського вчення.

Насправді ж марксизм поширювався і утверджувався на Україні на тій самій основі, що й у Росії, а саме: його поширення було обумовлене зростанням робітничого руху і розвитком загальноросійської соціал-демократії, зв'язано із спільною боротьбою російських і українських трудящих проти царизму, з переміщенням центру світового революційного руху в Росію. Спільний шлях поширення марксизму на Україні і в Росії був обумовлений не тільки спільністю їх економічного розвитку і класової структури суспільства, а й характером формування пролетаріату на Україні, який складався, як відзначав В. І. Ленін, за рахунок двох братніх народів — українців і росіян.

Видатна роль у поширенні ідей марксизму на Україні і в Росії належить магістрові Київського університету, одному з найбільш ранніх і найвидатніших популяризаторів думок

К. Маркса і Ф. Енгельса, викладених у творах «До критики політекономії», «Капітал» і «Анти-Дюрінг», — М. І. Зібера.

Микола Іванович Зібер (1844—1888) народився в Криму в м. Судаку, учився в Сімферопольській гімназії, а потім на юридичному факультеті Київського університету, який закінчив у 1866 р. Після захисту магістерської дисертації Зібер викладав політичну економію в Київському університеті. Працюючи в університеті, брав участь у національно-визвольному русі, був одним з активних діячів київської «громади».

В 1875 р. на знак протесту проти активізації реакційних сил в університеті Зібер залишив університет і виїхав за кордон, де встановив зв'язки з революційною еміграцією. Там він познайомився і неодноразово зустрічався з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У 1884 р. Зібер повернувся на Україну і поселився в Ялті.

Ще до видання першого тома «Капіталу» російською мовою Зібер у гуртку студентів Київського університету викладав суть економічних поглядів К. Маркса⁴²¹. В 1871 р. він публікує у «Киевских университетских известиях» статтю «Теория ценности и капитала Д. Рикардо...» В 1876—1878 рр. Зібер виступає на сторінках журналу «Знание», а потім у «Слові» зі статтями під назвою «Экономическая теория Маркса», популяризуючи основні положення першого тома «Капіталу». В цей же період він публікує полемічні статті «Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Жуковского «Карл Маркс и его книга «Капитал» та «Б. Чичерин contre К. Маркса (Критика критики)». У цих статтях він відстоює економічне вчення К. Маркса.

В 1885 р. виходить книга Зібера «Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях». У різні способи Зіберу вдавалося одержати санкцію пильної цензури на публікацію праць, у яких викладалися ідеї основоположників наукового комунізму. Г. В. Плеханов називав Зібера «одним з найталановитіших учнів і популяризаторів Маркса». Зібер був у числі перших популяризаторів «Капіталу» Маркса не тільки в російській пресі, а й у світовій літературі.

Відомо, що Маркс характеризував «Капітал» як «найстрашніший снаряд, який будь-коли був пушений у голову буржуа (у тому числі й земельних власників)»⁴²². М. І. Зібер з усією сумлінністю виклав ідеї першого тома «Капіталу» і заслужив високу оцінку Маркса. «Ще в 1871 р., — писав Маркс, — М. Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, у своїй праці «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо» показав, що моя теорія вартості, грошей і капіталу в її основних рисах

⁴²¹ Див. про це в кн.: М. Драгоманов, Автобіографія, К., 1917, стор. 20.

⁴²² К. Маркс и Ф. Энгельс, Письма о «Капитале», М., 1948, стор. 111.

є необхідним дальшим розвитком учення Сміта — Рікардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору»⁴²³.

Праці Зібера, особливо його стаття «Теория ценности и капитала Д. Рикардо» та книга «Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях», тривалий час служили єдиними (в зв'язку з поліцейськими репресіями проти спроб видання російського перекладу «Капіталу») посібниками по вивченню марксизму для цілого покоління російських революціонерів.

М. І. Зібер одним із перших у Росії піддав критиці погляди народників, зокрема їх погляди на общину. В своїх працях «Очерки первобытной экономической культуры», «К истории российской общины» (журн. «Слово» за серпень 1879 р.), «Капитализм в России» (журн. «Вольное слово», № 41, 1882 р., вид. в Женеві) та інших, що являють собою глибокі дослідження з історії селянської общини в Росії та в інших країнах, Зібер показував неспроможність народницьких теорій, доводив історичну закономірність розкладу общини, обгрунтовував переваги великого виробництва над дрібним і неминучість розвитку капіталізму в Росії — як у промисловості, так і в сільському господарстві.

Особливо нищівній критиці піддав Зібер економічні погляди народників у статті «Доля капитализма в России», присвяченій розглядові економічної концепції одного з найвизначніших народників — В. В. Воронцова. Перехід до соціалізму через селянську общину Зібер вважав неможливим. Йому належить думка про те, що «поки селянин не вивариться у фабричному котлі, нічого у нас путнього не вийде»⁴²⁴.

Значення праці Зібера «Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях» для передової інтелігенції Росії і України вперше правильно оцінив В. Воронський у статті «Н. И. Зибер», опублікованій в газеті «Одесское обозрение» в 1908 р. «Це була та сама книга, — писав соратник В. І. Леніна, — по якій вивчало марксизм молоде покоління кінця 80-х — початку 90-х років, коли переклад «Капіталу» (вид. 1872 р.) став бібліографічною рідкістю»⁴²⁵.

Доводячи прогресивність великого виробництва і неминучість його перемоги над дрібним виробництвом, Зібер не ідеалізував капіталістичний лад, а вказував, що капіталістичне суспільство не тільки не позбавляє широкі маси трудящих, особливо пролетаріат, від гніту і злиднів, а, навпаки, посилює зубожіння.

⁴²³ К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1954, стор. 14.

⁴²⁴ «Історія Києва», т. I, К., 1959, стор. 450.

⁴²⁵ В. В. Воронский, Сочинения, т. I, М., 1931—1933, стор. 175.

Можна сказати «майже без перебільшення,— писав Зібер,— що до нинішнього часу завдана ним (капіталістичним способом виробництва. — Д. О.) шкода майже рівнозначна отриманій від нього користі — коли б тільки можна було порівнювати такі неоднакові речі»⁴²⁶.

Вчений виступав проти захисників капіталізму, які намагалися зобразити капіталістичний лад, як лад «благоденства». Спростовуючи їх твердження, Зібер писав: «Зовсім навпаки: весь дрібний люд стогне і стирається з лиця землі, благоденствують лише великі капіталісти і підприємці»⁴²⁷. Він глибоко і яскраво показав соціальний і політичний гніт трудящих в умовах капіталізму: вказував, що мета капіталістичного виробництва полягає не в задоволенні потреб людей, а в збагаченні буржуазії. «Прибуток є початок і кінець капіталістичного виробництва»⁴²⁸.

Зібер наполегливо звертав увагу на те, що в капіталістичному суспільстві хоч і проголошується формальна свобода робітника і юридична рівність його з капіталістом, проте в дійсності в ньому одні класи збагачуються за рахунок інших, воно побудоване на експлуатації і гнобленні. При цьому вчений підкреслював, що зубожіння трудящих і збагачення буржуазії зростає в міру розвитку капіталізму, отже, в умовах капіталістичного ладу не можна розраховувати на поліпшення становища трудящих мас. Зубожіння робітничого класу Зібер розглядав як «закон зосередження капіталу з часом дедалі в меншій і меншій пропорціональній кількості рук»⁴²⁹, як наслідок розорення дрібних господарств і утворення на їхніх руїнах великих господарств. «Процес цей всюди породжує звільнення від засобів існування робітників»⁴³⁰.

Зібер постійно цікавився життям робітничого класу в Росії та Західній Європі, викривав лицемірність тверджень про свободу робітників, показував їх експлуатацію і тяжкі умови праці на капіталістичних підприємствах, співчував тяжкому становищу робітників. Він писав, що капіталізм «розчленовує на класи народи всього світу, веде до збагачення одних класів і до розорення інших, породжує в суспільстві крайній егоїзм, підриває здоров'я робітничого класу...»⁴³¹

Одна із заслуг Зібера полягає в тому, що він, доводячи прогресивність капіталістичного способу виробництва, разом з тим вказував і на його минуший характер, розглядав капіталістичний лад лише як історично необхідний етап на шляху до со-

⁴²⁶ Н. И. Зибер, Собрание сочинений, т. I, СПб., 1900, стор. 430.

⁴²⁷ Там же, стор. 473.

⁴²⁸ Н. И. Зибер, Собрание сочинений, т. II, СПб., 1900, стор. 427.

⁴²⁹ Там же, стор. 320.

⁴³⁰ Там же, стор. 327.

⁴³¹ Див. журн. «Вольное слово», 1882, № 41, стор. 15.

ціалістичного суспільства. Він був прихильником соціалістичного, або, як він його називав, кооперативного ладу, заснованого не на приватній чи груповій власності, а на власності всієї нації, всього народу.

Критикуючи апологетів капіталізму, які намагалися довести вічність приватної власності на засоби виробництва, Зібер заявляв: «...Справедливою і справжньою може бути тільки колективна власність для цілої нації, без розрізнення окремих общин, або для цілого людства, без розрізнення окремих націй»⁴³². Будь-який захист приватної власності Зібер вважав безпідставним і реакційним. «Що ж до аргументації на користь приватної власності, — писав він, — то вона нічого, крім банальностей, в собі не містить»⁴³³. Весь процес розвитку суспільства показує неминучість соціалістичного ладу. В переході до цього суспільства зацікавлений не тільки пролетаріат, а й усі трудящі, яким розвиток капіталізму постійно загрожує розоренням і злиднями. Тому *«справа робітничого стану, — писав він, — є дійсно загальнолюдською справою»*⁴³⁴.

Матеріальну основу, на якій виникне соціалістичне суспільство, Зібер вбачав у розвитку продуктивних сил, у зростанні суспільного характеру виробництва. «Всяке відкриття, яке робить виробництво в малих розмірах все менш і менш вигідним, всяке хитання, яке веде до більшого зосередження знарядь виробництва, є кроком на шляху до остаточної та цілковитої емансипації пролетаріату»⁴³⁵.

Звичайно Зібера вважали тільки економістом і забувають про його праці, в яких він популяризував деякі ідеї філософії марксизму. Тим часом уже те, що він сприйняв марксистську політекономію, означає, що він сприйняв, певною мірою, марксистську діалектику. Зібер ясно розумів невіддільність марксистської політекономії від матеріалістичної діалектики. Він захищав діалектичний метод Маркса від нападок Чичеріна, «неука в політекономії», який намагався розвінчати Маркса як вченого. Захищаючи Маркса, Зібер вказував, що «багатство і різноманітність знань Маркса наганяє страх і трепет на всіх його противників»⁴³⁶.

Нападки ж Чичеріна він розцінював як «безпідставне глумління», яке «ні на волосинку не спростовує ясної, як божий день, теорії Маркса»⁴³⁷. Зібер підкреслював, що Маркс «вніс в галузь суспільної економії єдиний і цільний метод досліджен-

⁴³² Н. И. Зибер, Собрание сочинений, т. I, стор. 455.

⁴³³ Там же, стор. 457.

⁴³⁴ Н. И. Зибер, Собрание сочинений, т. II, стор. 620, (курсив наш. — Авт.).

⁴³⁵ Там же, стор. 303.

⁴³⁶ Там же, стор. 675.

⁴³⁷ Там же, стор. 710—711.

ня, уважно продуманий в усіх деталях»⁴³⁸. Розглядаючи метод Маркса як велике досягнення науки, вчений відзначав, що спроба Маркса «зобразити головні моменти поступового розвитку найновіших способів ведення суспільного господарства є не лише найбільш вдалою, — як в методологічному, так і в усіх інших відношеннях, — але також і першою в своєму роді»⁴³⁹.

В 1879 р. в журналі «Слово» Зібер опублікував статтю «Диалектика в ее применении к науке», в якій виклав філософську частину твору Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» (першого розділу та перших двох глав другого розділу). В тому ж році в журналі «Критическое обозрение» була надрукована рецензія Зібера на «Анти-Дюрінг». Викладаючи основні положення діалектичного та історичного матеріалізму, автор чимало уваги приділяв популяризації марксистської діалектики. Оцінюючи книгу Енгельса, Зібер писав: «Можна сказати, мабуть, без перебільшення, що вперше з тих пір, як існує так звана діалектика, вона постає перед очима читача в такому реальному освітленні»⁴⁴⁰.

В Росії праці Дюрінга, в тому числі й ті, в яких він нападав на марксизм, мали велике поширення. Враховуючи цю обставину, Енгельс був дуже задоволений з того, що його книжку проти Дюрінга популяризують в Росії.

З позицій матеріалізму Зібер критикував ідеалістичну філософію. Так, у статті «Немецкие экономисты сквозь очки г. Б. Чичерина» він піддав критиці гегелівський ідеалізм і його реакційний характер. Зібер звертав увагу на докорінні відмінності між методом Маркса і Гегеля. Він правильно відзначав, що коли з точки зору гегелівської діалектики суперечності мають місце лише в ідеях, то за діалектичним методом Маркса суперечності властиві самій об'єктивній дійсності. Маркс, за словами Зібера, «перевернув метод діалектичних суперечностей».

Захищаючи метод Маркса, Зібер писав: «...Чичерину заманулося переплутати дві такі зовсім різні речі, як «визнання дійсності» і «захист дійсності...»⁴⁴¹ І далі: «Звідси ясно, що можна дійсність не визнавати і разом з тим стояти за неї всім еством своїм і що, навпаки, можна вважати дійсність за те, що вона є, і при цьому доводити її неміцність і неспроможність. Весь зміст і смисл суперечності між Гегелем і Марксом в питанні про метод тільки в тому і полягає, що перший був ідеалістом в теорії, що анітрохи не заважало йому під крильцем прусського короля бачити все найкраще в цьому найкращому з світів. Навпаки, Маркс прекрасно знає, що дійсність сама по собі, а спосіб нашого розуміння цієї дійсності і до деякої міри самого

⁴³⁸ Журн. «Слово», 1878, № 1, стор. 174.

⁴³⁹ Там же.

⁴⁴⁰ Н. И. Зибер, Собрание сочинений, т. II, стор. 718.

⁴⁴¹ Там же, стор. 676.

ставлення до неї знову-таки сам по собі, і що ця дійсність так само минуша, як і всі минулі»⁴⁴².

Проте, слід визнати, що глибоко революційного характеру марксистської діалектики Зібер не зрозумів. Останню він отожднював з теорією еволюції, розглядаючи її як «просту видозміну або навіть прототип методу еволюції». Крім того, він сумнівався в тому, чи можна визнати марксистську діалектику універсальною теорією, теорією «загального розвитку».

Під впливом марксизму вчений підкреслював примат і вирішальну роль матеріального виробництва в суспільному розвитку. «Ми особисто вважаємо, — писав Зібер, — що економічні відносини завжди і скрізь відігравали, відіграють і будуть відігравати найголовнішу роль»⁴⁴³. У матеріальному виробництві він вбачав основу переходу від одного суспільного ладу до іншого. Зібер вказував, що політичні й ідеологічні явища не є самостійними, як твердять ідеалісти, а вони живляться і визрівають на ґрунті економічних відносин. Він підкреслював, що їх характер визначається економічними умовами життя суспільства.

Виходячи з положень історичного матеріалізму, Зібер доводив закономірний характер розвитку суспільства. Причому, всупереч Гегелю та іншим буржуазним філософам, він вважав, що розвиток суспільства відбувався не лише в минулому, а триває й нині, відбуватиметься він і в майбутньому. «З усіх теорій суспільного розвитку, — писав Зібер, — найненауковіша та, яка відносить весь розвиток в історію і вважає, що він уже досягнув апогею»⁴⁴⁴. Він доводив, що «сучасний стан речей є такий же перехідний, історичний стан, як і всі попередні суспільні стани»⁴⁴⁵. Зібер був упевнений, що на зміну капіталістичному суспільству з його гнобленням і експлуатацією трудящих, з його анархією виробництва прийде соціалістичний лад.

Під впливом марксизму Зібер піддав критиці ідеї про надкласовість держави. «Те, що п. Чичерін, слідом за Лассалем, — писав він, — називає «державною владою, носієм державної ідеї, незалежної від приватного володіння», було, та за водою пішло, — теперішня ж держава Заходу являє собою не що інше, як різні відтінки диктатури в руках різних фракцій середнього стану»⁴⁴⁶ (тобто буржуазії. — Д. О.). Існування державності Зібер пов'язував із власністю, а державно-правові форми — з формами власності, посиляючись при цьому на Маркса.

⁴⁴² Н. И. Зибер, Избранные экономические произведения, т. I, М., 1959, стор. 687—688.

⁴⁴³ Н. И. Зибер, Собрание сочинений, т. II, стор. 621.

⁴⁴⁴ Там же, стор. 619.

⁴⁴⁵ Там же, стор. 21.

⁴⁴⁶ Журн. «Слово», 1878, № 4, стор. 76.

Він писав, що саме Марксу «належить цілком певне і таке, що виключає всілякі непорозуміння, розв'язання питання про відношення економії до права, яке, на його думку, являє собою не що інше, як надбудову над будівлею суспільного виробництва»⁴⁴⁷.

Проте, не зрозумівши марксистського вчення про роль ідей і суб'єктивного фактору в суспільному розвитку, Зібер схилився до концепції економічного матеріалізму. Фаталістично розглядаючи роль продуктивних сил у розвитку суспільства, він недооцінював ролі надбудови в цьому процесі.

Учений вірно зрозумів і постійно підкреслював думку Енгельса про те, що загальнолюдська мораль можлива тільки в безкласовому суспільстві. Він звертав увагу також на марксистське розуміння історії класового суспільства як історії класової боротьби.

Слід мати на увазі, що багато творів основоположників наукового комунізму не були відомі М. Зіберу, зокрема другий та третій томи «Капіталу», «Теорія додаткової вартості» та інші. Можливо, цим в певній мірі зумовлено те, що, викладаючи положення марксизму, Зібер не бачив внутрішнього зв'язку між економічним вченням Маркса і визнанням необхідності пролетарської революції та встановлення диктатури пролетаріату для побудови соціалістичного суспільства, не розумів революційної суті марксизму. Він не побачив у марксизмі теорії вільного руху робітничого класу, а в пролетаріаті — сили, покликаної знищити експлуатацію. «Робітничий клас, — писав Зібер, — не сам створив своє становище, не сам його і змінить»⁴⁴⁸. Зібер не розумів необхідності революційного переходу від капіталізму до соціалізму, заперечував доцільність революційного повстання і революційних методів боротьби. Вірно розуміючи неминучість загибелі капіталістичного і виникнення соціалістичного суспільства, Зібер, проте, вважав, що капіталізм створює умови для мирного переходу до нового суспільного ладу. На його думку, шлях до соціалізму лежить через державний капіталістичний тип власності, а не через революційну боротьбу пролетаріату.

Головного в марксизмі — вчення про диктатуру пролетаріату — Зібер теж не сприйняв, не зрозумів самої ідеї диктатури пролетаріату. Таким чином, популяризуючи марксистські твори, він не був марксистом, бо «марксист лише той, — вказував В. І. Ленін, — хто поширює визнання боротьби класів до визнання диктатури пролетаріату»⁴⁴⁹. Отже, поділяючи багато положень марксистської теорії, Зібер, в силу відсутності відпо-

⁴⁴⁷ Н. И. Зибер, Собрание сочинений, т. II, стор. 342.

⁴⁴⁸ Журн. «Слово», 1880, № 6, стор. 66.

⁴⁴⁹ В. И. Ленин, Твори, т. 25, стор. 372.

відної соціально-класової бази в Росії і на Україні (в ці роки пролетаріат ще не склався в самостійну політичну силу), не міг зрозуміти до кінця революційної суті і значення марксистської теорії, чим і зумовлений факт невизнання ним необхідності революції при переході від капіталізму до соціалізму.

Незважаючи на свої соціал-реформістські ілюзії, Зібер, безумовно, відіграв у конкретно-історичних умовах 70-х років XIX ст. позитивну роль у справі популяризації ідей марксизму. Він багато зробив для ознайомлення Росії і передусім України з економічною теорією і філософією марксизму.

Не випадково царський уряд вбачав у ньому небезпечного революціонера, особливо в період перебування його за кордоном (хоч поки що немає ніяких даних про те, що він брав участь у нелегальній революційній роботі). Так, у 1881 р. департамент державної поліції в телеграмі на ім'я начальника Київського губернського управління, з поміткою «цілком секретно», повідомляв: «У числі відомих діячів соціал-революційної партії перебуває колишній професор Київського університету Зібер, який проживає нині за кордоном і який, за відомостями, що маємо, підтримує постійні стосунки з Росією через рідних, які живуть у Києві чи поблизу нього. Внаслідок цього Д-т державної поліції має честь просити Ваше високобл., при виявленні цих осіб, встановити за ними найсуворіший таємний нагляд, а також мати такий через дуже можливе прибуття самого Зібера до них»⁴⁵⁰. Крім того, начальник департаменту поліції розіслав телеграми такого змісту: «Прошу суворо стежити за проїздом із-за кордону колишнього професора Київського університету Зібера. В разі приїзду ретельно обшукати, заарештувати і направити з надійним конвоем до Петербурга»⁴⁵¹.

М. І. Зібер був відомим ученим-економістом, який зробив цінний вклад у вивчення первісного господарства, в дослідження виникнення колективної та приватної власності, у висвітлення деяких сторін історії товарного виробництва. Його праці відіграли велику роль у викритті тверджень ідеологів капіталізму про одвічність приватної власності на засоби виробництва, в обґрунтуванні правомірності та переваг колективної власності. К. Маркс і Ф. Енгельс уважно стежили за працями Зібера, на них часто посилався й В. І. Ленін у своїй боротьбі з народниками⁴⁵².

Отже, хоч Зібер і не був послідовним марксистом, однак він багато зробив у справі пропаганди економічних і філософських ідей К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні та Росії.

⁴⁵⁰ ЦДІА СРСР, ф. 102, од. зб. 753, арк. 2.

⁴⁵¹ Там же, арк. 1

⁴⁵² Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 192; т. 2, стор. 141, 151, 155, 160—161, 162; т. 3, стор. 30; т. 4, стор. 45, 58.

Певну роль у поширенні марксизму на Україні і в Росії відіграв також магістр Харківського університету Іларіон Гнатович Кауфман (1848—1916). Це був буржуазний вчений, який не піднявся вище буржуазного об'єктивізму, але зумів в основному правильно викласти деякі положення «Капіталу» К. Маркса.

У своїй рецензії на «Капітал» Кауфман так оцінив цей твір: «Книга Маркса має таким чином трояку ціну: вона, по-перше, дає нові, самостійні висновки, одержані автором із дослідження таких питань, за які до нього зовсім не бралися; по-друге, вона дає систематичну критику головних основ сучасного економічного ладу; нарешті, по-третє, вона являє собою величезний запас історико-літературних та культурно-історичних відомостей, які дуже влучно характеризують розвиток капіталізму»⁴⁵³.

В той час, коли західноєвропейські буржуазні вчені звинувачували Маркса у схоластичності, метафізичності і ненауковості його методу, Кауфман показав, що метод Маркса строго реалістичний і має необхідну точність природничонаукової констатації явищ. Він писав, що Маркс виходить із залежності суспільно-історичного процесу від «ступеня продуктивності економічних сил» і, подібно до дослідника природи, виявляє внутрішню необхідність розвитку соціального організму від однієї форми до іншої. Його цікавить не так поодинокий закон, який управляє тією або іншою конкретною формою в певний час, як загальний закон зміни цієї форми та її переходу в якісно інший стан. Маркс, відзначав буржуазний вчений Кауфман, стоїть на тощі зору загального закону розвитку і розглядає зміну суспільно-економічних формацій, як природно-історичний процес.

Маркс звернув увагу на оцінку Кауфманом його методу. З приводу згаданої статті Кауфмана він писав: «Автор, змалювавши так вдало те, що він називає моїм справжнім методом, і поставившись так прихильно до моїх особистих прийомів застосування цього методу, тим самим змалював не що інше, як діалектичний метод»⁴⁵⁴. Відгук Кауфмана про діалектичний метод «Маркс виловив, — писав В. І. Ленін, — з сили журнальних і газетних заміток про «Капітал» і переклав на німецьку мову тому, що ця характеристика методу, як він сам каже, цілком точна»⁴⁵⁵.

При дальшому ознайомленні з працями Кауфмана, Маркс розчарувався у ньому. В листі до Даніельсона він писав: «...Мій колишній розсудливий критик з петербурзького «Вестника Евро-

⁴⁵³ Журн. «Вестник Европы», 1872, № 5, стор. 427—428.

⁴⁵⁴ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 19.

⁴⁵⁵ В. І. Ленін, Твори, т. I, стор. 144.

пы» перетворився в якогось Піндара сучасного біржового шахрайства»⁴⁵⁶.

Якщо Кауфман та інші ліберально-буржуазні інтелігенти цікавилися марксизмом з тим, щоб використати його для критики народництва, то народники зверталися до марксизму для критики капіталізму, намагаючись аргументувати історичну неприйнятність капіталістичних відносин для Росії. Щоправда, народники пропагували положення марксизму про експлуаторський характер капіталізму і революційні шляхи перебудови суспільства.

З таких саме позицій виступав на Україні революційний народник **І. Ф. Фесенко** (1846—1882). Фесенко був особисто знайомий з Марксом і пристрасно захоплювався його вченням, знав напам'ять цілі уривки з «Капіталу». «Вивчайте, штудіуйте цей чудовий твір, — говорив він, — Я прочитав його кілька разів і все ще знаходжу в ньому що-небудь нове, яке я раніше не так зрозумів. Що за дивовижна логіка! Яка колосальна ерудиція! Досі не було подібного генія»⁴⁵⁷.

Фесенко, за словами Плеханова, відіграв позитивну роль у пропаганді «Капіталу» серед трудящих, хоч і не зумів у своєму світогляді до кінця перебороти ідеологічну та політичну доктрину народництва.

Значна роль у поширенні ідей марксизму на Україні належить видатним українським революційним демократам **І. Франку**, **С. Подолинському**, **П. Грабовському**, **Лесі Українці** та іншим, які (як уже вказувалось у третьому параграфі цієї глави), поділяючи ряд положень марксизму, пропагували їх, а деякі (**Іван Франко**, **Леся Українка**) перекладали на українську мову окремі твори основоположників наукового комунізму з метою їх популяризації.

Слід відмітити певний вклад у справу поширення в Росії творів марксизму «Товариства перекладачів і видавців», організованого в 1882 р. студентами Московського університету. Це товариство виконало значну роботу по виданню революційної літератури. Протягом 1883—1884 рр. «Товариство» переклало російською мовою і видало окремі твори **К. Маркса** і **Ф. Енгельса** та іншу революційну літературу. Видання «Товариства» потрапляли і на Україну, їх було виявлено під час обшуків в учасників революційних гуртків Харківської, Київської, Одеської, Полтавської та Подільської губерній.

Марксизм на Україні, як і по всій Росії, розвивався і утверджувався в боротьбі з буржуазною і дрібнобуржуазною ідеологією, особливо з народницькою, яка була головною ідейною

⁴⁵⁶ «Листування Маркса і Енгельса з російськими політичними діячами», К., 1953, стор. 101.

⁴⁵⁷ Цит. за кн.: **Л. Дейч**, За полвека, М.—Л., 1926, стор. 50—51.

перепоною на шляху проникнення марксизму в робітничий рух.

На кінець 70-х і початок 80-х років імена К. Маркса і Ф. Енгельса користувалися широкою популярністю і пошаною серед революційної інтелігенції і передових робітників України. Про це свідчить хоча б той факт, що, дізнавшись про смерть К. Маркса, студенти Одеського університету звернулися до Енгельса з проханням покласти від їх імені на могилу Маркса вінок. У місті Єлисаветграді молодь влаштувала вечір, присвячений пам'яті К. Маркса.

Ідеї марксизму поступово проникали і в робітничий клас, завдаючи перших ударів буржуазній і дрібнобуржуазній ідеології, зокрема, народницькій ідеології. Окремі члени «Південно-російського союзу робітників», організованого в Одесі в 1875 р. Є. О. Заславським, були знайомі з «Капіталом» Маркса, статтею М. В. Шелгунова «Робітничий пролетаріат в Англії і Франції», в якій російський революційний демократ викладав книгу Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», читали статут І Інтернаціоналу, написаний Марксом, та інші твори основоположників наукового комунізму. Вплив ідей марксизму позначився, зокрема, на статуті цього союзу; в ньому було записано: «Усвідомлюючи, що робітники можуть досягти визнання своїх прав лише шляхом насильственного перевороту, який знищить всякі привілеї і переваги і поставить працю основою особистого і суспільного добробуту;

що цей переворот може відбутися лише при повному усвідомленні всіма робітниками свого безвихідного становища і при повному їх об'єднанні, — ми, робітники Південноросійського краю, об'єднуємося в один союз під назвою «Південноросійський союз робітників», ставлячи собі метою:

по-перше, пропаганду ідеї звільнення робітників з-під гніту капіталу і привілейованих класів;

по-друге, об'єднання робітників Південноросійського краю;

по-третє, для майбутньої боротьби з усталеним економічним і політичним порядком»⁴⁵⁸.

Вплив марксистських ідей позначився і на програмі «Північного союзу російських робітників», організованого у 1878 р. в Петербурзі: в ній вказувалось на вирішальну роль робітничого класу в поваленні самодержавства і на конечну мету революційної боротьби — пролетарську революцію. Але в цілому ці союзи ще не звільнилися від народницьких ідей.

Твори Маркса і Енгельса відчутно вплинули й на «Програму галицьких соціалістів» та «Програму галицької робітничої партії», видані у Львові в 1881 р. Особливо сильний вплив на ці програми мав «Маніфест Комуністичної партії». В ряді місць «Програми галицьких соціалістів» даються посилання на твори

⁴⁵⁸ «Рабочее движение в России в XIX в.», М., 1950, т. II, стор. 104—105.

основоположників наукового соціалізму. Під впливом марксистських ідей у цих програмах подається огляд історичного розвитку суспільства, характеризується капіталістичний лад, як такий, в якому зростає багатство на одному полюсі та злидні — на другому. Виходячи із зростання внутрішніх суперечностей капіталізму, програми вказують на неминучість його загибелі, в них підкреслено, що всі народи є рівні і повинні мати рівні права на вільний розвиток. У програмах піддано також різкій критиці політику соціального і національного гноблення.

Визначаючи своє ставлення до утопічних учень про соціалізм і комунізм та до марксистського наукового комунізму, «Програма галицьких соціалістів», одним із авторів якої був І. Франко, відзначає, що, «з того часу як дослідженням учених, а саме Карла Маркса, теорія соціалізму була піднята до рівня позитивної науки, у всьому цивілізованому світі існує власне лише один соціалізм. Порівняно з соціалізмом, розробленим Марксом і Енгельсом та іншими в наукову систему, всі минулі соціалістичні або комуністичні системи... можуть мати хіба лише історичне значення»⁴⁵⁹.

Програма виходить з того, що завоювання політичної влади пролетаріатом і перебудова суспільства на принципах соціалізму можуть бути здійснені тільки шляхом революції. Її автори не виключають можливості і мирної форми революції. В якій формі буде революція, сказано в «Програмі», залежить від опору буржуазії: «якщо вона своєчасно зрозуміє, як складається становище і захоче попередити бажання пролетаріату, то перехід від теперішнього порядку до нового буде спокійним, а остаточна сутичка — менш бурхливою»⁴⁶⁰. Що до того, чи охопить пролетарська революція одночасно всі країни Європи, чи вона відбуватиметься в окремих країнах і в різний час, то у «Програмі» говориться, що на першому своєму етапі боротьба праці з капіталом повинна проходити на національному ґрунті: «кожний пролетаріат повинен постаратися насамперед покінчити з своєю власною буржуазією» (Енгельс)⁴⁶¹.

У «Програмі» підкреслюється інтернаціональний характер соціалістичного руху. «Ворог пролетаріату, — говориться в ній, — всюди є один і той самий — отже, перемогти його можна тільки об'єднаними зусиллями. Ця думка знайшла свій вияв у «Міжнародному об'єднанні робітників»; логічність її довіряє у «Комуністичний Маніфест» Маркса і Енгельса в 1847 р., який закінчується закликком: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»⁴⁶²

⁴⁵⁹ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі: ЦДІАЛ УРСР), ф. 146, оп. 4, спр. 3734, 12.

⁴⁶⁰ Там же, арк. 21.

⁴⁶¹ Там же, арк. 16.

⁴⁶² Там же, арк. 17.

У «Програмі галицької робітничої партії» в душі «Маніфесту Комуністичної партії» підкреслювалось, що «визволення робітничого класу повинно бути справою самих робітників»⁴⁶³. Вказуючи на необхідність інтернаціонального єднання робітників, автори програми писали, що «робітники одного краю не тільки повинні солідарно єднатись між собою, але також у своїх спільних зусиллях приєднуватись до робітників інших країн. Це давно зрозуміли робітники цілого світу, і під гаслом «Пролетарії всіх країн, єднайтеся!» жваво йде робота за «Справедливість і Правду»⁴⁶⁴. Щоправда, під «робітниками» автори програми розуміли не тільки фабрично-заводських пролетарів та сільських батраків. «Робітником ми називаємо кожную людину, яка не володіє капіталом, за певну винагороду (чи то за час, чи то на штуку) продає свою працю без різниці чи то фізичну, чи розумову; слід також до числа робітників зарахувати дрібних ремісників, які володіють деякими знаряддями праці, але не мають стільки, щоб жити виключно з чужої праці, а й самі мусять працювати, щоб жити. Отже, власне найманий поденник, прислуга, фабричний робітник, інженер, літератор, а також і майстер-капіталіст — всі вони являються робітниками»⁴⁶⁵.

Необхідно відзначити, що в цих програмах поряд з марксистськими твердженнями є і помилкові положення. Так, наприклад, в питанні про рушійні сили перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне «Програма галицьких соціалістів», поділяючи в загальних рисах марксистську точку зору на робітничий клас, як на головну революційну силу, в той же час стосовно до конкретних умов Галичини вбачала цю силу в селянстві. «В той час, як на заході кадри майбутньої бойової армії пролетаріату утворюються із фабричних робітників, у нас, мабуть, що роль візьме на себе сільське населення, — сказано в «Програмі», — хіба що розвиток промисловості піде швидше, ніж поступова експропріація хліборобів. Рух пролетаріату у нас, мабуть, буде перш за все аграрним»⁴⁶⁶.

У програмах не було ще чіткого розуміння питання про владу та шляхи її завоювання. На них у значній мірі був відчутний вплив ідеї лассальянства. Це знайшло свій вираз у закликів до робітників створювати виробничі товариства і добиватися допомоги в державі. Як відомо, в цей період вплив лассальянства позначився на багатьох робітничих програмах, зокрема на проекті програми Німецької соціал-демократичної партії (підготовленому для її Готського з'їзду), який К. Маркс у своїй праці «Критика Готської програми» піддав гострій критиці.

⁴⁶³ ЦДІАЛ УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3734, арк. 122.

⁴⁶⁴ Там же, арк. 118.

⁴⁶⁵ Там же.

⁴⁶⁶ Там же, арк. 18.

І хоч ці програми були ще не зрілі, однак вони вже свідчили про значний вплив ідей марксизму на свідомість передової частини трудящих Галичини. Цими документами широко керувалися соціалістичні гуртки Львова, Станіслава, Перемишля та інших міст Західної України. Наприкінці 1882 р., під час обшуку у членів соціалістичних гуртків у Львові, поліція виявила серед нелегальної революційної літератури 22 екземпляри «Програми галицьких соціалістів» і 19 екземплярів «Програми галицької робітничої партії».

Про вплив марксистських ідей свідчить і відозва «Соціалістична львівська громада до робітників», видана в кінці 1882 р. у Львові на гектографі, яка закликала до рішучої боротьби проти капіталістичного ладу. В ній, зокрема, говорилося: «Робітники! Не сподівайтесь поліпшення своєї долі від вовків, які посягають на вашу свободу. Робітники! Беріть приклад з ваших товаришів, які працюють в Росії, Німеччині, Франції, Англії і Америці! Робітники! Ви повинні самі зайнятися справою вашого визволення без різниці, чи поляк, українець, чи німець! Ваші товариші не просять і не жebraють! Об'єднавшись, вони беруть те, що нам справді належиться. Геть трутнів! Вперед, товариші!»⁴⁶⁷.

В міру зростання робітничого руху зростав й інтерес до марксизму серед робітників. Марксистські ідеї охоплювали все ширші кола передових робітників та все глибше проникали в їхню свідомість.

Вперше марксизм як цілісне революційне вчення став пропагуватися в Росії, в тому числі й на Україні, групою «Визволення праці», створеною в 1883 р. в Женеві Плехановим. Свої видавничі завдання група сформулювала так: 1. Поширення ідей наукового соціалізму шляхом перекладу російською мовою найважливіших творів К. Маркса і Ф. Енгельса та підготовка оригінальних творів. 2. Критика пануючих серед російських революціонерів учень і розробка найважливіших питань сучасного життя з точки зору наукового соціалізму й інтересів трудящого населення Росії⁴⁶⁸.

Група «Визволення праці» провела велику роботу в поширенні марксизму в російському революційному русі. Їй належить важлива роль в ідейній підготовці створення соціал-демократичної робітничої партії в Росії. Плеханов та інші члени групи «Визволення праці» — В. Засулич, Л. Дейч, П. Аксельрод, В. Ігнатов — переклали російською мовою, видали і таємно розповсюдили в Росії ряд праць К. Маркса і Ф. Енгельса.

У 1882 р. в Женеві вийшов «Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса, перекладений на російську мову Плехано-

⁴⁶⁷ ЛОДА, ф. 314, оп. 1, спр. 4848, арк. 94.

⁴⁶⁸ Див. кн.: «Литературное наследие Г. В. Плеханова», Сб. VIII, ч. I, стор. 29.

вим. У передмові до свого перекладу Плеханов писав: «Разом з іншими творами його авторів «Маніфест» відкриває нову епоху в історії соціалістичної й економічної літератури — епоху нещадної критики сучасних відношень праці до капіталу і, чужого всяких утопій, наукового обґрунтування соціалізму»⁴⁶⁹.

Енгельс написав до «Маніфесту» «Передмову авторів до російського видання», в якій йдеться про велике значення російського революційного руху. Вказівка основоположників наукового комунізму на великі перспективи російського революційного руху надихнула революційні сили в країні на дальшу героїчну боротьбу з самодержавством, надавала віри в майбутню перемогу революції в Росії. «Маніфест» у перекладі Плеханова відіграв визначну роль у пропаганді ідей марксизму в Росії, зокрема на Україні. Він став настільною книгою в революційних гуртках країни.

В 1883 р. було видано твір К. Маркса «Наймана праця і капітал» у перекладі російською мовою Л. Г. Дейча. В передмові до цього видання Дейч схарактеризував Маркса як «одного з найгеніальніших мислителів нашого століття, великого вченого, який зробив величезні вклади в різні галузі суспільних наук», і показав його величезну роль в організації першого «Міжнародного товариства робітників». Автор перекладу також відмічав, що російська інтелігенція «зобов'язана багато чим великому своєму вчителю». Перекладач закликав до глибокого вивчення літературної спадщини К. Маркса і поширення марксизму в Росії.

Важливе місце серед праць основоположників марксизму, перекладених і виданих групою «Визволення праці», займає також «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Енгельса (що є складовою частиною «Анти-Дюрінга»). В цьому творі великий соратник Маркса глибоко і в популярній формі характеризує обмеженість домарксівських вчень про соціалізм і викладає суть наукового соціалізму. Книга мала велике значення в утвердженні марксизму в Росії і на Україні: адже в цей період російська революційна думка здійснювала перехід від соціалізму утопічного (народницького) до соціалізму наукового, марксистського. Незважаючи на суворі заборони з боку царського уряду, твір був надзвичайно поширений у марксистських гуртках та групах в Росії і на Україні. Він вивчався майже в усіх існуючих на той час легальних і напівлегальних гуртках.

У передмові до вказаної праці перекладач Віра Засулич підкреслює неспроможність народницької теорії про особливий, некапіталістичний шлях розвитку Росії і закликає до вивчення

⁴⁶⁹ Г. В. Плеханов, Сочинения в 24-х томах, т. I, М.—Л., 1922, стор. 150.

теорії наукового соціалізму, розробленої Марксом і Енгельсом. Ф. Енгельс дав високу оцінку перекладові В. Засулич. У листі до неї він писав: «Ваш переклад моєї брошури я вважаю чудовим. Яка гарна російська мова! Всі переваги німецької без її жахливої грубості»⁴⁷⁰.

В 1886 р. група «Визволення праці» видала російською мовою і розповсюдила по країні твір К. Маркса «Злиденність філософії». Цей твір мав важливе значення для поширення ідей діалектичного матеріалізму, а також для боротьби з народництвом. Як відомо, прудонізм, викриттю філософії якого присвячено цю працю Маркса, будучи виразником ідеології дрібних товаровиробників, становив одне з ідейних джерел народницької ідеології. Отже, поширення в нашій країні цієї Марксової книги озброїло революціонерів Росії й України у критиці народницьких поглядів, споріднених із прудонізмом. До російського видання «Злиденності філософії» Енгельс написав спеціальну передмову, в якій висловлював велике задоволення з приводу видання російською мовою праці його друга.

В 1892 р. члени групи «Визволення праці» видали в перекладі і з передмовою Плеханова твір Енгельса «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії»⁴⁷¹, який В. І. Ленін називав настільною книгою всякого свідомого робітника.

У цій передмові Г. В. Плеханов, вказуючи на значення твору «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» для революційного руху в Росії, писав: «Це перший рішучий виступ найновішого діалектичного матеріалізму проти ідеалістичної філософії. Надзвичайно важливий і за своїм історичним значенням, і за змістом... він і тепер міг би ще відіграти велику роль в Росії, де навіть найбільш передові письменники вперто продовжують дотримуватись ідеалістичної точки зору на суспільне життя».

У 1894 р. група видала книгу «Фрідріх Енгельс про Росію», де було вміщено статтю Енгельса «Про соціальне питання в Росії». Особлива важливість цієї праці для Росії полягала в тому, що в ній викладалися погляди соратника Маркса на перспективи революції в Росії і піддавалися критиці народницькі теорії утопічного соціалізму. В результаті аналізу суперечностей в країні Енгельс прийшов до висновку про неминучість соціальної революції в Росії, яка повинна стати могутнім поштовхом для посилення робітничого руху на Заході і створить, таким чином, сприятливі умови для перемоги соціалістичної революції⁴⁷².

⁴⁷⁰ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, К., 1954, стор. 357.

⁴⁷¹ «Людвіг Фейєрбах. Сочинение Фр. Энгельса», перевод с немецкого Г. Плеханова, Женева, 1892.

⁴⁷² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 18, стор. 515—525.

У тому ж році вийшов переклад праці К. Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», в якій, за характеристикою Леніна, були розвинуті погляди Маркса і Енгельса на державу. «...Марксизм, — писав Ленін, — робить величезний крок вперед у порівнянні з «Комуністичним Маніфестом». Там питання про державу ставиться ще надто абстрактно, в найзагальніших поняттях і висловах. Тут питання ставиться конкретно, і висновок робиться надзвичайно точний, виразний, практично-відчутний: всі попередні революції удосконалювали державну машину, а її треба розбити, зламати»⁴⁷³.

Група «Визволення праці» переклала на російську мову і видала також інші твори марксизму. На початку 90-х років вона здійснила друге видання деяких праць Маркса і Енгельса, опублікованих вперше в 80-х роках. Це: «Наймана праця і капітал» К. Маркса, «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Ф. Енгельса тощо. Крім творів Маркса і Енгельса, було перекладено російською мовою і видано ряд праць видатних діячів робітничого руху. Зокрема, в 1885 р. була видана брошура одного з керівників польського робітничого руху Ш. Дікштейна «Хто чим живе?» В ній у популярній формі автор викладає марксистське вчення про експлуататорський характер капіталістичного суспільства, неминучість перемоги пролетаріату і створення соціалістичного ладу. Брошура мала значне поширення в Росії.

Члени групи «Визволення праці» й самі написали ряд творів, в яких викладали і роз'яснювали марксистську теорію. В. І. Ленін вказував, що в літературних творах групи вперше в Росії систематично і з усіма практичними висновками викладалися ідеї марксизму. Група була першою марксистською організацією в Росії. «Російський марксизм, — писав В. І. Ленін, — народився на початку 80-х років минулого століття в працях групи емігрантів (група «Визволення праці»)»⁴⁷⁴.

Особливо важливу роль у поширенні марксизму в Росії і витісненні народництва відіграли праці **Георгія Валентиновича Плеханова** (1856—1918) — піонера марксизму в Росії, видатного теоретика і пропагандиста марксизму, борця за науковий матеріалістичний світогляд, визначного діяча російського та міжнародного робітничого руху.

Порвавши ідейно і організаційно з народництвом, Г. В. Плеханов написав багато праць з теорії марксизму, з історії філософії, історії релігії і атеїзму, економічної думки, робітничого руху, з теорії мистецтва і літератури тощо. Йому, безперечно, належить визначне місце в історії марксизму. Він відіграв величезну роль у поширенні марксистської філософії, економічно-

⁴⁷³ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 367.

⁴⁷⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 345.

го вчення і наукового комунізму в Росії, у розробці, обґрунтуванні і захисті марксизму від нападок різних ворогів.

Г. В. Плеханов перший в Росії довів наукову неспроможність і шкідливість народницьких поглядів, які мали тоді великий вплив на передових робітників і революційно настроєну інтелігенцію і були головною перешкодою на шляху внесення марксизму в робітничий рух нашої країни. У своїх працях «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші незгоди» (1885) Плеханов вперше обґрунтував цілковиту сприйнятність марксизму для Росії і завдав великого удару по ідеології і тактиці народництва, розчистивши цим ґрунт для перемоги марксизму.

Підаючи з позицій марксизму науковій критиці народницькі гогляди на розвиток Росії, Плеханов дав марксистське обґрунтування шляхів російського революційного руху. Він показав, що головною силою, покликаною здійснити соціалістичну перебудову Росії, є не селянська община, а пролетаріат, який виконає свою історичну місію шляхом революції і завоювання політичної влади.

Марксист Плеханов віддав багато сил, знань і пропагандистської майстерності боротьбі за розвиток ідейно-політичної свідомості, згуртованості й організованості російського робітничого класу. У книзі «Наші незгоди» та інших творах він підкреслював, що ініціативу комуністичного руху в Росії повинен «взяти на себе лише робітничий клас наших промислових центрів, — клас, визволення якого може бути досягнуто тільки шляхом його власних свідомих зусиль»⁴⁷⁵. У промові на Установчому конгресі II Інтернаціоналу в 1889 р. Плеханов говорив: «Революційний рух в Росії може восторжествувати тільки як революційний рух робітників. Іншого виходу у нас нема і бути не може»⁴⁷⁶. Цю ж думку знаходимо і в праці «Російський робітник в революційному русі», де він пише: «Пролетаріат — це той динаміт, з допомогою якого історія зірве російське самодержавство»⁴⁷⁷. Дальший розвиток революційної боротьби в Росії цілком підтвердив це передбачення Плеханова.

Плеханов доводив, що тільки науковий соціалізм, революційний марксизм як бойова програма робітничого класу указують цьому класові шлях до визволення від кайданів капіталізму. А тому головним завданням російських революціонерів повинно стати поширення марксизму серед робітників. «Ми й указуємо нашій соціалістичній молоді, — писав Плеханов, — на марксизм, цю алгебру революції... цю «програму», яка навчає своїх прихильників користуватися кожним кроком суспільного розвитку в інтересах революційного виховання робітничого кла-

⁴⁷⁵ Г. В. Плеханов, Сочинения, М.—Л., 1923—1927, т. II, стор. 332.

⁴⁷⁶ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. IV, стор. 54.

⁴⁷⁷ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. III, стор. 205.

су. І я певний, що рано чи пізно наша молодь і наші робітничі гуртки засвоять цю єдино революційну програму»⁴⁷⁸.

Для того, щоб пролетаріат міг здійснити буржуазно-демократичну і соціалістичну революцію, необхідно, вказував Плеханов, організувати революційну робітничу партію. В праці «Наші незгоди» він писав: «Якомога більш швидко утворення робітничої партії є єдиним засобом розв'язання усіх економічних і політичних суперечностей сучасної Росії. На цьому шляху нас чекають успіх і перемога; всі ж інші шляхи ведуть до поразки і безсилля»⁴⁷⁹.

Енгельс підкреслював, що у творі Плеханова «Наші незгоди» виражені погляди марксистської партії, які доведеться відіграти величезну роль у російському революційному русі, він високо оцінював також й інші праці Плеханова, рекомендував перекладати їх на інші мови. В. І. Ленін з приводу праць «Соціалізм і політична боротьба» та «Наші незгоди» писав, що в них Плеханов піддав нещадній критиці політичні погляди народників і «вказав російським революціонерам їх завдання: утворення революційної робітничої партії, найближчою метою якої повинно бути повалення абсолютизму»⁴⁸⁰.

У 1883 р. Г. В. Плеханов написав перший, а в 1885 р. — другий проекти програми російських соціал-демократів. Незважаючи на деякі істотні недоліки цих проектів, особливо першого, вони були дуже важливим кроком на шляху створення марксистської партії в Росії.

У 80—90-х роках Плеханов пише такі визначні марксистські твори, як «До питання про розвиток моністичного погляду на історію», «Нариси з історії матеріалізму», «Про матеріалістичне розуміння історії», «До питання про роль особи в історії» та ін. До цього ж періоду належать дослідження Плеханова з історії російської суспільної думки, літератури та мистецтва, які також мали велике значення для обґрунтування і пропаганди марксизму.

Отже, в ці роки на міжнародній арені Плеханов виступав як один із видатних теоретиків марксизму.

Особливо важливу роль у справі боротьби проти народництва, а такж пропаганди марксизму, його філософії — діалектичного та історичного матеріалізму — в Росії відіграла книга Плеханова «До питання про розвиток моністичного погляду на історію». Одна з активних діячів марксистських гуртків на Україні С. Померанц-Перазич згадувала, як вплинула на неї ця книга Плеханова: «Я почала читати її і не змогла відірватись. Вона зразу внесла ясність і упевненість в мої до того

⁴⁷⁸ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. II, стор. 104.

⁴⁷⁹ Там же, стор. 349.

⁴⁸⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 235.

часу досить туманні уявлення про марксизм»⁴⁸¹. Чимало значення надавав цій роботі Плеханова і В. І. Ленін. Він вказував, що на ній «виховалось ціле покоління російських марксистів...»⁴⁸²

Великі заслуги Плеханова в популяризації й обґрунтуванні філософських основ наукового соціалізму — діалектичного та історичного матеріалізму. Маючи величезну і всебічну ерудицію, він у захоплюючій і доступній формі роз'яснював найскладніші філософські питання, наводячи яскраві приклади з різних галузей життя.

Марксистську філософію Плеханов характеризував як вищий ступінь у розвитку філософської думки, як якісно нову філософію, що докорінно відрізняється від усіх попередніх філософських учень. Він говорив, що поява марксистської філософії є «справжня революція, найбільша революція, яку тільки знає історія людської думки»⁴⁸³. Велич марксистської філософії, за Плехановим, полягає в тому, що вона подолала не тільки ідеалізм, а й обмеженість метафізичного матеріалізму і дала єдино наукове розуміння найбільш загальних законів природи й суспільства.

У ряді своїх праць Плеханов докладно аналізує матеріалістичні філософські вчення минулого: старогрецьких матеріалістів, філософські вчення епохи Відродження, англійський матеріалізм XVII ст., французький матеріалізм XVIII ст., матеріалістичні погляди Фейербаха, показуючи їх перевагу перед ідеалістичною філософією і разом з тим обмеженість у порівнянні з марксистською філософією.

Говорячи про різницю між діалектикою Маркса і Гегеля, Плеханов підкреслював, що «Карл Маркс сказав про себе з повним правом, що його метод являє собою цілковиту протилежність методів Гегеля»⁴⁸⁴. Плеханов вказував, що на відміну від Гегеля Маркс, будучи матеріалістом, надавав діалектиці цілком протилежного, матеріалістичного змісту: «В основі ншої діалектики лежить матеріалістичне розуміння природи. Вона на ньому тримається»⁴⁸⁵.

Слідом за Марксом і Енгельсом Плеханов показав, що діалектика Гегеля, маючи ідеалістичний характер, була непослідовною, визнавала розвиток лише в минулому. Марксистська ж діалектика — до кінця послідовна у своїх принципах. «Метод Маркса найбільш революційний з усіх методів, які будь-коли застосовувались», — твердив Плеханов. У своїх працях Плеханов глибоко роз'яснює найважливіші положення діалек-

⁴⁸¹ Журн. «Красная летопись», 1923, № 7, стор. 248.

⁴⁸² В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 235.

⁴⁸³ «Летописи марксизма», т. IV, М., 1927, стор. 18.

⁴⁸⁴ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. VIII, стор. 49.

⁴⁸⁵ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. XVIII, стор. 268.

тичного матеріалізму — про вічність матерії, основні форми її існування, про рух, простір, час, про пізнаваність світу. Діалектичний матеріалізм він оголошує єдиною послідовно науковою, найпередовішою філософією, що спирається на досягнення науки і є ворожою усім видам ідеалізму, будь-якій містиці.

Яскраво висвітлені у працях Плеханова закони матеріалістичної діалектики про перехід кількісних змін у якісні, про єдність і боротьбу протилежностей та закон «заперечення заперечення», а також такі категорії матеріалістичної діалектики, як випадковість і необхідність, свобода і необхідність та ін.

Особливо велику увагу приділяв Плеханов популяризації й викладенню матеріалістичного розуміння історії. Він переконливо доводив, що тільки історичний матеріалізм, який є поширенням діалектичного матеріалізму на історію людства, дає єдино вірне, наукове пояснення суспільного життя. Викладаючи і обгрунтовуючи основні положення матеріалістичного розуміння суспільства, Плеханов піддав різкій критиці суб'єктивно-ідеалістичне розуміння історії теоретиками народництва, ідеалістичні погляди неокантіанців та інших буржуазних противників марксизму.

Надзвичайно важливими питаннями історичного матеріалізму Плеханов вважав матеріалістичне пояснення виникнення суспільних ідей і установ та їх ролі в розвитку суспільства. З'ясовуючи походження різних форм суспільної свідомості, історію їх розвитку, він насамперед роз'яснював учення марксизму про те, що суспільне буття визначає суспільну свідомість, що які є соціально-економічні умови життя суспільства, такими є і його ідеї, погляди та установи; що наука, філософія, мистецтво, релігія виступають як відображення об'єктивного буття людей, соціально-економічних умов їхнього життя.

Безперечною заслугою Плеханова є всебічне і глибоке спростування поширюваних у той час буржуазними соціологами поглядів на історичний матеріалізм як на «економічний матеріалізм». Плеханов показав, що марксистське розуміння історії відрізняється від «економічного» матеріалізму: останній заперечує значення ідеологічних надбудов у житті суспільства, марксизм же визнає важливу роль їх у суспільному розвитку. Плеханов правильно доводив, що різні суспільні надбудови, виникнувши на основі економічного розвитку, в свою чергу мають великий вплив на розвиток суспільства, в тому числі і на його економічний базис. Він писав, що хід людської історії «ніколи не відбувається в площині однієї економіки», що «треба кожного разу піднятися в «надбудову», що «економіка майже ніколи не торжествує сама по собі», а «завжди тільки з допомогою надбудови»⁴⁸⁶.

⁴⁸⁶ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. VIII, стор. 213.

Надаючи великого значення ролі передових ідей у розвитку суспільства, Плеханов доводив, що боротьба робітничого класу стане успішною тільки тоді, коли вона керуватиметься найпередовішою і найреволюційнішою теорією — марксизмом. У праці «Соціалізм і політична боротьба» він писав: «...Без революційної теорії нема революційного руху в справжньому розумінні цього слова»⁴⁸⁷. «Революційна, за своїм внутрішнім змістом, ідея, — твердив Плеханов, — є свого роду динаміт, який не замінить ніякі вибухові речовини у світі»⁴⁸⁸. Закликаючи революціонерів нести передові ідеї в маси, видатний марксист разом з тим застерігав, що старі ідеї і помилкові теорії гальмують, затримують розвиток суспільства, його прогрес. Правильними теоріями та ідеями, як підкреслював він, є тільки ті, які виражають назрілі потреби економічного розвитку суспільства. «...Ідея — велика річ. Але для того, щоб вона змогла відіграти свою велику роль, вона повинна бути розумною ідеєю, вона повинна вміти схопити і виразити дійсний хід історії. При цій умові ідея є непереборною силою. У противному ж разі вона служить джерелом слабкості, розчарування, розумового та морального падіння...»⁴⁸⁹.

У боротьбі з народниками та іншими буржуазними соціологами, які вважали діяльність видатних людей головною і майже єдиною пружиною розвитку суспільства, Плеханов розвинув марксистський погляд на роль народних мас та особи в історії. Викриваючи ідеалістичне розуміння історії, він показує, що розвиток суспільства зумовлюється не бажаннями та ідеями видатних осіб, а розвитком виробництва матеріальних благ, засобів до життя, змінами способів виробництва. Він наводить переконливі докази того, що не видатні особи, не «герої», а трудящі маси, які створюють матеріальні блага, рухають розвиток суспільства, є творцями суспільного життя. Історія суспільства є історією народних мас. Обгрунтовуючи це марксистське положення, Плеханов писав: «Хто зруйнував Бастілію? Хто бився на барикадах у липні 1830 і лютому 1848 років? Чия зброя розбила абсолютизм у Берліні? Хто скинув Меттерніха у Відні? Народ, народ, народ»⁴⁹⁰. І в Росії, на його думку, перебудову суспільного життя може здійснити тільки народ, насамперед робітничий клас.

Різкій критиці піддав Плеханов твердження буржуазних теоретиків про те, що марксизм, визнаючи історичну необхідність, заперечує роль особи в історії, оскільки дія історичної необхідності носить нібито автоматичний характер. На багатому конкретному матеріалі він показав фальшивість цього тверджен-

⁴⁸⁷ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. II, стор. 71.

⁴⁸⁸ Там же.

⁴⁸⁹ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. III, стор. 262.

⁴⁹⁰ Там же, стор. 402.

ня, довів, що, з точки зору марксизму, історія твориться саме в результаті діяльності людей. «...Жоден великий крок в історичному русі людства, — писав він, — не може відбутися не тільки без участі людей, а й без участі величезної кількості людей, тобто мас»⁴⁹¹.

Щодо ролі видатних осіб, як указував він, то вона залежить від того, в якій мірі вони розуміють і відображають корінні потреби умов матеріального життя суспільства та потреби народних мас. Чим тісніше видатна особа зв'язана з народом, тим у більшій мірі відображає потреби суспільного розвитку, тим краще вона сприяє прискоренню суспільного прогресу. Але ніяка особа не може змінити загального напрямку, тенденції розвитку суспільства, які визначаються розвитком умов матеріального життя суспільства. «Велика людина, — зазначав Плеханов, — є саме зачинателем тому, що вона бачить *далі*, ніж інші, і бажає *сильніше*, ніж інші. Вона розв'язує насущні завдання, поставлені на чергу попереднім ходом розумового розвитку суспільства; вона вказує нові суспільні потреби, створені попереднім розвитком суспільних відносин; вона бере на себе почин задоволення цих потреб. Вона — герой. Не в тому значенні герой, що вона нібито може спинити або змінити природний рух, а в тому, що її діяльність є свідомим і вірним виразом цього необхідного і несвідомого ходу. В цьому — все її значення, в цьому — вся її сила»⁴⁹². Ще в 90-х роках XIX ст. Плеханов піддав різкій критиці ідеалістичний культ особи і роз'яснив марксистське вчення про роль народних мас і роль особи в історії. Слід сказати, що й нині праці Плеханова допомагають у боротьбі з пережитками культу особи. Розробка ж ним питання про роль особи в історії є значним і цінним вкладом у марксистську теорію.

До заслуг Плеханова слід віднести й те, що він з марксистських позицій викрив реакційну суть різних псевдонаукових, буржуазних «теорій» (соціал-дарвінізм, мальтузіанство, расизм та ін.), які пояснювали суспільне життя з допомогою біологічних закономірностей. Нещадно викриваючи спроби перенести закони живої природи на суспільство, Плеханов показав, що з допомогою біології, фізіології та інших природничих наук не можна пояснити суспільні процеси.

Плеханов був войовничим матеріалістом, великим борцем за науковий матеріалістичний світогляд, він вів пристрасну боротьбу з усіма формами ідеалізму. У своїх працях він різко критикував суб'єктивний ідеалізм Берклі, Юма, Фіхте, Канта, неокантіанців, махістів, інтуїтивістів, а також представників об'єктивного ідеалізму — Платона, Шеллінга, Гегеля тощо. Вик-

⁴⁹¹ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. VIII, стор. 210.

⁴⁹² Там же, стор. 305.

риваючи їхню ненависть до матеріалізму, Плеханов показував класову спрямованість ідеалістичних учень та ідейні джерела буржуазних філософських теорій. Він підкреслював, що ідеалістична філософія завжди відіграла реакційну роль, захищала інтереси реакційних класів, відстоювала релігію і підтримувала мракобісся. Буржуазна філософія в міру розвитку капіталізму все більше й більше відвертається від матеріалізму, культивує ідеалістичний світогляд та прищеплює його народним масам.

Багато уваги приділяв Плеханов також популяризації і захистові марксистської політичної економії від нападок буржуазних прогивників марксизму. Він завжди підкреслював, що у марксизмі всі складові частини нерозривно пов'язані між собою. Викладаючи марксистське економічне вчення, Плеханов особливо виділяв учення Маркса про додаткову вартість. Крім того, у працях Плеханова значну увагу приділено марксистському висвітленню історії суспільної думки в Росії. Його роботи з питань історії російської суспільно-політичної та філософської думки, написані в 80—90-і роки, були першими марксистськими дослідженнями в цій галузі і відіграли важливу роль у розвитку науки й культури в Росії.

Незважаючи на його опортунізм після 1903 р., В. І. Ленін високо цінив Плеханова: «Його особисті заслуги величезні в минулому. За 20 років, 1883—1903, він дав багато чудових творів, особливо проти опортуністів, махістів, народників»⁴⁹³. У 1921 р., звертаючись до молодих членів партії, Ленін писав: «...*Не можна стати свідомим, справжнім комуністом без того, щоб вивчати — саме вивчати* — все, написане Плехановим з філософії, бо це найкраще в усій міжнародній літературі марксизму»⁴⁹⁴. Критикуючи його помилки, Ленін разом з тим, наполягав на виданні теоретичної спадщини Плеханова, вказуючи, що його філософські праці повинні «ввійти в серію обов'язкових підручників комунізму»⁴⁹⁵.

Твори Плеханова мали величезний успіх серед робітників і зробили значний вплив на розвиток соціал-демократичного руху на Україні. Їх читали у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві та інших містах.

Плеханов цікавився революційним рухом на Україні. Він виступав з критикою націоналістичних настанов деяких українських діячів, відстоював єдність дій трудящих України з російським народом. За свідченням Бонч-Бруевича, під час його зустрічі з Плехановим улітку 1896 р. той звернув його увагу на необхідність встановлення тісних зв'язків з українськими письменниками, зокрема з І. Франком та М. Павликом, з тим,

⁴⁹³ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 328.

⁴⁹⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 71.

⁴⁹⁵ Там же.

щоб спрямувати їх діяльність на соціал-демократичний шлях. А коли в 1897 р. київські соціал-демократи видали перший номер «Рабочей газеты», Плеханов гаряче вітав їх.

Поширення марксистських ідей і їх розвиток стосовно до умов Росії, захист марксизму від ворогів, викриття народницьких поглядів, висвітлення ролі російського робітничого класу в політичному розвитку країни і теоретичне обґрунтування необхідності організації робітничої партії в Росії становить велику історичну заслугу Плеханова.

Проте Плеханов не зміг практично поєднати науковий соціалізм з робітничим рухом і створити робітничу партію. Він зробив лише перші кроки в цьому напрямі, теоретично обґрунтував необхідність такої партії. *Вирішення цього завдання, створення марксистської революційної партії, партії нового типу є всесвітньо-історичною заслугою В. І. Леніна.* Йому належить також заслуга й остаточного ідейного розгрому народництва.

Діяльність групи «Визволення праці», особливо поширення творів Плеханова, серйозно підірвали вплив народництва в революційному русі, розчистили шлях для марксизму, який ставав найважливішою силою в ідейному і політичному житті країни. Праці групи були широко відомі в революційних колах української інтелігенції і передових робітників; мали велике значення для перемоги марксизму в революційному русі на Україні.

Під впливом групи «Визволення праці» в Росії, і насамперед у Петербурзі, створювались марксистські гуртки. Так, наприкінці 1883 та на початку 1884 рр. студент Петербурзького університету Д. Благоев організував марксистську групу під назвою «Партія російських соціал-демократів», а восени 1885 р. виникла марксистська група, що одержала пізніше назву «Товариство санктпетербурзьких майстрових». Її організатором був П. В. Точиський.

У другій половині 80-х років з'явилися марксистські організації в Москві, Казані, Самарі, Нижньому Новгороді, а також на Україні: в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших містах. Ці соціал-демократичні організації розповсюджували марксистську літературу серед робітників. У революційних гуртках України в ті роки набули широкого розповсюдження найважливіші твори К. Маркса і Ф. Енгельса: «Маніфест Комуністичної партії», «Капітал», «Анти-Дюрінг», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», а також марксистські твори Плеханова: «Соціалізм і політична боротьба», «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» та інші.

Велику роботу по розповсюдженню марксизму на Україні провів відомий революціонер **Ювеналій Дмитрович Мельников** (1868—1900). В середині 80-х років він пропагував марксизм у

революційних робітничих гуртках Харкова, а на початку 90-х років розгорнув велику роботу по пропаганді марксизму серед робітників Києва, використавши для цього створену ним на Лук'янівці школу-майстерню по підготовці слюсарів і токарів. Головним завданням цієї школи була підготовка пропагандистів марксизму серед робітників міста.

Серед революційних гуртків Києва середини 80-х років слід відзначити гурток на заводі «Арсенал», організований у другій половині 1886 р. Члени цього, в основному народницького, гуртка вивчали видання групи «Визволення праці». При арешті керівників гуртка Михайла Мауера та Івана Аксентовича у них були знайдені твори Маркса і Енгельса: «Маніфест Комуністичної партії», «Доповідь про свободу торгівлі», «Наймана праця і капітал», «Становище робітничого класу в Англії», а також праці Плеханова — «Соціалізм і політична боротьба», «Наші незгоди» та інші.

В 1893 р. у Київському університеті існував гурток, члени якого друкували на гектографі і розповсюджували окремі видання групи «Визволення праці», зокрема плехановський переклад «Маніфесту Комуністичної партії» Маркса і Енгельса, «Найману працю і капітал» Маркса, книгу Каутського «Економічне вчення К. Маркса» тощо.

Марксистські гуртки існували і в гімназіях. У пропаганді марксизму серед учнівської молоді велику роль відіграли **П. К. Запорожець**, який пізніше став одним із найактивніших учасників петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», і **А. В. Луначарський**, що вів велику роботу по пропаганді марксизму серед учнівської молоді та залізничників м. Києва.

В Одесі на початку 90-х років існувало кілька гуртків, у яких провадилась пропаганда марксизму. Один з учасників цих гуртків у своїх спогадах писав: «В нашому розпорядженні були тоді: «Капітал» тт. I і II, «Комуністичний маніфест», «Наймана праця і капітал», «Доповідь про свободу торгівлі» — в російському перекладі, «До критики політичної економії», «Злиденність філософії» і енгельсовський «Анти-Дюрінг» — німецькою мовою»⁴⁹⁶. Одеська поліція повідомляла департамент, що марксистська література «стає ніби євангелієм для молоді»; при цьому звертала увагу на твір Бельтова «До питання про розвиток моністичного погляду на історію». Про цю книгу начальник одеської поліції писав у 1895 р., що вона лише на перший погляд здається абстрактним твором, далеким від політики. «Насправді ж далеко не так, і треба дивуватись цензурі, яка прогледіла такий, можна сказати, рево-

⁴⁹⁶ Ю. М. Стеклов, Борцы за социализм. — У кн.: Очерки по истории общественных и революционных движений в России, М., 1918, стор. 245—246.

люційний твір. В ньому в полемічній формі спростовується думка журналу «Русское богатство» про те, що Росія мине капіталістичний лад, для якого тут ніби нема необхідних даних для розвитку, і систематично доводиться в популярній формі, що Росія, подібно до Західної Європи, переживає капіталістичний спосіб виробництва і «що історична місія російського робітника полягає в перетворенні капіталістичного ладу в соціалістичний...» Книга ця до того популярна серед молоді, що розповсюджується нарозхват і дістати її в магазинах неможливо. Між молоддю поширено слух, що автор цього твору не хто інший, як Плеханов, а Бельтов є лише підставною особою»⁴⁹⁷.

У зв'язку з арештом членів марксистських гуртків в Одесі Плеханов в одному із своїх листів писав: «В Одесі заарештовано багато наших друзів. Взагалі, за два останні роки російська поліція з особливою жорстокістю переслідує соціал-демократів»⁴⁹⁸.

Деякі учасники революційних гуртків на Україні брали участь у міжнародних соціалістичних конгресах. Так, наприклад, С. В. Померанц-Перазич була присутньою на Цюрихському міжнародному соціалістичному конгресі в 1893 р., на якому з доповіддю виступав Енгельс. Конгрес і особливо доповідь Енгельса, справили на неї величезне враження. Воңа пише, що на конгресі в неї «міцніла... рішучість боротися в Росії за створення, чи, якщо вони вже є, зміцнення робітничих соціалістичних організацій, працювати над пробудженням класової свідомості в робітничому середовищі. З такими планами в голові і з великим запасом нелегальної літератури в чемодані повернулась я до Києва»⁴⁹⁹.

Група «Визволення праці» здійснила велику роботу не лише по створенню марксистської літератури, а й по організації розповсюдження її в Росії. З цією метою були використані всі можливості для нелегального переправлення в Росію марксистської літератури. Група встановила зв'язки з нелегальними революційними гуртками Петербурга, Москви, Києва, Львова, Одеси, Харкова, Катеринослава, Риги, звідки одержувала грошову допомогу й інформацію про розповсюдження її видань.

Значну допомогу групі «Визволення праці» у переправленні літератури з Женеви на Україну подавали І. Франко, М. Павлик. В одному з своїх листів В. Засулич писала М. Павлику: «Ви, очевидно, одержали вже першу бандерольну посилку в 2 кіло з числа замовлених Вами книг. Останні скоро надійдуть»⁵⁰⁰. Серед книг, висланих у Львів, вона називала «Ма-

⁴⁹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 385, спр. 529.

⁴⁹⁸ «Группа «Освобождение труда», сборник № 5, М., 1926, стор. 216.

⁴⁹⁹ Журн. «Красная летопись», 1923, № 7, стор. 244.

⁵⁰⁰ Журн. «Исторический архив», 1957, № 4, стор. 213.

ніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса (10 прим.), «Розвиток наукового соціалізму» Ф. Енгельса (5 прим.), «Соціал-демократ» (4 книги), твір Г. В. Плеханова «Наші незгоди» (3 прим.) та ін.

В бібліотеці І. Франка збереглися твори Маркса і Енгельса, видані групою «Визволення праці», а саме: «Маніфест Комуністичної партії», «Злиденність філософії», «Найма на праця і капітал», «Доповідь про свободу торгівлі», «Вступ до критики гегелівської філософії права», «Громадянська війна у Франції». Деякі видання групи «Визволення праці» зберігаються в бібліотеках, архівах і музеях Львова, Києва, Харкова та інших міст України.

Начальник львівської поліції у своїй доповідній записці на ім'я намісника Галичини про діяльність групи «Визволення праці» на чолі з Плехановим в 1884 р. писав, що члени групи, перебуваючи під впливом марксистської теорії, поширюють ідеї соціалізму в Росії і користуються великим впливом серед інтелігенції Галичини. «Повинен визнати, — писав він, — що сучасний соціалізм забив голови тутешній молоді і чимраз то більше поширюється в її середовищі»⁵⁰¹.

У Львові, Києві, Харкові, Одесі та в інших містах України в цей час було конфісковано багато видань групи «Визволення праці», твори Маркса «Найма на праця і капітал» та «Доповідь про свободу торгівлі», «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії», «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Енгельса, «Соціалізм і політична боротьба» Плеханова, «Хто чим живе» Дікштейна та ін.

До кінця 80-х років майже всі революційні гуртки в Росії і на Україні мали видання групи «Визволення праці», на яких виховувалися покоління марксистів у нашій країні. Деякі українські марксистські гуртки постачали літературою, привезеною з-за кордону, робітничі гуртки за межами України. Так, 18 січня 1895 р. київські соціал-демократи відправили в Гомель великий пакунок нелегальної літератури, серед якої були твори Енгельса «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» (4 прим.), «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (3 прим.), твір Плеханова «Наші незгоди» (4 прим.) та інші видання групи «Визволення праці»⁵⁰².

Для розуміння боротьби за утвердження марксизму на Україні великий інтерес становить колективний лист харківських марксистів (березень 1894 р.) народникові Михайловському, який у своїй статті «Література і життя», опублікованій в першому номері журналу «Русское богатство» в 1894 р., зводив наклеп на марксизм, зокрема твердив, що марксисты прагнуть

⁵⁰¹ ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 3638, арк. 15.

⁵⁰² Див.: ЦДІА УРСР, ф. 25с/317, сп. 1044-а, арк. 3—4.

нібито зруйнувати «селянську общину». Спростовуючи його заяви, харківські марксистки у своєму листі писали, що як можуть зруйнувати марксистки общину, коли вони засуджують теорію про можливість довільно змінювати хід економічного розвитку. «Перед ким марксистки можуть наполягати на руйнуванні общини? Кого вони можуть вважати паном над ходом економічного розвитку?»⁵⁰³. Автори листа спростовували також твердження Михайловського про те, що економічне вчення Маркса нібито не пов'язане з теорією історичного матеріалізму. Вони вказували, що історичний матеріалізм «в руках Маркса став зброєю, за допомогою якої він викрив істинну природу капіталістичного виробництва і з аналізу останнього логічно вивів неминучість соціалістичного ладу. Ось чому економічний матеріалізм не міг мати успіху серед офіційних представників науки і ось чому він користується блискучим успіхом серед соціалістичної інтелігенції, яка стоїть на чолі робітничого руху...»⁵⁰⁴

З критикою Михайловського та його однодумців виступило багато марксистів Києва, Одеси та інших міст країни. Однак повний розгром народницької ідеології був здійснений В. І. Леніним у книзі «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?».

Показуючи пролетаріат як найпередовішу суспільну силу в Росії, покликану перетворити країну на принципах соціалізму, Ленін писав: «На клас робітників і звертають соціал-демократи всю свою увагу і всю свою діяльність. Коли передові представники його засвоюють ідеї наукового соціалізму, ідею про історичну роль російського робітника, коли ці ідеї набудуть широкого розповсюдження і серед робітників створяться міцні організації, які перетворять теперішню порізнену економічну війну робітників у свідому класову боротьбу, — тоді російський **робітник**, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, звалить абсолютизм і поведе **РОСІЙСЬКИЙ ПРОЛЕТАРІАТ** (поруч з пролетаріатом **УСІХ КРАЇН**) *прямим шляхом відкритої політичної боротьби до ПЕРЕМОЖНОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ*»⁵⁰⁵.

Пізніше у книзі «Що робити?» Ленін писав, що в середині 90-х років «була досягнута на диво швидка перемога над народництвом...»⁵⁰⁶. Він відмічав широке розповсюдження марксизму в Росії в ті роки, «поголовне захоплення теорією марксизму російської освіченої молоді в половині 90-х років»⁵⁰⁷.

Активну боротьбу проти народництва вели українські марксистки. Видний діяч революційного руху на Україні того часу

⁵⁰³ Журн. «Былое», 1924, № 23, стор. 108.

⁵⁰⁴ Там же, стор. 123.

⁵⁰⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 268—269.

⁵⁰⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 324.

⁵⁰⁷ Там же, стор. 335.

П. Л. Тучапський у своїх спогадах, розповідаючи про боротьбу, яка відбувалася між марксистами і народниками в Києві, писав: «Відбувалися справжні (словесні, зрозуміло) бої між народниками (майбутніми соціалістами-революціонерами) і марксистами (майбутніми і справжніми соціал-демократами). Відчувалось, що справа тут йдеться не просто про вияснення певних теоретичних положень, а про придбання прибічників для певної практичної революційної роботи. Тут уже про благодущність не може бути й мови. Основним змістом дебатів було питання про економічний розвиток Росії, про значення і долю общини, про розшарування селянства і т. д.»⁵⁰⁸

Хоч з часу виникнення групи «Визволення праці» марксизм став самостійною течією як в Росії, так і на Україні, проте марксистські гуртки в період 1884—1894 рр. не були ще практично зв'язані з робітничим рухом. Пропаганда марксизму охоплювала невелику кількість передових робітників, об'єднаних в гуртки. Група «Визволення праці» у своїй діяльності підготувала лише ґрунт для створення марксистської робітничої партії, вона зробила тільки перший крок назустріч робітничому рухові. Аналізуючи історію російської соціал-демократії, В. І. Ленін писав: «Перший період обіймає коло десяти років, приблизно 1884—1894 рр. Це був період виникнення і зміцнення теорії й програми соціал-демократії. Число прихильників нового напрямку в Росії вимірювалось одиницями. Соціал-демократія існувала без робітничого руху, переживаючи, як політична партія, процес утробного розвитку»⁵⁰⁹.

Органічною складовою частиною робітничого руху в Росії марксизм став лише з другої половини 90-х років XIX ст., коли марксистська література проникла в робітничий рух і коли виникли робітничі соціал-демократичні організації⁵¹⁰.

Слід підкреслити, що поширення марксизму на Україні, як і в Росії, вступило в якісно новий етап з виходом на арену політичного життя великого продовжувача революційного вчення Маркса і Енгельса **Володимира Ілліча Леніна** (1870—1924). Глибоке знання марксизму, уміння застосувати його до конкретних умов Росії того часу і передбачити хід подій, видатний організаторський геній, непохитна віра у всесвітню перемогу

⁵⁰⁸ П. Л. Тучапський, Из пережитого. Десять лет. Одесса, 1923, стор. 53.

⁵⁰⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 466.

⁵¹⁰ Про поширення марксизму на Україні див.: «Нариси історії Комуністичної партії України» К., 1961; П. П. Бистренко, З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні, Харків, 1958; М. Волинюк, Марксистська література в Галичині, Львів, 1959; І. І. Шевченко, З історії соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1959; Ю. З. Полевой, Зарождение марксизма в России, М., 1959, його ж, Из истории рабочей печати, М., 1962; Е. Ярославский, Распространение марксизма в России, М.—Л., 1936. та ін.

пролетаріату і в торжество соціалізму зробили Леніна з самого початку його політичної діяльності вождем російського пролетаріату. Леніну належить заслуга поєднання наукового соціалізму з масовим робітничим рухом і створення марксистської революційної партії в Росії, партії нового типу.

Зародком такої партії став створений В. І. Леніним в 1895 р. петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Ця ленінська організація об'єднала розрізнені марксистські гуртки і групи Петербурга і зайняла провідне місце серед усіх соціал-демократичних гуртків і груп Росії, в тому числі й України. Союз став фактичним центром революційних марксистських сил, зародком революційної партії, «яка спирається на робітничий рух, керує класовою боротьбою пролетаріату...»⁵¹¹ Він почав здійснювати зв'язок марксизму з масовим робітничим рухом. В результаті з'єднання марксистської теорії з робітничим рухом марксизм став прапором робітничого класу в його боротьбі за демократію і соціалізм.

З середини 90-х років соціал-демократичні організації перейшли від пропаганди марксизму в гуртках до агітації серед широких кіл робітничого класу. «Тільки агітація 1894—1895 рр. і страйки 1895—1896 рр. створили міцний, безперервний зв'язок соціал-демократії з масовим робітничим рухом»⁵¹². Таким чином, до середини 90-х років завершилися пошуки російськими революціонерами правильної, дійсно наукової теорії, пошуки, які продовжувались кілька десятиліть. Тепер виникає масовий робітничий рух, зв'язаний з соціал-демократією.

За прикладом організованого Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» в 90-х роках виникають такі ж союзи в Києві, Катеринославі, соціал-демократичні групи в Харкові, Полтаві, Одесі та інших містах. Після петербурзької і московської організацій найбільшою соціал-демократичною організацією був київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який мав певний вплив на інші соціал-демократичні гуртки України, зокрема, на гуртки Харкова, Чернігова, Катеринослава, Миколаєва, Кременчука тощо. Марксистські організації на Україні, слідуючи закликам Леніна, скеровували свою діяльність на революційне виховання трудящих, на з'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом, вели курс на підготовку народу до революції проти самодержавства.

Уже на початку 90-х років починають поширюватись твори Леніна: «Нові господарські рухи в селянському житті», «З приводу так званого питання про ринки», «Що таке «друзі

⁵¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 304.

⁵¹² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 251.

народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве», «Розвиток капіталізму в Росії». Вони принесли повну перемогу марксизмові в російському робітничому русі і *ознаменували початок ленінського етапу в розвитку марксизму і його філософських основ.*

* * *

Таким чином, розвиток філософської думки на Україні в другій половині XIX ст. відбувався у процесі гострої боротьби між матеріалізмом та ідеалізмом. Носіями матеріалістичних поглядів були прогресивні громадські діячі, прогресивні письменники і вчені. Найбільш послідовно домарксистську матеріалістичну філософію представляли революційні демократи. Прапорonoсцями ж ідеалізму були ідеологи реакційних класів. Ідеалістична філософія служила реакційним силам для виправдання поміщицько-капіталістичного ладу. Підтримуючи релігію, вона гальмувала розвиток науки й передової культури. Матеріалістична філософія служила справі прогресу, оплодотворяла передові суспільні рухи, обґрунтовувала атеїзм і була ідейною основою розвитку природознавства, літератури й мистецтва.

У другій половині XIX ст. на Україні виступила ціла плеяда видатних мислителів, які зробили значний внесок у скарбницю передової філософської і соціологічної думки.

Передові мислителі України не були національно обмеженими людьми, вони брали активну участь у боротьбі за прогресивний розвиток суспільства, яку проводили передові сили російського та інших народів. Сприймаючи і широко використовуючи прогресивні досягнення інших народів, вони палко виступали проти різних форм міжнародної реакції. Всі українські мислителі-матеріалісти боролись не лише проти представників ідеалістичної філософії на Україні, а й викривали різні реакційні теорії зарубіжних філософів і соціологів. Відстоюючи матеріалістичну філософію, вони в тій чи іншій мірі розвивали матеріалізм і атеїзм, утверджували принципи реалізму, народності й ідейності в літературі та мистецтві.

Важливе значення для розвитку прогресивної філософської думки мали праці передових природознавців. Вчені-матеріалісти України відіграли велику роль у дальшому зміцненні позицій матеріалістичного табору, в розвитку матеріалістичної філософії.

У зв'язку із зростанням робітничого руху та новими відкриттями у природознавстві ставало дедалі ясніше, що революційно-демократичні, а тим більше буржуазні філософські теорії, стали недостатніми для висвітлення шляхів руху суспіль-

ства вперед, вони неспроможні служити методологією природознавства, забезпечити йому успішний розвиток. Ці потреби могла задовольнити лише марксистська філософія — єдино послідовна наукова теорія.

Наприкінці XIX ст. на Україні, як і в Росії, самостійною течією суспільної думки, панівною ідеологією в революційному робітничому русі стає марксизм. У зв'язку з назріванням буржуазно-демократичної революції центр світового революційного руху переміщується із Заходу в Росію. Найреволюційніший у світі робітничий клас Росії стає авангардом міжнародного революційного пролетаріату, а Ленін — вождем світового пролетаріату.

Творчо розвиваючи марксизм відповідно до нових історичних умов, В. І. Ленін збагатив вчення К. Маркса і Ф. Енгельса новими положеннями і висновками, підніс марксизм і його філософію на новий, вищий ступінь.

Розділ V

ПОШИРЕННЯ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ І БОРОТЬБА З ІДЕАЛІЗМОМ НА УКРАЇНІ В ЕПОХУ ІМПЕРІАЛІЗМУ

Наприкінці XIX — початку XX ст. остаточно склався монополістичний капіталізм — імперіалізм. Для цієї стадії розвитку капіталізму характерне панування монополій і фінансового капіталу, інтенсивний вивіз капіталу за межі країни, поділ світу між великими міжнародними трестами і остаточно розподіл усєї території між найбільшими капіталістичними країнами. Імперіалізм є всевітня система «колоніального гноблення і фінансового придушення жменькою «передових» країн гігантської більшості населення землі»¹. Економічною суттю і основною характерною рисою імперіалізму є заміна вільної конкуренції пануванням монополій. Панування монополій в економічному житті суспільства доповнюється і закріплюється їх всевладним пануванням і в політиці. Вони підкорюють собі державний апарат, використовують його з метою свого дальшого збагачення. Монополістичний капіталізм — це реакція в усіх галузях суспільного життя. Експлуатація і гноблення мас незмірно зростає, а загострення всіх соціальних антагонізмів сягає крайніх меж. В. І. Ленін охарактеризував імперіалізм як переддень соціалістичної революції, як епоху «дозрілого і перезрілого капіталізму, який стоїть напередодні свого краху»².

Перехід до монополістичного капіталізму на цей час відбувся у всіх більш чи менш розвинутих країнах, в тому числі й на Україні, яка вже на початку XX ст. за концентрацією засобів виробництва і робочої сили випередила таку розвинуту капіталістичну країну, як США. Так, на українських підприємствах з кількістю робітників понад 500 чоловік працювало 40 процен-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 175.

² Там же, стор. 93.

тів усіх робітників, тоді як у США на таких підприємствах було лише 33 проценти. У цей період в Росії виникають великі капіталістичні об'єднання. Концентрація промисловості і капіталу призводить до злиття банківського капіталу з промисловим і утворення фінансової олігархії. На початок ХХ ст. кілька банків Росії, в яких було зосереджено більше половини всього банківського капіталу, контролювали значну частину промисловості країни.

З кінця ХІХ ст. в економіці Росії все більше зростає питома вага України. Вже не Урал, а Південь стає центром важкої індустрії. У 1900 р. тут було видобуто 68,9 процента вугілля і виплавлено 52 проценти чавуну від загальної кількості його в країні. За період з 1870 по 1900 рік видобуток залізної руди на Криворіжжі зріс у 158 раз. В. І. Ленін підкреслював, що на Україні капіталізм «розвиває продуктивні сили і сильніше і швидше і самостійніше, ніж в Індії, в Туркестані, в Єгипті та інших колоніях найчистішого типу»³. Але в епоху імперіалізму посилилась і залежність України від іноземного капіталу: тут усі вирішальні галузі промисловості попали під контроль імперіалістів Німеччини, Франції, Бельгії, Англії, США та інших країн. Їм належало на Україні 80 процентів доменних печей, 90 процентів коксохімічних підприємств, 90 процентів рудників Криворіжжя, 70 процентів видобутку вугілля і марганцю. Україна стала напівколонією не тільки російського царизму, а й західних монополістів, які привласнювали 75 процентів її загального національного доходу.

Розвиток капіталізму докорінно змінив соціальну структуру України. Основними класами суспільства стали вже не феодалі-кріпосники та селяни, а буржуазія і пролетаріат. Всупереч твердженням українських буржуазних націоналістів про безбуржуазність української нації зростав клас капіталістів і зміцнювались його економічні позиції. Українська буржуазія була представлена в усіх галузях промисловості. За підсумками перепису населення 1897 року на Україні 173 260 осіб жили на доходи з капіталу і нерухомого майна.

Українська буржуазія, як і буржуазія будь-якої іншої пригнобленої нації, прагнула до неподільного панування в політичному і економічному житті України, видаючи свої класові інтереси за національні інтереси всього українського народу. Розпалюючи національну ворожнечу між двома братніми народами, вона намагалась використати боротьбу робітників і селян проти соціального і національного гноблення у своїх експлуататорських цілях. Вираженням політичного самовизначення класу капіталістів на Україні була поява буржуазних партій.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 313.

Так, на початку ХХ ст. виникли «Українська демократична партія», «Українська радикальна партія», що маскувались під «народні». Правда, всі ці партії не мали будь-якого більш-менш значного впливу на народні маси. Про це, зокрема, свідчить ставлення робітників до РУП (Революційна українська партія). В матеріалах київської охоранки за 1903 р. є такі рядки: «У місті діяльність партії завдяки її націоналізму не має успіху серед простого народу. Робітники ідуть в інтернаціональні робітничі організації»⁴.

В 1904 р. виникли такі дрібнобуржуазні організації, як «Спілка» та УСДРП, які, прикриваючись прапором соціалізму, по суті були агентурою буржуазії в робітничому русі.

В міру розвитку капіталізму на Україні зростає і міцнів робітничий клас. З 1901 по 1916 рік лави промислового пролетаріату на Україні (без залізничників і робітників по видобутку і обробці каменю) зросли з 360,2 до 812,5 тис. чоловік. Головним джерелом поповнення пролетаріату було українське селянство.

З переходом до імперіалізму посилювались експлуатація і гноблення робітничого класу, його абсолютне й відносне зубожіння. Це обумовило зростання обурення робітничого класу існуючими суспільними відносинами, що знаходило свій вияв у розвиткові революційного руху. Уже на початку ХХ ст. російський пролетаріат в цілому виступає як самостійна політична сила. У робітничому класі на Україні марксизм набуває природну соціальну базу, а робітничий клас в марксизмі — могутню ідейну зброю свого визволення.

В епоху імперіалізму до краю погіршилось становище трудящого селянства, яке становило абсолютну більшість українського народу. Воно зазнавало нещадної експлуатації з боку поміщиків і сільської буржуазії — куркульства. В руках експлуататорів була переважна більшість орної землі. Напередодні революції 1905 р. на Україні понад 30 тис. поміщиків володіли близько 11 млн. десятин землі⁵, а з 44 млн. десятин загальної кількості землі лише 15 млн. десятин належало бідняцько-середняцьким господарствам. У праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін, використовуючи статистичні дані по Бердянському, Мелітопольському і Катеринославському повітах, показав, що 20,6 процента куркульських господарств володіли 50,3 процента всієї землі, наймали понад 14 тис. батраків. Середняцькі і особливо бідняцькі господарства з розвитком капіталізму в сільському господарстві дедалі більш розорялися. Безземелля і хронічний голод гнали людей із сіл у міста, де

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 175, 1903, од. зб. 17, арк. 19.

⁵ Див.: «Історія Української РСР», т. I, К., 1953, стор. 572.

вони поповнювали резервну армію робітників капіталістичної промисловості.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві обумовив зростання класової боротьби на селі. Життя і боротьбу дореволюційного трудящого селянства України цього періоду, його соціальні ідеали прекрасно висвітлив Михайло Коцюбинський у широко відомому своєму творі «*Fata morgana*».

Український народ поряд з соціальним гнобленням зазнав ще й жорстокого національного гноблення. Колонізаторська політика царизму гальмувала розвиток його матеріальних і духовних сил. На Україні заборонялося видання книжок, журналів, газет та навчання в школах українською мовою. Експлуататорські класи розпалювали національну ворожнечу, прагнули перешкодити зростанню і зміцненню дружніх відносин між російським і українським народами. У промові на засіданні ІV Державної думи депутат-більшовик Г. І. Петровський говорив, що в Росії переслідуються «особливо слов'янські нації: білоруси, українці і поляки... Чорносотенці та їх лакеї називають Росію великою слов'янською державою, мабуть, тільки тому, що в цій великій державі практикується найбільше гноблення слов'янських народностей»⁶. Росія справді була ганебною тюрмою народів.

Соціально-економічна і політична обстановка на Україні, що склалася на початку ХХ ст., є переконливим доказом того, що з переходом до епохи імперіалізму різко загострюються всі суперечності буржуазного суспільства, передусім, суперечності між працею і капіталом, між різними фінансовими групами та імперіалістичними державами, між метрополіями і колоніями. Росія виявилась вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму. Суперечності імперіалізму в Росії проявлялися з особливою гостротою, поєднавшись з суперечностями, що впливали з наявності значних пережитків кріпосництва в політичному та економічному житті країни.

Ставши вузловим пунктом суперечностей імперіалізму, Росія, разом з тим, таїла в собі соціальні сили, здатні революційно розв'язати ці суперечності. Такою силою був російський робітничий клас, який мав надійних союзників в особі селянства, трудящих мас пригноблених національностей країни. На чолі революційного фронту Росії стояла справді марксистська партія, створена на початку ХХ ст. В. І. Леніним. Саме ця партія та її складова частина — більшовицькі організації України — спрямували всі зусилля українського народу на об'єднання з іншими народами Росії для ліквідації соціального і національного гноблення.

⁶ Г. І. Петровський, Из революционного прошлого, М., 1958, стор. 76.

Найближчою метою революційного руху народів Росії була ліквідація залишків кріпосництва, демократизація всього суспільно-політичного життя. На початку ХХ ст. в Росії, а отже й на Україні, назрівала могутня народна революція, яка мала всі об'єктивні передумови, щоб перерости в революцію соціалістичну. Ця революція покликана була відіграти величезне міжнародне значення, оскільки боротьба проти російського царизму розхитувала і підривала основи всього світового імперіалізму. За цих умов центр міжнародного революційного руху все більше й більше пересувався із заходу Європи на схід — в Росію. Природно, що центр практичного революційного руху — Росія стала і центром найбільш передової революційної думки. Вона стала батьківщиною ленінізму — вищого етапу в розвитку марксизму.

Відомо, що між Марксом і Енгельсом, з одного боку, і Леніним — з другого, лежить ціла смуга панування опортунізму II Інтернаціоналу. У боротьбі з опортунізмом Ленін відновив і розвинув далі революційне вчення Маркса, збагатив його новими положеннями і висновками. Узагальнюючи досвід російського і міжнародного робітничого руху та новітні досягнення науки, В. І. Ленін підніс на вищий ступінь діалектичний та історичний матеріалізм. Вихід у світ в 1909 р. геніального ленінського твору «Матеріалізм і емпіріокритицизм» ознаменував цілу епоху в розвитку марксистської філософії. На основі марксизму-ленінізму склалася і зміцніла партія більшовиків, виникла й розвинулась її складова і невід'ємна частина — Комуністична партія України.

Історичною особливістю ідейного розвитку робітничого класу України, як і всього пролетаріату країни, було те, що він виступив як самостійна суспільна сила, маючи на озброєнні марксизм, розвинутий і збагачений генієм Леніна. Засновник і вождя комуністичної партії В. І. Ленін доклав багато зусиль і праці, щоб організувати і політично просвітити робітників і селян України, вивести їх на шлях справжньої революційної боротьби. В його особі український народ знайшов свого великого вождя й геніального вчителя. Ще до першої російської революції Катеринославський комітет РСДРП у своєму листі до всіх організацій РСДРП, характеризуючи роль В. І. Леніна в розвитку марксизму і соціал-демократичного руху в Росії, писав: «З думки і почину Леніна розпочалося згуртування революційної соціал-демократії в організацію «Искры». Нещадна боротьба їх з усіма опортуністичними помилками і хитаннями, витриманість їхніх принципових позицій, вироблення стрункої програми, розвиток основ соціал-демократичної тактики, згуртування на позитивній роботі навколо організації «Искры» всіх соціал-демократичних елементів — вся ця тривала і наполеглива робота дала революційній соціал-демократії перевагу і в

теорії і в практиці»⁷. Більшовицькі організації України, що склались на принципах марксизму-ленінізму під безпосереднім керівництвом Леніна, успішно очолили визвольну боротьбу українського народу.

Українські буржуазні і дрібнобуржуазні націоналісти перекручували історію визвольного руху на Україні з тим, щоб довести, нібито боротьба українського народу розвивалася зовсім іншим шляхом, ніж боротьба російського та інших народів країни, що його інтереси відбивала ідеологія та політика українського націоналізму. Комуністична партія вщент розбила ці контрреволюційні вигадки і довела, що в епоху імперіалізму боротьба робітників і селян України йшла в загальному руслі революційних дій трудящих Росії на чолі з російським пролетаріатом. Теоретичною основою визвольного руху робітників і селян України був марксизм-ленінізм, а не якась націоналістична ідеологія.

Український народ, як і інші народи Росії, йшов до марксизму-ленінізму довгим і важким шляхом пошуків справжньої революційної теорії. І в науковому соціалізмі він знайшов не лише правильне пояснення причин свого тяжкого становища, а знайшов і шляхи докорінного перетворення всієї системи суспільних відносин у своїх інтересах. Харківський комітет РСДРП писав, що соціалізм, який виріс «на ґрунті природного протесту «трудящих і знедолених» проти безмежного гноблення і експлуатації, завдяки роботі великих вождів пролетаріату *Маркса і Енгельса*, став наукою і основою політики соціал-демократичних партій і посів у галузі суспільних наук таке саме місце, як учення Дарвіна в природознавстві. «Науковий соціалізм» дав глибокий аналіз всієї попередньої історії людства і сучасного суспільного ладу. Він з'ясував тенденцію суспільного розвитку і обґрунтував необхідність приходу нового ладу, царства рівної для всіх праці і справедливості»⁸.

З світогляду порівняно невеликого кола революційних діячів марксизм-ленінізм швидко стає надбанням величезних мас українського народу і в першу чергу його передової частини — робітничого класу. «Спочатку десятки і сотні, потім тисячі і мільйони людей, запалених ідеалами комунізму, йшли на штурм старого світу»⁹. Марксизм-ленінізм і його складову частину — діалектичний та історичний матеріалізм — глибоко вивчали не тільки професіональні революціонери, а й широкі трудящі маси. У ньому вони знайшли відповідь на всі ті суспільні проблеми, які їх хвилювали. Поширення марксизму серед трудящих було одним із головних завдань більшовицьких організацій на чолі з Леніним.

⁷ «Революция 1905—1907 гг. на Украине», т. I, К., 1955, стор. 640.

⁸ «Искровские организации на Украине», К., 1950, стор. 263.

⁹ «Матеріали ХХІІ з'їзду, КПРС», стор. 302.

Марксистсько-ленінська філософія по своїй суті є філософією бойовою, революційною. Маркс указував, що в минулому філософи «лише по-різному *пояснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб *змінити* його»¹⁰. Виникнення і розвиток діалектичного та історичного матеріалізму означало докорінну зміну ролі філософії в житті суспільства, перетворення її у знаряддя практичної перебудови світу. Вона розвивалася і збагачувалася відповідно до потреб революційної практики колективними зусиллями марксистів на чолі з В. І. Леніним. Геніальні філософські ідеї Маркса, Енгельса, Леніна були для більшовиків керівництвом до дії, вони становили найважливішу теоретичну основу робітничого руху.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції більшовицькі організації України не мали ні сил, ні достатнього часу, щоб створити великі праці в галузі діалектичного й історичного матеріалізму. Проте ці організації робили максимум можливого за тих умов, щоб марксистсько-ленінська філософія і твори Маркса, Енгельса, Леніна стали здобутком мас. Більшовики України дали чудові зразки творчого застосування діалектичного й історичного матеріалізму до української дійсності того часу. При розв'язанні конкретних проблем, що висувались у процесі революційного руху, вони виходили з позицій марксистсько-ленінської філософії. Брошури, газети, рішення, листи і звернення більшовицьких організацій України, пройняті ідеями марксистсько-ленінської філософії, дають приклад органічної єдності теорії і практики, філософії і політики пролетаріату, зростання впливу революційної теорії на життя суспільства.

На Україні справді прогресивний революційний характер мали тільки ті філософські та соціальні ідеї, які виникли і розвивались на ґрунті робітничого руху, на основі марксизму-ленінізму. У «Тезах про 300-річчя воз'єднання України з Росією» справедливо відзначається, що «розвиток передової громадської думки на Україні, як і в усій Росії, з кінця ХІХ ст. відбувався під впливом ідей марксизму-ленінізму»¹¹.

Діалектичний та історичний матеріалізм утверджувався на Україні в непримиренній боротьбі з панівною філософією ворожих класів. Ідеологи поміщиків і великої буржуазії проповідували релігійно-містичні ідеї, найреакційніші форми ідеалізму. Самодержавство використовувало пресу і кафедри філософії вищих учбових закладів для боротьби проти зростаючого впливу матеріалізму та для пропаганди релігійно-ідеалістичних учень. Системи об'єктивного ідеалізму, і особливо вчення Платона, Августина і Лейбніца, у їх найхимернішому поєднанні

¹⁰ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, К., 1955, стор. 351.

¹¹ «Тези до 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», К., 1953, стор. 17.

подавалися з кафедр філософії як теорії, що нібито правильно висвітлюють смисл життя суспільства й особи.

З переходом до епохи імперіалізму ідеологи буржуазії все більш вдаються до проповіді самих реакційних форм суб'єктивного ідеалізму. До першої російської буржуазно-демократичної революції панівною формою світогляду в середовищі ліберальної буржуазії було неокантіанство. Після 1905—1907 рр. ліберальна буржуазія посилено проповідувала махістську філософію, здійснюючи запеклу критику матеріалізму, особливо діалектичного. В цей період на Україні появилися такі махрові емпіріокритики, як Кудрявцев, Блонський та інші, які видавали реакційну філософську систему Маха за послідовно науковий світогляд, що нібито правильно відбиває інтереси країни і всього народу. Українські буржуазні націоналісти типу Грушевського з позицій суб'єктивізму і волюнтаризму висвітлювали економічні й соціальні відносини на Україні, виступали запеклими ворогами матеріалістичного розуміння історії.

У хвості буржуазної філософської думки плентались ревізійністи, які перекручували марксизм, підміняли діалектичний та історичний матеріалізм всякими реакційними теоріями, допомагаючи зміцнювати ідейні позиції ворогів пролетаріату. Якщо твори Маркса, Енгельса, Леніна охрानка спалювала на вогнищах, то писання ревізійністів офіційно рекомендувалися для розповсюдження. Так, наприклад, у висновку прокурора одеської судової палати про скасування арешту, накладеного тимчасовим комітетом у справах преси в Одесі на брошуру запеклого опортуніста і ревізійніста Е. Вандервельде «Ідеалізм у марксизмі», говорилося, що заборону на її розповсюдження необхідно скасувати на тій підставі, що брошура «являє собою критику теорії марксизму» і в ній «не можна вбачати ні прямого, ні прихованого розпалювання ворожнечі між класами населення чи заклик до повалення існуючого суспільного і державного ладу»¹². У цьому документі з граничною ясністю розкрито соціальну роль ревізійністів як ворогів робітничого класу і його світогляду.

В міру наростання пролетарського революційного руху посилюється боротьба ідеологів поміщиків і буржуазії проти марксизму та його філософських основ — діалектичного й історичного матеріалізму. «Недивно, — писав В. І. Ленін, — що вчення Маркса, яке прямо служить освіті й організації передового класу сучасного суспільства, вказує завдання цього класу і доводить неминучу — внаслідок економічного розвитку — заміну сучасного ладу новими порядками, недивно, що це вчення повинно було з бою брати кожний свій крок на життєвому шляху»¹³.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 348, оп. 1, од. зб. 515, арк. 3.

¹³ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 17.

У жорстокій боротьбі з ідеологією ворожих класів марксизм-ленінізм здобуває одну перемогу за іншою, стає панівним світоглядом у пролетарському революційному русі.

Великою віхою в утвердженні марксизму-ленінізму у визвольному русі українського народу була революція 1905—1907 рр. За три роки революційних битв маси пройшли таку школу політичного виховання, яку не змогли б пройти за десятки років мирного розвитку. У процесі революції мільйони людей на власному досвіді переконалися в істинності марксизму-ленінізму, його вчення про протилежність інтересів експлуатованих й експлуататорів, про реакційну суть російського царизму, про роль і значення соціальної революції у зміні всієї системи суспільних відносин і т. д.

Величезне значення для поширення і утвердження діалектичного й історичного матеріалізму на Україні, як і в усій країні, у викритті реакційної суті філософії буржуазії та її агентури — ревізіоністів — мала геніальна ленінська праця «Матеріалізм і емпіріокритицизм», яка вийшла в світ у роки реакції. «На величезному природничо-науковому і історичному матеріалі В. І. Ленін переконливо показав, що наукову картину світу дає тільки одна філософія — *діалектичний матеріалізм*, який озброює людство знанням найбільш загальних законів розвитку природи, суспільства, мислення. Тільки на основі марксистського світогляду можна правильно пізнати навколишній світ і переробити його»¹⁴. Книга В. І. Леніна збагатила філософію марксизму новими положеннями і висновками.

В міру розвитку робітничого руху, наростання нової революції відбувається дальший розвиток марксистсько-ленінської філософії, все більше зростає її вплив на життя, на практичні дії мас. У період нового революційного піднесення і першої світової війни в Росії різко загострюються всі соціальні суперечності, що знаходять свій вияв у наростанні класової боротьби і національно-визвольного руху. В. І. Ленін, аналізуючи й узагальнюючи нові умови суспільного розвитку в епоху імперіалізму, створює нову теорію пролетарської революції, доводить можливість перемоги соціалізму в ряді країн і навіть в одній окремо взятій. Ця теорія розв'язала ініціативу пролетарів окремих країн у боротьбі за ліквідацію імперіалізму і перебудову всього життя суспільства на принципах соціалізму.

В обставинці першої світової війни, коли буржуазія і поміщики посилено проповідували шовінізм і націоналізм, більшовицька партія на чолі з В. І. Леніним послідовно проводила в життя принципи пролетарського інтернаціоналізму, згуртовувала робітників і селян усіх національностей в єдиний фронт боротьби проти ворожих класів, за революційний вихід з війни.

¹⁴ «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1963, стор. 133.

Геніальні ленінські праці з національного питання глибоко розкрили закономірності розвитку націй і національних відносин в епоху капіталізму і соціалізму. Ленін до кінця викрив українських буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістів як ворогів свободи і незалежності України та її народу. Ленінські ідеї пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів стали тією теоретичною основою, на якій зміцнів єдиний революційний фронт трудящих усіх національностей Росії на чолі з російським робітничим класом.

Марксистсько-ленінські філософські ідеї поширювалися не тільки серед робітничого класу, а й серед селян — його безпосередніх союзників у боротьбі проти царизму, поміщиків і капіталістів. Зростав вплив ідеї марксизму-ленізму на таких видатних представників українського народу, як Іван Франко, Леся Українка і Михайло Коцюбинський. Як уже зазначалося, вони поділяли і пропагували багато положень діалектичного й історичного матеріалізму, особливо положення про закономірний характер історичного процесу, роль мас і особи в історії, єдність інтернаціональних і національних інтересів робітничого класу, партійність мистецтва тощо.

Отже, ще в дожовтневий період ідеї діалектичного й історичного матеріалізму, опановуючи свідомістю мас, перетворилися на величезну матеріальну силу, яка з успіхом справилася з розв'язанням найскладніших соціальних проблем. Гігантський вплив марксизму-ленізму на всі сфери життя суспільства пояснюється його глибокою істинністю. «Учення Маркса всесильне, — писав В. І. Ленін, — тому що воно вірне. Воно повне і струнке, даючи людям цільний світогляд, непримиримий ні з яким суевір'ям, ні з якою реакцією, ні з яким захистом буржуазного гніту»¹⁵.

Саме в цьому й полягала головна причина того, що ідеї діалектичного й історичного матеріалізму стали здобутком широких мас трудящих, ідейною зброєю в їх боротьбі за здійснення буржуазно-демократичної, а потім і соціалістичної революцій.

1. Боротьба за марксистсько-ленінську філософію у період створення пролетарської партії та першої російської революції

Історія поширення і утвердження діалектико-матеріалістичного світогляду на Україні, як і в усій Росії, — це найважливіша складова частина історії виникнення і зміцнення революційної марксистської партії, перетворення її в масову пролетарську партію, яка організувала і очолила боротьбу робітників та селян проти існуючих суспільних відносин.

¹⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 3.

Перший період в історії російської соціал-демократії, який охоплює десятиріччя 1884—1894 рр., за визначенням В. І. Леніна, — це період виникнення й зміцнення її теорії і програми. У цей час революційна молодь створює марксистські гуртки в Петербурзі, Москві, Казані, Самарі, Нижньому Новгороді. Такі ж гуртки виникли і на Україні — в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. В гуртках Києва пропаганду марксизму провадили такі визначні революціонери, як Б. Л. Ейдельман, Я. М. Ляховський, Ю. Д. Мельников, П. К. Запорожець, Ладо Кеуховелі, А. В. Луначарський та ін. Нерідко організаторами гуртків на Україні були соціал-демократи, вислані сюди царизмом з Центральної Росії. Так, наприклад, марксистські гуртки в Катеринославі виникли під керівництвом П. В. Точиського, О. М. Винокурова і Г. М. Мандельштама, висланих за революційну діяльність із Петербурга і Москви¹⁶. За своїм складом ці гуртки були в основному об'єднаннями революційної молоді з інтелігенції, яка мала серйозні знання з філософії, суспільної історії, природознавства.

Революційна інтелігенція, глибоко вивчаючи твори класиків марксизму, оволодівала діалектико-матеріалістичним розумінням дійсності. Молодь самовіддано вчилася, готуючи себе до революційної діяльності. У марксистських гуртках вивчалися «Капітал» Маркса, «Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса, «Розвиток соціалізму від утопії до науки» і «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» Енгельса, твори Плеханова, видані групою «Визволення праці», читалися лекції, заслуховувалися реферати з проблем філософії. Учасник марксистського гуртка у Києві видатний діяч Комуністичної партії А. В. Луначарський у статті «Перші кроки соціал-демократичного руху в Києві» розповідає про те, який великий інтерес проявляла в ті роки революційна молодь до філософії марксизму. Він пише, що йдучи назустріч її бажанням, київський гурток у 1894 р. «влаштував цілий ряд лекцій з соціальних питань, висвітлених з точки зору основ філософського марксизму. Особливо багато допоміг справі доктор філософії Н. Н-ов, який приїхав з Берна. Молодь із захопленням слухала лекції. Їх відвідувало чоловік 100, які ділилися на десять груп, по 10 чоловік у кожній. Їх відвідувало і чоловік 15 робітників»¹⁷.

Великий інтерес учасників цих гуртків до марксистської філософії пояснюється насамперед тим, що тільки з позицій цього світогляду можна було правильно розібратися в існуючих у країні суспільних відносинах, зрозуміти тенденцію їх розвитку, глибоко усвідомити, що соціалізм — не вигадка мрійника, а не-

¹⁶ Див. кн.: П. П. Бистренко, З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1958, стор. 44.

¹⁷ «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 130.

минучий результат об'єктивного руху історії. Тільки діалектичний матеріалізм відкривав їм шлях до «наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій своїй величезній різнобічності й суперечливості, процесу»¹⁸. Ряд найважливіших документів того часу, які дійшли до нас, свідчать про те, що багато учасників марксистських гуртків першого періоду в історії російської соціал-демократії глибоко розбиралися в основах марксистської діалектики і активно відстоювали її в боротьбі з явними і таємними ворогами робітничого класу. Вони робили перші кроки до того, щоб з позицій набутих марксистських філософських знань пояснити соціально-економічні відносини в країні, висвітлити перспективу їх розвитку в найближчому майбутньому. Чудовим прикладом щодо цього є полеміка, яка розгорнулася між марксистами та ідеологами ліберального народництва в 1893—1894 рр.

Відомо, що головною перешкодою на шляху поширення марксизму і розвитку соціал-демократичного руху були народники. Вони в 90-х роках XIX ст. організували цілий похід проти марксизму і його складових частин. Наприклад, у жовтневому номері «Русского богатства» за 1893 р. М. К. Михайловський у статті «О народничестве г. В. В.» зводить наклеп на марксистів, ніби вони наполягають на необхідності зруйнувати «економічну організацію», яка забезпечує трудяшому самостійне становище у виробництві. Ця заява Михайловського викликала величезне обурення у молодих марксистів. На його адресу стали надходити десятки листів, у яких марксисти роз'яснювали йому основні принципи марксизму, мету російських прихильників учення Маркса. В цих листах також критикувалися реакційні ідеалістичні погляди ліберальних народників. У січневій і лютневій книжках «Русского богатства» за 1894 р. Михайловський, вступаючи в полеміку з авторами цих листів, звинувачує марксистів у гегельянщині, у спробі підігнати життя під готові абстрактно-логічні схеми Гегеля, видає їх за противників трудящого селянства і друзів капіталізму.

У боротьбі з народництвом марксиста вже в той період виявили велику теоретичну зрілість, глибоке розуміння суті вчення Маркса, здатність застосовувати його положення до пояснення вітчизняної дійсності. Вони правильно розкривали соціальну й політичну суть ідеології народництва. В листах до М. К. Михайловського один із перших організаторів марксистських гуртків у нашій країні М. Є. Федосеев, показуючи всю безглуздість висунутих проти марксистів звинувачень Михайловського, називає його «дрібнобуржуазним філософом», «утопістом». В резюме іншого листа до Михайловського Федосеев зазначає, що російські марксиста в наявних матеріальних умо-

¹⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 38.

вах економічного ладу мають ґрунт для активної революційної діяльності і найближчою її метою ставлять досягнення політичної свободи в розумінні гарантії соціальних прав трудового населення. Боротьба за політичну свободу в цьому розумінні буде спільною справою пролетаріату і селянства. Кардинальним пунктом програми й ідеалом діяльності російської соціал-демократії, за виразом Федосеева, є організація колективного машинного виробництва і знищення класів і державної влади.

З цього ж приводу київські марксистичні в листі до Михайловського писали: «Стаття ваша — зухвалий наклеп, тим більш мерзенний, що марксистичні не можуть спростувати його, не маючи літературних засобів... Користуючись тим, що лежачий не може відповісти на штурхана, — свинство, підлість»¹⁹.

У ці ж роки стають широко відомі два листи харківських соціал-демократів до Михайловського, випущені підпільною друкарнею окремим виданням. Незважаючи на деякі неточності, ці листи в цілому є для того часу блискучим захистом філософії марксизму і наукового соціалізму, гострою критикою ідеалізму і метафізики ліберальних народників, їх реакційних соціальних утопій. В них харківські соціал-демократи показують всю неспроможність спроб Михайловського видати марксистів за гегельянців, скомпрометувати їх діалектико-матеріалістичний підхід до пояснення природи та історії. Викриваючи Михайловського в небажанні зрозуміти філософські основи марксизму, харківські соціал-демократи писали, звертаючись до нього: «Вам часто, мабуть, доводилось зустрічатися у марксистів з словами «діалектичний метод», але ви, очевидно, не потурбувались вдуматися, що це таке. Ми маємо на увазі тут не гегелівську тріаду, з якою ми *не згодні*, а ту сторону діалектичного методу, який відкидає поняття «річ» і ставить на його місце поняття «процес», внаслідок чого природа виявляється не «комплексом речей», а комплексом процесів»²⁰.

Поширення діалектичного матеріалізму на галузь історії людства, як зазначалося в листках, дало можливість науково пояснити життя суспільства, закони його руху. «Діалектичний метод веде до розуміння історії не як ряду подій, а як безперервного процесу розвитку, що має в кожний момент певну тенденцію. Це розуміння застосовне і до історії так само, як і до всієї природи, взятої в її цілому. І коли потім марксистичні спираючись на це діалектичне розуміння, вказують на економічний елемент, що змінюється, як на основний рушійний елемент історичного процесу, то їм ні в якому разі не можна заперечувати посиланнями на постійні риси цього процесу чи на окремі довільно вихоплені явища, що входять до його складу»²¹.

¹⁹ «Исторический журнал», 1944, № 5—6, стор. 67.

²⁰ «Былое», 1924, № 23, стор. 302.

²¹ Там же.

Марксисти в усіх своїх теоретичних положеннях виходять з визнання первинним матеріальних умов, а вторинним, похідним від цих умов вони вважають ідеї, свідомість людей. Харківські соціал-демократи писали, що цей принцип марксистів дуже добре висловив в «Анти-Дюрінгу» Ф. Енгельс, де «він характеризує матеріалістичне розуміння історії тим, що воно пояснює «свідомість людей з їх буття, замість того, щоб пояснити, як це робили досі, їх буття з їх свідомості»²².

Разом з тим у цих документах вказується, що не можна беззастережно вважати всі ідеї і теорії породженням економічного ладу суспільства. Ніколи Маркс і Енгельс не могли твердити, наприклад, що теорія Галілея, Кеплера або Ньютона виникла в головах людей під безпосереднім впливом зміни економічних факторів.

Харківські соціал-демократи критикували як суб'єктивних ідеалістів — волюнтаристів, так і вульгарних матеріалістів — фаталістів за їх неправильне, перекручене тлумачення ролі суб'єктивного фактора в житті суспільства. Вони говорили, що суспільна свідомість є породженням економічних умов життя, але вона є не пасивним, а активним елементом історичного процесу. Визнаючи закономірний характер розвитку суспільства, марксисти «не топлять» себе в історичній необхідності, вони чудово розуміють значення свідомих зусиль мас у досягненні перемоги соціалістичного ладу. Соціалізм є, з одного боку, «результатом свідомого акту людства, що завершує собою свідомий процес розвитку соціалістичних ідей, з другого, він являє собою останню ланку довгої несвідомої економічної еволюції. Ці два процеси, що необхідно передують соціалістичному ладу, не являють собою два самостійних і незалежних процеси; вони, навпаки, неминуче передбачають один одного. При цьому очевидно, що не свідомий процес розвитку соціалістичних ідей викликає несвідому економічну еволюцію, а навпаки, несвідомі еволюція викликає цей свідомий процес»²³.

Харківські соціал-демократи твердили, що на відміну від усіх попередніх суспільств соціалізм розкриває гігантські простори для свідомого управління суспільним життям. Розвиток кріпосництва і капіталізму відбувається стихійно, бо люди поставлені в такі умови, що вони безсилі свідомо впливати на економічні процеси. «Не свідомо до цього часу людство обезлюджувало села і розвивало міське життя; не плодом свідомих актів його стала зміна форм кооперації, заміна простої кооперації мануфактурою, мануфактури фабрикою; не свідомо воно розвинуло поділ праці і концентрувало виробництво; не свідомо

²² «Былое», 1924, № 23, стор. 115.

²³ Там же, стор. 112.

мо самостійних ремісників перетворювало у найманих робітників, і в жертву експлуатації відривали жінок і дітей»²⁴.

Посилаючись на Маркса і Енгельса, харківські соціал-демократи доводили незмірне зростання ролі свідомості в соціалістичному суспільстві, де на зміну стихійному розвитку суспільства має прийти свідоме управління всім життям суспільства. Вони зазначали, що стихійність розвитку життя в умовах капіталізму різко відрізняє його від «життя майбутнього соціалістичного суспільства, вступаючи в яке, людство, за красивим висловом Енгельса, перейде з «царства необхідності в царство свободи»²⁵.

Закономірний характер історичного процесу, як відомо, не виключає, а, навпаки, передбачає випадковість як форму прояву необхідності. І харківські соціал-демократи не заперечували випадковостей, вони в своїх документах говорили: «ми наполягаємо тільки на тому, що історичний процес завжди має певний напрям, який пробивається крізь різні випадковості, і що для періоду, який ми переживаємо, цей напрям визначається економічним елементом, що несвідомо змінюється»²⁶. Та, не звертаючи уваги на ці заяви, народники все-таки вперто твердили, що нібито марксистки заперечують випадковості.

Критикуючи суб'єктивну соціологію народників, харківські соціал-демократи доводили, що не особа, а маси — головна рушійна сила історії. Будь-яка особа, в тому числі і видатна, неспроможна змінити сама об'єктивний хід історії, конструювати суспільство за своїм довільним бажанням. Але та сама особа, усвідомивши закономірну еволюцію суспільства, може «в даному випадку тільки прискорити процес або полегшити його болісність...»²⁷ Тому марксизм не заперечує величезної ролі в житті суспільства видатних осіб, героїв. «Всяка класова боротьба передбачає наявність героїв і юрби, і через те систематичну появу героїв, що ведуть за собою юрбу, не можна не визнати постійним фактом історичного процесу; але саме тому, що це постійний фактор, визнання його ні в якому разі не може похитнути теорію економічного матеріалізму (тобто історичного матеріалізму. — Г. Є.). Воно могло б похитнути її тільки ціною руйнування розуміння історії, як процесу, при якому історія була б розбита на ряд випадкових подій, що не впливають одна з одною»²⁸.

Народники, як суб'єктивні ідеалісти, робили осіб, що випадково з'являлися на суспільній арені, творцями історії. Марксистки писали, що одні герої ведуть за собою юрбу не тільки

²⁴ «Былое», 1924, № 23, стор. 112.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, стор. 119.

²⁷ Там же, стор. 110.

²⁸ Там же, стор. 119.

завдяки індивідуальним своїм особливостям, а й тому, що їх переконання знаходять відгук у свідомості цієї юрби, а інші захоплюють юрбу тільки тому, що мають властивість гіпнотизувати її, тобто придушувати її волю й свідомість. Імена цих героїв можуть «записуватися в історію», а проте «рухи, ними спричинювані, так само не можуть змінювати скільки-небудь істотного напрямку історичного процесу, як не можуть змінювати його епідемічні хвороби, що широко лютують, періодично виникаючи на ґрунті тих же ненормальних економічних умов»²⁹. Харківські соціал-демократи говорили, що не герої, а самі маси покликані вирішити долю абсолютизму і капіталізму в Росії. В процесі наростання визвольного руху «виникає союз між робітничим пролетаріатом, що розвинувся, і селянством, яке розорилося, під ударами яких і падає капіталізм»³⁰.

Визнання марксистами історичної неминучості розвитку капіталізму, ліквідації залишків кріпосництва в Росії не є їх суб'єктивним прагненням «виварити» мужика в фабричному котлі», а є строго науковим відображенням тих об'єктивних процесів у житті суспільства, які розвиваються незалежно від свідомості й волі людей. Звичайно, капіталізм несе страшні муки для мільйонів людей та масове розорення селянства. Так, харківські соціал-демократи пишуть Михайловському, який змушує марксистів у тому, що вони намагаються використати злигодні як знаряддя здійснення своїх соціалістичних ідеалів: «Так, ми насмілюємось твердити, що знання історії неминуче приводить до того сумного висновку, що досить значне нагромадження злиднів і страждань часто виявляється абсолютно необхідним для того, щоб могло статися якесь істотне поліпшення в становищі тих, хто перебуває у злиднях»³¹. «Ми, будучи противниками капіталізму, бачимо його історичну неминучість як особливої стадії в русі історії. Його розвиток дасть позитивні результати. Що є цими благодійними результатами з точки зору марксизму? Соціалістичний ідеал у більш далекому майбутньому і необхідна попередня умова повалення абсолютизму в найближчому»³².

Харківські соціал-демократи далі писали, що матеріалістичне розуміння історії — це не вигадка, не безпідставні конструкції людського розуму, «а результат глибокого вивчення життя суспільства, науковий підсумок, який вінчає собою цілий Монблан фактичного матеріалу»³³.

Всі листи молодих марксистів Михайловському яскраво показують ґрунтовність їх знання марксистської філософії і праг-

²⁹ «Былое», 1924, № 23, стор. 120.

³⁰ Там же, стор. 122.

³¹ Там же, стор. 109.

³² Там же, стор. 111.

³³ Там же, стор. 124.

нення застосувати її положення до пояснення російської дійсності. Однак марксистська філософія в ті часи була ще надбанням невеликої групи революційної молоді, не зв'язаної безпосередньо з робітничим рухом.

Величезне завдання у з'єднанні робітничого руху з науковим соціалізмом виконав В. І. Ленін. Його геніальні твори відкрили епоху широкої пропаганди в масах марксизму. Створений під керівництвом Леніна петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» на практиці поклав початок з'єднанню марксизму з робітничим рухом. За його прикладом були організовані «Союзи боротьби» і на Україні. Це був другий період в історії російської соціал-демократії, коли вона виступила як суспільний рух, як політична партія. Ленін писав, що боротьба примусила соціал-демократів «вчитися, читати нелегальні твори всяких напрямів, займатися посилено питаннями легального народництва. Виховані на цій боротьбі соціал-демократи йшли в робітничий рух, «ні на хвилину» не забуваючи ні про теорію марксизму, яка осяяла їх яскравим світлом, ні про завдання повалення самодержавства»³⁴.

Саме в той період Ленін написав «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве». Ці твори знаменували початок нового етапу в розвитку марксизму, збагачення його новими положеннями і висновками. Вони показали, що в революційному русі з'явився видатний діяч, глибокий теоретик, який творчо розвиває всі складові частини вчення Маркса.

Боротьбу проти ідеології народників, розпочату К. Марксом і Ф. Енгельсом і продовжену групою «Визволення праці» та марксистськими гуртками, В. І. Ленін завершив повним ідейним розгромом народництва. Відомо, що народники, втративши свій революційний демократизм, перетворилися в ідеологів куркульства і випрошували мізерні подачки у реакційного російського царизму. Вони були ворогами марксизму і революційного руху. В праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Ленін, творчо застосовуючи марксизм до пояснення суспільних відносин в Росії, розвинув далі діалектичний і історичний матеріалізм, піддав нищівній критиці філософську еkleктику й софістику народників, викрив антинауковий, реакційний характер їх суб'єктивно-ідеалістичного методу в соціології як різновиду позитивістської філософії. Це разом з тим завдало нищівного удару й по ідеології націоналістичних лідерів українських «громад», які в основному поділяли погляди ліберальних народників.

³⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 467.

У боротьбі проти ідеалізму і метафізики народників В. І. Ленін відстоює і розвиває діалектичний матеріалізм. Ліберальні народники та їх ідеологи перекручували філософію марксизму, видавали матеріалістичну діалектику за ідеалістичну діалектику Гегеля, доводячи, нібито погляди Маркса ґрунтуються на вірі в незаперечність гегелівської тріадичної схеми розвитку. В. І. Ленін переконливо довів цілковиту неспроможність цих тверджень народників і показав корінну протилежність філософії марксизму та ідеалістичної філософії Гегеля. Ленін вчив, що всі положення діалектичного матеріалізму являють собою не результат довільної творчості людського розуму, а глибоке відображення об'єктивних законів розвитку світу. Ленін писав, що Маркс ніколи й не помишляв про те, щоб щось «довести» гегелівськими тріадами, а єдиним критерієм теорії завжди вважав відповідність її дійсності. Ленін вказує, що ще в рецензії магістра Харківського університету І. І. Кауфмана на перше російське видання «Капіталу» було розкрито суть методу Маркса. «Для Маркса важливе одно — говориться там: а саме — знайти закон тих явищ, які він досліджує, і притому надто важливий для нього закон зміни, розвитку цих явищ, переходу їх з однієї форми в іншу, з одного порядку суспільних відносин в інший»³⁵. Маркс, як зазначає Ленін, наводить цей уривок із рецензії Кауфмана у «Післямові» до другого видання «Капіталу», щоб ясніше викласти свій метод і відвести обвинувачення у «гегелівській софістичності» його з боку німецьких рецензентів.

Метод Маркса прямо протилежний методові Гегеля. «За Гегелем, — пише В. І. Ленін, — розвиток ідеї, за діалектичними законами тріади, визначає собою розвиток дійсності. Тільки в цьому випадку, розуміється, і можна говорити про значення тріад, про незаперечність діалектичного процесу. По-моєму — навпаки — каже Маркс: «ідеальне є тільки відбиття матеріального»³⁶. Діалектичний матеріалізм заперечує ідеалізм і суб'єктивізм. Діалектичний метод Маркса за своєю природою ворожий догматизму і метафізиці. На матеріалістичному розумінні історії Ленін блискуче розкрив суть діалектичного матеріалізму як науки. «Діалектичним методом — на протилежність метафізичному, — пише В. І. Ленін, — Маркс і Енгельс називали не що інше, як науковий метод в соціології, який полягає в тому, що суспільство розглядається як живий організм, який перебуває у постійному розвитку (а не як щось механічно зчеплене і що допускає через це всякі довільні комбінації окремих суспільних елементів), і для вивчення якого потрібен об'єктивний аналіз виробничих відносин, що утворюють дану суспільну

³⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 143.

³⁶ Там же, стор. 144.

формацію, дослідження законів її функціонування й розвитку»³⁷.

Праця В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» незмірно поглибила уявлення марксистів про єдність діалектичного матеріалізму і матеріалістичного розуміння історії, значення марксистської філософії для визвольного руху.

В. І. Ленін блискуче розкрив суть революційного перевороту, здійсненого Марксом у галузі філософії й суспільної науки, показав, що величезна заслуга Маркса перед людством полягає насамперед у тому, що він підніс соціологію на ступінь науки, відкрив об'єктивні закони історичного процесу, дав глибоке наукове обґрунтування ролі і значення матеріальних умов у житті суспільства. «Як Дарвін, — писав Ленін, — поклав край поглядіві на види тварин і рослин, як на нічим не зв'язані, випадкові, «богом створені» й незмінні, і вперше поставив біологію на цілком науковий ґрунт, встановивши змінність видів і наступність між ними, — так і Маркс поклав край поглядіві на суспільство, як на механічний агрегат індивідів, що допускає всякі зміни з волі начальства (або, все одно, з волі громадянства й уряду), виникає й змінюється випадково, і вперше поставив соціологію на науковий ґрунт, встановивши поняття суспільно-економічної формації, як сукупності даних виробничих відносин, встановивши, що розвиток таких формацій є природно-історичний процес»³⁸.

Підаючи нищівній критиці ідеалістичні твердження народників про суспільство взагалі, Ленін розвинув марксистське вчення про суспільно-економічні формації, про закономірності їх виникнення, розвитку і переходу в іншу, вищу формацію, підкресливши, що Маркс у «Капіталі» з граничною глибиною і ясністю виклав закони виникнення й загибелі капіталістичної суспільно-економічної формації.

Величезне значення матеріалістичного розуміння історії полягає в тому, що воно вперше поділило всю сукупність суспільних відносин на матеріальні та ідеологічні. «Останні, — писав В. І. Ленін, — являють собою лише надбудову над першими, що складаються поза волею і свідомістю людини, як (результат) форма діяльності людини, спрямованої на підтримання її існування»³⁹. Це дало ключ до правильного розуміння суті політичних, юридичних, філософських і релігійних поглядів, політичних, правових та ідеологічних установ і організацій, їх місця і значення в усій системі суспільних відносин. З'ясування ролі і значення виробничих відносин у житті суспільства і дало можливість створити справжню науку про суспільство, показати

³⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 142.

³⁸ Там же, стор. 120.

³⁹ Там же, стор. 128—129.

розвиток конкретної суспільно-економічної формації і її перехід в іншу, вищу як природно-історичний процес. Ленін, критикуючи народників, вказував, що визнання марксистами матеріального виробництва основою всього життя суспільства не означає зведення всієї різноманітності історичного процесу до розвитку економіки. Марксист «були першими соціалістами, які висунули питання про необхідність аналізу не самої економічної, а всіх сторін суспільного життя...»⁴⁰. Тільки вони вперше розкрили дуже складний механізм суспільних відносин, показали їх в русі і розвитку.

На фактичному матеріалі Росії Ленін показав, що розвиток капіталістичних відносин у нашій країні не випадкове, а законне явище. Народники ж твердили, що марксист говорять про капіталістичний розвиток Росії ніби тільки тому, що подібний розвиток, мовляв, має місце в країнах Західної Європи. Ленін блискуче викрив всю безглуздість цих обвинувачень. «Ні один марксист ніде й ніколи, — писав він, — не аргументував таким чином, що в Росії «мусить бути» капіталізм, «тому що» він був на Заході і т. д. Ні один марксист ніколи не бачив у теорії Маркса... чогось більшого, ніж пояснення такої-то суспільно-економічної формації... Ніколи ні один марксист не будував своїх соціал-демократичних поглядів на чому-небудь іншому, як на відповідності її (теорії. — Г. Є.) з дійсністю і з історією даних, тобто російських, суспільно-економічних відносин, та й не міг будувати, тому що ця вимога до теорії цілком ясно й певно проголосив і поклав як наріжний камінь усього вчення сам засновник «марксизму» Маркс»⁴¹.

У працях «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве» та «Розвиток капіталізму в Росії» Ленін блискуче показав, що Росія стала на шлях капіталізму в силу об'єктивного ходу історії. У відповідь на обвинувачення народниками російських марксистів у тому, що вони нібито бажать «вिवарити кожного мужика у фабричному котлі», Ленін довів, що справа не в «бажанні», а в ході суспільно-економічного розвитку Росії. Ще у своїй першій праці «Нові господарські рухи в селянському житті» він на конкретному соціально-економічному матеріалі показав, що Росія, в тому числі й Україна, незалежно від суб'єктивних прагнень народників, стала на шлях капіталістичного розвитку. Ленінська критика соціологічних поглядів народників на селянство озброїла соціал-демократів України в їх боротьбі проти лідерів «громад», які теж заперечували розвиток капіталізму на Україні, ідеалізували залишки патріархальних відносин на селі.

⁴⁰ В. І. Ленін, Твори т. 1, стор. 139.

⁴¹ Там же, стор. 168.

На основі своєї суб'єктивної соціології народники висували різні проекти організації суспільного життя, які розбігалися з об'єктивним ходом історії і відвертали народні маси від боротьби за революційні зміни суспільних відносин на принципах демократії і соціалізму. В 90-х роках вони підняли страшенний літературний галас навколо артільних починань у Херсонській губернії М. В. Левицького, заявляючи, що навіть «Маркс від душі плескав би цим починанням». Насправді ж стаття Левицького «Про деякі питання, що стосуються народного життя», надрукована в «Русских ведомостях», являла собою зразок народницького прожектерства та ідеалізації патріархальних відносин на селі, які віджили або відживали. З приводу цієї статті Ленін писав: «Манілов сидить у кожному народникові. Зневага до реальних умов дійсності і дійсної економічної еволюції, небажання розбирати реальні інтереси окремих класів російського суспільства в їх взаємовідношенні, звичка згорі судити й рядити про «потреби» і «долю» вітчизни, чванство тими жалюгідними залишками середньовічних спілок, що є в російських общинах та артілях, в зв'язку із зневажливим ставленням до незрівнянно більш розвинених спілок, властивих більш розвиненому капіталізмові, — всі ці риси ви знайдете в тій чи іншій мірі в кожному з народників»⁴².

Характеризуючи розвиток капіталізму в Росії та викриваючи реакційні міркування народників про особливий, «народний», уклад життя нашого селянства, Ленін у праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» писав: «Російські соціал-демократи зривають з нашого села уявні квіти, що прикрашають його, воюють проти ідеалізації і фантазій... не для того, щоб маса селянства залишалась у стані теперішнього пригноблення, вимирання і поневолення, а для того, щоб пролетаріат зрозумів, які ті кайдани, що сковують всюди трудящого, зрозумів, як куються ці кайдани, і зумів повстати проти них, щоб скинути їх і простягти руку за справжньою квіткою»⁴³.

Народники заперечували історичний характер націй, їх соціально-економічну природу. Для них нація — це не суспільна, а природна категорія. На тих самих позиціях стояли і ліберально-націоналістичні лідери «громад». «Нація, — писав В. Антонович, — це група людей, рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом. В оцій близькості і ріднині треба спостерігати дві речі: одну — ті особності та відміни, якими сама природа наділила людей, з якими чоловік починає життя своє, як з природженими, з своїм власним; другу — се ті особності, що з'явилися і виростили на ґрунті

⁴² В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 284.

⁴³ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 209.

перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням»⁴⁴.

На противагу народницькій і ліберально-націоналістичній характеристиці буржуазної нації як вічної і природної категорії, що являє собою продовження і розвиток родових зв'язків, Ленін показав, що буржуазна нація є категорія історична, яка виникла в епоху розкладу феодалізму і формування капіталізму. Злиття населення в нації «викликане було, — пише В. І. Ленін, — не родовими зв'язками, вельмишановний п. Михайловський, і навіть не їх продовженням і узагальненням: його викликав обмін між областями, що посилювався, поступово ростущий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок. Через те що керівниками й господарями цього процесу були капіталісти-купці, то створення цих національних зв'язків було не чим іншим як створенням зв'язків буржуазних»⁴⁵.

На конкретних фактах історії Ленін показав наявність протилежних класів у буржуазних націях, появу і розвиток пролетаріату і буржуазії в Росії, в тому числі й на Україні. Тим самим він викрив і брехливі «теорії» українських буржуазних націоналістів про чисто селянський соціальний склад української буржуазної нації.

У праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» матеріалістичне розуміння історії розкрило справжню діалектику взаємозв'язку об'єктивних законів суспільного розвитку і свідомої діяльності людей, співвідношення мас і особи в історії. Ленін розвинув марксистське вчення про роль особи і народних мас в історичному процесі, показав, що маси є справжніми творцями історії, розкрив роль усіх класів тодішньої Росії в житті суспільства.

На противагу народницьким твердженням про селянство як головну силу соціальної революції і соціалістичної перебудови всього життя країни Ленін довів, що з розвитком капіталізму розвивається й пролетаріат — могильщик буржуазного суспільства. Пролетаріат, як найпередовіша суспільна сила, покликаний перебудувати все життя суспільства на демократичних і соціалістичних началах. Великий вождь пролетаріату дав глибоке обґрунтування марксистському положенню про авангардну роль російського робітничого класу у визвольному русі народів Росії. Разом з тим він розкрив і ті величезні революційні можливості, які були закладені в трудяшому селянстві, вперше висунув ідею створення союзу робітничого класу з селянством, як головної сили повалення влади царизму, поміщиків і капіталістів. Праця В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони.

⁴⁴ В. Антонович, Твори, т. 1, К., 1932, стор. 197.

⁴⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 132.

воюють проти соціал-демократів?» поклала початок формуванню ленінізму як вищого ступеня у розвиткові марксизму.

Знаменита ленінська праця «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» викрила ліберальних народників і ліберально-націоналістичні «громади», що примикали до них, як ворогів визвольного руху, розчистила шлях для великого поширення марксизму в Росії, в тому числі й на Україні. У цій праці В. І. Ленін визначив основне завдання російських марксистів — організувати з розрізнених марксистських гуртків єдину пролетарську партію.

Ленінські твори цього періоду відіграли величезну роль у поширенні марксизму і розвитку соціал-демократичного руху на Україні. Вони допомогли пролетарським революціонерам засвоїти марксистський світогляд, зрозуміти перспективи суспільного розвитку Росії і в її складі України, глибоко осмислити ті історичні завдання, які постали перед робітничим класом країни. Ці твори Леніна були добре відомі соціал-демократам України, на них виховувалося ціле покоління марксистів.

Книгу Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» привіз у Київ діяч петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» П. К. Запорожець. Він же передав по одному примірнику цієї книги в Білу Церкву і в село Тетіївку Богуславського повіту. Ленінські праці глибоко вивчали в Києві, Чернігові, Полтаві та інших містах, їх розмножували всілякими способами — на гектографіях, друкарських машинках, переписували від руки. Так, влітку 1894 р. група соціал-демократів у Борзенському повіті Чернігівської губернії, одержавши примірник одного з випусків книги «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» через петербурзького студента, передрукувала його на гектографі в кількості 100 примірників і потім переслала в Чернігів. Але в зв'язку з обшуками, які провадила тоді поліція серед молоді, що вчилася, більшу частину тиражу довелося знищити. Вдалося зберегти лише близько 25 примірників, частина яких була поширена в Чернігові та Києві. До 10 примірників було відправлено в Петербург. Про те, який великий вплив справила ця праця Леніна на марксистів України, говорить у своїх спогадах Н. К. Крупська: «Коли, у 1896 році, я була в Полтаві, П. П. Румянцев, який був за тих часів активним соціал-демократом і тільки що вийшов з тюрми, характеризував «Друзі народу» як найкраще, найбільш сильне і повне формулювання точки зору революційної соціал-демократії»⁴⁶.

Соціал-демократичні гуртки і групи України, озброєні ленінськими ідеями, в 90-х роках вели активну боротьбу проти народників і націоналістичних лідерів «громад». Гострий ха-

⁴⁶ «Спогади про В. І. Леніна», т. 1, К., 1956, стор. 71.

рактер мала в цей час боротьба київських марксистів, очолюваних Ю. Д. Мельниковим, з народниками і «громадівцями» в питанні про шляхи економічного розвитку країни, про історичну долю общин, про роль пролетаріату і селянства у визвольному русі.

В цей же період дискусії між марксистами і народниками також мали місце в Катеринославі, Миколаєві, Харкові, Полтаві та інших містах. Велику роль у поширенні марксизму та в розгромі народництва відіграли такі видатні соратники Леніна, як І. Бабушкін та О. Лалаянц. У боротьбі з ідеологією народництва вирости й загартувалися ряди революційної соціал-демократії на Україні, підвищився її ідейний рівень.

Соціал-демократи на Україні з позицій матеріалістичного розуміння історії розв'язували проблеми суспільного розвитку Росії і ролі в ньому різних класів. «Не добрі побажання людей, — говорив керівник київських соціал-демократів Ю. Мельников, — а прогрес у розвитку знярядь праці кінець кінцем визначає історичний прогрес. З цього саме і виходять марксисти, висуваючи програму соціалістичної перебудови суспільства»⁴⁷. В боротьбі з народниками ще більш поглибилось їх розуміння вирішальної ролі народних мас у русі всього історичного процесу. «Теорію героїзму» критико-мислячих осіб, — писав А. В. Луначарський, — ...ми вже здали в архів минулого. Замість неї наші голови полонила теорія маси — єдиного рушія історії. Аналізуючи ж поняття останньої з допомогою матеріалістичного критерію історії, ми приходимо до поняття класу, як могутньої підойми соціалістичного розвитку»⁴⁸.

Соціал-демократи керувалися цими положеннями у своїй практичній діяльності, роблячи перші кроки до встановлення зв'язків із масами, і в першу чергу — з робітниками. Вони несли марксистське слово в середовище трудящих. Активний діяч соціал-демократичної групи в Києві того часу Б. Л. Ейдельман писав про те, що «йшли заняття з робітничими гуртками, а потім невдовзі було створено школу-майстерню Мельникова»⁴⁹, яка відіграла значну роль у пропаганді марксизму.

На ґрунті розвитку пролетарського руху марксизм почав набувати великого поширення в країні. Після розгрому народництва він став наймогутнішою ідейною течією у визвольному русі країни. Масовий робітничий рух став міцною базою для створення пролетарської партії, партії нового типу. В цій критичній обстановці буржуазія за всяку ціну намагалася використати марксизм і робітничий рух у своїх цілях. Ідеологи ліберальної буржуазії почали вбиратися в марксистські шати, ви-

⁴⁷ А. Дейч, За полвека, М., 1926, стор. 11.

⁴⁸ «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 124.

⁴⁹ Журн. «Каторга и ссылка», 1927, № 5—6, стор. 71.

холощувати революційний зміст з учення Маркса, пристосовуючи його до смаків і запитів буржуазії. З'явився так званий «легальний марксизм».

На Україні не було якогось чисто національного українського «легального марксизму». Російські та українські ліберальні інтелігенти тут виступали спільно, єдиним фронтом, намагаючись під прапором марксизму перетворити самий же марксизм у «невинне», прийнятне для буржуазії, вчення. В Києві широко розгорнули пропаганду ідей «легального марксизму» М. Бердяєв, М. Водозов, Б. Кістяковський та ін. Крім того, в Києві, Харкові, Одесі та Миколаєві в 90-х роках існували гуртки «легальних марксистів» — струвістів, які склалися із представників ліберальної інтелігенції. Так, в одному з партійних документів того часу про соціал-демократичний рух у Києві говорилося, що «на відміну від гуртків «плехановців» у Києві існував гурток «струвістів», який був проти втручання інтелігенції в класову боротьбу пролетаріату, щоб надати їй політичного характеру»⁵⁰.

Викриваючи класову суть «легального марксизму», Ленін писав, що його ідеологи намагаються «взяти з марксизму все, що прийнятне для ліберальної буржуазії, аж до боротьби за реформи, аж до класової боротьби (без диктатури пролетаріату), аж до «загального» визнання «соціалістичних ідеалів» і зміни капіталізму «новим ладом», і відкинути «тільки» живу душу марксизму, «тільки» його революційність»⁵¹.

В галузі філософії «легальні марксистки» чимало потрудилися над тим, щоб підмінити діалектичний та історичний матеріалізм реакційним неокантіанством. В жодній іншій галузі вони так відверто не висловлювали своїх незгод із Марксом, як у філософії. Ніде заперечення ними матеріалізму і поворот до ідеалізму не відбувався у такій великій мірі, як у галузі філософії. В 1894 р. ідейний натхненник «легального марксизму» П. Струве видав книгу «Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России», спрямовану проти ідеології й політики марксизму. Вбираючись у марксистську тогу, Струве виступив насамперед проти світогляду революційної соціал-демократії. У своїй книзі він твердив, нібито «чисто філософське обґрунтування цього вчення (тобто марксизму. — Г. Є.) ще не дано». Струве пропонував поєднати соціологічні погляди марксизму з реакційною філософією неокантіанства. Інший «легальний марксист» — Богдан Кістяковський заявляв, що «перевага» неокантіанства порівняно з філософією марксизму полягає в тому, що воно показує умови «здійснення наших ідеалів не

⁵⁰ Партархів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 228, оп. IV, од. зб. 29772, арк. 25.

⁵¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 189.

тому, що вони можливі, а тому, що здійснювати їх владно вимагає від нас і від усіх, хто нас оточує, усвідомлений нами обов'язок»⁵².

Всі «легальні марксистки» завзято здійснювали реакційний буржуазний лозунг у філософії «назад, до Канта!», «назад, до ідеалізму від матеріалізму!». У статті, присвяченій 75-річчю з дня народження Ф. Лассаля, Струве, кинувши лозунг «назад, до Лассаля!», писав: «Це означає в певному розумінні: назад до Гегеля... *Фіхте*. Але назад не до їх діалектики, яку можна ставити «догори ногами», яку можна гнути і на матеріалістичний, і на ідеалістичний лад, а до їх строгої і непохитної ідеалістичної суті»⁵³. Похід «легальних марксистів» проти філософії марксизму зводився до того, щоб замінити матеріалізм ідеалізмом, а матеріалістичну діалектику вульгарною теорією «еволюції».

У «Критических заметках к вопросу об экономическом развитии России» Струве, виступаючи проти корінного положення марксистського філософського матеріалізму про первинність матерії і вторинність свідомості, писав: «Всі логічні норми впливають з формальної єдності свідомості не одного, а всіх людей, що перебувають між собою в духовному спілкуванні. Ці необхідні і загальні форми розумної роботи і становлять трансцендентальну свідомість...»⁵⁴. Струве проповідував неокантіанське положення про те, що суб'єкт вносить закономірний порядок в об'єктивний світ. По-ідеалістичному розв'язували основне питання в філософії також Булгаков, Бердяєв і Туган-Барановський. На цих самих позиціях стояв і Богдан Кистяковський, який прослухав курс філософії у Зіммеля в Берлінському університеті, а також у Віндельбанда в Страсбурзі. У статті «Категория необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений» він писав, що «реальна тільки свідомість, яка наводить порядок у навколишньому»⁵⁵.

Філософські погляди «легальних марксистів» на Україні, їх ставлення до ідеології пролетаріату найбільш відкрито виклав М. М. Лежнев у своїй брошурі «Маркс і Кант (Критико-філософська паралель)». Ця брошура керівника Миколаївського гуртка «легальних марксистів» показує їх як ворогів діалектичного та історичного матеріалізму, проповідників кантіанства. Не гребуючи нічим, щоб перекрутити філософію марксизму, Лежнев зображає Маркса і Енгельса як учнів і послідовників Канта, заперечує той величезний переворот, що його здійснили основоположники наукового комунізму у філософії.

⁵² «Проблемы идеализма», М., 1902, стор. 393.

⁵³ Журн. «Мир божий», 1900, № 11, стор. 299.

⁵⁴ П. Струве, Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России, СПб., 1894, стор. 65.

⁵⁵ Журн. «Жизнь», 1900, май, стор. 74.

Відомо, що величезна заслуга Маркса і Енгельса перед історією людства полягає в тому, що вони вперше стали розглядати пізнання в його діалектичному зв'язку із практикою. На протилежність цьому Лежнев твердив, що вчення про пізнання як про істотну частину практичної діяльності людини було задовго до Маркса розвинуте Кантом в його положеннях про апіорії. «Кантівські апіорії в теорії пізнання — це розум і чуттєвість, — пише Лежнев, — це сама людина, діяльна в процесі пізнання. І апіорне пізнання є просто пізнавальна здатність людини, є пізнання, що розглядається чисто по-марксистському (вірніше було б сказати: Марксом по-кантівському), як діяльність чуттєво-практична. Тому Кант говорить про апіорії, апіорне пізнання предметів, як предметів чуттів, в тому ж самому тоні, аксіоматичної достовірності і самоочевидності, в якому Маркс на місці «чуттєвого переконання» просто уявляє «чуттєвість, практичну, людсько-чуттєву діяльність»⁵⁶.

Обстоюючи кантівський суб'єктивізм і апіоризм, Лежнев намагається спростувати вчення діалектичного матеріалізму про те, що в процесі пізнання «річ в собі» стає «річчю для нас», прагне похитнути віру в людину, в її здатність пізнати закони об'єктивного світу. На його думку, особа диктує свої закони світу і пізнає апіорі у речах те, що в них вкладено. Лежнев виступає завзятим противником матеріалістичної теорії відображення, відриває свідомість від матерії, відчуття від предмета відчуття. Положення діалектичного матеріалізму про те, що наше мислення за своєю природою здатне вичерпно пізнавати об'єктивний світ, але в силу історичних умов, що обмежують наші можливості, ми практично цього досягти не можемо, Лежнев тлумачить як прояв кантівського агностицизму.

Неокантіанський похід «легальних марксистів» проти філософії марксизму цілком збігався з походом реакційних професорів проти передової філософської і наукової думки. В Києві з лекціями проти марксизму, з пропагандою неокантіанства виступив професор Д. Богдашевський. Стенограми цих лекцій у 1898 р. вийшли окремою книгою під назвою «Філософія Канта». Богдашевський, надто занепокоений поширенням матеріалізму, особливо серед студентської молоді, звертався до масового читача із закликком вникнути в смисл філософії Канта, знайти в ній відповіді на ті проблеми, які поставило суспільне життя. Він писав, що кожний повинен пам'ятати, що «від Канта повинно відправлятися і понині всяке філософське вчення, яке претендує на те, щоб бути істотним і ґрунтовним, хоч би відправною точкою і була сувора критика кантівських положень»⁵⁷.

⁵⁶ М. Лежнев, Маркс и Кант, Николаев, 1900, стор. 8.

⁵⁷ Д. Богдашевский, Философия Канта, К., 1898, стор. 9.

У цей же період у Харкові з своїми лекціями і статтями виступив І. Тихомиров — запеклий противник матеріалізму і проповідник неокантіанства. Переможний рух матеріалізму в Росії, початок якому поклали Белінський, Герцен, Чернишевський, Добролюбов, він пояснює «незаконним союзом матеріалізму з природознавством»⁵⁸. Звідси, мовляв, досить лише похитнути цей союз, і будова матеріалізму буде зруйнована, на її місці стане неокантіанство, як єдина «раціональна філософія».

Наприкінці 90-х років XIX ст. та на початку XX ст. одним із найлютіших ворогів матеріалізму взагалі, діалектичного матеріалізму зокрема, був Г. Челпанов, професор Київського університету і Вищих жіночих курсів. Визнаючи неминучість і прогресивність розвитку капіталізму, Челпанов був противником революційних методів боротьби із залишками феодалізму в Росії і вважав, що імущі класи на чолі з інтелігенцією при розумній політиці уряду становлять єдину силу, здатну забезпечити прогрес країни. Політичний ліберал Челпанов намагався обґрунтувати цю програму за допомогою механічної суміші лейбніціанства і неокантіанства. В 1896—1898 рр. у Києві Челпанов прочитав два цикли публічних лекцій — «Спростування матеріалізму» і «Проти історичного матеріалізму». Його виступи були прямою реакцією на поширення матеріалістичної філософії і, зокрема, на захоплення студентської молоді філософією марксизму:

Зростаючий інтерес передової інтелігенції до матеріалістичної філософії, історичного матеріалізму, теорії Дарвіна, математичних досліджень Лобачевського, до книги Сеченова «О рефлексах головного мозга» і праць Тімірязєва ідеаліст Челпанов пояснював не тим, що в них дається правильне розв'язання корінних питань філософії і науки, а зростаючим інтересом інтелігенції до філософії взагалі. Правда, трохи пізніше він змушений був все ж таки визнати, що великий інтерес до новітніх відкриттів у галузі природознавства пов'язаний з тим, що вони підтверджують «деякі» положення матеріалістичної філософії. Праці Тімірязєва Челпанов розцінював як «відкритий виступ проти ідеалізму», на захист матеріалістичного розуміння світу. «Проф. Тімірязєв, — писав Челпанов, — виступив проти неовіталізму тому, що боявся, що з воцарінням неовіталізму настане кінець... механістичного (тобто матеріалістичного. — Г. Є.) світогляду»⁵⁹. Вдаючись до улюблених методів буржуазної критики марксизму, він видавав вульгарний, механістичний матеріалізм за матеріалізм діалектичний.

⁵⁸ Див.: І. Тихомиров, Проблема и метод кантовской критики познания, Харьков, 1899, стор. 54.

⁵⁹ Г. Челпанов, Введение в философию, К., 1902, стор. 12.

В обстановці широкої проповіді неокантіанства та інших реакційних філософських поглядів революційна соціал-демократія на чолі з В. І. Леніним послідовно захищала матеріалістичне розв'язання основного питання філософії, згідно з останніми досягненнями природознавства, і давала єдино правильне тлумачення питання про матерію і свідомість, про їх співвідношення. Це обґрунтування зводилося до доказу того, що матерія, природа, буття є об'єктивною реальністю, існуючою незалежно від свідомості не тільки індивідуума, але і всього людства, що свідомість є властивість тільки високоорганізованої матерії — мозку. Неоціненне значення в боротьбі проти ідеалізму за філософію марксизму відіграла в той період праця Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», що була широко відома на Україні в другій половині 90-х років. У ті часи важко було знайти соціал-демократа, який не читав би цього чудового твору, ідеями якого керувалися соціал-демократи у боротьбі проти ідеалізму і метафізики, у викритті ідеології і політики «легальних марксистів».

Глибока, не тільки ідейна і соціальна безодня розділяла справжніх марксистів і «легальних марксистів», справжніх пролетарських революціонерів і опортуністів як в Росії, так і в усьому міжнародному робітничому русі. В. І. Ленін вказував, що коли перші хочуть лишатися послідовними марксистами, розвиваючи основні положення марксизму відповідно до мінливих умов і до місцевих особливостей різних країн і розробляючи далі теорію діалектичного матеріалізму та політико-економічного вчення Маркса, то «легальні марксистисти» і ревізіоністи взагалі «відкидають деякі більш-менш істотні сторони вчення Маркса, стають, напр., у філософії не на сторону діалектичного матеріалізму, а на сторону неокантіанства, в політичній економії — на сторону тих, хто приписує деякі вчення Маркса «тенденційності» і т. п.»⁶⁰. Ці ленінські положення мали величезне значення в боротьбі за марксизм не тільки в Росії, а й в інших країнах.

В. І. Ленін послідовно розкриває реакційність філософських поглядів «легальних марксистів», показує неокантіанство як ідеологію ліберальної буржуазії і теоретичну основу опортунізму II Інтернаціоналу. В листі із заслання він говорить: «З приводу «запаморочливих відкриттів» російських учнів і їх неокантіанства я все більше і більше обурююсь»⁶¹. У листуванні з соціал-демократами Ленін вимагає рішучої боротьби з ревізією філософії марксизму, викриття неокантіанства «легальних марксистів». «Перечитав я... статті Струве і Б[улгако]ва в «Н[овом] Слові» і визнав, — писав він, — що з неокантіанством необ-

⁶⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 548.

⁶¹ В. І. Ленін, Твори, т. 34, стор. 19.

хідно поразуватися серйозніше»⁶². В боротьбі проти філософії «легальних марксистів» В. І. Ленін викриває і таких західноєвропейських проповідників неокантіанства, як Ланге, Штамлер, Зіммель і Бернштейн.

У цей період В. І. Ленін у працях «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве», «Фрідріх Енгельс», «Некритична критика» і ряді інших відстоює і розвиває далі діалектичний матеріалізм, показує всю безглуздість отождолення легальними марксистами філософії марксизму з філософією Гегеля. «Філософія Гегеля, — пише він, — говорила про розвиток духа і ідей, вона була *ідеалістичною*. З розвитку духа вона виводила розвиток природи, людини і людських, суспільних відносин. Маркс і Енгельс, вдержавши думку Гегеля про вічний процес розвитку, відкинули упереджений ідеалістичний погляд; звернувшись до життя, вони побачили, що не розвиток духа пояснює розвиток природи, а навпаки — дух слід пояснити з природи, матерії...»⁶³. Тому філософія марксизму, на відміну від ідеалізму, в тому числі й неокантіанства, вимагає глибокого аналізу самого життя, пізнання об'єктивних тенденцій розвитку суспільних відносин у Росії, бо тільки на цьому ґрунті можна виробити правильну стратегію і тактику передового класу. Ленін писав, що спроба дати відповідь на конкретні питання життя шляхом чисто логічних міркувань «є опошлення марксизму і цілковитий глум з діалектичного матеріалізму»⁶⁴.

«Легальні марксист», перекручуючи матеріалістичне розуміння історії в дусі «економічного матеріалізму» і неокантіанства, проповідували крайній фаталізм, приреченість шляхів руху людського суспільства, де немислима ніяка революційна, творча діяльність особи, класів, мас. Фальсифікуючи матеріалістичне розуміння історії, вони мали досить ясну політичну мету: довести «непотрібність» і «приреченість» революційного руху.

Струве, Бердяєв, Булгаков, Туган-Барановський, Кістяковський та їх послідовники в дусі буржуазних апологетів, перекручуючи вчення марксизму про класи і класову боротьбу, намагалися згладити, затушувати непримиренність класових антагонізмів. Своє ставлення до класів і класової боротьби Туган-Барановський досить ясно виклав у курсі лекцій з суспільних питань, які він читав для ліберальної інтелігенції в Полтаві. Більшість цих лекцій пізніше було опубліковано окремими статтями. Туган-Барановський — прихильник і проповідник буржуазної розподільної теорії класів — писав: «...Ми можемо визначити соціальний клас, як суспільну групу, члени якої пере-

⁶² «Ленинский сборник», IV, стор. 33.

⁶³ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 7.

⁶⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 12.

бувають в однаковому економічному становищі щодо суспільного процесу привласнення одними суспільними групами додаткової праці інших груп і внаслідок цього мають спільні економічні інтереси і спільних антагоністів у процесі суспільного господарства»⁶⁵. Історія антагоністичного суспільства, на їх думку, не являє собою історії класової боротьби. «Але ні тепер, ні раніше історія людського суспільства, — писав Туган-Барановський, — не була історією тільки боротьби класів, і протилежне твердження Маркса і Енгельса слід визнати величезною помилкою»⁶⁶.

«Легальні марксистки» грубо перекручували марксистське вчення про капіталізм і соціалізм, про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату. Вони свідомо затушовували пороки капіталізму і його історичну обмеженість, замазували його суперечності, не хотіли вірити в неминучість загибелі капіталізму і визнати торжество вищого суспільного ладу — соціалізму. «Легальні марксистки» висували пресловуту концепцію про мирне вродання капіталізму в соціалізм. «Деякі місця у Маркса, — писав Струве, — дають підставу думати, що Маркс уявляв собі перехід від капіталізму до нового суспільного ладу у вигляді різкого падіння, загибелі капіталізму під тягарем постійно зростаючих у ньому суперечностей... Така була точка зору Маркса в 40-х і 50-х роках. Згодом до неї було внесено важливий коректив у тому розумінні, що замість безодні, що відділяє капіталізм від ладу, який має його замінити, і теорія і практика повинні були визнати цілий ряд переходів»⁶⁷.

Для «легального марксистки» Лежнева поразка Паризької комунки стала незаперечним «доказом» того, що передбачення Маркса про неминучість революційного переходу від капіталізму до соціалізму історією не підтвердилося. «Тому, — заявляє Лежнев, — має рацію німецький соціал-демократ Бернштейн, який твердив про те, що капіталізм, мирно розвиваючись, досягає вищої організованості, при якій гармонуються інтереси буржуазії і пролетаріату, мирно розв'язуються всі соціальні питання»⁶⁸.

Соціалізм в розумінні «легальних марксистів» — це той самий капіталізм, тільки трохи удосконалений. Тому вони, як і сучасні праві соціалісти і ревізіоністи, виступали за «будівництво» соціалізму в рамках буржуазного суспільного і державного ладу. Створення кооперативів, кас взаємодопомоги і кредиту, за твердженням Туган-Барановського, вже є практичне здійснення соціалізму. «Муніципальний соціалізм, — писав

⁶⁵ Журн. «Мир божий», 1904, январь, стор. 69.

⁶⁶ Журн. «Мир божий», 1904, сентябрь, стор. 259.

⁶⁷ П. Струве, Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России, стор. 169.

⁶⁸ М. Лежнев, Маркс и Кант, стор. 83.

він, — зосередження в руках самоврядного муніципалітету різноманітних господарських підприємств, які ще недавно цілком належали до приватногосподарського підприємництва, є безпосередньою заміною в певній господарській галузі капіталістичної системи господарства господарством громадським»⁶⁹.

Буржуазна держава, що виражає диктатуру меншості — капіталістів над більшістю трудящого народу, виявляється тільки «органом порядку», що не протистоїть «соціалістичним прагненням трудящих класів», — твердили ці брехливі «друзі» робітників. Вони виступали проти головного у марксизмі — вчення про диктатуру пролетаріату. В статті Струве, вміщеній в архіві Брауна, говориться: «Я вже відзначив ту обставину, що коли соціальний розвиток здійснюється за формулою зростання суперечностей, то «суспільний переворот» необхідно повинен уявлятися у вигляді політичного перевороту. Але це уявлення, що лежить в основі відомого вчення про диктатуру пролетаріату, падає разом з діалектичним ходом розвитку»⁷⁰.

«Легальні марксистки» були захисниками і проповідниками буржуазного об'єктивізму в підході до оцінки соціальних подій, виступали лютими ворогами пролетарської партійності.

В боротьбі проти ідеалістичної соціології «легальних марксистів» В. І. Ленін відстоював і розвивав історичний матеріалізм. В його творах того часу червоною ниткою проходить положення про те, «що матеріалізм — єдино науковий метод соціології»⁷¹. Ленін з усією рішучістю відстоював і далі розвивав марксистське вчення про класи і класову боротьбу, про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату, викривав буржуазну суть реформістської «теорії» мирного вросання в соціалізм», показував внутрішню єдність марксистського матеріалізму з революційною програмою і тактикою пролетаріату. Він незаперечно довів, що дальший розвиток капіталізму в Росії неминуче супроводжуватиметься загостренням всієї сукупності суперечностей капіталізму, не затуханням класової боротьби, а її загостренням. «Вона може закінчитися лише переходом політичної влади до рук робітничого класу, передачею всієї землі, знарядь, фабрик, машин, рудників до рук усього суспільства для організації соціалістичного виробництва, при якому все вироблюване робітниками і всі поліпшення у виробництві повинні йти на користь самим трудящим»⁷². Ленін указував, що в боротьбі за соціалістичну перебудову всього життя суспільства найближчим завданням є повалення самодержавства і демократизація державного устрою Росії. Оскільки буржуазія з її державною машиною охороняє непорушність капіталістичної

⁶⁹ Журн. «Мир божий», 1906, май, стор. 195.

⁷⁰ Журн. «Мир божий», 1901, июнь, стор. 64.

⁷¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 380.

⁷² В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 77—78.

приватної власності, гноблення меншістю трудящої більшості, то «робітничому класові не лишиться іншого шляху для здійснення своєї мети, крім революції»⁷³, — писав Ленін.

Справжні марксистки всі проблеми суспільного життя вирішували з позицій пролетарської партійності, викривали брехливість ліберально-буржуазної «безпартійності». У праці «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве» Ленін дав блискучу характеристику пролетарської партійності марксистів в підході до оцінки соціальних подій, розкрив політичний зміст так званого «об'єктивізму» «легальних марксистів». Він писав, що буржуазний об'єктивізм — це найвитонченіша форма проникнення буржуазної ідеології в середовище робітничого класу.

«Об'єктивіст говорить про необхідність даного історичного процесу; матеріаліст констатує з точністю дану суспільно-економічну формацію і породжувані нею антагоністичні відносини. Об'єктивіст, доводячи необхідність даного ряду фактів, завжди ризикує збитися на точку зору апологета цих фактів; матеріаліст розкриває класові суперечності і тим самим визначає свою точку зору. Об'єктивіст говорить про «непереможні історичні тенденції»; матеріаліст говорить про той клас, який «завідує» даним економічним порядком, створюючи такі-то форми протидії інших класів. Таким чином, матеріаліст, з одного боку, послідовніший від об'єктивіста і глибше, повніше проводить свій об'єктивізм. Він не обмежується вказанням на необхідність процесу, а виявляє, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який саме клас визначає цю необхідність»⁷⁴.

Марксизм-ленінізм вимагає правильного наукового аналізу відносин класів і стану класової боротьби в країні і при оцінці всіх подій учить виходити з того, що тільки пролетаріату як класу належить основна роль у вирішенні долі Росії. Тому революціонер повинен розглядати всі суспільні явища з точки зору інтересів робітничого класу. Справжній, науковий об'єктивізм, що вимагає дослідження економічного розвитку капіталістичного суспільства у зв'язку з класовою боротьбою, неминуче приводить до визнання всесвітньо-історичної ролі пролетаріату. В. І. Ленін завжди підкреслював сувору класовість, партійність марксизму. «...Матеріалізм, — писав він, — включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»⁷⁵.

Боротьба з «легальним марксизмом» мала величезне значення з точки зору вироблення ідеології і політики робітничого класу, розвитку соціал-демократичного руху в Росії. Вона підго-

⁷³ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 247.

⁷⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 364.

⁷⁵ Там же.

тувала революційну соціал-демократію до боротьби проти «еконізму», меншовизму та інших опортуністичних течій в робітничому русі. Ленінські праці проти «легальних марксистів» озброювали соціал-демократичні організації Росії, в тому числі й України, в боротьбі з ворогами марксизму за створення бойової революційної партії робітничого класу. Перемога ленізму над «легальним марксизмом» яскраво виявилася у зростанні класових організацій робітників, та в посиленні прагнення до створення єдиної партії. Саме в цей період відбувся перший з'їзд РСДРП, на якому були представлені і соціал-демократичні організації України.

Марксистсько-ленінські ідеї про класи і класову боротьбу, про революцію і диктатуру пролетаріату були керівними ідеями всіх справжніх соціал-демократів. Так, у газеті «Вперед» київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» говорилося: «Щоб робітничий рух привів до перемоги робітничого класу, необхідно, щоб він поєднував боротьбу за скорочення робочого дня і збільшення заробітної плати, боротьбу економічну з боротьбою політичною, тобто боротьбою за свободу спілок, страйків і слова, за право брати участь в управлінні державою. Щоб робітники правильно розуміли свою справу, в них повинна бути виразна свідомість того, що уряд такий самий ворог робітничого класу, як і капіталісти»⁷⁶.

Соціал-демократія теоретично усвідомила, що шлях до соціалізму лежить через пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату, що найближчим завданням визвольного руху є повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки. Прикладом глибокого розуміння революційними соціал-демократами марксистсько-ленінського вчення про історичне значення ліквідації влади експлуататорських класів і встановлення диктатури пролетаріату є листівка Київського комітету РСДРП. В ній сказано: «З поваленням політичної держави експлуататорських класів проб'є остання година для всіх капіталістичних урядів і держав, на зміну яким пролетаріат установець соціалістичний порядок, і людство вперше узнає справжню свободу, братерство і рівність всіх і кожного. Але все це здобуде пролетаріат тільки в упертій і запеклій боротьбі з капіталістичним ладом, тільки при політичній диктатурі робітничого класу»⁷⁷. Визнання історичної неминучості соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату було пробним каменем, який відділяв справжніх марксистів від опортуністів і ревізіоністів.

Дальше поширення і утвердження на Україні, як і в усій країні, марксистсько-ленінської філософії було досягнуто в не-

⁷⁶ Журн. «Пролетарская революция», 1927, № 6 (65), стор. 268.

⁷⁷ «Революция 1905—1907 гг. на Украине», т. 1, стор. 88.

примиренній боротьбі з таким опортуністичним напрямом у рядах соціал-демократії, як «економізм». У другій половині 90-х років XIX ст. триває даліше піднесення робітничого руху в Росії. У промислових районах країни рік у рік зростає страйкова боротьба робітників. Ці страйки ще гостріше показали історичну необхідність з'єднання стихійного робітничого руху з науковим соціалізмом, ще настійніше поставили питання про створення бойової, революційної пролетарської партії. Бо тільки справді марксистська партія, озброєна передовою суспільною теорією, могла піднести виступи робітників до рівня політичної, класової боротьби, спрямувавши цю боротьбу на докорінну перебудову всього життя країни. Тому, писав Ленін, «головне завдання всіх російських соціалістів і всіх свідомих російських робітників зміцнити це злиття, укріпити і зорганізувати «Робітничу соціал-демократичну партію»⁷⁸.

Проте в рядах російських соціал-демократів були такі люди, які схилилися перед стихійним робітничим рухом, заперечували величезну роль свідомого фактора у визвольній боротьбі, виступали проти створення єдиної централізованої марксистської партії в Росії. В рядах соціал-демократії з'являється небезпечний опортуністичний напрям — «економізм». «Економісти» вважали, що політична боротьба — справа ліберальної буржуазії, а робітники повинні провадити тільки економічну боротьбу з хазяями. Вони заперечували авангардну роль робітничого класу в демократичній революції, що назрівала.

Прихильники «економізму» мали значний вплив в Одеському комітеті РСДРП. В Харкові звили собі гніздо прихильники крайнього «економізму», так звані «іваново-вознесенці». «Економісти» переважали також у Київському комітеті РСДРП. В Катеринославі група «економістів» при підтримці впливового серед них «економіста» Мартинова, який проживав там у період з березня 1900 р. по червень 1901 р., намагалась захопити керівництво комітетом РСДРП. «Економісти» з Київського комітету РСДРП нелегально видали наприкінці 1899 р. своє «Кредо» під назвою «Profession de foi» («Символ віри»), яке свідчило про остаточне сповзання деяких соціал-демократів в теорії і на практиці в болото опортунізму і ревізіонізму. Після виходу цього документа В. І. Ленін писав: «Погляди Київського комітету, безперечно, *відбивають* значний вплив того нового напрямку «молодих російських соціал-демократів», який у крайньому своєму розвитку злився з бернштейніанством і дав такі продукти, як знаменитий окремий додаток до «Рабочей Мысли» (вересень 1899 р.) і не менш знамените «Credo»⁷⁹.

⁷⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 230.

⁷⁹ Там же, стор. 256.

Керівництво Київського комітету на словах заявляло про свою вірність ідеям соціалізму, а на ділі зраджувало соціалізм, пропонуючи перетворити соціал-демократичні організації з штабу керівництва політичною боротьбою робітничого класу в організацію тред-юніоністського типу, що плентається в хвості стихійних подій. Звідси випливало і опортуністичне положення Київського комітету «про можливість» політичного виховання робітничого класу поза політичною, поза класовою боротьбою. Подібно до західноєвропейських бернштейніанців керівники Київського комітету проповідували реакційну експлуататорську точку зору, за якою не можна закликати робітничий клас нібито до політичних виступів, оскільки він політично ще незрілий. Ось коли, мовляв, робітничий клас ідейно і політично зросте, твердили «економісти» з Київського комітету, тоді можна буде проголошувати політичні лозунги.

Київські «економісти» твердили, що нема чого вносити соціалістичні ідеї у пролетарський рух, оскільки російський робітник у масі ще не дозрів для політичної боротьби. «Коли це вірно, — писав Ленін, — то це рівнозначне смертному вироків над усією соціал-демократією, бо це значить, що російський робітник у масі ще не дозрів для соціал-демократизму. Справді, ніде в світі не було і немає такої соціал-демократії, яка не була б неподільно і нерозривно зв'язана з політичною боротьбою. Соціал-демократія без політичної боротьби — це річка без води, це якесь кричуща суперечність, це якесь повернення або до утопічного соціалізму наших прапрудів, що нехтували «політикою», або до анархізму, або до тред-юніонізму»⁸⁰.

Агітаційна робота, на думку київських «економістів», повинна тільки сприяти економічній боротьбі, сутичкам робітників із хазяями. З приводу цих настанов Ленін з обуренням писав: «...Хіба це не чистісінькі ідеї «Credo» і крайнього опортунізму, крайнього приниження, затемнення політичної свідомості і політичних завдань робітничого класу?»⁸¹.

Висунувши свою опортуністичну програму, Київський комітет виступив лютим противником створення партії нового типу, закликаючи не об'єднуватись, а зміцнювати місцеві групи, не підвищувати ідейно-політичного рівня соціал-демократичних організацій, а збільшувати їх кількісно.

Перехід частини соціал-демократів — «економістів» на позиції опортунізму в галузі політики і тактики супроводився зрадою матеріалістичного розуміння історії. В загальних світоглядних питаннях «економісти» були крайніми еkleктиками, які найбільше схилилися до модної тоді реакційної філософської течії — неокантіанства. У поясненні явищ суспільного життя

⁸⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 257.

⁸¹ Там же, стор. 262.

«економісти» стояли на позиціях економічного матеріалізму, тобто однобічно, вульгарно розуміли історію, вважаючи, що єдиною рушійною силою суспільного розвитку є економіка. Вони заперечували активний вплив політики і політичних установ, ідей і теорій на життя суспільства. Так, відомий лідер «економізму» Мартинов, викладаючи свою політичну платформу катеринославській групі «економістів», доводив, що політика завжди слухняно йде за економікою. Перебуваючи вже у Женеві, Мартинов разом з групою «економістів» у своєму листі до «Искры» заявив, що «ніякі зусилля найнатхненніших ідеологів не можуть збити робітничий рух з шляху певного взаємовідношення матеріальних елементів і матеріального середовища».

«Економісти», принижуючи роль соціалістичної свідомості у визвольному русі, не могли не ставитись негативно до діяльності пролетарської інтелігенції в робітничому класі. Вони вважали, що економічний розвиток і класова боротьба безпосередньо породжують у робітників соціалістичну свідомість, а звідси, мовляв, і нема потреби в особливій діяльності революційної інтелігенції по виробленню ідеології і політики робітничого класу, по їх пропаганді. Саме на цій основі «економісти» (особливо харківська група так званих «іваново-вознесенців») виступили як люті противники пролетарської інтелігенції.

На Україні «економістів» підтримувала і така дрібнобуржуазно-націоналістична організація, як «Революційна українська партія» (РУП). У період жорстокої боротьби революційної соціал-демократії з «економізмом» рупівці заявили, що їх симпатії цілком і повністю на боці «молодих», тобто опортуністів. У програмній заяві РУПу, опублікованій у першому номері газети «Гасло», цілком відверто писалося, що РУП будує всю свою діяльність на ідеологічних принципах, сформульованих Бернштейном. «Признаємося, — писали рупівці, — за одним з видатних сучасних соціал-демократичних вождів у Європі (Бернштейном. — Г. Є.), що ми не дуже розуміємо і мало цікавимося тим, що звичайно розуміється як «мета соціалізму». Ця мета, що б вона не виражала, «є для нас ніщо, а рух усе».

Перед революційною соціал-демократією постало величне історичне завдання — поховати різновидність міжнародного опортунізму — «економізм», відстояти марксизм і створити справді пролетарську революційну партію в нашій країні. Для перемоги треба було розгромити «економізм», розвінчати його політично, ідеологічно й організаційно. Ленінська «Искра», геніальні твори В. І. Леніна «З чого почати?», «Що робити?» ідейно підготували створення марксистської партії в Росії.

В умовах напруженої боротьби за партію нового типу схилення «економістів» перед стихійним робітничим рухом, приниження ролі соціалістичної свідомості, за твердженням Леніна,

є не що інше, як заперечення керівної ролі партії у визвольному русі, спроба теоретично обґрунтувати створення хвостистської, опортуністичної робітничої партії в Росії. «...Всяке схилення перед стихійністю робітничого руху, — писав Ленін, — всяке применшення ролі «свідомого елементу», ролі соціал-демократії означає тим самим, — цілком незалежно від того, чи бажає цього применшуючий чи ні, — посилення впливу буржуазної ідеології на робітників»⁸². В суспільстві, поділеному на класи, не може бути позакласової ідеології. Кожний з основних класів капіталістичного суспільства — пролетаріат і буржуазія — має свою, яскраво виражену класову ідеологію. Тому всяке применшення або припущення пролетарської ідеології є посилення ідеології буржуазної.

Піддаючи нищівній критиці вульгарне розуміння «економістами» ролі ідей в історичному процесі, В. І. Ленін рухає вперед марксистське вчення про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості, економіки і політики, показує в усьому обсязі величезне значення передових ідей, теорій, політичних установ у житті суспільства. Всебічно висвітливши зворотний вплив суспільної свідомості на суспільне буття, Ленін тим самим вніс величезний вклад у діалектичний та історичний матеріалізм.

У своїх творах того періоду Ленін показав величезне значення передової революційної теорії марксизму для робітничого руху, високо підніс її мобілізуючу, організуючу і перетворюючу роль. У своїй праці «Що робити?» він писав, що без революційної теорії не може бути й революційного руху, роль передового борця може виконати тільки партія, керована передовою теорією.

Викриваючи реакційність тверджень «економістів» про те, що самі робітники виробляють своїми власними силами соціалістичну свідомість, В. І. Ленін показує, що робітники для цього не мають ні достатніх знань, ні засобів, ні часу. Власними силами робітничий клас спроможний виробити лише свідомість необхідності об'єднатися в спілки, вести боротьбу з хазяями, добиватися від уряду видання тих чи інших необхідних для робітників законів і т. п. «А вчення соціалізму виросло з тих філософських, історичних, економічних теорій, які розроблялись освіченими представниками імущих класів, інтелігенцією. Засновники сучасного наукового соціалізму, Маркс і Енгельс, належали і самі, за своїм соціальним станом, до буржуазної інтелігенції. Так само і в Росії теоретичне вчення соціал-демократії виникло цілком незалежно від стихійного росту робітничого руху, виникло як природний і неминучий результат розвитку думки у революційно-соціалістичної інтелігенції»⁸³. Наукова

⁸² В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 343.

⁸³ Там же, стор. 336—337.

ідеологія робітничого класу виникає не з стихійного руху, як твердили «економісти», а з науки. В боротьбі з російським і міжнародним опортунізмом Ленін висуває і глибоко обґрунтовує положення, що марксистська партія є з'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом.

У знаменитій книзі «Що робити?» В. І. Ленін розвинув і обґрунтував план створення марксистської партії в Росії. Особливе місце у розв'язанні цього завдання він відводив організації загальноросійської марксистської газети. Газета, на його думку, повинна бути могутнім засобом не тільки ідейного, а й організаційного згуртування партії. Такою газетою і стала ленінська «Искра».

Таким чином, у боротьбі з російським і міжнародним опортунізмом В. І. Ленін розгромив філософію хвостизму, самопливу, опортунізму «економістів», розвинув далі вчення марксизму про закономірності суспільного розвитку і політичної боротьби. Перемога марксизму-ленінізму над «економізмом» незмірно сприяла дальшому поширенню і утвердженню у визвольному русі наукової ідеології і політики пролетаріату.

Теоретична і революційно-практична діяльність Леніна мала вирішальне значення для розгрому «економізму» і утвердження марксистської ідеології на Україні. Під його керівництвом на Україні відбувається швидкий процес розмежування в рядах соціал-демократів, об'єднання справжніх пролетарських революціонерів навколо «Искры» та її агентів. В особі В. І. Леніна вся революційна соціал-демократія знайшла свого великого теоретика і вождя. Його геніальна праця «Що робити?» була широко розповсюджена на Україні. В одному з листів до редакції «Искры» соціал-демократ І. І. Радченко повідомляв: «Нам дуже потрібні останній номер «Искры» і «Що робити?» Цю брошуру старались давати тільки активно діючим особам, а широко на сторону, для читання не вистачало, а потреба в ній велика. Надзвичайно велику еволюцію робить ця брошура»⁸⁴.

Після виходу у світ «Искры» та широкого розповсюдження книги Леніна «Що робити?» на Україні по всіх комітетах РСДРП ленінці здобувають перемогу над «економістами». Величезне значення в досягненні перемоги над «економізмом», у пропаганді ленінських ідей відіграли такі видатні соціал-демократи, як В. А. Шелгунов, Д. І. Ульянов, Р. С. Землячка, П. А. Красков, Ф. В. Ленгвік, О. Г. Шліхтер, О. Д. Цюрупа, М. О. Скрипник, Г. І. Петровський та ін.

У процесі боротьби проти «економістів» розгортається широкий рух за створення єдиної марксистської партії в Росії. Комітети РСДРП виступають із заявами, які визнають пра-

⁸⁴ И. И. Радченко, Как зарождалась партия большевиков, М., 1923, стр. 316.

вильність лінії ленінської «Искры» на об'єднання розрізаних соціал-демократичних організацій в партію, побудовану на принципах демократичного централізму. В заяві Київського комітету РСДРП від 21 березня 1903 р. зазначалося, що всі активні соціал-демократи усвідомлюють назрілу необхідність у створенні єдиної партії. «Пристрасно переконані в тому, що тільки під прапором, що гордо і сміливо виставлений «Искрой» і «Зарей», ми зможемо зміцнити для боротьби з найстрашнішим нашим ворогом і повести свої батальйони на перемогу над ним...»⁸⁵ Такі вимоги висунули й інші комітети РСДРП.

Визначна перемога марксизму-ленінізму над опортунізмом і його філософією проявилася на історичному II з'їзді РСДРП, який створив в Росії справді революційну партію на тих ідейних і організаційних принципах, що були висунуті і розроблені Ленініним в «Искре». II з'їзд партії вперше в історії міжнародного робітничого руху після смерті К. Маркса і Ф. Енгельса прийняв революційну програму, де висувалась як основне завдання партії боротьба за диктатуру пролетаріату. На з'їзді розгорнулася жорстока боротьба між ленінцями і опортуністичним крилом у рядах соціал-демократів — меншовиками — в питанні про те, якою повинна бути партія, її роль в суспільно-історичному процесі. Ця боротьба поклала чітку межу між революційною частиною РСДРП — більшовиками і опортуністичною — меншовиками. «Більшовизм, — писав Ленін, — існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»⁸⁶. Величезну роль у зміцненні партії, у викритті опортунізму меншовиків відіграла праця В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад».

У боротьбі з меншовизмом зростають і міцніють більшовицькі організації на Україні, піднімається їх роль у визвольному русі українського народу. В Києві боротьбу проти меншовиків очолила група ЦК РСДРП у складі Г. М. Крижановського, В. О. Носкова, а також Д. І. Ульянова, А. І. Ульянової-Єлізарової, які працювали в цій групі. Створене з ініціативи Леніна в 1904 р. Південне бюро ЦК РСДРП у складі В. В. Воровського, І. Х. Лалаянца і К. О. Левицького провело велику роботу по викриттю меншовиків і зміцненню більшовицьких організацій на Україні.

Більшовицькі організації України в боротьбі з меншовиками керувалися марксистсько-ленінським ученням про те, що всі суспільні явища, в тому числі й політична партія робітничого класу, розвиваються «діалектичним шляхом, шляхом суперечностей...»⁸⁷, що в пізнанні суті партійних незгод, їх виявленні і за-

⁸⁵ «Искровские организации на Украине», К., 1950, стор. 51.

⁸⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 8.

⁸⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 362.

гостренні слід завжди пам'ятати «основне положення діалектики: абстрактної істини нема, істина завжди конкретна...»⁸⁸. Законом розвитку пролетарської партії є не примирення, а виявлення і розв'язання внутріпартійних суперечностей, що виникають. Саме виходячи з цих марксистсько-ленінських принципів, партійні організації України розглядали суть незгод між більшовиками і меншовиками, значення перемоги більшовизму над меншовизмом.

Партійні організації України засудили в 1904 р. заклик «примиренців» — членів ЦК РСДРП Красіна, Ногіна і Носкова — «закрити очі» на меншовицький опортунізм як зраду справи пролетарської партійності. «Примиренці» намагалися вкоребити у свідомості партійних мас «законність» і «природність» існування меншовизму, можливість створити щось третє, що стояло б над більшовизмом і меншовизмом. Партійні організації заявили, що вони всіма силами боротимуться із «примиренцями», як особливою формою прояву того ж меншовизму.

У своїх рішеннях партійні організації вказували, що потреби визвольного руху вимагають повного викорінення опортунізму в партії. В резолюції Катеринославського комітету РСДРП, прийнятій у вересні 1904 р., справедливо відзначалося, що «питання про те, хто переможе, — більшість чи меншість... питання величезної принципіальної важливості про перемогу революційного марксизму над парафіяльною політикою, що відродилася, і всі спроби збити нас з шляху енергійної боротьби з меншовизмом посягають на успіх іскризму, посягають на єдність партії, на торжество революційної соціал-демократії»⁸⁹. В заключній частині рішення підкреслювалась даремність сподівань «примиренців» на те, що «постанови II з'їзду можуть бути «діалектично» перетворені в свою протилежність»⁹⁰. Отже, у боротьбі з меншовиками і «примиренцями» більшовицькі організації України виявили високу теоретичну підготовку і політичну зрілість. Боротьба за партію після II з'їзду РСДРП була боротьбою за ідейне і організаційне зміцнення авангарду і бойового вождя російської революції, що назрівала.

В період наростання революції відбувається дальше поширення й утвердження марксистської філософії, зростає її вплив на життя суспільства, на весь визвольний рух народів Росії, на чолі якого стояв найреволюційніший у світі російський робітничий клас. На перший план виступають такі теоретичні проблеми, як учення про характер і рушійні сили революції, про політичну організацію суспільства після ліквідації самодержавства, про перспективи переходу від революційно-демократичної диктатури робітничого класу і селянства до диктатури пролетаріа-

⁸⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 363.

⁸⁹ «Революція 1905—1907 гг. на Украине», т. 1, стор. 653.

⁹⁰ Там же, стор. 654.

ту і т. д. Тільки правильне матеріалістичне розв'язання цих питань давало можливість партії виробити лінію своєї політичної поведінки, тактику пролетаріату в революції.

Вся попередня теоретична діяльність В. І. Леніна, значне поширення марксизму-ленінізму підготували партію до розв'язання всіх цих завдань. Задовго до 1905 р. Ленін на основі глибокого аналізу соціально-економічного розвитку нашої країни довів, що найближчим завданням робітників і селян є здійснення буржуазно-демократичної революції. У відповідності з ленінськими установками III з'їзд партії затвердив тактичну платформу більшовиків у революції 1905 р. Незабаром після III з'їзду РСДРП виходить у світ знаменита праця Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», в якій з вичерпною повнотою дано єдино правильні відповіді на питання про характер і рушійні сили революції, про перспективи її дальшого розвитку, про роль різних класів і політичних партій у проведенні демократичного перевороту, про суть нової влади і т. д.

За своїм соціально-економічним змістом перша революція в Росії мала бути буржуазно-демократичною. Вона ставила за мету ліквідацію залишків кріпосництва у політичному і господарському житті країни. Тимчасом троцькісти і есери, спекулюючи революційною фразеологією, суб'єктивно-ідеалістично, волюнтаристично оцінювали революцію, що назрівала, лицемірно «обіцяли» масам, що повалення самодержавства відкріє шлях до безпосереднього будівництва соціалістичного суспільства. Це перестрибування через історичні етапи у розвитку суспільства являло собою небезпечну авантюристичну політику, яка неминуче привела б до розгрому сил революції. Викриваючи антинауковість ідеалістичних і волюнтаристичних установок на революцію троцькістів та есерів, більшовики доводили буржуазний характер назріваючого перевороту, твердили, що лише після вирішальної перемоги демократичної революції може по-справжньому розгорнутися боротьба робітничого класу за соціалізм.

Ленінські положення про характер назріваючої революції були керівництвом до дії для більшовицьких організацій. В листівці Катеринославського комітету «більшості» РСДРП, що вийшла у червні 1905 р. вказувалося: «Необхідне знищення самодержавства і встановлення на його місце такого ладу, при якому робітничому класу можна було б вільно боротися за своє повне визволення — за соціалізм»⁹¹.

У відозві групи «Вперед» Харківського робітничого комітету РСДРП говорилося: «Здобувши політичну свободу і поста-

⁹¹ «Листівки більшовиків України періоду першої російської революції (1905—1907 рр.)», К., 1960, стор. 199.

вивши на місце самодержавного царя виборний народний уряд, робітники зможуть тоді добитися не тільки кращої долі, а й зовсім визволитися від важкого найманого рабства»⁹². Ця ідея проходить червоною ниткою в листівках київської, миколаївської, одеської та інших більшовицьких організацій України. Документи ці свідчать про глибоке матеріалістичне розуміння більшовиками об'єктивних потреб суспільного розвитку країни.

Отже, в питанні про характер і рушійні сили революції між більшовиками — з одного боку, і меншовиками та дрібнобуржуазними організаціями «Спілкою» і УСДРП — з другого, були глибокі незгоди. Як ідеалісти і метафізики, вони неспроможні були зрозуміти особливостей демократичних революцій епохи імперіалізму, ототожнювали їх із буржуазними революціями попереднього періоду. В. І. Ленін вказував, що меншовики розглядають нашу революцію з позицій давнього минулого. «Спосіб викладу своїх думок новоіскривцями нагадує відзив Маркса (в його знаменитих «тезах» про Фейєрбаха) про старий, чужий ідеї діалектики, матеріалізм»⁹³. Більшовики розглядали першу революцію конкретно-історично, виходили з глибокого аналізу соціально-економічного і політичного розвитку Росії, тих корінних змін, які відбулися в становищі світового капіталізму з переходом до імперіалізму. «Щоб оцінити революцію дійсно помарксистському, з точки зору діалектичного матеріалізму, — писав Ленін, — треба оцінити її, як боротьбу живих суспільних сил, які поставлені в такі-то об'єктивні умови, діють так-то і застосовують з більшим чи меншим успіхом такі-то форми боротьби»⁹⁴.

На основі глибокого аналізу нової історичної епохи, узагальнення досвіду класової боротьби Ленін розвинув учення марксизму про революцію та її типи. «...Революція, — писав він, — є не що інше, як ломка старих надбудов і самостійний виступ різних класів, які прагнуть по-своєму створити нову надбудову»⁹⁵. Отже, від того, який клас виступає ініціатором і керівником заміни застарілих установ новими, залежить тип революції, глибина і масштаби її перетворень. Ленін розкрив своєрідність демократичної революції в епоху імперіалізму.

Перша російська буржуазно-демократична революція відбувалася не в епоху розквіту капіталізму, а в епоху, коли він перетворився в імперіалізм, переддень соціалістичної революції. Ця найважливіша особливість не могла не позначитися на ході і наслідках революції, на її рушійних силах і способах боротьби. У Західній Європі в період буржуазних революцій лібераль-

⁹² «Листівки більшовиків України періоду першої російської революції (1905—1907 рр.)», К., 1960, стор. 205.

⁹³ В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 26.

⁹⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 40.

⁹⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 188.

на буржуазія виступала як прогресивна революційна сила. В епоху ж імперіалізму вона вже стала контрреволюційним класом, що намагався використати залишки кріпосництва для боротьби з пролетаріатом. Інтереси буржуазії настільки перепліталися з інтересами поміщиків і царизму, що вона не могла вже виступити рішуче за усунення пережитків середньовіччя в політичному та економічному житті країни.

Тим часом меншовики і лідери «Спілки» продовжували розглядати ліберальну буржуазію як революційну силу. Вони на всі лади намагалися доводити, що оскільки революція є буржуазною, то й гегемоном революції повинна бути ліберальна буржуазія, а роль пролетаріату зводили до ролі «штовхача» буржуазії на більш рішучі дії. Ці політичні угруповання намагалися перетворити робітничий клас на придаток буржуазії.

В. І. Ленін вчасно викрив цю буржуазну настанову меншовиків на революцію, а саме життя згодом підтвердило істинність ленінського положення про контрреволюційність буржуазії. Орган українських націоналістичних лібералів з «Радикально-демократичної партії» «Рідний край» уже в липні 1905 р. писав, що «були б більше раді, коли б революція була не боротьбою з урядом, а мирною роботою, реформою». А після Кривавої неділі в січневій книжці «Русского богатства» український націоналіст Єфремов клявся перед самодержавством у тому, що українська буржуазія «і не помишляє» про революційну зміну існуючих суспільних порядків. Все це свідчить, що ліберальна буржуазія всіх національностей Росії являла собою справжню контрреволюційну силу.

Більшовицькі організації України викривали контрреволюційність буржуазії, її спроби закінчити революцію угодою з царизмом. У листівці Одеського комітету РСДРП говорилося: «Всі класи суспільства вступили в боротьбу з самодержавством. Проте в цьому всенародному обуренні проти царської сваволі ми повинні строго розрізняти похід імушого класу, тобто різних прошарків буржуазії, проти сваволі чиновників від натиску класу робітників на самодержавство. Ми повинні строго розрізняти це, тому що боротьба буржуазії далеко не так непримиренна і не так небезпечна для самодержавства, як боротьба пролетаріату. Тому царський уряд зовсім інакше ставиться до незадоволення буржуазії і до боротьби робітничого класу»⁹⁶. В листівці Миколаївського комітету РСДРП вказувалося, що ліберальна буржуазія турбується не про народ, а про свої прибутки. «Тож не віддамо, товариші, свою долю в руки наших же експлуататорів! І професори, лікарі, адвокати, що називають себе демократами і так голосно кричать про політичну свободу,

⁹⁶ «Листівки більшовиків України періоду першої російської революції (1905—1907 рр.)», стор. 82—83.

так само не можуть виступати від імені всього народу, як люди забезпечені, що близько стоять до імущих класів»⁹⁷. Лідер кадетів Мілюков, виступаючи в червні 1905 р. в Харкові, закликав «забути незгоди» і об'єднатися з ліберально-монархічною буржуазією проти самодержавства. Більшовики викрили політичні цілі цих пропозицій про «об'єднання», вживши всіх заходів до того, щоб ізолювати буржуазію і довести революцію до переможного кінця.

В. І. Ленін писав, що в буржуазно-демократичній революції епохи імперіалізму гегемоном повинен виступити пролетаріат, бо тільки він зможе довести революцію до рішучого знищення всіх залишків кріпосництва, що гальмують розвиток країни. «Марксизм учить пролетаря, — писав він у праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», — не відстороненню від буржуазної революції, не байдужості до неї, не наданню керівництва в ній буржуазії, а, навпаки, найенергійнішій участі, найрішучішій боротьбі за послідовний пролетарський демократизм, за доведення революції до кінця»⁹⁸.

Ленінське визначення гегемонії пролетаріату в першій буржуазно-демократичній революції виходило з урахування того, що робітничий клас є найпередовішим і послідовно революційним класом, який має свою партію і при цьому найбільш зацікавлений в доведенні до кінця всіх політичних і соціально-економічних перетворень в країні. Буржуазія була нездатна на здійснення програми справжньої демократизації країни, тому що їй вигідніше, щоб перетворення в буржуазно-демократичному напрямі відбувалися повільніше, шляхом реформ, а не через революцію, щоб ці перетворення якнайменше сприяли розгортанню революційної творчості народних мас. «Навпаки, — писав Ленін, — робітничому класові вигідніше, щоб необхідні перетворення в буржуазно-демократичному напрямі пройшли саме не реформаторським, а революційним шляхом, бо реформаторський шлях є шлях затягувань, зволікань, болісно-повільного відмирання гниючих частин народного організму»⁹⁹.

В боротьбі проти тактичних настанов меншовиків та їх союзників — українських дрібнобуржуазних націоналістів у питанні про гегемона революції Ленін не раз підкреслював, що саме робітничий клас покликаний відіграти цю роль, щоб створити найсприятливіші умови для боротьби за встановлення диктатури пролетаріату, за соціалізм. Ось чому буржуазна революція в певному розумінні більш вигідна пролетаріату, ніж буржуазії.

Меншовики, як і УСДРП, ігнорували революційні можливості селянства, підходили до трудящих мас села як до «пере-

⁹⁷ «Листівки більшовиків України періоду першої російської революції (1905—1907 рр.)», стор. 107.

⁹⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 34.

⁹⁹ Там же, стор. 33.

житку минулого», не здатного на революцію, та й не зацікавленого в ній. В. І. Ленін довів, що селянство здатне стати повним і рішучим прихильником демократичної революції, союзником пролетаріату в боротьбі з царизмом. Він розглядав селянський рух як частину загальнодемократичного руху, спрямованого проти самодержавства і кріпосницьких відносин на селі.

Якщо меншовики і лідери «Спілки» вважали, що гегемоном у революції повинна виступити буржуазія, то звідси, природно, всі вони були одностайні в тому, що в результаті повалення самодержавства при владі повинна стати ліберальна буржуазія, надавши робітничому класові роль «опозиції» щодо цього нового, буржуазного уряду. Принципово по-іншому вирішували питання про владу більшовики на чолі з Леніним. Вони вважали, що в результаті повалення самодержавства повинна бути встановлена революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства, а її формою має стати тимчасовий революційний уряд. Тільки демократична республіка робітників і селян може політично забезпечити закріплення перемоги революції та її перехід до другого етапу. Це положення ленінізму було керівництвом у практичній дії партії більшовиків. Так, у листівці Миколаївського комітету РСДРП, яка роз'яснювала суть демократичної республіки, говорилося, що при демократичному «порядку робітники успішніше зможуть боротися за поліпшення свого становища і найшвидше доб'ються зруйнування капіталістичного ладу і, відібравши фабрики і заводи, ліси і землі, зроблять їх власністю всього народу, тобто введуть соціалістичний лад»¹⁰⁰.

У процесі розвитку революції В. І. Ленін дав глибоке обґрунтування закономірностей переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, розкрив роль і значення революційно-демократичної диктатури робітничого класу і селянства в переході від першого етапу революції до її другого етапу. Меншовики ж, як метафізики, створювали неперехідну межу між демократичною і соціалістичною революціями, вони робили ставку на тривале існування буржуазних порядків у країні після повалення царизму. Показуючи неспроможність цих меншовицьких настанов, В. І. Ленін писав: «...Від революції демократичної ми зараз же почнемо переходити і якраз в міру нашої сили, сили свідомого і організованого пролетаріату, почнемо переходити до соціалістичної революції. Ми стоїмо за безперервну революцію. Ми не спинимося на півдорозі»¹⁰¹.

Ця ленінська ідея про переростання демократичної революції в революцію соціалістичну набула ще в ті роки поширення і на Україні.

¹⁰⁰ «Листівки більшовиків України періоду першої російської революції (1905—1907 рр.)», стор. 228.

¹⁰¹ В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 204.

Більшовицькі організації України, керовані Леніним на основі широкої усної і друкованої пропаганди й агітації, зробили надбанням трудящих мас ленінські ідеї про революцію. Провплив ідей книги Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» на маси переконливо сказано в листі секретаря Одеського комітету партії С. Гусева до самого її творця: «Ваша брошура... відіграє величезну роль. Особливо вражає мене революційний дух, що наскрізь пронизує її, та її надзвичайна ясність і популярність. Так популярно, як вона написана, так ясно і просто Ви ще ніколи, як мені здається, не писали»¹⁰². В ході революції робітники і селяни України поступово згуртувалися навколо російського пролетаріату і йшли за Петербургом і Москвою на штурм самодержавства. У відозві до петербурзьких пролетарів робітники Кам'янського писали: «Ми вітаємо вас — петербурзькі робітники і приєднуємо наш голос до вашого могутнього вигуку: «Хай живе народна революція! Хай живе демократична республіка! Хай живе Російська соціал-демократична Робітнича партія!..» Будьте певні, що вся робітнича Росія підтримає вас у нашій загальній великій боротьбі»¹⁰³.

В ці ж роки повною мірою виявилась протилежність поглядів марксистів-ленінців і ідеологів буржуазних та дрібно-буржуазних партій на націю і національні відносини. Великодержавні шовіністи та українські націоналісти ігнорували історичний характер націй, абсолютизували національні відмінності, протиставляючи один народ іншому. Український буржуазний націоналіст Грушевський виступив з рядом праць, в яких заперечував спільність походження й історичної долі українського, російського та білоруського народів. Грубо перекинувши історичні факти, він доводив, що українська народність сформувалася ще в докиївський період. У статті «Питання про українські кафедри і потреби української нації» Грушевський писав, що зародження української народності «виходить за всілякі історичні межі, беручи свій початок в віддалені часи диференціації слов'янства»¹⁰⁴. В зображенні українських націоналістів кожний поступальний крок у розвитку суспільства посилював відособленість націй і протилежність їх інтересів. Українські націоналісти фальшиво видавали передові сили російського народу за великодержавних шовіністів, які нібито ігнорували національні інтереси українського народу. Все це робилося для того, щоб посіяти ворожнечу між українським і російським народами, підпорядкувати визвольний рух на Україні інтересам українських експлуататорських класів. На цих самих позиціях

¹⁰² Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 12 (17), стор. 41.

¹⁰³ Газ. «Вперед», 1905, № 6, 14 (1).

¹⁰⁴ М. Грушевский, Освобождение России и украинский вопрос, СПб., 1907, стор. 173.

стояли і такі дрібнобуржуазні організації, як «Спілка» та УСДРП, що маскували націоналізм соціалістичною фразеологією.

Більшовицькі організації України послідовно викривали великодержавних шовіністів та українських націоналістів, боролися проти колонізаторської політики самодержавства, боролися за самовизначення народів, виховували трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. На принципах пролетарського інтернаціоналізму розвивалася боротьба робітників і селян України проти соціального та національного гніту. В одній із листівок Катеринославського комітету РСДРП за 1906 р. писалося: «Всі робітники Росії — російські, польські, вірменські, єврейські, латиські та інші подали один одному руки і в братерському союзі під прапором соціал-демократії борються за спільну робітничу справу. У робітників усіх національностей, у селянської бідноти один ворог, і нарізно боротися не годиться»¹⁰⁵. Визвольна боротьба українського народу виступає складовою частиною революційного руху всіх народів нашої країни.

Таким чином, із зародженням і розвитком більшовицької партії і її складової частини — більшовицьких організацій України — ідеї марксистсько-ленінської філософії перестають бути здобутком лише невеликої групи революційної інтелігенції; вони поступово проникають в гущу народних мас, стають їх ідейною зброєю в боротьбі за революційне перетворення всієї системи суспільних відносин. Марксистська партія на чолі з В. І. Леніним була тим єдиним центром для всієї багатонаціональної Росії, який творчо розвивав і поширював діалектичний і історичний матеріалізм серед робітничого класу, всіх трудящих. Уже перша революція показала життєву силу ідей марксизму-ленінізму. І хоч сама й зазнала поразки, та все ж відіграла величезну роль у зростанні свідомості мас і їх організованості, у підготовці сил для перемоги майбутньої революції..

2. Боротьба за марксистсько-ленінську філософію після першої буржуазно-демократичної революції до Великої Жовтневої соціалістичної революції

В період від першої буржуазно-демократичної і до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції відбувається дальше поширення і утвердження марксистсько-ленінської філософії у визвольному русі на Україні, як і в усій країні в цілому. Ідеї діалектичного й історичного матеріалізму стають надбанням дедалі ширших мас трудящих. Цього було досягнуто завдяки тому, що більшовицькі організації послідовно викривали реакційність ідеології буржуазії та її агентури — ревізіоністів,

¹⁰⁵ Див.: «Нариси історії Комуністичної партії України», стор. 83.

наполегливо виконували ленінські вимоги — «копати, хоч би при найтяжчих умовах, руду, добувати залізо, відливати сталь марксистського світогляду і надбудов, які цьому світоглядові відповідають»¹⁰⁶.

Величезне значення у справі дальшого поширення і утвердження марксистсько-ленінської філософії на Україні мала боротьба більшовиків на філософському фронті в роки реакції. Контрреволюція, яка торжествувала перемогу, вела наступ на сили революції по всіх лініях і напрямках. Політична реакція супроводжувалась і підкріплювалась реакцією в усіх сферах суспільної свідомості, наступом на ідеологію і політику пролетаріату. Після революції широкі народні маси ще більш потяглися до марксизму-ленінізму, щоб усвідомити пережиті в 1905—1907 рр. події. «Попереднє триріччя підняло до свідомої участі в суспільному житті такі широкі верстви, — писав Ленін, — які нерідко тепер уперше починають знайомитися посправжньому з марксизмом»¹⁰⁷. Щоб перешкодити цьому, ідейні натхненники контрреволюції почали вдаватися до найгрубішої фальсифікації марксизму, створювати різноманітні теоретичні фальшивки, проповідувати махізм та інші найреакційніші ідеалістичні теорії. Широко розпустився фідеїзм і неприхована попівщина. Неокантіанство, махізм і прагматизм, в найгрубішому поєднанні з релігією, ставились на службу зміцненню перемоги реакції. Всі численні «їзми», які широко проповідувалися в 1907—1910 рр., були об'єднані загальною ідеєю боротьби проти революції та її теоретичних основ — марксизму-ленінізму.

Ліберальна буржуазія, яка ще недавно боролася за свободу, в період реакції стала допомагати самодержавству громити сили революції. В ці роки кадетська буржуазія випустила контрреволюційний збірник «Віхи», який став свідченням «цілковитого розриву російського кадетизму і російського лібералізму взагалі з російським визвольним рухом, з усіма його основними завданнями, з усіма його корінними традиціями»¹⁰⁸. Буржуазія всюди проповідувала ідеалізм і релігію, злісно нападала на марксизм і його філософські основи.

В контрреволюційний похід реакції проти революційного народу і його ідеології включилися українська шовіністична та націоналістична буржуазія. Вона оспівувала самодержавство як уособлення порядку і спокою, зводила мерзенні наклепи на робітничий клас та його організації. Шляхом посиленої проповіді реакційної ідеології буржуазія намагалася за всяку ціну підірвати швидко зростаючий вплив на маси марксизму, ідейно

¹⁰⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 331.

¹⁰⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 23.

¹⁰⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 103—104.

зміцнити позиції контрреволюції. Саме в ті роки махровим цвітом й розпустилася на Україні реакційна філософія емпіріокритицизму.

В умовах загальної політичної та ідеологічної реакції з'явилися філософські хитання в рядах соціал-демократії. Виникли й поширились спроби махістської ревізії філософських основ марксизму. В 1908 р. махістські ревізіоністи Базаров, Берман, Юшкевич, Богданов, Луначарський та інші випустили збірник «Нариси з філософії марксизму», який за висловом Леніна, слід було б назвати «Нариси проти філософії марксизму». Викриваючи суть ревізіонізму, Ленін писав: «Дедалі тонша фальсифікація марксизму, дедалі тонші підробки антиматеріалістичних учень під марксизм, — ось чим характеризується сучасний ревізіонізм і в політичній економії, і в питаннях тактики, і в філософії взагалі, як в гносеології, так і в соціології»¹⁰⁹. В філософії ревізіоністи взяли під обстріл головним чином теоретико-пізнавальні принципи марксизму і матеріалістичного розуміння історії. На відміну від «віхівської» і кадетської інтелігенції, що відкрито виступала проти світогляду пролетаріату, ревізіоністи підривали теоретичні основи марксизму під прапором вірності марксизму, під приводом поєднання соціологічних поглядів Маркса і Енгельса з «новітньою» філософією. Ревізіоністи махістського напрямку не випадково виступили з реакційною проповіддю «богобудівництва». В цьому особливо розкрилася спільність ідейних основ «віхівців» і ревізіоністів. Перші проповідували богошукання, другі — богобудівництво.

Ревізіоністи на Україні не тільки активно розповсюджували твори махістів, а й видавали свої, в яких на всі лади вихваляли емпіріокритицизм. Так, один із київських «впередовців» В. М. Войталовський, безпосередньо близький до Богданова і Луначарського, написав брошуру «Нове у філософії», в якій пропагував ідеї махізму. Прочитавши рукопис брошури Войталовського, Богданов передав через А. В. Луначарського лист авторові, в якому рекомендував йому більш послідовно проводити точку зору емпіріокритицизму, уникати протиставлення «психіки» «економіці», не забувати, що вони мають один «психіфічний зміст»¹¹⁰.

На цих же філософських позиціях стояло багато діячів «Спілки» і УСДРП. Ревізіоністи в союзі з ідеологами буржуазії, виступаючи проти діалектичного й історичного матеріалізму, підривали ідейні основи визвольного руху, намагалися зруйнувати його авангард — пролетарську партію.

В обстановці жорстокої боротьби на ідеологічному фронті перед партією більшовиків постало першочергове завдання —

¹⁰⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 304.

¹¹⁰ Див.: ЦДІА УРСР, ф. Київського охоронного відділу, 1910, спр. 3719, арк. 23.

до кінця викрити реакційний характер філософії імперіалістичної буржуазії, зірвати маску «друзів» робітничого класу з ревізіоністів махістського і неокантіанського напрямів, не тільки відстояти філософію марксизму, а й далі розвинути її на основі узагальнення останніх досягнень науки й найновішого досвіду революційного руху. Ці гігантські завдання блискуче розв'язав В. І. Ленін у своєму геніальному творі «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Вихід у світ його книги мав величезне міжнародне значення. В ній була розкрита вся реакційність філософії вітчизняної буржуазії та її агентури — ревізіоністів і була дана глибока критика всіх модних філософських течій в Європі й Америці, розкрита зрада марксизму і його філософії з боку опортуністів II Інтернаціоналу. «Матеріалізм і емпіріокритицизм» сприяв поширенню марксистської філософії у всьому міжнародному визвольному русі.

У книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм», розкриваючи принцип більшовицької партійності, Ленін викрив лицемірне твердження махістів, нібито емпіріокритицизм є тією філософією, яка стоїть над партіями, над матеріалізмом і ідеалізмом. Ленін підкреслював, що у філософії з самого моменту її виникнення йде боротьба двох ліній — матеріалізму й ідеалізму. Отже, за гносеологічною схоластикою, характерною для буржуазної філософії ХХ ст., необхідно бачити боротьбу партій у філософії, боротьбу, яка захищає інтереси пануючих класів капіталістичного суспільства. «Новітня філософія так само партійна, як і дві тисячі років тому. Партіями, що борються, по суті справи, прикриваній геллертерськи-шарлатанськими новими кличками або скудоумною безпартійністю, є матеріалізм і ідеалізм»¹¹¹. У всякому суспільстві, тим більш у буржуазному, філософія є знаряддям класової боротьби, яка ставить за мету збереження або зруйнування існуючих відносин. Ленін показав партійний, класовий характер махізму як суб'єктивно-ідеалістичної філософії буржуазії, службова роль якої полягає в тому, щоб духовно розбестити і підкорити маси, зробити їх слухняними рабами капіталу. На великому конкретному матеріалі великий вождь пролетаріату розвінчав махістських ревізіоністів як фальсифікаторів філософії марксизму, що проповідують «ідеалізм, переодягнений в марксистські терміни, підроблений під марксистські слівця»¹¹². Він указав на особливу важливість боротьби з ревізіоністами як лакеями буржуазії в духовному підкоренні трудящих.

Емпіріокритики проголосили свою філософію останнім досягненням науки, яке начебто покликане замінити «застарілий» матеріалізм. Так, один із засновників Київського релігійно-філо-

¹¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 329.

¹¹² Там же, стор. 303.

софського товариства П. Кудрявцев писав: «На зміну матеріалізму повинен виступити емпіріокритицизм, як останнє слово філософської думки, що має високу біологічну цінність як один з могутніх засобів пристосування людини до умов навколишнього середовища і повністю відповідає основним положенням марксизму»¹¹³. Те саме проповідували й махістські ревізіоністи. В. І. Ленін переконливо показав, що всі положення емпіріокритицизму, незмрнo ворожі науці, і в тому числі марксизму, відроджують реакційну філософію суб'єктивного ідеалізму Берклі і Юма.

Українські емпіріокритики слідом за Махом і Авенаріусом одностайно заявили, що начебто прихильники матеріалістичного світогляду догматично визнають об'єктивне існування матерії як основи всього сущого, роздвоюють єдиний світ на світ матерії і світ свідомості. Кудрявцев оголошував вчення про матерію вигадкою. Він твердив, що поняття матерії, субстанції, нам не дано у досвіді, отже, вона не існує. «Ідея субстанції взагалі, — казав Кудрявцев, — є такий елемент нашого пізнання, який не можна одержати ні шляхом відчуття, ні шляхом рефлексів»¹¹⁴.

Махісти вважали предмети не конкретним виявленням матерії, а комплексами елементів — відчуттів. Викладач Київського університету Г. Блонський у своїй праці «Беркли и новейший позитивизм. Мах» писав, що «речі є поєднання кольору, звуків і запахів»¹¹⁵. Те саме проповідували й махістські ревізіоністи. Меншовик Валентинов доводив, що у світі він знаходить «кольори і звуки, тиск, гаряче і холодне, гірке і солодке, рідке і тверде і т. д. З комбінації і зв'язку цих елементів і складається мій зовнішній світ, як і світ інших людей»¹¹⁶.

Послідовно відстоюючи науковий світогляд, В. І. Ленін у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» показав повну протилежність діалектичного матеріалізму емпіріокритицизмові. Матеріалізм у відповідності з даними природознавства вважає первинним матерію, а свідомість, мислення, відчуття — похідними від матерії, тобто вторинними. «Махізм, — писав Ленін, — стоїть на протилежній, ідеалістичній, точці зору і відразу приводить до безглуздя, бо, по-1-е, за первинне береться відчуття всупереч тому, що воно зв'язане лише з певними процесами в організованій певним чином матерії; а, по-2-е, основна посилка, що тіла є комплекси відчуттів, порушується припущенням про існування інших живих істот і взагалі інших «комплексів», крім даного великого Я»¹¹⁷.

¹¹³ П. Кудрявцев, Абсолютизм или релятивизм?, К., 1908, стор. 92—93.

¹¹⁴ Там же, стор. 89.

¹¹⁵ «Университетские известия», 1907, № 11, стор. 133.

¹¹⁶ Н. Валентинов, Э. Мах и марксизм, М., 1907, стор. 42.

¹¹⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 33.

Мислення є властивість матерії, яка виникає на певному ступені її розвитку. Вчення діалектичного матеріалізму про матерію як субстанцію всієї дійсності показує єдність світу в його матеріальності, пояснює всі явища з точки зору руху і перетворення матерії, не залишаючи місця для будь-яких домислів про існування надприродних сил.

Емпіріокритики намагалися приховати суть своєї філософії пустими міркуваннями про «елементи досвіду», про «елементи світу», про те, що ці «елементи» не є ні фізичними, ні психічними. Вони заявляли, що введення в філософію їх поняття «елемент» дає єдино правильне розв'язання проблеми співвідношення матеріального і духовного. «Весь світ, — писав Блонський, — складається з елементів, які, з нашої точки зору, очевидно, можна назвати відчуттями. Ці елементи зв'язані в єдине ціле, яке не розрізняє фізичного від психічного. Падає разом з цим і проблема реальності, яка стільки століть мучила філософські голови. Як можна запитувати про відношення мислення до буття, коли між ними нема відмінностей, коли те, що ми називаємо цими умовними термінами, по суті однорідне»¹¹⁸.

Ленін назвав розумування махістів про «елементи» жалюгідною софістикою, яка може ввести в оману щодо суті їх філософії тільки необізнаних в цій галузі знань людей. «Хлоп'яцтвом було б, справді, думати, — писав Ленін, — що вигаданням нового слівця можна відмогтися від основних філософських напрямів. Або «елемент» є *відчуття*, як говорять всі емпіріокритики, і Мах, і Авенаріус, і Петцольдт, і т. д., — тоді ваша філософія, панове, є *ідеалізм*, який марно намагається прикрити наготу свого соліпсизму нарядом більш «об'єктивної» термінології»¹¹⁹.

Крім введення в філософію поняття «елемент» махісти також висунули теорію так званої принципіальної координації, за якою нібито нема об'єкта без суб'єкта. Ця «теорія» покликана була обґрунтувати думку, що нема ніякої об'єктивної реальності, існуючої поза і незалежно від свідомості людини. Ленін вказував, що «теорія» принципіальної координації — це лише перефразування суб'єктивного ідеалізму Берклі і Фіхте, це «той самий старий мотлох з трохи підкрашеною чи перекрашеною вивіскою»¹²⁰.

У «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін викрив спробу махістів використати нові відкриття природознавства для спростування вчення діалектичного матеріалізму про матерію. Розклад атома на його елементи, відкриття радіоактивності махісти тлумачили як доказ зникнення матерії та існування

¹¹⁸ «Университетские известия», 1907, стор. 133—134.

¹¹⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 42.

¹²⁰ Там же, стор. 55.

енергії без її матеріального носія. На Україні одним із популяризаторів такої ідеалістичної теорії «зникнення матерії» був доцент Київського університету О. Гіляров. У своїй роботі «Введение в философию» він твердив, нібито найновіші відкриття в галузі природознавства показали, що матерія, яку раніше вважали незруйнівною, «поступово зникає внаслідок безперервного розкладання атомів»¹²¹. Цю точку зору відстоював і І. Продан, який писав: «Елементи, які розкладалися, виражають нову якість. Тому цей розпад зумовлений розпадом самих атомів, тобто знищенням і самої матерії»¹²².

В боротьбі проти махізму В. І. Ленін збагатив своїми доводами вчення про матерію. Він зазначав, що найновіші відкриття природознавства показали неспроможність метафізичного розуміння матерії і повністю підтвердили вчення діалектичного матеріалізму про матерію та її властивості. Нові дані науки свідчили лише про те, що зникає тільки та межа, по яку ми знали матерію до цього часу, наше знання йде вглиб, розкриває її нові якості і властивості. Все це не спростовує, а, навпаки, підтверджує об'єктивне існування матерії. «...Єдина «властивість» матерії, з визнанням якої зв'язаний філософський матеріалізм, — писав В. І. Ленін, — є властивість *бути об'єктивною реальністю*, існувати поза нашою свідомістю»¹²³. Ленін дає глибоке визначення матерії. Він вказує, що матерія є філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині в її відчуттях, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них.

Ленін довів також наукову неспроможність і реакційність спроб махістів відірвати рух від матерії, а енергію від її матеріального носія. Він вказував, що саме на цьому побудована вся «енергетика» Оствальда. Якщо нема матерії, то взагалі ніщо не може відбуватися, тоді взагалі нічого не існує. Думка про те, що рух може існувати без матерії, є містика, перехід на позиції ідеалізму. «Істотне те, — писав Ленін, — що спроба *мислити* рух без матерії протаскує *мисль*, відірвану від матерії, а це і є філософський ідеалізм»¹²⁴.

Визнаючи існування рухомої матерії незалежно від свідомості, діалектичний матеріалізм визнає об'єктивну реальність часу і простору. Махісти ж оголошували ці об'єктивні форми існування матерії чисто суб'єктивними. «З гносеологічної точки зору, — писав Блонський, — вчення Берклі має дуже велику цінність тим, що ліквідує наївно реалістичні погляди на природу простору; те, що ми сприймаємо як простір, є асоціація зорового і дотикового мускульного досвідів; оскільки відчуття, які

¹²¹ А. Гіляров, Введение в философию, К., 1907, стор. 19.

¹²² И. Продан, Познание и объект, К., 1911, стор. 436.

¹²³ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 238.

¹²⁴ Там же, стор. 245.

входять до складу уявлення простору, суб'єктивні, то суб'єктивні і уявлення простору. Заслуга Берклі в тому, що він вказав на суб'єктивний характер уявлень про простір»¹²⁵. Цю ж точку зору поділяли і махістські ревізіоністи. Викриваючи всю реакційність подібних тверджень махістів, Ленін писав, що природа і суспільство існують тільки в часі й просторі, «а істоти поза часом і простором, створені попівщиною і підтримувані уявою темної і забитої маси людства, є хвора фантазія, виверти філософського ідеалізму, негідний продукт негідного суспільного ладу»¹²⁶.

В «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» великий вождь показав також органічний зв'язок причинності й закономірності. Він підкреслював, що заперечувати причинний зв'язок явищ в об'єктивній дійсності, значить, заперечувати наявність закономірностей у розвитку природи й суспільства. А саме це й мають на увазі неокантіанці й махісти, твердячи, що в природі немає причин і наслідків, а є тільки функціональна залежність, яку нібито встановлює суб'єкт. Один із харківських філософів-еклектиків О. Фатеев писав: «Причинна закономірність є спекулятивна містика, а умовна закономірність є досвід»¹²⁷. В. І. Ленін довів, що суб'єктивістська лінія у тлумаченні категорій причинності, виведення порядку й необхідності не з об'єктивної дійсності, а з свідомості, з розуму, з логіки тощо, не тільки протиставить перше другому, а й робить природу частиною розуму, тоді як в дійсності розум є частиною природи.

В боротьбі проти махізму та інших буржуазних ідеалістичних течій Ленін далі розвинув теорію пізнання діалектичного матеріалізму, дав глибоку характеристику її основних принципів. Махісти заперечували можливість пізнання світу. Називаючи себе прихильниками критицизму, які виходять з даних «чистого, очищеного від усіх метафізичних домішок досвіду», вони в суб'єктивістському дусі тлумачили саме поняття досвіду. Видаючи себе за послідовних сенсуалістів, махісти виступали проти того, що відчуття є результатом діяння зовнішнього світу на органи чуттів людини. Ленін писав, що на ділі ж махісти «не визнають об'єктивної, незалежної від людини реальності, як джерела наших відчуттів. Вони не бачать у відчуттях вірного знімка з цієї об'єктивної реальності, заходячи в пряму суперечність з природознавством і відчиняючи двері для фідейзму»¹²⁸. Всі гносеологічні виверти махістів зводились до того, щоб довести, нібито людина диктує свої закони об'єктивному матеріальному світу.

¹²⁵ «Университетские известия», 1907, стор. 136.

¹²⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 165.

¹²⁷ А. Фатеев, Позитивная наука и ее критика, Харьков, 1911, стор. 17.

¹²⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 111.

Діалектико-матеріалістична теорія виходить з визнання об'єктивного існування матеріального світу, який діє на свідомість людини, відображаючись у ній. Наші відчуття і уявлення — це образи зовнішнього світу, істинність яких підтверджує суспільно-історична практика. На противагу цьому противник матеріалістичної теорії відображення Кудрявцев писав: «Ми сприймаємо не речі самі в собі, а явища, про відповідність яких речам ми нічого не знаємо і знати не можемо»¹²⁹. Для доказу того, що наші відчуття та уявлення не є копією дійсності, Кудрявцев звертається до Плеханова — за його висловом, представника «старої гвардії марксистів, який пом'якшує філософію Маркса і Енгельса»: адже Плеханов у передмові до праці Енгельса «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» заявив, що відчуття, які викликаються у суб'єкта діянням на нього об'єкта, не схожі ні на суб'єкт, ні на об'єкт. Цю серйозну поступку Плеханова кантіанству Кудрявцев використовує для спростування марксистської теорії відображення.

Махістське заперечення того, що джерелом наших відчуттів є реальні предмети, які існують незалежно від свідомості людини, повністю викривало їх як одвертих суб'єктивних ідеалістів. Світ, за їхніми твердженнями, існує як комплекс відчуттів суб'єкта. Про це прямо заявляє Блонський, наводячи у своїй праці відомі положення Берклі: «Коли я кажу про будь-яку річ, то вона існує, тому що я її відчуваю». На думку махістів, існування речей полягає в їх бутті у відчуттях. Махісти вважають, що мета пізнання полягає не в тому, щоб схопити, відобразити якнайповніше явища дійсності, а в тому, щоб дати чистий опис безпосередньо даного на основі закону «економії мислення». Перехід від безпосередньо даного до абстракції оголошується перекрученням того, що дає досвід. Емпіріокритики всіляко припинували пізнавальне значення науки, сіяли дух скептицизму, невір'я у можливість пізнати об'єктивний світ.

Пізнання об'єктивної абсолютної істини вони оголошували метафізикою, що суперечить як досвідові, так і даним науки. «Життя, — пише Гіляров, — не є щось замкнене, стале, нерухоме, — це потік, де одна хвиля змінюється іншою, неможливо говорити про щось вічне, незмінне, безумовне. Ми повинні пам'ятати, що смерть стоїть за спиною життя не тільки окремої людини, але й всього людського роду, самої нашої планети. Безумовної істини не може бути...»¹³⁰. Критикуючи абсолютний релятивізм махістів, В. І. Ленін в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» вказував, що матеріалістична діалектика включає в себе момент релятивізму, але вона не зводиться до нього. Вона визнає відносність усіх наших знань в розумінні історичної зу-

¹²⁹ П. Кудрявцев, Абсолютизм или релятивизм?, стор. 218.

¹³⁰ А. Гильяров, Введение в философию, стор. 6—7.

мовленості меж наближення їх до найповнішого відображення об'єктивної абсолютної істини. Заперечення ж махістами наявності вічних істин Ленін називає безглуздя. Визнання вічної, абсолютної істини не суперечить тому, що в світі все перебуває в стані руху, розвитку. «Мова йде зовсім не про незмінну суть речей і не про незмінну свідомість, а про відповідність між свідомістю, яка відображає природу, і природою, яку відображає свідомість»¹³¹.

Махісти на всі лади твердили, що пізнання об'єктивної абсолютної істини неможливе, що відносна істина не є конкретним виявом істини об'єктивної. «Нема ніякої расії, — пише Кудрявцев, — вимагати від науки, щоб вона була копією дійсності»¹³². Зрозуміло, що на основі цих положень всяка софістика і містика може бути визнана за істину. Суб'єкт проголошується критерієм істинності, достовірності нашого знання. Гіляров у дусі «емпіріомонізму» Богданова писав: «Істина тим об'єктивніша, чим для більшого числа свідомостей вона примусова»¹³³. Відриваючи відчуття від зовнішнього світу, відносну істину від абсолютної, витлумачуючи саме поняття істини в дусі абсолютного релятивізму, махісти скочувалися до повної сваволі в теорії пізнання, до захисту принципів, за якими все, без винятку, може бути з однаковою підставою прийняте за істину або бути відкинутим. Критикуючи теорію пізнання емпіріокритицизму, В. І. Ленін поглиблює уявлення людства про об'єктивну, абсолютну і відносну істину, про діалектику їх взаємозв'язку, про практику як основу пізнання і критерій істинності.

Українські емпіріокритики слідом за американським філософом Карлсом проголошували, що вони захищають істинну філософію монізму, де наука й релігія не суперечать одна одній, а кожна має свою галузь застосування. Вони твердили, що релігія необхідна людству, що вся історія науки виявляється історією нескінченних шукань раціональної релігії. Кудрявцев, наприклад, пропонував для успішного завершення цих шукань використати філософію релігії, тобто теологію. Проповідники махізму на Україні намагалися довести, що такі течії, як богобудівництво і богошукання, не заперечують марксизму, а впливають з його принципів.

У боротьбі проти теології, «богошукання» і «богобудівництва» Ленін далі розвинув атеїстичні ідеї Маркса і Енгельса, глибоко обґрунтував політику Комуністичної партії щодо релігії і церкви. Він писав, що партія пролетаріату будує свій світогляд на науковому соціалізмі, тобто марксизмі. Філософською

¹³¹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 119.

¹³² П. Кудрявцев, Абсолютизм или релятивизм?, стор. 269.

¹³³ А. Гіляров, Введение в философию, стор. 5.

основою марксизму є діалектичний матеріалізм, рішуче ворожий всякій релігії. «Релігія є опіум народу, — цей вислів Маркса є наріжний камінь усього світогляду марксизму в питанні про релігію. Всі сучасні релігії і церкви, всі і всілякі релігійні організації марксизм розглядає завжди, як органи буржуазної реакції, що служать захистові експлуатації і задурманенню робітничого класу»¹³⁴.

В. І. Ленін розкрив ідейний і соціально-класовий зв'язок ідеалізму і релігії, як різних форм однієї і тієї самої ідеології пануючих класів.

«Матеріалізм і емпіріокритицизм» не тільки збагатив діалектичний матеріалізм, але й вніс багато нового в дальше обґрунтування матеріалістичного розуміння історії. Ленін викрив уся фальш тверджень вітчизняних ревізіоністів, нібито махізм сумісний з історичним матеріалізмом Маркса і Енгельса, дав рішучу відсіч атакам ідеологів буржуазії на марксистську соціологію.

Емпіріокритики — ідеологи буржуазії — відкрито заперечували марксизм, брехливо оголошували його соціальною доктриною, яка нібито не має наукової і практичної цінності. Вони протиставили марксизму буржуазно-міщанські фрази про те, що «людський розвиток несе в собі свою мету», йде до «довершеного сталого стану», під яким розумілося буржуазне суспільство, що позбулося всіх антагонізмів. З цього ідеалістичного принципу «прагнення до сталого стану» виводилось економічне життя суспільства, його соціальна структура і т. п. Характеризуючи цих ворогів марксизму, Ленін писав: «Безмежне тупоумство міщанина, який самовдоволено розмазує самий затасканий мотлох під прикриттям «нової», «емпіріокритичної» систематизації і термінології, — ось до чого зводяться соціологічні екскурсії Блея, Петцольдта, Маха. Претенціозний костюм словесних вивертів, вимучені мудрування силогістики, витончена схоластика, — одним словом, те саме і в гносеології, і в соціології, той же реакційний зміст за такою ж крикливою вивіскою»¹³⁵.

Махістські ревізіоністи типу, Богданова, «поєднуючи» марксизм із махізмом, соціальним дарвінізмом і позитивізмом Спенсера, намагалися підмінити історичний матеріалізм ідеалістичним розумінням історії. Вони з позицій ідеалізму ототожнювали суспільне буття і суспільну свідомість. У статті «Розвиток життя в природі і в обществe» Богданов доводив, що у своїй боротьбі за існування люди не можуть об'єднатись інакше, як за допомогою свідомості, тому соціальне життя, на його думку, в усіх своїх проявах є свідомо-психічним. І він доводив, що суспільне буття і суспільна свідомість тотожні. В. І. Ленін

¹³⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 354—355.

¹³⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 295.

до кінця викрив зраду ревізіоністів щодо марксизму, показав їх як проповідників реакційних ідеалістичних поглядів на життя суспільства.

В «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін, критикуючи ревізіоністів, розкрив органічну єдність діалектичного й історичного матеріалізму. Показуючи наукову неспроможність отожднення соціального буття і суспільної свідомості, Ленін писав, що з того, що люди, вступаючи у спілкування, вступають в нього як свідомі істоти, аж ніяк не випливає тотожності суспільної свідомості буттю. «Матеріалізм взагалі визнає об'єктивно реальне буття (матерію) незалежне від свідомості, від відчуття, від досвіду і т. д. людства... Свідомість і там і тут є тільки відображення буття, в кращому разі приблизно вірне (адекватне, ідеально-точне) його відображення»¹³⁶.

Творчо збагачуючи марксистське вчення про об'єктивний характер суспільного розвитку, Ленін вказує, що в усіх формаціях до соціалізму, особливо в капіталістичній, виробники, спілкуючись між собою, не усвідомлюють того, які суспільні відносини при цьому складаються і за якими законами вони розвиваються і т. д. Наприклад, селянин, продаючи хліб, вступає в «спілкування» із світовими виробниками хліба на всесвітньому ринку, але він не усвідомлює цього, не усвідомлює й того, які суспільні відносини складаються з обміну. Величезне значення марксизму і полягає в тому, що він пояснює закономірності розвитку суспільного життя, точно і ясно визначає місце і значення в житті суспільства способу виробництва. В «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін викриває ідеалістичне перекручення ревізіоністами також таких категорій історичного матеріалізму, як продуктивні сили, виробничі відносини, класи, класова боротьба, революція тощо.

Таким чином, спроба ревізіоністів поєднати соціологічну теорію марксизму з махізмом, матеріалізм з ідеалізмом звелась до кричущої фальсифікації ідеології пролетаріату. І це природно, оскільки з «філософії марксизму, вилитій з одного куска сталі, не можна виїняти жодної основної посилки, жодної істотної частини, не відходячи від об'єктивної істини, не падаючи в обійми буржуазно-реакційної брехні»¹³⁷.

Геніальний ленінський твір відіграв визначну роль у розгромі махізму та інших ідеалістичних течій на Україні, в поширенні та утвердженні діалектичного матеріалізму серед робітничого класу України. Ленінська праця глибоко вивчалася не лише більшовиками, а й багатьма прогресивно настроєними представниками інших верств. Екземпляр першого видання книги Леніна, який зберігається в Одеській публічній бібліотеці,

¹³⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 299.

¹³⁷ Там же.

рясніє численними позначками читачів, які свідчать про величезну увагу, з якою вивчалася ця робота.

«Матеріалізм і емпіріокритицизм» був узятий на озброєння всіма партійними організаціями України в їхній боротьбі за марксистсько-ленінську філософію. Так, зокрема, незабаром після виходу у світ цієї праці Леніна керівник Одеського комітету більшовиків В. В. Воронський, виступивши в газеті «Одесское обозрение» (від 5 червня 1909 р.) з рецензією на книгу німецького емпіріомоніста Макса Ферворна «Природознавство і світогляд. Проблеми життя», популяризує в ній ідеї ленінського твору. Він пише про величезне теоретичне й політичне значення твору для боротьби з реакційною махістською філософією, для викриття ревізії філософських основ марксистської партії, зазначаючи, що критика Леніним махізму становить особливу цінність для Росії, де ціла серія Богданових, Базарових, Юшкевичів і Берманів, що відійшли від історичного матеріалізму, вносять хаос в уми читачів, даючи під виглядом марксизму «щось неймовірно плутане, суперечливе і реакційне».

У цей період марксистсько-ленінську філософію вивчають на Україні не тільки самостійно, а й організовано: в багатьох містах створюються гуртки і школи для підготовки агітаторів та пропагандистів, де важливе значення приділяється вивченню філософії. Так, в одному з донесень начальникові охоронного відділення в Катеринославі повідомлялося, що в місті на «Управській вулиці, в будинку № 4 або 5... відбулися збори агітаторського гуртка, на якому Борис (більшовик Магідов. — Г. Є.) розбирав матеріалістичне розуміння історії»¹³⁸. В Полтаві, Харкові та інших містах створюються напівлегальні і легальні гуртки, в яких вивчаються праці Маркса, Енгельса, Леніна, зокрема такі, як «До критики політичної економії», «Анти-Дюрінг», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

Кожна стаття, кожна доповідь чи лекція Леніна вивчалась і гаряче обговорювалася в соціал-демократичних організаціях України, а також серед революційної еміграції. Про це особливо яскраво свідчать такі документи, як листування між соціал-демократами того періоду. В другій половині 1909 р. в м. Львежі Ленін прочитав дві доповіді: «Про стан справ в партії» та «Ідеологія контрреволюційного лібералізму», в яких закликав революційну соціал-демократію посилити боротьбу з реакційною ідеологією, зміцнювати пролетарську партію як вирішальну умову майбутньої перемоги революції. З приводу цих виступів Леніна більшовик В. С. Довгалецький у своєму листі одному із товаришів з України від 30 листопада 1909 р. писав: «Ленін читав реферат на тему «Про стан справ в партії» тільки для

¹³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 304, од. зб. 963, арк. 72.

членів соціал-демократичних груп. Потім читав публічно реферат на тему «Ідеологія контрреволюційної буржуазії». Ця доповідь була дуже змістовна і чудово прочитана. З першої доповіді нам стало цілком ясно, чому ім'я Леніна має широку популярність у нашої партійної публіки. Це чудовий пропагандист і агітатор, блискучий дипломат і політик, чудовий теоретик і практик, цілком доступний для широких мас, однаково цінний на професорській кафедрі і на робітничих зборах, який поєднує в собі все, що необхідне для партійного вождя. Меншовики і ті аплодували йому, хоч він їх досить потріпав»¹³⁹. У газеті «Пролетарий» в ті часи друкувалося чимало інформації з Донбасу, Харкова, Одеси та інших міст України про вивчення теорії марксизму не тільки революційними соціал-демократами, але й тими, хто близько стояв до партійних організацій.

В ці роки найбільш теоретично підготовлені більшовики активно включилися в боротьбу проти ворожих пролетаріату філософських течій. Прикладом такої боротьби була діяльність В. В. Воровського — керівника Південного бюро ЦК РСДРП і Одеського комітету РСДРП. Саме в цей період боротьби з меншовиками, троцькістами, ліквідаторами і одзовістами з усією силою розкрився літературний талант Воровського, який активно співробітничав у більшовицьких газетах і журналах, писав десятки статей, відстоюючи марксизм-ленінізм і пристрасно викриваючи ідейних противників робітничого класу. В повідомленні про вихід газети «Вперед», відмічаючи активну діяльність Воровського в більшовицькій «Искре», В. І. Ленін рекомендував його як одного з кращих партійних публіцистів. У статті «Про більшовизм» Ленін називав його серед головних письменників-більшовиків.

В роки реакції Воровський особливо активно виступав з проблем філософії, послідовно відстоюючи діалектичний матеріалізм. Доводячи протилежність матеріалізму ідеалізму, він у своїй статті «Письма из Берлина» писав: «Основою всього світового життя він (Маркс. — *Ред.*) визнавав не ідею, а матерію, не свідомість, а буття. Свідомість же, мислення, ідея є тільки продукт матеріального буття, надбудова над матеріальним базисом»¹⁴⁰. Воровський наголошував, що сила діалектичного матеріалізму полягає в тому, що він дає можливість робітничому класові і його партії правильно пізнати об'єктивну дійсність, передбачити її розвиток у майбутньому, глибоко усвідомити, що на зміну капіталізму із залізною необхідністю іде соціалізм. Ось чому «метод діалектичного матеріалізму, — писав Воровський, — і є вісью вчення Маркса. Завдяки цьому методу йому

¹³⁹ ЦДІА УРСР, ф. Київського охоронного відділу, 1909, спр. 3717, арк. 229.

¹⁴⁰ В. В. Воровский, Сочинения, т. 1, М., 1932, стор. 37.

вдалося дати аналіз минулого і існуючого суспільства, а також намалювати позитивні перспективи. Цей метод забезпечений від застою і притуплення, бо застосовує також і до самого себе мірило неухильного розвитку...»¹⁴¹.

Викриваючи реакційну суть махізму, його внутрішній зв'язок з контрреволюцією, Воровський показує, що філософія махізму веде до соліпсизму і являє собою різновидність плутаного ідеалізму. В 1909 р. Воровський написав популярну брошуру, направлену проти махізму, — «Торжествуючий позитивізм», яка була в нього вилучена під час обшуку, не встигнувши вийти у світ.

У 1910 р. в Катеринославі виходить книга «Долой материализм! (Критика эмпириокритической критики)» відомого більшовика-літератора В. Ф. Горіна-Галкіна під псевдонімом «Н. Грабовський» (на спогад про видатного українського поета-революціонера П. А. Грабовського). В цій книзі Горін із позицій матеріалізму розкриває ідеалістичну суть і соціальну шкідливість махістської ревізії філософії марксизму. Проповідь Богдановим, Луначарським та іншими ревізіоністами філософії, за якою «людина, особливо людський колектив, володіє божественними прерогативами видавати закони для природи, — писав Горін-Галкін, — гальмує розвиток свідомості пролетаріату»¹⁴². Однак слід відзначити, що при висвітленні основних рис діалектичного матеріалізму Горін-Галкін допустив ряд помилок. Це було зумовлене його неправильним розумінням ряду важливих положень марксистської філософії як системи загальних положень, що гіпотетично беруться за основу всякого наукового пізнання. Матеріалізм в його викладі — це вчення про принципіальну однорідність всіх якостей природи, що виступають як ступені однієї універсальної якості, а діалектика, виявляється, не бажає бачити іншої різниці між усіма якостями світу, крім різниці кількісної. Проте, незважаючи на вказані помилки, книга Горіна-Галкіна відіграла певну позитивну роль у викритті махістських ревізіоністів.

Після першої російської революції реакція на Україні розпочала цілий теоретичний похід проти історичного матеріалізму. Український націоналіст Грушевський слідом за реакційним німецьким соціологом Блеєм, якого Ленін викрив в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», лицемірно заявляв, нібито Маркс безпідставно вважав економічні антагонізми і класову боротьбу головною рушійною силою соціальної революції. Виступаючи проти матеріалістичного розуміння історії, Грушевський твердив, що соціологічна концепція Маркса і Енгельса не розвину-

¹⁴¹ В. В. Воровский, Сочинения, т. 1, стор. 44.

¹⁴² Н. Грабовский, Долой материализм! (Критика эмпириокритической критики), Екатеринославль, 1910, стор. 17.

та і являє собою лише суму «аксіом», які не відображають суспільного життя. Вороже ставились до історичного матеріалізму й лідери націонал-демократів, що загравали з опортуністами з II Інтернаціоналу. Так, один із них писав, що матеріалістичне розуміння історії «неспроможне пояснити навіть найголовніші форми суспільного розвитку від способів господарства, а тим більше пояснити історичні події в житті народів»¹⁴³.

Питання про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості великодержавні шовіністи та українські буржуазні націоналісти розв'язували ідеалістично, переважно суб'єктивно-ідеалістично, по-волютаристськи. «Історія громадянства, — писав Грушевський, — це історія людського духу... З кожного духовного піднесення виникає ініціатива в інших сферах соціального життя — мистецтві, політиці, індустрії»¹⁴⁴. Ідеалістично визначав він і поняття самого суспільства, називаючи його спільністю людської маси, об'єднаної почуттям солідарності та організованими формами співробітництва. Заперечуючи вирішальну роль матеріального виробництва, класової боротьби в суспільному розвитку, Грушевський проповідував ідеалістичну «теорію факторів», доводячи, що суспільний прогрес зумовлюється біологічним, економічним і психічним факторами. Духовному, або психічному фактору, він надавав вирішального значення.

Те саме доводили й ревізіоністи з таких дрібнобуржуазних націоналістичних партій, як «Спілка» і УСДРП. Дрібнобуржуазний соціаліст М. Залізник у своїй роботі «Філософія історії Г. Ріккєрта» в ідеалістичному дусі вирішував проблему співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості, фізичного й психічного. З його точки зору, в історії все має тільки духовний характер. «Так само ніхто не буде заперечувати, — писав він, — що об'єкти історії, якщо взагалі мати на увазі лише відмінність між фізичним і психічним, підпадають під вплив психічного і що, таким чином, історія дійсно є наука про дух, оскільки вона трактує головним чином психічне життя...»¹⁴⁵.

Більшовики України на основі праць Маркса, Енгельса, Леніна повели нищівну боротьбу з ідеалістичною соціологією, відстоюючи і пропагуючи матеріалістичне розуміння історії. З рядом статей виступив керівник одеських більшовиків Воробський, популяризуючи ідеї історичного матеріалізму і викриваючи реакційний, антинауковий, характер ідеалістичних поглядів на суспільне життя ідеологів буржуазії, ревізіоністів. У праці «К истории марксизма в России» він виступив проти ревізіоні-

¹⁴³ П. Оди́нец, К вопросу об украинском народничестве, журн. «Киевская старина», 1906, июль—август, стор. 353.

¹⁴⁴ М. Грушевський, Початки громадянства, Прага, 1921, стор. 15.

¹⁴⁵ «Літературно-науковий вісник», т. III, Львів, 1912, стор. 6.

стів як захисників і проповідників буржуазного світогляду. Вже на початку ХХ ст. він писав, що стовпи ревізіонізму повертають до ідеалізму, об'єднуються з старими ідеалістами, які ніколи не стикалися з марксизмом.

У міру загострення боротьби класів у буржуазному суспільстві ревізіоністи ще більш відкрито почали виступати як вороги пролетаріату і його світогляду.

У марксистських працях цього періоду розкривається нерозривна єдність діалектичного й історичного матеріалізму, переконливо доводиться, що тільки з позицій марксистської діалектики стало можливим створення справжньої науки про суспільство. Воровський відмічав, що навіть поява ідеалістичної діалектики Гегеля мала величезне значення для суспільних наук. «Але для Гегеля діалектика була формою розвитку якогось ідеального начала, абсолюта, який існує до матеріального світу і тільки втілюється в нього. Маркс спростував цю точку зору. Він зробив спробу прикласти метод діалектики до світу матеріального, і тут він переконався, що діалектика стояла у Гегеля на голові і що її треба поставити на ноги. Основою всього світового життя він (Маркс. — *Ред.*) визнавав не ідею, а матерію, не свідомість, а буття. А свідомість, мислення, ідея були лише продуктом матеріального буття, надбудовою над матеріальним базисом»¹⁴⁶. Маркс довів, що матеріальним базисом життя людей є економічні відносини. Форми цього «економічного буття визначають все духовне життя суспільства: його соціальні відносини, правові норми, його наукові знання, його віру і звичаї»¹⁴⁷. А отже, не суспільна свідомість визначає суспільне буття, а, навпаки, суспільне буття визначає свідомість.

Матеріалістичне розв'язання основного питання соціології лежить в основі всієї теоретичної і практичної діяльності партійних комітетів. Так, у листівці вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, випущеній в 1908 р. у зв'язку з 80-річчям з дня народження Л. М. Толстого, вказувалося, що пролетаріат дуже добре знає про протилежність своїх інтересів інтересам буржуазії, про різку відмінність своїх прагнень від прагнень буржуазії тощо. «Суспільне буття людей визначає їх свідомість, — писалося в цьому документі, — *тому царство боже на землі капіталіст-підприємець уявляє собі інакше, ніж його найманий робітник*»¹⁴⁸. Основу всього життя суспільства і його зміни становить виробництво. Всілякі заяви про те, що головна причина злиднів і страждань народних мас полягає в духовній недосконалоості суспільства, орієнтує робітничий клас на невірні шляхи визвольного руху. «Приватна власність на знаряддя

¹⁴⁶ В. В. Воровский, Сочинения, т. I, стор. 37.

¹⁴⁷ Там же.

¹⁴⁸ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», К., 1960, стор. 186.

і засоби виробництва — ось корінь експлуатації робітничого класу; знищення її, соціалістична революція — ось порятунок пролетаріату, — говорить соціал-демократія»¹⁴⁹. Отже, не духовне самовдосконалення, а революційне перетворення суспільного буття, матеріальних умов життя суспільства може принести свободу і благополуччя мільйонам людей.

Ідеологи буржуазії, ревізіоністи намагалися спростувати вчення історичного матеріалізму про об'єктивні закони розвитку суспільства, щоб підірвати ідейні основи визвольного руху, глибоку віру в маси, в неминучість соціалізму. Так, об'єктивні суспільні закони М. Грушевський, наприклад, проголошував актом людської волі, а М. Залізняк писав, що оскільки в історії нема причинних зв'язків і повторення, то в ній нема і закономірностей. Тому завдання соціології, на його думку, полягає не в тому, щоб розшукувати «неіснуючі» закономірності, а в тому, щоб описувати індивідуальні події. Дрібнобуржуазний націоналіст Панейко зображав об'єктивний світ, в тому числі й суспільне життя, як хаос, в який закономірний порядок вносить лише суб'єкт¹⁵⁰.

Діячі партійних організацій України викривали ідеалізм і волонтаризм ідеологів буржуазії, ревізіоністів у поясненні ними життя суспільства, доводили на основі аналізу розвитку Росії об'єктивний характер суспільних законів. Вони твердили, що саме в силу цих законів, а не з чієїсь волі, країна перейшла від феодалізму до капіталізму. Ці ідеї марксистського розуміння суспільного життя пронизували листівки і звернення комітетів РСДРП. Так, в одному із звернень Харківського комітету за 1908 р. говорилося: «В пізнанні історичного процесу, що призвів до перемоги кріпосницької реакції, скований пролетарський Прометей черпає впевненість у неминучості її загибелі, у проявах її торжества бачить внутрішні суперечності, що призводять її до гниття, в самій дійсності, якою б похмурою вона не була, знаходить шлях, що веде його до перемоги»¹⁵¹.

На основі марксистсько-ленінського вчення про матеріальне виробництво як основу всього суспільного життя, більшовицькі організації України викривали неспроможність ідеалізму в історії. Воровський писав, що із зміною способу виробництва змінюється все суспільство, доводив, що історичний процес являє собою заміну однієї суспільно-економічної формації іншою, вищою. «Стан продуктивних сил у кожний даний момент, — говорив він у статті «Письма из Берлина», — визначить ті форми

¹⁴⁹ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», стор. 186.

¹⁵⁰ Див.: В. Панейко, Раціоналізм і реалізм в розумінні суспільних явищ, т. II, К., 1910.

¹⁵¹ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», стор. 219.

співробітництва, в яких повинно суспільство, під страхом застою і загибелі, добувати блага для життя. Так первісні грубі знаряддя праці викликають до життя колективну організацію праці, наприклад, земельну общину. Вдосконалені ручні інструменти створили при натуральному господарстві в суспільстві ремісниче (індивідуальне) виробництво. Машинне виробництво капіталістичної епохи знову воскресило колективну працю на фабриці, викликавши необхідність усупільнення праці і т. д.»¹⁵².

Проте всі ці перетворення людиною виробництва мають не тільки технічний характер; вони стосуються найглибших відносин між людьми — відносин майнових; форма власності на засоби виробництва в кожну дану епоху визначала характер суспільства. Виробничі та інші суспільні відносини можуть існувати лише до того часу, поки вони відповідають тим продуктивним силам, які їх породили. В міру розвитку продуктивних сил виробничі відносини перестають їм відповідати. І чим далі розвиваються продуктивні сили, тим далі вони відходять від того стану, на якому виникли існуючі виробничі відносини, тим більшою стає невідповідність між ними і виробничими відносинами. Тоді продуктивні сили знищують застарілі виробничі відносини і створюють нові. А це, на думку Воровського, і становить соціально-економічну основу революції. У своїй статті «Карл Маркс» він доводить, що послідовна зміна суспільно-економічних формацій є яскравим доказом закономірного характеру історичного процесу. Віджили свій вік і загинули у свій час феодальні відносини. Так само *«загинуть і виробничі відносини буржуазного суспільства, коли продуктивні сили розвинуться до того, що стануть можливі і необхідні колективістські (соціалістичні) виробничі відносини»*¹⁵³. Воровський писав, що зростання продуктивних сил є тим фактором, який визначає і спрямовує розвиток суспільства, і що людські зусилля до цього часу були безсилі затримати і скувати його.

Розвиток продуктивних сил, зміни у способі виробництва становлять матеріальну основу історичного процесу. В цьому аспекті більшовики України розглядали всю історію нашої країни. Київський комітет РСДРП у листівці, опублікованій в лютому 1913 р., показав загальні закономірності економічного розвитку Росії і Західної Європи та ступінь розвитку капіталістичних відносин в країні. «В Росію йшов капіталізм, рясно вбираючи, за прикладом свого західноєвропейського собрата, кров'ю і потом трудящих мас свою дорогу, розвиваючись і створюючи вогнища експлуатації — фабрики і заводи. Капіталізм створював разом з тим і своїх могильщиків — кадри пролетаріату, на які історія поклала місію — стати насамперед могиль-

¹⁵² В. В. Воровський, Сочинения, т. I, стор. 38.

¹⁵³ Там же, стор. 10.

щиками самодержавства»¹⁵⁴. Юзово-Петровський комітет РСДРП, характеризуючи соціально-економічний стан країни, писав, що в міру розвитку капіталізму, «кількість пролетаріату зростає, а разом з тим зростає безробіття і з ним голод, злидні і страждання робітничих мас.

З другого боку, збільшуються багатства купки експлуататорів; великі капітали притягують до себе менші, і в небагатьох руках зосереджуються всі незліченні скарби, здобуті працею мільйонів робітничих рук»¹⁵⁵.

Партійні організації України ставили зміни в становищі трудящих у пряму залежність від змін в усьому укладі господарського життя. З матеріалістичного розуміння причин злиднів і бідуняв народу вони робили правильні, революційні висновки: людські умови для існування безпосередніх виробників усіх благ суспільства може забезпечити тільки ліквідація приватної власності на засоби виробництва і повсюдна організація суспільного господарства у промисловості та сільському господарстві.

Таким же шляхом можна покласти край і кризам та винищувальним війнам. «Мир людству, — писалося в органі Донецького комітету РСДРП газеті «Правда труда», — принесе тільки соціалізм, тільки суспільний лад, оснований на володінні трудівників знаряддями виробництва. Соціалізм — це кінець гонитви за ринками, кінець солдатчини і розкраданню народних багатств. Це братерство народів»¹⁵⁶. У зверненні Миколаївського комітету РСДРП до новобранців підкреслювалося про стихійний характер розвитку буржуазного суспільства і його виробництва, говорилося про те, що боротьба між капіталістами за ринки збуту і джерела сировини породжує імперіалістичні війни. «І це триватиме доти, доки існуватиме капіталістичний лад з приватною власністю на знаряддя виробництва... Тільки знищивши капіталістичне виробництво і замінивши його соціалістичним, народ позбудеться братовбивчих воєн»¹⁵⁷. Велика машинна індустрія, гігантське зростання суспільного виробництва, за твердженням документів харківських більшовиків, «становить матеріальну основу перемоги соціалістичного суспільства»¹⁵⁸.

Глибоке розуміння матеріальних основ людської історії і закономірностей її розвитку давало більшовицьким організаціям можливість успішно вести боротьбу з суб'єктивно-ідеалі-

¹⁵⁴ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», стор. 451.

¹⁵⁵ Там же, стор. 259.

¹⁵⁶ Газ. «Правда труда», 1916, № 1.

¹⁵⁷ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», стор. 196.

¹⁵⁸ Там же, стор. 262.

стичною, волюнтаристичною ідеологією есерів і анархістів, усвідомлюючи, що не довільні дії осіб, а рух мас, класова боротьба пролетаріату, у відповідності з об'єктивною еволюцією суспільства, може привести до ліквідації експлуаторських порядків і утвердження соціалізму. «Тільки знищення приватної власності на фабрики, заводи, шахти, залізниці і тому подібне, — писав Миколаївський комітет РСДРП, — може визволити пролетаріат. А це знищення приватної власності може бути здійснене не поодинокими спробами окремих осіб, а тільки всім пролетаріатом»¹⁵⁹.

Марксистсько-ленінському вченню про класову боротьбу як рушійну силу розвитку антагоністичних формацій великодержавні шовіністи і українські націоналісти протиставили теорію «про близькість і солідарність» людей однієї нації або раси і непримиренну їх протилежність людям іншої нації або раси. Українські націоналісти йшли на найглибше перекручення історії, особливо минулого України, щоб довести, що не боротьба класів, а боротьба націй і рас становить зміст історичного процесу. Вони перекручено висвітлювали соціальні та національні відносини людей в епоху імперіалізму. Головну причину національного гноблення Грушевський, наприклад, вбачав у занепаді почуття солідарності серед представників пригнобленої нації. Українські буржуазні націоналісти своєю брехливою теорією про безкласовість української нації намагалися перетворити робітників і селян України в знаряддя здійснення інтересів національної буржуазії.

Більшовики України, керуючись ідеями марксизму-ленінізму, виходячи з аналізу соціально-класової структури українського суспільства, викривали всю реакційність тверджень націоналістів про безкласовість, про чисто селянський характер української буржуазної нації. Вони вказували, що на Україні, як і по всій Росії, існує різне відношення людей до засобів виробництва, а звідси й виходить, що не всі мають однакові матеріальні джерела для свого існування. І, за їх твердженням, саме ця докорінна відмінність у відношенні до засобів виробництва й поділяє суспільство на антагоністичні класи — експлуаторів і експлуатованих. «Все людство, — писав Миколаївський комітет РСДРП, — поділяється на два ворожих класи. З одного боку клас капіталістів, фабрикантів, заводчиків і поміщиків, в руках яких зосереджені величезні капітали: великі фабрики і заводи, а з другого — клас робітників пролетарів, змушених продавати свою робочу силу неробам і дармоїдам — капіталістам»¹⁶⁰. У документах вузлового бюро Південно-Західної залізниці відзначалося, що оскільки капіталісти і

¹⁵⁹ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», стор. 26.

¹⁶⁰ Там же, стор. 195.

поміщики, як власники засобів виробництва, нещадно експлуатують робітників і селян, то пролетаріат не може ні в якому разі погодитись із реакційною ідеєю примирення класів. «Історія всього донині існуючого суспільства є історія боротьби класів і станів», — говорить Комуністичний маніфест, — це євангеліє міжнародного пролетаріату. Класова боротьба — це та активна історична сила, яка веде людство по шляху прогресу до повного й остаточного визволення в соціалістичному ладі»¹⁶¹.

Теоретична і практична діяльність більшовицьких організацій України, спрямовувана В. І. Леніним, була підпорядкована дальшому розвитку класової боротьби, підготовці й проведенню буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій. Оцінюючи перспективу зміни суспільних відносин в країні, більшовики виходили з того, що найближчим завданням у боротьбі за соціалізм повинно стати повалення самодержавства, ліквідація залишків кріпосництва і встановлення народного, демократичного державного ладу. Вони правильно вважали, що такий революційний переворот матиме величезне значення для визвольного руху у всіх країнах. «Повалення самодержавства, — писав орган одеських соціал-демократів, — має не тільки чисто російське значення, але й величезне міжнародне значення. Для найближчої боротьби робітничого класу всієї Європи російський пролетаріат може принести найбільшу користь саме знищенням самодержавства — цієї твердині європейської реакції»¹⁶².

На основі глибокого аналізу розвитку капіталізму в нових умовах В. І. Ленін довів, що нерівномірність економічного і політичного розвитку буржуазних країн в епоху імперіалізму набрала особливо катастрофічного і стрибкоподібного характеру. Звідси — нерівномірне дозрівання передумов для перемоги революції в різних капіталістичних країнах. Соціалізм не може одночасно перемогти в усіх країнах. Глибокі внутрішні суперечності, які роздирають світову систему капіталізму, дають можливість робітничому класу прорвати ланцюг імперіалізму в його найслабшій ланці, перейти одній, окремо взятій, країні або кільком країнам на шлях соціалістичного розвитку. У праці «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» В. І. Ленін писав: «Нерівномірність економічного і політичного розвитку є безумовний закон капіталізму. Звідси виходить, що можлива перемога соціалізму спочатку в небагатих або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні»¹⁶³. Про це ж він писав і у «Воєнній програмі пролетарської революції».

¹⁶¹ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», стор. 187.

¹⁶² Газ. «Одесский рабочий», 1908, № 3-4.

¹⁶³ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 300.

Ленінська теорія соціалістичної революції розв'язала ініціативу всім національним загонам робітничого класу у справі натиску на імперіалізм, зміцнила в них глибоку віру в можливість і необхідність перемоги соціалістичної революції.

Комітети РСДРП наполегливо роз'яснювали масам учення марксистсько-ленінізму про те, що корінним питанням всякої революції є питання про владу. Наявність у руках експлуаторських класів державної машини дає їм можливість пригноблювати більшість, придушувати опір трудящих мас. Більшовики говорили, що народні маси повинні революційним шляхом повалити владу царизму і встановити політичне панування робітників та селян, щоб потім перейти до соціалістичної революції й утвердження диктатури пролетаріату. Все більш розповсюджувалося в революційних масах марксистське положення про те, що нова влада, влада трудящих, покликана історією бути могутнім знаряддям перетворення всіх економічних і соціальних відносин у суспільстві. Саме цим пояснюється величезний інтерес мільйонів до ленінських праць, в яких роз'яснювався соціально-класовий зміст влади робітників і селян, диктатури пролетаріату, ролі і значення Рад у здійсненні революції й закріпленні її перемоги. Широко популяризувалася праця Леніна «Кілька тез». Її зміст роз'яснювався в газетах і листівках, що видавалися тиражем по кілька тисяч примірників. Важливу роль у дальшому роз'ясненні ставлення пролетарської революції до держави відіграли такі праці Леніна, як «Квітневі тези», «Загрожує катастрофа і як з нею боротися», «Чи вдержать більшовики державну владу?» та інші, що вийшли у світ після перемоги другої буржуазно-демократичної революції в Росії.

Геніальний ленінський твір «Держава і революція» становив цілу епоху у розвитку марксистського вчення про політичну надбудову суспільства, про ставлення робітничого класу до буржуазної держави, про роль і значення диктатури пролетаріату в будівництві соціалізму й комунізму, про форми політичної влади робітничого класу, про відмирання політичної організації суспільства з побудовою другої фази комуністичної суспільно-економічної формації. Ленін писав, що марксистське підходить до питання про державу, як і до всіх інших питань суспільної науки й практики, з точки зору діалектичного матеріалізму, що вимагає розглядати всі процеси і явища в їх зміні, виникненні і розвитку. «Суть учення Маркса про державу, — писав Володимир Ільїч, — засвоєна тільки тим, хто зрозумів, що диктатура *одного* класу є необхідна не тільки для всякого класового суспільства взагалі, не тільки для *пролетаріату*, що повалив буржуазію, але й для цілого *історичного періоду*, який відділяє капіталізм від «суспільства без класів», від комунізму. Форми буржуазних держав надзвичайно різноманітні, але суть їх одна: всі ці держави являють собою так чи інакше, але кі-

нець кінцем обов'язково *диктатуру буржуазії*»¹⁶⁴. Оскільки ж буржуазна державна машина пристосована лише до експлуатації та гноблення меншістю більшої, то пролетаріат повинен у ході революції повністю зруйнувати її і створити нову державу, яка б відповідала завданням будівництва комуністичного суспільства.

Ленін писав, що загальною політичною організацією суспільства на весь період його переходу до комунізму може бути тільки диктатура пролетаріату, але форми її мають бути різноманітні. «Перехід від капіталізму до комунізму, звичайно, не може не дати величезного багатства і різноманітності політичних форм, але суть буде при цьому неминуче одна: *диктатура пролетаріату*»¹⁶⁵. Володимир Ілліч ще в «Квітневих тезах» писав, що пролетаріат повинен замінити парламентарну республіку республікою Рад як політичною формою диктатури пролетаріату. На великому конкретному матеріалі він показав суть буржуазної демократії як демократії для експлуататорів і жорстокої диктатури для трудящих. А диктатура пролетаріату є справжньою демократією для мас, справжнім народовладдям.

У «Державі і революції» Ленін розкрив політичні економічні й культурно-ідеологічні завдання соціалістичної держави. Він писав, що в міру здійснення цих завдань диктатура пролетаріату поступово перетворюватиметься з органу управління людьми в орган управління речами, тобто виробництвом та розподілом. Соціалістична держава, здійснивши своє історичне покликання, згодом відміре. Разом з цим він підкреслював, що «держава зможе відмерти повністю тоді, коли суспільство здійснить правило: «кожний по здібностям, кожному по потребах», тобто, коли люди настільки звикнуть додержувати основних правил співжиття і коли їх праця буде настільки продуктивною, що вони добровільно працюватимуть *по здібностям*»¹⁶⁶.

Твір В. І. Леніна «Держава і революція» озброїв робітників і селян України, як і всієї Росії, глибоким розумінням суті соціалістичної держави — могутнього знаряддя перетворення всіх суспільних відносин на принципах комунізму. Разом з тим праця є яскравим історичним документом, що підтверджує глибоку ідейну підготовку партії і народу до здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції і перетворення в життя її історичних завдань.

В період реакції, особливо в роки першої світової війни, північні класи посилено розпалювали національну ворожнечу між народами. Царську Росію В. І. Ленін справедливо називав тюрмою народів. Якщо самодержавство разом з російськими помі-

¹⁶⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 373.

¹⁶⁵ Там же.

¹⁶⁶ Там же, стор. 426.

щиками і капіталістами проводило великодержавно-шовіністичну політику, то буржуазія і поміщики гноблених націй були проповідниками місцевого націоналізму. Саме з метою відриву революційної України від революційної Росії українські буржуазні націоналісти й культивували недовір'я до великого російського народу. Так, Грушевський у своїх працях «Історія України-Русі», «Історія українського народу» з буржуазно-націоналістичних позицій фальсифікував минуле України, її взаємовідношення з Росією, заперечував спільність походження й історичної долі українського та російського народів і видавав колонізаторську політику царизму на Україні за політику російського народу. На націоналістичних позиціях стояли й дрібнобуржуазні організації УСДРП і «Спілка».

Прагнення української буржуазії та її агентури в робітничому русі розколоти єдиний революційний фронт російських і українських пролетарів, розпалити національну ворожнечу і ненависть між братніми народами відкрито проводив націоналіст І. Донцов. У виступі на II Всеукраїнському з'їзді студентів у Львові, що відбувся в середині 1913 р., він видавав колонізаторську політику російського царизму за політику робітників і селян Росії, фальшиво звинувачував російських марксистів у прагненні «асимілювати українців». По-зрадницькому паплюжачи єдність і дружбу двох братніх народів, Донцов проголошував вимогу відриву України від революційної Росії і перетворення України в колонію австро-німецьких імперіалістів. На доказ того, що нібито тільки спираючись на багнети іноземних загарбників можна розв'язати національне питання, Донцов зображував революцію 1905 р. як останній виступ мас, який начебто довів неспроможність усякої революції розв'язати соціальні й національні проблеми. В ситуації назрівання першої світової війни Донцов, як і інші націоналісти, при здійсненні своєї програми робив ставку на австро-німецьких загарбників. Він закликав українську буржуазію мобілізувати всі свої сили і приєднатися до противників Росії, стати на бік австро-німецьких агресорів.

Напередодні першої світової війни українські буржуазні націоналісти створили так званий Союз визволення України (СВУ), який мав на меті відірвати Україну від Росії і перетворити її в колонію німецьких імперіалістів.

Великий Ленін високо підніс прапор пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Виходячи з принципальних положень, висунутих Марксом і Енгельсом, він розробив теорію, програму й політику партії з національного питання, створив струнку і послідовне вчення про шляхи ліквідації національного гніту та перетворення буржуазних націй у соціалістичні, про закономірності розвитку і злиття нових націй з перемогою комунізму. Його геніальні твори: «Критичні замітки з націо-

нального питання», «Соціалістична революція і право націй на самовизначення», «Підсумки дискусії про самовизначення» та інші відіграли визначну роль в ідейному озброєнні робітничого класу і трудящих усіх національностей Росії в боротьбі за свободу і соціалізм.

На основі матеріалістичного розуміння історії Володимир Ілліч довів, що кожному певному способowi виробництва відповідає конкретна, породжена ним, спільність людей. На ґрунті капіталістичного економічного ладу складається, зокрема, така стійка історична спільність людей, як буржуазна нація. «Нації, — писав Ленін у статті «Карл Маркс», — неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку»¹⁶⁷. Буржуазні нації розколоті на непримиренно ворожі класи — експлуататорів і експлуатованих. Буржуазна нація — явище минуше. Із зміною історичних умов, у процесі ліквідації капіталістичного ладу та будівництва соціалізму буржуазні нації розпадаються, і на зміну їм приходять нові, соціалістичні нації. Ці нові нації, як учив Ленін, стають центром об'єднання всіх народів, що борються за визволення від гніту й поневолення. «Трудящі маси, звільняючись від ярма буржуазії, — писав він, — всіма силами *потягнуться* до союзу і злиття з великими і передовими соціалістичними націями...»¹⁶⁸

Це марксистсько-ленінське вчення про нації, їх виникнення і розвиток завдало смертельного удару по буржуазних та ревізіоністських теоріях, що розглядали буржуазні нації як вічну і незмінну спільність людей.

Глибоко аналізуючи розвиток світової історії в епоху імперіалізму і пролетарських революцій, Ленін розкрив характер взаємовідносин між буржуазними націями, показав соціально-економічні причини посилення національної нерівності і національного гніту. В умовах капіталізму відносини між націями мають характер панування і підкорення. Гноблення і поневолення націй, особливо відсталих народів, незмірно зростає в період імперіалізму. «Імперіалізм, — писав Ленін, — означає переростання капіталом рамок національних держав, він означає розширення й загострення національного гніту на новій історичній основі»¹⁶⁹. Капіталісти в епоху імперіалізму прагнуть забезпечити собі максимальний прибуток не тільки шляхом нелюдської експлуатації населення власних країн, але й шляхом закабалення і систематичного пограбування інших народів. З метою зміцнення свого панування імперіалісти консервують в колоніях і залежних країнах віджилі суспільні відносини, свідомо затримують розвиток їх продуктивних сил.

¹⁶⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 52.

¹⁶⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 314.

¹⁶⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 359—360.

Марксизм-ленінізм озброїв усі народи світу ясною програмою розв'язання національного питання, ліквідації колоніальної системи імперіалізму і організації добровільної співдружності народів на принципах рівності і свободи. Ця програма виходить із врахування того, що капіталізм, як вказував Ленін, знає дві тенденції в національному питанні. Перша тенденція— це пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, знищення феодальної роздробленості і створення національних держав. Друга тенденція — розвиток і прискорення всіляких відносин між націями, ломка національних перегородок, створення міжнародних зв'язків на ґрунті інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя, науки і т. д. Перша тенденція переважає в епоху висхідного капіталізму, а друга — в епоху імперіалізму. Ці дві тенденції є законом розвитку капіталізму.

Історично прогресивна тенденція до господарського зближення народів і поступового об'єднання величезних територій в одне ціле здійснюється при імперіалізмі насильницьким шляхом поневолення розвинутими націями відсталих народів. Тому закономірно, що поряд із господарським зближенням і об'єднанням територій, наростає друга, прогресивна, тенденція до знищення цього насильственого об'єднання, до завоювання національної свободи, до ліквідації імперіалістичного гніту. Суперечності між цими тенденціями в національному питанні неможливо розв'язати за капіталізму. Ленін вчив, що тільки з перебудовою усіх суспільних відносин на принципах соціалізму розв'язуються суперечності між цими двома тенденціями, як двома сторонами єдиного процесу розвитку і зближення, а потім і злиття націй. Розв'язання національного питання ленінізм пов'язав із перемогою соціалістичної революції. Робітничий клас і його марксистська партія, виходячи із принципів пролетарського інтернаціоналізму, відстоюють добровільне об'єднання народів. Здійсненню цього питання служить основна програма вимога більшовиків — право націй на самовизначення. Ленін писав, що подібно до того, як людство може прийти до знищення класів лише через перехідний період диктатури пригнобленого класу, так до неминучого злиття націй людство може прийти лише через перехідний період повного визволення всіх пригноблених націй і завоювання ними суверенітету. В інтересах політичного виховання мас, створення єдиного інтернаціонального фронту боротьби проти капіталу Ленін відстоював право гноблених народів на самовизначення, аж до їх відокремлення та утворення самостійної держави. «...Російські (соціалісти. — Г. Є.), які не вимагають свободи відокремлення Фінляндії, Польщі, України і ін., і т. д., — писав В. І. Ленін, — ...діють як шовіністи, як лакеї імперіалістських монархій та ім-

періалістської буржуазії, які вкрили себе кров'ю і брудом»¹⁷⁰.

Разом з цим Ленін викривав і місцевих націоналістів як ворогів спільних революційних дій трудящих, які за всіх умов вимагали відокремлення своїх націй, руйнування історичних зв'язків, що склалися між народами країни. Зокрема В. І. Ленін викрив і зірвав з таких українських буржуазних націоналістів, як Донцов, Юркевич та ін., маску захисників національних інтересів українського народу, показав їх як найлютіших ворогів свободи і незалежності України. Він писав, що було б прямою зрадою щодо соціалізму і дурненькою політикою навіть з точки зору буржуазних «національних завдань» українців ослабляти існуючий в межах однієї держави зв'язок і союз українського й великоруського пролетаріату. «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹⁷¹.

Ленін учив, що право на відокремлення зовсім не означає, що нація повинна обов'язково відокремитися. Принципіально пролетаріат за об'єднання народів, за створення великих державних формувань, оснований на свободі, рівності всіх націй. «Метою соціалізму, — писав В. І. Ленін, — є не тільки знищення роздробленості людства на малі держави і всякої відособленості націй, не тільки зближення націй, але й злиття їх»¹⁷². Маса чудово знають із свого повсякденного досвіду про значення економічних зв'язків, переваги великого ринку й великих держав, і на відокремлення вони йдуть лише тоді, коли національний гніт і національні чвари роблять спільне життя зовсім неможливим, гальмують господарський і культурний розвиток. Ленін говорив, що чим вища демократія, чим більша свобода націй, тим менша небезпека розпаду багатонаціональних держав.

Більшовицькі організації України послідовно проводили в життя ленінські ідеї пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, викривали великодержавних шовіністів і українських націоналістів як ворогів свободи й соціалізму. В листі у «Трудовую правду» більшовик Оксен Лола писав, що шлях до визволення України лежить через «братерський союз з робітниками всіх націй і насамперед великоруськими робітниками»¹⁷³. В наказі депутатів IV Державної думи катеринославські робітники писали, що національний гніт — один із виявів панування капіталу в сучасному суспільстві — веде до культурної, економічної і політичної відсталості пригноблених націй і тим самим перешкоджає розвитку класової самосвідомості і класової боротьби пролетаріату цих націй. Національний гніт, ви-

¹⁷⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 138.

¹⁷¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 14.

¹⁷² В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 131.

¹⁷³ Газ. «Трудовая правда», 1914, № 28.

кликаючи серед усіх класів гноблячої і пригнобленої нації розвиток націоналізму і почуття «солідарності» класів, затемнює протилежність класових інтересів пролетаріату і буржуазії¹⁷⁴.

Послідовний інтернаціоналізм більшовицьких організацій України яскраво виявився в їх листівках і відозовах, присвячених століттю з дня народження великого Кобзаря України Тараса Григоровича Шевченка. «Зв'язуючись в широку інтернаціональну сім'ю, — писав Київський комітет РСДРП, — робітник бореться проти гноблення всіх націй. В широкому розмаху боротьби за своє визволення він вміщує лозунг — свобода всім національностям»¹⁷⁵. На протигагу буржуазному і дрібнобуржуазному націоналізмові більшовики України зміцнювали єдність трудящих України і Росії, готували сили для ліквідації соціального та національного гніту в усій країні. Юзово-Петровський комітет РСДРП писав, що народні маси глибоко усвідомили, «що об'єднатися повинні пролетарі всіх країн, і робітники різних національностей повинні становити тільки окремі полки однієї великої міжнародної армії пролетаріату»¹⁷⁶.

Перемога на Україні ідеології пролетарського інтернаціоналізму над ідеологією буржуазного націоналізму була однією з найважливіших передумов переходу українського народу у співдружності з іншими народами Росії на шлях соціалістичного розвитку.

В боротьбі за марксистсько-ленінську філософію в цей період більшовицьким організаціям України довелося багато попрацювати на ниві боротьби з реакцією в мистецтві. В міру загострення всієї сукупності суспільних суперечностей і назрівання нової хвилі революційних подій реакційні сили почали посилено використовувати для проповіді своїх ідей трибуну мистецтва, зокрема художньої літератури. Після поразки першої революції з'явилися модні письменники, які у своїх творах замість соціальних проблем стали висувати на перший план питання індивідуального буття, популяризувати містицизм, опіувати зрадництво, проповідувати під лозунгом «культу особи» ідеологічну й моральну розпусту. Такі письменники на Україні, як Винниченко, Чупринка та ін. почали проповідувати контрреволюційні ідеї, зводячи наклепи на російських революціонерів і проголошуючи безідейність у мистецтві.

Керуючись працею Леніна «Партійна організація і партійна література», більшовики-ленінці викривають реакційних письменників, борються за піднесення ролі прогресивної художньої літератури у визвольному русі. Пристрасні статті В. В. Воров-

¹⁷⁴ Див. «Правду» від 30 березня 1913 р.

¹⁷⁵ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», стор. 525.

¹⁷⁶ Там же, стор. 259.

ського з цього питання внесли гідний вклад в обґрунтування і розвиток марксистсько-ленінської естетики, з надзвичайною глибиною показали роль художньої літератури в житті суспільства. Воровський з властивою йому майстерністю розкрив історичне покликання письменника, тісно зв'язаного з народом, з його визвольним рухом. У статті «Базаров і Санін», «Батьки і діти», «В ніч після битви», а також в статтях про Белінського, Добролюбова, Писарева, Чехова і Горького він виступив як пристрасний борець проти реакційних течій в художній літературі за всебічний розвиток передової, справді народної, літератури. Воровський всіляко підтримував розвиток прогресивної української культури, особливо бережливо ставлячись до великого Кобзаря України — Т. Г. Шевченка. Літературно-критична діяльність Воровського, безперечно, зробила значний вплив на передову літературу України.

У розвитку цієї передової літератури, в піднесенні її ролі у визвольному русі велику роль відіграли такі видатні революціонери і діячі передової української культури, як Іван Франко, Леся Українка і Михайло Коцюбинський. У своїх творах вони гостро критикували реакційний характер пануючих суспільних відносин у країні, оспівували героїчну боротьбу робітників і селян проти експлуатації та гноблення, викривали антинародну суть буржуазних течій в художній літературі.

Такі основні риси історії поширення марксистсько-ленінської філософії на Україні в дожовтневий період, утвердження її як теоретичної основи революційної боротьби робітничого класу і селянства під керівництвом Комуністичної партії проти поміщиків і капіталістів, за перетворення усіх суспільних відносин на принципах комунізму. Вони є яскравим доказом того, що тільки в послідовній і непримиренній боротьбі проти ідеології експлуататорських класів пролетаріат може звільнитися від духовного рабства, ідейно сформуватись як велика соціальна сила, що покликана перебудувати суспільне життя у відповідності з об'єктивним рухом історичного процесу, а значить, інтересами усіх трудящих мас.

3. Розвиток філософських ідей і боротьба за матеріалізм у природознавстві

Наприкінці XIX і на початку XX ст. у розвитку природознавства стався революційний стрибок, який викликав круту ломку старих природничо-наукових теорій. Нові видатні відкриття цього часу — відкриття рентгенівського проміння, природної радіоактивності, електронів, залежності маси мікрочасток від швидкості руху, нові дані про ефір та інші досягнення фізики підірвали старі, усталені поняття, які виходили з того, що вся фізика може бути зведена до механіки.

Революція в природознавстві торкнулася не тільки його емпіричних основ, а й філософських принципів. Нові відкриття не вміщалися в рамки метафізичного, механістичного матеріалізму, на позиціях якого стояла переважна більшість природознавців. Досягнення науки, зокрема фізики, свідчили про обмеженість метафізичного матеріалізму. Розвиток науки дедалі глибше розкривав об'єктивну діалектику природи, показував діалектичний характер процесів об'єктивної дійсності і вимагав від природознавців переходу з позицій метафізичного матеріалізму на позиції діалектичного матеріалізму. Однак буржуазні природознавці, в силу класової обмеженості свого світогляду, залишалися метафізиками.

Революція у природознавстві по суті означала величезні успіхи в поглибленні пізнання природи і її закономірностей. Вона була яскравим доказом могутності науки. Але в умовах панування метафізичного методу нові відкриття в природознавстві в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. викликали великі труднощі, які не забарилися використати махісти та інші ідеалісти.

Так, наприклад, крах старих уявлень про матерію, рух, простір і час у фізиці ідеалісти використали для боротьби проти матеріалізму взагалі. Фальсифікуючи нові відкриття фізики, вони стали доводити, ніби ці відкриття спростовують матеріалізм і його вчення про об'єктивність матерії та її атрибутів. Той факт, що атом не є межею поділу матерії, що є види матерії, позбавлені механічної (звичайної) маси, Мах, Оствальд та їх послідовники розглядали як зникнення матерії, її «дематеріалізацію»; змінюваність же маси, її залежність від швидкості руху, відкриття нових, раніше невідомих форм матерії вони тлумачили як відрив руху від матерії. У фізиці стали поширюватись махістські концепції, виник «фізичний» ідеалізм.

Під впливом ідеалістів метафізично мислячі природодослідники сприйняли ломку старих науково-природничих поглядів на матерію та її властивості як крах матеріалізму. Деяким ученим здавалося, що руйнується саме наука. Частина природодослідників стала брати під сумнів здатність науки об'єктивно пізнавати природу, проповідувала умовність та ілюзорність її категорій, їх об'єктивного змісту. Так, наприклад, відомий німецький фізіолог М. Ферворн писав, що руйнуються всі основні поняття природознавства і передусім такі поняття, як матерія, що під ногами природознавців захитався ґрунт. З цього він зробив висновок про крах матеріалізму і закликав «відмовитись від усього матеріалістичного світогляду аж до його найглибших основ»¹⁷⁷.

¹⁷⁷ Макс Ферворн, *Естествознание и мирозерцание*, М., 1909, стор. 20.

Таким чином, ломка старих уявлень у природознавстві, ідеалістичне тлумачення нових відкриттів, заперечення об'єктивного змісту наукових теорій стали проявом кризи у природознавстві. Ленін перший з матеріалістів розкрив і висвітлив цю особливість розвитку природознавства ХХ ст., розкрив сутність кризи в природознавстві, показав її гносеологічні і класові корені та вказав шляхи виходу з неї. Характеризуючи «кризу» у фізиці, Ленін писав у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі»: «Суть кризи сучасної фізики полягає вломці старих законів і основних принципів, у відкиданні об'єктивної реальності поза свідомістю, тобто в заміні матеріалізму ідеалізмом і агностицизмом. «Матерія зникла» — так можна висловити основне і типове відносно багатьох часткових питань утруднення, яке створило цю кризу»¹⁷⁸.

В. І. Ленін показав, що гносеологічні корені кризи фізики криються у розвиткові науково-природничих абстракцій, необхідних для пізнання сутності явищ, математизації фізики і нездатності метафізично мислячих учених діалектично осмислити неминучу для прогресу науки ломку понять, що при незнанні діалектичного матеріалізму веде до релятивізму. Ленін писав, що великий успіх природознавства, наближення до таких однорідних і простих елементів матерії, закони руху яких допускають математичну обробку, «породжує забуття матерії математиками. «Матерія зникає», залишаються самі рівняння»¹⁷⁹. Інша причина, що породила «фізичний» ідеалізм, як відзначає Ленін, — це принцип релятивізму, відносності нашого знання, принцип, який «з особливою силою нав'язується фізикам в період крутої ломки старих теорій і який — *при незнанні діалектики* — неминуче веде до ідеалізму»¹⁸⁰.

З позицій діалектичного матеріалізму Ленін узагальнив досягнення природознавства кінця ХІХ і початку ХХ ст., показав неспроможність зроблених із цих досягнень ідеалістичних висновків про «зникнення» матерії, про можливість руху без матерії, викрив брехливість тверджень ідеалістів про те, що фізичні теорії є не більш як символи, умовні знаки, довільно створені людським розумом, позбавлені об'єктивного змісту і такі, що не відбивають об'єктивної дійсності, викрив також інші ідеалістичні висновки.

Показуючи гносеологічні корені «фізичного» ідеалізму, Ленін писав про фізиків, які у зв'язку із ломкою основних фізичних понять зводили до абсолюту відносність наших знань, підміняли діалектику релятивізмом. Заперечуючи незмінність відомих до того часу елементів і властивостей матерії, вони фак-

¹⁷⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 235.

¹⁷⁹ Там же, стор. 282.

¹⁸⁰ Там же, стор. 283.

тично заперечували матерію, тобто об'єктивну реальність фізичного світу. Заперечуючи абсолютний характер найважливіших і основних законів, вони скочувалися до заперечення всякої об'єктивної закономірності у природі, до оголошення закону природи простою умовністю, «логічною необхідністю» і т. п.

В. І. Ленін показав, що класові корені кризи у фізиці слід шукати у загніванні буржуазного суспільства, у переході капіталізму у стадію імперіалізму. Він казав, характеризуючи «фізичний» ідеалізм в цілому, що не підлягає сумніву, що це якась міжнародна ідейна течія, яка не залежить від якої-небудь однієї філософської системи, а що вона впливає з деяких загальних причин, які лежать поза філософією.

«Фізичний» ідеалізм став махістською школою у фізиці, представники якої — Пуанкаре, Дюгем, Оствальд, Пірсон та ін. — відійшли від пануючого серед природознавців матеріалізму. Ця школа, як вказував Ленін, не виражала і не могла виражати світогляду фізичної науки, а була вузькою і притому реакційною течією, яка паразитувала на труднощах розвитку природознавства і зраджувала характерний для нього стихійний матеріалізм.

Однією з поширених форм «фізичного» ідеалізму був так званий енергетизм, творець якого — Оствальд, перекинувши відкриття фізики, зокрема відкриття електродинамічної маси електрона, зробив висновок про зникнення матерії і заміну її енергією, яку він розглядав як «імматеріальну», духовну сутність. Енергетизм відривав рух від матерії, заперечував його матеріального носія, зводив світ до енергетичних процесів, ототожнюючи їх із «думкою» як прикладом руху «без матерії». Викриваючи реакційний характер цієї концепції, її банальний суб'єктивно-ідеалістичний зміст, чужий науково-природничому розумінню явищ, Ленін писав, що відірвати рух від матерії це все одно, що відірвати мислення від об'єктивної реальності, відірвати мої відчуття від зовнішнього світу, тобто перейти на бік ідеалізму.

В «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» Ленін до кінця викрив махізм як ідейну течію, показав його неспроможність і розгромив «фізичний» ідеалізм. Викриваючи основний софізм ідеалізму у фізиці — твердження про зникнення матерії, Ленін вказував, що зникла не матерія, а та межа, до якої ми знали матерію досі, зник лише старий кордон, якого сягало людське знання. Відкривши ділимість атомів, людське знання пішло далі колишніх кордонів. Весь дальший розвиток новітнього природознавства повністю підтвердив це глибоке положення Леніна. Доводячи, що нові відкриття у природознавстві не заперечують діалектичного матеріалізму, а підтверджують його, Ленін писав: «Зруйновність атома, невичерпність його, мінливість всіх форм

матерії і її руху завжди були опорою діалектичного матеріалізму»¹⁸¹.

Суть кризи в теоретичній біології, так само, як і в фізиці, полягала у використанні ідеалізмом та агностицизмом ломки старих науково-природничих уявлень для заперечення матеріалізму. З кінця ХІХ ст. в біологічній науці почала посилюватись реакція проти дарвінізму. Вона була пов'язана з наростанням ідеалістичних тенденцій і містики в галузі теоретичної біології. Ця реакція значно посилилася в наступному десятиріччі. Її виявом було виникнення таких ідеалістичних і метафізичних теорій, як вейсманізм, мутаційна школа де-Фріза, які прагнули задушити матеріалістичні і стихійно-діалектичні основи дарвінізму, замінити їх ідеалізмом, агностицизмом і метафізикою.

Під впливом ідеалістичної реакції епохи імперіалізму ряд учених починає відходити від пануючого в науці науково-природничого матеріалізму, замінюючи його махізмом і позитивізмом взагалі. Проповідниками ідей Маха, Оствальда і К^о у російському природознавстві були Хвольсон, Шишкін, Некрасов та інші вчені-ідеалісти, які в махізмі вбачали єдино наукову філософію. Активно пропагував махізм журнал «Вопросы философии и психологии». Палкими проповідниками махістської філософії, як уже зазначалося, були також філософські ревізійністи Богданов, Базаров, Юшкевич та ін. Серед природознавців стався різкий поділ на два напрями — ідеалістичний, який становив явну меншість учених на чолі з Махом, Оствальдом, Пуанкаре, Вейсманом, Бетсоном, Коржинським, і матеріалістичний, до якого належала переважна більшість природознавців на чолі з такими видатними вченими, як Тімірязев, Мечников, Павлов, Геккель, Лоренц, Больцман, Ланжевен, Умов, Лебедев та ін.

Ідеалістична реакція відбилася і на світогляді ряду вчених України. З проповіддю махістських ідей на Україні в цей період виступають фізики Щукарев, Шишковський, хімік Михайленко, математик Белянкін, біолог Леонтович, медик Шилтов. Українські природознавці ідеалістичного напрямку виступили із запереченням матеріального субстрату фізичних явищ, із твердженням про «дематеріалізацію» матерії. Так, наприклад, київський фізик Шишковський, посилаючись на нові відкриття, твердив, що матерія, як вихідна, незалежна від свідомості, об'єктивна реальність, не знаходить собі місця в сучасних фізичних поглядах. «Фізична гіпотеза про матерію, — писав він, — не має нічого спільного з вульгарною матерією», яка у філософському розумінні вважається об'єктивною, незалежною від свідомості, бо з точки зору фізики «в гіпотезі про ма-

¹⁸¹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 257.

терію, крім нашого уявлення, немає нічого реального, так само, як немає нічого реального в гіпотезі про ефір»¹⁸².

Не менш категорично формулював ідеалістичну тезу «дематеріалізації» фізичних явищ Щукарев, який твердив, що «атом речовини розпадається і перетворюється частково у щось відмінне від матерії»¹⁸³. Фальсифікуючи досліди Крукса та інших учених, які вивчали катодне випромінювання (емісію) електронів у вакуумних трубках, Щукарев заявляв, що в катодному потоці відбувається потік «нематеріальних» часток, які надзвичайно швидко рухаються.

Філософськи узагальнюючи висновки фізиків, що «звихнулися» в махізм, філософ-ідеаліст О. Гіляров також твердив про «зникнення» матерії. На цій основі філософи-махісти і фізики-ідеалісти намагалися спростувати закон збереження енергії. Гіляров писав, що непогрішимість цього закону «похитнулася дослідженнями радіоактивності». З такими заявами виступав і викладач Київського університету В. Зеньковський. Відкидаючи закон збереження енергії, який стверджує вічність і нестворимість руху, постійність загальної кількості енергії у всесвіті, Зеньковський вважав, що, по суті, «можна визнати можливість створення нових комплексів фізичної енергії»¹⁸⁴.

Заперечення закону збереження енергії відповідало ідеологічним інтересам ідеалістичного табору, оскільки воно було спрямоване проти науково-природничих основ матеріалізму і дозволяло таким фізикам, як Щукарев, робити апокаліптичний висновок про «кінець світу», «теплову смерть» всесвіту. Виходячи з того, що ентропія всесвіту весь час зростає, Щукарев писав, що пульс природи безперервно завмирає, її життя згасає, і в безконечній далині «вимальовується чорний привид світової смерті»¹⁸⁵.

Деякі прихильники «фізичного» ідеалізму, не наважуючись відкрито заперечувати закон збереження енергії, намагалися зруйнувати його в обхід, через заперечення об'єктивності цього закону, зведення його до апіорного постулату свідомості. Так, Шишковський говорив, що зміст закону збереження енергії визначає не природа речей, а «абсолютна певність, сліпа віра.., як прекрасно це висловив Пуанкаре»¹⁸⁶. Намагаючись довести «інтуїтивний» характер принципу збереження енергії, Шишковський твердив, що закон збереження енергії є ніби природженою формою нашого мислення. Він писав, що цей закон «кри-

¹⁸² «Университетские известия», К., 1909, № 8, стор. 4.

¹⁸³ А. Н. Щукарев, Проблемы теории познания, Одесса, 1913, стор. 105.

¹⁸⁴ В. Зеньковський, Современное состояние психофизической проблемы, К., 1905, стор. 26.

¹⁸⁵ А. Н. Щукарев, Учение об энергии и энтропии, М., 1912, стор. 59.

¹⁸⁶ «Университетские известия», К., 1909, № 8, стор. 11.

ється не в принципі речей, а в теорії пізнання, у формах нашого філософського математичного мислення»¹⁸⁷.

Значного поширення на Україні набув енергетизм. З його позицій вчені, що підпали під вплив «фізичного» ідеалізму, намагалися звести явища природи до «нематеріальних» факторів, довести неправильність атомізму як одного з найважливіших науково-природничих принципів стихійно-матеріалістичного світогляду. Так, київський хімік Я. І. Михайленко, солідаризуючись з ідеями Оствальда і сперечаючись із ним про пріоритет на ліквідацію атомізму в хімії, твердив: «Атомна теорія, як така, що містить у собі положення, з якими не можна примиритися, і як теорія безплідна для хімії, має бути відкинута і замінена новою схемою»¹⁸⁸. Говорячи про своє заперечення атомізму, Михайленко прямо вказував, що зроблений ним висновок «ідентичний з висновком Оствальда». Вплив енергетизму позначився і на поглядах видатного вченого-хіміка Л. В. Писаржевського¹⁸⁹.

Зазнали впливу енергетичної філософії і деякі українські біологи. Так, наприклад, професор фізіології Київського університету О. В. Леонтович, поділяючи ідеалістичне учення Оствальда, писав: «Що всі зовнішні явища можуть бути представлені як процеси перетворення енергій, знаходить найпростіше пояснення в тому, що навіть самі процеси свідомості мають енергетичний характер, і цей характер їх відбитий на всіх зовнішніх явищах нашого досвіду»¹⁹⁰. Вчення Маха і Авенаріуса, з точки зору Леонтовича, нібито є справжній «реалізм», бо воно стоїть над боротьбою матеріалізму й ідеалізму, пропагуючи принципи, які «дають можливість задовільного примирення ворогуючих сторін»¹⁹¹. «В основних пунктах, — писав Леонтович, — Аvenarius кантіанець. Разом з тим він найближчий до нас, природознавців, бо є, своєрідним правда, реалістом»¹⁹².

Отже, пропаганда «фізичного» ідеалізму активізувала ідеалізм у галузі біології. Біологи-ідеалісти стали робити з енергетизму висновки на користь телепатії і навпаки: телепатичними «дослідами» доводили енергетизм. Харківський професор медицини мракобіс А. Шилтов, наприклад, писав, що у телепатичних «дослідах» «матерія зводиться до нуля, а лишається дію-

¹⁸⁷ «Университетские известия», К., 1909, № 8, стор. 9.

¹⁸⁸ «Журнал русского физико-химического общества», т. 36, вип. 8. СПб., 1904, стор. 1121.

¹⁸⁹ Згодом Писаржевський відійшов від енергетизму і в радянський період став на позиції діалектичного матеріалізму.

¹⁹⁰ А. В. Леонтович, Место материализма в естествознании, К., 1907, стор. 8—9.

¹⁹¹ Там же, стор. 11.

¹⁹² Там же, стор. 12.

чим фактором тільки сама сила, чи «енергія», і що, таким чином, «сила може діяти самостійно, без матерії»¹⁹³.

Як уже зазначалося, одним із характерних проявів кризи у природознавстві була пропаганда суб'єктивізму й об'єктивізму в трактовці фізичних законів. Ломка основних фізичних принципів породила у метафізично мислячих фізиків сумніви щодо їх об'єктивної істинності, релятивізм і інтуїтивізм, намагання звести основні наукові поняття до порожніх «символів», апріорних форм свідомості. Щукарев, наприклад, відверто проповідував «хисткість» усіх начал і сутностей в природі, вважав за можливе віддати перевагу «сухій схемі з умовних знаків» над чуттєво-матеріалістичною картиною світу. Поняття фізики, як, наприклад, «рух», «ентропія», «електрика» тощо, Щукарев відносив до «галузів основних наукових символів», висував ідеалістичний постулат «чисто формального розуміння енергії». Заперечуючи принцип детермінізму, він твердив, що «поняття про причинну залежність чи зв'язок, як про щось самостійне і тим більше щось пояснює, треба нині зовсім залишити або ж звести до простої сталості тимчасової послідовності цих явищ»¹⁹⁴.

У завершеній формі концепцію інтуїтивізму й апріоризму проповідував на Україні професор математики Харківського технологічного інституту І. І. Белянкін. Солідаризуючись із Кантом і Пуанкаре, Белянкін твердив: «Не природа підносить нам готові комбінації фактів, а ми своєю думкою самі створюємо ці комбінації з різних елементів, так чи інакше по-своєму зіставляючи елементарні частинки, цим ми вносимо порядок туди, де панувало уявне безладдя»¹⁹⁵.

Найсуттєвішим моментом боротьби ідеалістичної реакції проти матеріалізму у природознавстві була боротьба проти дарвінізму, як відкрита (у формі неовіталізму), так і замаскована (у формі неодарвінізму, мутаційної теорії де-Фріза та інших ідеалістичних вчень). Один з ідеалістів-природознавців цього періоду А. Самко нахабно писав: «Отже, для розуміння основ біологічних явищ еволюційний принцип виявився недостатнім... Еволюція містить у собі ідею фатальної причинності і тому не може охопити сутності біологічних явищ, ідейні корені яких закладені глибоше механічної причинності». На зміну дарвінізму, що відходить в минуле, продовжував він, «іде мутаційна теорія де-Фріза і теорія гетерогенезису акад. Коржинського»¹⁹⁶.

Реакційні сили на Україні в своїй боротьбі проти дарвінізму керувалися не тільки загальним для всієї міжнародної імперіа-

¹⁹³ А. Шилтов, Э. Геккель перед судом логики, Харьков, 1907, стор. 46.

¹⁹⁴ А. Н. Щукарев, Проблемы теории познания, стор. 3.

¹⁹⁵ И. И. Белянкин, Взгляд и нечто в области числа, пространства, времени и материи, Харьков, 1906, стор. 3.

¹⁹⁶ А. Самко, Великая философская гипотеза, Одесса, 1910, стор. 27.

лістичної реакції прагненням підірвати матеріалістичний і атеїстичний дух класичного природознавства, а й прагнули пристосувати ідеалізм в біології для теоретичного виправдання націоналістичних концепцій. Характерною в цьому відношенні була одна із праць українського дрібнобуржуазного соціаліста П. Понятенка¹⁹⁷, в якій він, прикриваючись псевдомарксистською фразеологією, пропагував ідеалізм, розглядаючи його як природничо-наукову основу націоналізму. Визнаючи непогрішність вчення Вейсмана, Понятенко робив прямий висновок про невикорінність національних якостей¹⁹⁸. Виходячи з позицій вейсманістської концепції безсмертя зародкової плазми, Понятенко пов'язував національні якості з первісноплемінною спадковістю доісторичних предків. Він недвозначно оголошував націоналізм закономірним наслідком розвитку самої природи.

Таким чином, ідеалістична реакція в біології і «фізичний» ідеалізм на Україні в епоху імперіалізму поєднувалися з реакційною проповіддю націоналізму і соціал-шовінізму. Ось чому боротьба з ідеалізмом у біології виходила за рамки теоретичних суперечок між дарвіністами і антидарвіністами і зливалася з боротьбою прогресивних суспільних сил проти буржуазно-поміщицької ідеології.

Утверджуючи «зникнення» матерії, заперечуючи причинність, матеріалістичні основи дарвінізму, матеріальну обумовленість психіки, ідеалісти намагалися довести «істинність» релігії. Так, наприклад, згадуваний Шилтов говорив, що «вірогідність християнської релігії ґрунтується нині на наукових підставах, а саме на експериментальних даних»¹⁹⁹, що сучасна наукова теологія наближає її до дослідних дисциплін.

Могутньою ідейною зброєю в руках українських марксистів-ленінців у їх боротьбі проти махізму та всіх інших видів ідеалізму у філософії і природознавстві була книга В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Ленінський аналіз становища, що склалося у природознавстві, критика «фізичного» ідеалізму і узагальнення ним найновіших відкриттів природознавства мали неоціненне значення для боротьби передових сил України з ідеалізмом у природознавстві. Через кілька днів після виходу в світ «Матеріалізму і емпіріокритицизму» В. В. Воронський у своїй рецензії на книгу Макса Ферворна «Природознавство і світогляд», популяризуючи цей геніальний твір В. І. Леніна, викривав намагання Ферворна протягти у природознавство махістську філософію. «Макс Ферворн, професор Геттінгенського університету, відомий природознавець, — пише

¹⁹⁷ П. Понятенко, Національність в освітленні законів спадковості, К., 1903.

¹⁹⁸ Там же.

¹⁹⁹ А. Шилтов, Э. Геккель перед судом логики, стор. 36.

він у цій рецензії, — є одним із відомих послідовників системи емпіріомонізму, розвиває і популяризує у своїх творах доктрини Авенаріуса, Маха та ін. Утвердження суб'єктивізму під прапором матеріалізму є, по суті, основним пунктом цього вчення, що знайшло собі багато учнів у Росії. Існує тільки одне — це «психея», — так формулює цей пункт Ферворн. Проти цієї доктрини виступив недавно один із найвидатніших теоретиків російського марксизму Ленін з докладною працею «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (Критичні замітки про одну реакційну філософію), в якій піддає найнищівнішій критиці вчення, що є реакційним не тільки по відношенню до наукової філософії і гносеології Маркса—Енгельса, а й навіть Канта, чия «річ у собі» зовсім заперечується Авенаріусом та іншими і підмінюється «комплексом відчуттів»²⁰⁰.

Передові вітчизняні і зарубіжні вчені рішуче виступили проти ідеалістичної реакції, відстоюючи матеріалізм і розвиваючи його науково-природничі основи. Хоча в більшості своїй природознавці залишалися, як і раніше, стихійними матеріалістами, не піднялися до рівня філософського матеріалізму, проте вони були переконані в об'єктивному існуванні матеріального світу, який відображається людською свідомістю. Характеризуючи це переконання як природно-історичний матеріалізм, В. І. Ленін вказував, що він є тією підвалиною, «об яку розбиваються всі зусилля і намагання тисячі і однієї шкільки філософського ідеалізму, позитивізму, реалізму, емпіріокритицизму та іншого конфузіонізму»²⁰¹.

Активно виступили проти наростаючої ідеалістичної реакції великі російські вчені Менделєєв, Столетов, Тімірязєв, Мечников, Умов, Лебедєв та ін. Будучи й раніше непримиренними до ідеалізму, вони в цей період з особливою силою піддавали різкій критиці спроби протягти ідеалізм у природознавство, твердження ідеалістів про те, що положення науки позбавлені об'єктивного змісту, про банкрутство науки, про «зникнення» матерії тощо. Передові вчені доводили, що нові відкриття у природознавстві є свідченням не краху науки, а її прогресу, могутності людського пізнання і що вони розширюють владу людини над природою. Умов писав, що ідеї про банкрутство науки можуть висувати лише люди, які розглядали положення науки як вічні істини, не розуміючи історичного розвитку людського пізнання. «Дослідні науки, — писав він, — вводять нас у велику майстерню пізнання, в якій поряд із завершеними речами є й приблизні креслення, начерки, зліпки майбутніх творів і ряд інструментів для їх здійснення. Змішування всіх цих речей викликає нездійсненні надії, а розчарування, що настають

²⁰⁰ Газ. «Одесское обозрение» від 5 червня 1909 р., стор. 3.

²⁰¹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 322.

потім, приводять до думки про банкрутство науки»²⁰². Для вченого було очевидним, що з метафізичних позицій не можна пояснювати процеси, які відбуваються у фізиці, але він був далекий від думки про банкрутство науки, розуміючи, що теорії, створені раніше, не зникають безслідно, на їх уламках створюються наукові теорії, більш досконалі і довговічні.

Спростовуючи твердження ідеалістів про те, що «матерія зникла», Умов доводив, що «відчуття речовинності, матеріальності лишається старим, і новизна є тільки в галузі розуміння»²⁰³.

Інший видатний російський вчений О. Г. Столетов, критикуючи ідеалізм Оствальда, писав: «Такий напрям дуже нагадує нам символізм так званих декадентів, що виявився в найновішій літературі. Не так дивляться на справу найглибші уми нашого часу, наймодніші рушії науки — Гельмгольц, Кельвін, Максвелл, Кірхгоф, Клаузіус: вони вперто обстоюють старі «забобони» (так ідеалісти називали матеріалістичні принципи старої фізики. — Д. О.), хоча з їхніх праць і вийшли нові горизонти...»²⁰⁴

Доводячи ворожість махізму науці, Столетов зазначав: «У наші дні, коли в середовищі самих фізиків гурток осіб, незадоволених повільністю механічного (матеріалістичного. — Д. О.) тлумачення явищ, не від того, щоб поновити щось на зразок магічної філософії в новій (і, звичайно, менш екстравагантній) формі, — не заважає знову й знову вказувати на вірний інстинкт справжніх корифеїв природознавства, для науки і для застереження...»²⁰⁵ Отже, філософію махістів Столетов розглядав як новий варіант старої «магічної» філософії.

Проти ідеалізму, і передусім проти махізму, рішуче виступав великий російський біолог-матеріаліст і демократ К. А. Тімірязев. Ще в 1895 р. у передмові до видання збірника статей «Насущные задачи современного естествознания» він вказував: «Рух російського природознавства, що постійно розростається, свідчить про те, що здоровий реалізм у науці — така ж очевидна риса, властива російському розумові, як і тверезий натуралізм у мистецтві... і марні намагання прищепити російській думці зовсім чужий їй метафізичний (ідеалістичний) погляд»²⁰⁶.

Тімірязев правильно вбачав у махізмі філософію, ворожу природознавству. Філософські концепції махістів він характеризував як відродження філософії англійського єпископа Берклі, як необеркліанство. «Мах і його фанатичні прихильники подібно до Петцольдта, — писав Тімірязев, — йдучи по слідах Берк-

²⁰² Н. А. Умов, Собрание сочинений, т. III, М., 1916, стор. 228.

²⁰³ Там же, стор. 263.

²⁰⁴ А. Г. Столетов, Собрание сочинений, т. II, М.—Л., 1941, стор. 321.

²⁰⁵ Там же, стор. 352.

²⁰⁶ К. А. Тимирязев, Сочинения, т. V, М., (1937—1940), стор. 29—30.

лі (у чому сам Мах і признається), доходять до визнання, *що справжні і єдині елементи світу — наші відчуття (Мах)*. Петцольдт у своєму фанатизмі доходить до цілковитого заперечення відмінності між «здається» і «є» і твердить, що коли гори здалеку нам здаються малими, вони *не здаються, а справді малі...* Такі геркулесові стовпи, до яких приходять необеркліанці»²⁰⁷. У проникненні ідеалізму в природознавство Тимирязев вбачав ознаки «регресу, занепаду наукової думки як окремого прояву загального реакційного повороту, що ним позначено кінець минулого і початок нового віку»²⁰⁸.

Вчений доводить, що найновіші відкриття природознавства не дають підстави для ідеалістичних висновків, як це зробили Мах, Оствальд, Петцольдт та інші ідеалісти. «Планк і сучасні фізики, — писав він, — роблять з цих фактів висновки, діаметрально протилежні тим, які робить група філософів-необеркліанців (Мах, Оствальд, Петцольдт, на жаль, почасти і Пірсон), які твердять, що наука повинна обмежитися цими чуттєвими сприйняттями, а не намагатися проникнути в об'єктивну галузь тих зовнішніх явищ, якими викликаються ці відчуття. Історія хоча б акустики, починаючи з Піфагора і до наших часів, свідчить про зовсім протилежне...»²⁰⁹

Гострій критиці великі російські вчені піддали енергетизм Оствальда. Свої ідеалістичні погляди Оствальд вперше виклав у промові «Перемога над науковим матеріалізмом», виголошеній у 1896 р. У тому ж році Столетов виступив з викриттям ідеалістичних поглядів німецького хіміка. В журналі «Вестник опытной физики и элементарной математики» Столетов опублікував свій переклад на російську мову статті Фіцджеральда «Енергетика Оствальда», спрямованої проти промови Оствальда, додавши до нього свої примітки і передмову. В цій передмові Столетов писав: «Оригінальні заяви цієї красномовної, але дуже парадоксальної статті (тобто промови Оствальда. — Д. О.) зустріли рішучу відсіч звідусюди: Корню і Бріллуен у Франції, Больцман і Планк у Німеччині, Фіцджеральд в Англії — піддали її нищівній і заслуженій критиці; особливо чудові німецькі статті, завдяки яким питання про претензії «енергетики» може вважатись вичерпанім»²¹⁰.

Столетов, Менделєєв та інші великі російські вчені в ряді виступів показали неспроможність спроб махістів відірвати енергію від речовини, замінити нею речовину. Менделєєв, наприклад, вказав, що енергетизм так само супротивний духові природознавства, як і суб'єктивно-ідеалістична філософія Берк-

²⁰⁷ К. А. Тимирязев, Сочинения, т. VIII, стор. 41—42.

²⁰⁸ К. А. Тимирязев, Сочинения, т. IX, стор. 18.

²⁰⁹ К. А. Тимирязев, Сочинения, т. VIII, стор. 16.

²¹⁰ «Вестник опытной, физики и элементарной математики», 1896, Одесса, № 321, стор. 57—58.

лі, згідно з якою існує тільки «я». «Таке, на мій погляд, чисто схоластичне уявлення (енергетиків. — Д. О.), — писав Менделєєв, — дуже нагадує той абстракт, за яким нічого не існує, крім «я». бо все проходить через свідомість. Можна вважати, що такі уявлення, незважаючи ні на яку діалектику (читай — софістику. — Д. О.), утриматись не можуть в умовах хоч трохи тверезих»²¹¹. Менделєєв доводив, що рух пов'язаний з матерією, невід'ємний від неї.

Ідеалістичні твердження Оствальда, Пуанкаре та інших природознавців-ідеалістів про те, що при радіоактивних процесах нібито відбувається перетворення матерії в енергію і порушується закон збереження і перетворення енергії, також рішуче заперечував видатний російський вчений, колишній професор Харківського університету М. М. Бекетов. Він писав, що незважаючи на тісний зв'язок між речовиною атома і його енергією, навряд чи хімік може визнати перетворення матерії в енергію і навіть коли б звичайна матерія зникла зовсім, перетворилася, наприклад, в ефір, то й це не було б, звичайно, знищенням матерії, бо частки ефіру, незважаючи на притаманну їм енергію, мають своє індивідуальне існування як носії цієї енергії²¹².

Нищівній критиці піддав енергетизм Оствальда К. А. Тімірязев у своїй статті «Год итогов и поминок. Из научной летописи 1909 года». Викриваючи заяву Оствальда, зроблену ним у 1903 р., про те, що настане час, коли всі вчені відмовляться від атомів, Тімірязев писав, що нині «фізики не тільки бачать цілі рої, а й вловлюють окремі атоми»²¹³.

Таким чином, передові російські вчені, глибоко розуміючи ідеалістичну сутність енергетизму Оствальда, показали неспроможність намагань осмислювати рух без матерії, енергію — без її матеріального носія, відстоювали ідеї атомізму. Глибокій критиці піддали вони й ідеалістичні теорії в біології, викривали погляди віталістів, вейсманістів, дефрізістів та інших ідеалістів. В авангарді борців проти ідеалізму в біології йшов великий російський вчений Тімірязев. Він викривав «всіляких Рейнке, Дрішей, Вольфів, Вагнерів, Паулі, Франсе та інших німецьких поховувачів дарвінізму. Всі вони, як і російські антидарвіністи, марно намагаються поновити вчення про кінцеві причини, — це породження схоластичної метафізики»²¹⁴.

Під ідейним керівництвом великих російських вчених прогресивні вчені України піддали критиці махістські погляди у фізиці і особливо твердження ідеалістів про зникнення матерії, її «дематеріалізацію». Так, професор Харківського технологіч-

²¹¹ Д. И. Менделеев, Соч., т. XXIV, М.—Л., 1954, стор. 106.

²¹² «Известия Академии наук», СПб., 1909.

²¹³ К. А. Тимирязев, Сочинения, т. IX, стор. 130.

²¹⁴ К. А. Тимирязев, Сочинения, т. XII, стор. 29.

ного інституту **Микола Дмитрович Пильчиков** (1857—1908) палко захищав матеріалістичну тезу про те, що матерія не знищується і не створюється. Він критикував спроби ідеалістів позбавити енергію матеріального носія, їхнє тлумачення основних фізичних понять і законів як продуктів самоспоглядальної діяльності чистого розуму. Він писав, що жоден серйозний фізик не сумнівається у правильності закону збереження матерії. Випромінювання радію не може бути чимось іншим, як потоком якоїсь матерії, зарядженої негативною електрикою. На протипагу ідеалістам, які трактували електрику як форму «чистої енергії», Пильчиков вказував, що не можна собі уявити, щоб електрика могла переноситись без допомоги якоїсь матерії.

Пильчиков піддав критиці ідеалістичну теорію «теплової смерті» всесвіту.

Професор Київського університету **Йосип Йосипович Косоногов** (1866—1922), відстоюючи матеріалізм у природознавстві, доводив вічність і незнищуваність матерії, сталість закону збереження енергії. В основі хімії, писав він, стоїть закон про незнищуваність матерії, згідно з яким «запас енергії у всесвіті вічний і незмінний. Тепер у паралель цьому ми можемо додати, що енергія всесвіту є постійна, вічно незмінна величина. Ці два основні світові закони цілком визначають наше уявлення про зовнішній світ і явища, що відбуваються поза нашим «я».

Косоногов засуджував ідеалістичні висновки з новітніх відкриттів у фізиці. Заперечуючи проти ідеалістичного тлумачення відкриття поділу атомів на електрони і протони, він підкреслював необхідність «визнати електрони за атоми негативної електрики». Явища ж радіоактивності Косоногов не вважав свідченням порушення закону збереження енергії, а давав йому матеріалістичне пояснення. На протипагу фізікам-ідеалістам, які розглядали електрони і пов'язані з ними бета-промені як іматеріальні елементи, Косоногов вбачав в електронах найдрібніші частки матерії. Він писав, що відкриття електронів лише довело «існування речовини з такою малою атомною вагою», якої досі не знала хімія. Однаковою мірою і альфа-промені Косоногов називав «потоком матеріальних часток».

Висловлюючи тверду впевненість у матеріальній природі всіх відкритих новою фізикою явищ, Косоногов писав, що хоч і не відомо, що таке електрика, електрони, але можна бути переконаним у тому, що маємо справу з якимсь рухом чогось матеріального.

Звичайно, слід зауважити й те, що у Косоногова зустрічається й помилкове положення про апріорність найзагальніших категорій знання. Однак це твердження явно суперечить усім його іншим матеріалістичним висловлюванням. Крім того, слід мати на увазі, що питання про апріорність загальних катего-

рій має в нього відмінний від кантіанства смисл. Говорячи про апіорність понять матерії, простору й часу, вчений мав на увазі не незалежність їх від досвіду взагалі, а неможливість виробити їх на основі одного фізичного експерименту. Проте згадане твердження свідчить про обмеженість матеріалістичних поглядів Косоногова.

Видатний український математик і фізик **Володимир Йосипович Левицький** (1872—1956), відстоюючи матеріалістичні погляди на природу, доводив, що «матерії з нічого створити не можна, але не можна й знищити її»²¹⁵. Подільність атома на дрібніші частки, як він указував, зовсім не означає зникнення матерії. З цього випливає, що уявлення про матерію «не є чимсь постійним і незмінним, а підлягає змінам»²¹⁶. В іншій своїй праці, аналізуючи відкриття електрона, Левицький показує, що електрон не відкидає вчення про матеріальну субстанціональність природи, а лише свідчить про різноманітність її елементарних часток і єдність їхнього походження. Нові дані про будову матерії, як зазначав Левицький, є доказом успіхів науки в її пізнанні явищ дійсності.

На противагу ідеалістам, які нападали на атомістику, Левицький доводив її прогресивний характер, відстоюючи точку зору реальності атомів і молекул. «Атомістична теорія, — писав він, — так легко толкувала всі прояви світу матеріального, що наука загально її прийняла і придержується аж донині»²¹⁷. Захищаючи матеріалістичні основи науки, вчений відстоював справедливість закону збереження енергії як фундаментального принципу фізики.

Левицький захищав позиції матеріалізму і в ряді інших принципових питань. Так, наприклад, він рішуче заперечував кантіанський апіоризм у трактуванні поняття простору. Посилаючись на геометрію Лобачевського-Римана, він доводив залежність простору від властивостей матерії. Рішуче виступав учений і проти тверджень ідеалістів про банкрутство науки у зв'язку з ломкою старих науково-природничих уявлень про матерію та її властивості. Відстоюючи могутність науки, він доводив, що ломка старих уявлень і виникнення нових свідчать не про слабкість науки, а про те, що «істина і пізнання природи стають зрозумілими не одразу, а поступово, через тернистий шлях вибоїн, через напружену і невтомну працю людського духу»²¹⁸.

Необхідно, однак, відзначити, що в 30-ті роки XIX ст. Левицький під тиском реакції став робити спроби примирити науку з релігією.

²¹⁵ Журн. «Учитель», Львів, 1909, ч. 5-6, стор. 88.

²¹⁶ Журн. «Учитель», Львів, 1904, ч. 4, стор. 127.

²¹⁷ Журн. «Учитель», 1909, ч. 5-6, стор. 86.

²¹⁸ Журн. «Учитель», ч. 4, стор. 130.

Серед учених, що відстоювали позиції матеріалізму у природознавстві, слід назвати викладача хімії Київського політехнічного інституту **С. Войнич-Сяноженського**, який розглядав світ як «щось зовнішнє, незалежне від волі і розуму людини, кероване своїми власними, невідомими нам законами, які можна, мабуть, зрозуміти, вивчити, але не можна тлумачити довільно»²¹⁹.

Захищаючи матеріалізм, Войнич-Сяноженський твердив, що «речовина (тобто матерія. — Д. О.) не створюється з нічого і не може зникнути»²²⁰. Він посилався при цьому на закон вічності й незнищеності речовини: «При будь-яких перетвореннях речовини кількість її не змінюється... Положення це є справжнім, всеохоплюючим і непорушним законом природи, законом вічності речовини». Він вказував, що з відкриттям цього закону вчені «дістали вихідну точку зору на всі взагалі створи матерії»²²¹. Визнаючи безконечну ділимість і невичерпність матерії, Войнич-Сяноженський писав: «Вже найпростіші досліди покажуть нам, що речовина може ділитися до безконечності»²²².

Рішуче боролися проти ідеалізму прогресивні біологи. Вони захищали дарвінізм від спроб його спростування і перекирчування, доводили, що вчення Дарвіна дає наукове пояснення процесам, які відбуваються в органічній природі. Відстоюючи дарвінізм, біологи-матеріалісти одночасно показували й наукову неспроможність мутаційної теорії де-Фріза, вчення Вейсмана та інших ідеалістичних і метафізичних концепцій.

Так, наприклад, професор ботаніки Харківського університету **Валерій Іванович Талієв** (1872—1932), піддав рішучій критиці філософський ідеалізм і метафізику. Ідеалістично-релігійному світоглядові він протиставив матеріалізм, атеїзм і діалектику. Вчений доводив матеріальність світу, несотворимість і незнищеність матерії. «Матерія, — писав Талієв, — не виникає і не втрачає існування, а тільки перетворюється із однієї форми в іншу»²²³. Релігійно-ідеалістичні погляди про виникнення світу, створення його будь-якою надприродною силою він вважав непримиренно ворожими науці, свідомим чи несвідомим обдурюванням народних мас. Тільки матеріалістичний світогляд, який базується на досягненнях науки, спроможний дати правильне розуміння світу.

Особливого значення в боротьбі проти ідеалізму і метафізики Талієв надавав теорії розвитку органічного світу, створеній

²¹⁹ С. Войнич-Сяноженский, Введение в изучение химии, К., 1910, стор. 6.

²²⁰ Там же, стор. 25.

²²¹ Там же.

²²² Там же, стор. 40.

²²³ В. И. Талиев, Лекции по общей ботанике, Харьков, 1907, стор. 102.

великим англійським вченим. «Вчення Дарвіна, — писав він, — відіграло революційну роль в науці. Воно відразу розірвало ту сітку містичних уявлень, які до того часу оточували найважливіші проблеми природознавства і зв'язували по руках і ногах природно-історичне мислення. Воно дало єдину загальну абстрактну схему, в світлі якої вся сума розрізнених фактів, що нагромаджено в науці, раптом склалась в струнке ціле, в одну величну картину самої по собі еволюції світу»²²⁴.

Як войовничий дарвініст Талієв захищав вчення Дарвіна проти ідеалістичних і метафізичних перекирвань. Його боротьба за дарвінізм мала особливо велике значення в конкретних умовах епохи імперіалізму, коли посилювались нападки ідеалістичного табору на теорію Дарвіна, як природничо-наукову базу матеріалістичного світогляду. Боротьба навколо дарвінізму мала не тільки специфічно біологічний зміст, вона стосувалась кардинальних питань філософії. Це була боротьба матеріалізму і ідеалізму, діалектики і метафізики.

Тому, критикуючи висновки голландського ботаніка де-Фріза та його послідовників про утворення видів, Талієв зазначав, що мутаційна школа в біології науково неспроможна і порочна в методологічному відношенні. Визнаючи заслугу де-Фріза у відкритті деяких окремих фактів видоутворення, Талієв, однак, не визнавав правомірностей тих узагальнень, на які претендує мутаційна школа. Він писав, що де-Фріз і його школа, намагаючись узагальнити експериментальні спостереження, перейти від дуже обмеженого числа фактів, що є в їх розпорядженні, до узагальнень, припускаються «очевидної принципової методологічної помилки»²²⁵.

До методологічних помилок де-Фріза Талієв відносить передусім його спекуляцію аналогією. Він говорить, що висновки де-Фріза «з одного боку, ризиковані, а з другого — малоімовірні». В цьому зв'язку Талієв писав в іншій своїй праці: «Не можна не відзначити, однак, що захоплення теорією мутації, яку поділяють багато найновіших авторів, поки що навряд чи може бути виправдане»²²⁶. Він зазначав, що мутаційна теорія не може пояснити процеси еволюції, вона «висуває цілий арсенал «мутацій» у вигляді потворностей і водночас не дає наукового аналізу еволюції з своєї точки зору для жодної більш вираженої систематичної групи. В цьому відношенні тут ми бачимо цілковиту протилежність з Ч. Дарвіном»²²⁷.

²²⁴ В. И. Талиев, Лекции по общей ботанике, стор. 40.

²²⁵ В. И. Талиев, Опыт исследования процесса видообразования в живой природе, Харьков, 1915, стор. 9.

²²⁶ В. И. Талиев, Лекции по общей ботанике, стор. 49.

²²⁷ В. И. Талиев, Опыт исследования процесса видообразования в живой природе, стор. 27.

Критикуючи мутаційну школу, Талієв висловив глибокі міркування загальнотеоретичного характеру про роль і місце стрибків у біологічній науці. Він підкреслював, що допустимість стрибкоподібних мутаційних змін у процесі видоутворення зовсім не виключає справедливості загальної формули Дарвіна про поступовість переходу від одного виду до іншого. Він справедливо зазначав, що спроба протиставити мутаційну теорію як учення про стрибкоподібність видоутворювальних процесів дарвінізму — вченню еволюційному — є неспроможною. Вчений писав, що мутаційна школа під видом розуміє не власне вид, а дрібні форми, варіанти. А Дарвін «вживає слово «вид» в ліннеївському розумінні, тобто звертає увагу лише на крупніші відмінності. Тому зовсім неправильно протиставляти, як це часто робиться, вчення про мутації дарвінізму в тому розумінні, що перше пояснює утворення нових видів одразу, стрибками, а другий — шляхом дрібних переходів. Справді, стрибок від одного елементарного виду до іншого, про який тільки і може йти мова у вченні про мутації, має бути в більшості випадків такий незначний, що з точки зору дарвінізму його можна з повним правом розглядати як дуже поступовий, *практично* безперервний перехід від одного Ліннеївського виду до іншого»²²⁸.

Дарвінізм, таким чином, з точки зору Талієва, не заперечує стрибків, а включає їх в еволюційний процес поступового переходу від одного виду до іншого. Де-Фріз же абсолютизує стрибки, ставить окремі випадки мутаційного переходу на місце загального шляху видоутворення.

Міркування Талієва про сумісність еволюційної теорії видоутворення з визнанням стрибків спиралося на стихійну діалектику, характерну для його світогляду. Він близько підійшов до положення Енгельса про те, що здається ніби природа не робить стрибків саме тому, що вона вся складається із стрибків. Так, розвиваючи думку про те, що переривчастий, стрибкоподібний ряд може практично здаватися безперервним, Талієв наводив характерні приклади з галузі математики. «З абстрактно-математичної точки зору, — писав він, — ряд 1, 2, 3, 4, 5, 6, звичайно, є переривчастим, але практично він розглядається нами цілком законно за безперервний»²²⁹.

Показуючи несумісність теорії де-Фріза з дарвінізмом, Талієв підкреслював, що весь матеріал про великі стрибкоподібні мутації у процесі видоутворення «уявляється малоправдоподібним в світлі порівняльно-морфологічного дослідження».

Талієв піддав критиці також методологічні позиції німецького біолога А. Вейсмана та його школи. Він вказував, що

²²⁸ В. И. Таліев, Опыт исследования процесса видообразования в живой природе, стор. 15.

²²⁹ Там же.

«вчення Вейсмана, особливо в застосуванні до рослинного царства, викликає багато заперечень»²³⁰. Він вважав, що вади цього вчення випливають з нерозуміння вирішальної ролі впливу зовнішнього середовища на організм. Вейсман і його послідовники, роздуваючи під вивіскою неodarвінізму помилки Дарвіна, підмінюють фактор зовнішнього середовища апологією боротьби за існування. Талієв указував, що значення боротьби за існування «у вченні Дарвіна, а тим більше в школі неodarвіністів, переоцінено»²³¹.

Талієв доводив необхідність розглядати рослинні і тваринні організми в зв'язку з тим середовищем, в якому вони живуть, розвиваються. Бо організми завжди знаходяться в єдності з умовами їх життя. Єдність організму з середовищем, на думку Талієва, здійснюється шляхом обміну речовин, властивим живій матерії. У хімізмі обмінних процесів, що відбуваються в організмах, Талієв шукав пояснення морфологічних та інших ознак організмів, які вейсманісти вважали породженням безсмертної плазми. «Пластичність організмів, — писав він, — дістає легко зрозуміле і цілком природне пояснення, коли стати на хімічну точку зору і взяти до уваги виключну складність білкової частки, яка допускає вже аргіогі незліченну кількість ізомерів, модифікацій і найрізноманітніших похідних»²³².

Вирішальну роль Талієв надавав живленню. «Взагалі процеси живлення в широкому розумінні, — писав він, — відіграють визначальну роль в усій будові організму і ... зовнішня форма є тільки функцією фізико-хімічних властивостей речовини»²³³. Виходячи з вирішальної ролі зовнішнього середовища у розвитку організмів, Талієв розв'язував питання і про успадкування організмами ознак, набутих у процесі їхнього життя. Він твердив, що зміни, викликані зовнішнім середовищем «протягом індивідуального існування, успадковуються і акумулюються з покоління в покоління».

Прогресивні біологи дали рішучу відсіч неовіталізмові. Спираючись на досягнення природознавства, вони обгрунтовували матеріалістичне положення про матеріальну єдність світу, доводили, що немає неперехідної безодні між органічною й неорганічною природою, що жива природа складається з тих самих хімічних елементів, які є і в неживій природі, що не існує ніякої «життєвої сили». Талієв особливо увагу приділяв критиці вітчизняних біологів-ідеалістів Коржинського, Фоміщича, Бородіна, Брандта та інших захисників ідеалізму в біології.

²³⁰ В. І. Талієв, Лекции по общей ботанике, стор. 48.

²³¹ Там же, стор. 51.

²³² В. І. Талієв, Опыт исследования процесса видообразования в живой природе, стор. 19.

²³³ В. І. Талієв, Лекции по общей ботанике, стор. 7.

Львівський біолог **Іван Миколайович Галущинський** (1883—1944), критикуючи віталізм і доводячи єдність матеріального світу, писав: «В історії розвою землі був час, коли вся матерія була «мертва». З тої мертвої матерії при відповідних — нам ближче невідомих — обставинах повстала «жива матерія», плазма, що дала почин повстанню живих еств»²³⁴. Галущинський підкреслював, що погляди віталістів, які вбачають «в явищах органічної природи дію «життєвої сили», є цілковито безосновні»²³⁵. Віталісти приписують природі те, чого в ній немає і де, навпаки, всі, без винятку, явища є лише наслідком дії природних законів.

Для спростування ідеалістичних поглядів на людську свідомість велике значення мала діяльність видатного українського фізіолога **Василя Яковича Данилевського**. І в цей період у своїх численних працях з фізіології, особливо з фізіології нервової системи, він відстоював і розвивав ідеї І. М. Сеченова про те, що свідомість невіддільна від матерії, мозку, що джерелом усіх форм психічної діяльності як людини, так і тварини є об'єктивно існуючий матеріальний світ.

У «Физиологии человека», розкриваючи матеріальний субстрат психіки, Данилевський писав: «Усі дані стосовно тварин і людини, безсумнівно, вказують на те, що головний мозок є «сідалище свідомості, душі...» і що, зокрема, великий мозок є субстратом для тих вищих психічних здатностей (мислення, пізнання, пам'ять, свідомо регуляція волі), які звичайно зветься сумарно інтелектом»²³⁶. Далі він вказував, що у справі наукового вивчення явищ «душевного» життя провідним принципом повинен бути принцип історичного розвитку і що необхідно йти від нижчого до вищого, від однорідного до різнорідного, від простого до складного, розкриваючи детермінованість психічних явищ та їх історичний розвиток.

Виходячи із визнання єдності організму й умов його життя, Данилевський показав визначальну роль зовнішнього середовища у розвитку психічної діяльності. Він вказував, що під впливом умов життя в організмі, відповідно до удосконалення тілесної організації, розвивалася психіка. Як розвиток органів психічної діяльності, так і зміст психіки, за Данилевським, обумовлені зовнішнім середовищем. «Органи чуття, — писав учений, — є єдиними ворітьми, крізь які шляхом чуттєвого сприйняття приходять у психічну сферу *реальні знання*, а від них — і свідоме розумове спонукання до довірливої діяльності. Отже,

²³⁴ «ЛНВ» т. XLV, річник XII, кн. 3, Львів, 1909, стор. 568.

²³⁵ Іван Галущинський, Дарвінізм, або наука про походження, Вишківці, 1903, стор. 52.

²³⁶ В. Я. Данилевский, Физиология человека, т. II, Харьков, 1916, стор. 1229.

зовнішні природні впливи є єдиними чинниками, які викликають психічний розвиток у визначеному напрямі. Тваринний світ усім своїм багатством душевної сфери в галузі почуття, думки, бажання і волі зобов'язаний плідному впливу оточуючої нас природи»²³⁷.

Що ж до розумової *«абстрактної мисленої діяльності»*, то вона пов'язана з розвитком головного мозку, його вищих відділів. Данилевський писав, що мислені функції вищого порядку перебувають *«у генетичному зв'язку з фізіологічною роботою елементів великого мозку пізнішого утворення»*²³⁸.

Але й мислена діяльність за походженням своїм цілком підлягає і залежить від впливу зовнішньої природи, від якої думка дістає весь свій істотний зміст. Данилевський підкреслював, що *«наші почуття, уявлення і поняття одержані нами із взаємодії з реальним світом, з неосяжного багатства зовнішньої природи»*²³⁹.

Данилевський звертає увагу на важливу для еволюційної психології думку про те, що між психікою тварин і мисленням людини нема абсолютної, неперехідної грані і що в основі цих двох типів психічної діяльності лежить один і той же механізм — відображення об'єктивної дійсності. *«Яким би високим і досконалим не був розумовий розвиток, все-таки основний, психофізіологічний механізм нашого розуму, волі і почуттів по суті є той самий динамізм, який лежить в основі елементарного мислення і почуття тваринної істоти, той самий, який утворився і регулювався безпосереднім впливом збуджень і дії зовнішньої природи»*²⁴⁰. Знаменним у цьому висновку, крім його близькості до відомого положення Енгельса про спільність форм розумової діяльності у людини і тварин, є й те, що, розглядаючи психіку тварин як «елементарне мислення», Данилевський тим самим наблизився в цьому питанні до точки зору академіка Павлова. Він вважав шкідливими не лише спроби ідеалістів відірвати психічні явища від їх матеріального субстрату, а вважав шкідливими і самі прагнення звести ці явища до елементарних життєвих процесів. Він підкреслював, що психічну діяльність тварини й людини можна правильно зрозуміти не через розкладання її на складові частини, а шляхом простеження її конкретного історичного розвитку, користуючись при цьому порівняльно-біологічним, історичним, методом.

Данилевський одним із перших поставив питання про провідну роль вищих відділів центральної нервової системи в ре-

²³⁷ В. Я. Данилевский, Душа и природа, стор. 38–39.

²³⁸ Там же, стор. 51.

²³⁹ Там же.

²⁴⁰ Там же, стор. 53.

гулюванні всіх функцій організму. Він підкреслював, що коркові центри великого мозку роблять величезний і різноманітний вплив на *всі функції* нашого тіла як у довільній сфері, так і мимовільній. Звідси негативне ставлення і критика Данилевським поглядів Вірхова та його послідовників, що розглядали організм як федерацію самостійних клітин.

В боротьбі проти ідеалізму, в обґрунтуванні матеріалістичного положення про свідомість як функцію високоорганізованої матерії — мозку — брали участь також прогресивні психологи. Так, професор психології Одеського університету **Микола Миколайович Ланге** (1858—1921), який зазнав в кінці XIX ст. певного впливу махізму, пізніше, під впливом матеріалістичної критики цієї філософії, побачив неспроможність ідеалізму і рішуче виступив проти ідеалістичних концепцій в психології. В книзі «Психологія», виданій в 1914 р., критикуючи ідеалістичне, особливо махістське розуміння свідомості, Ланге доводить, що свідомість виникла лише на певному етапі розвитку матеріального світу. Людська свідомість, за Ланге, є наслідком суспільного життя людей. Він вважав, що «душа людської особи на 99% є продуктом історії і громадськості»²⁴¹.

Він доводив, що психологія повинна виходити з визнання існування матеріального світу незалежно від свідомості. Видатний психолог вважав, що «ідеалістичне обґрунтування психіки є непридатним для психології»²⁴².

Спростовуючи ідеалістичне розуміння психічних процесів, Ланге вказував, що вони не вміщуються в ідеалістичні побудови, і тому найбільш типові для сучасної психології напрями мають характер «не ідеалістичний, а, навпаки, реалістичний»²⁴³, підкреслював, що ідеалістичне обґрунтування як у Маха, так і у Наторпа, є недостатнім для психології. Психологія як «об'єктивна наука передбачає перш за все реальне існування дійсного фізичного світу, а не тільки ідеї про цей світ в свідомості»²⁴⁴.

Але певна метафізична обмеженість його світогляду привела вченого до деяких поступок ідеалізму. Це проявилось в тому, що він не зміг провести послідовно матеріалістичний погляд на психіку як на відображення об'єктивної матеріальної дійсності. Наявність елементів метафізики в його поглядах обумовила його поступки ідеалізму і в питанні пізнання явищ матеріального світу. Ланге не сумнівався в можливості пізнання об'єктивної дійсності, вірив в силу науки, в той же час в його працях є таке твердження: «в чому полягає сутність цього ду-

²⁴¹ Н. Н. Ланге, Психологія, М., 1914, стор. 27.

²⁴² Там же, стор. 36.

²⁴³ Там же, стор. 37.

²⁴⁴ Там же.

шевного життя, ми не знаємо, як невідомі, зрештою, і сутності фізичних явищ»²⁴⁵.

Незважаючи на це, в цілому матеріалістичний і історичний підхід Ланге до психіки, його експериментальна діяльність, мали важливе значення для викриття ідеалізму і утвердження матеріалізму в психологічній науці, особливо в умовах поширення ідеалістичних поглядів в психології.

Професор Харківського університету **Ісаак Григорович Оршанський** у таких своїх працях, як «Спіритизм і телепатія» (1904), «Завдання і методи психології», «Підручник загальної психіатрії» (1910) та в деяких інших, показуючи неспроможність ідеалістичного розуміння психіки, обґрунтував її матеріалістичне розуміння, захищав ідеї великого російського вченого І. М. Сеченова.

На відміну від ідеалістів, які утверджували незалежність духу від тіла, Оршанський доводив «неподільність цих двох начал — монізм». У свідомості він вбачав функцію головного мозку, який є «органом і ареною душевного життя». Розглядаючи психіку, свідомість як реакцію організму на вплив зовнішнього середовища, він говорив, що психічне життя є ніби супутником фізичного і що свідомість ніби вкорінюється між двома кінцевими матеріальними фазами — між впливом середовища і реакцією організму. А тому, на його думку, духовне життя людини та її свідомість можна вивчати й розуміти тільки в нерозривному зв'язку з тим матеріальним корінням, з якого ця свідомість виростає.

Критикуючи ідеалістичне вчення про свободу волі, Оршанський вказував, що ідеалісти вбачають у волі здатність душі проявляти себе незалежно від стану тіла та впливу зовнішнього середовища. Насправді ж людська воля завжди детермінована. Аналізуючи вольові акти, він показує, що немає ніяких підстав для того, щоб визнавати у волі існування спеціальної і незалежної «душевної» здатності. Воля залежить від зовнішніх впливів і від стану нашої організації.

У працях Оршанського, і особливо у книзі «Механізм нервових процесів», висловлено ряд ідей про закони мозкової діяльності (закони гальмування, збудження, концентрації, іррадіації, пригасання збуджень тощо), які пізніше довів експериментально Павлов.

Матеріалістичні ідеї у природознавстві відстоювали також такі вчені, як Л. О. Тарасевич, С. М. Реформатський, О. М. Никольський, М. Ф. Кащенко та багато інших природознавців, педагогічна діяльність і праці яких мали важливе значення в боротьбі з ідеалізмом, і особливо з неовіталізмом.

²⁴⁵ Н. Ланге, Психология, стор. 37.

Велике місце у працях природознавців займало обгрунтування непримиренності науки з релігією. Так, наприклад, В. І. Талієв, протиставляючи матеріалістичну, науково-природничу картину світу релігійному світоглядові, оцінював релігію як гальмо розвитку науки. Говорячи про історію науки, він вказував, що в середні віки вона була скута «пануванням грубого релігійного фанатизму. Вплив останнього гальмував хід наукового мислення ще довго...»²⁴⁶ Підкреслюючи антагонізм науки і релігії, Талієв зазначав, що прогрес природознавства створює умови для ліквідації «віри в трансцендентальне». Як біолог, Талієв концентрував увагу на дарвінізмові, розглядаючи його як основний вклад в обгрунтування матеріалістичної науково-природничої картини світу та у справу боротьби «з містичними уявленнями, які... зв'язували по руках і ногах природно-історичне мислення»²⁴⁷.

Рішуче викривав релігійні погляди на світ І. Галушинський. Розглядаючи релігійний міф про створення світу, він писав: «Оповідання починається так: «напочатку сотворив бог небо і землю. Сотворити, в тім змислі значить з *нічого* щось *матеріальне* зробити, — отже, бог сотворив з нічого матеріальне тіло — землю, а також і небо. Так розумів автор, коли писав, що бог створив небо і *землю*. Само вже створення з нічого чогось матеріального є діаметрально протиним нинішній науці о захованню матерії, яка виразно каже, що матерія є вічна, її кількість є сталою, що найменший її атом не може в природі з нічого сотворитися, ні безслідно загинути»²⁴⁸.

Біблейська казка про створення світу суперечить не тільки науці, але вона суперечить і самій логіці, здоровому глуздові. «Коли ж приглянемося до поодиноких днів створення, — пише Галушинський далі, — то побачимо самі противинства, а навіть нелогічності. І так пр. першого дня створив бог світло і темноту (хіба вже не темноту, а тінь), що було перед створенням? Коли була темнота, то не треба було творити її; та коли вже бог творив світло і темноту, то повинен вже був сотворити в якійсь дні тепло і зимно, голос і тишу, тяжкість і легкість і таке інше... Отже, бог сотворив день і ніч першого дня, а сонце, котре обусловлює вражіння дня і ночі, доперва четвертого дня. Теорія Кант-Лапласа каже, що маса сонця, а властиво сонце естували скорше чим земля. Земля є дитиною сонця, сонце — її матір'ю, отже ествовання матері завсігди випереджує ествовання дитини... Йдемо далі: в осібнім дні (3-й) сотворив бог ростини, в осібнім (5-й) — риби, морські потвори...

²⁴⁶ В. І. Талієв, Лекции по общей ботанике, стор. 18.

²⁴⁷ Там же, стор. 40.

²⁴⁸ Іван Галушинський, Дарвінізм, або наука про походження, стор. 5—6.

і птахи, і в осібнім (6-й) — звірята і чоловіка. Тим часом палеонтологія стверджує, що розвій рослин і звірят йшов паралельно, рівночасно»²⁴⁹.

Галушинський викривав неспроможність релігійних поглядів на походження мов байки про потоп і т. ін. Він твердив, що у боротьбі науки з релігією істина стоїть на боці науки. Переслідувана церквою наука «виперла всякі містично-надприродні світогляди»²⁵⁰. Оскільки ж релігійні погляди суперечили природі й науці, то наука не без підстав викликала страх у церкви, йдучи спокійним і впевненим кроком до нових перемог.

Варто відзначити, що більшість природознавців, захищаючи матеріалізм, стояли на позиціях стихійного, природничо-історичного матеріалізму, в силу чого вони не завжди послідовно проводили матеріалістичну лінію. Деякі з них під впливом ідеалістів допускали в окремих питаннях навіть помилки ідеалістичного характеру. Однак в цілому їх боротьба за матеріалізм у найважливіших питаннях природознавства підірвала позиції ідеалістичної філософії і сприяла перемозі матеріалізму над ідеалізмом. Слід також відзначити, що ніхто із природодослідників України, як і природодослідників інших країн, не зміг показати гносеологічних і соціальних коренів поширення ідеалізму в природознавстві і вказати шляхи виходу із кризи, що охопила природознавство в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. Це можна було зробити лише з позицій діалектичного матеріалізму, з яким більшість природознавців того часу не була знайома.

Тільки великий Ленін у своїй геніальній праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм», узагальнивши досягнення природознавства кінця ХІХ і початку ХХ ст., розкрив гносеологічні та соціальні корені кризи природознавства і вказав на шляхи виходу з неї.

* * *

Епоха імперіалізму на Україні, як і в інших країнах, характеризується наростанням реакції, зокрема посиленням хвилі ідеалізму в усіх галузях суспільної думки. Ідеалістична філософія зустріла рішучу відсіч з боку передової, марксистсько-ленінської філософської думки, носіями якої виступала революційна соціал-демократія, очолювана В. І. Леніним, а також з боку близьких до неї революційних демократів (І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський) та інших прогресивних діячів.

Історія передової філософської думки в епоху імперіалізму — це насамперед історія творчого збагачення В. І. Леніним

²⁴⁹ Іван Галушинський, Дарвінізм, або наука про походження, стор. 6—7.

²⁵⁰ Там же, стор. 4.

і Комуністичною партією марксистської філософії на основі теоретичного узагальнення новітнього досвіду революційного руху і досягнень науки, історія велетенського зростання впливу ідей діалектичного та історичного матеріалізму на практику революційної боротьби пролетаріату. Марксистсько-ленінська філософія зміцнювала свої зв'язки з життям народу, з визволь-но-революційною практикою передових суспільних сил у боротьбі проти ідеалізму і метафізики, проти поглядів і уявлень буржуазії та її агентури — опортуністів і ревізіоністів.

У боротьбі проти ідеалістичної реакції важливу роль відіграли вчені-матеріалісти України, які допомагали партійним організаціям революційної соціал-демократії викривати ідеалізм і метафізику в різних галузях природознавства. Історія поширення і утвердження марксистсько-ленінської філософії у визвольному русі українського народу є чудовим підтвердженням положення марксизму-ленізму про те, що соціалістичній революції в дійсності передують революція в умах і світоглядів мільйонів безпосередніх творців нових суспільних відносин. Ідеї марксизму-ленізму, оволодівши свідомістю мас, перетворились у величезну матеріальну силу, яка покінчила з соціальним і національним гнітом у Росії, відкрила нову епоху в світовій історії, епоху краху капіталізму і торжества соціалізму. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — грандіозне торжество марксизму-ленізму і його складової частини — діалектичного та історичного матеріалізму.

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ФІЛОСОФІЯ ПІСЛЯ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Розділ VI

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ФІЛОСОФІЯ В ПЕРІОД БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ

Велика Жовтнева соціалістична революція стала корінним поворотом в історії народів нашої країни. Вона відкрила нову епоху — епоху краху капіталізму і утвердження соціалістичного й комуністичного суспільства. Здійснена під проводом Комуністичної партії на чолі з великим Леніним, Жовтнева революція ліквідувала панування капіталістів та поміщиків і встановила найсправедливішу в світі революційну владу—диктатуру пролетаріату. Вона забезпечила справжню свободу й суверенність усіх народів країни, торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму, політики дружби і братерства народів, відкрила широкі простори для їх політичного, економічного й культурного розвитку і вивела країну на шлях до соціалізму.

Вперше в історії людства фабрики й заводи, земля і її надра перейшли до рук народу, який став повним господарем країни.

Перемігши під прапором марксистсько-ленінського вчення, Жовтнева революція цим самим завдала рішучого удару буржуазному світоглядові, ідеології опортунізму і реформізму в робітничому русі, соціал-шовінізмові і буржуазному націоналізмові. Втілюючи в життя ідеї революційного марксизму, вона, таким чином, ознаменувала нову епоху в розвитку ідеології, створивши сприятливі умови для дальшого розквіту єдино наукової, марксистсько-ленінської ідеології, для її цілковитої перемоги над буржуазною ідеологією. Перемога Жовтнєвої революції завдала, зокрема, нищівного удару буржуазним філософським і соціологічним ідеям про «вічність» капіталізму, про «необґрунтованість» марксистського вчення щодо соціалізму тощо. Жовтнева революція на практиці довела неспроможність ідей і теорій ідеологів імперіалістичної буржуазії, підтвер-

дивши велику силу й життєвість марксистсько-ленінської теорії.

Зразу ж після перемоги Жовтневої революції Комуністична партія підняла народ на боротьбу за перетворення Радянської країни, в тому числі й України, з економічно й культурно відсталої держави в державу першокласної машинної індустрії, великого механізованого сільського господарства, найпередовішої в світі культури й науки, за перемогу соціалістичних принципів у всіх галузях суспільного життя.

На ідеологічному фронті завдання полягало у вихованні мас в дусі марксистсько-ленінізму, в дусі великих ідей пролетарського інтернаціоналізму, рівноправ'я, дружби народів і соціалістичного патріотизму. Необхідно було добитися перетворення марксистсько-ленінізму в ідеологію багатомільйонного радянського народу, перетворення марксистсько-ленінської філософії в єдину філософію радянського суспільства, виховати всіх трудящих свідомими будівниками соціалістичного суспільства.

Розпочалась популяризація марксистсько-ленінської філософії серед широких кіл трудящих. В нашій країні вперше в історії людства науковий діалектико-матеріалістичний світогляд став керівництвом до життя і діяльності багатомільйонних мас. Керуючись всеперемагаючим ученням Маркса—Енгельса—Леніна, партія науково визначила шляхи побудови соціалізму і невинного прогресу країни.

Радянський лад відкрив необмежені можливості в країні для розвитку науки, літератури й мистецтва, що стали на службу інтересів народу і справи соціалізму. Жовтнева революція створила умови для розвитку всіх форм суспільної свідомості на основі найпередовішої, єдино наукової філософії — діалектичного й історичного матеріалізму.

В повній мірі проявилася творча роль діалектичного матеріалізму в розвитку природничих наук. В історії цих наук настала епоха свідомої планомірної перебудови науково-теоретичної роботи на філософських основах діалектичного матеріалізму. Радянські вчені поступово переходили на позиції марксистсько-ленінської філософії і в своїй науково-практичній діяльності стали керуватися принципами марксистсько-ленінського світогляду.

Процес соціалістичної перебудови країни проходив у гострій і напруженій боротьбі з буржуазними і дрібнобуржуазними поглядами в усіх галузях суспільного життя, на всіх ділянках соціалістичного будівництва. Ленін писав, що перехідний період є «періодом боротьби між умираючим капіталізмом і народжуваним комунізмом; — або інакше кажучи: між переможеним, але не знищеним, капіталізмом і народженим, але зовсім ще слабим, комунізмом»¹. І вказуючи на багатогранну роль

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 87.

диктатури пролетаріату в цей період, він зазначав, що «диктатура пролетаріату є запекла боротьба, кривава і безкровна, насильствена і мирна, воєнна і господарська, педагогічна і адміністраторська, проти сил і традицій старого суспільства»².

Скинуті експлуататори не здавали своїх позицій і щоразу посилювали опір Радянській владі. І тому, як вказував Ленін у своїй промові на Всеросійській нараді працівників політосвіти у 1920 р., завдання полягало в тому, щоб «побороти весь опір капіталістів, не тільки воєнний і політичний, але й ідейний, найглибший і наймогутніший»³. І саме для перемоги ідейного опору необхідно було невтомно викривати буржуазну ідеологію, поширювати серед трудящих марксистсько-ленінські ідеї, завойовувати на бік Радянської влади інтелігенцію, витіснити з усіх галузей суспільної свідомості буржуазну ідеологію.

У перші роки Радянської влади верхівка буржуазної інтелігенції, розуміючи, що поширення ідей марксизму-ленізму серед мас прискорить соціалістичне перетворення суспільства та ліквідацію експлуататорських класів, відкрито виступала за реставрацію капіталізму і відновлення пануючого становища буржуазної ідеології. Її ідеологи зводили всілякі наклепи на радянський лад, розглядаючи соціалістичну революцію як стихійне лихо, намагалися довести «незакономірність» приходу до влади пролетаріату і пророкували «неминучість краху» Радянської влади. Вони на всі лади чорнили соціалізм і вихваляли капіталізм. Разом з ідеологами повалених класів на молоду Радянську республіку нападали меншовики, есери та інші вороги робітничого класу. Меншовики, наприклад, у своєму журналі «Мысль», що видавався у 1919 р. в Харкові, прикриваючись вівіскою «наукового марксистського журналу», відкрито виступали проти ленінської теорії соціалістичної революції, перекручували марксистську науку про суть і роль диктатури пролетаріату, зводили наклепи на Жовтневу революцію. Так, у статті «Третій Комуністичний Інтернаціонал і його коріння» проходила думка, що в Росії ще не визріли на той час об'єктивні умови для соціалістичної революції. Всупереч історичним фактам автор зображував соціалістичну революцію в нашій країні як сліпий, несвідомий бунт людей, які, мовляв, «не думають про майбутнє», і приходив до висновку, що «комунізм наших днів трагічно не здатний до планомірного, що переборює індивідуалістичні традиції, будівництва, яке, передусім, вимагає максимуму колективної погодженості, найдосконалішої організації»⁴.

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 26.

³ Там же, стор. 330.

⁴ Журн. «Мысль», 1919, № 11, стор. 414.

В ряді інших статей журналу «Мысль» висловлювались ідеї про необхідність реставрації буржуазних порядків, про «користь для соціалізму» поразки Радянської держави у боротьбі з іноземною інтервенцією.

Захисники старого ладу відкрито виступали проти марксистсько-ленінської теорії. Такі ідеалісти, як Радлов, Лосський, Карсавін, Введенський, Шестов, Шпет, Бердяев та ін., працюючи в перші роки існування Радянської влади у вищих навчальних закладах, використовували їх кафедри для пропаганди ідеалізму і містики. Нерідко вони виступали в журналах зі своїми статтями, спрямованими проти матеріалістичної філософії, і особливо проти діалектичного та історичного матеріалізму.

В боротьбі проти філософії марксизму дипломовані прислужники буржуазії пропагували найбільш реакційні ідеалістичні вчення — починаючи від богослов'я і кінчаючи філософією неокантіанства. Вони всіляко відстоювали релігійно-ідеалістичний світогляд, в якому вбачали протитоту проти діалектичного та історичного матеріалізму і важливу ідейну зброю в боротьбі проти соціалістичного ладу. Особливо запекло вороги марксизму виступали проти історичного матеріалізму, намагаючись протиставити йому ідеалістичне розуміння історії і передусім — неокантіанство і позитивізм, що були представлені такими проповідниками буржуазної ідеології, як Личков, Туган-Барановський, Грушевський та ін. Личков, наприклад, відкрито проповідував погляди Рікєрта, Кассієра, Зігварта, Віндельбанда та інших махрових ідеалістів. Воюючи з марксизмом, Личков намагався поставити під сумнів матеріалістичне розуміння історії, заперечував об'єктивність законів природи й суспільства. Він писав, що «закон природи... не існує в буквальному розумінні цього слова в емпіричній дійсності»⁵ і що нема начебто жодних підстав говорити про закони історії. «...Закони історії треба віднести до царини химер в роді фільзофічного каменя, а через те треба раз на все відмовитися від уживання цієї комбінації слів»⁶, — твердив він.

Беручи до уваги популярність у народі ідей соціалізму, деякі ідеологи буржуазії робили спроби відокремити соціальне вчення Маркса від його філософських основ, з тим, щоб сконцентрувати вогонь критики саме на марксистській філософії. Так, наприклад, А. Введенський, відзначаючи надзвичайну привабливість соціально-економічного вчення Маркса, вважав за великий недолік те, що «філософською передумовою цього вчення він (Маркс. — Д. О.) зробив атеїзм з матеріалізмом, у чому не було ніякої логічної необхідності, і що пояснюється чисто психологічно, біографією Маркса»⁷. І далі він продовжував, що

⁵ Б. Личков, Опис і пояснення в науці, К., 1919, стор. 17.

⁶ Там же.

⁷ Журн. «Мысль», 1922, № 2, стор. 20.

«невдача у боротьбі з вірою в бога, яка дедалі більше й більше стає очевидною, примусить, нарешті, послідовників марксистського соціалізму звільнити останній від атеїстичної передумови... Однак це трапиться не зразу і не без боротьби»⁸.

Співробітник ВУАН А. М. Ладиженський, виступаючи проти філософії марксизму, писав: «Якщо марксизм брати не як філософське вчення, а лише як політико-економічну і історичну теорію, то в ньому, нема сумніву, надзвичайно багато цінного»⁹.

Наполегливо виступали проти марксизму українські буржуазні націоналісти Грушевський, Єфремов та ін. Грушевський, грубо перекинувши теорію суспільного розвитку — історичний матеріалізм, звинувачував марксизм у перебільшенні ролі економічного фактора в історичних процесах. Він писав: «З різних течій у соціології досі може найбільше рішучості і безоглядності в упрощенню соціального процесу показали марксистки, розвиваючи тезу Маркса, що в основі всіх соціальних змін лежить економічний процес, власне форми продукції, які змінюються з розвитком матеріальних продукційних сил суспільності»¹⁰. Грушевський виступав також проти марксистської теорії класової боротьби, соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, принципів пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, у першу чергу проти дружби українського й російського народів. Він за всяку ціну намагався добитися відокремлення України від Росії.

Єфремов у своїх працях з питань історії і теорії літератури пропагував суб'єктивний метод у соціології, намагався протиставити марксистській теорії класової боротьби біологічне розуміння суспільних процесів, підмінюючи класові мотиви мотивами біологічними та національними.

Ідеологи буржуазії на Україні у своїх нападках на марксистські ідеї і радянський лад користувалися широкою підтримкою реакційних сил Заходу, особливо українських буржуазно-націоналістичних емігрантів, що жили у Львові, який був тоді ще в складі буржуазної Польщі, у Відні, Празі, Берліні, Варшаві та інших містах Європи, а також в Америці. Українські націоналісти, виношуючи плани відновлення буржуазних порядків на Україні, вели мерзенну антирадянську і антимарксистську пропаганду, закликали до повалення Радянської влади та до відновлення капіталізму в Росії. В галузі ідеології вони намагалися поставити перед українським народом завдання «оформлення свого національного світогляду, який може протистояти московському матеріалізму. — український ідеалізм, ко-

⁸ Журн. «Мысль», 1922, № 2, стор. 20.

⁹ А. М. Ладиженский, Общественно-политические идеалы древнего мира, средних веков и нового времени, Харьков, 1919, стор. 94.

¹⁰ М. Грушевський, Початки громадянства (Генетична соціологія), Прага, 1921, стор. 37.

мунізму — здоровий індивідуалізм; замість обожнення маси — створення національної еліти»¹¹.

Неоціненне значення для соціалістичного будівництва на Україні, зокрема для боротьби за чистоту марксистсько-ленінського вчення, для викриття антимарксистських поглядів та подолання всіляких відступів від марксизму-ленізму мало створення в 1918 р. на основі більшовицьких організацій, що діяли на Україні, Комуністичної партії (більшовиків) України, яка послідовно й непримиренно боролася проти буржуазних націоналістів, а також проти націонал-ухильників, правих і «лівих» опортуністів, за чистоту марксистсько-ленінської теорії.

Керуючись вказівками Леніна, Комуністична партія України з самого початку свого заснування приділяла багато уваги вихованню народу в дусі марксистсько-ленінського світогляду. «Завданням освітньої системи, — говорилось у рішеннях X з'їзду КП(б)У, — є виховання трудящого, озброєного широкими знаннями і методами розуміння природи й суспільства і підготовленого для творчої діяльності в суспільному виробничому процесі»¹².

У боротьбі проти буржуазної ідеології важливе значення мало видання великими тиражами на мовах народів СРСР праць Маркса, Енгельса і Леніна. Тут слід зазначити, що деякі твори класиків марксизму-ленізму побачили світ лише в радянський час. Так, у 1925 р. вперше було опубліковано геніальний твір Ф. Енгельса «Діалектика природи», рукопис якого після смерті автора потрапив до рук опортуністичних лідерів німецької соціал-демократії. В 1932 р. вперше була видана книга К. Маркса і Ф. Енгельса «Німецька ідеологія», рукопис якої також протягом багатьох років пролежав в архівах опортуністів. При житті Маркса і Енгельса, у 1847 р., був опублікований лише один розділ цієї книги. Тільки в роки Радянської влади вперше вийшла з друку геніальна праця В. І. Леніна «Філософські зошити», що є величезним вкладом у розвиток марксистської філософської науки. Велику роль у поширенні ідей марксизму-ленізму серед трудящих відіграли також постанови партії.

Неоціненне значення в ідейному озброєнні партії і народу в боротьбі за соціалізм мали праці В. І. Леніна радянського періоду: «Пролетарська революція і ренегат Каутський» (1918), «Чергові завдання Радянської влади» (1918), «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату» (1919), «Великий почин» (1919), «Про диктатуру пролетаріату» (1919), «Тези і доповідь про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату 4 березня» (1919), «До історії питання про диктатуру» (1920),

¹¹ Газ. «Діло» від 29 листопада 1933 р.

¹² «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій» (Далі буде: «КПУ в резолюціях»), К., 1958, стор. 392.

«Про професійні спілки, про сучасний момент і про помилки Троцького» (1920), «Ще раз про профспілки, про сучасний момент і про помилки Троцького і Бухаріна» (1921), «Про продовольчий податок» (1921), «Про значення войовничого матеріалізму» (1922), «Про нашу революцію» (1923), «Краще менше, та краще» (1923), «Про кооперацію» (1923) та ін. У цих працях великий корифей марксизму, вождь Жовтневої революції, засновник першої в світі соціалістичної держави накреслив конкретну програму будівництва соціалізму в СРСР, розкрив закони суспільного розвитку в перехідний період від капіталізму до соціалізму, далі розвинув марксизм.

Для повсякденної боротьби з буржуазною ідеологією, для пропаганди марксистсько-ленінських ідей та розвитку суспільних наук потрібні були добре підготовлені марксистські кадри. З цією метою з ініціативи В. І. Леніна в Москві були створені Соціалістична (пізніше називалась — Комуністична) академія, Інститут червоної професури, Комуністичний університет ім. Свердлова та ряд інших учбових закладів. На Україні в багатьох містах організувались губернські радянсько-партійні школи. В Харкові відкрився Комуністичний університет ім. Артема. Науково-дослідна кафедра марксизму в 1924 р. була перетворена в Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ), який провадив боротьбу проти буржуазної ідеології, пропагував ідеї марксизму-ленінізму, займався теоретичним узагальненням практики соціалістичного будівництва. В 1931 р. цей інститут був реорганізований і дістав назву Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), серед яких був інститут філософії. При ВУАМЛІНі був створений Інститут червоної професури з метою підготовки висококваліфікованих кадрів для вузів і губпартшкіл. ВУАМЛІН зіграв неабияку роль у виданні праць, де пропагувався діалектичний та історичний матеріалізм, у перекладах на українську мову творів Маркса, Енгельса, Леніна.

В міру підготовки нових кадрів у галузі суспільних наук на Україні збільшилась кількість марксистських творів місцевих авторів, які дедалі енергійніше включалися в боротьбу з буржуазною ідеологією і активно пропагували марксистсько-ленінські ідеї.

Значну роль у підготовці пропагандистських кадрів відіграли факультет політосвітніх працівників, створений за рішенням ЦК КП(б)У в 1925 р. при Харківському інституті народної освіти і в 1929 р. перетворений в Інститут комуністичної освіти з філософсько-атеїстичним факультетом, а також організовані пізніше при державних університетах філософські факультети, на яких готувалися висококваліфіковані пропагандисти марксистсько-ленінської філософії.

Слід зазначити, що на той час в усіх містах існували філософські гуртки. В 1927 р. було організовано товариство «Войовничий матеріаліст України», перетворене пізніше в товариство «Войовничий матеріаліст-діалектик», яке об'єднувало навколо себе матеріалістично настроєну інтелігенцію.

Велику роль у боротьбі проти буржуазної ідеології та в популяризації ідей марксизму-ленізму відіграла загальносоюзна періодична партійна преса, особливо газета «Правда» і журнал «Большевик», а також республіканські журнали «Комуніст», «Більшовик України» та інші партійні органи. В ідейному озброєнні кадрів, в тому числі й філософських, значну роль відіграли праці керівних діячів партії, зокрема ряд праць Й. В. Сталіна та його доповіді на з'їздах партії.

Як уже зазначалось, одним з найважливіших завдань ідеологічної роботи Комуністичної партії була перебудова всіх форм суспільної свідомості — науки, літератури і культури в цілому — на принципах марксистсько-ленінського світогляду. XII Всеросійська конференція РКП(б) в 1922 р. вказала: «Необхідно підняти роботу науково-комуністичної думки, щоб мати можливість організовано вести лінію «войовничого матеріалізму» і всієї ідеології революційного марксизму (пожвавлення роботи Соціалістичної академії, наукових кафедр комуністичних університетів, робота по завоюванню вчених органів при радянських університетах і т. п.)»¹³.

З цією метою, крім загальнополітичних журналів, у Москві при Комакадемії був створений в 1922 р. журнал «Под знаменем марксизма». Пізніше, в 1927—1933 рр., на Україні видавався журнал подібного профілю під назвою «Прапор марксизму-ленізму» (до 1931 р. він називався «Прапор марксизму»), а в 1934—1936 рр. — «Під марксо-ленінським прапором».

Програмним твором марксистської філософії в радянський період стала стаття В. І. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму», написана в березні 1922 р., яка визначила завдання дослідницької і пропагандистської роботи в галузі філософії. Ця стаття являє собою пряме продовження геніальних філософських праць В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» та «Філософські зошити». В ній великий вождь пролетаріату намітив програму партії на цілий історичний період, сформулював конкретні завдання боротьби за марксистську філософію в умовах диктатури пролетаріату, визначив завдання по вихованню трудящих мас у дусі наукового діалектико-матеріалістичного світогляду.

Комуністичній партії і всім її марксистсько-ленінським філософським кадрам довелось боротися не тільки проти відкри-

¹³ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. 1, К., 1954, стор. 631.

тих ворогів марксизму, але й проти різного роду ревізіоністів і вульгаризаторів марксизму, які на словах називали себе марксистами і клялись у вірності пролетаріату, а на ділі ревізували марксистську теорію, перекручуючи її і, таким чином, послаблюючи вплив у народі марксистсько-ленінських ідей.

З ревізіоністських теорій в галузі культури, проти яких у перші роки Радянської влади партія повела рішучу боротьбу, слід назвати в першу чергу богданівську теорію «пролеткульту», яку пропагував журнал «Пролетарська культура». Богданов та інші представники цієї ідеалістичної, метафізичної в своїй основі, теорії закликали «негайно приступити до створення і вироблення пролетарської культури» без урахування будь-яких конкретно-історичних умов. Вони також заперечували необхідність критичної переробки буржуазної культури. Деякі запопадливі пролеткультівці вимагали негайної ліквідації «буржуазної» науки. Під «лівою» і «революційною» фразою пролеткультівців приховувалась реакційна суть.

В. І. Ленін показав шкідливість пролеткультівського сектанства та нігілізму, а також зв'язок їх поглядів з ідеалістичною філософією махізму. Він вказував, що пролеткультівці під виглядом «пролетарської культури» пропагували буржуазні погляди в філософії (махізм), а в мистецтві прищеплювали робітникам свої власні смаки і напівбуржуазні філософські системи і погляди.

Далі Ленін зазначав, що «без ясного розуміння того, що тільки точним знанням культури, створеної всім розвитком людства, тільки переробленням її можна будувати пролетарську культуру — без такого розуміння нам цього завдання не розв'язати»¹⁴.

Слід, однак, відзначити, що ідеї «пролеткульту» вплинули на певні кола української інтелігенції, що проявилось, зокрема, у нігілістичному відкиданні реалістичної художньої спадщини минулого деякими діячами літератури і мистецтва на Україні. Так, наприклад, І. Кулик у своїй статті «Реалізм, футуризм, імпресіонізм», опублікованій в 1921 р., писав: «Не доводиться витрачати багато часу на доводи непридатності і неспроможності реалізму для мистецтва пролетаріату і пролетарської революції»¹⁵. Реалізм, на його ж думку, в радянський період є «зайвим і навіть шкідливим... реакційним анахронізмом»¹⁶. Кулик протиставив реалізові імпресіонізм як метод, який більше за все відповідає інтересам пролетаріату. Він писав: «Імпресіонізм... це соціалізм у мистецтві»¹⁷. Подібні помилкові й чужі марксистові погляди пропагували й інші пролеткультівці.

Яскравим прикладом ревізіонізму і вульгаризації марксиз-

¹⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 251.

¹⁵ Журн. «Шляхи мистецтва», 1921, № 1, стор. 35.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, стор. 38.

му була так звана мінінщина. Мінін та його однодумці під виглядом боротьби проти буржуазної філософії намагалися ліквідувати філософію марксизму. Вони твердили, що філософія взагалі — це буржуазний погляд на світ і, мовляв, всяка філософія, як і всяка релігія, ворожі пролетаріатові і комунізму. Мінін писав: «Не можна говорити про якусь наукову, революційну, комуністичну і т. д. філософію, бо такої філософії нема і бути не може, як не може бути комуністичної, наукової і т. д. релігії... Філософію необхідно побороти і ліквідувати так само, як побороли ми і ліквідували релігію»¹⁸. І далі він виголошував: «Обладнуючи і добудовуючи наш науковий корабель, подбаємо в першу чергу з капітанського містка слідом за релігією без залишку викинути за борт і філософію»¹⁹.

Проповідником таких ідей на Україні був Рожіцин, який вважав, що заклик Мініна: «Філософію за борт» є справді бойовим лозунгом сучасного революційного марксизму. До речі, Рожіцин пропагував також теорію «пролеткульту». Вульгаризуючи марксизм в питанні літератури, він намагався довести, що пролетаріат повинен відмовитися від поезії. Таку відмову він розглядав як «значну і позитивну ознаку оздоровлення культурного смаку нового суспільства»^{20–21}.

На сторінках українських журналів того часу різкій критиці були піддані ревізіоністські і вульгаризаторські теорії пролеткультівців, мінінців та інших ревізіоністів, а також помилки діячів культури, які зазнали впливу цих теорій. Боротьба проти різних ворожих марксизму теорій і поглядів за торжество ленінських ідей на Україні знайшла свій прояв передусім у рішеннях і постановках з'їздів і конференцій КП(б)У, пленумів її Центрального Комітету, у виступах її керівних діячів.

Велика роль у боротьбі за перемогу і утвердження Радянської влади на Україні, в здійсненні ленінського плану будівництва соціалізму в країні, у захисті марксистсько-ленінських теоретичних і організаційних принципів належала таким видатним діячам партії і Радянської держави, як В. Затонський, Е. Квірінг, С. Косіор, Д. Мануїльський, Г. Петровський, П. Постишев, М. Скрипник, О. Шліхтер, В. Чубар та ін.

Відповідно до вказівок В. І. Леніна, викладених у статті «Про значення бойовничого матеріалізму», Комуністична партія приділяла велику увагу боротьбі за матеріалізм у природознавстві і перебудові його на основі діалектичного матеріалізму. Виступивши проти буржуазного світогляду в науці, партія вжила рішучих заходів для опанування вченими марксистської філософії, організувала вивчення її природознавцями і розгорну-

¹⁸ Журн. «Под знаменем марксизма», 1922, № 5-6, стор. 137.

¹⁹ Там же, стор. 127.

^{20–21} Газ. «Комуніст», 1922, № 848.

ла підготовку марксистських кадрів для природознавства. Запалюючи вчених на свідому боротьбу за матеріалізм у природничих науках, допомагаючи їм піднятися до свідомого засвоєння діалектичного матеріалізму з тим, щоб керуватися ним у своїй науково-теоретичній діяльності, партія добивалася, щоб усі науки, як суспільні, так і природничі, служили інтересам народу, справі будівництва соціалізму в СРСР. Комуністична партія України під керівництвом ЦК КПРС провела величезну роботу по утвердженню марксизму-ленінізму в ідеологічному житті республіки, зокрема по формуванню діалектико-матеріалістичного світогляду у трудящих України. В рішеннях її з'їздів, постановвах ЦК КП України того часу постійно зверталася увага партійних організацій на необхідність посилення боротьби проти релігійно-ідеалістичного світогляду і буржуазної ідеології в цілому.

Філософи Радянської України спільно з філософами всього Радянського Союзу провели велику роботу по пропаганді і розвитку марксистсько-ленінської філософії. Марксистсько-ленінська філософія неухильно утверджувалася в свідомості радянських людей. Пропаганда і розвиток невичерпного багатства теоретичної думки партії, боротьба проти будь-яких відступів від марксизму-ленінізму завжди були провідним завданням радянських філософів. Підкреслюючи це, президент ВУАМЛІНу О. Г. Шліхтер говорив на першій Всеукраїнській нараді філософів у 1931 р.: «В нерозривному зв'язку з практичними завданнями епохи, чи то в період підготовки революції, під час громадянської війни, чи то в період соціалістичного будівництва, неухильно розгорталась і розгортається теоретична думка нашої партії, наша марксистсько-ленінська теорія. Лише опортуністи, які відірвались від партії і найвеличніших історичних звершень класової боротьби пролетаріату, якою вона керує, лише опортуністи можуть зводити наклеп на партію, говорячи про деградацію теоретичної думки партії. Партія завжди боролась і бореться за марксистсько-ленінську теорію, проти будь-яких ухилів від неї, партія завжди боролась і бореться за справжню ленінську єдність теорії і практики, бореться як проти вузького діляцтва і емпіризму, так і проти відриву від практики, проти відходу в царство пустих, вихолощених абстракцій»²²⁻²³.

Боротьба партії за утвердження марксистсько-ленінської теорії, за побудову соціалізму визначала діяльність радянських, у тому числі й українських, філософів, служила джерелом їхніх успіхів і досягнень.

В міру успіхів соціалістичного будівництва, в наполегливій боротьбі проти буржуазної ідеології, ідеалізму і містики, проти

²²⁻²³ «Поворот на філософському фронті», Харків—Київ, 1932, стор. 3.

реакційних філософських і соціологічних теорій, проти всіх видів опортунізму та вульгаризаторства зміцнювались позиції марксизму-ленінізму і послаблювались позиції буржуазної ідеології. Марксистсько-ленінський світогляд поступово займав північне становище в ідеологічному житті радянського суспільства.

В ці роки на Україні були виховані численні філософські кадри, які пропагували марксистсько-ленінську філософію у вищих учбових закладах республіки, у гуртках самоосвіти, у партійній і радянській пресі. Серед них було багато працівників, які творчо розвивали питання марксистсько-ленінської філософії.

Дуже важливою з точки зору розвитку марксистсько-ленінської філософії була успішна боротьба проти механістичного ухилу від діалектичного матеріалізму (О. Вар'яш, Л. Аксельрод, В. Сараб'янов, А. Тімірязев) та формалістичного, ідеалістичного ухилу (А. Деборін, І. Луппол та ін.).

Механісти заперечували діалектику як філософську науку, заміняли її голим еволюціонізмом і теорією рівноваги, зводили будь-який рух до механічного, не розуміючи специфіки видів і законів руху самої матерії, заперечували об'єктивний характер якості, зводили якісні зміни лише до кількісних, не визнавали суперечностей у природі та суспільстві і т. д. Вони виступали проти поширення діалектичного матеріалізму на природознавство. Механісти заявляли, що «наука сама собі філософія», що самостійної філософії марксизму, відмінної від природознавства, мовляв, не повинно бути. У своєму збірнику «Механістичне природознавство і діалектичний матеріалізм» вони висунули позитивістський лозунг про те, що сучасне природознавство «повинно всіляко намагатися звільнити себе від будь-якої філософії».

Якщо механісти по суті заперечували матеріалістичну діалектику, то представники ідеалістичної ревізії (деборінська група) намагались підмінити марксистську діалектику гегелівською, заперечували необхідність матеріалістичної переробки діалектики Гегеля. Характерною рисою ідеалістичного ухилу був відрив теорії від практики, філософії від політики, спроба підігнати дійсність під схему гегелівських категорій. Деборінська група, як і механісти, ігнорувала ленінську філософську спадщину, не визнавала ленінського етапу як вищого ступеня розвитку марксистської філософії і відмовлялась від ленінського принципу партійності філософії.

У боротьбі, яка розгорнулася в кінці 20-х та початку 30-х років проти механістичного та ідеалістичного ухилу, була показана обмеженість поглядів механістів. Разом з тим були піддані критиці антимарксистські погляди деборінської групи. Викриваючи погляди механістичного та ідеалістичного ухилів, розкриваючи їхню антимарксистську суть, ворожість діалектичному

матеріалізму, партія націлювала філософів на вивчення ленінської філософської спадщини, ідейно об'єднувала і загартовувала марксистські кадри в різних галузях знання.

Велике значення в боротьбі за чистоту марксистсько-ленінського світогляду мала постанова ЦК ВКП(б) про журнал «Под знаменем марксизма», прийнята 25 січня 1931 р. В ній були показані недоліки розвитку філософської науки в СРСР і визначені завдання журналу та філософських кадрів у період наступу соціалізму по всьому фронту. В цій постанові відзначалося, що робота журналу була відірвана від завдань соціалістичного будівництва в СРСР і міжнародного робітничого руху. Постанова про журнал «Под знаменем марксизма» допомогла покінчити з проявами механіцизму та ідеалізму в радянській філософії, а також в інших суспільних науках (політичній економії, літературознавстві), в природничих науках (фізиці, біології, фізіології). Вона відкрила нові перспективи для розвитку марксистсько-ленінської філософії.

Вчені-філософи провели значну роботу по вивченню і популяризації ленінської філософської спадщини, висвітленню актуальних теоретичних питань, пов'язаних із завданнями соціалістичного будівництва, по розвитку марксистсько-ленінської філософії на основі узагальнення практики будівництва соціалізму і досягнень сучасного природознавства.

В цей час великого розмаху набула пропаганда марксистсько-ленінського атеїзму. Комуністична партія залучила до цієї галузі ідеологічної роботи широкі кола інтелігенції: вчених, вчителів, лікарів та інших працівників розумової праці, які показували реакційну суть релігії, її класову роль та несумісність релігійних поглядів на світ з науковими поглядами.

Постійна і неослабна увага Комуністичної партії Радянського Союзу до ідеологічної роботи забезпечувала дедалі нові досягнення в розвитку економіки і культури народів нашої великої Батьківщини, перемогу соціалізму в СРСР. Будівництво соціалізму пробудило могутні творчі сили і велику ініціативу радянського народу.

Вступ нашої країни в смугу завершення будівництва соціалістичного суспільства поставив перед Комуністичною партією і всім радянським народом завдання дальшого розвитку продуктивних сил, удосконалення соціалістичних виробничих відносин, розвитку соціалістичної культури та подолання пережитків капіталізму в свідомості людей. На цьому новому етапі розвитку радянського суспільства партія ставила перед філософами питання, зв'язані передусім з завершенням побудови соціалістичного суспільства, з мобілізацією всього радянського народу на розгром фашистських агресорів, з післявоєнною відбудовою господарства і культури, з посиленням боротьби проти буржуазної ідеології, з новим піднесенням культури, науки, мистецтва

і підвищення їх ролі у соціалістичному вихованні трудящих мас. І саме тому, що партія невпинно розвивала і збагачувала марксистсько-ленінську теорію новими положеннями і висновками, виховувала свої кадри в дусі відданості марксизму-ленінізму, — вона змогла досягти видатних успіхів на всіх ділянках соціалістичного будівництва і привести країну до торжества соціалізму.

Всесвітньо-історичні перемоги соціалізму створили сприятливі умови і відкривали великі перспективи для творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії, однак цей розвиток певною мірою гальмувався культом особи Сталіна. Це створювало серйозні труднощі на шляху творчого збагачення марксизму-ленінізму, сковувало розвиток суспільних наук, породжуючи догматизм і начотництво.

В 30-х роках було безпідставно репресовано значну частину філософських кадрів, закрито Інститут філософії, у всіх вузах, крім державних університетів, ліквідовано кафедри філософії і припинено викладання діалектичного та історичного матеріалізму. А в державних університетах курс марксистсько-ленінської філософії залишився тільки на історичному, філологічному і економічному факультетах. Замість діалектичного та історичного матеріалізму й ленінізму було запроваджено курс «Основ марксизму-ленінізму», в якому марксистсько-ленінська філософія зводилася до викладу праці Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм», що ввійшла розділом у «Короткий курс історії ВКП(б)». Вся пропагандистська і науково-дослідницька робота в країні, в тому числі й на Україні, провадилася головним чином навколо цієї праці, яка розглядалася як вершина марксистської філософської думки, хоча в дійсності була схематичним викладом загальновідомих істин і містила деякі помилкові положення.

Вказівка ж В. І. Леніна про необхідність всебічного і безперервного розроблення марксистсько-ленінської філософії на основі узагальнення найновіших даних науки і практики ігнорувалася. Таким чином, філософська література здебільшого стала не науково-дослідницькою, а описовою, коментаторською.

І все ж таки культ особи не зміг зупинити поступального руху радянського суспільства до комунізму, він, звичайно, загальмував його, але не зупинив, так само не міг зупинити віч і розвитку марксистсько-ленінської філософії. Культурна революція, що відбулася в роки будівництва соціалізму, утвердження марксистсько-ленінського діалектико-матеріалістичного світогляду, перемога ідеології інтернаціоналізму і дружби народів, розвиток животворного радянського патріотизму справили величезний благотворний вплив на дальшу долю Країни Рад.

Коли гітлерівська Німеччина віроломно напала на Радянський Союз, то партія, керуючись марксистсько-ленінськими положеннями про війну, успішно організувала народ і повела його на розгром ворога, надихнувши радянських людей на військові та трудові подвиги. Велику роль у мобілізації радянського народу на розгром німецьких фашистів та в дальшому утвердженні марксистсько-ленінського світогляду в свідомості трудящих відіграла Комуністична партія України.

Армія працівників суспільних наук, у числі яких було чимало й філософів, роз'яснювала ленінське вчення про характер і природу воєн, допомагала трудящим зрозуміти справедливий, визвольний характер Великої Вітчизняної війни, розкривала перед ними переваги соціалізму над капіталізмом, зокрема, у воєнній обстановці і т. д.

Післявоєнний же період розвитку радянського соціалістичного суспільства характеризується широко розгорнутою відбудовою народного господарства, дальшим переможним просуванням нашої країни по шляху соціалізму, активізацією боротьби Комуністичної партії за торжество марксистсько-ленінської ідеології, завершенням побудови соціалістичного суспільства.

Внаслідок тимчасової німецько-фашистської окупації України буржуазна ідеологія значною мірою відродилась і активізувалась. Комуністична партія змушена була негайно вжити відповідних заходів для боротьби з цими чужими марксистсько-ленінськими впливами. І вона повела рішучий наступ на буржуазну ідеологію та її пережитки у свідомості трудящих, розгорнула боротьбу проти будь-яких відступів від марксистсько-ленінського в науці, літературі й мистецтві.

ЦК КП України приділяв велику увагу розвитку марксистсько-ленінської філософії піклувався про підготовку кваліфікованих філософських кадрів. В 1945 р. за рішенням ЦК КП України було створено філософський факультет при Київському державному університеті, де готуються переважно викладачі діалектичного й історичного матеріалізму, а також інших філософських дисциплін. Філософські кафедри за час свого існування підготували десятки кандидатів філософських наук. Нині ці вчені успішно працюють у вищих учбових закладах республіки та в Інституті філософії Академії наук УРСР.

В 1946 р. було створено Інститут філософії Академії наук УРСР, в завдання якого входило досліджувати питання діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософської думки на Україні, філософських питань природознавства тощо. В центр уваги роботи інституту ставилось питання боротьби з буржуазною ідеологією, питання історії філософської і соціологічної думки на Україні, питання філософських узагальнень досягнень природознавства. За роки свого існування колектив інституту видав кілька десятків монографій і збірників, присвя-

чених корінним питанням марксистсько-ленінської філософії, методологічним питанням природничих наук, висвітленню філософських і суспільно-політичних поглядів окремих видатних письменників, вчених, політичних діячів, закономірностям розвитку радянського суспільства, питанням формування наукового матеріалістичного світогляду радянського народу, подоланню пережитків капіталізму в свідомості радянських людей, зокрема пережитків релігійних.

Таким чином, з кінця 40-х років діяльність українських філософів почала пожвавлюватись. А ще більше вона пожвавилась після 1953 р., коли Центральним Комітетом КПРС було вжито заходів до подолання культу особи Сталіна і ліквідації його наслідків. В цей час українські філософи, узагальнюючи досвід будівництва соціалістичного суспільства в СРСР і в молодих народно-демократичних країнах, досвід міжнародного комуністичного і робітничого руху, узагальнюючи досягнення природознавства, написали ряд науково-дослідницьких і науково-популярних праць з діалектичного та історичного матеріалізму, з історії філософської і суспільно-політичної думки, з філософських проблем природознавства. Тематика філософських досліджень загалом помітно наблизилася до запитів життя народу і завдань комуністичного будівництва. В філософських роботах посилилася критика безідейності, об'єктивізму, буржуазного націоналізму та інших проявів реакційної ідеології.

Але слід сказати й про те, що в розробці філософських проблем, зокрема діалектичного та історичного матеріалізму, недоліки минулих років, зв'язані з культом особи Сталіна, повністю ще не були переборені, начотництво і догматизм залишались ще характерними рисами багатьох філософських праць тих років.

Боротьба за подолання наслідків культу особи Сталіна розгорнулась після XX з'їзду КПРС, який ознаменував новий період у всіх галузях суспільного життя СРСР, в тому числі й на Україні. Тільки XX з'їзд КПРС повністю відновив принцип творчого підходу до марксистсько-ленінської теорії, створив умови для розвитку марксистсько-ленінської філософії та всіх інших суспільних наук.

1. Дослідження та пропаганда питань діалектичного матеріалізму

Розв'язання найскладніших питань соціалістичного будівництва вимагало від Комуністичної партії Радянського Союзу та її бойового загону — Комуністичної партії України — творчого застосування і дальшого розвитку діалектичного матеріалізму.

Рішення з'їздів і конференцій ВКП(б) та КП(б)У були основою дальшого збагачення діалектико-матеріалістичної філософії в ході практичного будівництва соціалізму. Науководослідницька робота на філософському фронті України ґрунтувалася на принципах марксизму-ленінізму, теоретичному аналізі діалектичних процесів суспільного життя, зроблених геніальним вождем міжнародного робітничого руху В. І. Леніним.

Виховуючи народ у дусі марксизму-ленінізму, партія багато уваги приділяла пропаганді діалектичного матеріалізму. Перемога діалектико-матеріалістичного світогляду — це результат гострої ідеологічної боротьби, що розгорнулася на фоні бурхливого піднесення національної культури українського народу в обстановці соціалістичного будівництва. Буржуазно-націоналістичні елементи намагалися обґрунтувати свої антинародні концепції з допомогою ідеалістичної філософії, шукали ідейної підтримки у націоналістичній українській контрреволюції за кордоном, яка все більше еволюціонувала до ідейного і політичного союзу з фашизмом. А тому партія гостро ставила питання про невідступну боротьбу з будь-якими формами філософського ідеалізму, наставляла на повсякчасну пропаганду і розвиток філософського матеріалізму. Величезне значення в цьому питанні мали вказівки В. І. Леніна щодо необхідності всемірного розгортання матеріалістичної та атеїстичної пропаганди, зміцнення спілки філософів і природознавців, дані ним у статті «Про значення війовничого матеріалізму».

На початку 20-х років на Україні публікується ряд книг, які пропагують ідеї матеріалізму, видаються марксистські хрестоматії, в тому числі й «Хрестоматія з питань діалектичного та історичного матеріалізму», перший випуск тритомної «Марксистської хрестоматії» С. Ю. Семковського, «Хрестоматія ленінізму» під редакцією С. Гопнер і Е. Квірінга та інші книги; перевидуються деякі праці французьких матеріалістів.

Опубліковані в цей період праці відзначаються війовничим характером, пройняті духом пролетарської партійності. Вони виражають непримиренність діалектико-матеріалістичної теорії не лише до ідеалізму, але й до метафізичного матеріалізму. У працях українських авторів, зокрема у збірникові «Пам'яті Л. Фейербаха», було піддано критиці абстрактно-споглядальний характер філософії Фейербаха та інших представників домарксівського матеріалізму, які вважали, що людина протистоїть зовнішньому світові, пасивно відображаючи його. Підкреслювалося, що, на відміну від усіх попередніх філософських систем, діалектичний матеріалізм, будучи філософією революційного перетворення світу пролетаріатом, на перший план висуває практику, вказуючи, що теорія тільки тоді стає матеріальною

силою, коли вона нерозривно пов'язана із практикою і спирається на неї.

У виступах українських радянських філософів²⁴ широко пропагувалася точка зору марксизму про матеріальність світу, відмічалось, що людина та її пізнавальний апарат є результатом розвитку матерії. А поняття «матерія» розглядалось як відображення субстанції речей, як основа їхньої єдності. Виражаючи матеріальну природу світу, це поняття не має своїм джерелом «матерію як таку», оскільки в дійсності об'єктивно реальна матерія існує лише у своїх конкретних формах у вигляді предметів, явищ, процесів і т. д. У дослідженнях українських філософів відстоювалось ленінське положення про те, що матерія як об'єктивну реальність, що існує поза і незалежно від свідомості, не можна ототожнювати із природничо-науковими уявленнями про будову і властивості конкретних форм матеріального буття, уявленнями, що змінюються, розширюються та поглиблюються з розвитком науки і практики. Було піддано критиці позитивістські помилки відомого радянського математика академіка Бернштейна, який допускав неправомірне ототожнення природничо-наукових аспектів вивчення матерії і конкретних форм її буття з філософськими, принижуючи тим самим принципіальну значимість діалектичного матеріалізму в природознавстві²⁵.

Подібні помилкові погляди деяких природознавців були пов'язані також із механістичними уявленнями в галузі вивчення форм буття матерії, зокрема з метафізичними твердженнями про незалежність простору й часу від матеріального субстрату явищ. Піддаючи аргументованій критиці ідеалістичні вчення про простір і час як про апіорні категорії розсудку або як про етапи розвитку абсолютного духу, українські радянські філософи пропагували марксистське положення про об'єктивність простору й часу, положення про їх залежність від рухомої матерії.

На той період значне місце в дослідженнях українських радянських філософів займала проблема руху. Серед різних питань, що стосувалися цієї проблеми, на перший план висувалися питання про невіддільність руху від матерії та про співвідношення форм руху, навколо чого на Україні в 30-і роки розгорнулася гостра ідеологічна боротьба. Так, у 1927 р. церковний журнал «Український православний богівісник» виступив із серією статей, спрямованих проти діалектико-матеріалістичного вчення про нестворюваність матерії і руху та проти закону збереження і перетворення енергії, намагаючись довести мож-

²⁴ Див.: С. Семковський, Етюди по философии марксизма, М., 1924.

²⁵ Див.: Я. Блудов і С. Семковський, Акад. Бернштейн у поході проти марксизму, зб. «За марксо-ленінську теорію», Харків, 1931.

ливість «творення» матерії й руху з «нічого». Ці обскурантистські виступи українських церковників дістали належну відсіч з боку марксистського журналу «Безвірник»²⁶, який вів систематичну і змістовну пропаганду діалектико-матеріалістичного світогляду.

У зв'язку з боротьбою проти метафізичного та механістичного світогляду в 20-і роки великої актуальності набуло питання про якісну специфіку та єдність різних форм руху матерії, а також про неможливість зведення вищих форм руху до його нижчих форм. Особливо гостро стояло питання про інтерпретацію механічного руху, оскільки деякі філософи та природознавці намагалися звести всю різноманітність форм руху лише до механічного руху і пояснити вищі форми руху матерії законами нижчих його форм (наприклад, явища життя — механічними законами)²⁷.

Критика вульгарного, механістичного матеріалізму особливо посилилася наприкінці 20-х років. Деякі філософи (Л. Аксельрод-Ортодокс, А. Тімірязев, М. Сараб'янов, О. Вар'яш та ін.) виступили як активні пропагандисти механіцизму. Вони зводили всі форми руху матерії до простого переміщення. Не розуміючи значення матеріалістичної діалектики, вони заперечували ідею саморозвитку, пропонували замінити марксистську діалектику теорією рівноваги, запозиченою у Спенсера і Богданова. Ця ж теорія виходила з того, що джерело руху міститься поза рухомою системою, а рух відбувається по такій схемі: «стара рівновага — порушення рівноваги — нова рівновага». Ці антидіалектичні уявлення широко використовувались ідеологами правого ухилу у ВКП(б).

Слід сказати, що аналіз проблеми руху, співвідношення випадковості та необхідності, критика механістичного зведення руху до простого переміщення тощо були безпосередньо пов'язані з боротьбою проти ідеології правого ухилу²⁸.

У зв'язку з цим серйозному аналізу піддавалося і поняття «рух». У ряді робіт радянських філософів правильно підкреслювалося, що поняття механічного руху, відображаючи одну з окремих форм зміни у природі, разом з тим не адекватне поняттю «розвиток» і що розвиток є саморухом і принципово відрізняється від механічного переміщення під дією зовнішньої сили. А момент саморуху є головним і визначальним у марксистсько-ленінській концепції розвитку. Питання про саморух тісно пов'язане з питанням про єдність і боротьбу протилежностей

²⁶ Див.: А. А. Слущкий, Чи може матерія обертатися в ніщо, журн. «Безвірник», 1928, № 2.

²⁷ Див.: В. Рыжков, Материя и жизнь, Харьков, 1925.

²⁸ Див.: Б. Богданов, Критика Лениным философских основ оппортунизму під час профспілкової дискусії, К., 1935.

як джерело всього розвитку. Розробка закону єдності і боротьби протилежностей саме й була тим ключем, який дозволив радянським філософам розв'язувати питання матеріалістичної діалектики.

Закон єдності і боротьби протилежностей є, як говорив В. І. Ленін, «ядром діалектики», центральним пунктом діалектичного світорозуміння. Ось чому партія у своїй повсякденній діяльності приділяла багато уваги творчому розвитку і застосуванню марксистсько-ленінського вчення про протилежності. Творчі зразки застосування закону єдності і боротьби протилежностей у партійних документах служили прикладом усім радянським філософам у пропаганді й розробці питань діалектичного матеріалізму.

На Україні, як і в нашій країні в цілому, механіцизм не дістав великого поширення. Переважна більшість філософів України рішуче виступала проти механістичної ревізії марксизму.

Однак у ході боротьби проти механіцизму дехто з працівників філософського фронту України, як, наприклад, С. Ю. Семковський, допускав серйозні помилки, що мало характер принципівих поступок механіцизмові.

Але слід, однак, відмітити й те, що Семковський брав активну участь у налагодженні науково-педагогічної роботи філософських установ, і багато його творів радянського періоду відіграли позитивну роль у пропаганді марксистських ідей, в матеріалістичній інтерпретації важливих досягнень природознавства.

У пресі Радянської України було опубліковано ряд статей²⁹, в яких наполегливо підкреслювалась ленінська думка про діалектику як про душу марксизму і показувалось, що ігнорування нею може призвести тільки до опортунізму.

Спираючись на ленінські положення, українські радянські філософи, як і всі філософи нашої країни, рішуче відмежовувалися від спроб звести марксистську методологію до якоїсь окремої сторони марксизму. Діалектика співпадає з гносеологією і логікою пізнання і є наріжним каменем діалектико-матеріалістичного світогляду.

Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін у статті «Про нашу революцію» показував, що не можна нічого зрозуміти у творчому характері нашої революції та в піднятих нею теоретичних питаннях марксизму, не врахувавши об'єктивної діалектики історії і революційної боротьби трудящих Росії. Торкаючись цього ж питання в іншій своїй праці («Ще раз про проф-

²⁹ Див.: О. Бервицький, Нотатки про Плеханова, «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 2, 3; В. Глушенко, Теорія діалектики у Плеханова, «Прапор марксизму», 1930, № 1.

спілки»), він вказував і на те, що питання соціалістичного будівництва не можуть бути охоплені абстрактно-схоластичними схемами, еклектичними і софістичними прийомами, які ігнорують діалектику понять. Революційна діяльність трудящих нашої країни, як підкреслював Ленін, несумісна з догмами та різними закоснілими уявленнями. Вона ламає разом із соціальними устоями старого суспільства і поняття, породжені ним, рішуче і повсюдно висуває і стверджує все передове. Ленін вказував, що в тих умовах не можна було керувати рухом мас, не навчившись мислити діалектично, не навчившись впроваджувати в життя нові практичні лозунги. Ці ленінські вказівки мали принциповий характер і порушували нові проблеми у розвитку діалектики, теоретичної думки партії — проблему діалектичної гнучкості понять, проблему розробки діалектичної логіки, діалектичного методу взагалі.

У розв'язанні завдань розробки матеріалістичної діалектики і діалектичної логіки, поставлених революційною епохою соціалістичних перетворень, радянські філософи, в тому числі і філософи Радянської України, добилися позитивних результатів. Їх критика метафізичної інтерпретації формальної логіки як на Україні, так і у всесоюзному масштабі досягала своєї мети. По-перше, вона безпосередньо була пов'язана із завданнями викриття еклектики і софістики у правоопортуністичній ідеології, а також із завданнями боротьби з неокантіанством ідеологів II Інтернаціоналу, по-друге, вона стала невіддільною частиною пропаганди і утвердження матеріалістичної діалектики як загального наукового методу пізнання і перетворення світу. В багатьох працях із питань діалектичного аналізу формальної логіки, опублікованих на Україні, відмічалася безплідність і ненауковість спроб перетворення формально-логічного методу на загальну методологію. Було показано, що закони формальної логіки є по суті законами абстрактно-розсудкового мислення, і що оперування ними як загальними законами дійсності веде до метафізичного протиставлення суті і явища, до еклектичного змішування їх. Далі вказувалось, що лише діалектична логіка, розкриваючи в аналізі становлення і розвитку категорій, їх об'єктивність як форм відображення світу, здатна розв'язати основну гносеологічну суперечність — суперечність суб'єктивного і об'єктивного.

У зв'язку з боротьбою за пропаганду і утвердження матеріалістичної діалектики як загальної методології пізнання в 20—30-і роки в центрі уваги українських радянських філософів стає ленінська характеристика основних принципів діалектичної логіки, дана в його роботі «Ще раз про профспілки». Після її опублікування (в 20-х роках) на Україні не було жодної праці з діалектичного матеріалізму, де б характеристика діалектики не пов'язувалася з вимогами діалектичної логіки про необхід-

ність всебічного врахування всіх зв'язків об'єкта, вивчення об'єкта в русі і розвитку, врахування в повному «визначенні» предмета всієї суми людської практики і принципу конкретності істини. В цьому аспекті аналізувалися питання діалектики і в соціологічних дослідженнях українських філософів. Такий підхід до характеристики діалектики стимулював плідні дослідження в галузі діалектичної логіки, зокрема, видатним явищем в розвитку логіки в нашій країні стала книжка В. Ф. Асмуса «Диалектический материализм и логика» (1924). Однак у 20-і роки не всі ще радянські філософи в повній мірі реалізували ленінські ідеї про діалектику не лише як методологію, а й як вираз об'єктивної діалектики природи й суспільства.

Джерелом і теоретичним фундаментом усіх праць радянських філософів з діалектичного матеріалізму служила програма стаття Леніна «Про значення воєвничого матеріалізму», в якій було намічено основні шляхи розробки матеріалістичної діалектики в нову епоху світової історії. Викладаючи програму діяльності радянських філософів, Ленін відмічав, що поряд з актуальністю завдань дальшого розгортання матеріалістичної пропаганди перед філософами стоять і такі важливі проблеми, як матеріалістична інтерпретація гегелівської діалектики, тобто розвиток діалектичної логіки зокрема, і діалектико-матеріалістичне висвітлення даних природничих та суспільних наук, тобто аналіз об'єктивної діалектики взагалі. Ці ленінські настанови і стали наріжним каменем у розробці філософських досліджень, починаючи з 1922 р. А стаття В. І. Леніна «Про значення воєвничого матеріалізму» та його фрагмент «Про діалектику», опублікований в журналі «Под знаменем марксизма» в 1925 р., а також книга Енгельса «Діалектика природи», вперше опублікована двома виданнями³⁰, стали відправним пунктом інтенсивної розробки питань матеріалістичної діалектики як у загальносоюзному масштабі, так і на Україні. В кінці 20-х та на початку 30-х років на Україні було опубліковано ряд фундаментальних праць, які досліджували уже не лише гносеологічні, але й онтологічні аспекти матеріалістичної діалектики. В їх числі були такі великі колективні дослідження, як збірники «Воєвничий матеріалізм», «Криза сучасної буржуазної науки і марксизм», «Філософія і політика», «Марксизм і природознавство»³¹ та ряд інших.

Однак правильне розв'язання актуальних філософських питань на той час ускладнювалося тією невірною трактовкою ма-

³⁰ Перше видання книги «Діалектика природи» (1925) було невдалим. Лише в 1929 р. підготовлено наукове видання цієї праці.

³¹ Див.: «Воєвничий матеріалізм», Харків, 1929; «Криза сучасної буржуазної науки та марксизм», Харків, 1929; «Філософія і політика», вип. 1, Харків, 1930; «Марксизм і природознавство (до 50-річчя смерті К. Маркса)», Харків, 1933.

теріалістичної діалектики, яка з'явилася в роботах таких філософів, як Я. Стен, М. Карев, І. Луппол на чолі з академіком А. М. Деборінім. Ця група вела критику механіцизму з абстрактно-схоластичних позицій. Пропагуючи лозунг матеріалістичної переробки Гегеля, група Деборіна насправді ж у багатьох принципових питаннях займалася переживанням «абстрактної і темної гегельянщини». У працях представників цієї групи не знайшлося місця й аналізу діалектики суспільних відносин у нашій країні, аналізу діалектики революційно-практичної діяльності нашої партії у соціалістичному будівництві.

Абстрактно-схоластичний напрямок у трактуванні матеріалістичної діалектики відбився і на творчості деяких філософів України. В боротьбі проти механіцизму вони занадто перебільшували роль гегелівської діалектики, а матеріалізм нерідко зводили до абстрактно-схоластичної схеми.

У своїх працях вони відривали теорію від практики, недооцінювали ленінську філософську спадщину. Представником такого підходу до матеріалістичної діалектики на Україні був В. Юринець.

Під керівництвом Комуністичної партії філософи України разом з ідеологічними працівниками всієї країни зуміли розібратися в цих ухилах від діалектико-матеріалістичного методу і дали їм належну теоретичну оцінку. Так, уже в листопаді 1930 р. в резолюції, прийнятій на спільному засіданні філософсько-соціологічного відділу УІМЛУ та президії товариства «Войовничих матеріалістів-діалектиків», захоплення абстрактно-схоластичними, гегельянськими схемами у працях деяких радянських філософів характеризувалось як «формалістичний ухил» у діалектичному матеріалізмі.

В 1931 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про журнал «Под знаменем марксизма», яка відіграла велику роль у розвитку філософської думки на Україні. В цьому ж році була прийнята постанова ЦК КП(б)У «Про роботу Українського інституту марксизму-ленінізму», в якій відмічалися чималі успіхи на теоретичному фронті. Зокрема, позитивно говорилося про філософську та інші теоретичні дискусії, про посилення боротьби з буржуазною ідеологією, про діалектико-матеріалістичне висвітлення новітнього природознавства. Поряд із цим ЦК України відмітив ще деякі недоліки й в роботі УІМЛУ, зокрема підкресливши, що УІМЛ «ще не забезпечив потрібних темпів реалізації повороту та переходу до позитивної розробки актуальних науково-дослідницьких проблем»³².

В січні 1931 р. у Харкові відбулася республіканська нарада марксистсько-ленінських науково-дослідних закладів України,

³² «Прапор марксизму-ленінізму», 1931, № 1-2, стор. 9.

на якій різкій критиці були піддані механіцизм і формалістичний ухил у радянській філософії. Хід дискусії показав теоретичну зрілість філософів України, які зуміли глибоко розібратися у принципових питаннях розвитку філософської науки. З яскравою промовою на цій нараді виступив від ЦК КП(б)У М. О. Скрипник. Центральне місце в його доповіді приділялося пропаганді та розробці ленінської філософської спадщини, боротьбі з буржуазною ідеологією, боротьбі за чистоту марксистсько-ленінської філософії та за ленінський принцип партійності. «Філософія, — підкреслював Скрипник, — є справою пролетарської боротьби і тепер не може бути іншою, як революційною, не може бути іншою, як пролетарською, не може бути іншою, як ленінською, не може бути іншою, як партійною, як комуністичною»³³. Критикуючи ідеалістичну діалектику Гегеля, він разом з тим підкреслив актуальність завдань матеріалістичної інтерпретації її раціональних моментів, вказав на необхідність дальшого розвитку досліджень у галузі методології природничих і суспільних наук.

Постанова ЦК ВКП(б) «Про журнал «Под знаменем марксизма» і постанова ЦК КП(б)У «Про роботу УІМЛ» допомогли працівникам філософського фронту створити передумови для дальшого розквіту марксистсько-ленінської філософської науки на Україні. Розширений пленум товариства «Войовничий матеріаліст-діалектик» (квітень 1932 р.), констатуючи наявність повороту в діяльності українських радянських філософів, відзначив, що теоретичний рівень філософських праць став вищий, а розглядувані питання — актуальніші, що в цілому формалістичний ухил і механіцизм вижиті на філософському фронті України.

Питанню боротьби за марксистську діалектику як революційну методологію більшовизму було присвячено багато праць українських авторів. У цьому ж напрямку орієнтувала філософську громадськість України опублікована згодом книга Д. З. Мануїльського «Енгельс у боротьбі за революційний марксизм». Про широкий обсяг завдань, що стояли перед радянськими філософами у справі пропаганди марксистської діалектики як теоретичної основи революційно-практичного перетворення світу, свідчать і праці багатьох дослідників у галузі вивчення марксової критики гегелівської діалектики і споглядальності старого, фейєрбахівського матеріалізму, а також розробка ленінської методології критики буржуазної філософії³⁴.

³³ М. Скрипник, За ленінську філософію, Харків, 1931, стор. 36.

³⁴ Див.: А. Марк, Критика фетишизму в творчості Маркса, Харків, 1931; М. Дувальчук, Маркс як революціонер — ідеолог пролетаріату, «Прапор марксизму-ленінізму», 1933, № 1; Б. Богданов, Критика Ленінінм філософських основ опортунізму під час профспілкової дискусії, Харків, 1935.

Проблема правильного висвітлення і використання гегелівської діалектики постає на початок 30-х років дуже гостро. Цій проблемі українські радянські філософи присвятили чимало виступів у пресі ³⁵.

Зокрема, позитивне значення у справі правильного висвітлення ленінських вказівок про необхідність матеріалістичної переробки гегелівської діалектики мав виступ журналу «Прапор марксизму-ленінізму». Журнал підкреслював, що матеріалістична діалектика, будучи теоретичною зброєю партії, принципово відрізняється від схоластичного абстрактного методу Гегеля, що марксизм є справді діалектичним запереченням гегелівської діалектики, що, отже, ідеалістична діалектика не була просто механічно перенесена на матеріалістичну основу у працях Маркса, Енгельса, Леніна, а була докорінно перероблена.

В ряді праць радянських філософів рішуче засуджувалися властиві деборінській групі спроби повернутися до «неперевернутого» або «недоперевернутого» Гегеля. Було показано, що завдання матеріалістичної переробки Гегеля не зводиться до популяризації гегелівських ідей, а має на увазі перш за все вивчення зразків цієї переробки у Маркса, Енгельса і Леніна, використання гегелівських праць не як головного, а як побіжного джерела в розв'язанні тих чи інших питань діалектики. Журнал «Прапор марксизму-ленінізму» пропагував ленінську ідею про те, що продовження справи Маркса в галузі діалектичного матеріалізму повинне полягати в діалектичній обробці історії думки, історії науки і техніки.

Величезне значення для розгортання досліджень українських радянських філософів у цьому напрямку мало опублікування в 1929—1930 рр. ленінського конспекту гегелівської праці «Наука логіки» та «Філософських зошитів». Вихід у світ «Філософських зошитів» дав можливість радянським філософам заглянути в лабораторію ленінської думки і став новим поштовхом до дальшої розробки ленінського етапу в розвитку діалектичного матеріалізму, на необхідність чого завжди вказувала партія. Тільки у зв'язку з виходом «Філософських зошитів» на Україні було опубліковано понад двадцять праць, безпосередньо присвячених пропаганді ленінських ідей з питань матеріалістичної діалектики, розробці ленінського етапу в розвитку діалектичного матеріалізму взагалі ³⁶. Даному питанню було присвячено

³⁵ Див.: Доповідь Р. Левіка на Першій нараді марксистсько-ленінських організацій України, зб. «Поворот на філософському фронті», Харків—Київ, 1932; С. Семковський, Гегелівська та марксистсько-ленінська діалектика природи, «За марксистсько-ленінське природознавство», 1932, № 1, 2; А. А. Сараджев, Ленін і матеріалістична діалектика як філософська наука, «Під марко-ленінським прапором», 1935, № 4.

³⁶ Див.: Т. Степовий, Гегель і Ленін, «Прапор марксизму», 1929, № 3; А. Сараджев, «Матеріалізм і емпіріокритицизм» та питання про збіжність теорії пізнання, логіки й діалектики, «Під марксистсько-ленінським

і монографічне дослідження професора П. Демчука «В боротьбі за ленінську філософію», що була одною з перших спроб цільно викласти ідейне багатство ленінських «Філософських зошитів», показати глибину і різнобічність ленінського аналізу матеріалістичної діалектики, який розкриває марксистський метод у всьому багатстві його проявів як з боку діалектичних категорій і законів, так і систематизації знань. У зв'язку з цим професор Демчук особливо зупинився на аналізові єдності діалектики, гносеології та логіки як провідного принципу у викладенні діалектичного матеріалізму.

Велику роботу по пропаганді та розробці ленінської філософської спадщини вели українські журнали «Більшовик України» і «Прапор марксизму-ленінізму», які систематично друкували статті з цього приводу. У виступах української партійної преси підкреслювалося, що завдання розробки ленінського етапу в розвитку діалектичного матеріалізму — це кардинальна програма всієї діяльності радянських філософів, яка збігається із завданням дальшого творчого розвитку матеріалістичної діалектики, зокрема теорії відображення, проблеми єдності логіки, діалектики та теорії пізнання, вчення про єдність і боротьбу протилежностей як основний закон матеріалістичної діалектики. Дедалі виразніше викристалізувалася думка, що єдність логіки, гносеології та діалектики є виразом єдності суб'єктивної та об'єктивної діалектики взагалі. Була проведена також значна робота по дослідженню питань діалектики в «Капіталі» Маркса, на необхідність чого вказував Ленін, розглядаючи це як найважливішу основу дальшого розвитку діалектики. Розробка цього питання знайшла відображення в діяльності українського науково-філософського товариства «Войовничий матеріаліст-діалектик»³⁷ та в багатьох працях, що вийшли на Україні в 30-і роки³⁸.

Успіхи українських радянських філософів у галузі досліджень матеріалістичної діалектики дозволили приступити в цей період і до розв'язання складного завдання узагальнення положень діалектичного матеріалізму в навчальних посібниках. Так, у 1928 р. у Харкові вийшов підручник професора В. Бойка «Діалектичний матеріалізм»³⁹, в якому викладалося ленінське

прапором», 1934, № 3, 4; О. Васильєва, Конспект Леніна «Логіки» Гегеля як зразок діалектичної критики, «Прапор марксизму», 1929, № 1; М. Логвин, Ленін і діалектичний матеріалізм, «Більшовик України», 1930, № 9, 10; його ж, Ленінський етап розвитку діалектичного матеріалізму, «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 2—3; І. Очинський, Про філософську ленінську спадщину, «Радянська школа», 1930, № 9, 10.

³⁷ Див.: «Діалектичний матеріалізм — в масі», «Більшовик України», 1930, № 7.

³⁸ Див.: С. Саніс, Діалектика категорій у Марксовій економічній системі, Харків—Київ, 1931.

³⁹ В. Бойко, Діалектичний матеріалізм (Філософія марксизму), ч. I, Харків, 1929.

вчення про дві концепції розвитку, принципи діалектичної логіки, детально висвітлювалася теорія категорій, а діалектика розглядалася не лише як метод, але і як світоглядна наука. Разом з тим цей підручник хибував і на деякі принципові помилки, особливо у висвітленні історії марксизму⁴⁰ і викладі питань марксистської гносеології та матеріалізму взагалі. Так, наприклад, автор вслід за Плехановим інтерпретував ступені пізнання як ступені сприйняття, розсудку і розуму, ототожнюючи із ступенем розсудку метафізичне мислення.

Українські радянські філософи підготували підручник — «Діалектичний матеріалізм», який в 1932 р. видав у Харкові ВУАМЛІН⁴¹. Цей підручник відзначався рядом певних достоїнств. У ньому знайшли найбільш повне відображення філософські дослідження 30-х років, були узагальнені підсумки боротьби українських філософів з буржуазною ідеологією за пропаганду і розвиток діалектико-матеріалістичного світогляду. Велике місце в цьому підручнику займали питання матеріалістичної діалектики, що викладалась як філософська наука. Разом з тим у розділах про марксистську діалектику відчувалися ще нотки гегельянщини, еkleктична мішанина аспектів суб'єктивної і об'єктивної діалектики в аналізі категорій тощо. Вплив гегельянщини був однією з тих причин, в силу яких створені на Україні підручники піддавалися деякій критиці.

Вплив гегельянського, схоластичного ухилу, як і механіцизму, звичайно, не був визначальним у розвитку філософії як на Україні, так і в усій країні в цілому. Однак критика цих ухилів вимагала від українських радянських філософів серйозної теоретичної роботи в галузі матеріалістичної діалектики, в тому числі й боротьби за послідовне проведення у філософських дослідженнях ленінських оцінок гегелівської діалектики.

Значна робота в ті роки була проведена по поглибленню і конкретизації таких принципів марксистської діалектики, як принцип загального взаємозв'язку та принцип розвитку. Було, зокрема, розкрито суть плутанини механіцистів з терміном «еволюція», показано, що цей термін, крім свого конкретно-історичного змісту в еволюційній теорії Дарвіна, вживається часто ще й для позначення розвитку взагалі. А в такому разі в нього не можна включати заперечення стрибків, боротьби і єдності протилежностей діалектичного розуміння розвитку взагалі. В ряді праць⁴² показувалось, що з точки зору марксистсько-ле-

⁴⁰ Автор, зокрема, розглядав появу марксизму не як революційний переворот у філософії, а як «синтез» попередніх філософських учень. Він не зумів також потрібним чином показати ленінський етап у розвитку діалектичного матеріалізму.

⁴¹ Див.: «Діалектичний матеріалізм», Харків, 1932.

⁴² Див.: Зб. «Дарвінізм и марксизм», Харків, 1923; М. Логвин, Ленін і діалектичний матеріалізм, «Більшовик України», 1930, № 9, 10.

нінського підходу до поняття розвитку визначальним є момент виникнення і знищення, взаємодії, якісного перетворення старого в нове.

Саме живе, творче, конкретно дійове застосування партією законів марксистської діалектики дало радянській філософії правильну орієнтацію у розробці закону єдності і боротьби протилежностей, у трактуванні якого в деяких філософів (у перехідний період і пізніше) зустрічалися рецидиви гегельянщини. Так, наприклад, дехто⁴³ з них викладав закон єдності і боротьби протилежностей лише в рамках учення про категорії сутності, зводячи його до питання про тотожність і різницю в пізнанні об'єкта. І хоч при цьому відмічалось, що боротьба протилежностей становить суть явища, що сама форма суперечливого процесу виступає одночасно і способом розв'язання суперечностей, вказаний аспект висвітлення основного закону діалектики був явно незадовільним і вів до логізації діалектичних закономірностей та до сухих, схоластичних дефініцій.

Найбільш правильним шляхом в аналізі прояву і дії закону єдності і боротьби протилежностей в умовах радянського суспільства, як учив Ленін і як показувала всією своєю діяльністю партія, був шлях розкриття боротьби протилежностей як боротьби старого і нового, з'ясування закономірностей і специфічних умов цієї боротьби. На такий шлях намагались стати автори підручника «Діалектичний матеріалізм», виданого ВУАМЛІНом. Такого ж напряду додержувались українські радянські філософи і в ряді полемічних праць⁴⁴.

У зв'язку із законом єдності і боротьби протилежностей розроблялося на Україні і вчення про закон заперечення заперечення. В посібниках з діалектичного матеріалізму і в інших дослідженнях закон заперечення заперечення розглядався як важлива і принципова закономірність діалектичного розвитку. В ряді праць було піддано критиці абстрактно-схоластичну інтерпретацію цього закону у Гегеля і з точки зору ленінських положень показано, що діалектична теза про заперечення заперечення не є засобом нав'язування дійсності тих чи інших схем, а виводиться з конкретного матеріалу, з історії природи та суспільства і передбачає живе, творче дослідження фактів. В українській філософській літературі наводились також аргументи про можливість випадання тих чи інших ланок у зовнішній формі здійснення так званої «тріадичності» розвитку в залежності від певних конкретних умов.

Питання про революційні стрибки в розвитку, про співвідношення еволюційних і революційних форм розвитку, про об'єк-

⁴³ Див.: В. Бойко, Діалектичний матеріалізм, ч. I, Харків, 1929.

⁴⁴ Див. рецензію С. Гофмана, М. Новикова на підручник Айзенберга, Єгорова, Тим'янського «Диалектический материализм» (Л., 1931), «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 1.

тивний прояв закону переходу кількісних змін у якісні в історії радянського суспільства українські радянські філософи висвітлювали як в посібниках з діалектичного матеріалізму⁴⁵, так і в ряді критичних праць, спрямованих проти буржуазної ідеології реформізму.

Однією з цікавих особливостей пропаганди і розробки закону взаємозв'язку кількісних і якісних змін була спроба деяких українських радянських філософів розглянути не лише перехід кількості в якість, але й розкрити зворотний перехід якості в кількість⁴⁶. Було показано, що закон переходу кількості в якість є по суті законом переходу старої якості в нову якість через нову кількість і що в цьому процесі якість виступає не пасивною силою, а визначає межі розвитку кількості.

Розробка і пропаганда закону переходу кількісних змін у якісні сприяла також розглядові категорій якості, кількості і міри в українській філософській літературі.

У зв'язку з боротьбою проти механістичної ревізії матеріалістичної діалектики в українській філософській літературі була піддана критиці точка зору механіцистів про суб'єктивність якості, показані об'єктивні основи її існування, розкрито істотну відмінність категорії якості від категорії властивості. При цьому підкреслювалося, що, незважаючи на близькість, спільність між цими категоріями, якість виражає момент цілості предмета, а властивість відображає відношення даного предмета до інших предметів. У певному розумінні властивість є не що інше, як якість, що розкривається у відношеннях речей. Якість, однак, не може бути взята сама по собі і розкривається повною мірою лише по відношенню до кількості.

Українські радянські філософи вивчали й інші категорії матеріалістичної діалектики. Гостра теоретична боротьба розгорнулася на Україні, зокрема, з питань правильної діалектико-матеріалістичної інтерпретації категорій випадковості і причинності. Полеміка ця була викликана усім ходом ідеологічної боротьби радянських філософів за матеріалістичну діалектику. З одного боку, розробка теорії категорій випадковості, необхідності і причинності була зв'язана з теоретичними питаннями будівництва соціалістичного суспільства, яке відкривало небувалі в історії можливості свідомого врахування і контролю випадкових факторів в суспільно-історичному процесі на базі пізнання соціально-економічної необхідності. З другого боку, нові досягнення природознавства, зокрема виникнення квантової механіки, вимагали також діалектико-матеріалістичної розробки питань причинності і випадковості.

⁴⁵ Див.: «Діалектичний матеріалізм», Харків, 1932.

⁴⁶ Див.: О. Васильєва, Категорія міри в системі Гегеля та в діалектичному матеріалізмі, «Прапор марксизму», 1928, № 3; Я. Блудов, Категорія явища у Гегеля, «Прапор марксизму», 1929, № 2, 3.

Ці питання були висунуті і в ході боротьби з механіцизмом та формалістичним ухилом, які перекручували діалектико-матеріалістичне розуміння категорій причинності і випадковості. Діалектико-матеріалістичне розуміння випадковості і необхідності ревізували й ідеологи II Інтернаціоналу. Каутський, наприклад, заперечував об'єктивність випадковості. На цій же позиції стояли механіцисти (Сараб'янов, Вар'яш, Тімірязев та ін.).

Механіцисти твердили, ніби випадковість — лише видимість, зовнішній ефект, результат незнання причини. Тим самим стиралися об'єктивні грані між необхідністю і випадковістю. Подібне вульгаризаторське зведення випадковості до зовнішньої причинності, до механічного перехреснування зовнішніх причинних ланок фактично ліквідувало її як об'єктивну категорію. Вульгаризаторські тенденції в інтерпретації категорії випадковості мали місце і в працях деяких українських авторів. Механістичні помилки в цьому питанні допускав і С. Ю. Семковський.

З самого моменту свого виникнення спроби механістичної ревізії марксистсько-ленінської діалектики піддавалися різкій критиці на сторінках партійної преси. В загальному руслі боротьби радянських філософів проти механіцизму виступали і працівники ідеологічного фронту України.

В ряді праць українських філософів⁴⁷ підкреслювалося, що випадковість — це не суб'єктивне явище, що джерело її існування не в людській голові, а у вічному розвитку матерії, в русі і зміні об'єктів зовнішнього світу. Було показано, що розрізнення людиною випадкових і необхідних зв'язків між явищами і предметами ґрунтується на об'єктивній діалектичній відмінності необхідного і випадкового. Разом з тим людина не безсила проти випадковостей, а може у своїй практичній діяльності обмежувати сферу їх дії, уникати шкідливої дії тих чи інших випадкових факторів. Це не означає, звичайно, що об'єктивність випадковості скасовує принцип причинності. П. Демчук підкреслював, що коли проблема випадковості зв'язана з питанням про мінливість і рухливість предметів зовнішнього світу, то проблема причинності зв'язана з питанням про матеріальну єдність форм руху в об'єктивній дійсності.

Цікаві міркування про форми прояву причинності та її взаємозв'язок з іншими категоріями були висловлені у праці Т. Степового «Причиновість». У ній показувалося, що категорія причинності означає по суті абстрагований від загального зв'язку активний рух. Ось чому причиновість і виступає в об'єктив-

⁴⁷ Див.: П. Демчук, Проблема випадковості, «Прапор марксизму», 1928, № 1, 2; Т. Степовий, Причиновість, «Войовничий матеріаліст», вип. 1, Харків, 1929.

ному світі як основа і збудник усіх процесів, що в ньому відбуваються. Вона може розкриватись як внутрішня і зовнішня причина, а також і як єдність цих причин, тобто як відношення взаємодії. Поряд з цим позитивним у роботі Степового були й окремі недоліки, пов'язані з абстрактним стилем викладу, що стало причиною критики її за гегельянщину.

Боротьба проти рецидивів гегельянщини не знімала завдання дослідження гносеологічних аспектів категорій. Питання стояло про неприйнятність тієї логізації діалектичних закономірностей, при якій ігнорувався конкретний матеріал історії людської думки, науки і техніки, мови і культури.

Ленін вказував на необхідність теоретичного аналізу даних історії мови, історії розумового розвитку дитини, фізіології, вищої нервової діяльності, всієї суми історичного розвитку матеріальної і духовної культури людства як на один із основних напрямів дальшого розвитку матеріалістичної діалектики. Це серйозне завдання, яке Ленін розглядав як одне із програмних перспективних завдань всієї дальшої діяльності радянських філософів, зрозуміло, не могло бути розв'язане одним актом, окремими людьми або групою дослідників. Воно вимагало тривалої роботи. Однак почалася ця робота у нашій країні лише в 20-і роки.

Так, наприклад, на Україні в кінці 20-х — на початку 30-х років з'являється ряд публікацій, що свідчать про небезрезультатні спроби українських радянських філософів у галузі розв'язання проблем діалектико-матеріалістичного аналізу історії мислення, еволюції мови і мислення, історії науки й техніки. В цих працях⁴⁸ на базі досліджень історії природознавства аналізувалася внутрішня логіка розвитку науки, показувалось, що ця логіка має діалектичний характер і стверджує правильність марксистської методології. На базі досліджень історії мови, даних етнографії, а в окремих випадках і павловської фізіології⁴⁹ аналізувалася історія мови і підкреслювалося, що сучасний рівень узагальнюючої здатності категорій є результатом тривалого попереднього розвитку суспільної практики, що основні віхи історії пізнання відображають певні етапи розвитку практичної діяльності людини. І хоч в оцінці тих матеріалів лінгвістичної концепції Марра і різних етнографічних, історичних та інших фактів, якими користувалися автори згаданих праць, у 30-і роки було ще багато неясного і помилкового,

⁴⁸ Див.: С. Ю. Семковський, Фізика і хімія як наука в світлі марксизму, К., 1933.

⁴⁹ Див.: А. Розанов, Енгельс і питання теорії пізнання Л. Фейербаха, «Під марко-ленінським прапором», 1935, № 7, 8; Е. Глушенко, До питання про мову й мислення в діалектичному сприйманні, «Прапор марксизму», 1929, № 5; його ж, Марксизм і філософія мови, «Прапор марксизму», 1929, № 4.

проте сама спроба залучення даних історії мови, історії культури, науки й техніки для розв'язання питань марксистської філософії сприяла розгортанню плідних, конкретних досліджень у галузі діалектики процесу пізнання, сприяла ліквідації абстрактно-схоластичного та догматичного підходу до питань логіки, гносеології та діалектики.

Філософське осмислення суспільних процесів, зв'язаних із будівництвом соціалізму в нашій країні, посилення боротьби з буржуазною ідеологією, а також розв'язання гносеологічних питань природознавства та інших наук зумовлювали необхідність дальшої розробки марксистської теорії пізнання.

На противагу ревізіоністським спробам теоретиків II Інтернаціоналу відірвати теорію пізнання від марксизму і «доповнити» марксизм теорією пізнання Канта радянські, в тому числі й українські, філософи відстоювали нерозривну єдність марксистської діалектики, логіки та теорії пізнання. Ленінська думка про те, що діалектика логіки і теорія пізнання єдині, проводиться в багатьох працях з теорії пізнання, виданих на Україні в цей період. У цих же працях разом з тим показується, що єдність законів мислення і законів розвитку об'єктивного світу не означає, що між ними немає ніякої різниці. Визначаючи ідеальне як перетворене в людській голові матеріальне, марксизм розкриває тотожність їх законів за змістом і відмінність за формою існування, одні з них існують об'єктивно, інші — в пізнанні людини, як відображення перших.

Визначаючи діалектичну логіку як науку про істину, українські філософи у своїх працях досліджували шляхи і способи, за допомогою яких мислення досягає істинного знання про предмети і явища об'єктивного світу. При розгляді цих питань вони намагалися використати багатство ленінських ідей про істину, викладених у «Філософських зошитах», «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» та інших працях.

Конкретизуючи ленінські положення, ряд цікавих міркувань про співвідношення чуттєвого та раціонального в пізнанні висловили О. Бервицький⁵⁰, А. Сараджев⁵¹, та інші автори. Підкреслюючи, що відчуття і сприйняття, які виникають у процесі практичної зміни людиною дійсності, є єдиним джерелом наших знань, вони разом з тим розкривають помилковість думки про те, ніби кожен індивід повинен одержувати всі свої знання із власного обмеженого досвіду. В процесі пізнання людина використовує чуттєвий досвід та результати, досягнуті всіма

⁵⁰ Див.: О. Бервицький, Гегелівська критика раціоналізму, емпіризму та критицизму, «Прапор марксизму», 1929, № 2.

⁵¹ Див.: А. Сараджев, Про деякі питання теорії пізнання, «Під марко-ленінським прапором», 1935, № 2.

попередніми поколіннями, бо суб'єктом цього досвіду виступає не окремих індивід, а все людське суспільство.

Незважаючи на деякі успіхи в дослідженні категорій, теорія категорій та форм мислення розробляється в цей час лише в загальних рисах. Істотним недоліком творів з теорії пізнання (особливо по вивченню співвідношення чуттєвого та раціонального) було недостатнє використання праць І. М. Сеченова, І. П. Павлова та інших вчених, які досліджували фізіологічні механізми відображення.

Значне місце в дослідженнях українських філософів займало вивчення методів пізнання. Особливо велику увагу вони приділяли співвідношенню абстрактного і конкретного, історичного і логічного⁵². Борючись з агностицизмом у галузі гносеології, українські філософи багато уваги приділяли з'ясуванню діалектичного відношення абсолютної та відносної істин, теорії і практики. Важливим завданням філософів Радянської України була також критика сучасної буржуазної філософії. Це завдання визначалося не лише тим, що імперіалістична реакція за кордоном використовувала ідеалізм для «обґрунтування» антирадянської ідеології. Вплив ідеалізму позначався також і на світоглядів певної частини старої інтелігенції. Ідеалістичні концепції після революції захищали на Україні такі представники старої інтелігенції, як О. Гіляров, А. Філіппов та ін. В деяких працях професора А. Ладигенського пропагувалися ідеї бергсоніанського інтуїтивізму. В ході дискусії, що розгорнулася в педагогічній науці під прапором прагматизму, виступила так звана педологія. Ідеологи українського націоналізму як за кордоном (Донцов, Мірчук, Чижевський та ін.), так і на території Української РСР (Грушевський, Єфремов) всіляко намагалися оживити ідеалістичну філософію, яку вони використовували для обґрунтування реакційних політичних концепцій.

Розробка українськими радянськими філософами окремих питань діалектичного матеріалізму пов'язувалася з критикою ідеалістичного світогляду. В підручниках з діалектичного матеріалізму, що видавалися у той період, спеціальні розділи були присвячені критиці неогегельянства, неокантіанства, махізму, прагматизму, інтуїтивізму.

З монографічних досліджень з цієї проблеми слід відмітити книгу П. Демчука «Розклад сучасної буржуазної філософії»⁵³, в якій на широкому фоні критичного аналізу духовної культури імперіалізму, що вироджується, автор показав основні тенденції розвитку ідеалістичної філософії 20—30-х років. Загальна

⁵² Див.: І в. Очинський, Конкретне і абстрактне в діалектичному матеріалізмі, «Радянська школа», 1930, № 11, 12.

⁵³ Див.: П. Демчук, Розклад сучасної буржуазної філософії, Харків, 1931.

тенденція сучасної буржуазної філософії — посилення містики, антиінтелектуалізму, ворожості до ідей прогресу, розуму та науки — проявилася найяскравіше в той час у реакційному неогегельянстві, що все більш ставало складовою частиною фашистської ідеології. П. Демчук правильно відмітив прагнення неогегельянців замінити «філософію науки» «філософією життя», характерною для періоду фашизації європейського капіталізму, та відзначав ідейну спорідненість ірраціоналізму з американським прагматизмом. Розглядаючи погляди Кайзерлінга, Ціглера, Кронера, Хейдеггера та ін., Демчук показав глибоку реакційність та внутрішню неспроможність цих систем. Поряд з цим у його праці було розкрито неспроможність спроб позитивістських груп (зокрема, «Союзу моністів») протиставити ірраціоналізмові свою «філософію науки», яка на ділі є еkleктичною сумішшю різних махістських положень, сирямованих насамперед проти матеріалізму. У книзі викривалися спроби М. Вернера, М. Адлера та інших правих соціалістів ревізувати марксистську філософію, підмінити її неокантіанством, перекрутити вчення про диктатуру пролетаріату. Детально проаналізувавши філософські «твори» українських націоналістів — Чижевського, Оленчина, Яреми, Мірчука та ін., — Демчук переконливо показав духовну убогість українського націоналізму, еkleктизм та жалюгідне внеском у справу боротьби проти буржуазної ідеології.

Правда, слід сказати, що книга П. Демчука не позбавлена і деяких недоліків, найістотнішим з яких є слабкість позитивної розробки проблем, яких він торкався у критичному плані. Та навіть при врахуванні цих недоліків твір Демчука був серйозним внеском у справу боротьби проти буржуазної ідеології.

У пресі того періоду особлива увага приділялася критиці неогегельянства. На сторінках журналу «Прапор марксизму» в 1928—1933 рр. викривалася теоретична реакційність, антинародна політична направленість писань Кронера, Кона, Лібельта та ін. Журнал показував теоретичну безплідність неогегельянства, розкривав суть ірраціоналістичної фальсифікації діалектики, як спроби перероблення її на схему, що стирає гострі кути, примирляє боротьбу протиляжностей, витравляє суть діалектики. Такий метод фальсифікації діалектики був спільним для філософії безперспективності («трагічна» діалектика Лібельта) і філософії дієвості (Шіан)⁵⁴.

Філософи Радянської України показали зв'язок епігонського ідеалізму націоналістичних «теоретиків» з їх реакційною лінією

⁵⁴ Див.: О. Бервицький, Боротьба на філософському фронті України на новому етапі, «Прапор марксизму-ленінізму», 1933, № 3; Я. Білик, Філософія українського фашизму, «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 4.

в різних галузях ідеологічного життя, викрили різні форми ідеологічної диверсії буржуазного націоналізму. Значна теоретична робота, проведена філософами Радянської України у зв'язку з критикою ідеології українських націоналістів, допомогла остаточно розгромити реакційну націоналістичну ідеологію та багато зробила у справі інтернаціонального виховання трудящих.

Марксистській критиці на сторінках української преси було піддано також американський прагматизм. В ряді статей прагматизм аналізувався на широкому фоні післявоєнної американської філософії взагалі, для якої характерні провінціальність, епігонство та еклектизм⁵⁵. Були показані внутрішні суперечності прагматичного «вчення» про істину, розкриті класові корені прагматизму як світогляду бізнесменів, для яких «те, що корисне, те й істинне», як філософського благословення їх повсякденної ділової практики⁵⁶.

Слід відмітити кілька статей, спрямованих проти бергсоніанського інтуїтивізму⁵⁷. Критичний аналіз основних положень інтуїтивізму Бергсона — про механічне і органічне, критика інтелекту, проблема істини і т. п. — був виконаний в цих статтях на високому теоретичному рівні і тісно пов'язаний з аналізом класових коренів антиінтелектуалізму в сучасній буржуазній філософії. Чимало статей було присвячено і критиці фрейдизму⁵⁸.

Багато виступів філософської преси на Україні було присвячено критиці ревізії марксистської філософії лідерами II Інтернаціоналу. Викриваючи антимарксистські погляди правих соціал-демократів, кафедра філософії УІМЛУ та президія товариства «Войовничий матеріаліст-діалектик» у своїй постанові характеризували їх ідеологів (К. Каутського, М. Адлера, Ф. Адлера, О. Бауера та ін.) як проповідників кантіанства, емпіріокритицизму та інших реакційних буржуазних філософських течій⁵⁹⁻⁶⁰.

⁵⁵ Див.: В. Державін, Нові течії в американській філософії, «Червоний шлях», 1929, № 6.

⁵⁶ Див.: Н. Білярчик, Філософія прагматизму, «Червоний шлях», 1927, № 9, 10.

⁵⁷ Див.: В. Беркович, Соціальне коріння інтуїтивної філософії Бергсона, «Червоний шлях», 1927, № 3.

⁵⁸ Див.: Т. Степовий, Фрейдизм і мистецтво, «Життя і революція», 1927, № 4.

⁵⁹⁻⁶⁰ Див.: М. Колташов, Методологія каутськіанства, «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 4; М. Юшманов, Каутський в боротьбі з діалектичним матеріалізмом, «Під марксо-ленінським прапором», 1936, № 2.

На час завершення соціалістичного будівництва в нашій країні філософська наука Радянської України досягла великих успіхів. Виросли кадри наукових працівників, до науково-дослідницької діяльності були залучені працівники вузів як столиці, так і периферії. Проблематика наукового дослідження охоплювала широке коло питань діалектичного матеріалізму, що мало велике методологічне та практичне значення.

Під впливом грандіозних зрушень, що відбулися у всіх сферах суспільного життя, і особливо завдяки величезній виховній роботі Комуністичної партії, діалектичний матеріалізм все більше ставав світоглядом широких верств будівників соціалізму. Попит на праці з питань марксистської філософії надзвичайно зріс. Задовольняючи цей попит, журнали «Більшовик України», «За більшовицьку пропаганду і агітацію», «Комсомольський пропагандист» та ін. майже в кожному номері вміщували статті з питань діалектичного матеріалізму, що були відповідями на запитання трудящих, які оволодівали марксистською філософією. Широкого розповсюдження набули місцеві видання збірників статей на допомогу вивчаючим діалектичний матеріалізм. Такі збірники були видані, наприклад, в Одесі, Тирасполі, Донецьку, Харкові, Києві та інших містах республіки. Чимало уваги приділялося також викладанню марксистської філософії у вищих учбових закладах, складанню учбових посібників, розробці програм тощо.

Після опублікування «Короткого курсу історії ВКП(б)», куди входила робота Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм», була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про постановку партійної пропаганди в зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)». Незважаючи на те, що в названій постанові містилися і цілком правильні думки, зокрема про недопустимість штучного розчленування єдиного марксистсько-ленінського вчення, про органічний зв'язок діалектичного та історичного матеріалізму з історією ВКП(б), зв'язок революційної теорії і революційної практики, вона сприяла поширенню догматизму, оскільки проголошувала погляди Сталіна з усіх питань марксистсько-ленінської теорії єдино правильними, хоч, як відомо, в його працях було чимало поверхового й помилкового.

В 1937—1941 рр. на Україні не було видано жодного монографічного дослідження з питань діалектичного матеріалізму. На зміну їм прийшли пропагандистські й коментаторські збірники, окремі брошури і журнальні статті. Серед робіт з діалектичного матеріалізму, виданих у той період на Україні, значне місце посідали статті і брошури російських радянських філософів, перекладені на українську мову. Ряд перекладених праць російських філософів спеціально присвячувався висвітлен-

ню видатних творів класиків марксизму. Чимало уваги приділялось історії становлення і розвитку діалектичного матеріалізму. Брошури російських та українських авторів на подібні теми друкувалися спеціальними додатками до журналу «Більшовик України».

Поряд із перекладними працями тоді на Україні видавалися також і роботи українських авторів, присвячені окремим проблемам діалектичного матеріалізму. Зокрема, вони висвітлювали такі теми, як матеріальність світу, первинність матерії і вторинність свідомості, пізнаваність світу, співвідношення діалектики і матеріалізму, основні риси марксистського діалектичного методу тощо⁶¹.

Ряд праць українських філософів, а також представників суміжних з філософією наук було присвячено видатним творам К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна та окремим сторонам їхнього філософського вчення⁶². В деяких роботах проявилось прагнення українських вчених творчо підійти до розвитку діалектичного матеріалізму, узагальнити найновіші досягнення суспільних і природничих наук. Зокрема, на основі вивчення філософської спадщини Маркса, осмислення даних фізіології нервової діяльності, психології, історії мови та інших наук у багатьох працях викладається питання про суть людської свідомості, її походження та відношення до об'єктивної дійсності⁶³.

Незважаючи на те, що спеціальних досліджень з питань діалектичної логіки в той період на Україні ще не було видано, в ряді праць уже застосовувались основні закони діалектики до аналізу пізнавального процесу⁶⁴.

Однак, як правило, вихід за межі відповідних рис матеріалізму і діалектики, викладених у четвертому розділі «Короткого курсу історії ВКП(б)», був рідкісним явищем. Догматизування, абсолютизація положень цього розділу, у тому числі й помилкових, позначалися на всіх працях з питань діалектичного матеріалізму, виданих у той період на Україні.

Після визволення України від німецько-фашистської окупації та переможного закінчення Великої Вітчизняної війни Комуністична партія і Радянський уряд приділяють велику увагу розвитку наукової та науково-педагогічної роботи в галузі

⁶¹ Див.: М. Журавський, Матеріальність світу, «Більшовик України», 1940, № 8; І. Сосновський, Матеріалізм і ідеалізм, «Більшовик України», 1940, № 10; І. Назаренко, Основні риси діалектичного методу, «Комуніст України», 1940, № 7.

⁶² Див.: Ф. Єневич, Ф. Енгельс і сучасність, «Більшовик України», 1940, № 12; И. Назаренко, О «Философских тетрадах» В. И. Ленина, «В помощь изучающим историю ВКП(б)», Харків, 1940.

⁶³ Див.: Г. С. Костюк, Карл Маркс про свідомість людини, «Наукові записки науково-дослідного інституту педагогіки», т. I, К., 1940.

⁶⁴ Див.: І. Назаренко, Про ленінські філософські круги, «Більшовик України», 1940, № 10.

діалектичного матеріалізму в республіці. Ця робота зосереджується головним чином на кафедрах філософського факультету Київського державного університету та в новоствореному Інституті філософії АН УРСР. У складних умовах післявоєнної відбудови народного господарства налагоджується робота по підготовці кадрів філософської науки та публікації праць з діалектичного матеріалізму.

Певне поживлення роботи в галузі діалектичного матеріалізму на Україні почалося після філософської дискусії по книзі Г. Ф. Александрова «Історія західноєвропейської філософії» (червень 1947 р.), в якій взяли участь і представники філософської думки України. На дискусії було цілком справедливо засуджено буржуазний об'єктивізм у науці і підкреслено, що виникнення марксизму є революційним переворотом в науці, який потяг за собою, зокрема, зміну предмета філософії. Партія поставила перед радянськими філософами завдання зміцнення зв'язку з життям, розширення науково-дослідницької тематики, зростання числа та підвищення теоретичного рівня публікацій, покращання координації філософської роботи в союзному масштабі. Однак в умовах культу особи Сталіна плідність як цієї, так й інших дискусій з питань суспільних наук, була обмеженою і не давала потрібних для науки результатів.

Важливе значення мало перевидання у 1947 р. геніальної ленінської праці «Філософські зошити». Підсумовуючи завдання радянських філософів у галузі діалектичного матеріалізму, журнал «Вопросы философии» вказував на такі конкретні питання матеріалістичної діалектики, що потребують творчої розробки, як специфіка суперечностей капіталізму і соціалізму на сучасному етапі, аналіз співвідношення теорії і практики, аналіз процесу пізнання, діалектичне узагальнення історії пізнання, розвиток ленінської ідеї про єдність логіки, діалектики та теорії пізнання⁶⁵.

Однак ті нечисленні брошури і статті із загальних питань теорії пізнання, про основні риси матеріалізму і діалектики тощо, які почали публікуватися в 1947—1952 рр. на сторінках журналів «Більшовик України», «Вісник АН УРСР», в «Наукових записках Інституту філософії АН УРСР» (випуск I, 1951), «Наукових записках Львівського державного університету», носили ще тільки пропагандистський характер. Певну цінність серед цих статей мали ті, які популяризували ленінську філософську спадщину, зокрема ряд статей, присвячених 40-річчю ленінської праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм»⁶⁶.

⁶⁵ Див.: «Вопросы философии», 1947, № 2.

⁶⁶ Див.: І. Д. Назаренко, Пізнаваність світу, «Пропагандист і агітатор», 1946, № 5; М. Е. Омеляновський, Великий філософський твір В. І. Леніна, «Більшовик України», 1949, № 5; А. С. Брагінець, До 40-річчя виходу в світ геніального твору В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

Проте філософську громадськість цікавили серйозні наукові проблеми, в наукових установах та вузах проводились обговорення різних питань матеріалістичної діалектики. Активну участь брали викладачі, аспіранти та студенти Києва, Харкова, Житомира і Одеси в обговоренні програми курсу діалектичного матеріалізму та ряду публікацій з питань філософії⁶⁷.

Проблеми марксистсько-ленінської теорії пізнання обговорювалися і в зв'язку з розвитком біологічних наук⁶⁸ та психології. Після дискусії з питань фізіологічного вчення академіка І. П. Павлова (1950) почав зростати інтерес широкої наукової громадськості до проблем співвідношення психічного і фізичного, матерії і свідомості. Ці питання порушуються в статтях із психології⁶⁹.

Деякі спроби постановки спірних питань про співвідношення формальної і діалектичної логіки позначилися в ході дискусії, що розгорнулася в 1951 р. на сторінках журналу «Вопросы философии», в якій взяли участь і філософи України⁷⁰. Звичайно, ця дискусія мало дала практичних результатів. Аналогічна дискусія була організована на філософському факультеті Київського державного університету. Розглянуте питання про діалектичну логіку і засудження найбільш вульгаризаторських тенденцій у галузі логіки мало певне позитивне значення. Та слід відмітити, що й тут справа далі загальної постановки окремих питань філософії не пішла. До того ж під формальною логікою незмінно малювалося на увазі аристотелівську логіку, в той час як на адресу математичної логіки висувалися грубі і безглузді обвинувачення.

В українській філософській літературі в 1953—1954 рр. обговорюється питання про категорію «закону» в діалектичному матеріалізмі. У працях багатьох авторів⁷¹ висвітлюються важливі питання про закон як особливу форму об'єктивного зв'язку, про специфіку законів природи і суспільства, про історичний характер їх прояву, про діалектико-матеріалістичний підхід до аналізу закономірностей зовнішнього світу тощо.

тицизм», «Наукові записки Львівського державного університету», т. XVII, вип. 4, 1949.

⁶⁷ Див.: «Вопросы философии», 1948, № 2.

⁶⁸ Див.: В. П. Протопопов, Процессы отвлечения и обобщения (абстракции) у животных и человека, «Врачебное дело», 1949, № 12.

⁶⁹ Див.: Г. С. Костюк, Вчення І. П. Павлова про вищу нервову діяльність — природничо-наукова основа психології, «Наукові записки науково-дослідного інституту психології Міністерства освіти УРСР», т. III, К., 1952.

⁷⁰ Б. И. Лозовский, О логике формальной и логике диалектической, «Вопросы философии», 1951, № 4.

⁷¹ Див.: І. С. Підгрушний, Специфіка взаємозв'язків і взаємозалежності у живій природі, «Праці КДУ», 1954, № 1; Я. М. Савенко, Марксизм-ленінізм про об'єктивний характер законів природи і суспільства, «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. II, К., 1954.

Однак багато нових питань вивчення категорії «закону» в діалектичному матеріалізмі, що постали у зв'язку з розвитком науки і суспільної практики, не знайшли свого висвітлення. Тут перш за все далися взнаки наслідки того стану, в якому перебувала теорія матеріалістичної діалектики за часів культу особи, в тому числі — наслідки ігнорування загальної теорії категорій. Труднощі у розвитку філософської науки викликалися і тими обставинами, що склалися в галузі логіки. Замовчування діалектичної логіки і настанови на розвиток традиційної аристотелівської логіки в цей період призводили до неправильної орієнтації у логічних дослідженнях.

Звичайно, вивчення традиційної аристотелівської логіки мало певне позитивне значення, оскільки в попередні 20—30-і роки в радянській філософській літературі формально-логічна проблематика зовсім заперечувалась і з поля зору філософів-марксистів випадало дослідження природи логічних структур знання. Значна робота по створенню курсів формальної логіки була проведена кафедрою логіки Київського державного університету, зокрема Ф. Я. Москаленком⁷²⁻⁷³. Разом з тим однобічне захоплення традиційною формальною логікою при затушовуванні проблем логіки діалектичної створювало ілюзію винятковості аристотелівської логіки, породжувало неправильні висновки про те, що вона, при певних поправках, виступає як єдино можлива матеріалістична наука про форми і закони правильного мислення, як єдино можлива формальна логіка.

З цих позицій категорично заперечувалися сучасні наукові методи дослідження формально-логічних проблем, і в першу чергу — математична логіка. Деякі українські автори, як і інші радянські філософи, прямо декларували «шкідливість математичної логіки», як науки, представники якої не тільки «відкидають традиційну логіку, логіку Аристотеля», а й ведуть до того, що «розум мислячий підмінюється розумом обчислювальним».

На виправдання позицій консерватизму в логічній науці деякі логіки намагалися навіть твердити, що спроби створення нових логічних систем, що спираються на розвиток сучасної науки, є «підступами» махістів, які, рятуючись від лєнінської критики, вирішили взагалі ліквідувати аристотелівську логіку. У зв'язку з цим ставлення до аристотелівської логіки виступало мало не критерієм матеріалістичності логічних поглядів, за якими навіть такі махрові російські ідеалісти, як Новицький, Снегірьов, Струве, Карпов та ін., підносилися до рангу прогресивних логіків. Разом з тим ці спроби дослідження сучасної логіки новітнього наукового пізнання кваліфікувалися як «підрив» матеріалістичної науки про мислення.

⁷²⁻⁷³ Див.: Ф. Я. Москаленко, Учение об индуктивных выводах в истории русской логики, К., 1955, стор. 204.

Наявність таких хибних поглядів не була наслідком тільки особистих помилок тих чи інших логіків. Одна із причин того становища, що заважало розвиткові логічних досліджень, полягала у недооцінці розробки принципів діалектичної логіки, лєнінської концепції єдності логіки, гносеології і діалектики, найважливіших проблем марксистсько-лєнінської теорії пізнання, на базі якої й розв'язуються всі питання матеріалістичної методології, теорії мислення.

Певне поживалення досліджень у цій галузі стало помітно лише з кінця 1953 р. В цей час у радянській філософській літературі, в тому числі й українській, зростає кількість досліджень, присвячених спеціально аналізові методологічних проблем теорії мислення, марксистсько-лєнінській гносеології. Так, на Україні виходить ряд праць, автори яких намагаються висвітлити деякі питання лєнінської теорії відображення і методології наукового пізнання. Висвітлюється така важлива проблема діалектичної логіки, як аналіз наукового передбачення⁷⁴. Вивчення цієї особливої форми наукового пізнання ставить ряд мало визчених питань про об'єктивні основи передбачення, про методи врахування об'єктивних можливостей і тенденцій розвитку зовнішнього світу, про види наукового передбачення і їх роль у практичній діяльності.

В цей час спостерігається зрушення і в галузі вивчення проблеми єдності мови і мислення. Дослідники дедалі ширше вдаються до вдумливого висвітлення даних психології, мовознавства і павловської фізіології у світлі лєнінської теорії відображення. Розглядаються, зокрема, важливі питання про роль мовних засобів у процесі створення наукових абстракцій і про ідеальні функції «других сигналів»⁷⁵⁻⁷⁶.

Важливою рисою ряду філософських досліджень у нашій країні в 50-х роках є відновлення широких обговорень однієї з центральних проблем марксистсько-лєнінської гносеології, проблеми єдності логіки, теорії пізнання і діалектики. В українській філософській літературі, зокрема, відзначалося, що логіка, діалектика і теорія пізнання в діалектичному матеріалізмі — це три форми виразу одного і того ж змісту. Разом з тим указувалося, що тотожність діалектики, логіки й теорії пізнання має діалектичний характер, що вона виступає лише з боку змісту, але не торкається відмінностей їх форми, що робить можливим відносно самостійне існування цих дисциплін.

Згодом питання, зв'язані з аналізом проблеми єдності логіки, теорії пізнання й діалектики, як і інші проблеми діалектичного

⁷⁴ Див.: В. Куценко, Велика сила наукового передбачення, «Комуніст України», 1955, № 8.

⁷⁵⁻⁷⁶ Див.: С. Я. Коган, Лєнінська теорія відображення та питання єдності мови і мислення, «Праці Одеського університету», Збірник філологічного факультету, т. 3, 1953.

матеріалізму, стали предметом більш детального розгляду в радянській філософській літературі. Глибоко творче і справді широке як за тематикою, так і за обсягом використання даних найновіших досягнень науки і суспільної практики, дослідження проблеми діалектичного матеріалізму стало можливим лише на тій хвилі загального піднесення радянської філософської науки, якого вона набула після XX з'їзду КПРС.

2. Дослідження і пропаганда питань історичного матеріалізму

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції і утвердженням диктатури пролетаріату перед Комуністичною партією, робітничим класом і всіма трудящими нашої країни постало велетенське завдання побудови нового суспільства, втілення в життя вчення марксизму-ленінізму про соціалізм і комунізм. Соціалістичні суспільні відносини не могли скластися стихійно, вони могли виникнути як наслідок свідомої, планомірної діяльності народних мас. Усе це незмірно підносило роль і значення історичного матеріалізму в нових умовах життя суспільства і в розкритті та обґрунтуванні закономірностей будівництва соціалізму.

Люта ненависть до революційного марксизму об'єднала всіх ворогів Радянської влади в єдиний фронт, в якому особливо виділялися своєю реакційністю буржуазно-націоналістичні партії — українські «самостійники», «незалежники», «соціал-федералісти», «націонал-меншовики». Велику небезпеку в галузі теорії становили ревізіоністи. Маскуючись під марксизм, вони намагалися підірвати основні підвалини марксистської теорії, сіяли нездійсненні реформістські ілюзії, паплюжили всю революційну діяльність більшовицької партії. У вересні 1918 р. в одеському журналі «Объединение» з'явилася стаття П. С. Юшкевича «Філософія революції», в якій він з усієї сили намагався втоптати в болото революційну стратегію і тактику більшовиків, а саму Велику Жовтневу соціалістичну революцію розглядав як «обласну вузькодержавну», яка нібито не відповідає інтересам народу. З подібними нападками на марксизм у цьому журналі виступали й інші вороги Радянської держави.

Не менш наклепницьку кампанію проти теорії і практики більшовицької партії розгорнув на своїх сторінках і харківський меншовицький журнал «Мысль», що видавався в 1919 р. М. Кричевським, Л. Мартовим і В. Базаровим, де активно співробітничали такі запеклі меншовики, як Л. Далін, М. Любимов та С. Девдаріані (Сан). Журнал всіляко намагався довести «неправомірність» Жовтневої революції, її передчасність, твердячи, начебто «соціалізм ще не визрів у надрах російського капіталізму». Найбільш яскраво антимарксистські погляди журналу

проявилися у статті Базарова (під псевдонімом В. Руднева), який прямо заявив, що «набагато сприятливіші для нас перспективи відкрив би очолюваний Шейдеманом і Реноделем режим поміркованого державного і міждержавного капіталізму»⁷⁷⁻⁷⁸.

У таких тяжких умовах від більшовицьких організацій України вимагалася не тільки надзвичайна політична, а й міцна теоретична згуртованість перед ворожими соціалістичній революції силами. І велику роль в об'єднанні зусиль більшовиків України на теоретичному фронті в боротьбі за чистоту марксистсько-ленінського вчення, у викритті контрреволюційних антимарксистських і псевдомарксистських ревізіоністських поглядів зіграло оформлення Комуністичної партії (більшовиків) України, яка успішно вистояла перед натиском буржуазної ідеології і твердо відстоювала й розвивала марксистську теорію.

В цій боротьбі Комуністична партія України непохитно керувалася вказівками В. І. Леніна, даними у його творах «Чергові завдання Радянської влади», «Про характер наших газет», «Тези про виробничу пропаганду», «Про роботу Наркомосвіти», «Про значення воєнничого матеріалізму», «Краще менше, та краще» та ін. В цих документах великий вождь пролетаріату говорив про необхідність тісного зв'язку комуністичної пропаганди із конкретними питаннями соціалістичного будівництва, про необхідність непримиренної ідеологічної боротьби з буржуазним світоглядом та про виховання мас у дусі ідей соціалізму, у дусі ідей творчого революційного марксизму.

У зв'язку з тим, що ідеологи буржуазії та ревізіоністи у спотвореному вигляді висвітлювали жовтневий переворот, найгострішим злободенним питанням ідеологічної боротьби з перших днів існування Радянської влади стало питання про характер Жовтневої революції та про сутність державної влади після переходу її до рук революційного народу. Увага працівників ідеологічного фронту зосередилась на питаннях показу відмінностей буржуазної революції від соціалістичної, на умовах здійснення соціалістичної революції в одній окремо взятій країні та у всіх країнах взагалі, на рушійних силах революції, ролі пролетаріату та його союзників в революції, на ролі партії у керівництві революційними масами і на характері державної влади пролетаріату. Більшовики-ленінці у своїх працях, виступах відстоювали ідею, що Жовтнева революція має пролетарський характер, і розглядали її як прелог світової соціалістичної революції.

Пристаюючи до будівництва нового суспільства, Комуністична партія виходила з марксистського вчення про те, що держава перехідного періоду від капіталізму до соціалізму повинна бути тільки державою диктатури пролетаріату. При цьому комуні-

⁷⁷⁻⁷⁸ Журн. «Мисль», 1919, № 7, стор. 231.

сти керувалися ленінськими ідеями про диктатуру пролетаріату і її принципи та завдання, що були викладені у знаменитих його «Квітневих тезах», «Державі і революції», «Чергових завданнях Радянської влади» та в праці «Про диктатуру пролетаріату».

Злісним нападкам піддали диктатуру пролетаріату відкриті вороги марксизму. Та найбільш небезпечним для партії було ревізійоністське перекинування марксизму в цьому питанні. Ідеолог II Інтернаціоналу К. Каутський у своїй «Диктатурі пролетаріату» (1918) та «Пролетарській революції і її програмі» (1922), прикриваючись марксистською фразою, намагався викинути ідею диктатури пролетаріату як чужу марксизмові. Він оголосив диктатуру пролетаріату лише «слівцем, якимось згаданим Марксом в одному з листів». У передмові до другого видання своєї праці «Шляхи революції» Каутський вдався до іншого маневру: запевняючи читачів у своїй вірності марксизмові, він робив такі «поправки» до марксистського вчення, що воно ставало цілком і повністю придатним для контрреволюційної буржуазії. Каутський на противагу словам Маркса, що між капіталізмом і комунізмом повинен бути державний лад диктатури пролетаріату як певна перехідна форма в даний момент, заявляв, що нібито він на основі практики останнього часу переконався, що повинна бути коаліція з буржуазією. З подібними «поправками» до Маркса, спрямованими на усунення з його вчення диктатури пролетаріату, виступив і один із стовпів меншовизму — Далін.

В. І. Ленін у своїй праці «Пролетарська революція і ренегат Каутський» дав гідну відсіч спробам ревізувати марксизм. Комуністична партія України, вірна ідеям марксизму-ленінізму, рішуче відстоювала ідею диктатури пролетаріату як наріжний камінь марксизму, захищала її від опошлення і перекинувань із боку різних ревізійоністських елементів. У рішенні I з'їзду КП(б)У про суть державної влади на Україні сказано так: «Партія повинна боротися під лозунгом відновлення *необмеженої влади Рад, як диктатури робітників*, підтриманої біднішими селянами України»⁷⁹.

III з'їзд КП(б)У, що відбувся в березні 1919 р., з усією силою підкреслив значення диктатури пролетаріату для розв'язання як внутрішніх, так і зовнішніх завдань, що стояли перед Україною. «Обстоювання рішуче провадженої диктатури пролетаріату проти диктатури буржуазії є найголовніше завдання моменту», — говорить у резолюції з'їзду⁸⁰. Про вирішальне значення диктатури пролетаріату для всіх господарських і військових успіхів молодого Радянського республіки підкреслювалось і на Першій Всеукраїнській нараді КП(б)У у травні 1921 р.

⁷⁹ «КПУ в резолюціях», стор. 13.

⁸⁰ Там же, стор. 40.

Диктатура пролетаріату є головною зброєю робітничого класу у боротьбі за соціалізм. Тому не випадково, що розгорнулася гостра боротьба з перекрученнями марксизму в питанні про диктатуру пролетаріату. У численних статтях висвітлювалось вчення марксизму-ленінізму про політичну організацію суспільства в період його переходу до соціалізму, давалася відсіч ревізіоністам.

Пропаганда і розробка питання про сутність диктатури пролетаріату, про її форми, завдання і засоби на різних етапах розвитку соціалістичного суспільства займала найважливіше місце у діяльності українських філософів.

Закінчення громадянської війни дало можливість трудящим нашій країні розпочати мирне соціалістичне будівництво. На початку 1921 р. партія накреслила перехід від воєнного комунізму до нової економічної політики, за якою передбачалось залучення селянства до справи соціалістичного будівництва шляхом заміни продрозкладки продподатком. «...Суть нової економічної політики, — вказував Ленін згодом, — є союз пролетаріату і селянства, суть — у змицці авангарду пролетаріату з широким селянським полем»⁸¹. Нова економічна політика, прийнята X з'їздом РКП(б) в березні 1921 р., забезпечила міцний економічний і політичний союз робітничого класу і селянства в будівництві соціалізму. Ленінську ідею союзу робітничого класу з селянством, як найвищий принцип диктатури пролетаріату, партії доводилося відстоювати у гострій політичній та ідеологічній боротьбі.

Українська контрреволюційна буржуазія і її агентура де тільки могли зчиняли галас, що українська нація, яка нібито є суцільно селянською, не піде за пролетаріатом, що їй чужий пролетарський соціалізм і що нібито думка про союз селянства з пролетаріатом нездійсненна. Ідея про ворожість селянства до Радянської влади була однією з центральних ідей в усій пропаганді меншовиків на Україні. Так, наприклад, М. Рожков, який намагався довести, що багатомільйонне селянство Росії настроєне проти Радянської влади, писав: «В масі селянства встановилося певне, тверде ставлення до Радянської влади: її бояться і ненавидять так само, як стару самодержавно-бюрократичну владу. І першою ж можливістю скористаються, щоб сприяти її поваленню...»⁸²⁻⁸⁶.

Комуністична партія України сприйняла ленінські вказівки і рішення X з'їзду РКП(б) про неп як керівництво до дії, як директиву, спрямовану на дальше зміцнення союзу робітничого класу з селянством.

Велику увагу питанню взаємовідносин робітничого класу і селянства приділили VI (грудень, 1921 р.) і VII конференції

⁸¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 139—140.

⁸²⁻⁸⁶ Журн. «Мысль», 1919, № 1, 2, стор. 31.

КП(б)У (квітень, 1923 р.). Опортуністичні елементи в КП(б)У, прихильники троцькістської опозиції І. Дашківський, М. Голубенко та ін. виступили із спробою протиставити інтереси робітничого класу інтересам селянства. VII конференція з усією силою засудила ці ворожі наклепи і підкреслила, що тверде проведення курсу на дальший розвиток союзу робітничого класу з селянством та зміцнення довіри селянства до Радянської держави повинно стати наріжним каменем у політиці партії. Багато уваги марксистській теоретичній розробці і пропаганді ленінської ідеї союзу робітничого класу й селянства приділяла й українська більшовицька преса. З статтями в газетах, журналах і брошурах з цього питання виступили партійні працівники, філософи, історики та економісти України.

Значне місце в ідеологічній боротьбі на Україні займало національне питання. Воно знаходило відображення майже в усіх працях з історичного матеріалізму, що виходили на Україні.

Комуністична партія України надавала величезного значення ленінському розв'язанню національного питання, рішуче боролась проти буржуазно-націоналістичних партій та ухилів в національному питанні у своїх лавах, виховувала маси в дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

Величезне значення має вказівка II з'їзду про єдність дії українського й російського народу. «Загальним завданням у цій боротьбі, — говориться в резолюції, — є об'єднання Радянської України з Радянською Росією, яке тільки і може забезпечити українським трудящим масам повну свободу національного й культурного розвитку»⁸⁷. Завдання єдності революційних сил різних національностей у боротьбі з контрреволюційними силами підкреслив і III з'їзд КП(б)У (березень, 1919 р.).

Інтереси захисту Радянської країни від імперіалістичних загарбників, ліквідації господарської розрухи і організації народного господарства для виконання завдань соціалістичного будівництва вимагали тісного згуртування радянських республік, об'єднання їхніх політичних, військових та економічних зусиль. ЦК РКП(б) поставив питання про об'єднання радянських республік в єдиний союз, вважаючи це за найважливіше завдання партії. Комуністична партія України гаряче відгукнулася на це рішення. ЦК КП(б)У опублікував у 1920 р. тези про державні відносини між Україною і Радянською Росією і розіслав для обговорення в місцеві партійні організації. А в березні 1920 р. ці тези були прийняті й затверджені Четвертою партконференцією КП(б)У. В резолюції конференції вказувалось, що тісний союз із Радянською Росією є необхідністю для кожної радянської республіки як з точки зору політичної, так і з точки зору оборонної та економічної. Конференція вказала на величез-

⁸⁷ «КПУ в резолюціях», стор. 26.

ну відмінність між союзом радянських держав і союзом буржуазних держав. Якщо розвиток буржуазної державності виявляється у створенні окремих національних держав, що конкурують між собою, то розвиток пролетарської державності веде до знищення національної боротьби і створення міжнародної соціалістичної республіки. Конференція накреслила конкретні шляхи об'єднання республік, вказала на організаційні заходи, що ведуть до цього об'єднання.

Комуністична партія України дала правильне тлумачення ленінського гасла національного самовизначення і розкрила фальшиві націоналістичні заклики до створення самостійної України. Партія роз'яснювала масам, що буржуазно-націоналістична держава завжди триматиме в економічному і політичному рабстві робітників і селян, штучно затримуватиме національно-культурний розвиток широких мас. «Тільки радянська форма держави, що виключає владу привілейованих і експлуатуючих класів і спирається на диктатуру пролетаріату і трудового селянства, створює ті умови, при яких робітники і селяни стають господарями не тільки свого політичного і економічного, але й свого національно-культурного життя»⁸⁸.

Проголошуючи і проводячи в життя ідею єдності українського і російського народів у боротьбі за побудову соціалістичного суспільства, Комуністична партія України спиралася на спільність двох народів, що склалась історично. «Російські й українські робітничі і селянські маси були вже об'єднані боротьбою проти царського гніту і великоруської буржуазії. Вони зв'язані близькістю мови, змішаністю населення, спільним економічним життям. Цілковите відокремлення цих двох радянських держав було б тільки штучним процесом, що суперечив би всій минувшій і майбутній боротьбі українських і російських робітників та селян. Повне державне відособлення України неминуче веде до внутрішньої національної боротьби на Україні і до посилення економічної розрухи України і Росії»⁸⁹.

Комуністична партія України завжди виходила з ленінського принципу пролетарського інтернаціоналізму — одного з найважливіших принципів усієї своєї діяльності. Братня солідарність трудящих усіх країн розглядалася як запорука успіхів революційного руху в окремо взятих країнах.

Боротьба партії за єдність дій трудящих різних національностей у справі соціалістичного будівництва знайшла свою практичну реалізацію у створенні Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

VII конференція КП(б)У у своїй резолюції вітала «ініціативу ЦК РКП в галузі постановки національного питання в

⁸⁸ «КПУ в резолюціях», стор. 45.

⁸⁹ Там же, стор. 47.

напрямі зміцнення життєвості і тривкості Соціалістичного Союзу Радянських республік»⁹⁰. На конференції з доповіддю про національне питання виступив М. В. Фрунзе. Конференція схвалила тези ЦК РКП(б) до XII з'їзду партії в національному питанні і закликала до боротьби за всемірне зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Правда, окремі члени партії виступали з неправильним, антиленінським тлумаченням національного питання на Україні. Вони скочувалися до переоцінки національних особливостей і недооцінки класових інтересів пролетаріату, тобто — до націоналізму. Конференція засудила цей ухил як «шкідливий у тому відношенні, що він, гальмуючи процес визволення пролетаріату з-під ідейного впливу національної буржуазії, утруднює справу згуртування пролетарів національних республік в єдину інтернаціоналістичну організацію»⁹¹.

Обґрунтовуючи якісно новий характер взаємин між націями, що ввійшли до СРСР, Д. З. Мануїльський говорив у доповіді на V Конгресі Комінтерну в 1924 р.: «Проголосити формальну рівність націй було не досить. Така формальна рівність мала б так само мало практичних результатів, як і проголошення рівності Великою Французькою революцією. Пролетаріат у нашій країні повинен був поставити перед собою завдання встановлення справжньої економічної рівності, що є єдиною гарантією нормального розвитку народів, які входять до складу нашої робітничо-селянської республіки»⁹². Мануїльський підкреслював, що об'єднання народів у братній союз стало можливим завдяки безумовному визнанню права націй на самовизначення аж до їх відокремлення навіть в умовах Радянської влади і внаслідок усупільнення найбільших елементів багатства країни та природних ресурсів і перетворення їх на загальну власність народів, які населяють СРСР.

Поряд із розробкою таких проблем, як революція і диктатура пролетаріату, національне питання, поставлених на порядок денний самим життям, у 20-х роках на Україні розроблялися і пропагувалися й інші питання історичного матеріалізму. В цей час великого поширення набуло в країні й так зване суспільствознавство, яке включало в себе політекономію, діалектичний та історичний матеріалізм, економічну географію і все-світню історію. Суспільствознавство викладалося у вищих і середніх школах, на різних курсах, у гуртках тощо. Відмінною рисою курсів суспільствознавства була підпорядкованість усього теоретичного матеріалу зловоденним питанням внутрішньої і міжнародної політики. Правда, в цих курсах ще було багато

⁹⁰ «КПУ в резолюціях», стор. 176.

⁹¹ Там же, стор. 222—223.

⁹² Д. З. Мануїльський, Національно-колоніальний вопрос, Харків, 1924, стор. 23.

плутанини, вульгаризації. Однак, незважаючи на це, широке впровадження суспільствознавства в учбову і пропагандистську мережу відіграло позитивну роль, оскільки давало основи марксистського розуміння суспільного розвитку. У визначенні основних тем історичного матеріалізму автори курсів суспільствознавства виходили із праці К. Маркса «До критики політичної економії». Як основні виділилися такі питання: діалектичний розвиток життя людського суспільства; утвердження примату базису перед ідеологічними надбудовами, що виростають з нього; пояснення соціальної революції як виразу конфлікту між продуктивними силами і виробничими відносинами; пояснення методів пізнання суспільства, що базуються на пізнанні форм і особливостей зміни матеріальної основи суспільства.

Величезне значення для розгортання ідеологічної роботи мали останні статті В. І. Леніна: «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Про нашу революцію» та «Краще менше, та краще». В них Ленін розробив план будівництва соціалізму в нашій країні. Основними ідеями його стали ідеї індустріалізації країни, кооперування сільського господарства, культурної революції, всемірного зміцнення диктатури пролетаріату, зміцнення союзу робітничого класу з селянством та ідеї мирного співіснування й економічного змагання з капіталістичним світом.

Партія розгорнула широку пропаганду ленінських ідей, прагнучи зробити ленінізм здобутком усіх трудящих. Так, наприклад, в органі Київського губкому КП(б)У, журналі «Коммунистическая мысль» в 1924 р. було вміщено статті «Ленін і партія», «Основні елементи ленінізму», бібліографія про Леніна, спогади старих більшовиків про Леніна тощо.

В. І. Леніну і його вченню було присвячено ряд монографій і збірників статей⁹³. Масовими тиражами видавалися окремі статті і книги вождя. У місті й на селі розгорнулася широка сітка гуртків, політшкіл, курсів і семінарів по вивченню теоретичної спадщини Леніна. Так, наприклад, програма короткотермінового курсу ленінізму першого ступеня, розрахована на три місяці навчання, включала в себе такі теми: «Життя і справа Леніна», «Ленін і диктатура пролетаріату», «Ленін і селянство», «Ленін і національне питання», «Ленін і партія» та «Ленін і Інтернаціонал».

Керуючись ленінськими принципами, партія твердо повела радянський народ до наміченої мети. На 1925 р. країна досягла значних успіхів у відбудові та розвитку народного господарства, а також в культурному будівництві. Однак ці успіхи ще не були настільки високими, щоб вивести її з економічної та технічної відсталості.

⁹³ Див.: М. М. Попов и Я. А. Яковлев, Жизнь Ленина и ленинизм, М., 1924.

В цей час вороги Радянської влади як за рубезем, так і всередині країни, висвітлюючи у спотвореному вигляді економічне становище Радянського Союзу та перспективи його розвитку, у своїх злісних пророкуваннях твердили про неможливість побудови соціалізму в нашій країні. Єдиним фронтом виступили емігрантські контрреволюційні сили. Петлюрівський «Тризуб», «Последние новости» Мілюкова, берлінський «Руль». «Нова Україна» Шаповала, «Літературно-науковий вісник» Донцова, меншовицький «Социалистический вестник» підняли галас нібито про неминучу загибель Радянської влади та про неможливість виконання намічених планів індустріалізації і колективізації.

Марно плаючи мрію про реставрацію капіталізму на Україні, петлюрівські «Дзвін» і «Тризуб» закликали український народ до виступів проти Радянської влади. «Социалистический вестник» обливав партію брудною брехнею. Меншовик Далін галасував про якесь переродження і розпад Комуністичної партії, намагаючись зробити наголос на тому, що нібито її ряди покидають робітники і що вона поповнюється декласованими елементами і службовцями. З метою обманути радянських людей «Социалистический вестник» видавав себе за прихильника індустріалізації країни, твердячи разом з тим, що, мовляв, успішна індустріалізація можлива лише після ліквідації диктатури пролетаріату. «Ліквідація диктатури і демократизація політичного режиму, — писалось у «Социалистическом вестнике» за 1926 р., — створять умови для успішного розвитку державної промисловості і зміцнять її керівне економічне становище в усьому народному господарстві».

На поводи у відверто ворожих елементів йшла троцькістська опозиція, яка виступала з капітулянтським лозунгом про неможливість побудови соціалізму в нашій країні без державної підтримки західноєвропейського пролетаріату. Її підтримували на XIV з'їзді партії члени так званої «нової опозиції» Зінов'єв і Каменев. Уся емігрантська преса вітала цю опозицію. Білогвардійська газета «Последние новости» писала, що у виступах «нової опозиції» нібито «звучить голос незадоволення населення, яке починає політично пробуджуватися, а продовжує його будити «нова опозиція»⁹⁴.

Партія зуміла мобілізувати свої сили на викриття цієї антиленінської позиції троцькістсько-зінов'євської групи. XIV з'їзд партії затабував позицію Зінов'єва і Каменева як опортуністичну, глибоко ворожу ленінській теорії соціалістичного будівництва. Проголосивши основним завданням партії боротьбу за перемогу соціалістичного будівництва в СРСР, з'їзд дав наста-

⁹⁴ Див.: «Последние новости» від 11 вересня 1926 р.

нову на проведення в життя ленінської ідеї індустріалізації країни.

Вірною опорою ЦК РКП(б) у боротьбі за торжество ленінських ідей і викриття троцькістів була українська партійна організація. IX з'їзд КП(б)У (грудень, 1925 р.) розгромив капітулянтські виступи опозиціонерів у питанні про будівництво соціалізму в СРСР та індустріалізації країни, засудивши, зокрема, українських троцькістів Лобанова і Дашківського, і у своїй резолюції відмітив: «Господарське будівництво за звітний період ще раз наочно підтвердило правильність поглядів Леніна відносно можливості будівництва соціалізму в одній країні, хоч би вона й перебувала в капіталістичному оточенні»⁹⁵. З'їзд підкреслив правильність нової економічної політики і «можливість успішного наступу соціалістичної економіки на базі непу» та «можливість успішного розгортання нашої великої державної промисловості»⁹⁶.

Х з'їзд КП(б)У (листопад, 1927 р.) повністю підтримав заходи ВКП(б) проти троцькістської опозиції, яка в корені розходилася з ленінізмом і була фактично різновидністю меншовизму.

Більшовики-ленінці на Україні розгорнули широку пропаганду партійних рішень про можливість перемоги соціалізму в нашій, окремо взятій, країні. Борючись проти різних капітулянтів, які прагнули підірвати віру трудящих у справу соціалістичного будівництва в СРСР, вони вбачали запоруку успіхів соціалістичного будівництва у невичерпній революційній енергії визволених від експлуатації мас, у зміцненні союзу робітничого класу і селянства, у завойованій в результаті Жовтневої революції диктатурі пролетаріату.

У брошурі «З підсумків XIV з'їзду», яка вийшла у Харкові в 1926 р., О. Г. Шліхтер дав глибокий економічний аналіз суті капіталістичної і державної соціалістичної промисловості, показав їх принципову якісну відмінність, відстоював індустріалізацію країни як необхідний засіб піднесення всього народного господарства і забезпечення незалежності соціалістичної держави, підкреслював необхідність всемірного зміцнення союзу робітничого класу з селянством.

Розкриваючи ідейний зміст «нової опозиції», журнал «Більшовик України» в передовій статті писав: «Робота опозиції є згубною для єдності партії, для будівництва соціалізму. Вона відтягує партію від творчої роботи, заважає тій роботі, гальмує її... Ми тепер, також, як і Ленін у 1921 році, гадаємо, що найбільші труднощі переборемо, перемогу робітничого класу збережемо, соціалізм побудуємо...»⁹⁷⁻⁹⁹.

⁹⁵ «КПУ в резолюціях», стор. 255.

⁹⁶ Там же.

⁹⁷⁻⁹⁹ «Більшовик України», 1926, № 2, 3, стор. 10—11.

Успіхи індустріалізації країни дали можливість порушити питання про поступове переведення дрібних селянських господарств на рейки великого соціалістичного виробництва. Всемирне розгортання колективізації сільського господарства як першочергове завдання висунув XV з'їзд ВКП(б) (грудень, 1927 р.). По всій Україні розгорнулася боротьба за перетворення в життя цих рішень. Ідеологічні працівники під керівництвом партії розгорнули велику роботу по пропаганді ленінського плану індустріалізації і кооперування селянства, рішень XIV і XV з'їздів партії, активно включились в боротьбу з перекрученням марксистсько-ленінського вчення про шляхи будівництва соціалізму в нашій країні.

Заходи партії по соціалістичній перебудові народного господарства радянського суспільства зосередили увагу українських дослідників на теоретичних питаннях політекономії соціалізму, на таких проблемах історичного матеріалізму, як продуктивні сили і виробничі відносини, базис і надбудова, на подоланні протилежності між містом і селом, розумовою і фізичною працею тощо¹⁰⁰. У цих працях детально розглядається діалектична природа суспільного виробництва, показується, що основні причини його розвитку заключаються в ньому самому.

Деякі автори робили спроби проаналізувати діалектику продуктивних сил і виробничих відносин у перехідний період від капіталізму до комунізму. Так, наприклад, В. Бойко у своїй роботі «Діалектика продуктивних сил і продукційних взаємин» аналізує економічну структуру радянського господарства, динаміку розвитку сільського господарства і промисловості. Кризу ж політики воєнного комунізму щодо селянського господарства він розглядає як прояв порушення основної закономірності дрібнотоварної системи господарства. Він пише, що в перший період непу відновилися внутрішні капіталістичні тенденції у сільському господарстві. А період соціалістичної реконструкції селянської економіки автор характеризує як докорінну перебудову всього укладу життя селянства. Бойко показує колективізацію як нову форму організації праці, яка підвищує продуктивність сільського господарства і служить способом соціалістичної перебудови його на новій технічній базі. Особливо він підкреслює значення суб'єктивного фактора в соціалістичному будівництві, роль соціалістичного змагання як свідомої творчості мас. «Соціалістичне змагання, — говорить він, — є чисто внутрішнім, суб'єктивним моментом колективної праці. Але цей

¹⁰⁰ Див., наприклад: Б. Шведов і С. Саніс, Категорія ринкової вартості в економічній системі К. Маркса, «Прапор марксизму», 1930, № 2; М. Гузинов, Продуктивні сили і виробничі відносини в політичній економії, «Прапор марксизму», 1930, № 2; Р. Шахар, До марксистської теорії криз і циклів, «Прапор марксизму», 1930, № 1, 2.

суб'єктивний момент стає активним фактором виробничого процесу, якщо він спирається на момент об'єктивний, коли він конкретизується в об'єктивно-матеріальних формах. Суб'єктивне стає об'єктивним фактором»¹⁰¹.

В умовах розгорнутого наступу соціалізму велику небезпеку становив правий ухил у партії, який був по суті агентурою куркульства. «Праві» не вірили в кооперування, у масову колективізацію як шлях до соціалістичного перетворення сільського господарства країни. Виходячи з бухарінської антиленінської теорії про востання куркуля в соціалізм, вони протиставляли усупільненню сільського господарства свій шлях піднесення сільського господарства — розвиток великих куркульських господарств. Партія дала рішучу відсіч цим капітулянтським поглядам.

У боротьбі проти правого ухилу українська партійна організація була надійною опорою ЦК ВКП(б). «Праві ухильники, — говориться в резолюції II конференції КП(б)У (квітень, 1929 р.), — недооцінюючи досягнення соціалістичного будівництва і перебільшуючи труднощі господарського розвитку в умовах загостреної класової боротьби, кличуть партію на поступки куркулю, прикриваючи цю антиленінську позицію розмовами про допомогу індивідуальному селянському господарству, вимагаючи ослаблення керівної ролі пролетаріату в союзі робітничого класу з основною масою селянства»¹⁰²⁻¹²⁵.

Опортуністична позиція Бухаріна, спрямована на «примирення Радянської влади з куркульством, на відмову від переважного розвитку важкої індустрії та на підлив колективізації сільського господарства, була піддана в українській пресі гострій критиці. Філософи та інші ідеологічні працівники, викриваючи правоопортуністичні погляди, показували їхню ворожість справі соціалізму.

Велику роль у пропаганді марксистсько-ленінської ідеології, в показі її революційної суті та значення, у втіленні в життя ленінського плану будівництва соціалізму, в партійному і державному будівництві на Україні та в ідейному і культурному житті республіки відіграли В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, М. М. Попов, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, Й. Е. Якір, А. Я. Яковлев та інші.

Успіхи соціалістичного будівництва, які підтвердили правильність нової економічної політики партії і планів індустріалізації країни та колективізації сільського господарства, викликали лють ворогів соціалізму.

¹⁰¹ В. Бойко, Діалектика продуктивних сил і продукційних взаємин, Харків, 1930, стор. 36.

¹⁰²⁻¹²⁵ «КПУ в резолюціях», стор. 429.

Злісні наклепи зводили на першу в світі країну соціалізму і Комуністичну партію ревізіоністи різних країн. Особливо відзначилися в цьому представники так званої «австро-марксистської школи» — Бауер, Адлер, Реннер, Еленбоген та ін. Великий галас зчинила емігрантська контрреволюція, і в тому числі українські буржуазні націоналісти.

В процесі індустріалізації країни та колективізації сільського господарства успішно здійснювались і завдання культурної революції. В країні було розгорнуто широку мережу загальноосвітніх шкіл та курсів по ліквідації неписьменності. Формувались кадри нової радянської інтелігенції. В ці роки з'явилися яскраві ідейні твори соціалістичного реалізму М. Бажана, А. Головка, О. Копиленка, Івана Ле, І. Микитенка, П. Панча, М. Рильського, П. Тичини, П. Усенка, Ю. Яновського та інших видатних українських письменників. Широко відомими стали такі твори, як «Народжується місто» та «Аванпости» О. Копиленка, «Бур'ян» А. Головка, «Диктатура» І. Микитенка, «Партія веде» П. Тичини та ін.

Нова художня література, література соціалістичного реалізму, як і вся соціалістична культура, вбирала все те краще, що було створене в минулі часи.

Однак були й такі українські письменники, які виступили з нігілістичним запереченням усєї попередньої культури, нібито зовсім непотрібної і навіть шкідливої для пролетаріату. Вони намагалися викинути за борт величезні досягнення класичного вітчизняного і світового мистецтва та літератури. Наприклад, професор Рожіцин, виступаючи проти поезії, в газеті «Коммунист» писав: «Пролетаріат робив революцію, а не поезію, і не якусь там красу для насолоди сентиментальних мрійників. Вимирання поезії — значна і позитивна ознака оздоровлення культурного смаку нового суспільства. Зовсім не обов'язково для найбільшої в світі революції, щоб вона продовжувала справу панівних класів, що передували пролетарській диктатурі. Якщо раніш культивували поезію, то це не означає, що й робітничий клас теж повинен культивувати це ж саме мистецтво. Пролетаріат, і, по-моєму, він у цьому має цілковиту рацію, виявився зовсім байдужим до інтелігентного поетичного блюду словотворчості»¹²⁶.

Соціалістична культура розвивалася в боротьбі з націоналізмом. З проповіддю буржуазно-націоналістичних ідей виступив М. Хвильовий. Намагаючись обґрунтувати свою націоналістичну концепцію, він писав: «На яку з світових літератур вона (українська література. — В. Є.) повинна взяти курс? В усякому разі не на російську. Це рішуче і без будь-яких застережень...

¹²⁶ «Коммунист», 1922, № 848.

Від російської літератури, від її стилів українська поезія повинна якомога швидше тікати».

Хвильовий перекручував усі корінні питання пролетарської революції і соціалістичного будівництва, кричав про «безвихідність непу», звинувачував партію у безперспективності її політики. Його виступи були просякнуті песимізмом і невірою в соціалістичне будівництво.

Комуністична партія України дала рішучу відсіч Хвильовому і його прибічникам. Липневий Пленум ЦК КП(б)У в 1926 р. так охарактеризував його націоналістичний лозунг «Геть від Москви»: «Такі гасла можуть бути тільки прапором для української дрібної буржуазії, що зростає на ґрунті непу, бо вона розуміє відродження нації як буржуазну реставрацію, а під орієнтацією на Європу, безперечно, розуміє орієнтацію на Європу капіталістичну й відмежування від фортеці міжнародної революції, столиці СРСР, Москви»¹²⁸.

В ідейній боротьбі з націоналізмом важливу роль відіграв журнал «Більшовик України», на сторінках якого було показано, що класові основи українського буржуазного націоналізму криються передусім у соціально-економічних інтересах куркуля на селі і непмана в місті. У передовій статті журналу «В болоті націоналізму» говорилося: «Хвильовий викинув гасла, обґрунтував і захищав їх — орієнтацію української літератури і всього культурного процесу на Захід, відрив того й другого від братерських республік Союзу, в тому числі і від Росії, негайну українізацію пролетаріату («Давай пролетаріат»), віродив і модифікував теорію боротьби двох культур та теорію буржуазного відродження нації»¹²⁹.

У своїй статті «Підсумки літературної дискусії» Скрипник, критикуючи буржуазно-націоналістичну теорію боротьби двох культур Хвильового, писав: «В середині нашого класу, в шерегах нашої партії ні для якої-будь боротьби між українською й російською культурою, ні для якого-будь відблиску теорії такої боротьби — нема й не може бути ніякого місця»¹³⁰. Захищаючи ленінські ідеї, Скрипник рішуче засудив нігілістичне ставлення до передової культури минулого. «Пролетаріат, взявши керівництво цілим життям країни, — писав він, — не просто руйнує все попереднє буття в суспільстві та на його руїнах засновує нове суспільство, — цей погляд анархізму та всіх його модифікацій нічого спільного з пролетаріатом не має, то які би то там революційні, які би то там «пролетарські» вислови не супроводили такі думки, вони в цілому становлять не проле-

¹²⁷⁻¹²⁸ «Більшовик України», 1927, № 2, стор. 32.

¹²⁹ «Більшовик України», 1928, № 4, стор. 5.

¹³⁰ «Більшовик України», 1926, № 1, стор. 21.

тарську, а навпаки — іншу класову, дрібнобуржуазну лінію»¹³¹.

Боротьба з проявами націоналізму велась і в інших галузях соціалістичного будівництва. З хибними поглядами на характер економічних відносин між народами СРСР виступав М. Волобуев. В статті «До проблеми української економіки»¹³² він висунув теорію «боротьби двох економік» — української і російської. Звинувачуючи ВКП(б) у великодержавному шовінізмі, Волобуев кричав про занепад української економіки під тиском економіки російської, намагався довести, що Україна нібито до революції мала більше самостійності у розвитку продуктивних сил, ніж після неї та після її вступу до складу Радянського Союзу.

Волобуев вважав марксистсько-ленінську теорію з національного питання придатною лише для «відсталих народів» і не придатною для такої країни, як Україна. Він став на шлях заперечення факту існування української радянської державності, економічної, політичної й культурної консолідації Радянської України.

З критикою цих націоналістичних концепцій виступили В. Затонський, М. Скрипник, С. Косіор, П. Постишев, А. Хвиля, М. Владимірський, О. Шліхтер та ін. Боронячи марксистсько-ленінську національну політику, С. Косіор підкреслював, що пролетарська диктатура не тільки ліквідувала національне гноблення, але що вона дала й великий поштовх до економічного розвитку раніш відсталих національностей. «Найбільше враження справляє і особливо вражає навіть не те, що у нас на Україні, скажімо, до десяти заводів додається ще десять, — це теж, звичайно, дуже важливо, — а вражає те, що на голому місці, у відсталих національних районах виникають величезні промислові центри, підводиться міцна база, яка остаточно ліквідує економічну і культурну відсталість населення, успадковану від царського колоніально-капіталістичного режиму»^{133–136}.

В процесі будівництва соціалізму зростає роль історичного матеріалізму у висвітленні шляхів соціалістичної реконструкції народного господарства і культурного будівництва. В цей час були широко відомі «Курс теорії історичного матеріалізму» І. Розумовського, «Діалектичний матеріалізм» М. Вольфсона, «Конспект лекцій з історичного матеріалізму» С. Семковського, «Марксистська хрестоматія», «Основні питання марксистської соціології» С. Оранського, «Історичний матеріалізм» В. Ральцевича та ін.

Ці твори відіграли певну роль у пропаганді основних положень марксистського історичного матеріалізму. Але слід зазна-

¹³¹ «Більшовик України», 1926, № 1, стор. 29.

¹³² «Більшовик України», 1928, № 23.

^{133–136} Ст. Косіор, Создадим бесклассовое общество во второй пятилетке, М., 1932, стор. 10—11.

чити, що в них було й чимало плутанини. Наприклад, Розумовський у своєму «Курсі теорії історичного матеріалізму», загалом правильно викладаючи марксистське вчення, допускав ряд помилок, махістських тверджень.

Добре відомим на той час був підручник В. Бойка «Діалектичний матеріалізм», в якому висвітлювались питання історичного матеріалізму. Позитивним у цьому підручнику є прагнення автора показати діалектичний характер суспільних процесів, а також пов'язати всі основні питання історичного матеріалізму із класовою боротьбою і соціалістичним будівництвом в СРСР. Однак у ньому є ряд положень, що спрощують, вульгаризують окремі питання історичного матеріалізму.

Значне поживлення теоретичної роботи взагалі і в галузі історичного матеріалізму зокрема відбулося в результаті філософської дискусії 1930—1931 рр. Підводячи підсумки цієї дискусії, газета «Правда» у статті «Про нові завдання марксистсько-ленінської філософії» писала: «Епоха диктатури пролетаріату, грандіозна перебудова всієї суспільної структури ставлять перед історичним матеріалізмом ряд нових теоретичних завдань... Тому без серйозного, сміливого повороту до проблем історичного матеріалізму, без рішучого переключення уваги філософської думки на основні теоретичні питання соціалістичної перебудови і питання остаточної ліквідації класів — комуністична філософська думка ризикує відстати від руху, плестись у хвості практики і, таким чином, втратити значення революційної теорії»¹³⁷.

Поворот і перебудова теоретичної роботи в галузі історичного матеріалізму знайшли своє відображення передусім у партійній пресі.

В журналі «Більшовик України» публікується ряд статей, присвячених питанням історичного матеріалізму¹³⁸⁻¹⁴³. В журналі «Прапор марксизму-ленінізму» критикуються правоопортуністичні, об'єктивістські теорії самопливу, показується, що в період переходу від капіталізму до соціалізму особливо велику роль відіграє суб'єктивний фактор.

Велике місце у періодичній пресі посідає популяризація марксистського вчення про закономірності розвитку суспільства, і особливо про закони будівництва соціалізму. Перший номер журналу «Прапор марксизму-ленінізму» за 1933 р. було присвячено 50-річчю з дня смерті К. Маркса. В ньому вміщено

¹³⁷ Зб. «За поворотом на философском фронте», М.—Л., 1931, стор. 67.

¹³⁸⁻¹⁴³ Див.: О. Шліхтер, Ліквідація класів у світлі рішень XVII партконференції, «Більшовик України», 1932, № 3, 4; М. Редін, Проблеми знищення протилежності між містом і селом у світлі рішень XVII партконференції, «Більшовик України», 1932, № 9, 10; Д. Наумов, Маркс, диктатура пролетаріату і соціалістичне будівництво в УРСР, «Більшовик України», 1935, № 5, 6.

статті: «Карл Маркс», «Марксизм-ленінізм у дії», «К. Маркс як революціонер», «Марксизм про державу і диктатуру пролетаріату», статті з питань воєнної науки і техніки у працях великого вождя.

Значно посилилась пропаганда марксистсько-ленінського вчення шляхом видання популярних книжок, брошур і хрестоматій. Так, у 1932 р. було видано серію невеликих збірників під загальною назвою «Марксистсько-ленінська бібліотека пропагандиста». В цю серію увійшли такі брошури, як «Про культуру і культурну революцію», «Класики марксизму-ленінізму про планування соціалістичного будівництва», «Побудова соціалізму і пролетарська держава» тощо, в яких популяризувалися висловлювання Маркса, Енгельса, Леніна, узагальнювалися практика соціалістичного будівництва. Масовим тиражем видавалися програми з окремих питань марксистсько-ленінського вчення, розраховані на пропагандистів, гуртки та середні і вищі школи.

Серйозна увага на Україні, як і раніш, приділялася теорії й політиці в національному питанні¹⁴⁴. В 1934 р. у Харкові було видано збірник статей і матеріалів «За ленінську національну політику», в якому в систематизованому вигляді викладалися найважливіші думки Леніна з національного питання та були вміщені основні рішення партії з питань боротьби на два фронти у національному питанні, а також найважливіші матеріали щодо національно-культурного будівництва і завдання здійснення ленінської національної політики на Україні. До збірника увійшли статті та промови П. Постишева, С. Косіора, М. Попова, П. Любченка та інших діячів Комуністичної партії України. У доповіді на листопадовому об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У (1933), вміщеній у збірникові, С. Косіор з великою силою підкреслив непримиренність пролетарського інтернаціоналізму з буржуазним націоналізмом, ставив завдання перед українськими парторганізаціями всіляко зміцнювати і оберігати Радянський Союз як велике досягнення Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Будівництво національної за формою і соціалістичної за змістом культури, — говорив він, — нерозривно зв'язано з інтернаціональним вихованням мас, з ширшою пропагандою пролетарського інтернаціоналізму, з дальшим згуртуванням трудящих усіх національностей України і Радянського Союзу в цілому»¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Див.: М. Потапчик, Робітничий клас України в національно-культурному будівництві, «Більшовик України», 1932, № 5, 6; А. Хвиля, Інтернаціональний фронт, «Більшовик України», 1931, № 15; В. Затонський, Нові перемоги ленінської національної політики, «Більшовик України», 1933, № 13, 14; М. Попов, Про боротьбу з націоналізмом, «Більшовик України», 1934, № 1.

¹⁴⁵ «За ленинскую национальную политику», Харьков, 1934, стор. 127.

Широку боротьбу Комуністична партія проводила проти релігії. VII конференція КП(б)У (1923) прийняла спеціальне рішення про розгортання масової антирелігійної пропаганди і поширення природничо-наукових знань серед трудящих (особливо на селі) шляхом видання популярної літератури, організації наукових виставок, створення спеціальних секцій при клубах тощо.

У світ виходять брошури, присвячені пропаганді природничо-наукових знань, роз'ясненню політики партії в галузі релігії, критиці теоретичних основ релігії і політичної лінії духовенства щодо Радянської влади ¹⁴⁶.

Постійне місце посідають питання антирелігійної пропаганди в українській періодичній пресі. Так, наприклад, в одеському журналі «Коммунист» публікуються статті, в яких аналізується зміна тактики церковників щодо Радянської держави, підказується тематика і основний зміст антирелігійних бесід, даються методичні поради для проведення лекцій, вказується на необхідність розгортання в робітничій аудиторії пропаганди передусім природничо-наукових знань і паралельно критики релігійних догматів. Причому зазначається, що ця критика повинна провадитись із певним тактом. Насамперед пропонується такий план лекцій: поняття про всесвіт у стародавні й теперішні часи, безкінечність всесвіту, небо, біблійна твердь, небесні сфери, початок астрономічних спостережень, докорінний переворот в астрономії, здійснений Коперніком, і т. ін. Вказується, що від простого викладу природничо-наукових знань слід поступово переходити до висвітлення цих завдань на рівні сучасного природознавства. Як найбільш цінні з історії і критики релігії праці «Коммунист» рекомендує праці Леніна, Плеханова, а також «Походження первісної біблійної легенди» Каутського.

Широка антирелігійна пропаганда розгорнулася на сторінках журналу «Коммунистическая мысль» — органу Київського губкому КП(б)У. У вміщених в ньому статтях ставляться питання загальнотеоретичного і практичного характеру. Так, журнал бере участь у полеміці, що розгорнулася між діячем Шведської комуністичної партії Хеглундом і Ярославським у питанні про ставлення комуністичної партії до релігії. Хеглунд доводив, що комуністична партія не повинна провадити антирелігійної пропаганди, що в партію слід приймати людей незалежно від їх ставлення до релігії. У статті «Релігія і комунізм» журнал підводить підсумки цієї дискусії. Виходячи з ленінського положення про те, що «в нашу програму входить пропаганда атеїзму», журнал критикує Хеглунда за його відхід від марксизму і цілком підтримує марксистську точку зору Ярославського ¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Див.: И. Мост, Религиозная язва, Харьков, 1918; Ю. Тищенко, Про світ божий, (Бесіди по природознавству), К., 1918; О. Григорович, Небо і земля. Початкові оповідання про небо та землю і про фізичні сили, К., 1918.

¹⁴⁷ «Коммунистическая мысль», 1923, № 9, 10.

Багато уваги журнал приділяє пропаганді природничо-наукових знань, викриттю антинаукових релігійних уявлень про світ і разом з тим підкреслює, що антирелігійна пропаганда не може замкнутися у вузькі рамки питань релігії. Вона зв'язана з усіма питаннями культурного і політичного розвитку народу, з господарством, із щоденним життям, із побутом, з етикою і т. п.¹⁴⁸

Значна увага приділяється питанням методики і засобів боротьби проти релігійного світогляду, підкреслюється, що в антирелігійній роботі з різними верствами населення необхідний диференційований підхід, зазначається, що кожна суспільна група лише тоді остаточно позбавиться своєї релігійної ідеології, коли взагалі позбудеться ідеалістичного світогляду і забобонів, покінчить із старими формами буржуазного укладу. Журнал проводить думку, що в боротьбі з релігійним рухом слід додержуватись максимальної обережності, що нетактовність щодо релігійних почуттів людини призводить до цілком протилежних наслідків. Центром антирелігійної роботи має стати пропаганда природничо-наукових знань і матеріалістичного світогляду.

Активна антирелігійна робота в республіці провадилась повсюдно, і особливо серед молоді. Прикладом такої пропаганди може бути збірник «Штурм неба», виданий у 1924 р. під редакцією Катеринославського губкому комсомолу. У збірникові вміщені статті про походження релігії, християнства, розкривається справжній зміст релігійних свят, дається добірка художніх матеріалів атеїстичного характеру, висвітлюються методи антирелігійної пропаганди.

В рішенні X з'їзду КП(б)У (1927) одним із основних завдань культурного будівництва на Україні було поставлено «усунення з усієї системи народної освіти всіх і всяких наслідків впливу конфесійно-релігійного; побудова всієї системи освіти і всіх методів викладання і навчання на засадах наукового світогляду та матеріалістичного діалектичного методу»¹⁴⁹⁻¹⁵⁰.

Питанням антирелігійної пропаганди було присвячено цілий ряд рішень Агітпропу ЦК КП(б)У (1927), в яких вказувалось про необхідність посилення антирелігійної пропаганди через пресу, театр, кіно, радіо тощо. Було вирішено організувати спеціальний антирелігійний відділ при факультеті політосвіти Харківського інституту народної освіти (ІНО) та накреслено ряд нових важливих заходів у галузі науково-дослідної роботи.

Велику роль в атеїстичній пропаганді і викориненні релігійних забобонів відіграли масові газети і журнали, зокрема спеціальні видання — газета «Безбожник» та журнали «Антирелігіозник» і «Безвірник». Журнал «Безвірник» почав виходити в 1925 р. під лозунгом «Боротьба проти релігії — боротьба за

¹⁴⁸ «Коммунистическая мысль», 1923, № 9, 10, стор. 158.

¹⁴⁹⁻¹⁵⁰ «КПУ в резолюціях», стор. 392.

соціалізм». Він відіграв значну роль як в об'єднанні зусиль українських атеїстів у боротьбі з релігійною ідеологією, так і в організації та спрямуванні усїєї дослідницької і пропагандистської діяльності взагалі.

Велика увага приділялася в науково-атеїстичній пресі на Україні висвітленню поглядів Маркса, Енгельса, Леніна на релігію, ставленню Комуністичної партії і Радянської держави до релігії і церкви ¹⁵¹.

У працях, присвячених цим питанням, на основі широкого використання творів класиків марксизму-ленінізму показувалась ворожість релігії корінним інтересам трудящих, несумісність її з пролетарським світоглядом — діалектичним матеріалізмом. Проводячи боротьбу проти опортуністичних тверджень діячів II Інтернаціоналу про нейтральність комуністичної партії щодо релігії, працівники атеїстичного фронту на Україні захищали і обґрунтовували марксистсько-ленінський лозунг — релігія приватна справа для держави, але не приватна справа для партії пролетаріату.

Значна кількість праць присвячувалась поясненню соціальних коренів релігії в експлуататорському суспільстві і в післяжовтневий період в радянському суспільстві, висвітленню шкідливої ролі церкви в період Жовтневої революції і реконструкції народного господарства країни ¹⁵². Серйозне значення в справі атеїстичного виховання трудящих, у боротьбі за очищення природничих наук від релігійно-ідеалістичних нашарувань, що гальмували їх розвиток, мала пропаганда останніх досягнень природознавства, що базувалися на марксистсько-ленінській методології ¹⁵³. Значна робота провадилась по дослідженню історії атеїзму, аналізу атеїстичних поглядів видаг-

¹⁵¹ Див.: І. Сухоплюєв, Ленінські погляди на релігію, «Безвірник», № 1; його ж, Ленін і релігія, «Безвірник», 1931, № 1; Д. Ігнатюк, Критика релігії у К. Маркса в зв'язку з його економічним вченням, «Безвірник», 1933, № 1—6; його ж, Марксизм-ленінізм як воєвничий атеїзм, «Безвірник», 1933, № 9—12; П. Чернцов, Боротьба К. Маркса за пролетарську непримирність робітничої партії до релігії, «Прапор марксизму-ленінізму», 1933, № 5, 6.

¹⁵² Див.: І. Гаїбов, Д. Ігнатюк, Соціальні джерела і класова функція релігії, «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 1; В. Медзінський, Класове коріння релігії, Харків, 1933; М. Кривохатський, Релігія на службі контрреволюції, Харків, 1933; Н. Дайри, Контрреволюційна роль релігії в СРСР, Харків, 1934.

¹⁵³ Див.: І. Поляков, Релігія і вчені, «Безвірник», 1928, № 1; його ж, Релігія в боротьбі з дарвінізмом, «Безвірник», 1929, № 3; М. Попов-Подольський, Теорія імовірностей у світлі ідеалістичної лампадки, «Безвірник», 1929, № 1; М. Орлов, Математика на послугах релігії, «Безвірник», 1931, № 13, 14; Г. Білоус, Віталізм і релігія, «Безвірник», 1932, № 7, 8, 9, 10.

них мислителів і письменників минулого, зокрема українських революційних демократів¹⁵⁴.

Однак слід зазначити й те, що поряд з правильним висвітленням релігії і вмілим веденням антирелігійної пропаганди в атеїстичній літературі, що виходила в той час, допускалося чимало й тесретичних помилок.

В ряді робіт з атеїзму некритично використовувались теорії буржуазних учених Фрезера, Дрекса, Тейлора, ревізіоністські погляди Кунова, Богданова, Гартвіга, Каутського. Ці хиби яскраво виявились у «Самоосвітньому курсі для антирелігійного активу» (1930), хрестоматії А. Чефранова «На допомогу вчителєв-антирелігійникові» (1930), збірнику «Лектор-антирелігійник» (1930), підручнику «Робітник-безвірник» (1929) та ін.

В таких умовах серйозного значення набула не тільки пропаганда, а й розробка теоретичних питань марксистсько-ленінського атеїзму. З цією метою в багатьох містах України періодично скликалися теоретичні антирелігійні семінари, відкривалися методологічні антирелігійні кабінети, а в 1928 р. було створено Київську комісію по вивченню релігійної ідеології при кафедрі марксизму-ленінізму Академії наук УРСР. Комісія займалася вивченням таких проблем, як методологія боротьби з релігією, релігія і робітничий рух, релігія і питання мистецтва тощо.

Серйозне значення для активізації антирелігійної роботи мав I Всеукраїнський з'їзд спілок безвірників, що відбувся у травні 1928 р. У привітанні з'їздові від ЦК ВКП(б)У зазначалося, що необхідність посилення антирелігійної пропаганди диктується самим характером сучасного розвитку радянського суспільства. На з'їзді організаційно оформилась Спілка безвірників України, яка поставила перед собою завдання масового охоплення антирелігійною пропагандою трудящих міста і села.

Широко розгорнулася боротьба проти перекирчувань у галузі розробки і пропаганди пролетарського атеїзму після філософської дискусії на Україні в 1931 р.¹⁵⁵⁻¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Див.: В. Фаворський, Г. В. Плеханов у боротьбі за атеїзм, «Безвірник», 1928, № 4; М. Бажанов, Анатоль Франс як безвірник, «Безвірник», 1928, № 6, 7; П. С. Сапухін, Безвір'я А. П. Чехова, «Безвірник», 1929, № 16; П. Білярчик, Віровчення Л. М. Толстого, «Безвірник», 1928, № 5; В. Заєць, Іван Франко (погляди на релігію), «Безвірник», 1927, № 5; М. Борецько, Антирелігійні і антихристиянські моменти в драматичній творчості Лесі Українки, «Безвірник», 1928, № 1.

¹⁵⁵⁻¹⁵⁷ Див. у журн. «Безвірник» статті: «Проти класово-ворожих впливів у антирелігійній літературі» (1931, № 1—2), «За чистоту марксистсько-ленінської теорії атеїзму» (1931, № 5—6), «Соціальні джерела і класова суть релігії» (1932, № 3—4), «Боротьба за атеїзм і наші теоретичні завдання» (1932, № 13—14).

Радянські філософи виступали проти недооцінки значення антирелігійної боротьби та проти «лівих» загибів в ній, які проявлялися у прагненні «знищити» релігію негайно, без систематичної, наполегливої роботи над антирелігійним вихованням мас, без зв'язку із класовою боротьбою і соціалістичним будівництвом.

На величезне значення теоретичної розробки питань пролетарського атеїзму, на необхідність активної участі у цій роботі всіх радянських філософів указувалося в 1932 р. в передовій статті журналу «Прапор марксизму-ленінізму». «На атеїстичному фронті, — говорилося в статті, — ліквідація відставання теоретичної думки від практичних завдань боротьби проти релігії, боротьби за соціалістичну свідомість є найвідповідальнішим завданням, здійснення якого необхідно поставити в центр уваги не тільки антирелігійників, а й усього філософського колективу»¹⁵⁸.

Перемога соціалізму, яка ліквідувала класові корені релігії в СРСР, величезна робота по пропаганді атеїстичних і природничо-наукових поглядів підірвала позиції релігії у нашій країні. Світоглядом переважної більшості радянського народу став послідовно науковий діалектико-матеріалістичний світогляд Комуністичної партії.

Дальшого розвитку марксистсько-ленінська теорія, в тому числі й історичний матеріалізм, набула в період боротьби за завершення побудови соціалістичного суспільства і поступовий перехід від соціалізму до комунізму. Цей розвиток знайшов свій вияв у рішеннях партійних з'їздів, у постановах Центрального Комітету партії.

Велике значення у творчій розробці питань історичного матеріалізму на Україні мали документи з'їздів і пленумів ЦК КП України та сесій Верховної Ради Української РСР.

У постановах з'їздів Комуністичної партії України, пленумів ЦК КП України яскраво виражено піклування партії про дальший розвиток науки, літератури і мистецтва, про повне подолання пережитків українського буржуазного націоналізму у висвітленні культурно-ідеологічного минулого України. XVI з'їзд КПУ, що відбувся в 1949 р., відмічав, що деякі працівники науки, літератури, мистецтва до кінця ще не перемогли пережитки українського буржуазного націоналізму. Причини цих помилок, як відзначалося в резолюції з'їзду, пояснюються відходом від ленінського принципу партійності ідеології та недостатнім опануванням марксистсько-ленінської теорії. З'їзд поставив вимогу до партійних організацій приділити серйозну увагу подоланню згаданих недоліків, поліпшити якість та ідейний зміст роботи всіх наукових закладів республіки, посилити зв'я-

¹⁵⁸ «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 1, стор. 10.

зок науки з практикою, звернутися до розробки життєво важливих проблем, які допомагали б успішно вирішувати завдання будівництва комунізму. З'їзд партії рекомендував поліпшити тематику наукових досліджень і неухильно підвищувати їх ідейний рівень¹⁵⁹. XVIII з'їзд КПУ у 1954 р. вимагав тісніше пов'язувати діяльність працівників ідеологічного фронту із практичними завданнями, поставленими Комуністичною партією і Радянським урядом у процесі будівництва комунізму в нашій країні¹⁶⁰.

Благотворний вплив ідей і вказівок партії знайшов свій вираз в опублікуванні радянськими філософами ряду монографій і брошур з проблем історичного матеріалізму¹⁶¹. Ці праці сприяли розвиткові науково-дослідницької та пропагандистської роботи в нашій країні, і в тому числі й на Україні.

У той період було опубліковано чимало праць з історичного матеріалізму й на Україні. Характерно, що близько половини наукової продукції цього періоду (тобто майже за 20 років) було видруковано за останні три роки (1953—1955). Особливо велику роль відіграв журнал «Більшовик України» (з 1952 р.— «Комуніст України»). На його сторінках та в журналах «За більшовицьку пропаганду і агітацію», «Партійне життя», «Комсомольський пропагандист» тощо систематично друкувалися праці з історичного матеріалізму. Слід також відмітити, що значну роботу у пропаганді ідей історичного матеріалізму проводили республіканські і обласні газети, де було надруковано з цього приводу кілька сот статей. Все це свідчить про велику і постійну увагу Центрального Комітету Комуністичної партії України до філософії, до розвитку науково-дослідницької роботи та ідейного виховання кадрів радянської інтелігенції.

Серед робіт, виданих за цей період, переважали статті теоретичного характеру на теми історичного матеріалізму. Монографічних же досліджень було ще мало, і друкувалися вони в основному фрагментарно. Загалом надруковані роботи висвітлювали питання про характер і використання законів суспільного розвитку, про закономірності переходу від соціалізму до комунізму, про соціалістичну державу, про національні відносини і дружбу народів СРСР, про роль мас і особи в історії тощо. Особливе місце у висвітленні історичного матеріалізму на Україні відводилось розробці теорії національного питання та її невід'ємній частині — розробці ідеї дружби народів.

¹⁵⁹ «КПУ в резолюціях», стор. 674, 684.

¹⁶⁰ Там же, стор. 674.

¹⁶¹ Див.: «Исторический материализм», Под редакцией Ф. В. Константинова (I издание — 1951 г., II издание — 1954 г.); Г. Е. Глезерман, Ликвидация эксплуататорских классов и преодоление классовых различий в СССР, М., 1949; його ж, Базис и надстройка в советском обществе, М., 1954; Д. И. Чесноков, Советское социалистическое государство, М., 1952.

В літературі в той час висвітлюється предмет історичного матеріалізму як науки, як складової частини світогляду Комуністичної партії. Дається характеристика корінної відмінності науки історичного матеріалізму від домарксистських соціологічних теорій, та характеристика основних принципів матеріалістичного розуміння історії¹⁶². Але поряд з цим протягом ряду років у філософській та економічній літературі, а також у педагогічній практиці мали поширення і суб'єктивно-ідеалістичні погляди на характер законів розвитку радянського суспільства, проявлялось суб'єктивістське розуміння політики Радянської держави, яка нібито може створювати і знищувати закони суспільного розвитку. Поширення цих антинаукових поглядів певною мірою пояснювалося тим, що в часи культу особи Сталіна применшувалось значення творів Маркса, Енгельса, Леніна, в яких давно вже були обгрунтовані сутність і особливості законів природи і суспільства, було розкрито їх об'єктивний характер, показано специфіку дій законів у капіталістичному і соціалістичному суспільствах та розглядалась роль держави і суспільства у використанні об'єктивних законів.

Після економічної дискусії в 1951 р., яка вказала шляхи на відновлення марксистського розуміння законів суспільного розвитку, радянські філософи виступили із працями, в яких критикувалися суб'єктивістські помилки в науці, а також поглиблювалося і конкретизувалося марксистсько-ленінське вчення про закони суспільного розвитку¹⁶³.

У працях на цю тему було показано, що заперечувати об'єктивність законів суспільного розвитку — значить заперечувати саму науку, а отже, і можливості її використання в інтересах суспільства. Суспільне життя підпорядковане об'єктивним закономірностям, які випливають з характеру матеріальних відносин людей і не залежать від їх волі і свідомості. Об'єктивно необхідний для всіх форм суспільного життя процес праці є природною умовою людського життя. Цей процес становить основу розвитку всякого суспільства, у тому числі й соціалістичного.

Деякі українські автори намагалися розглянути і осмислити мало ще розроблені, дискусійні питання про своєрідність дії законів марксистської діалектики в радянському суспільстві¹⁶⁴. Поряд із статтями, в яких розглядався весь процес розвитку радянського суспільства, з'являлися і праці, в яких досліджу-

¹⁶² Див.: М. Щербін, Матеріалістичне розуміння законів суспільного розвитку, К., 1947.

¹⁶³ Див.: Н. Э. Овандер, Объективный характер законов развития общества, «Вопросы философии», 1953, № 4; Я. М. Савенко, Про об'єктивний характер законів суспільного розвитку, К., 1954.

¹⁶⁴ Див.: С. Я. Коган, К вопросу о специфике проявления законов диалектики в развитии советского общества, «Труды Одесского университета», т. 145, серия общественных наук, вып. II, 1955.

вались окремі діалектичні закономірності. Це, головним чином, статті і брошури про суперечності, про критику і самокритику як форму розкриття і подолання суперечностей при соціалізмі.

Деякі українські філософи прагнули конкретизувати геніальне вчення В. І. Леніна про шляхи переходу до комунізму¹⁶⁵, особливо розкрити закономірності ліквідації існуючих відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом, дальшого культурного зростання радянського суспільства та ін.¹⁶⁶

У висвітленні питань розвитку радянського суспільства по шляху до комунізму проявилися й помилки, що були раніше допущені Сталіним у роботах «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», «Марксизм і питання мовознавства»: недооцінка важливості створення матеріально-технічної бази комунізму, передчасна заміна товарного обігу системою продуктообміну між містом і селом, певне протиставлення форм соціалістичної власності при недооцінці колгоспної форми. Деякі українські філософи при дослідженні закономірностей розвитку базису і надбудови соціалістичного суспільства використовували неточні й помилкові положення Сталіна.

В українській філософській літературі, що вийшла після XVIII з'їзду партії, приділялася певна увага розглядові рушійних сил соціалістичного суспільства, зокрема радянського патріотизму, морально-політичної єдності та дружбі народів СРСР. Розкривалися глибокий зміст і величезне значення соціалістичного патріотизму, патріотизму вищого типу, властивого тільки народам соціалістичних країн і органічно зв'язаного з пролетарським інтернаціоналізмом. Доводилось, що радянський патріотизм істотно, якісно відрізняється не тільки від буржуазного «патріотизму», пройнятого націоналізмом, а й від дорадянського патріотизму трудящих мас¹⁶⁷. Досліджуючи особливості радянського патріотизму, українські автори показували, що він є активним, дійовим, творчим патріотизмом, що він прискорює рух радянського народу до комунізму.

Питанню про вирішальну роль народних мас в історії і особливо великої ролі радянського народу в суспільному розвитку присвячено ряд статей, брошур, авторефератів і дисертацій, опублікованих в основному після 1953 р.

¹⁶⁵ Див.: В. К. Танчер, Социализм и коммунизм, К., 1952.

¹⁶⁶ Див.: И. Кравцев, Культурный рост социалистического общества как одно из условий подготовки перехода к коммунизму, «Коммунист Украины», 1953, № 1; В. Ю. Евдокименко, Знищення протилежності між розумовою та фізичною працею, К., 1955; П. Гапочка, Знищення протилежності між містом і селом та шляхи ліквідації істотної відмінності між ними, К., 1958.

¹⁶⁷ Див.: І. Є. Кравцев, Радянський патріотизм — рушійна сила соціалістичного суспільства, К., 1950; В. Т. Оратовский, Советский патриотизм, «Вопросы философии», 1952, № 5; Л. Б. Гаркуша, Проти буржуазного націоналізму і його пережитків у свідомості людей, Львів, 1950.

У тезах відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС до 50-річчя Комуністичної партії Радянського Союзу¹⁶⁸ вказується на шкідливість глибоко чужої духові марксизму-ленінізму ідеалістичної теорії культу особи, яка веде до приниження ролі Комуністичної партії і народних мас у будівництві комунізму. Тут же й підкреслено, що тільки колективний досвід партії, колективна мудрість її Центрального Комітету, який спирається на марксистсько-ленінську теорію, забезпечує правильність керівництва країною і успішним будівництвом комуністичного суспільства. Ці важливі вказівки ЦК КПРС знайшли своє конкретне відображення у друкованій пропаганді марксизму-ленінізму і передусім у статтях і брошурах, написаних про роль народів в історії¹⁶⁹, в яких викладено марксистсько-ленінські погляди на роль народних мас в історії, розкрито співвідношення між закономірним ходом розвитку суспільства і практичною діяльністю людей. У статтях, присвячених цьому питанню, критикуються буржуазні суб'єктивно-ідеалістичні і фаталістичні теорії та погляди на роль мас і особи в історичному процесі.

Питання теорії соціальних революцій в різних аспектах дістали висвітлення в небагатьох теоретичних працях, а головним чином в науково-популярних статтях. У них розглядаються такі питання ленінської теорії соціалістичної революції, як всесвітньо-історична роль робітничого класу, союзу робітничого класу з селянством як основної умови перемоги революції, значення національно-колоніальних революцій як резерву соціалістичної революції. Статті, зв'язані з 100-річчям «Комуністичного Маніфесту»¹⁷⁰, висвітлюють і питання соціалістичної революції, особливо питання про творчу роль робітничого класу як могильника капіталізму і будівника комуністичного суспільства, розкривають міжнародне значення революції.

В ряді праць філософів висвітлюється роль соціалістичної держави як могутнього знаряддя у боротьбі за комунізм, як нового типу державної влади, нерозривно зв'язаної з народом. В них показано перевагу соціалістичної демократії над буржуазною, переваги Радянської влади над буржуазним парламентаризмом.

Українські радянські філософи провели велику роботу по вивченню і узагальненню досвіду національного будівництва

¹⁶⁸ Див.: «50 років Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1953.

¹⁶⁹ Див.: Г. Емельяненко, Народ — творець історії, «Коммунист Украины», 1953, № 10; В. Ф. Передерій, А. І. Клевцов, Марксизм-ленінізм про роль народних мас і особи в історії, К., 1954; Я. Тарасенко, О роли народных масс и личности в истории, «Научные записки Днепропетровского университета», т. 46, вып. 3, 1954.

¹⁷⁰ Див.: А. С. Брагінець, Перша теоретична і практична програма наукового комунізму, «Наукові записки історичного і філологічного факультетів ЛДУ», т. 1, 1940.

на Україні і на цій основі підготували чимало праць дослідницького характеру¹⁷¹, в яких розглянули джерела та ідейно-політичні основи братньої дружби всіх народів СРСР, зокрема українського і російського народів, та на великому фактичному матеріалі розкрили велику силу ленінської національної політики і зокрема торжество її на Україні. Майже в усіх філософських працях з національного питання гостро викривалися люті вороги радянського народу — українські буржуазні націоналісти, їх антинародна ідеологія і ганебна діяльність. Серед цих праць особливо виділяються глибокі, переконливо аргументовані і насичені яскравими прикладами праці видатного діяча партії Д. З. Мануїльського¹⁷², який підкреслював, що український буржуазний націоналізм ніколи не був ні національним рухом, ні самостійною організацією і що він завжди перебував на службі ворогів українського народу і орієнтувався на капіталістичний Захід.

У післявоєнні роки посилилась наукова і пропагандистська робота на Україні по висвітленню питань радянської ідеології і культури у плані протиставлення їх буржуазній філософії та іншим формам суспільної свідомості. У брошурах і статтях дається розгорнута характеристика радянської ідеології, розкриваються її головні особливості — науковість і правдивість, народний і гуманістичний характер, інтернаціоналізм, показуються переваги марксистсько-ленінської ідеології над буржуазною¹⁷³.

Критика буржуазної філософії і соціології, її основних і найбільш поширених течій (прагматизм, психологічна школа, расизм, космополітизм тощо) у працях українських філософів поєднуються з позитивним розглядом ряду питань суспільного розвитку. При цьому показуються корінні пороки загниваючої буржуазної ідеології, її класове коріння, її тісний зв'язок з реакційною політикою імперіалістичної буржуазії¹⁷⁴. Викриваються реакційні течії буржуазної ідеології, зокрема расизм, космополітизм, буржуазна естетика¹⁷⁵. І звичайно, поява цих праць робить певний методологічний вплив на діяльність учених України.

¹⁷¹ Див.: Зб. «Перемога ідеології дружби народів на Україні», К., 1953; І. Ф. Воробйов, Про виникнення і розвиток української соціалістичної нації, К., 1957; И. Е. Кравцев, Социализм и национальные традиции, К., 1955.

¹⁷² Див.: Д. З. Мануїльський, Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини, К., 1946.

¹⁷³ Див.: М. Е. Овандер, Перемога ідей ленінізму в СРСР, К., 1948.

¹⁷⁴ Див.: М. Щербін, Філософія мракобісся і людоджерства американського імперіалізму, К., 1952.

¹⁷⁵ Див.: В. Кудин, Маразм современной буржуазной эстетики, «Коммунист Украины», 1954, № 97.

Однак слід зауважити, що критика поглядів буржуазних філософів була не завжди достатньо аргументованою і доказовою. Критичні статті нерідко ще не мали наукового апарату. Це було прямим наслідком умов того часу, коли оригіналами іноземної літератури наші вчені користуватись не мали змоги, а опублікована інформація про діяльність буржуазних філософів була вкрай недостатньою.

Тут особливо треба торкнутися й питання про антирелігійну боротьбу на філософському фронті. Як відомо, після перемоги соціалізму основна маса священнослужителів стала на лояльні позиції по відношенню до Радянської держави, що з особливою силою проявилось в період Великої Вітчизняної війни. Це явище не могло не мати впливу на деяку частину пропагандистів атеїзму в нашій країні. Так з'явилися помилкові твердження про нешкідливість релігійної ідеології і про відсутність потреби боротьби з нею, що загрожувало підризом пропаганди атеїзму. А тому в цю справу змушений був втрутитись Центральний Комітет партії і видати в 1944 р. спеціальну постанову, в якій було, зокрема, відмічено, що науково-атеїстична робота, особливо пропаганда природничо-наукових знань, набуває дедалі важливого значення у справі піднесення культурного рівня трудящих і подолання пережитків безкультурності і забобонів і що її необхідно продовжувати ще з більшою силою. Керуючись цією постановою радянські філософи почали інтенсивніше і гостріше викривати соціальне і гносеологічне коріння релігії, пояснювати політику партії і Радянської держави щодо релігії і церкви, піддавати критиці помилкові погляди, що проникли в атеїстичну літературу і усну пропаганду¹⁷⁶.

В цей час збільшується кількість опублікованої природничо-наукової літератури з питань фізики, астрономії, біології, в якій дається матеріалістичне пояснення явищ природи, популяризуються досягнення науки, техніки, культури, що руйнує релігію як «всемогутню силу».

Відстоюючи і розвиваючи ленінські принципи пролетарського атеїзму, ЦК КПРС постановою в 1954 р.¹⁷⁷ підкреслив корінну протилежність науки й релігії і відмітив позитивну роль науки у викритті релігійної ідеології, закликав вчених до посилення боротьби з релігією, але вже більш гнучкими методами, з науковим підходом, зауваживши, що в минулому ця боротьба

¹⁷⁶ Див.: Д. Х. Острянин, Марксизм-ленінізм про релігію та шляхи її подолання, К., 1955; В. К. Танчер, Ставлення Комуністичної партії і Радянської держави до релігії, К., 1954; І. П. Головаха, Марксистський філософський матеріалізм — теоретична основа наукового атеїзму, К., 1955; І. О. Гуржій, Д. Ф. Красицький, Класова суть релігії, К., 1951.

¹⁷⁷ «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения», «Правда» від 10 листопада 1954 р.

відбувалася не завжди з допустимих позицій (маються на увазі грубі, образливі форми критики).

Після постанови ЦК КПРС на Україні виходить ряд цікавих атеїстичних творів, в яких розкривається соціальна суть релігії, її реакційна роль у класово-антагоністичному і в соціалістичному суспільстві. Широко використовуючи праці В. І. Леніна, рішення Комуністичної партії Радянського Союзу, праці великих учених-матеріалістів, автори цих творів розкривають походження релігії, її несумісність з наукою, її ворожість до всіх прогресивних і революційних рухів, ворожість до передових ідей усіх епох, показують становище релігії і церкви в СРСР і ставлення до них з боку Комуністичної партії і Радянської держави тощо.

Велике відставання у цей період спостерігалось і в дослідженні мистецтва як форми суспільної свідомості та зв'язаної з ним естетичної науки. В одній із своїх передових статей¹⁷⁸ «Більшовик України» відмічав, що філософи і літературознавці кволо розробляють теорію мистецтва та естетики і закликав подолати цю прогалину, створивши науково зрілі праці з питань соціалістичної естетики.

Відставання естетичної науки в СРСР пояснювалось рядом причин і передусім відсутністю кадрів філософів-спеціалістів з естетики. Курс марксистсько-ленінської естетики у вузах вкладався лише з кінця 40-х років, та й то читали його, як правило, не філософи, а літературознавці, в наукові інтереси яких не входили теоретичні питання естетики. Естетичними ж дослідженнями займалися лише окремі філософи. І хоч основи марксистсько-ленінської естетики були вже глибоко розроблені у працях класиків марксизму та в партійних документах, її дальший розвиток вимагав ще тривалого часу. Правда, деякі зрушення в цій справі стали уже можливими завдяки відомим постановам ЦК ВКП(б) і ЦК КП України з питань ідеології.

На початку 50-х років у Радянському Союзі, в тому числі й на Україні, з'явився ряд теоретичних досліджень з галузі естетичної науки. Їх авторами виступили літературознавці, які порушили мало опрацьовані та нерідко й дискусійні питання естетичної науки — предмет естетики, принципи соціалістичної естетики, критерій художності тощо. Важливе місце в цих роботах займали питання про партійність, ідейність, народність мистецтва, про використання класичної спадщини літературознавства для розвитку радянської літературознавчої науки.

У працях з історичного матеріалізму, виданих на Україні, на той період у значній мірі розкриваються деякі закономірності

¹⁷⁸ «Більшовик України», 1952, № 2, стор. 7.

розвитку світової соціалістичної системи, показується зміна співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму. У статтях, присвячених культурному розвитку країн народної демократії¹⁷⁹, йдеться про головні закономірності культурної революції в цих країнах та про формування нової, соціалістичної інтелігенції.

У всіх працях про шляхи розвитку народно-демократичних країн розглядається таке актуальне і важливе питання, як дружба і взаємодопомога між соціалістичними країнами, безкорислива допомога з боку СРСР іншим державам. В них узагальнюються чудові приклади братнього співробітництва народів, згуртованих спільністю політичної мети, економічних інтересів та ідеології, показуються дружні зв'язки між народами соціалістичних країн як запорука нового типу міжнародних відносин та яскравий вираз пролетарського інтернаціоналізму.

3. Боротьба за діалектичний матеріалізм у природознавстві

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції боротьба за діалектичний матеріалізм у природознавстві вступає в новий етап, в етап, коли учені нашої країни в результаті виховної роботи Комуністичної партії і Радянського уряду стали свідомо опановувати діалектичний матеріалізм і активно виступати проти ідеалізму і метафізики. Діалектичний матеріалізм стає філософською основою теоретичної і практичної діяльності учених Радянської країни.

Розробка кардинальних проблем нового природознавства провадилась на основі творчого застосування і конкретизації положень діалектичного матеріалізму, завдяки чому дослідження філософських питань природознавства набувало дедалі більшої актуальності. Специфіка ж цих питань полягала в тому, що до них входили як проблеми самої філософії, так і проблеми конкретних природничих наук. Зрозуміло, що неможливо раз і назавжди чітко визначити їх межі, бо часто вони залежать від ряду певних причин, зокрема від еволюції зв'язків між філософією і природознавством у різні періоди. Актуальність розробки філософських питань природознавства обумовлюється передусім бурхливим розвитком природничих наук (зокрема фізики).

XX ст. знаменується рядом великих відкриттів у фізиці. На базі експериментального дослідження і теоретичного узагальнення у фізиці була створена спеціальна теорія відносності (1905), загальна теорія відносності (1916), квантова механіка (1925—1928) і пізніше — квантова електродинаміка (нині

¹⁷⁹ Див.: С. Е. Добрускін, Новая интеллигенция в странах народной демократии, «Вопросы философии», 1952, № 1.

створюється теорія елементарних частинок). Спеціальна й загальна теорія відносності та квантова механіка, як впливає із їхнього принципіального змісту, найтіснішим чином пов'язані з розв'язанням цілого ряду філософських проблем. А тому й не випадково навколо цих теорій виникла гостра боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом. Радянські вчені, в тому числі і вчені Радянської України, взяли активну участь у цій боротьбі і відіграли вирішальну роль у формуванні єдино правильних, діалектико-матеріалістичних оцінок принципіального змісту цих теорій.

20-і та початок 30-х років знаменують собою глибоке усвідомлення радянськими природознавцями того, що діалектичний та історичний матеріалізм—це єдино наукова філософія нашого часу, що, отже, філософською основою сучасного природознавства є марксистсько-ленінська філософія, і дані природничих наук не тільки не суперечать, а навпаки, блискуче підтверджують її справедливність і що без знання вчення Маркса—Енгельса—Леніна неможливо по-філософському ні вірно осмислити досягнення сучасного природознавства, ні провадити послідовну боротьбу з ідеалізмом і релігійною містикією. Саме в цей період з'явилося багато праць, в яких зіставлялися досягнення сучасного природознавства і положення діалектичного матеріалізму, пропагувалися серед природознавців праці класиків марксизму-ленінізму.

У творах наступного періоду, періоду перемоги соціалізму в нашій країні, поглиблюється і розвивається зазначена вище тенденція, але поряд з цим вирішальне місце посідає *аналіз* теоретичного природознавства у світлі діалектичного матеріалізму, показ впливу досягнень сучасного природознавства на розвиток і дальшу конкретизацію марксистсько-ленінської філософії, критика ідеалістичних поглядів, пов'язаних у тій чи іншій мірі з різними галузями природознавства чи з окремими важливими досягненнями природничих наук. Іншими словами, у цей період уже відбувається перехід від певного виділення проблематики філософських питань природознавства до творчого застосування марксистської філософії як наукового методу пізнання в галузі природничих наук. Цілком зрозуміло, що філософські питання природознавства висвітлювалися не лише у спеціальних філософських працях філософів і природознавців, а й у природничо-наукових працях і журналах. При цьому в певній мірі обговорювалися деякі теоретично-пізнавальні проблеми, що виникли у зв'язку з бурхливим розвитком фізики у ХХ ст.: принцип «індетермінізму» у квантовій механіці, принципи спостережності, принцип додатковості, відповідності, наочності (не-наочності).

Проте цей процес супроводився цілим рядом негативних явищ, що не могли сприяти поглибленому висвітленню філо-

софських питань природознавства. До них належить в першу чергу необгрунтована критика деяких радянських природознавців і філософів за їхні нібито ідеалістичні, метафізичні чи механістичні погляди, за поступки ідеалізму, метафізиці і механіцизму. До цих явищ можна віднести також недиференційований підхід до оцінки творчості провідних природознавців капіталістичних країн, ігнорування досягнень зарубіжної науки, недостатнє опрацювання теоретично-пізнавальних і методологічних проблем сучасного природознавства. Все це негативно впливало на процес зміцнення зв'язків між філософами-марксистами і природознавцями у нашій країні, призводило до неглибокої критики філософських аспектів праць природознавців капіталістичних країн, яка часто зводилася до простого заперечення навіть їх наукового значення.

Створення спеціальної теорії відносності та квантової механіки поставило перед фізиками і філософами ряд принципівих філософських проблем. Філософські та «фізичні» ідеалісти, посилаючись на форму викладу цих теорій, стали твердити, ніби сучасна фізика відходить від матеріалізму, ніби вона не базується на визнанні об'єктивної реальності, яка існує поза і незалежно від свідомості людини, що ніби сучасна фізика створює «нову філософію», що ніби протиставлення об'єкта і суб'єкта втратило тепер будь-який зміст, а поняття причинності, простору, часу, руху тощо, сформульовані матеріалістичною філософією, заперечуються досягненнями сучасної фізики і т. д. Підставою для подібних тверджень були не результати нових досягнень фізики, а по суті ідеалістичне тлумачення принципового змісту вказаних теорій та їх понять, зокрема таких, як «квантовий стан», «хвильова функція», «співвідношення невизначеностей» Гейзенберга, «відносність одночасовості» та ін.

У працях радянських філософів і фізиків було показано, що сучасна фізика — тобто фізика ХХ ст. — дійсно суперечить матеріалізму, але метафізичному, механістичному, і в той же час повністю відповідає матеріалізму діалектичному, тобто нова сучасна фізика, як і фізика минулого, базується на визнанні існування поза свідомістю людини об'єктивної реальності, яка відображається у свідомості людини. Ще задовго до появи нової фізики класики марксизму-ленінізму піддали критиці метафізичний, механістичний матеріалізм і створили діалектичний матеріалізм як єдино вірну філософську основу нового природознавства. Отже, нова фізика зовсім не створює якусь нову філософію.

Співвідношення невизначеностей обумовлене складною, суперечливою хвильовою і корпускулярною природою мікрочасток, і одним із висновків з цього співвідношення є вказівка на межі застосовності понять і уявлень класичної фізики до мікросвіту. Поняття «відносності одночасовості» зовсім не є сучасним.

суб'єктивістським поняттям, яке не має нічого спільного з явищами природи; навпаки, було показано, що це поняття відповідає формі зв'язку простору і часу, яке істотним чином проявляється при швидких рухах (порівняно із швидкістю світла).

Значне місце в 20—30-х роках займають питання природничо-наукової конкретизації положень діалектичного матеріалізму про матерію і форми її руху. Крім публікацій загального характеру, присвячених цьому питанню, українські вчені виступили з рядом спеціальних досліджень форм руху матерії, в яких дали розгорнуту природничо-наукову і філософську аргументацію непорушності закону збереження і перетворення енергії¹⁸⁰. У цих працях висвітлювалися положення діалектичного матеріалізму про те, що рух — це атрибут, спосіб існування матерії, що остання не може бути нерухомою і незмінною субстанцією, як це уявляли метафізики; навпаки, тільки завдяки рухові, розвитку і переходам від одного стану до іншого вона й виконує роль субстанційної основи справжньої різноманітності світу. Без руху немає конкретних форм існування матерії. Поза цими формами матерія перетворюється у голу абстракцію, позбавлену реального змісту.

Філософи-матеріалісти особливо детально роз'яснювали ці положення передусім тому, що багатьом природознавцям, які не опанували ще у достатній мірі діалектичний матеріалізм, були властиві серйозні помилки у викладі ними вчення про матерію і рух. Наприклад, деякі природознавці (слідом за прихильниками енергетизму і махізму) припускали можливість зникнення матерії, перетворення її в рух, порушення закону збереження матерії і руху тощо¹⁸¹. Допмагаючи природознавцям подолати помилкові уявлення, українські філософи узагальнювали нагромаджені факти, використовували матеріали досліджень і в галузі теорії відносності та квантової механіки для обґрунтування і підтвердження вчення діалектичного матеріалізму.

Відкрите спеціальною теорією відносності співвідношення маси і енергії, що стало вихідною передумовою для розробки ядерної енергетики, філософські й «фізичні» ідеалісти трактували як перетворення матерії в енергію і навіть як «зникнення матерії». Українські вчені, як і інші радянські дослідники, розглядали «дефект маси», що спостерігається під час синтезу і розщеплення атомних ядер, як нову форму перетворення одного

¹⁸⁰ Див., наприклад: В. І. Заславський, Рух та його види, Харків, 1931.

¹⁸¹ Див.: В. Мазуренко, Єдина матерія — еволюція хімічних елементів, «Червоний шлях», 1929, № 8.

виду матерії в інший, а не як перетворення матерії в енергію¹⁸². Разом з тим учені, які пропагували і активно виступали за діалектичний матеріалізм у природознавстві, не змогли дати правильної, діалектико-матеріалістичної оцінки співвідношення $E=mc^2$ (хоч би в загальній формі) і намагалися розглядати матерію як концентровану енергію¹⁸³.

Окремі фізики з капіталістичних країн (Н. Бор, Г. Крамерс, Ж. Слетер) у зв'язку з труднощами пояснення деяких процесів атомного масштабу (β -розпаду ядер та ін.) почали твердити, що можливо в цих процесах закон збереження і перетворення енергії відповідає дійсності лише статистично. Радянські дослідники разом з ученими Заходу теоретично й експериментально показали, що результати експериментів, на які посилалися Бор, Крамерс і Слетер, не заслуговують довір'я¹⁸⁴.

Питання про природу простору і часу викликало особливо гострі суперечки після виникнення теорії відносності¹⁸⁵. Перед нашими вченими постало завдання — дати правильну філософську інтерпретацію цих питань. Піддаючи аргументованій критиці ідеалістичні погляди на простір і час як апіорні категорії розсудку, чи як ступені розвитку абсолютного духу та ін., українські радянські філософи пропагували марксистські положення про об'єктивність простору і часу як атрибутів рухомої матерії. Слід відзначити, що серед деяких наших природознавців і філософів мали місце рецидиви метафізичних і механістичних уявлень щодо форм буття матерії. Зокрема, вони підтримували твердження про незалежність простору і часу від рухомої матерії.

Спеціальна і загальна теорії відносності (їх принципіальний зміст) підтверджують діалектико-матеріалістичне розуміння простору і часу як форм існування матерії. Але той факт, що теорія відносності (як і квантова механіка) виникла і розвивалася в умовах кризи фізики, наклало свій відбиток на розуміння її принципіального змісту і на ті філософські висновки, які зробили з неї фізики капіталістичних країн. Адже теорія відносності більш ніж будь-яка інша фізична теорія межує з фі-

¹⁸² Див.: Л. В. Писаржевский, М. А. Розенберг, Неорганическая химия, Харьков—Киев, 1933; А. К. Вальтер, Атомное ядро, М.—Л., 1935; Леопольд Инфельд, Материя і кванти в світлі сучасної науки, Харків, 1937.

¹⁸³ Л. Я. Штрум, В недрах вещества. Строение и разложение атомов, К., 1924.

¹⁸⁴ Див.: Д. Блохинцев, Ф. Гальперин, Борьба вокруг закона сохранения и превращения энергии, «Под знаменем марксизма», 1935, № 2; А. К. Вальтер, Атомное ядро, М.—Л., 1935; Ф. И. Клигман, Атомное ядро, Харьков—Киев, 1937.

¹⁸⁵ Див.: С. Ю. Семковский, Теория относительности и материализм, Харьков, 1924; його ж, Диалектический материализм и принцип относительности, Л., 1926; М. Кравчук, Простір, час, матерія, «Червоний шлях», 1927, № 4, 5.

лософією, оскільки вона розглядає рух, простір і час у загальному фізичному плані. Ось чому навколо теорії відносності з часу її створення точилася й досі точиться непримиренна боротьба матеріалізму з ідеалізмом. У своїй праці «Про значення войовничого матеріалізму» В. І. Ленін, звертаючи увагу на теорію відносності А. Ейнштейна, підкреслював, що за неї вхопилися буржуазні філософи, намагаючись використати її проти матеріалістичного світогляду. В. І. Ленін писав: «...За теорію Ейнштейна... ухопилась уже величезна маса представників буржуазної інтелігенції всіх країн... це стосується не одного Ейнштейна, а цілого ряду, коли не більшості великих перетворювачів природознавства, починаючи з кінця ХІХ століття»¹⁸⁶.

Філософські та «фізичні» ідеалісти заперечують об'єктивний зміст теорії відносності. На їх думку, перетворення Лоренца та їх наслідки стосуються тільки вимірювальних масштабів і годинників, а не властивостей простору і часу як атрибутів матерії. Найважливішим досягненням теорії вважається встановлення «загальної відносності» чи релятивізації усіх фізичних величин. Прихильники «фізичного» ідеалізму вважають, що провідне місце у цій теорії належить спостерігачеві та процедурам вимірювання, а основними поняттями теорії є рецепти виміру довжини, тривалості і годинників.

Радянські вчені, свідомо стаючи на позиції діалектичного матеріалізму, провадили послідовну і систематичну боротьбу проти ідеалістичних перекохань теорії відносності. Керуючись ленінськими вказівками, викладеними у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм», у статті «Про значення войовничого матеріалізму» та в інших працях, вони почали критичну переоцінку принципіального змісту теорії відносності. В 20—30-і роки на Україні було опубліковано багато праць радянських і зарубіжних учених, присвячених викладові фізичних і філософських проблем теорії відносності¹⁸⁷.

Однією з важливих філософських праць з цього питання була праця С. Ю. Семковського «Діалектичний матеріалізм і принцип відносності», в якій він показує, що теорія відносності має величезне філософське значення, бо вона стосується розуміння такого важливого питання, як природа простору і часу. Виходячи з ленінської оцінки Ейнштейна як одного з великих перетворювачів природознавства та з оцінки значення теорії відносності у боротьбі матеріалізму з ідеалізмом, Семковський

¹⁸⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 197.

¹⁸⁷ Див.: С. Ю. Семковский, Теория относительности и материализм, Харьков, 1924; його ж, Диалектический материализм и принцип относительности, М.—Л., 1926; Б. П. Герасимович, Вселенная при свете теории относительности, Харьков, 1925; А. С. Эддингтон, Пространство, время, тяготение, Одесса, 1923; його ж, Математическая теория относительности, под ред. проф. Д. Д. Иваненко, Харьков—Киев, 1933.

вперше у марксистській літературі зробив спробу дати розгорнутий аналіз принципіального змісту теорії відносності і тим самим поклав початок дальшому, глибшому дослідженню її філософських проблем¹⁸⁸. Семковський загалом правильно оцінює теорію відносності, підкреслюючи необхідність розрізняти принципіальний зміст теорії відносності і філософські погляди Ейнштейна, який вагається між матеріалізмом і махізмом. Автор уникає крайностей в оцінці теорії відносності (ототожнення її з діалектико-матеріалістичним розумінням простору і часу або ж заперечення її як справжньої фізичної теорії). Слід, однак, зазначити, що у працях Семковського з філософських проблем теорії відносності є ряд помилок і недоліків. Одним із найсерйозніших таких недоліків його творів є те, що він не зміг правильно оцінити величезне значення філософських праць В. І. Леніна для дальшого розвитку філософії і природознавства. Вчений недостатньо приділяв уваги критиці перекинувань теорії відносності з боку філософських та «фізичних» ідеалістів.

У працях українських філософів і природознавців розроблялася також проблема безконечного і кінцевого (у зв'язку з простором і часом). Актуальність цієї проблеми диктувалася завданнями боротьби з різними ідеалістичними течіями у природознавстві, які на основі ідеалістичних перекинувань результатів релятивістської космології (моделі «кінцевого всесвіту» та ін.) розпочали запеклі атаки проти матеріалістичного принципу безконечності світу (аббат Леметр та ін.). Окремі висловлювання про просторову кінченість всесвіту мали місце й серед українських природознавців. Ось чому в ряді праць, виданих на Україні в 20—30-і роки, боротьба з «фізичним» ідеалізмом пов'язується також з питаннями діалектико-матеріалістичного розуміння безконечності.

У цих працях було піддано критиці метафізичне розуміння поняття безконечності і показано, що метафізичне тлумачення реальної протяжності світу спирається на механічне заперечення зв'язку часу і простору з матерією. Справжня, діалектична, властива об'єктивному світові, безконечність є суперечністю перервного і безперервного, дійсного і можливого, суперечністю, що розв'язується лише у процесі розвитку матерії, з якою нерозривно зв'язана просторово-часова різноманітність. Безконечність і вічність рухомої матерії — одне з фундаментальних положень діалектичного матеріалізму.

Як наслідок філософської дискусії, що розгорнулася після постанови ЦК ВКП(б) про журнал «Под знаменем марксизма», посилилася критика «фізичного» ідеалізму в галузі теорії від-

¹⁸⁸ Ця обставина була відзначена в доповіді О. Ю. Шмідта на другій Всесоюзній конференції марксистсько-ленінських наукових закладів. Див. зб. «Задачи марксистов в области естествознания», вып. II, М., 1930, стор. 11—14.

носності, глибше і ґрунтовніше стали висвітлюватися її принципіальні питання: Були подолані крайні тенденції ототожнення теорії відносності з діалектичним матеріалізмом і перебільшення значення уявлень про простір і час у фізичній картині світу. Було доведено, що теорія відносності розкриває взаємозв'язок фізичного простору, часу і швидкості руху, показує залежність властивостей фізичного простору-часу від розташування та руху гравітаційних мас. Таким чином, теорія відносності не тільки не суперечить діалектичному матеріалізмові, а, навпаки, цілком підтверджує його вчення про об'єктивність простору і часу як форм існування рухомої матерії¹⁸⁹.

Проте слід зазначити, що цілий ряд теоретично-пізнавальних проблем, порушених теорією відносності, не були послідовно і до кінця розв'язані у той період. До них належать такі проблеми, як природа релятивістських ефектів, відносність та інваріанти, оцінка методу, яким керувався Ейнштейн для побудови теорії відносності, оцінка єдиної теорії поля, оцінка моделі Всесвіту Фрідмана в світлі діалектико-матеріалістичного розуміння категорій безконечного і кінцевого тощо. Розробка цих проблем, без розв'язання яких неможливо було дати розгорнутого діалектико-матеріалістичного трактування теорії відносності, була здійснена пізніше.

Починаючи з кінця 40-х років дослідження принципіального змісту теорії відносності активно розгортається в Київському університеті, в Інституті філософії АН УРСР та на деяких кафедрах філософії вузів республіки. У цей період у нашій країні, в тому числі й на Україні, було опубліковано багато творів, присвячених діалектико-матеріалістичному тлумаченню теорії відносності¹⁹⁰. В них з'ясовувався предмет цієї теорії, подавалося тлумачення найважливіших понять і уявлень, в результаті чого теорія відносності була звільнена від тих ідеалістичних нашарувань, що виникли в історичних умовах її створення. Чимало уваги приділялося й аналізу принципіального змісту теорії відносності, основним її поняттям і уявленням.

¹⁸⁹ Див.: С. Ю. Семковський, Теория относительности и материализм; А. В. Желеховський, Фізика, Харків, 1932, стор. 60.

¹⁹⁰ Див.: В. А. Фок, Система Коперника и система Птолемея в свете общей теории относительности, сб. «Николай Коперник», М., 1947; Д. И. Блохинцев, С. И. Драбкина, Теория относительности А. Эйнштейна, М.—Л., 1940; Л. И. Мандельштам, Лекции по теории относительности, Полн. собр. трудов, т. V, М., 1950; С. И. Вавилов, Философские проблемы современной физики и задачи советских физиков в борьбе за передовую науку, «Философские вопросы современной физики», М., 1952; М. Е. Омеляновський, Ленін і фізика ХХ віку, К., 1947; А. Д. Александров, О сущности теории относительности, «Вестник Ленинградского государственного университета», 1953, № 8; А. Д. Александров и В. В. Овчинников, Замечания к основам теории относительности, «Вестник Ленинградского государственного университета», 1953, № 11.

У цих працях проводиться думка, що теорія відносності є важливим кроком вперед у галузі пізнання фізичних явищ, що вона є справжньою фізичною теорією і не відкидає позитивних досягнень класичної фізики, що створення і розвиток теорії відносності є блискучим підтвердженням ленінського вчення про відношення істини абсолютної і відносної, а принципіальний зміст її підтверджує вчення діалектичного матеріалізму про рух, простір і час. Винятково важливе значення для створення і розвитку теорії відносності мають праці геніального російського математика М. І. Лобачевського.

Спеціальна теорія відносності однобічно, обмежено розглядає природу руху, простору і часу: щодо руху (механічного), то вона обмежується лише інерціальними рухами (вихідних систем), простір і час вона розглядає як щось безперервне, як «чисту» просторово-часову безперервність (і в цьому теорія відносності нічим по суті не відрізняється від класичної фізики). Кінематичні ефекти не дістають вичерпного пояснення з боку спеціальної теорії відносності, зокрема, їх не можна пояснити силовими взаємодіями тіл.

Істотний вклад у переосмислення теорії відносності в світлі принципів діалектичного матеріалізму зробила республіканська нарада з філософських питань сучасної фізики, що відбулася в березні 1954 р. у Києві. На ній були піддані ґрунтовній критиці суб'єктивістські перекручення цієї теорії філософських і «фізичних» ідеалістів. У центрі уваги наради стояло питання про природу кінематичних ефектів, причому більшість промовців переконливо показали, що кінематичні ефекти не мають прямого відношення до силових взаємодій між тілами і є відношеннями особливого роду. З'ясування всіх цих обставин є позитивним результатом роботи наради¹⁹¹.

Дослідження радянських учених з діалектико-матеріалістичного переосмислення теорії відносності довели, що ця теорія розкриває глибше властивості та відношення фізичних явищ у порівнянні із класичною фізикою, підтверджує вчення діалектичного матеріалізму про просторово-часову безконечність матеріального світу, про простір і час як атрибути рухомої матерії, про складний характер так званого механічного руху. Стало ясно, що загальна теорія відносності не має нічого спільного із твердженням про «рівноправність» систем Птолемея і Коперника, що різноманітність досліджуваних фізичних явищ призводить до виникнення різноманітності методів, підходів дослідження і створення різних фізичних теорій, що, отже, і теорія відносності обмежена історичними умовами та експериментом сьогодення. Значно гірше були розроблені теоретично-

¹⁹¹ Див.: «Философские вопросы современной физики», К., 1956, ч. II; М. Э. Омельяновский, К итогам совещания по философским вопросам физики, «Вопросы философии», 1954, № 4.

пізнавальні проблеми, що виникли у зв'язку з теорією відносності. Особливо недостатньо розроблялося питання про значення цієї теорії для розвитку і дальшої конкретизації діалектико-матеріалістичної філософії. Однак слід сказати, що один із істотних пунктів було встановлено: у світлі досягнень теорії відносності простір і час, очевидно, вже не можна розглядати в загальному плані, як одну якісно відмінну суть; мова може йти не окремо про простір і час, а про *простір-час* як єдиний атрибут рухомої матерії.

Серйозні філософські проблеми виникли в зв'язку із створенням квантової механіки (1925—1928). Насамперед слід згадати спробу заперечення справедливості принципу причинності. Філософські та «фізичні» ідеалісти намагалися витлумачити зміст квантової механіки, і в першу чергу співвідношення невизначеностей Гейзенберга, як свідчення індетермінізму в сучасній фізиці (згідно з квантовою теорією не вдається однозначно експериментально визначити поведінку мікрооб'єкта, бо неможливо одночасно виміряти координати й імпульс мікрочастинок). Посилаючись на відсутність механічного детермінізму у квантовій механіці, вони не бажали бачити те, що детермінізм Лапласа не вичерпує детермінізм взагалі і що питання про визнання існування причинності у природі підмінюється філософськими і «фізичними» ідеалістами питанням про ступінь пізнання людиною цієї причинності на даному рівні наукового знання.

Учені Радянської України разом з ученими всієї нашої країни виступили проти індетермінізму у квантовій механіці, проти уявлень про «свободу волі» електрона, викрили ідеалістичний характер концепції індетермінізму. Виступаючи в 1932 р. на з'їзді хіміків України, В. П. Затонський говорив: «Нині в буржуазній науці відкрито проголошується індетермінізм і неозначеність підноситься до абсолютного принципу речей»¹⁹². Слід, однак, сказати, що розгорнута критика індетермінізму на базі діалектико-матеріалістичного аналізу принципіального змісту квантової механіки та розробка нових аспектів категорій причинності була проведена нашими філософами та фізиками значно пізніше.

У працях¹⁹³ та дискусіях з філософських питань квантової механіки в розглядуваний період визначилися дві основні лінії в оцінці принципіального змісту цієї теорії. Прихильники першої концепції вважали, що копенгагенську інтерпретацію квантової механіки слід відкинути, оскільки принцип додатковості

¹⁹² В. П. Затонський, Социалистическое строительство и химия, М.—Л., 1933, стор. 19—20.

¹⁹³ Див. напр.: М. Э. Омеляновский, Диалектический материализм и так называемый принцип дополнительности Бора, «Философские вопросы современной физики», М., 1952.

цілком ідеалістичний і не має раціонального змісту, а сама квантова теорія не є в повному розумінні завершеною («логічно замкненою») і потребує істотного доопрацювання (введення «прихованих параметрів», траєкторій руху мікрочастинок і т. ін.). Прихильники ж другої концепції вважали, що відкинути слід лише ідеалістичні привіски: твердження про індетермінізм квантових явищ, деякі аспекти принципу додатковості тощо. Вони твердили, що квантова механіка являє собою закінчену теорію так само, як і класична механіка чи електродинаміка. Прихильники цієї концепції підкреслювали, що квантова механіка в її нинішньому вигляді відповідає принципам діалектичного матеріалізму і що її можна витлумачити у світлі діалектичного матеріалізму без залучення ширших теорій, таких, як релятивістська квантова механіка, квантова електродинаміка і квантова теорія поля. Більшість фізиків і філософів підтримали другу концепцію, згідно з якою квантова механіка відповідає вченню діалектичного матеріалізму¹⁹⁴.

Крім цього, на філософських дискусіях, що відбувалися у Харкові (1952) і Києві (1954), чимало уваги було приділено філософському змістові нової фізичної теорії — квантовій електродинаміці¹⁹⁵. Які основні висновки були зроблені в результаті обговорення? По-перше, квантова електродинаміка цілком підтвердила ленінський прогноз про невичерпність властивостей мікрочасток, зокрема електрона; по-друге, ця теорія дає природничо-наукове обґрунтування тези діалектичного матеріалізму про те, що у світі немає нічого, крім рухомої матерії, зокрема, що не існує і не може існувати абсолютної порожнечі; по-третє, що фізичний вакуум можна розглядати як окремий вид рухомої матерії (поряд з полями і речовиною). Було встановлено, що хоч фізичний вакуум і не впливає безпосередньо на органи чуття людини, однак він проявляється через взаємодію з полями, зокрема з електромагнітним полем.

Поряд з цим залишалось ряд дискусійних проблем, зокрема проблем, зв'язаних із трактуванням таких принципів сучасної фізики, як спостереженість, додатковість, наочність, відносність

¹⁹⁴ Див.: В. А. Фок, Основные законы физики в свете диалектического материализма, «Вестник ЛГУ», 1949, № 4; А. Д. Александров, Против идеализма и путаницы в понимании квантовой механики, «Вестник ЛГУ», М.—Л., 1949; Д. И. Блохинцев, Основы квантовой механики, М.—Л., 1949; М. Э. Омеляновский, Против субъективизма в квантовой механике, К., 1953; його ж, Философские вопросы квантовой механики, М., 1956; «Философские вопросы современной физики», К., 1956.

¹⁹⁵ Див.: К. Д. Синельников, О философских вопросах современной физики, зб. «Философские вопросы современной физики», К., 1956; А. И. Ахиезер, Современное состояние проблемы квантовой электродинамики и трудности ее развития, «Философские вопросы современной физики», К., 1956.

тощо. Слід відмітити і те, що жоден із названих «принципів», за винятком хіба що принципу відповідності, не був повністю визнаний у нашій філософській літературі. Навколо трактовки цих «принципів» до цього часу точаться дискусії.

Біологічна наука на Україні розвивалася у нерозривній єдності з російською біологією, визначними представниками якої були І. М. Сеченов, К. А. Тімірязев, І. І. Мечников, І. П. Павлов та інші вчені. В перші роки ж Радянської влади на Україні розпочалась боротьба в галузі біологічних наук між ученими, які відстоювали і розвивали матеріалістичну теорію розвитку живої природи, обгрунтовану у працях Дарвіна, Сеченова, Тімірязева, Мечникова, братів Ковалевських, Павлова, Мічуріна та їх численних послідовників, з одного боку, і між антидарвіністами — прихильниками віталістичних, евгенічних та інших концепцій — з другого. Відомо, що в 1922 р. з віталістичною теорією номогенезу виступив Д. С. Берг. За його твердженням, еволюція відбувається під впливом якихось споконвічно властивих організмам внутрішніх причин, що спрямовують їхній розвиток строго визначеним шляхом. Берг заперечував творчу роль природного відбору і монофілетичне походження сучасних видів рослин і тварин, недооцінюючи роль зовнішнього середовища у розвитку організмів. Послідовником Берга на Україні був Д. М. Соболев¹⁹⁶.

На захист матеріалістичної теорії розвитку виступили біологи П. П. Сушкін, О. М. Нікольський¹⁹⁷. У своїх працях вони зробили широку теоретичну узагальнення з позицій творчого дарвінізму. Процес видоутворення і диференціювання видів вони поставили у залежність не від якихось ідеалістичних «начал», а від впливу умов зовнішнього оточення, що вічно змінюється.

Проти антидарвіністських концепцій розвитку виступили на Україні вчені Л. М. Ро, Й. Я. Магомет, М. Ф. Кашенко, В. Я. Юр'єв, Л. П. Семиренко, які об'єктивним змістом своїх праць сприяли обгрунтуванню наукової теорії розвитку живої природи. Особливо важливу роль в українській біології відіграли В. Я. Данилевський, Ю. В. Чаговець, О. О. Богомолець, Д. К. Заболотний, Ф. В. Фольборт, В. П. Філатов, А. В. Нагорний, В. П. Протопопов, М. Д. Стражеско та ін., які пропагували і розробляли матеріалістичне вчення Сеченова, Павлова та ін. вчених. Ці вчені добре розуміли, що єдино науковим світоглядом, завдяки якому можна збудувати нове життя, є діалектичний матеріалізм, що лише він дає надійну зброю для боротьби з антинауковими течіями у фізіології.

¹⁹⁶ Див.: Д. Соболев, Начало исторической биогенетики, К., 1924.

¹⁹⁷ Див.: А. Никольский, Душа и мозг, Харьков, 1924.

Уже на початку 20-х років професор Харківського університету А. В. Нагорний у своїй праці «Життя, старість і смерть» говорив про цілісність живого організму, про діалектичний характер усіх фізіологічних процесів, що відбуваються в ньому, про вічний рух і якісні перетворення форм живої матерії. Особливо чітко підкреслював він суперечливий характер життєвих процесів. «Життя, — писав він, — зв'язане з двома процесами, що відбуваються одночасно: з процесами побудови, створення все нових і нових кількостей протоплазми та з процесами руйнування, розпаду»¹⁹⁸.

Слід відмітити, що уже в перший період існування Радянської влади на Україні склалися наукові колективи біологів. У них відбувалися гострі дискусії, що давали можливість знайти вірні шляхи розвитку наукової генетики і селекції. Це передусім колективи Одеського селекційно-генетичного інституту, Українського інституту плідівництва, Інституту гібридизації і акліматизації тварин, Науково-дослідного інституту рослинництва, селекції і генетики.

Центральне місце у розв'язанні цих біологічних проблем належало таким проблемам еволюційної теорії, від яких залежало те чи інше розв'язання актуальних теоретичних і практичних завдань, як-от співвідношення між організмом і середовищем, роль зовнішніх і внутрішніх факторів у житті та розвитку організмів, природа спадковості і можливість направленої зміни її, проблема виду і видоутворення тощо.

Поряд з працями біологів з'являються і праці філософів, присвячені висвітленню філософського значення вчення Мічуріна, Мечникова, Павлова, Сеченова, Тімірязєва, Докучаєва та інших природознавців¹⁹⁹.

Даючи філософський аналіз творчого шляху Мічуріна, українські філософи розкрили його творчі ідеї взаємозв'язку теорії і практики в біологічній науці, роль її в цілеспрямованому перетворенні органічних форм, а також показали шляхи розвитку на Україні мічурінського вчення в тісному його зв'язку із творчістю передовиків колгоспних ланів, довівши нерозривний зв'язок світогляду вченого з діалектичним матеріалізмом.

Після серпневої сесії ВАСГНІЛу (1948) активізувалися виступи на захист дарвінізму і мічурінських ідей в різних галузях біологічних наук, широко розгорнулася критика ідеалістичних ідей в біології. Цим питанням присвячена порівняно

¹⁹⁸ А. В. Нагорний, Жизнь, старость и смерть, К., 1923, стор. 83.

¹⁹⁹ Див.: А. А. Рубашевский, Философское значение теоретического наследия И. В. Мичурина, М., 1949; І. Підгрушний, Сила і життєвість вчення Мічуріна, «Більшовик України», 1950, № 6; Т. К. Мартипенко, Деякі філософські питання біології, К., 1958.

велика кількість праць, що належать як філософам, так і біологам України ²⁰⁰.

Сесія ВАСГНІЛу і обговорення її підсумків мали і свої негативні моменти. Хромосомна теорія спадковості безпідставно була оголошена ідеалістичною, реакційною, однією концепції Т. Д. Лисенка посіли монопольне становище. Серйозна, ділова критика, боротьба у спірних наукових питаннях підмінювалась адміністративними заходами. Ця обставина в біологічній науці затримала розвиток генетики та інших перспективних напрямів у біології, а розробка методологічних проблем її набрала обмеженого і одностороннього характеру.

Серед актуальних теоретичних проблем біології, які мали чимале значення для дальшої розробки загального діалектичного вчення про розвиток і яким присвячено багато робіт українських ботаніків, фізіологів, зоологів, селекціонерів, слід назвати проблеми еволюції тваринного світу і індивідуального розвитку організмів ²⁰¹.

У 1950 р. провела свою роботу об'єднана сесія Академії наук СРСР та Академії медичних наук СРСР по проблемам фізіологічного вчення академіка І. П. Павлова. На ній було підкреслено, що видатні досягнення вчення про вищу нервову діяльність є цінним внеском у природничо-науковий фундамент діалектичного матеріалізму. Сесія закликала до дальшого розвитку вчення великого фізіолога.

Згодом, у тому ж році, відбулася наукова сесія Академії наук УРСР за участю працівників охорони здоров'я і вузів, присвячена проблемам розвитку фізіологічного вчення академіка Павлова на Україні.

Після обох сесій вивчення і розробка павловського вчення почало сягати ширших горизонтів, стали з'являтися роботи фізіологів (Р. Є. Кавецького, А. Є. Хильченка, А. І. Ємченка) і філософів (М. О. Логвина та ін.), присвячені багатьом його проблемам ²⁰².

²⁰⁰ Див.: К. Ю. Кострюкова, Основной вопрос биологии в трудах Тимирязева и Мичурина в свете учения Энгельса, «Научные записки Киевского университета», т. 10, вып. II; Н. С. Погребняк, Передова біологічна наука, «Вісник АН УРСР», 1948, № 8; М. Савчук, За діалектичний матеріалізм, проти ідеалізму в біології, «Більшовик України», 1948, № 9; Н. Є. Візир, Боротьба з ідеалізмом в мікробіології, К., 1950.

²⁰¹ Див.: А. П. Маркевич, Развитие животного мира, К., 1957; Н. Г. Холодный, Фитогормоны, Очерки по физиологии гормональных явлений в растительном мире, К., 1939.

²⁰² Див.: А. Е. Хильченко, Учение И. П. Павлова как естественно-научная основа ленинской теории отражения, «Вопросы физиологии», 1953, № 4; Р. Е. Кавецкий, Вопросы онкологии в свете учения И. П. Павлова, К., 1953; А. І. Ємченко, Фактори простору і часу в умовнорефлекторній діяльності тварин, К., 1953; М. А. Логвин, Боротьба І. П. Павлова за матеріалізм, К., 1958; його ж, Промова І. П. Павлова «Природознавство і мозок» і деякі теоретичні проблеми сучасної фізіології вищої нервової діяльності. «Фізіологічний журнал АН УРСР», № 6, 1960.

У післявоєнні роки почали інтенсивно розвиватися на Україні електрофізіологія, біохімія мозку, розгорнулися клінічні дослідження центральної нервової системи, що являють собою новий внесок у розкриття найскладнішого матеріального субстрату свідомості. Біохімічні дослідження нервової системи, здійснювані багатьма вченими під керівництвом академіка О. В. Палладіна, дали можливість виявити біохімічну суть основних фізіологічних процесів, що відбуваються в нервовій тканині і без чого, як зазначав Павлов, не можна пізнати вищу нервову діяльність і вивчити обмін речовин у різних відділах нервової системи при різних її станах (спокій, збудження, гальмування і т. ін.).

Особливу роль у перемозі діалектико-матеріалістичної методології в медицині відіграв академік О. О. Богомолець²⁰³. Свою діяльність на посту президента Академії наук УРСР він почав у період реконструкції науки в Радянському Союзі на основі діалектичного матеріалізму, що відбувалася в умовах гострої ідеологічної боротьби, в період опору різних форм буржуазної ідеології наступові соціалізму. Окремі патофізіологічні погляди О. О. Богомольця можуть застаріти і можуть бути замінені новими, точнішими, сучаснішими, але ніколи не забудеться той факт, що видатний вчений, ідучи своїм особливим шляхом до діалектичного матеріалізму, кінець кінцем став свідомим його прибічником і, починаючи приблизно з 30-х років, активно, з усією властивою йому пристрастю включився в боротьбу за впровадження філософії марксизму-ленізму в патофізіологію, в медицину взагалі, за подолання ідеалістичних і метафізичних уявлень в науці. У цій боротьбі він проявив справжню партійність. «Як справді видатному вченому, О. О. Богомольцю, — говорив Д. З. Мануїльський, — так само, як у свій час і Тімірязеву, була чужою тенденція «нейтральності» в науці. Він науку розглядав, як невід'ємну частину великої справи Леніна... Комунізм для нього був найпередовішою з наук; діалектичний матеріалізм давав йому ключ для розв'язання наукових гіпотез теоретичної медицини»²⁰⁴.

О. О. Богомолець у своїх працях відстоював той погляд, що патологічні процеси підпорядковані об'єктивним закономірностям, доступним пізнанню, і завдання патофізіології — розкрити ці закономірності, опанувати їх.

Цьому видатному вченому належить велика заслуга у розробці матеріалістичного розуміння конституції організму.

Для Богомольця справді науковим, діалектико-матеріалістичним є причинне вивчення хвороби. З його висловлювань

²⁰³ Див.: В. М. Нічик, Філософські основи наукових праць О. О. Богомольця, К., 1958.

²⁰⁴ Див.: «Вісті АН УРСР», 1946, № 7, стор. 23.

видно, що принцип причинності він розумів ширше, ніж звичайне механістичне уявлення про нього. Вчений підкреслював, що поширені в буржуазній медицині грубий механіцизм, кондиціоналізм, ідеалістичний релятивізм, фаталізм «не відповідають дійсності і науковій методології». Богомолець дав цілий ряд цікавих зразків застосування матеріалістичної діалектики до проблем медицини. Дуже складну проблему імунітету і анафілакції він спробував розкрити у світлі закону єдності і боротьби протилежностей.

Визначну роль у розвитку радянської медицини відіграли оригінальні праці видатних українських вчених М. Д. Стражеска, В. П. Філатова і В. П. Протопопова, які дали блискучі зразки діалектико-матеріалістичного розв'язання проблем патології, терапії, офтальмології і психіатрії. При аналізі явищ захворювання застосовувалося комплексне вивчення, що включало як фізіологічні, патофізіологічні, так і біохімічні засоби дослідження²⁰⁵. Фізіологічні дослідження, проведені українськими вченими, успішно були використані ними для аналізу таких складних питань, як поведінка антропоїдів і матеріальні основи абстрактного мислення. Виходячи з ідеї другої сигнальної системи, вчені встановили, що абстрактне мислення у формі понять, суджень, умовиводів має своєю основою утворення складних комплексів тимчасових зв'язків та їх взаємодію²⁰⁶.

Гостра боротьба матеріалізму з ідеалізмом і механіцизмом з перших років Радянської влади на Україні точилася в різних галузях психологічної науки. Оскільки психологія за своєю проблематикою належить до наук природничих (проблеми діяльності мозку як органу психіки тощо) і соціальних (проблеми соціальної обумовленості психіки людини, її свідомості тощо), то вона висувала такі філософські принципи, які змогли б поєднати ці два аспекти дослідження. У зв'язку з цим основне питання філософії про відношення матерії і духу набрало у психології на той час яскравого вияву.

Створена великим російським ученим І. М. Бехтеревим «об'єктивна психологія» у 1917 р. переросла в рефлексологію. Певним стимулом для розвитку рефлексології стали видатні відкриття І. П. Павлова в роботі півкуль головного мозку, узагальнені в ученні про умовні рефлекси. До речі, Павлов, пояснюючи психічне фізіологічним, сам, проте, ніколи рефлексологом не був. На Україні у фізіології послідовниками Бехте-

²⁰⁵ Див.: М. Д. Стражеско, Избранные труды, т. II, К., 1956, стор. 332, 353; В. М. Филатов, Избранные труды, т. I, К., 1961, стор. 246; В. П. Протопопов, Избранные труды, К., 1961, стор. 538.

²⁰⁶ Див.: В. П. Протопопов, Е. А. Рушкевич, Исследование устройств абстрактного мышления у психических больных и их физиологическая характеристика, К., 1956.

рева і Павлова були відомі вчені В. П. Протопопов, О. С. Залужний, І. П. Соколянський, К. С. Мокульський та ін.

Рефлексологія була створена як яскравий крайній антагоніст старої емпіричної психології, «психології свідомості», що перебувала в полоні ідеалістичної філософії. Ось чому з самого початку свого існування, ведучи боротьбу за об'єктивний метод у науці, за науковий детермінізм²⁰⁷, рефлексологія стала заперечувати й саму свідомість, у всякому разі — потребу, і можливість її вивчення. Зводючи всю психіку (навіть вищий її прояв — творчість) до рефлекторної діяльності організму, рефлексологія, незважаючи на певний ухил до механіцизму, висунула новий оригінальний принцип у психології. Слід сказати, що хоч рефлексологи й намагалися заперечувати право психології на існування, проте рефлексологія, пояснюючи психічне, була, однак, психологічною теорією, а рефлексологічний принцип був по суті принципом психологічним.

Для переборення вульгарно-матеріалістичних спрямувань у рефлексологію було введено додатковий, соціальний принцип²⁰⁸. Людину стали розглядати з двох боків — біологічного і соціального (останній довго ігнорувався рефлексологією). Дехто навіть ставив соціальне на перше місце, однак на практиці виявилось, що цей дуалістичний принцип лишався в основному принципом біологічним. Психологічне і далі залишалося під забороною як ухил до ідеалізму. Отже, й таке істотне доповнення до біологічного принципу не врятувало становища. Два фактори виявилися лише штучною заміною психічного.

Усвідомлення серйозних вад рефлексології обумовило появу цілого ряду ідей, які зводилися до того, щоб якось підійти до вивчення суб'єктивного життя людини. Але оскільки рефлексологія продовжувала посідати панівне місце серед різноманітних психологічних напрямків, то намагалися доповнити її якимсь другорядним принципом, що включав би суб'єктивний момент. Нерідко матеріал для такого доповнення брали з арсеналу ідеалістичної психології (фрейдизм, гештальтизм тощо). Це своєрідне поєднання рефлексології з ідеалістичними теоріями психіки²⁰⁹, зрозуміло, не могло дати будь-яких плідних ідей і призводило до порушення оригінального вітчизняного принципу психології. Зокрема, фрейдизм оголошувався однією із засад побудови марксистської психології, що супроводилося застереженням про необхідність зняти з фрейдизму деякі край-

²⁰⁷ Див.: В. П. Протопопов, Объективный метод изучения поведения человека и животных, К., 1924.

²⁰⁸ Див.: І. Соколянський, Про поведінку особистості, журн. «Радянська освіта», 1925, № 4, стор. 12—13.

²⁰⁹ Див.: Л. М. Дрознес, Г. А. Скальковський, Основы процесса индивидуального и коллективного развития, обусловленного средой, Одесса, 1925.

ності — невинправдані претензії стосовно пояснення суспільних явищ психопатологічними закономірностями тощо.

Деяке поширення на Україні мала реактологічна теорія психіки, яку висунув і розвинув у 20-і роки в РРФСР Н. О. Корнілов — один із перших радянських психологів-марксистів. Однак ця теорія не давала справжньої моністичної концепції психіки і, кінець кінцем, після дискусії в Москві в 1931 р. була визнана невідповідною принципам діалектичного матеріалізму.

Незважаючи на серйозну критику, теорія двох факторів (насправді ж це був єдиний біологічний фактор) стала головним компонентом еклектичного комплексу науки про дитину — педології.

Педологи²¹⁰ застосовували біологічні принципи до пояснення психіки дитини; вони дали ряд цінних праць, проте запровадили малообґрунтовану практику — досліджували якийсь незмінний фаталістичний для людини інтелектуальний рівень, розшаровували дітей, відводячи багатьох з них, нормальних, до груп неповноцінних і навіть психічно дефективних²¹¹. На початку 30-х років стало ясно, що педологія починає відігравати в науці гальмівну роль, що вона не враховує ні вікових, ні індивідуальних особливостей психіки дітей, їх безперервного розвитку, удосконалення. Проте педологія міцно тримала свої позиції аж до постанови ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. «Про педологічні перекирчення в системі Наркомосвіти».

У 30-х роках психологи²¹² стали ґрунтовно опановувати лєнінську філософію, застосовувати її принципи у вивченні психічної діяльності людини, дослідженні матеріального субстрату психіки, осмисленні на основі філософії марксизму складних психічних проявів людини. Але свідоме психічне життя людини тільки ставало об'єктом детального вивчення, психологи поки що обмежувалися лише проголошенням провідних принципів матеріалістичної діалектики, підбираючи до них ілюстрації з окремих фактів психічного життя. Та з часом ця декларативність дедалі більше переборювалася.

Як відомо, філософія і психологія йшли назустріч одна одній. До революції прогрес психології полягав у тому, що вона все більше й більше звільнялася від впливу ідеалістичної філософії. Тепер, у радянський час, прогрес психології прямо залежав від тісного органічного зв'язку з марксистською філо-

²¹⁰ Див.: Н. Н. Тарасевич, Елементи педології, журн. «Шлях освіти», 1925, № 9; С. А. Ананьин, Педология, журн. «Путь просвещения», 1923, № 4/12.

²¹¹ Див., напр.: «Руководство к постановке групповых испытаний ода-ренности», Харьков, 1925.

²¹² Ф. Гальперин, Про дискусію на психологічному фронті, «Прапор марксизму-лєнінізму», 1932, № 1; О. Р. Лурия, Успехи советской психологии, журн. «Психогигиена в массы», Харьков, 1934, № 1—2; Г. С. Костюк, Карл Маркс про свідомість людини, «Комуністична освіта», 1938, № 5.

софією, зокрема з безсмертною лєнінською спадщиною, де є багато вказівок для побудови наукової психології. Постало, нарешті, питання про те, щоб розкрити людську психологію, людську свідомість не тільки як функцію мозку, але й показати її як таку, що обумовлюється громадською діяльністю людини.

Справжнє подолання теорії двох факторів згодом відбулося на основі лєнінської філософської концепції відображення. З'явилися філософського характеру методологічні праці з психології українських психологів, в яких учені підсумували спадщину марксизму-лєнінізму в питанні про свідомість, намітили основні принципи розвитку радянської психології²¹³.

Побудова наукової психології на Україні могла відбутися тільки за Радянської влади, разом з виникненням матеріальної бази соціалізму і соціалістичної свідомості радянських людей. Це був головний фактор, що сприяв переходу радянських учених від дослідження абстрактної людини до вивчення живої людини з її віковими та індивідуальними особливостями, з її глибоким внутрішнім світом, потребами і почуттями, психологічними мотивами поведінки тощо.

В 40-х роках психологи Радянської України разом із психологами братніх республік продовжували творчо розвивати марксистсько-лєнінське вчення про свідомість і психіку. У психологію все ширше впроваджувалися такі принципи, як єдність психічного з матеріальним субстратом і з об'єктом психічного відображення, дослідження психіки у розвитку, причому не тільки в аспекті індивідуального життя, але в аспекті й історичного, з урахуванням передісторії інтелекту. Вказані принципи загалом було сформульовано як принципи єдності свідомості і діяльності. Ця єдність полягає в тому, що в діяльності психіка не тільки виявляється, але й формується. Виходячи з такого розуміння, радянські психологи успішно відкидали метафізичне уявлення про функціональність, згідно з яким психічний процес однозначно детермінується функціонально-органічними залежностями. Це виводить поняття психіки за межі ізольованої суб'єктивності і ставить психологію перед необхідністю враховувати у своїх дослідженнях матеріальні умови, в яких відбувається життєдіяльність людей.

Українські психологи плідно розвивали положення про те, що розвиток психіки відбувається в єдності виховання і навчання, поглиблювали діалектико-матеріалістичну думку про співвідношення спадковості, середовища та виховання в процесі розвитку. Певний поштовх на розробку філософських проблем

²¹³ Див.: О. М. Раєвський, Питання психології в науковій спадщині В. І. Лєніна, «Праці республіканської наукової конференції з педагогіки і психології», т. II, Психологія, К., 1941; Г. С. Костюк, Основні принципи радянської психології, «Радянська школа і організація її роботи», К., 1940.

психології на Україні зробили Об'єднана сесія АН СРСР та АМН СРСР, а також відповідна сесія на Україні, присвячені проблемам фізіологічного вчення І. П. Павлова. На цих сесіях було відзначено, що у працях Павлова закладено природничу основу для побудови наукової психології, що вчення про умовні рефлекси — ефективна зброя для боротьби з ідеалістичними теоріями психіки. Разом з тим було відкинуто твердження про «механіцизм» павловського вчення.

У зв'язку з цими сесіями гостро постало питання не тільки про природу психічного, але й про долю самої психології, як самостійної науки. Робилися спроби підмінити предмет психології фізіологією вищої нервової діяльності, заперечувались психологічні методи наукового дослідження. Такий підхід об'єктивно приводив тільки до гальмування розвитку важливих філософсько-теоретичних проблем психології.

Кілька років тривала гостра полеміка про природу психіки і предмет психології, зокрема в журналах «Вопросы философии», «Советская педагогика» тощо. Об'єктивно виявилися дуалістичні спроби відірвати психічні процеси від їх матеріального субстрату, спроби ототожнити психологію з фізіологією вищої нервової діяльності.

В цих обставинах актуальним постало завдання по розробці питання своєрідності психологічних закономірностей, що мусять виражатися у спеціальній системі понять. Лише правильна вказівка на своєрідність психіки, усвідомлення того, що невідокремленість психічного від фізіологічного не означає їх тотожності, дає можливість правильно вирішити питання про матеріальне та ідеальне, об'єктивне і суб'єктивне, про детермінізм у психічній діяльності, про співвідношення в ній природного і суспільного²¹⁴.

У першій половині 50-х років радянськими психологами на Україні досліджувались актуальні проблеми філософського значення, зокрема процес діалектичного переходу від відчуття до думки, формування розумових дій та операцій, відношення ідеологічного та психологічного, формування самосвідомості людини, її «я» у взаємозв'язку пізнавальних, емоційних та вольових компонентів.

Отже, в розглядуваний період відбувається процес оволодіння природознавцями принципами діалектичного та історичного матеріалізму як філософською основою сучасного природознавства, переосмисленням природничо-наукових теорій минулого і сучасності у світлі марксистської філософії, творчим застосуванням її до розв'язання ряду принципових проблем сучасного природознавства, рішучою боротьбою радянських при-

²¹⁴ Див.: Г. С. Костюк, К вопросу о психологических закономерностях, «Вопросы психологии», 1955, № 1.

родознавців і філософів з ідеалізмом і релігійною ідеологією, що намагалися всілякими шляхами фальсифікувати досягнення природознавства і представити їх як нібито підтвердження ідеалізму і релігії і «спростування матеріалізму». Радянські природознавці у всіх цих питаннях непохитно стали на позиції діалектичного та історичного матеріалізму — єдино наукової філософії сучасності.

4. Дослідження історії філософії

Дослідницьку роботу українських філософів на протязі 1917—1955 рр. у галузі історії філософії можна умовно поділити на два періоди — довоєнний і післявоєнний.

У перший період основну увагу історики філософії приділяли насамперед показові величезного значення того всесвітньо-історичного перевороту, що відбувся у світовій філософській науці в результаті створення Марксом і Енгельсом марксистської матеріалістичної філософії — діалектичного та історичного матеріалізму, показові дальшого розвитку марксистської філософії у працях В. І. Леніна. Разом з тим підкреслювалась корінна протилежність марксистсько-ленінської філософії до марксистській буржуазній філософії. Значне місце відводилось висвітленню філософських систем Гегеля і Фейєрбаха, що були одним із теоретичних джерел марксистської філософії²¹⁵.

Певна увага серед історико-філософської літератури приділялася і розкриттю суті англійського та французького матеріалізму XVII—XVIII ст., висвітленню вчення соціалістів-утопістів, зокрема поглядам Шарля Фур'є.

Частина історико-філософської літератури, виданої на Україні у той період, припадала на історію вітчизняної домарксистської філософії, де, зокрема, розглядалися філософські та суспільно-політичні погляди О. М. Радіщева, декабристів, російських революційних демократів.

Тут відразу ж слід сказати, що погляди О. М. Радіщева не знайшли ще на той час свого повного і правильного висвітлення, вони трактувались односторонньо і спрощено. Так, прихильник групи Деборіна І. Луппол розглядав Радіщева як філософа-деїста, непослідовного мислителя, нібито роздвоєного у своїх філософських поглядах, кажучи, що він більше робив поступок ідеалізові, ніж пропагував матеріалістичні ідеї. На його думку, Радіщев не сприяв нібито розвиткові матеріалізму в Росії, а, навпаки, гальмував його: «Замість того, щоб іти

²¹⁵ Див.: А. Розанов, Енгельс і питання теорії пізнання Л. Фейєрбаха, Під марксо-ленінським прапором, 1935, № 7, 8; І. Д. Назаренко, Німецька класична філософія, К., 1941.

вперед, — писав Луппол, — Радішев зупинився у своєму розвитку, зупинивши розвиток російського матеріалізму, який у той час намічався»²¹⁶. Він кваліфікував філософські погляди О. М. Радішева як трагедію російського матеріалізму XVIII ст.

Подібні відгуки про О. М. Радішева мали місце і на Україні. Характеризуючи його філософські погляди і вказуючи на їх матеріалістичні риси, багато хто з дослідників намагався висунути на передній план нібито якимсь визнанням мислителем загробного життя людини. На їх думку, Радішев належав до групи міських дворян-службовців, які в інтересах економічного розвитку країни пропонували ряд реформ, пов'язаних з поліпшенням становища селян²¹⁷.

Окремі праці були присвячені висвітленню поглядів Чернишевського. Так, наприклад, з нагоди відзначення у 1928 р. 100-річчя з дня народження Чернишевського на Україні були опубліковані статті і брошури про великого російського революційного демократа. В них Чернишевський виступає як ревний прихильник збройного повстання і повалення царату, революційний «просвітянин», «народник», письменник, політик, піонер войовничого матеріалізму, послідовник Фейербаха, соціаліст-утопіст²¹⁸.

В історико-філософських працях, виданих на Україні у довоєнний період, охоплювалося порівняно невелике коло питань. Причому більше уваги приділялося марксистській та зарубіжній історії філософії. Вивчення ж історії філософії домарксистської вітчизняної, і особливо української, стояло на другому плані. Тут в основному обмежувались розглядом світогляду Сковороди, Драгоманова, Шевченка та Франка. Причому їх погляди освітлювались неправильно. Так, наприклад, видатного українського філософа і просвітителя Г. С. Сковороду у 20—30-і роки зображували насамперед як захисника релігії, а його філософські погляди вважали лише релігійно-ідеалістичними. Фактично його перетворювали на ідеаліста-містика²¹⁹. У працях про Сковороду проводилась думка, нібито він відстоював зверхність ідей над матерією, а в теорії пізнання пропонував єдність розуму та віри.

Щодо висвітлення поглядів Т. Г. Шевченка, то у дослідників 20—30-х років не було сталої думки. Загалом, правда, визнавався

²¹⁶ И. Луппол, Трагедия русского материализма XVIII в., «Под знаменем марксизма», 1924, № 6—7, стор. 48.

²¹⁷ Див.: В. І. Чучмарев, Участь О. М. Радішева в журнальній літературі його часу. До соціології його творчості, «Наукові записки науково-дослідної кафедри історії європейської культури», Харків, 1927, стор. 123.

²¹⁸ Див.: О. Бервицький, М. Г. Чернишевський, Харків, 1929.

²¹⁹ Див.: Т. Хоткевич, Г. С. Сковорода, Харків, 1920; Г. Тисяченко, Народний філософ-учитель Г. С. Сковорода. Його життя та діла, Лохвиця, 1922; М. Гордієвський, Теоретична філософія Г. С. Сковороди. «Пам'яті Г. С. Сковороди (1722—1922)», Одеса, 1923.

революційний демократизм поета, але вже у поясненні його філософських і соціологічних думок знайшли місце різні перекручення. Деякі дослідники зображували Шевченка захисником ідей християнського соціалізму і вважали, що він не був атеїстом, а лише зробив певний крок до атеїзму. «Шевченко не був атеїстом, — писав Багалій, — але наближався до атеїзму, його релігійність була перейнята своєрідним «євангельським» комунізмом»²²⁰.

Івана Франка зображували пропагандистом ідей «мужицько-робітницького соціалізму» типу Драгоманова та Прудона. «В основному Франко стоїть, — писав, наприклад, А. Річицький, — на ґрунті соціалізму дрібнобуржуазного, анархо-синдикалістського, прудонівського»²²¹.

Взагалі розвиток філософської та соціологічної думки на Україні на той час розцінювався як відгук філософських напрямів західноєвропейської філософської думки і, перш за все, ідеалізму²²², а то й просто ставилось під сумнів питання про розвиток філософської думки на Україні.

Після Великої Вітчизняної війни робота українських філософів у галузі історії вітчизняної філософії помітно поживилась. Було розпочато видання філософських творів видатного теоретика і пропагандиста марксизму Г. В. Плеханова, творів російських і українських революційних демократів та інших прогресивних вітчизняних діячів і мислителів. Більш інтенсивна робота розгорнулася по дослідженню історії розвитку філософської і соціологічної думки на Україні після створення Інституту філософії Академії наук УРСР.

Серед історико-філософської тематики, якою займалися історики філософії України у післявоєнний період, значне місце посідали і праці, присвячені питанням історії російської домарксистської філософії.

Слід відзначити, що ще до Вітчизняної війни значну роботу по дослідженню російської домарксистської філософії провели Г. С. Васецький, М. Т. Йовчук та інші вчені Інституту філософії АН СРСР та Московського університету.

Чимало уваги українські філософи приділили висвітленню філософських поглядів М. В. Ломоносова, що мало на той час немале значення, оскільки буржуазні дослідники в дореволюційній Росії перекручували його погляди.

Українські радянські філософи разом із своїми російськими колегами переконливо показали місце Ломоносова в історії

²²⁰ Д. Багалій, Т. Шевченко -- поет пригноблених мас, Харків, 1931, стор. 26.

²²¹ А. Річицький, Іван Франко — каменярь соціалізму, Харків, 1924, стор. 22.

²²² Див.: В. Беркович, До характеристики головних етапів розвитку філософії на Україні, «Студент революції», 1930, № 6.

природознавства, а також висвітили його філософські і соціально-політичні погляди²²³. Вони розкрили великі заслуги вченого у розвиткові вітчизняної і світової науки, акцентуючи, зокрема, увагу на його характеристики атомістичної теорії та на розгляді ним явищ електрики, магнетизму і світла, а також даючи аналіз філософського значення сформульованого ним закону збереження речовини і руху.

По-новому глянули радянські українські філософи у післявоєнні роки і на О. М. Радіщева. Озброївшись марксистсько-ленінською теорією, вони зуміли відновити справжнє історичне ім'я Радіщева як великого мислителя і революціонера. Зокрема, у дослідженнях, що вийшли на Україні²²⁴, розглядалися соціально-політичні та ідейні джерела його світогляду, філософські, соціологічні, естетичні погляди, його роль в історії розвитку суспільної думки і філософії в Росії. У цих працях Радіщев постає як глибокий мислитель, самовідданий борець з кріпосництвом і самодержавством, як полум'яний патріот та як ворог всякого суспільного ладу, що ґрунтується на поневоленні мас. Увагу дослідників привертала поставлена Радіщевим питання про долю російського народу, його історію, тяжке становище та шляхи його визволення. Українські вчені показали, що Радіщев не тільки стояв на рівні передових мислителів XVIII ст., а й перевершував їх, виявляючи незвичайні знання та широчінь інтересів і трактуючи основні філософські питання з позицій матеріалізму. Філософські погляди мислителя склалися на основі народного, селянського визвольного руху в Росії. І це привело його до радикальних, революційних висновків, яких не було ще у відомих зарубіжних просвітителів того часу.

Українські дослідники суспільно-політичної і філософської думки, разом з філософами інших республік нашої країни, показали, що Радіщев в умовах відсталого кріпосницької Росії XVIII ст. зумів піднести філософську і суспільно-політичну думку на новий, вищий ступінь розвитку. У своїх працях українські філософи зазначали про вплив його ідей на покоління декабристів, на всіх прогресивних діячів Росії, в тому числі й України.

Окремі дослідження українських радянських філософів присвячено вивченню спадщини великих російських революційних

²²³ Див.: Я. И. Кауфман, Основные черты естественно-научного материализма М. В. Ломоносова, Харків, 1947; М. Вільницький, Матеріалізм Ломоносова та його погляди на простір, зб. «Про деякі філософські питання природознавства», К., 1954; А. С. Брагінець, М. В. Ломоносов — корифей вітчизняної науки XVIII ст., «Наукові записки Львівського університету», т. XXXIV, серія хімічна, вип. 4, 1955.

²²⁴ Див.: Д. Остряннин, Світогляд О. М. Радіщева, К., 1953; М. Савикова, А. Н. Радіщев, его философские и общественно-политические взгляды, «Труды Одесского университета», т. 145, вип. I, Одесса, 1955.

демократів ХІХ ст. Так, у працях про В. Г. Белінського²²⁵ показано його оригінальність як філософа, підкреслено ті важливі риси, що відрізняють його матеріалізм від матеріалізму представників західноєвропейської філософії, висвітлено соціологічні погляди мислителя. Обґрунтовуючи неспроможність тверджень, що нібито Белінський, пориваючи з ідеалізмом, став на позиції фейербахівського матеріалізму, вчені України підкреслювали, що матеріалістична філософія Белінського істотно відрізняється від фейербахівського метафізичного споглядального матеріалізму, який мав великі релігійно-етичні нашарування. Матеріалізм Белінського — войовничий, він пронизаний ідеями діалектики і становить філософську основу революційно-демократичних поглядів.

Не залишили поза увагою українські філософи у післявоєнний час і погляди Герцена, Огарьова, Писарева, Добролюбова, Чернишевського, Антоновича, Шелгунова, які, виступаючи проти кріпаччини і експлуататорського ладу взагалі, порушили чимало різних суспільних, філософських і соціологічних проблем. Дослідники показували сильні і слабкі сторони їхнього світогляду, підкреслюючи, що ці мислителі прагнули обґрунтувати закономірність революції, її неминучість і необхідність, що вони відстоювали матеріалізм у філософії і природознавстві²²⁶.

У поглядах Герцена, Огарьова, Писарева, Добролюбова, Чернишевського та інших прогресивних мислителів того часу дослідники підкреслювали їх матеріалізм, атеїзм і революційний демократизм, їх критичне ставлення до буржуазної філософії і соціології, доводили, що вони пішли далі від представників буржуазної філософії у розв'язанні багатьох філософських і соціологічних проблем.

У їх працях, присвячених Чернишевському²²⁷, розкривається висловлювання Леніна про вождя російської революційної демократії як про дійсно великого письменника і мислителя, який з 50-х років і до 1888 р. лишився на рівні цільного філософського матеріалізму і який відкинув жалюгідну нісенітницю неокантіанців, позитивістів і махістів. У дослідженнях українських філософів показано також і деяку обмеженість філо-

²²⁵ Див.: Д. Острянин, Видатний російський мислитель і революціонер, «Пропагандист і агітатор», 1946, № 6; З. Золотой, Великий русский мыслитель и революционер, «Большевик Украины», 1952, № 9.

²²⁶ Див.: М. Шлепаков, Бойовий орган політичної сатири російських революційних демократів, «Наукові записки Київського державного університету», т. XIII, К., 1954; Г. Кікець, Соціологічні погляди Огарьова, «Наукові записки Київського державного університету», т. XIII, К., 1954; М. Сундирева, Боротьба М. О. Антоновича за матеріалізм у біології, «Наукові записки Київського державного університету», т. XIII, К., 1954.

²²⁷ Див.: М. Новиков, Філософія історії Н. Г. Чернышевского, «Наукові записки Харківського педагогічного інституту», т. 5, Харків, 1940; його ж, Світогляд М. Г. Чернышевского, К., 1949.

софських і соціологічних поглядів Чернишевського, однак підкреслюється, що наявність слабких сторін у його світогляді не применшує достоїнств передового мислителя і революціонера, який піднявся надзвичайно високо в умовах своєї епохи — в умовах кріпосницької Росії. Тому-то дослідники цілком резонно заперечують Ілеханову, який ставив Чернишевського на одну лінію із західноєвропейськими соціалістами-утопістами.

Розглядаючи світогляд російських революційних демократів, українські філософи показували їх неопіненну роль у розвиткові матеріалістичної лінії в російському природознавстві. Зазначалося, що, спираючись на досягнення природознавства, і передусім російської біологічної науки, Белінський, Герцен і Чернишевський ще до появи дарвінізму відстоювали ідею історичного розвитку органічної природи. Приділяючи увагу проблемі боротьби за матеріалізм у вітчизняному природознавстві, українські філософи в післявоєнний період опублікували праці про філософські погляди російських біологів додарвінівських часів — І. Дядковського, О. Філомафітського, К. Рулье, які в умовах реакційного самодержавно-кріпосницького ладу виступали проти ідеалізму і боролися за матеріалістичне розуміння природи. Відзначаючи головне у їхньому вченні — ідею розвитку органічного світу, — дослідники говорили про виступи вчених проти ідеалістичної натурфілософії, акцентували увагу читачів на їх висловлюваннях про те, що ідеалістичні теорії перебувають у глибокій суперечності із справжнім природознавством. Правда, названі вчені не зуміли створити за тих тяжких умов кріпосництва цільної матеріалістичної біології. Однак їх діяльність відбувалася вже в цьому напрямку і відіграла певну роль у розвитку науки та матеріалістичної філософії. Погляди вчених-біологів додарвінівського періоду свідчать про солідну матеріалістичну традицію російського природознавства, яка сприяла порівняно легкому і швидкому утвердженню дарвінізму в Росії²²⁸.

Торкаючись питання про філософське значення наукової спадщини російських учених-природознавців М. І. Лобачевського, Т. Ф. Осиповського²²⁹, українські філософи у своїх публікаціях показали той величезний вклад, який внесли ці вчені у розвиток природознавства і філософії.

З марксистських позицій українські філософи розглянули і світогляд великого біолога, одного із засновників сучасної ме-

²²⁸ Див.: Д. Острянин, Боротьба за матеріалістичні ідеї у вітчизняній біології в першій половині XIX ст., К., 1952.

²²⁹ Див.: К. Фрайман, Світогляд М. І. Лобачевського, «Наукові записки інституту філософії АН УРСР», т. I, К., 1951; М. Кравець, Т. Ф. Осиповский — выдающийся русский ученый и мыслитель, М., 1955; В. Войтко, Життя і науково-педагогічна діяльність Т. Ф. Осиповського, «Наукові записки Київського державного педагогічного інституту», т. XVII, К., 1955.

дицини — І. І. Мечникова²³⁰. Відомо, що в літературі про Мечникова довгий час його філософські погляди оцінювались як ідеалістичні, головним чином, позитивістські, біологічні погляди вченого розглядались як антидарвіністські, а медичні — як вірховіанські. Д. Х. Острянин у своїх монографіях і статтях показав, що Мечников був творчим дарвіністом, войовничим матеріалістом і атеїстом, непримиренним противником релігійно-ідеалістичного світогляду в усіх його проявах, полум'яним борцем за матеріалізм у природознавстві. Саме матеріалістичний і значною мірою діалектичний характер світогляду Мечникова дозволив йому зробити геніальні наукові відкриття у природознавстві.

Із праць, присвячених світоглядові українських революційних демократів, передусім слід назвати загальні збірники «Украинские революционные демократы» (М., 1954) та «Украинские революционные демократы о дружбе украинского народа с русским» (К., 1955), в яких було зроблено першу спробу дати більш-менш цільний виклад питань революційної суспільно-політичної і філософської думки на Україні. В ряді праць висвітлюються погляди Шевченка та його взаємини з російськими революційними демократами²³¹. Праці про Т. Г. Шевченка були спрямовані проти антинаукових поглядів українських буржуазних націоналістів, які, фальсифікуючи літературну спадщину поета, намагалися заперечувати єдність його поглядів із поглядами російських революційних демократів, поривалися довести існування нібито ворожнечі між українськими і російськими революційно-демократичними письменниками.

З'являються в цей час і філософські праці про Панаса Мирного. Якщо у виданих раніше літературознавчих працях про Мирного йшлося тільки як про письменника-романіста, то вже тепер про нього заговорили далеко ширше, звернувши увагу і на висвітлення ідейно-теоретичних основ його художньої творчості. Українські філософи показали письменника як глибокого мислителя, що стояв у питаннях філософії на матеріалістичних позиціях і спростував фальшиву думку буржуазно-націоналістичних літературознавців про Мирного-письменника як про ліберального народника, з національно-обмеженим світоглядом²³².

²³⁰ Див.: Д. Ф. Острянин, *Мировоззрение Ильи Ильича Мечникова*, Харків, 1948; Д. Х. Острянин, *І. І. Мечников у боротьбі за матеріалізм у природознавстві*, К., 1954.

²³¹ Див.: М. Новиков, *Атеїзм Т. Г. Шевченка та його філософські погляди*, «Вісник Академії наук УРСР», 1949, № 3; його ж, *Революційно-демократична етика Т. Г. Шевченка*, «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. I, К., 1951; М. Новиков, *Т. Г. Шевченко — полум'яний патріот і борець за дружбу народів*, К., 1954; І. П. Головаха, *Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи 50—60 років XIX ст.*, К., 1953.

²³² Див.: В. Ю. Євдокименко, *Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного*, К., 1955.

У цей період були видані на Україні і нові праці про І. Я. Франка²³³, в яких більш повно висвітлювались його суспільно-політичні і філософські погляди, а також підкреслювався атеїстичний характер його творчості. Певні зрушення відбулися у вивченні ідейно-теоретичної спадщини Павла Грабовського²³⁴. Українські філософи показували його боротьбу проти ідеології українського буржуазного націоналізму і в той же час підкреслювали, що поет-революціонер стояв за дружбу українського й російського народів. Правда, прогалиною у вивченні Грабовського був ще далеко не повний розгляд його атеїстичних, естетичних і етичних поглядів. І в напрямку їх висвітлення українським філософам, літераторам і мистецтвознавцям довелося ще добре попрацювати.

У філософській літературі, виданій у післявоєнні роки на Україні, розпочалося дослідження суспільно-політичних і філософських поглядів українського революційного демократа Михайла Коцюбинського. Автори ряду праць²³⁵, аналізуючи друковані твори видатного письменника та відповідні архівні матеріали, що стосувалися Коцюбинського, показували, що письменник близько підійшов до розуміння наукового соціалізму і виступав поборником дружби народів, активним борцем проти українського буржуазного націоналізму та космополітизму. Українські філософи довели неспроможність націоналістів сфальсифікувати літературну спадщину письменника, засудили їхні наклепи на талановитого сина українського народу в тому, що нібито він цурався передової російської літератури та філософської думки великих російських революціонерів-демократів. На противагу націоналістам українські радянські філософи показували, що на формування ідейних поглядів Коцюбинського мав благотворний вплив О. М. Горький, а не Фур'є і Мопассан, як намагалися довести націоналісти.

У працях, присвячених суспільно-політичним і філософським поглядам Лесі Українки²³⁶, українські радянські філософи роз-

²³³ Див.: О. Г. Білоус, Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка, К., 1949; його ж, Іван Франко — поборник дружби українського і російського народів, К., 1950; М. І. Третяк, Атеїзм Івана Франка, «Наукові записки Київського університету», т. XIII, вип. XI, 1954.

²³⁴ Див.: В. Безпальчий, Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського, «Більшовик України», 1952, № 7; А. О. Пашкова, Філософські погляди П. А. Грабовського, «Наукові записки Київського університету», т. XIII, вип. XI, 1954.

²³⁵ Див.: М. П. Партолін, Суспільно-політичні погляди М. М. Коцюбинського, Харків, 1953; А. Павелко, М. М. Коцюбинский — поборник дружби народів, активный борец против украинского буржуазного национализма, зб. «Украинские революционные демократы о дружбе украинского народа с русским», К., 1955.

²³⁶ Див.: І. Головаха, Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки, К., 1953; М. Олексюк, Полум'яний борець проти українського буржуазного націоналізму, журн. «Жовтень», 1953, № 8; І. Куликов, Суспільно-політичні погляди Лесі Українки, К., 1954.

кривали палкий патріотизм поетеси, її боротьбу за дружбу народів, гострі виступи проти ідеології буржуазного націоналізму. Вони показували, що Леся була непохитним борцем у класовій боротьбі, палким захисником народних мас.

Таким чином, як підсумок слід відзначити, що хоч в деяких з опублікованих на Україні праць у галузі історії філософської і суспільно-політичної думки, і особливо в оцінці світогляду окремих українських революційних демократів було допущено чимало помилок, однак в цілому філософами була проведена значна робота по вивченню філософської спадщини видатних діячів українського народу.

5. Боротьба марксистсько-ленінської філософії проти реакційної буржуазної філософії на Західній Україні в 20—30-х роках ХХ ст.

Після переможного завершення Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли народи Радянської України вже стали на шлях будівництва соціалізму, західноукраїнське населення все ще переживало найтяжчі дні своєї трагічної історії. Буржуазно-поміщицький уряд Польщі продовжував колонізаторську політику австро-угорської монархії. Тяжкий економічний і соціальний гніт йшов поряд з небаченим досі національним і духовним гнобленням. Розгорнулася широко спланована політика ополячування українців: закривалися українські школи, обмежувався доступ українців у вищі учбові заклади, польська мова стала єдиною державною мовою тощо. Спільниками польських та іноземних імперіалістів у поневоленні і гнобленні трудящих мас Західної України виступили українські буржуазні націоналісти та уніатська церква. Та, незважаючи на їх зрадницьку антинародну діяльність, жорстокі репресії уряду Пілсудського, трудящі Західної України, керовані КПЗУ, все рішучіше і організованіше ставали на шлях революційної боротьби за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

20—30-і роки на Західній Україні характеризуються не тільки зростаючою політичною диференціацією і активністю суспільства, але й гострою боротьбою на ідеологічному фронті. У цій ідейній боротьбі одне з центральних місць займають питання філософії. Намагаючись перетворити загарбані панською Польщею західноукраїнські землі в антикомуністичний і антибільшовицький бар'єр, який начебто мав стримувати ідеї марксизму-ленізму, польська та західноукраїнська реакція повела запеклу боротьбу з пролетарським світоглядом, діалектичним та історичним матеріалізмом, проповідуючи найбільш реакційні ідеї західноєвропейської філософії епохи імперіалізму. В той час найвиразнішими течіями цієї реакційної буржуазної

філософії на Західній Україні були неопозитивізм, ніцшеанство і неотомізм. Неопозитивізм був представлений так званою львівсько-варшавською школою, яка сформувалася на початку ХХ ст. і займала домінуюче становище серед інших філософських течій буржуазної Польщі аж до 1939 р. Ця школа об'єднувала такі авторитети академічної буржуазної філософії, як Твардовський, Котарбінський, Айдукевич, Тарський, Лукасевич та багато інших буржуазних філософів.

К. Твардовський був учнем австрійського філософа Бретано і подібно до нього вважав, що в основі системи філософських знань лежить експериментальна психологія. Він виходив із думки, що філософії, у класичному розумінні цього слова, прийшов кінець і що новітня філософія повинна відмовитися від намагання дати цілісну картину пояснення світу. Новітня ж філософія, на його думку, повинна зайнятися виключно питаннями спеціальних галузей людського знання, головним чином логікою та психологією, а також питаннями методології.

Твардовський вважав, що філософський погляд на світ передре науковому поглядові і є «переднауковим». Його теорія пізнання базувалася на емпіричній психології. Він виступав з гострою критикою ідеї непізнання світу, особливо принципу релятивізму. Але, борючись з релятивізмом, філософ впадав у другу крайність — догматизм.

У наступника К. Твардовського на посаді завідуючого кафедрою філософії Львівського університету К. Айдукевича суб'єктивізм і конвенціоналізм у філософії виражені ще яскравіше. Матеріалістична або ідеалістична онтологічна теза, на думку Айдукевича, приймається тим чи іншим філософом конвенціонально і базується тільки на інтуїтивному відчутті слушності обстоюваної ним точки зору, залежить від вигоди саме такого світорозуміння. Звідси — жоден філософ, матеріаліст він чи ідеаліст, не зможе довести істинності вихідних позицій своєї філософії і помилковості протилежного пояснення світу.

Однак, незважаючи на те, що львівсько-варшавська школа була зліпком найрізноманітніших течій буржуазної західноєвропейської філософії кінця ХІХ — початку ХХ ст., і перш за все неопозитивізму, семантизму і конвенціоналізму, вона відігравала певну роль у розвитку філософської думки — головним чином завдяки дослідженням у галузі загальної методології наук, логіки і психології (Твардовський, Котарбінський, Тарський, Лукасевич та ін.). Вона активізувала філософське життя у Польщі і на Західній Україні, спрямувавши його в бік боротьби проти католицької філософії і об'єктивного ідеалізму взагалі. Окремі її представники (наприклад, Котарбінський) стояли на відверто атеїстичних позиціях, а в суспільно-політичному житті — на позиціях так званого інтелігентського лібералізму.

В 20—30-і роки на західноукраїнських землях активну антинародну діяльність розгорнули українські буржуазні націоналісти. Осередком, навколо якого групувалися найчорніші сили західноукраїнської реакції, став «Літературно-науковий вісник», очолюваний Д. Донцовим.

Д. Донцов виступав з пропагандою і популяризацією вкрай реакційної людиноненавистницької філософії Ніцше, Шпенглера та їм подібних, на всі лади «обгрунтовуючи» думку, що будівничими нового світу можуть бути тільки люди, пройняті новим фашистським світоглядом. «Природа знає лише одну вічну засаду: будь сильний!» — ці слова лягли в основу проповідуваної Донцовим «життєвої філософії», або «світогляду новітнього націоналізму», як він охрестив свою «філософську систему». Енергетизм, суб'єктивізм, волюнтаризм, ірраціоналізм — все це об'єднувалося в донцовській, позбавленій будь-якої логіки, «життєвій філософії», у щій, як влучно охарактеризував її Степан Тудор, «бестії без голови»²³⁷.

«Світогляд новітнього націоналізму» найтісніше був зв'язаний з релігією. Раціоналізм, на думку Донцова, зазнав у нові часи величезної катастрофи, з якої йому вже не піднятися, і гільки теологічний світогляд здатний «оздоровити» українську націю. Захищаючи віру, уніатську церкву, релігійний світогляд, Донцов прямо писав, що «порозуміння з церквою для новітнього націоналізму не менше потрібне, як церкві збереження відпорної сили нації і порозуміння з націоналізмом».

Д. Донцов, М. Іванейко, О. Бабій, І. Мірчук та інші «теоретики» всіляко намагалися довести, що в основі світогляду української нації лежить виразна ідеалістична риса, що раціоналістичне, матеріалістичне світорозуміння чуже українцям, що марксистсько-ленінська філософія приречена на неминучу загибель і що сама Україна повинна відіграти вирішальну роль у цій боротьбі, яка принесе «марксистові остаточну смерть».

Центрами, навколо яких ґрунтувалися представники західноукраїнської католицької філософії — неотомізму (Костельник, Сліпий, Галушинський, Назарук, Томашівський), були Наукове богословське товариство, Греко-католицька богословська академія і журнали «Богослов'я», «Нова зоря» та «Нива». Найбільш плодотворим серед них був Г. Костельник. У своїх численних статтях він намагався обґрунтувати думку, що теологія, християнська віра не тільки не суперечать науці, а, навпаки, надихають її новими плодотворними ідеями, спрямовують у належне русло.

Особливо гостро виступав Костельник проти атеїзму, вважаючи немислимим існування людства без релігії. Він писав, що

²³⁷ Див.: С. Тудор, Твори, К., 1959, стор. 582.

атеїзм нібито веде до «заперечення людськості», до абсолютного нігілізму.

Із проповіддю неотомізму виступив у ті роки і ректор Греко-католицької духовної академії, редактор «Богослов'я» Й. Сліпий. Найвидатнішим мислителем всіх епох і всіх народів Сліпий проголосив Фому Аквінського, а найплодотворнішим періодом у розвитку філософії — період пізньої схоластики. Лютий ворог науки, Сліпий «доводив», що вона є причиною всіх людських нещасть, що, відвернувшись від віри, наука йде по шляхові обману людства.

В умовах загального наступу західноукраїнської реакції на вчення марксизму-ленінізму і популяризації вкрай реакційних філософських та суспільно-політичних поглядів перед представниками передової думки на Західній Україні стояло першочергове завдання — викривати антинауковість і реакційність основних течій буржуазної філософії, невтомно пропагувати діалектичний та історичний матеріалізм.

Розглядаючи боротьбу марксистсько-ленінської філософії з реакційною буржуазною філософією на Західній Україні в 20—30-і роки ХХ ст., необхідно підкреслити, що на її розгортання, на її суспільну цілеспрямованість і активність вирішальний вплив мав факт існування і бурхливого розвитку першої у світі соціалістичної країни — СРСР. Радянська дійсність надихала західноукраїнських діячів на боротьбу з реакцією. Вирішальну роль у цій боротьбі відіграла Комуністична партія Західної України, яка в тяжких умовах зуміла згуртувати навколо себе революційний пролетаріат, бідніше селянство та найбільш прогресивно настроєні верстви інтелігенції і повести їх на рішучий наступ проти буржуазно-націоналістичної ідеології.

В журналах і газетах, органах КПЗУ та інших прогресивних організацій, що перебували під її впливом, систематично друкувалися твори класиків марксизму-ленінізму, а також праці Г. Плеханова, Р. Люксембург, К. Лібкнехта, П. Лафарга, Ф. Мерінга та ін.²³⁸

У поширенні в цей час на західноукраїнських землях марксистсько-ленінського вчення (у тому числі й філософії) велику

²³⁸ Так, наприклад, в журналі «Нова культура», що виходив у 1923—1924 рр., були надруковані статті К. Маркса «Політична індіферентність» (1923 р., № 7, 8), Г. Плеханова «Про релігію» (1923, № 4—6) та листи Р. Люксембург (1923, № 2, 3). Журнал «Культура», що виходив після закриття «Нової культури» і проводив спочатку її лінію, вмістив листа К. Маркса до Ф. Енгельса від 4 листопада 1864 р. з приводу заснування І Інтернаціоналу (1924, № 1), статтю В. І. Леніна «Три джерела і три складові частини марксизму» (1926, № 1, 3), «Розділ Марксового «Капіталу» в перекладі Франка» (1926, № 4, 9), «Енгельс у Франковому перекладі» (1926, № 4—9), уривок із «Споминів про Леніна» К. Цеткін (1926, № 11), статтю Ф. Мерінга «Міжнародна робітничка асоціація» (1924, № 1).

роль відіграли організовані Комуністичною партією видавництва, які випустили українською мовою ряд праць класиків марксизму-ленізму, зокрема «До критики політичної економії», «Громадянська війна у Франції», «18 брюмера Луї Бонапарта», «Революція і контрреволюція в Німеччині в 1848 р.», «Злиденність філософії», «Анти-Дюрінг», «Держава і революція», «Пролетарська революція і ренегат Каутський», «Чергові завдання Радянської влади» та ін.

Правильному марксистсько-ленінському розумінню національного питання і єдино можливою шляху його розв'язання присвячено чимало статей в журналах «Культура», «Вікна», «Нові шляхи» та в газетах «Сель-роб» і «Світло».

«Культура» у передовій статті «Смерть націоналізму» писала в 1923 р., що в кризі самої націоналістичної ідеології відображається вся суперечність цілеспрямованому, закономірному, об'єктивному рухові історії вперед.

Ідеологія українських буржуазних націоналістів характеризувалася як ідеологія вкрай реакційна, регресивна, що спирається не на сучасний стан суспільного розвитку і класову диференціацію суспільних сил західноукраїнського міста і села, а на минуле, до того ж ще й викривлене на догоду загальній концепції буржуазно-націоналістичної ідеології.

Особливо гострій критиці на сторінках прогресивних західноукраїнських журналів і газет були піддані спроби «підновити» буржуазно-націоналістичну ідеологію відкрито фашистськими «теоріями», в чому перш за все спеціалізувався Донцов і його прибічники з «Літературно-наукового вісника» і «Заграви». У статтях висміювались брехлива теорійка єдиного потоку української нації, ідеалістичне розуміння суспільного розвитку, протиставлення пасивної юрби активним героям — творцям історії і т. п.

Багато уваги приділяли прогресивні періодичні видання критиці ідеалістичного світорозуміння і популяризації діалектичного матеріалізму, особливо в галузі суспільних явищ і теорії пізнання. Зокрема, в «Культурі» були надруковані статті про Й. Діцгена (1926 р., № 12), стаття А. Деборіна «Ленін як мислитель» (1927 р., № 1, 2), нариси В. Левинського «Розвиток діалектики» та «Діцген, Авенаріус, Мах і теорія пізнання» (1926 р., № 12; 1927 р., № 1, 2), стаття «Будівничі нового життя» про утопічний комунізм Т. Мора і Г. Бабефа та ін.

Правда, слід зазначити, що в деяких з цих статей допускалися істотні помилки, а іноді й перекошення основних положень марксистсько-ленінської філософії, що було наслідком деякого впливу на їх авторів дрібнобуржуазної ідеології та ідеалістичної філософії. Це стосується передусім статей В. Левинського — активного діяча української соціал-демократичної партії Галичини, який пройшов складний шлях, сповнений су-

перечностей, хитань та ідеалістичних помилок. Однак В. Левинський відіграв помітну роль у пропаганді і популяризації марксистсько-ленінської філософії на Західній Україні в середині 20-х і на початку 30-х років, особливо своїми статтями в журналі «Нові шляхи».

У статті «Філософія матеріалізму і ідеалізму. Короткий нарис розвитку від найдавніших часів до Маркса» Левинський розглядав історію західноєвропейської філософії як боротьбу двох основних течій — матеріалізму та ідеалізму. Він відзначав, що ідеалістичне світорозуміння в корені помилкове, антинаукове, найтіснішим чином зв'язане з релігією і містикою. Вчення ж марксизму Левинський характеризував як «грандіозну наукову теорію», що знаменувала собою новий етап у розвиткові світової філософської думки. «Матеріалізм і діалектика — ось два основні моменти, що найглибше й найсутніше характеризують марксизм»²³⁹, — писав він. Докорінну відмінність марксистської філософії від усєї попередньої Левинський вбачав у її революційності, у служінні практичній перебудові суспільства. Він переконливо доводив, що тільки діалектичний та історичний матеріалізм дає правдиву картину дійсності і є науковим світоглядом. «Марксизм як світогляд — це науковий світогляд. І це треба завжди мати на увазі»²⁴⁰.

Однак В. Левинський зазнав деякого впливу модного на той час у буржуазній філософії неопозитивізму, що найяскравіше виявилось в його розумінні самого предмета філософії та її значення. Він, наприклад, вважав, що філософія вже відіграла свою роль у духовному розвиткові людини і що її тепер замінили позитивні науки. Він писав, що духовний розвиток людини іде від міфів через релігію і філософію до науки. Найбільші теоретичні помилки, а іноді й фальсифікацію марксизму В. Левинський допускав при розгляді національного питання, питання держави і диктатури пролетаріату.

Гострій критиці «світогляд новітнього націоналізму» і його творця Донцова піддав видатний західноукраїнський пролетарський письменник В. Бобинський. Характеризуючи класову цілеспрямованість «концепції» Донцова, він писав, що останній «хоче створити міцну ідеологічну базу для українського націоналізму» і з цією метою шалено воює з дійсно науковою, революційною пролетарською ідеологією, еkleктично з'єднуючи у своїй «теорії» найбільш реакційні, людиноненависницькі, абсурдні ідеї. Суб'єктивізму, волюнтаризму і скептицизму, що до меж сповнюють «світогляд новітнього націоналізму», Бобинський протиставляв діалектико-матеріалістичний світогляд. Відповідаючи на брехливі твердження українських буржуазних

²³⁹ Журн. «Нові шляхи», 1930, № 11, стор. 191.

²⁴⁰ Журн. «Нові шляхи», 1930, № 12, стор. 331.

націоналістів про те, що тільки «світогляд новітнього націоналізму», «життєва філософія», тобто фашистська ідеологія, може «оживити українську націю», Бобинський говорив: «...Економіку і разом з нею вдачу може оживити тільки чергова зміна укладу продукційних сил, себто прихід пролетаріату до влади»²⁴¹.

У боротьбі проти соціального і національного поневолення трудящих мас Західної України, проти українського буржуазного націоналізму і клерикалізму видатне місце належить К. М. Пелехатому, відомому громадському діячеві і талановитому журналісту, редакторові прогресивних газет «Воля народу», «Сель-роб» і «Сила», які у 20—30-і роки відіграли помітну роль у розвитковій революційній свідомості трудящих Західної України. На сторінках цих газет К. Пелехатий виступив з цілим рядом оповідань, фейлетонів, гуморесок («Останні вісті», «Вибори, вибори і по виборах», «Чого мені тяжко, чого мені сумно» та ін.), в яких засобами нищівної іронії розвінчував профашистську політику польського буржуазно-поміщицького уряду, антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів («Петлюра з воза, — і для Польщі легше», «Петлюра іде до купелів», «На теми дня», «А син землі це міць велика!») та верховодів уніатської церкви на чолі із графом-митрополитом Шептицьким («Ідолопоклонники», «Яка осінь була колись гарна»). Багато зробив К. Пелехатий у справі ознайомлення трудящих Західної України з тими велетенськими успіхами, яких досягли народи Радянського Союзу, у справі викриття брудних наклепів продажних писак з табору українського і польського фашизму на нашу країну.

Велике значення в боротьбі з ідеологією українського буржуазного націоналізму і католицизму мала художньо-публіцистична і громадсько-політична діяльність А. Крушельницького. Він виступив із гнівним обвинуваченням Ватикану, польських клерикалів, святоюрських верховодів, які, як він сам говорив, намагалися надіти на західноукраїнське життя намордник і «рятувати» старий світ та українську націю від «більшовизму, атеїзму, матеріалізму». «Світогляд новітнього націоналізму» Крушельницький називав «маячінням хворих людей», а його творця Донцова — «сіячем зоологічної ненависті», який «стане перед історією сумним свідомством лихоліття наших днів»²⁴². Особливо гостро критикував письменник суб'єктивізм і волюнтаризм — цю основу «життєвої філософії» Донцова. Донцовському «активізму» Крушельницький протиставляв закономірний об'єктивний хід історії, в якому не воля людини, а економіка «виступає як мотор розвитку суспільного життя й у дальшій мірі керує всіма так званими історичними подіями»²⁴³.

²⁴¹ Журн. «Вікна», 1929, № 4, стор. 10.

²⁴² Журн. «Нові шляхи», 1931, № 4, стор. 74.

²⁴³ Журн. «Нові шляхи», 1931, № 9, стор. 91.

Історію філософії А. Крушельницький розглядав як віковичну боротьбу матеріалізму й ідеалізму, відзначаючи при цьому, що матеріалізм відстоювали прогресивні верстви суспільства, тоді як ідеалізм був світоглядом реакції.

Рушійною силою історії Крушельницький вважав боротьбу класів, яка, починаючи від рабовласницького суспільства і кінчаючи капіталістичним, становила суть усієї всесвітньої історії. Капіталістичне суспільство він розглядав як останню експлуаторську соціально-економічну формацію, яка повинна впасти під ударами пролетаріату і всіх трудящих, відкривши нову еру в людській історії — еру комунізму. Особливо багато уваги приділяв А. Крушельницький національному питанню. Він підкреслював, що національне питання повинно бути підпорядковане питанню соціальному, боротьбі трудящих за своє соціальне визволення. Справедливо і остаточно розв'язати національне питання, на думку Крушельницького, можна лише завдяки перемозі соціалістичних норм співжиття.

У боротьбі проти реакційної буржуазної ідеології, і в першу чергу проти клерикалізму та українського буржуазного націоналізму, велику роль у той період відіграли безсмертні памфлети Я. Галана. Із сарказмом таврував і висміював письменник святоюрських верховодів на чолі з Шептицьким, які як вірні слуги міжнародного імперіалізму і Ватикану намагалися підготувати віруючих до «хрестового походу» проти Радянського Союзу. Так само гостро виступав Я. Галан і проти ідейного вождя західноукраїнського войовничого націоналізму Д. Донцова. В памфлеті «Як співає канарок» він показує безглуздість і суперечливість донцовської «концепції» суспільного розвитку, звеличування ролі якихось підсвідомих інстинктів і приниження людського розуму. Я. Галан писав, що найхарактернішою особливістю писанини творця «світогляду новітнього націоналізму» є «алогічне розумування», а найбільшою мрією — встановити за допомогою фашистської диктатури порядку «темного середньовіччя».

Висміюючи ці маячення західноукраїнської клерикально-націоналістичної реакції, Я. Галан відзначав, що історія розвивається за своїми об'єктивними законами і що немає сили, спроможної зупинити її чи повернути назад. Епоху імперіалізму письменник розглядав як переддень загибелі експлуаторських порядків і переходу людства до соціалізму. Сам капіталізм породжує ту силу, яка, врешті, знищить його. «Епоха фінансового капіталу, — писав Я. Галан у памфлеті «Ні, на Сході — ми», — кінцева епоха розвитку капіталізму, що в ній він доходить до вершин розцвіту й сил та водночас до меж, за якими кінчається капіталізм. Руїницькі сили, що закладені в самій будові капіталізму, вириваються тоді з особливою яскравістю і міцними тенетами облуптують буржуазію з усією

її економікою, з цілим її господарським і політичним жит-
тям»²⁴⁴.

На противагу твердженням, що капіталізм може зберегти своє існування завдяки війнам, які перерозподіляють ринки збуту і сфери впливу, пом'якшуючи, таким чином, економічні кризи, Я. Галан говорив, що війни, навики, тільки прискорюють загибель старого соціально-економічного ладу, наочним прикладом чого є перша світова війна. «Могутній зріст революційного руху пролетаріату всього світу, боротьба колоніальних народів проти імперіалізму та факт існування держави трудящих — Радянського Союзу — все це незвичайно загострило й поглибило кризу капіталізму й до решти відрізало йому всі шляхи у майбутнє»²⁴⁵.

Гнівним осудом буржуазно-поміщицьких порядків у Польщі, діяльності українських буржуазних націоналістів і служителів уніатської церкви прозвучали в 20—30-х роках оповідання, фейлетони і рецензії П. Козланюка, одного з видатних і активних діячів пролетарської літератури на західноукраїнських землях. У кращих своїх фейлетонах («Хто ще не чує», «Серце не навчити» та ін.) письменник розкрив справжнє антинародне обличчя українських буржуазних націоналістів та їх верховодів, які вірно служили уряду Пілсудського.

П. Козланюк висміяв брехливі твердження про безбуржуазність української нації («Є чи немає»), людиноненависницькі писання Донцова («ЛНВ у «поготівлі»), гостро заплямував західноукраїнські націоналістичні видавництва, які спеціалізувалися на популяризації антирадянських пасквілів. Багато уваги приділяє Козланюк викриттю облудності і лицемірства служителів католицької і уніатської церкви та їх верховодів із Ватикану.

Одним із найталановитіших популяризаторів марксистсько-ленінської філософії на Західній Україні в той період, а одночасно і найактивнішим борцем проти основних течій реакційної буржуазної філософії був С. Тудор (С. Й. Олексюк) — видатний український радянський письменник і мислитель.

Розглядаючи основні напрямки у філософії — матеріалізм і ідеалізм, Тудор постійно підкреслював істинність матеріалістичного світорозуміння і хибність ідеалістичного. Намагання об'єктивних і суб'єктивних ідеалістів поставити матеріальну дійсність у залежність від якоїсь потойбічної ідеальної сили або людської свідомості Тудор розглядав як помилкові, як такі, що дійсні відносини між матеріальним і ідеальним ставлять догори ногами. З другого боку, розглядаючи основні методи у філософії — діалектичний та метафізичний, письменник пере-

²⁴⁴ Журн. «Вікна», 1932, № 7—8, стор. 75.

²⁴⁵ Т а м ж е.

конливо доводив, що єдино істинним є діалектичний метод, в той час як метафізичний — хибний у самій своїй основі, що лише заважає науковому пізнанню.

Тудор вважав, що справді науковою філософією може бути тільки та філософія, яка органічно поєднує єдино наукову теорію з єдино науковим методом. Геніальну заслугу Маркса і Енгельса Тудор вбачав якраз у тому, що вони вперше в історії філософії здійснили таке поєднання матеріалізму з діалектикою. Тудор був далекий від думки, що діалектичний матеріалізм — це просто механічне поєднання попереднього матеріалізму з гегелівською діалектикою. Він підкреслював, що виникнення діалектичного матеріалізму знаменує собою переворот у філософії, що він є діалектичним запереченням усіх попередніх систем і початком нової ери дійсно наукової філософії. Революційність, матеріалістичне розуміння людської історії, служіння найпередовішому класові людства — пролетаріатові — ось те, що якісно відрізняє марксистську філософію від усїєї попередньої філософії. Діалектичний та історичний матеріалізм Тудор розглядав як творчу науку про природу, суспільство і людське мислення, яка постійно розвиватиметься на основі нових досягнень людського розуму. Цей творчий характер нової філософії він переконливо доводить на прикладі філософської творчості В. І. Леніна. Він говорить про ленінський етап у розвитку діалектичного матеріалізму, етап, що підняв діалектичний та історичний матеріалізм на вищий ступінь. Особливо підкреслював С. Тудор значення В. І. Леніна в розробці і поглибленні основних положень марксистської діалектики, в застосуванні їх при вивченні цілого ряду явищ природи і суспільного життя. «Поглиблене, підняте на вищий ступінь стосування діалектики показав Ленін у боротьбі з ідеалістичними й метафізичними викривленнями марксизму в філософії й науках про природу»²⁴⁶.

Критикуючи представників львівсько-варшавської школи, які твердили, що відстоювання тим чи іншим мислителем матеріалізму або ідеалізму залежить від його суб'єктивних нахилів і уподобань, письменник об'ясував класову природу і походження світогляду. Він показав це на прикладі буржуазної філософії XVIII ст. і філософів кінця XIX — початку XX ст. Буржуазна філософія була й лишається партійною з першого дня свого існування, незважаючи на постійні намагання її представників приховати це, видати свій світогляд за позакласовий, надпартійний, об'єктивний. «Поки існують класи в суспільстві, — писав Тудор, — доти філософія служить одному з класів, пояснюючи світ згідно з потребами того класу. Візьміть філо-

²⁴⁶ Журн. «Вікна», 1932, № 12, стор. 18.

софію сучасної буржуазії: широким луком повертає вона від позитивізму, від «науковості» до містики, до релігії, до бога — чому? Що, знаходить у них правду? Ні — сподівається знайти в них спасіння від наспілої погибелі»²⁴⁷.

Партійну філософію пролетаріату Тудор розглядав як пролог майбутньої безкласової філософії, що служитиме всьому людству.

Велика заслуга Тудора полягає і в тому, що він, виходячи з позицій марксистсько-ленінської філософії, піддав нищівній критиці основні напрямки реакційної буржуазної філософії кінця XIX — початку XX ст. Дві найбільші філософські праці Тудора — «Імпресія і ідея у Юма» та «Про т. зв. реалізаційний осуд в спостереженні» були своїм вістрям спрямовані проти суб'єктивного ідеалізму і агностицизму, які лежали в основі різновидності неопозитивізму львівсько-варшавської шокли, а також філософії послідовників неокантіанства та махізму.

У першій з цих робіт Тудор переконливо довів, що філософська система Юма внутрішньо суперечлива і нелогічна, що англійський філософ намагався якось звести кінці з кінцями у своїй суб'єктивно-ідеалістичній системі, але подолати її внутрішню суперечливість так і не спромігся. Письменник показав, що привести філософію Юма в якусь логічну систему просто неможливо. Він відкинув юмівські обвинувачення матеріалізму в «некритичному», «нефілософському» розумінні і поясненні дійсності, показав, що вони більш обгрунтовані, ніж «філософсько-критичні» міркування самого Юма.

Піддавши нищівній критиці суб'єктивно-ідеалістичну і агностичну систему Юма, виявивши її внутрішні нелогічності і суперечності, Тудор довів, що єдино вірним світоглядом є тільки матеріалізм, визнання незалежного від нас існування навколишньої дійсності. Ця думка обгрунтовується письменником і в докторській дисертації «Про т. зв. реалізаційний осуд в спостереженні», в якій підкреслюється, що в реальному існуванні світу людина постійно, тисячі й мільйони разів переконується внаслідок своєї діяльності, практики.

Тудор показав марність намагань представників суб'єктивно-ідеалістичної філософії другої половини XIX — початку XX ст. підправити вчення основоположників цієї вкрай реакційної течії та усунути явні суперечності, що внутрішньо розвалювали її. Основна думка Тудора щодо цього питання в однаковій мірі проведена і в «Імпресії і ідеї у Юма», і в докторській дисертації; вона зводиться ось до чого: логічно, без внутрішніх, а ще в більшій мірі без прихованих суперечностей побудувати систему суб'єктивного ідеалізму неможливо. Прийшовши до цього цілком правильного висновку, Тудор переконливо, на

²⁴⁷ Журн. «Вікна», 1931, № 12, стор. 60.

прикладі міркувань багатьох суб'єктивних ідеалістів, доводить неминучість тісного поєднання суб'єктивно-ідеалістичного світо-розуміння з агностицизмом і скептицизмом. Уже характеризуючи внутрішні суперечності суб'єктивно-ідеалістичного світо-гляду Юма, намагання останнього якось розв'язати їх та неможливість здійснення цього наміру, Тудор підкреслює, що в подібному становищі єдиний вихід був той, на який став англійський філософ, а саме: об'явити неможливим наукове пізнання дійсності.

Як у боротьбі проти ідеалізму, так і проти агностицизму, Тудор вирішального значення надавав людській практичній діяльності. Він обстоював думку, що вся людська діяльність постійно переконує нас у здатності людини глибоко пізнавати дійсність і її закони. Тудор був сповнений віри, що людський розум, остаточно звільнившись від впливу ідеалізму і теології, розбивши кайдани, які тисячоліттями сковували його, досягне воїстину грандіозних успіхів, служитиме утвердженню на землі справжньої свободи і щастя.

Наукова, публіцистично-критична і художня творчість С. Тудора наскрізь пронизана духом войовничого пролетарського атеїзму. Письменник піддав нищівній критиці релігійний світогляд і його апологетів у ХХ ст. Базуючись на марксистсько-ленінському вченні, Тудор у своїй відомій повісті «День отця Сойки» показав класове і гносеологічне коріння релігії, її непримиренність з наукою, з комунізмом, показав, що релігія — справжній опіум народу, дурман, за допомогою якого панівні класи намагаються зберегти існуючі суспільні порядки.

С. Тудор виступив як полум'яний борець проти буржуазно-націоналістичного мистецтва та ідеалістичної естетичної думки на Західній Україні. Він багато уваги приділив розкриттю природи мистецтва, його соціальної, пізнавальної і емоціональної функції. Письменник виступив із гострою критикою буржуазного об'єктивізму в літературі, проголосивши партійність однією з найбільш суттєвих рис мистецтва. Велике значення мала боротьба письменника за реалізм у мистецтві, його виступ проти декадентства, імпресіонізму та інших занепадницьких течій у буржуазному мистецтві ХХ ст.

Боротьба марксистсько-ленінської філософії проти реакційної буржуазної ідеології відіграла важливу роль у розгортанні революційно-визвольної боротьби пролетаріату, біднішого селянства і передової інтелігенції Західної України за своє соціальне, національне і духовне визволення. Вона сприяла зміцненню інтернаціональної єдності всіх трудящих, зростанню їх класової свідомості і правильному розумінню єдино можливого шляху знищення капіталізму і будівництва щасливого комуністичного суспільства.

Отже, перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, в тім числі й на Україні, створили сприятливі умови для творчого розвитку марксистсько-ленінської філософії, поширення її серед широких народних мас і перетворення діалектичного та історичного матеріалізму в єдину філософію радянського суспільства.

Філософські кадри України під керівництвом Комуністичної партії — складової частини КПРС — розгорнули велику діяльність по пропаганді і творчому застосуванні марксистсько-ленінської філософії при розв'язанні практичних завдань соціалістичного будівництва та вирішенні проблем природничих і суспільних наук. Незважаючи на те, що культ особи Сталіна дуже негативно відбився на розвитку філософської науки, як й інших суспільних наук, за роки Радянської влади підготовлено чимало кваліфікованих кадрів, написано багато (особливо в 20-х та в 50—60-х роках) праць з різних питань філософії, що є певним вкладом учених республіки в філософію марксизму-ленінізму.

Розділ VII

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ФІЛОСОФІЯ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД РОЗГОРНУТОГО БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

Сучасна епоха є епохою гострої боротьби двох протилежних суспільних систем, епохою соціалістичних і національно-визвольних революцій, епохою загибелі імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, торжества соціалізму й комунізму у всесвітньому масштабі. Головна відмінна риса нашого часу полягає в тому, що соціалістична система стає вирішальним фактором у розвиткові світової історії, а капіталістична система деградує і розвалюється. Імперіалізм не тільки втратив ті країни, у яких переміг соціалізм, але й з кожним днем втрачає все нові й нові свої колонії.

Героїчними зусиллями нашого народу, під керівництвом ленінської партії комуністів, вперше в історії у нашій країні було побудоване соціалістичне суспільство. Наша Батьківщина на практиці показала трудящим усіх країн шляхи побудови нових суспільних відносин, де немає місця ні соціальному, ні національному гніту.

У 1956—1958 рр. Радянський Союз завершив побудову соціалістичного суспільства. XX з'їзд партії розкрив закономірності дальшого піднесення продуктивних сил, удосконалення соціалістичних суспільних відносин, демократизації політичного життя країни, розширення і поглиблення соціальної та ідейно-політичної єдності радянського суспільства, по-новому висвітлив найголовніші процеси у сучасній світовій історії тощо. Висунуті з'їздом положення про форми революційного переходу народів до соціалізму, про мирне співіснування країн із різним соціальним ладом, про відсутність фатальної неминучості воєн у сучасну епоху внесли новий, неоціненний вклад у суспільну науку. Теоретичні висновки з'їзду відкрили новий етап у розвиткові марксизму-ленінізму.

XX з'їзд КПРС, засудивши культ особи, відновив принципи творчого ставлення до марксизму-ленінізму, створив усі умови

для всебічного розвитку революційної теорії, високо підніс її роль у комуністичному будівництві. З'їзд вказав на необхідність покінчити з чужим творчому духові марксизму-ленізму догматизмом і начотництвом. Все це вимагало докорінної перебудови всієї науково-дослідницької роботи, рішучої відмови від коментаторства і компіляторства в галузі марксистсько-ленінської філософії, переходу до продуктивної творчості, яка відповідає потребам самого життя, практиці комуністичного будівництва.

Перемоги, досягнуті у розвитку матеріальних і духовних сил в країні, вивели її після ХХ з'їзду КПРС на шлях до вступу у новий період свого розвитку — період розгорнутого будівництва комунізму.

ХХІ з'їзд КПРС дав наукову характеристику цьому періодові, як періодові створення матеріально-технічної бази комунізму, могутнього розвитку продуктивних сил, дальшого удосконалення всієї сукупності суспільних відносин, виховання нової людини, нового розквіту науки й культури. Важливим етапом у здійсненні цієї грандіозної програми стала семирічка розвитку народного господарства. Перед Україною, як і перед усіма братніми радянськими республіками, відкрилися ще більш величні перспективи розвитку економіки й культури.

ХХІ з'їзд партії вніс неоціненний вклад у розвиток марксизму-ленізму взагалі і в теорію наукового комунізму зокрема. Рішення з'їзду глибоко розкрили суть економічних, соціальних, політичних і духовних процесів сучасності, поглибили уявлення людства про закономірності переростання соціалізму в комунізм, про основні риси другої фази нової суспільно-економічної формації. ХХІ з'їзд КПРС наочно показав дедалі зростаючі сили марксизму-ленізму та величезне зростання його впливу на життя суспільства.

ХХІ з'їзд відзначив величезні досягнення вчених нашої Батьківщини. Радянська наука зайняла передові позиції у найважливіших галузях знання. Створення в СРСР перших штучних супутників Землі, запуски космічних ракет, польоти навколо Землі наших космонавтів стали яскравим проявом найвеличніших наукових і технічних досягнень в країні.

Важливе значення у розгортанні науково-дослідницької роботи з проблем марксистсько-ленінської філософської теорії мали рішення пленумів ЦК КПРС, постанова ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», постанова позачергового ХХ з'їзду Комуністичної партії України.

Великий вплив зробили на дальший розвиток суспільних наук наради представників комуністичних і робітничих партій в 1957 і 1960 рр. у Москві. Декларація і Заява, прийняті на цих нарадах, збагатили теоретичний арсенал міжнародного комуністичного руху. У цих важливих документах було визначено

головний зміст і характер сучасної епохи, висвітлено перспективи дальшого суспільного розвитку і накреслено основні стратегічні і тактичні завдання міжнародного комуністичного руху на цілий історичний період. На цих нарадах було націлено всі компартії на рішучу боротьбу на два фронти — проти правого опортунізму і ревізіонізму, з одного боку, і догматизму та сектантства — з другого. Московські наради 1957 і 1960 рр. вказали на величезне значення марксистсько-ленінської філософії для практичної діяльності комуністичних і робітничих партій усіх країн. «Теоретичною основою марксизму-ленінізму, — записано у Декларації наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн 1957 р., — є діалектичний матеріалізм. Цей світогляд відображає загальний закон розвитку природи, суспільства і людського мислення. Цей світогляд придатний для минулого, сучасного і майбутнього. Діалектичному матеріалізмові протистоять метафізика та ідеалізм. Якщо марксистська політична партія при розгляді питань виходить не з діалектики і матеріалізму, то це призведе до виникнення односторонності і суб'єктивізму, до закріплення думки, до відриву від практики і до втрати здатності давати відповідний аналіз речам і явищам, до ревізіоністських або догматичних помилок і до помилок у політиці. Застосування діалектичного матеріалізму в практичній роботі, виховання кадрових працівників і широких мас в дусі марксизму-ленінізму — це одне з актуальних завдань комуністичних і робітничих партій»¹.

Видатною подією в історії нашої партії і всього радянського народу, в історії співдружності соціалістичних країн і всього світового комуністичного руху став XXII з'їзд КПРС. На ньому були підведені підсумки грандіозних успіхів в СРСР і прийнята нова Програма КПРС — програма побудови комуністичного суспільства, а також новий Статут партії. В центрі уваги XXII з'їзду КПРС була Програма партії, в якій вказується, що в результаті її виконання у Радянському Союзі буде в основному побудоване комуністичне суспільство. Програма КПРС, однак, прийнята історичним XXII з'їздом партії, являє собою філософське, економічне й політичне обґрунтування побудови комуністичного суспільства в нашій країні.

У Програмі КПРС та в рішеннях XXII з'їзду партії набули дальшого розвитку всі складові частини марксистсько-ленінського вчення. В цих визначних документах творчого марксизму містяться найважливіші теоретичні положення про закономірності переростання соціалізму в комунізм, про створення матеріально-технічної бази комунізму і переростання соціалістичних виробничих відносин у комуністичні, про шляхи стирання

¹ «Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм», К., 1961, стор. 13.

істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею та стирання меж між містом і селом тощо. Всебічно висвітлено проблеми удосконалення політичної надбудови суспільства при переході його від капіталізму до комунізму, зростання керівної ролі Комуністичної партії в період будівництва комунізму і т. д. Документи ХХІІ з'їзду партії яскраво свідчать про те, що на теперішньому етапі розвитку радянського суспільства на перший план виступила найважливіша складова частина марксизму — теорія наукового комунізму.

Великі завдання поставив ХХІІ з'їзд КПРС перед працівниками суспільних наук. «Головним у цій галузі, — говориться у Програмі КПРС, — є вивчення і теоретичне узагальнення практики комуністичного будівництва, дослідження основних закономірностей економічного, політичного і культурного розвитку соціалізму і переростання його в комунізм, розроблення проблем комуністичного виховання»². У Програмі вказувалось, що важливе значення у розвиткові суспільних наук має вивчення досвіду Комуністичної партії і радянського народу, вивчення закономірностей розвитку світової системи соціалізму і світового комуністичного руху та боротьба за чистоту принципів марксизму-ленінізму, боротьба з буржуазною ідеологією та з правосоціалістичною теорією і практикою, ревізіонізмом і догматизмом.

Суспільні науки становлять наукову основу керівництва розвитком суспільства. І в світлі цього все більшого значення набуває розробка актуальних проблем філософії, дальший розвиток діалектичного та історичного матеріалізму як науки про найбільш загальні закони природи, суспільства і людського мислення. В центрі уваги філософів нашої країни, як вказувалося на з'їзді, повинні стояти проблеми переходу від соціалізму до комунізму.

ХХІ з'їзд Комуністичної партії України, який відбувся безпосередньо перед історичним ХХІІ з'їздом КПРС, підсумовуючи успіхи радянських учених на Україні в галузі суспільних наук, відзначив як позитивний факт розширення досліджень з актуальних проблем історії, економіки й філософії, вказував на глибоке вторгнення дослідників у життя та сміливу постановку й вирішення ними актуальних питань комуністичного будівництва. Разом з тим на з'їзді відзначалося, що в галузі суспільних наук на Україні ще не досить уваги приділено розробці найважливіших теоретичних проблем та що окремі наукові співробітники надмірно захоплюються вивченням минулого і мало досліджують проблеми сучасності.

Велике значення для наукових працівників, і зокрема в галузі суспільних наук, мають також жовтневий—листопадовий

² «Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС», стор. 393.

(1964), березневий і вересневий (1965) Пленуми ЦК КПРС, які, розвиваючи далі лінію ХХ і ХХІІ з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу, повели рішучу боротьбу проти суб'єктивізму і волюнтаризму в усіх галузях діяльності і розробили конкретні заходи по покращенню керівництва народним господарством нашої країни, взяли курс на дальше удосконалення наукових основ керівництва всім життям країни. Рішення цих Пленумів відкрили широкий простір для дальшого розвитку лєнінського стилю не тільки в партійній і державній роботі, але й у науковій діяльності, у тому числі і в галузі суспільних наук. Це у великій мірі сприяє дальшому розвитку і вдосконаленню методів дослідження в галузі філософської науки, перетворенню на ділі філософії, поряд з іншими складовими частинами марксистсько-лєнінської науки — політичною економією та науковим комунізмом, — у справді наукову основу керівництва суспільством.

У світлі вимог, поставлених партією перед суспільними науками, радянські філософи, долаючи суб'єктивізм і волюнтаризм, догматизм і начотництво, розширюють і зміцнюють зв'язок науково-дослідницької роботи з життям, активніше беруться за розробку актуальних проблем діалектичного й історичного матеріалізму, історії філософії, філософських питань природознавства, етики і естетики. Проводиться практична робота по усуненню роз'єднаності та паралелізму в науковій діяльності. Інститут філософії Академії наук СРСР виступає як центр, що координує в межах усієї країни науководослідницьку роботу з марксистсько-лєнінської філософії. На Україні координуючим центром стає Інститут філософії Академії наук Української РСР. У Москві і в столицях союзних республік періодично скликаються наради і конференції з метою посилення науково-дослідницької роботи і покращання викладання філософських дисциплін у вищих учбових закладах. У всіх вищих навчальних закладах вводиться курс діалектичного та історичного матеріалізму.

У період розгорнутого будівництва комунізму дедалі більше посилюється зв'язок науки із практикою. Досліджуючи нові суспільні явища і процеси, які відбуваються у ході наближення нашої країни до комунізму, вчені не тільки розгортають свої дослідження безпосередньо на виробництві, але й залучають до цих досліджень практиків, людей, які безпосередньо займаються виробництвом матеріальних благ — працівників радянської промисловості і сільського господарства. Одним із благодворних результатів цього є наукові сесії, присвячені паросткам нового, комуністичного. В цих сесіях, що все більше й більше входять у практику роботи наших вчених, поряд з філософами, економістами, істориками тощо беруть участь і передовики промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, спеціалісти

промисловості, сільського господарства, керівники партійних, радянських і господарських організацій. Вони виступають із доповідями про свої дослідження.

Матеріали доповідей і виступів, проголошених на наукових сесіях, що відбулися у Києві, Харкові та інших містах України, опубліковані у спеціальних збірниках. На матеріалах нашої республіки в них висвітлюється велике коло питань, які мають практичне значення у здійсненні завдань комуністичного будівництва. Автори доповідей і виступів прагнуть всебічно показати те нове, що є характерною рисою нашого часу, намітити шляхи його наукового осмислення і узагальнення та проаналізувати основні тенденції розвитку радянського суспільства. Подібного роду наукові сесії є яскравою демонстрацією всезростаючого зв'язку вчених з життям, з практикою комуністичного будівництва.

Отже, після XX з'їзду КПРС починається круте піднесення в науково-дослідницькій роботі по проблемах марксистсько-ленінської філософії, поглиблюється і розширюється її зв'язок із практикою комуністичного будівництва, посилюється розробка актуальних питань філософії, ширше розгортається пропаганда матеріалістичного світогляду в масах. Комуністична партія спрямовує зусилля радянських філософів на дальший розвиток творчої думки, на глибоке наукове узагальнення всього того нового, що дає грандіозний процес комуністичного будівництва і сучасний науковий прогрес, на пізнання своєрідного прояву законів діалектики в сучасних умовах розвитку радянського суспільства.

1. Дослідження і пропаганда питань діалектичного матеріалізму

Діалектичний матеріалізм разом з історичним матеріалізмом є філософською основою діяльності Комуністичної партії, її політики, стратегії, тактики, організаційної і виховної роботи. Тому Комуністична партія невпинно розвиває діалектичний матеріалізм, збагачує його новими положеннями та висновками. Рішення партійних з'їздів, постанови Центрального Комітету КПРС є зразком творчого розвитку марксистсько-ленінської філософії.

Розвиток діалектичного матеріалізму глибоко базується на розробці ленінської філософської спадщини, використанні невичерпного багатства ленінських думок та ідей у галузі діалектики, теорії пізнання, логіки теоретичного узагальнення практики комуністичного будівництва і досягнень сучасної науки.

XX з'їзд КПРС розчистив шлях для дальшого творчого розвитку діалектичного матеріалізму. Після тривалої перерви в

Радянському Союзу знову почали видаватися монографічні дослідження, у яких уточнювалися, конкретизувалися і розвивалися відповідно до сучасних умов ті чи інші положення діалектичного матеріалізму. Серед цих праць значне місце посідають підручники³, в яких підсумовувалась багаторічна робота радянських філософів по узагальненню даних науки і практики та розробці на основі цього узагальнення основоположних питань діалектичного матеріалізму. Причому, що дуже важливо, вчені робили наголос на розробці марксистсько-ленінської теорії пізнання, і особливо на законах і категоріях матеріалістичної діалектики, яким раніше приділялося дуже мало уваги. Ряд монографій, брошур, присвячених діалектичному матеріалізмові, опубліковано також на Україні.⁴

Сучасна наука, зокрема фізика, глибоко проникла в таємниці будови матерії. Вона, з одного боку, зробила великі кроки до створення все більш вірного уявлення про світ, а з другого — дала нове підтвердження істинності ленінського друга про матерію як об'єктивну реальність, яка існує незалежно від наших уявлень і нашої свідомості, про рух, розвиток і незнищуваність матерії, про простір і час як об'єктивні форми існування матерії. Ці важливі успіхи у вивченні будови і властивостей матерії відбилися у філософській літературі. Розробка вчення про матерію та її рух, про простір і час зосереджувалася на Україні головним чином в Інституті філософії Академії наук УРСР (див. § 4 даного розділу. — Авт.).

Поглиблення наших знань про простір і час, про взаємопереходи форм руху матерії і т. д. неможливе без застосування, конкретизації і розвитку положень діалектики про тотожність, відмінність і взаємозв'язок безлічі найрізноманітніших сторін досліджуваного об'єкта. В. І. Ленін писав у «Філософських зошитах», що діалектика є «живе, багатостороннє (при вічно збільшуваному числі сторін) пізнання з безліччю відтінків усякого підходу, наближення до дійсності...»⁵

³ Див.: «Основы марксистской философии», М., 1960; И. Д. Андреев, Диалектический материализм, М., 1960; И. Д. Панцхава, Диалектический материализм, М., 1958; М. Н. Руткевич, Диалектический материализм, М., 1960.

⁴ Див.: І. Ф. Воробйов, А. Б. Коган, Марксистсько-ленінська філософія, К., 1961; В. И. Войтко, Диалектический и исторический материализм, К., 1962; С. Гурвич, В. Петленко, Г. Царегородцев, Вопросы диалектического материализма, К., 1964; Т. К. Мартиненко, Матеріальність світу, матерія і форми її існування, К., 1957; Б. Г. Кубланов, Матерія і свідомість, Львів, 1958; И. И. Черный, Возникновение и развитие диалектического материализма, Харьков, 1958; його ж, Матерія и сознание, Харьков, 1959; А. И. Корж, Матеріальність мира, матерія и формы ее существования, Харьков, 1958; А. Т. Нелеп, Матерія и сознание, Донецк, 1960; М. О. Логвин, Сучасна наука про свідомість, К., 1965 та ін.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 348.

Після викриття культу особи Сталіна значно посилилась увага філософів до розробки питань діалектики, яка в багатьох випадках розглядається не тільки як відображення законів розвитку об'єктивної дійсності, але і як метод пізнання і перетворення світу⁶. Поряд із розкриттям методологічного значення діалектики у пізнанні ряд філософів тепер широко показує і роль діалектики як ідейної зброї КПРС у боротьбі за побудову комуністичного суспільства, значно повніше висвітлює питання про співвідношення матеріалістичної діалектики і конкретних наук. Слід сказати, що свідоме і творче застосування діалектико-матеріалістичного методу в наукових дослідженнях реалізує ленінське положення про те, що «всяка наука є прикладна логіка»⁷. Сама логіка є історична наука, яка розвивається на основі здобутків історії філософії, історії науки, техніки, людської практики. Саме як логіка і теорія пізнання діалектика зв'язана з природничими та іншими спеціальними науками. Завдяки цій своїй функції вона виступає також могутнім знаряддям перетворення дійсності, ідейною зброєю КПРС у боротьбі за побудову комуністичного суспільства.

Значна частина досліджень українських філософів, опублікованих після ХХ з'їзду КПРС, присвячена законам матеріалістичної діалектики. При цьому поряд із статтями і брошурами, що розкривають зміст окремих законів, видано також чимало праць, в яких висвітлюються в певній послідовності і взаємозалежності всі основні закони діалектики.

У філософській літературі про закон переходу кількісних змін в якісні показується, що революція може супроводжуватись вибухом, але не може бути зведена до нього⁸. Це стосується усіх типів соціальних революцій. В той же час підкреслюється, що про створення нового не могло б бути й мови без руйнування відмираючого, старого. Тому завдяки своїй руйнівній ролі вибух виступає як позитивне, а вірніше як єдність протилежностей: руйнування негативного і створення позитивного.

Багато уваги українські філософи приділяють дослідженню закону єдності і боротьби протилежностей⁹. Виходячи з ленін-

⁶ Див.: Ф. Ф. Єневич, Матеріалістична діалектика та конкретні методи природничих та гуманітарних наук, «Наукові записки Київського державного університету», т. XVI, вип. VIII, 1957; И. Н. Кравец, Диалектический материализм и естествознание, К., 1960; І. П. Головаха, Діалектичний матеріалізм і конкретні науки, К., 1961.

⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 186.

⁸ Див.: В. О. Босенко, До питання про діалектику взаємовідношення «вибуху» і «стрибка» в процесі руху, К., 1961 та ін.

⁹ Див.: Я. М. Савенко, Закон єдності і боротьби протилежностей, К., 1979; А. И. Корж, Закон единства и борьбы противоположностей, Харьков, 1959; В. С. Готт, Н. П. Депенчук, Симетрія і асиметрія як одна з форм прояву закону єдності і боротьби протилежностей в природі, К., 1960.

ської вказівки про те, що пізнання суперечностей в самій суті речей є ядро діалектики, автори ряду праць розглядають протилежні сторони не лише з боку їх відмінності, взаємної негативності і виключення, а й з боку їх єдності і тотожності. Якщо раніше етапи розвитку суперечності були мало вивчені, то в останній час дослідженню взаємозв'язку етапів суперечності від її виникнення і до розв'язання та переходу в нову суперечність відводиться значне місце.

В ряді робіт з'ясовуються закономірності дії закону єдності і боротьби протилежностей на конкретному природничо-науковому і соціально-політичному матеріалі. Значне місце при цьому приділяється з'ясуванню специфіки вияву дії цього закону в умовах соціалістичного суспільства. В більшості цих робіт підкреслюється неантагоністичний характер суперечностей в соціалістичному суспільстві і розкриваються методи подолання цих суперечностей. Зокрема, детально аналізуються основні, провідні суперечності у розвитку соціалістичного способу виробництва, від розв'язання яких залежить подолання інших суперечностей у період переходу від соціалізму до комунізму в нашій країні.

Досліджуючи закон заперечення заперечення, деякі філософи роблять спроби систематизувати основні риси дії названого закону¹⁰. Вони відзначають, що заперечення заперечення є виразом: 1) поступального характеру руху в природі і суспільстві, розвитку від простого до складного, від нижчого до вищого; 2) спадкоємності між окремими етапами процесу розвитку; 3) суперечливості висхідного розвитку, який включає відходи, повороти, повернення нібито до старого. Хоча не кожному з названих рис можна вважати характерною лише для даного закону¹¹, однак немає сумніву в тому, що всі вони даному закону властиві. Разом з тим, навряд чи можна погодитись, що ці риси вичерпують закон заперечення заперечення, оскільки вони характеризують його лише як закон поступального, висхідного розвитку.

Між тим відомо, що розвиток не зводиться тільки до прогресу. Конечні речі та їх системи, які утворюють всесвіт в його нескінченності, проходять як етап висхідного, поступального розвитку, так і етап низхідного розвитку, яким закінчується їх існування. Протягом цього останнього етапу речі та їх системи не залишаються незмінними, а, навпаки, проходять ряд якісних змін, в основі яких лежить співвідношення їх внутрішніх суперечливих сторін, що послідовно заперечують одна одну.

¹⁰ Див.: Д. Я. Фесенко, Діалектичний закон заперечення заперечення, К., 1957; И. И. Черный, Закон отрицания отрицания, Харьков, 1960; М. Л. Злотина, Закон заперечення заперечення, К., 1957.

¹¹ Так, наприклад, закон переходу кількості в якість і навпаки також виражає спадкоємність.

Отже, шаблі низхідного руху виступають один до одного як заперечення і заперечення заперечення, і тому немає ніяких підстав обмежувати дію закону заперечення заперечення лише висхідним розвитком і тим самим позбавляти цей закон матеріалістичної діалектики його всезагальності. Дійсно, якщо не всякий рух є моментом розвитку в тому чи іншому відношенні, і якщо розвиток — це тільки прогрес, то не тільки закон заперечення заперечення, а й усі інші закони діалектики втрачають свою всезагальність, тому що існує й рух, який не є прогресом.

Звичайно, дія закону заперечення заперечення в низхідному розвитку має деякі відмінні риси порівняно з дією цього закону в поступальному русі, що обумовлюється характером самого розвитку. Ці риси ще повинні бути дослідженими. Так, наприклад, у висхідному русі заперечення заперечення є моментом переходу від старого до нового. У низхідному русі воно також пов'язане з переходом до якісно іншого етапу. Але чи може це якісно інше бути охарактеризоване за допомогою поняття «нове» або «старе», «нижче», «просте»? Тут перед нами наочно виступає нова складна дійсність, яка містить в собі нову систему зв'язків і джерела дальшої зміни і не є простою неподільною одноманітністю. Для її адекватного зображення у відповідних гнучких поняттях необхідне спеціальне опрацювання поставленого питання.

Дослідження законів діалектики привело до уточнення змісту поняття «закон». Зокрема, в цьому плані було поставлено питання про можливість зміни і розвитку законів. Його розв'язання спрямовувалося проти однобічного трактування закону, як це робиться в роботі Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», за яким із зміною умов закони можуть лише перестати діяти або зникнути. Подібне трактування вело до визнання незмінності закону, що, в свою чергу, породжувало фаталістичне уявлення про безсилля людини перед законами дійсності, про позірність її свободи, обмеженої рамками, хоча і усвідомленої, але все-таки незмінної необхідності.

Обмін думками серед українських філософів показав наявність іншого погляду з цього питання. Виходячи із праць К. Маркса, який вказував на розвиток законів, і зокрема закону вартості, ряд дослідників вважає, що зміна умов не обов'язково спричиняється до зникнення законів. Якщо із зміною умов залежні від них явища не зникають, а лише змінюються, розвиваються, переходять у свою протилежність, то те ж саме відбувається і з їхніми законами: вони також перетворюються і розвиваються в інші закони. Оскільки суспільна людина змінює своєю діяльністю умови буття, то вона також виступає активним чинником у зміні законів. У відповідності до цього українські філософи проводять значну роботу по дослідженню змісту

категорії свободи в аспекті відновлення її марксистського тлумачення.

В міру нагромадження даних про окремі загальні закони діалектики і специфіку їх прояву в різних умовах радянської філософії все більше й більше починають зосереджувати свою увагу на питанні про зв'язок і підпорядкування законів діалектики, на з'ясуванні їх співвідношення з іншими елементами діалектики, особливо з принципами, рисами і категоріями тощо.

Розробка вчення про основні закони діалектики не є одним напрямком дослідження в цій галузі. Діалектика не вичерпується її трьома найзагальнішими основними законами. Об'єктивний світ безмежно різноманітний не тільки у своїх поодиноких проявах, але й у багатстві своїх закономірних сторін і відношень, які також є предметом дослідження марксистської діалектики, нерозривно пов'язаним із її вченням про категорії.

На необхідність вивчення категорій вказував ще Ф. Енгельс. «Дослідження *форм* мислення, логічних категорій, — писав він, — дуже вдячне і необхідне завдання»¹². Фіксуючи і закріплюючи в пізнанні загальні й закономірні сторони і відношення дійсності, категорії разом з тим є такими елементами, зв'язок між якими відбивається в законах діалектики. З'ясувати відношення між категоріями — це значить передусім розкрити той об'єктивний закон, який відбивається ними.

Настійна потреба в конкретизації вчення про категорії в даний період була викликана необхідністю дальшого розвитку не лише діалектичного матеріалізму, а й інших конкретних наук і, перш за все, марксистської соціології і природознавства. Узагальнення досвіду будівництва соціалізму в Радянському Союзі, розв'язання теоретичних проблем, пов'язаних із переходом до комунізму показало, що багато філософських категорій вивчено ще недостатньо. У процесі розвитку природознавства також виникла потреба в уточненні змісту деяких категорій, таких, як простір і час, причинність, ймовірність тощо, у конкретизації багатьох загальних положень марксистського вчення про категорії, зокрема питання про субординацію категорій в їх системі, про логічні функції категорій і т. д.

Для розв'язання цих питань потрібно було перебороти традицію, що склалася в попередні роки, зв'язувати ту чи іншу категорію з якоюсь однією із чотирьох рис діалектики, якими Сталін у своїй роботі «Про діалектичний та історичний матеріалізм» замінив закони діалектики, а також відривати кожен дану категорію від інших категорій діалектики і розглядати її ізольовано. Так, наприклад, в учбових посібниках категорії зміст і форма включались у розділ «Розвиток як боротьба про-

¹² Ф. Енгельс, Діалектика природи, К., 1949, стор. 172.

тилежностей» і їх зміст викладався лише з точки зору питань цього розділу. Інші ж категорії, які, будучи співвідносними, також відбивають єдність протилежностей, в цьому розділі не висвітлювалися. Категорії суть і явище розглядалися у розділі «Пізнаваність світу і його закономірності». При такому підході до категорій було неясно, чому вони розглядаються лише у зв'язку з вивченням процесу пізнання і чому тут не викладається зміст інших категорій, які також є вузловими пунктами в пізнанні об'єктивної дійсності.

Протягом часу, що минув після XX з'їзду КПРС, увага філософів до творчої розробки матеріалістичної діалектики, і зокрема до вивчення її категорій, помітно зросла, про що свідчить вихід у Москві, Ленінграді, Києві та інших містах країни багатьох збірників і монографій, в яких висвітлюються ті чи інші категорії¹³. Найбільш значною серед цих праць був збірник «Категорії матеріалістичної діалектики», підготовлений колективом Ярославського педінституту. Подібну книгу було видано й на Україні — це посібник для тих, хто вивчає марксизм-ленізм, під назвою «Категорії матеріалістичної діалектики», де викладалися основні положення марксистського вчення про категорії, зокрема підкреслювалась об'єктивність змісту категорій, розкривалися суттєві моменти їхнього взаємозв'язку.

Серед праць українських філософів про категорії найбільше присвячено дослідженню категорій необхідності і випадковості. В них переважно з'ясовується діалектика елементів, що становлять об'єктивний зміст названих категорій. Необхідність і випадковість розглядаються як єдність протилежностей, яка проявляє себе в тому, що випадковість виступає як форма прояву і доповнення необхідності, а необхідність — як складена випадковостями, як тенденція їх розвитку. На відміну від раніше виданих праць у галузі вивчення цих категорій, що однобічно підкреслюють активність необхідності щодо випадковості, в останніх дослідженнях розкривається також активність випадковості щодо необхідності, яка особливо наочно виступає у процесі утворення необхідності з маси випадковостей.

Велику увагу приділяли філософи Української РСР у 1956—1963 рр. недостатньо висвітленому в минулому питанню про категорії можливості й дійсності¹⁴. В їх працях на основі конкретного матеріалу показано суттєву різницю між абстрактними і конкретними можливостями, розглядаються умови, необхідні для перетворення реальних можливостей у дійсність, висвітлюється питання про боротьбу Комуністичної партії Радянського

¹³ Див.: И. Д. Андреев, Основные законы и категории материалистической диалектики, М., 1959; Л. В. Воробьев, Основные категории и законы материалистической диалектики, М., 1962; Д. И. Широков, Диалектика необходимости и случайности, Минск, 1960.

¹⁴ Див.: М. В. Логвинов, Возможность и действительность, К., 1960.

Союзу в сучасних конкретних умовах по перетворенню в дійсність реальної побудови комуністичного суспільства в Радянському Союзі.

Чимало досліджень українських філософів присвячено дослідженню категорії суті і явища¹⁵. Найхарактернішою особливістю цих досліджень є те, що в них зміст названих категорій береться не в статичній, як це робилося раніше, а в динамічній, завдяки чому розкривається розвиток суті, перехід від однієї суті до іншої, більш глибокої і конкретної. В більшості досліджень категорії беруться з боку їх об'єктивного змісту, тобто як відображення певного роду буття. Немає сумніву, що висування на передній план питання про зміст категорій впливає із самої суті діалектико-матеріалістичної теорії пізнання. Крім того, слід зазначити, що ця суть виправдана й з історичного боку: адже для того, щоб визначити місце і роль кожної категорії в пізнанні, потрібно перш за все дослідити, які загальні зв'язки і відношення дійсності вона відбиває. Разом з тим, будучи гранично загальними поняттями, що вживаються в кожному пізнавальному акті, категорії є не безпосередньо найзагальнішими в дійсності, а вони є лише відображенням в голові суб'єкта. Без розгляду цього процесу перетворення, тобто втілення об'єктивного в суб'єктивну форму, без вивчення походження і розвитку категорій, їх логічної і методологічної функцій не може бути достатньо повно з'ясований і сам їх зміст. Взв'язавши це до уваги, українські філософи перейшли до вивчення категорій як шаблів, вузлових моментів відображення. Так, категорія причинності розглядається в гносеологічному плані, як узагальнений результат відображення людством об'єктивних причинних зв'язків¹⁶. Вивчення походження і розвитку названої категорії дало змогу більш повно висвітлити її зміст, зокрема конкретизувати існуюче в нашій літературі уявлення про часове співвідношення причини і наслідку. Всупереч існуючим протилежним поглядам, які розглядають причину і наслідок або як неодноразові (причина передує наслідкові), або, як одночасні (початок існування причини і наслідку збігається в часі), було обгрунтоване твердження, за яким для причинного відношення характерна діалектична єдність неодноразовості і одночасності. Причина неодноразова з наслідком, бо в момент початку дії причини наслідку як іншої якості ще немає, і разом з тим, оскільки наслідок перебуває у процесі становлення, то він уже є і своєю наявністю свідчить про їх одночасність.

Нагромадження даних про об'єктивний зміст окремих категорій, їх походження і розвиток створило основу для підготов-

¹⁵ Див.: Ю. А. Богданов, *Сущность и явление*, К., 1962.

¹⁶ Див.: В. М. Нічик, *Діалектичний матеріалізм і категорія причинності*, К., 1960.

ки праць, спеціально присвячених загальним питанням теорії категорій. У зв'язку з цим у роботах українських філософів все більше ставляться й обговорюються питання про систему категорій матеріалістичної діалектики, про їх роль у пізнанні як знарядь синтезу чуттєвого і понятійного матеріалу тощо.

В публікаціях, на наукових нарадах і конференціях особливо пошквалено обговорювалося питання про принципи побудови системи категорій, яка б відповідала зв'язкам і взаємопереходам у дійсності. Не погоджуючись із тим підпорядкуванням категорій, у якому категорії буття і матерії розглядаються як даліше визначення категорії природи¹⁷, деякі філософи¹⁸ намагалися обґрунтувати онтологічний принцип побудови системи категорій, за яким при систематизації категорій треба враховувати лише об'єктивний зв'язок того загального в дійсності, що відбивається у змісті категорій. Інші українські автори, що виступали з цього питання, вважають, що, крім визнання даного зв'язку, тут не можна залишати поза увагою й іншого моменту їхньої природи, а саме: їх специфіки як моментів історичного заглиблення пізнання в суть предметів і процесів об'єктивного світу. Будучи логічними формами, категорії в цій послідовності елементів свого змісту відбивають не лише ту чи іншу закономірність, а й історичний шлях її пізнання. Застосування принципу єдності логічного й історичного до дослідження категорій і побудови їх системи означає, що розгортання, послідовність категорій повинні відбивати у скороченому і узагальненому вигляді всю історію їхнього формування й розвитку.

Обговорення питання про субординацію, систему та взаємозв'язок категорій навело на необхідність дальших всебічних досліджень у галузі більш широкого питання, питання про природу категорій. В опублікованих за останній час дослідженнях в галузі діалектичної логіки це питання частково вже розглядається¹⁹. Виходячи з лєнінської вказівки про тотожність логіки, діалектики й теорії пізнання, дослідники показують єдність їх категорій, а також своєрідність прояву суперечливості їх природи при розгляді онтологічної і гносеологічної сторін категорій і виконуваної ними логічної функції. Однак слід відзначити,

¹⁷ Див.: В. П. Тугаринов, Соотношение категорий диалектического материализма, Л., 1956.

¹⁸ Див.: Ф. Ф. Єневич, Деякі теоретичні проблеми матеріалістичної діалектики, «Наукові записки Київського державного університету», т. XVI, вип. IV, 1957.

¹⁹ Див.: В. М. Мельников, До питання про природу філософських категорій, К., 1959; Л. Б. Гаркуша, К вопросу о значении категорий диалектического материализма для медицины, «Некоторые философские вопросы медицины и естествознания», К., 1957; його ж, Против идеалистических и метафизических извращений соотношения необходимости и случайности, «Некоторые философские вопросы медицины и естествознания», К., 1960.

що у вивченні природи категорій зроблено лише перші кроки. Для конкретизації знань у цій галузі необхідно далі дослідження походження і розвитку категорій, більш глибоке розкриття їх логічної функції і методологічного значення, а також подолання властивих багатьом працям елементів абстрактності.

У працях з питань теорії пізнання, виданих на Україні, філософи виходили з ленінської вказівки про те, що теорія пізнання марксизму повинна ґрунтуватися не лише на узагальненні історії пізнання, але й на філософському осмисленні даних фізіології органів чуття²⁰. У співдружності з природознавцями українські філософи провели певну роботу по вивченню і узагальненню даних фізіології вищої нервової діяльності про апарат і механізм відображення. В ряді досліджень українських радянських філософів, психологів, природознавців²¹ на значному матеріалі, і особливо на даних, одержаних І. П. Павловим та його послідовниками, показано, як у взаємодії живих істот із зовнішнім світом виник і формувався фізіологічний апарат відображення, розвивалися і вдосконалювалися процеси, що складають фізіологічний механізм відображення. Виходячи з ідеї Павлова про дві сигнальні системи, вчені, з одного боку, розкривають причинну залежність відображення від дії зовнішніх подразнень, а з другого, — показують його активність і відносну самостійність, які виявляються у взаємопереходах фізіологічних процесів при рухові пізнання від чуттєвого відображення дійсності до відтворення її у мисленні та практичній зміні. Двосигнальна дія фізіологічного механізму людського пізнання підтверджує, що чуттєве, або емпіричне, і раціональне є послідовними у часі етапами пізнання, що ґрунтуються відповідно на діяльності першої і другої сигнальних систем.

Здійснюючи філософське узагальнення нових фактів, нагромаджених у сфері вивчення фізіологічних основ відображення (зокрема, фактів щодо ролі підкіркового шару в явищах свідомості), українські вчені піддають критиці спроби деяких зарубіжних авторів (У. Пенфілд, Г. Джаспер, А. Фесар) пов'язати вищу інтегративну діяльність із функціонуванням лише підкірки (зокрема, ретикулярної формації) і в зв'язку з цим позбавити кору великих півкуль головного мозку значення фізіологічного субстрату мислення й свідомості.

Якщо в наш час безсумнівно встановлено, що імпульси, які надходять до кори головного мозку з боку ретикулярної фор-

²⁰ Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 337.

²¹ Див.: «Проблеми мышления в современной науке», М., 1964; Л. С. Горбатова, Марксистсько-ленінська теорія відображення і деякі питання фізіології вищої нервової діяльності, К., 1961; М. О. Логвин, Боротьба І. П. Павлова за матеріалістичні ідеї в невропатології і психіатрії в післяжовтневий період, «Наукові записки Інституту філософії Академії наук УРСР», т. IV, К., 1959.

мації, настільки необхідні для енергетичного забезпечення кори, що без них відображення не виникає, то неспростовним є й те, що інформація про властивості предметів і процесів, адекватно діючих на органи чуття, тобто специфічна інформація, передається саме в кору головного мозку і саме кора, взаємодіючи з підкіркою, здійснює найтонший аналіз і синтез та перетворює нервові збудження в суб'єктивний образ зовнішнього світу. Імпульси нервового подразнення, які надходять до кори від органів чуття через підкірку, зазнають такого перетворення в ретикулярній формації, що вони перестають бути носіями специфічної інформації і передають лише енергетичний компонент збудження.

Значний інтерес для розуміння процесу відображення, в тому числі й для розв'язання питання про співвідношення кори і ретикулярної формації у створенні пізнавального образу має осмислення результатів моделювання пізнавальних процесів, застосування кібернетичних приладів і принципів до фізіології вищої нервової діяльності. Особливого значення в цьому плані набуває кібернетичний принцип зворотного зв'язку або зворотної аферентації (у фізіології), згідно з яким в мозкові центри тих чи інших рецепторів безперервно надходять сигнали про хід відповідної відображувальної реакції на зовнішній подразник. На основі цих сигналів здійснюється коректування, уточнення первісного зображення і досягнення все більш адекватного відображення об'єктивної дійсності. Значення досліджень українських вчених полягає передусім у конкретизації вихідного положення марксистської теорії пізнання про первинність матерії і вторинність свідомості, яка залежить від високо організованої матерії — мозку, від фізіологічних процесів, що відбуваються в ньому і які складають основу діалектичного руху пізнання на шляху досягнення істини.

Узагальнюючи експериментально встановлені факти в галузі вивчення рефлекторної природи діяльності мозку, українські філософи показують, що перехід від живого споглядання до абстрактного мислення здійснюється у процесі пізнання за допомогою мови, яка є знаряддям абстрагування і узагальнення даних, одержаних від органів чуття²². Процес виразу думки є в той же час і процесом народження тієї чи іншої логічної структури, певного взаємозв'язку понять, суджень, умовиводів і т. д. за допомогою слова. Автори приходять до висновку про наявність двох вузлових етапів у процесі переходу від чуттєвого до розумового, тісно зв'язаних із становленням механізму

²² Див.: В. Н. Мигирин, Части речи с точки зрения закрепления в языке абстрагирующей работы мышления, «Известия Крымского педагогического института», т. 33, вып. 1, Симферополь, 1959.

мови²³. Перший етап — це створення мовно-рушійного рефлексу, виникнення загальних уявлень, зв'язаних із словом, і початкових, близьких до чуттєво-конкретного за своїм змістом, загальних понять. Другий етап — це поява мовних ланцюгів і потоків, формування абстрактних понять і логічної будови мислення.

Здійснюючи перехід від відображення зовнішніх, поверхових сторін предметів і процесів до розкриття їх більш глибокої суті, людина змінює разом з тим форми своєї відображувальної діяльності. Пізнання суті, що виражає внутрішні зв'язки предмета, не може бути досягнуте за допомогою тільки відчуття, сприйняття і уявлення. Для проникнення в суть предметів і процесів необхідне застосування апарата логічного мислення, його форм, законів, методів. У виданих за останній час роботах присвячених цій галузі марксистської теорії пізнання, дається характеристика основних форм мислення: судження, поняття, умовиводу; форм систематизації наукового знання; гіпотези, ідеї, теорії, а також розкривається їхній взаємозв'язок²⁴.

Значний інтерес являє наведений авторами аналіз еволюції судження і умовиводу, зокрема, тенденція до розвитку скорочених логічних фігур із наступним поєднанням їх у складні полісилогізми, а також спроба датувати процес логічного формування відповідно до розвитку суспільно-історичної практики.

В ряді досліджень із логіки висвітлюються правила, закони і методи логічного мислення²⁵. Особлива увага звертається на з'ясування ролі аналізу і синтезу у створенні сприйняття і уявлення у мислительному виділенні загальних ознак предмета та їх об'єднанні у відповідні поняття, а також у процесі взаємопереходу абстрактного й конкретного. В роботах, присвячених індукції і дедукції, показано їх значення для розробки методів мислення, з'ясування спрямованості процесу виведення висновку в умовиводі в русі мислення до істини. Однак більшість праць з цього питання написана переважно у плані історії ло-

²³ Див.: Б. В. Лобовик, Про роль мовної функції в переході від чуттєвого до раціонального, «Наукові записки Інституту філософії Академії наук УРСР», т. IV, К., 1958.

²⁴ Див.: К. П. Руденко, Гіпотеза, К., 1957; П. В. Копнин, Гіпотеза і познание действительности, К., 1962; його ж, Гносеологическое содержание логических форм и методов, К., 1960; А. Т. Нелеп, До питання про роль аналізу і синтезу в процесі утворення понять, Наукові записки історико-філософського факультету Київського державного університету, № 4, 1957; В. Т. Павлов, Відношення між поняттями, К., 1961; С. Б. Кримський, Генезис форм і законів мислення, К., 1962; В. А. Романець, Фантазія, пізнання, творчість, К., 1965.

²⁵ Див.: А. Н. Шейко, Правила логического доказательства, К., 1956; Г. Ф. Коломиец, Понятие — основная форма логического мышления, Харьков, 1958; його ж, Логіка, Харків, 1962.

гіки²⁶, дослідження проблем якої в останні роки також значно посилилось.

Велику увагу приділяють українські філософи вивченню лєнінського положення про єдність діалектики, логіки й теорії пізнання у марксистській філософії. Вони конкретизують учення про діалектику суб'єктивного і об'єктивного в процесі відображення у свідомості об'єктивної дійсності, показують, зокрема, тотожність і відмінність категорій об'єктивного й суб'єктивного, з одного боку, матеріального й ідеального — з другого, розкривають хибність тенденції до повного ототожнення категорій матерії і об'єкта. В працях українських філософів²⁷, з'ясовуються різні аспекти суб'єктивності і об'єктивності та їх взаємопереходи у процесі руху пізнання до істини. В них підкреслюється активність, дієвість суб'єкта, вибірність його пізнавальних операцій, спрямованих на об'єкт, розкривається діалектична єдність суб'єкта з об'єктом у практиці. З цього боку заслугують на увагу праці, спеціально присвячені розглядові основних моментів співвідношення суб'єктивного й об'єктивного у практиці у зв'язку з її роллю в пізнанні²⁸. В них показано, що свідомість, будучи відображенням об'єктивного світу, виникаючи на основі матеріальної практичної діяльності, стає необхідним моментом практики, спрямовуючи й регулюючи її. Свідомість опосередковує обумовленість доцільної практичної діяльності об'єктивним світом та потребами життя людей. Разом з тим вона залежить від практичної діяльності, від характеру практичної взаємодії суб'єкта з об'єктом.

У дослідженнях, присвячених проблемі істини особлива увага звертається на діалектичне взаємовідношення пізнання і практики²⁹. У цих роботах відзначається, що протилежність

²⁶ Див.: Ф. Я. Москаленко, Учение об индуктивных выводах в истории русской логики, К., 1955.

²⁷ Див.: М. В. Дученко, До питання про діалектико-матеріалістичне розуміння проблеми суб'єкта і об'єкта, «Збірник наукових робіт викладачів суспільних наук вузів УРСР», вип. 5, Харків, 1959; В. І. Шинкарук, В. І. Ленін про діалектику суб'єктивного і об'єктивного в процесі відображення свідомістю об'єктивної дійсності, «Теоретична зброя комунізму», К., 1959. В. Косолапов, Гносеологічна природа наукового факту, К., 1964; М. В. Дученко, Категорії суб'єкта і об'єкта в теорії пізнання діалектичного матеріалізму, К., 1964.

²⁸ Див.: Ю. Ф. Бухалов, Соотношение субъективного и объективного в практике, «Научные доклады высшей школы. Философские науки», М., 1961, № 1; його ж, К вопросу о содержании понятия практики, «Вестник Харьковского университета», № 6, 1965; М. М. Дмитренко, До питання про об'єктивність суспільної практики, «Наукові записки Луганського сільськогосподарського інституту», вип. I, 1959.

²⁹ Див.: Ю. Ф. Бухалов, К вопросу об определении истины, Сборник научных работ преподавателей философии г. Харькова, 1959; В. К. Комаров, Критерий практики в теории познания, «Ученые записки Харьковского университета», т. СХVI, 1957; О. І. Смолинчук, Єдність теорії і практики в діяльності КПРС, К., 1960.

практики й пізнання є історичним наслідком роздвоєння внутрішньосуперечливої єдності, тобто людської праці. Це роздвоєння призводить до набуття пізнанням самостійності, що виступає, з одного боку, як умова і джерело відриву пізнання від дійсності, створення різних ілюзій, а з другого — саме з нею пов'язаний творчий характер пізнання — його здатність розвиватися на основі внутрішньої логіки. Спираючись на попереднє знання, зафіксоване і закріплене у відповідних логічних формах пізнання, та розвиваючись за своїми певними законами, пізнання приходить до побудови принципово нових теоретичних систем. При цьому форми і закони пізнання виступають зняряд-дями опосередкування для свідомості наслідків практики, методами засвоєння і перетворення в ідеальне нових даних суспільного досвіду. Таким чином, самостійність пізнання щодо практики є лише відносним — воно кінець кінцем виникає із практики і нею ж перевіряється. Практика становить і вихідний пункт, і результат теоретичної діяльності, і основу, і мету пізнання, і критерій його істинності. Як критерій істини практика завершує досягнення найближчої мети пізнання — створення об'єктивно-істинної наукової теорії. Як матеріальна діяльність суспільної людини практика реалізує кінцеву мету пізнання — перетворення дійсності.

Питання про роль практики у пізнанні і її відношення до інших моментів, ступенів пізнавального процесу, широко обговорювалось філософською громадськістю України. В результаті проведеної дискусії більшість її учасників погодилась на тому, що практика є не лише основою, але є й специфічним завершальним ступенем пізнання, яке потребує окремого вивчення.

В останній час на Україні почали видаватися праці (П. В. Копніна, Ф. Ф. Єневича, та ін.), що систематизують проведені дослідження в галузі діалектичної логіки³⁰, зокрема в монографії П. В. Копніна, особлива увага звертається на висвітлення діалектики як логічної системи. При з'ясуванні співвідношення діалектичної і формальної логіки в ній розрізняються два питання: 1) про відношення традиційної формальної логіки до діалектичної; 2) про відношення до неї сучасної, найновішої формальної (математичної) логіки. У першому випадку діалектична та формальна логіка складають два етапи у розвиткові вчення про мислення — нижчий і вищий. Будучи вищим етапом, діалектична логіка є запереченням передуючої їй формальної логіки як методу і теорії пізнання. Що ж до відношення діалектичної і сучасної формальної логіки, то воно є таким, як і між філософією і спеціальною галуззю наукового

³⁰ Див.: П. В. Копнин, Диалектика как логика, К., 1961; його ж, Идея как форма мышления, К., 1963; Ф. Ф. Єневич, Деякі теоретичні проблеми матеріалістичної діалектики, Наукові записки КДУ, гл. XVI, вип. IV, 1957.

знання. Разом з тим діалектична логіка не вичерпується теорією мислення. Вона являє собою методологію і в цьому зв'язку передбачає діалектику, яка і є теорією пізнання марксизму. Суттєвим моментом в аналізі структури діалектики є те, що під діалектичну логіку підводиться принцип розгляду теорії, як найбільш зрілої форми сучасного наукового мислення, що дає ключ до розкриття інших логічних фігур і їх субординації в залежності від того, яку роль відіграють вони в побудові наукової теорії. Цей принципово новий підхід до вчення про логічні форми й дозволяє переглянути ряд усталених у логіці положень. Дійсно, якщо найбільш зрілою формою наукового знання вважати не умовиводи, як було прийнято у формальній логіці, а теорію, то істотно змінюється наше уявлення про центральну, найпростішу і масовидну клітину в аналізі логічних форм. Такою клітиною багато хто із логіків протягом довгого часу вважав поняття, оскільки воно дійсно складає найпростіше відношення у структурі умовиводу. Але при розгляді теорії як вищої форми знання стан справи докорінно змінюється. Найістотнішим для теорії є питання про істинність, а це питання найчастіше виступає при аналізі судження, оскільки в понятті й умовиводі (в якому на перший план висувається проблема правильності побудови думки) проблема співвіднесеності з об'єктом виступає більш опосередковано. Ось чому й центральною клітинкою в системі логічних форм повинно бути судження, а всі інші логічні фігури повинні тільки виступати певними етапами у розвитку суджень та істини, а отже, і в побудові теорії.

Такий підхід до розгляду логіки дозволяє проаналізувати виключно важливе питання про форми специфізації знання, до яких, крім теорії, належать ідея, гіпотеза, наука. Зокрема, гіпотеза, що до цього часу розглядалася тільки у плані ймовірного умовиводу, визначається як теорія, в якій ідея обгрунтована лише до рівня наукового припущення значної міри ймовірності. Щодо ідеї як форми мислення, то вона є особливим типом поняття, яке в побудові і утворенні наукової теорії виконує функцію об'єднання інших понять у певну систему.

Разом з тим у працях із діалектичної логіки недостатньо висвітлений взаємозв'язок діалектики як науки з іншими складовими частинами діалектичного матеріалізму. Не зовсім повно розкрита специфіка прояву загальних законів діалектики в процесі пізнання, мало уваги приділяється боротьбі радянських і зарубіжних філософів-марксистів за діалектико-матеріалістичне розуміння логіки.

В останні роки на Україні, як і в усій країні, посилилась критика сучасних ідеалістичних та метафізичних учень. Поряд із статтями, брошурами, монографіями, в яких позитивна розробка досліджуваних питань дається разом із критикою їх ідеалістичного тлумачення, з кожним днем більше виходить робіт,

спеціально присвячених критичному аналізу сучасної буржуазної філософії. Українські філософи показують, що представники більшості шкіл сучасного ідеалізму, які видають себе за палких прихильників розвитку науки, в дійсності використовують найновіші наукові відкриття, особливо з галузі фізики, фізіології тощо для оновлення своїх застарілих концепцій, для заперечення матеріальної природи світу, об'єктивного характеру простору, часу, руху і т. д.³¹ Абсолютизуючи момент мінливості, релятивності предметів і процесів об'єктивного світу, відриваючи його від їх сталості і визначеності, вони перекидають діалектичне розуміння розвитку, пристосовуючи його до потреб своїх ідеалістичних конструкцій. Зокрема, українські радянські філософи піддали критичному розглядові спроби неотемістів пристосуватися до сучасної науки³².

У дослідженнях українських вчених (М. Я. Щербіна та ін.)³³ проаналізовані також гносеологічні та класові джерела ідеалістичних філософських учень показано, що ірраціоналістична філософія широко використовується сучасною імперіалістичною буржуазією як ідейна зброя проти прогресу. Невідповідність ідеалістичної філософії фактам суспільного життя і даним природничих наук стала в сучасний період особливо наочною, і тому в буржуазній філософії роблять все, щоб замаскувати відверто ідеалістичні висновки псевдонауковою термінологією, надати антинауковим теоретичним побудовам «наукового вигляду». Українські радянські філософи викривають спроби маскування ідеалізму під «реалістичну філософію», «філософію практики» тощо. При цьому вони показують, що це маскування здійснюється по лінії абсолютизації відносної самостійності пізнавального образу («реалістичні» школи), активного характеру людського мислення і пізнавального процесу взагалі (феноменологічний напрям) тощо. Разом з тим у філософській літературі говориться, що невелика група філософів капіталістичних країн (Р. В. Селарс, М. Фарбер у США, К. Янагіда у Японії та ін.) під тиском фактів поривають з ідеалізмом і переходять на матеріалістичні позиції.

³¹ Див.: Г. Г. Вдовиченко, Сучасний механіцизм — знаряддя імперіалістичної філософії, Збірник наукових робіт викладачів суспільних наук вузів УРСР, вип. 5, Харків, 1959; В. Й. Войтко, Характерные черты современной буржуазной философии, К., 1960; М. В. Попович, Против современных критиков марксистского материализма, К., 1964.

³² Див.: М. Я. Щербін, Філософія і соціологія католицької реакції, К., 1959; А. М. Петрусенко, З. К. Танчер, Чергова спроба ідеалістичної інтерпретації проблеми відношення людства до всесвіту, «Вісник Київського державного університету», № 1, 1958.

³³ Див.: М. Я. Щербін, Сучасна буржуазна ідеалістична філософія — опора релігії, К., 1958; М. В. Попович, Похід проти розуму, К., 1960; І. В. Бичко, На філософському роздоріжжі, К., 1962; А. І. Резніков, Класові і гносеологічні корені ідеалізму, Наукові записки Бердянського пединституту, № 3, 1961.

Зараз антикомуністичні сили чинять великий опір марксизму-ленінізму, матеріалістичній діалектиці. Нападки буржуазних ідеологів на марксистсько-ленінську теорію є ідеологічною диверсією агресивних сил імперіалізму проти соціалістичних країн. Чим більше розвивається економічна та політична могутність країн соціалістичного табору, чим далі поглиблюється криза капіталістичної системи, тим більше загострюється класова боротьба на міжнародній арені. Поруч із буржуазним міфом про застарілість марксизму і непридатність його в умовах ХХ ст. в капіталістичних країнах поширюється чимало й інших чуток, зокрема повторюються давні вигадки критиків марксизму про неспроможність матеріалістичної діалектики. Буржуазна філософія, догматично трактуючи марксизм-ленінізм, намагається цілком усунути матеріалістичну діалектику і насамперед із усіх сфер суспільного життя. Вихваляючи метафізичну теорію рівноваги, гармонію суспільства, вона навіть не від того, щоб заперечувати в цілому самий розвиток суспільства та його прогрес. Порівняно з періодом висхідного процесу розвитку капіталізму, коли ідеологи буржуазії високо підносили роль раціонального пізнання, роль розуму, були прогресивними творцями ідеалістичної діалектики свого часу, сучасна ж буржуазна філософія все більше й більше пропагує ірраціоналізм в його крайніх формах (неотомізм, персоналізм тощо), відкрито зливається з релігією і мистицизмом.

Прихильники ірраціоналізму пропагують серед робітничого класу і трудящих капіталістичного світу зневіру у свої сили, у людський розум, у пізнання дійсності та її зміни, у боротьбу за краще майбутнє. У їх трактуванні спотворена діалектика набуває містичного характеру, раціональне пізнання підмінюється інтуїцією. Буржуазні ідеологи ірраціоналізму вдаються до широкого використання марксистської термінології, завжди перекручуючи її зміст. Це, власне, є особливістю їх боротьби на даному етапі з марксистсько-ленінською теорією. І в цьому зв'язку слід зазначити, що українські філософи ще не завжди досягають високого рівня у критиці буржуазної ідеології, їх праці нерідко виглядають малоаргументованими і позбавленими бойового, наступального духу, що, звичайно, неповно відповідає настановам ХХ і ХХІІ з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу та пленумів КПРС, що відбулися в 1964 і 1965 роках.

Радянські філософи, і в тому числі й українські, приклали багато зусиль, щоб реалізувати ідейні настанови Комуністичної партії та її рішення. Значно посилюється зв'язок праць з діалектичного матеріалізму із конкретними науками, із практикою комуністичного будівництва, із боротьбою проти буржуазної ідеології тощо. В публікаціях поряд із пропагандою марксизму приділяється увага всій ленінській філософській спадщині.

У період переходу нашої країни до комунізму серед проблем діалектичного матеріалізму на перший план висувається вивчення і теоретичне узагальнення практики комуністичного будівництва. Це викликає необхідність глибокого аналізу процесів сучасності, особливо діалектики переростання соціалізму в комунізм, розробки питань методології соціологічних та економічних досліджень, методологічних проблем партійного і культурного будівництва. І партія надихає радянських філософів на сміливі, новаторські праці в цій галузі, такі праці, які б не тільки ілюстрували соціологічним матеріалом ті чи інші положення діалектичного матеріалізму, а які б ставили нові рішучі питання, розв'язання яких сприяло б дальшому удосконаленню методологічних основ керівництва суспільством, остаточного подолання залишків суб'єктивізму і волюнтаризму в науковій роботі.

2. Розробка і пропаганда питань історичного матеріалізму

Долаючи догматизм і начотництво, радянські філософи після ХХ з'їзду КПРС провели велику роботу по дальшій конкретизації марксистсько-ленінського вчення про закономірності і рушійні сили суспільного розвитку та їх дію у наші дні. Немало робіт було присвячено вивченню законів становлення комуністичної формації, формування її матеріально-технічної бази і системи суспільних відносин та виховання нової людини. Важливим показником розгортання науково-дослідницької і науково-популяризаторської роботи з історичного матеріалізму стали монографії, колективні збірники та учбові посібники, що вийшли в ці роки і були присвячені проблемам матеріалістичного розуміння історії³⁴. В них багато уваги приділяється і вивченню особливостей дії найбільш загальних законів історичного процесу на сучасному етапі розвитку радянського суспільства. Для практики важливо, щоб наука відобразила не тільки те загальне, що зв'язує історію в єдине ціле, що повторюється на кожній її стадії, але щоб вона відбила й діалектику прояву цього загального в умовах будівництва комуністичного суспільства. Всебічне вивчення дії загальних законів за певних умов важливо не тільки для практики, але й для самої науки. Поворот у науковій роботі радянських філософів до глибокого дослідження механізму дії загальних законів у процесі будівництва нового суспільства відбився у конкретизації марксистського вчення про предмет історичного матеріалізму як науки. У працях, опублікованих у минулі роки, визначення історичного матеріалізму обмежувалося

³⁴ Див.: «Основы марксизма-ленинизма», М., 1960; «О закономерностях возникновения и развития социалистического общества», М., 1961; П. Н. Федосеев, Философия и коммунизм, М., 1962; «Деякі питання наукового комунізму в рішеннях КПРС (1953—1962)», К., 1962.

вузькими рамками: вказувалося, що історичний матеріалізм тільки вивчає найзагальніші закони суспільного розвитку. Тепер у визначення предмету цієї науки увійшло й дослідження специфіки дії найзагальніших законів при різних формаціях, і особливо на сучасній стадії формування комуністичного суспільства.

У 1956—1958 рр. на сторінках преси і на кафедрах філософії вищих учбових закладів розгорнулися дискусії про співвідношення найзагальніших і специфічних законів суспільного розвитку. Позитивним результатом цього було поглиблення уявлень про діалектику загальноісторичних і специфічних законів. Найзагальніші закони діють на протязі всієї історії, у всіх суспільно-економічних формаціях. Вони виражають єдність і безперервність усього історичного процесу, єдність і нерозривність суспільства як цілісного організму. Деякі філософи намагалися довести, що специфічні закони є лише формою прояву загальноісторичних законів і тим самим по суті заперечували те головне, корінне, чим різняться між собою суспільно-економічні формації. Позитивним результатом цієї дискусії було поглиблення уявлень про діалектику загальноісторичних та специфічних законів.

Відомо, що найзагальніші закони діють на протязі всієї історії, у всіх суспільно-економічних формаціях. До них належить закон про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості, закон про визначальну роль способу виробництва в житті суспільства, закон про визначальну роль продуктивних сил щодо виробничих відносин, закон відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил, закон про визначальну роль економічного базису щодо надбудови тощо. Ці найзагальніші закони виражають єдність і безперервність усього історичного процесу, єдність і нерозривність суспільства як цілісного організму. Вони діють у всіх суспільно-економічних формаціях, відбиваючись у їх конкретних умовах. Інші об'єктивні закони суспільного розвитку притаманні лише одній або кільком суспільно-економічним формаціям. Наприклад, закон боротьби класів притаманний суспільствам, які ґрунтуються на приватній власності на засоби виробництва та на антагонізмі класів. У цей період з'являються праці, в яких висвітлюється нерівномірність як закон розвитку не тільки капіталізму, але й усього класового періоду історії, показується вирівнювання суспільного розвитку народів і країн як специфічна закономірність соціалізму. Такі закони, як, наприклад, закон, який відбиває підпорядкування всього суспільного виробництва інтересам задоволення все зростаючих матеріальних і духовних потреб народних мас, або закон планомірного, пропорціонального розвитку всього народного господарства, притаманні лише одній комуністичній суспільно-економічній формації. Це специфічні закони суспільного розвитку. Вони показують, як живе і функціонує конкретна суспільно-економічна формація.

Характерним для всіх докомуністичних формацій є те, що в них тільки в перший період їх існування діють і загальноісторичні, і специфічні закони в одному і тому ж напрямку. Коли та або інша формація цього періоду історії перестає бути прогресивним явищем, то настає період глибоких суперечностей між загальноісторичними і специфічними законами. Ця суперечність розв'язується в період переходу однієї суспільно-економічної формації до другої, більш високої. У процесі цього переходу усуваються умови, які породжують старі специфічні закони, і створюються нові умови, які проявляються у нових специфічних законах, діючих у відповідності з дією загальноісторичних законів. Тільки для нового суспільства, яке ґрунтується на загальнонародній власності на засоби виробництва, властива дедалі тісніша єдність між загальними і специфічними законами суспільного розвитку.

У процесі комуністичного будівництва все більше й більше зростає роль суб'єктивного фактора, неухильно підвищується значення свідомих, планомірних дій мас та їх організацій. В працях, виданих на Україні, розкриваються особливості співвідношення законів суспільного розвитку і свідомої діяльності людей в умовах переможного будівництва комунізму³⁵. Ця проблематика набуває особливої ваги, зокрема, тому, що буржуазні соціологи-теоретики правих соціалістів і ревізіоністів з усієї сили пнуться, щоб перекутити її в дусі фаталізму чи волюнтаризму. Марксизм довів, що люди самі творять історію, але творять її не так, як їм заманеться, не довільно, а у відповідності до вимог матеріального життя суспільства, суть якого виражає об'єктивні закони. Але закони, за якими розвивається суспільство, не діють автоматично, тобто без людей. Без людей і їх дій не може бути й історії та її законів. Між тим деякі наші філософи та економісти слідом за Й. В. Сталіним відійшли від цього марксистського положення, зображаючи об'єктивні закони суспільного розвитку як силу, що стоїть над людьми і діє незалежно від них.

Об'єктивні закони суспільного розвитку визначають напрямок історичного процесу лише через дії людей, цілеспрямовані зусилля багатомільйонних мас. У своїй практичній діяльності люди, змінюючи матеріальні умови життя суспільства, тим самим змінюють не тільки характер дії загальноісторичних закономірностей, але змінюють і всю сукупність специфічних законів. Тому діяльність людей являє собою необхідну складову частину всього природно-історичного процесу розвитку суспільства.

³⁵ Див.: М. В. Гончаренко, Свідоме використання економічних законів — наукова основа практичної діяльності радянського суспільства, К., 1958; В. І. Войтко, Наукові основи керівництва розвитком суспільства, К., 1962; М. Ф. Партолін, Матеріальное производство — основа общественного развития, Харьков, 1960.

Співвідношення об'єктивних законів суспільного розвитку і свідомої діяльності людей визначається природою даного суспільства. В капіталістичному суспільстві, яке будується на приватній власності на засоби виробництва, матеріальне виробництво перебуває поза контролем людей, а закони суспільного розвитку і свідомої діяльності людей визначаються природою даного суспільства і діють як сліпа стихійна сила. Історичні події в цьому суспільстві складаються як результат перехрещування безконечної кількості індивідуальних воľ, безконечної групи паралелограмів сил. У процесі переходу від капіталізму до соціалізму змінюються характер дії загальних законів і вся сукупність специфічних законів суспільного розвитку. Нові специфічні закони соціалізму, що з'явилися, корінним чином відрізняються від законів капіталізму, бо вони виражають сутність нових, соціалістичних виробничих відносин. Закони соціалізму так само об'єктивні, як і закони капіталізму, але вони не діють руйнівно, як стихійна сила природи. Люди ставлять їх під свій контроль. Встановлення суспільної власності на засоби виробництва робить можливим людям свідомо і планомірно розвивати все суспільство, його матеріальні та ідеологічні відносини. Саме на цій підставі В. І. Ленін неодноразово говорив, що соціалізм є результатом свідомих творчих зусиль мас.

На відміну від попередніх суспільств, які виникали стихійно, комунізм появляється і розвивається в результаті свідомих і цілеспрямованих дій мільйонів людей. Тут усі суспільні відносини — не тільки ідеологічні, але й матеріальні, — перше ніж втілитися в житті, спочатку проходять через свідомість людей. Від цього матеріальні відносини не втрачають об'єктивного характеру. Справа в тому, що люди свідомо створюють нові продуктивні сили, удосконалюють економічний лад суспільства, змінюють його соціальну структуру не довільно, а у відповідності з об'єктивними законами, які відбиваються у марксистсько-ленінській теорії. У свідомості, волі і діях людей нового суспільства виражаються закони суспільного розвитку.

Комуністична партія, спираючись на глибоке знання об'єктивних законів розвитку суспільства, виробляє науково обгрунтовану політику, яка спрямовує зусилля багатомільйонних мас радянського народу на побудову комуністичного суспільства.

На основі узагальнення тих глибоких змін, які відбуваються в матеріальних та ідеологічних відносинах суспільства в період його переходу до комунізму, радянські філософи конкретизують марксистсько-ленінське вчення про суспільно-економічну формацію, про її будову і розвиток, долають невірне, однобічне тлумачення цієї важливої категорії історичного матеріалізму. В 1957--1958 рр. деякі наукові працівники і викладачі філософії вищих учбових закладів звужували поняття суспільно-економічної фор-

мації, зводили його лише до сукупності виробничих відносин. При цьому вони посилалися на роботу В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», у якій говориться, що Маркс «вперше поставив соціологію на науковий ґрунт, встановивши поняття суспільно-економічної формації, як сукупності даних виробничих відносин, встановивши, що розвиток таких формацій є природно-історичний процес»³⁶. Але не слід забувати, що основоположники наукової теорії суспільного розвитку вказували на виробничі відносини лише як на економічну основу, реальний базис, на якому створюється вся будова суспільно-економічної формації, її соціальна структура і вся складна надбудова. Виробничі відносини становлять нібито економічний скелет кожного суспільства. «Вся справа, проте, в тому, — писав Ленін, — що Маркс цим кістяком не задовольнився, що він самою «економічною теорією» в звичайному розумінні не обмежився, що — *пояснюючи* будову й розвиток даної суспільної формації *виключно* виробничими відносинами — він проте скрізь і постійно простежував відповідні цим виробничим відносинам надбудови, прибирав кістяк у плоть і кров»³⁷.

Таким чином, лише сукупність усіх матеріальних і духовних відносин людей на даному ступені історичного розвитку дає нам поняття суспільно-економічної формації.

Після XX з'їзду КПРС було відновлено правильне, марксистське розуміння співвідношення суспільно-економічної формації і продуктивних сил. Тлумачення поняття суспільно-економічної формації поза продуктивними силами виявило свою неспроможність. Кожному суспільству властиві певний рівень і темп розвитку продуктивних сил. І з цього боку продуктивні сили становлять обов'язковий і кінець кінцем визначальний елемент у суспільно-економічній формації. Саме це й підкреслював К. Маркс, коли писав, що по зняттях виробництва, які залишилися від минулого, склалися в загальних рисах уявлення про давно минулі історичні епохи. «Таку саму вагу, як будова останків кісток має для вивчення організації зниклих тваринних видів, — писав він, — останки засобів праці мають для вивчення зниклих суспільно-економічних формацій»³⁸. В залежності від зміни у продуктивних силах суспільства і у відповідності з ними змінюються й виробничі відносини людей. Відповідність виробничих відносин характеру продуктивних сил є об'єктивним *законом* *всякої суспільно-економічної формації*. Історичні епохи відрізняються не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Останні — це не тільки

³⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 120.

³⁷ Там же, стор. 119.

³⁸ К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1954, стор. 181—182.

мірило розвитку робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких здійснюється виробнича діяльність людей. Таким чином, поза продуктивними силами не може бути вірного уявлення про суспільно-економічну формацію.

У радянській філософській літературі важливе місце посідає питання про повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР³⁹. На фактичному матеріалі автори показують грандіозні успіхи радянського народу у розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, у зміні соціальної структури і надбудови суспільства. Побудова єдиної і всеохоплюючої соціалістичної системи і на цій основі ліквідація експлуататорських класів та зміна соціальної природи робітників, селян та інтелігенції, соціалістичне перетворення націй і народностей, здійснення культурної революції і перевиховання людей в дусі нового ладу означали повну перемогу соціалізму у всіх сферах суспільного життя, завершення побудови першої фази комуністичної суспільно-економічної формації. Досягнуті успіхи в економічному, соціальному і духовному розвитку суспільства створили умови для вступу нашої країни в розгорнуте будівництво комунізму.

Але, поки соціалістичний лад існував тільки в Радянському Союзі, доти залишалася загроза реставрації капіталізму в країні. Тому В. І. Ленін вказував, що «остаточно перемогти можна тільки в світовому масштабі і тільки спільними зусиллями робітників усіх країн»⁴⁰.

Ослаблення і розпад капіталістичної системи після другої світової війни, перехід ряду країн Європи й Азії на шлях соціалізму, значний розпад колоніальної системи імперіалізму змінили співвідношення сил між капіталізмом і соціалізмом на користь соціалізму. При допомозі Радянського Союзу великих економічних і політичних успіхів досягли країни народної демократії. Одні з них успішно закладають основи соціалізму, а інші вже вступили у період будівництва розвинутого соціалістичного суспільства. Всесірний розвиток і неухильне зміцнення соціалістичного табору на чолі з Радянським Союзом привели до вирішальної переваги сил миру, демократії і соціалізму над силами війни й реакції, до неможливості реставрації капіталістичних порядків як у нашій країні, так і в країнах народної демократії.

Велику увагу приділяли радянські вчені дослідженню закономірностей переростання соціалізму в комунізм. Широко, зокрема, висвітлюються ці питання в нашій періодичній пресі, і передусім на сторінках журналів «Коммунист», «Вопросы филосо-

³⁹ Див.: В. О. Лівенцов, Повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР та її міжнародне значення, К., 1960; Г. Вдовиченко, Що таке повна і остаточна перемога соціалізму, К., 1960.

⁴⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 329.

фии», «Философские науки», «Комуніст України» та ін. У працях українських учених висвітлюється суть марксистсько-ленінського вчення про дві фази комунізму, збагачене Комуністичною партією СРСР і братніми партіями інших країн, розкриваються спільні і особливі риси соціалізму й комунізму як двох фаз однієї і тієї ж суспільно-економічної формації, характеризується всесвітньо-історичне значення періоду розгорнутого будівництва комунізму для радянського народу і всього людства. Серед літератури, яка розкриває закономірності переростання соціалістичного суспільства в комуністичне, на перший план виступають великі колективні монографії. Важливим проблемам комунізму присвячені збірники «Питання комуністичного будівництва в рішеннях ХХІ з'їзду КПРС» (К., 1961), «Комунізм перемагає» (К., 1961) і «Деякі питання поступового переростання соціалізму в комунізм» (Львів., 1964), підготовлені: перший — групою наукових співробітників і слухачів Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті, а другий і третій — групою наукових співробітників і викладачів вузів Києва, Харкова, Львова та ряду інших міст республіки.

У світлі рішень ХХІІ з'їзду КПРС і нової Програми партії колектив Інституту філософії Академії наук УРСР за участю наукових співробітників вищих навчальних закладів Києва, Харкова і Херсона підготував та видав в 1962 р. колективну монографію «Комунізм — наша велика мета», в якій розкривається вчення марксизму-ленінізму про неминучість перемоги соціалізму і комунізму в усьому світі. На основі узагальнення великого фактичного матеріалу про розвиток на сучасному етапі Радянського Союзу і його складової частини — Соціалістичної України — автори розкривають головні особливості продуктивних сил комунізму, переростання соціалістичних виробничих відносин у комуністичні, закономірності формування соціалістичної структури і соціальних відносин комунізму, стирання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом, розмивання класових граней, зближення української соціалістичної нації з іншими націями СРСР, висвітлюють ті зміни, які відбуваються у надбудові суспільства в процесі переходу від соціалізму до комунізму, перехід всієї світової системи соціалізму до комунізму.

У прийнятій історичним ХХІІ з'їздом КПРС новій Програмі нашої партії відзначається, що **«комунізм, який колись був лише мрією, став наймогутнішою силою сучасності, суспільством, що будується на величезних просторах земної кулі»** ^{41–42}. Тому цілком закономірним є великий інтерес вчених — представників суспільних наук — до вивчення питання

^{41–42} «Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС», стор. 303.

про виникнення і розвиток світової соціалістичної системи. Про це свідчить вихід у нашій країні великої кількості монографічних праць і брошур, публікація у наукових збірниках та в періодичній пресі статей, присвячених світовій системі соціалізму.

У працях українських вчених на основі узагальнення нового фактичного матеріалу про дружбу і братерське співробітництво Української РСР з країнами народної демократії, зокрема, показана роль української соціалістичної нації у розвитку світової соціалістичної системи. Через усі ці праці червоною ниткою проходить ідея про те, що коли соціалістичні держави, створивши світову систему, «стали силою інтернаціональною, яка робить могутній вплив на світовий розвиток»⁴³, то у зв'язку з появою цієї сили нині появилися і «реальні можливості розв'язувати найважливіші проблеми сучасності по-новому, в інтересах миру, демократії і соціалізму»⁴⁴.

У зв'язку із крахом колоніальної системи імперіалізму радянські соціологи конкретизують марксистсько-ленінське вчення про шляхи переходу до соціалізму відсталих народів і країн, вказують на величезну роль світової соціалістичної системи у розвитку економіки й культури визволених колоній. Зростання могутності світової соціалістичної системи та ослаблення і розпад імперіалізму відкрили перед народами визволених країн перспективу національного відродження, перспективу ліквідації відсталості і злиднів, досягнення економічної самостійності по шляху соціалістичного розвитку.

Головне економічне завдання нашої країни — створення матеріально-технічної бази комунізму — є генеральною лінією партії в період переходу від соціалізму до комунізму. Тому природно, що в соціологічних дослідженнях у світлі рішень і матеріалів XXI і XXII з'їздів КПРС, нової Програми партії велика увага приділяється закономірностям розвитку продуктивних сил, і передусім формуванню нового типу працівника. Переворот, що відбувається у засобах виробництва, перехід від розрізнених механізмів до системи автоматично діючих машин, створюваних незалежно від фізичних і психічних можливостей людини, створює нову структуру виробництва, побудовану за об'єктивними ознаками. Все це приводить до корінної зміни місця і ролі працівника у виробничому процесі. В цих умовах, як писав ще К. Маркс, робітник «вже не той, яким він був, ксли вклинював видозмінний предмет природи між собою і предметом праці; тепер він вклинює між собою і неорганічною природою, якою він сам оволодіває, — природний процес, який він перетворює у промисловості. Він стає поруч з про-

⁴³ «Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм», К., 1961, стор. 48.

⁴⁴ Там же.

цесом виробництва, замість того, щоб бути його головним агентом»⁴⁵.

Автоматизація виробництва, гігантськи розширивши сферу виробничої діяльності людини, розмиває відмінності між конкретними видами праці, що історично склалися. Фізичні функції робітника у значній мірі поступаються місцем перед функціями інтелектуальними. Коли фізична праця по встановленню і переміщенню предметів праці і по управлінню технологічним процесом в його масових, шаблонних елементах замінюється працею механізованою, на долю робітника залишаються головним чином функції розумової праці, нагляд, контроль, виміри, розрахунки, аналізи і т. п.⁴⁶ Для розвинутого автоматизованого виробництва характерна органічна єдність фізичної й розумової праці.

Дальше глибоке дослідження соціальних наслідків науково-технічного прогресу, який відбувається в засобах виробництва і технології всього суспільства, як і раніше, становить одне з найважливіших завдань радянських соціологів. Узагальнюючи нові явища, українські радянські вчені досліджують вплив комплексної механізації і автоматизації виробництва на розвиток всієї сукупності суспільних відносин, на формування нового типу працівника, на подолання істотних відмінностей між людьми фізичної й розумової праці⁴⁷. Разом з тим українські вчені (Г. М. Окладній та ін.) торкаються також питання подолання протилежностей і ліквідації істотних відмінностей між містом і селом, питання закономірностей піднесення села до рівня міста⁴⁸. Їхні праці побудовані в основному на матеріалі, взятому з життя, з живої дійсності.

Велике місце у працях радянських філософів відводиться проблемі переростання соціалістичних виробничих відносин у комуністичні — перетворенню двох форм соціалістичної власності в єдину комуністичну власність, поглибленню обміну діяльністю між членами соціалістичного суспільства тощо⁴⁹. Повніше і глибше після ХХ з'їзду КПРС висвітлюється й проб-

⁴⁵ «Большевик», 1939, № 11—12, стор. 62.

⁴⁶ Там же, стор. 82.

⁴⁷ Див.: Г. М. Окладной, Подъем культурно-технического уровня рабочего класса, Харьков, 1957; А. Слабоспичкий, О преодолении существенных различий между умственным и физическим трудом, Симферополь, 1959; Ф. Худушин, Про шляхи подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, К., 1959; Л. В. Сохань, З. О. Сільченко. Технічний прогрес і робітник, К., 1963.

⁴⁸ Див.: Г. М. Окладной, Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства, Харьков, 1958; Е. К. Самборський, Основні закономірності піднесення села до рівня міста, К., 1963.

⁴⁹ Див.: П. Цвелих, Розвиток соціалістичних виробничих відносин у період переходу до комунізму, К., 1960; Д. Соколов, Від соціалістичних виробничих відносин до комуністичних, К., 1964.

лема діалектики продуктивних сил та виробничих відносин у несоціалістичних суспільно-економічних формаціях.

Досліджуючи закономірності розвитку соціалізму і комунізму, філософи розглядають характер суперечностей у розвиткові соціалістичного способу виробництва. Відомо, що у філософській літературі довгий час взагалі заперечувалася наявність суперечностей при соціалізмі. Деякі філософи, відірвавшись від соціалістичної практики, помилково вважали визнання суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами при соціалізмі ледве не визнанням неминучості конфлікту між ними в умовах соціалістичного ладу. Тому питання про характер неантагоністичних суперечностей соціалістичного ладу і про їх подолання довгий час не було й мови. Однак після виходу в світ роботи Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» багато філософів кинулись у протилежну крайність: вони раптом побачили суперечності навіть там, де їх зовсім не було. Все це говорить про те, наскільки неправильно була поставлена наукова робота у цій галузі за тих часів.

Формування соціальної структури комуністичного суспільства, зміна соціальних відносин у період розгорнутого будівництва комунізму становить найважливіше завдання науководослідницької роботи в галузі теорії суспільного розвитку. За останні роки філософи створили чимало праць з проблем класів і класових відносин. Відомо, що класова боротьба є рушійною силою розвитку антагоністичного суспільства. Вона неминуче веде до диктатури пролетаріату, яка готує умови для знищення всяких класів і створення безкласового комуністичного суспільства. У роботах з цієї проблеми висвітлюється соціальна природа класів і характер класових відносин при соціалізмі. В центрі досліджень стоїть питання про розмивання класових граней між робітниками і трудівниками села у процесі розгорнутого будівництва комунізму, все дальше зближення всіх соціальних груп соціалістичного суспільства, зміцнення соціальної, політичної та ідейної єдності радянських людей. У працях українських авторів висвітлюється значення союзу робітничого класу і трудового селянства у здійсненні завдань розгорнутого будівництва комунізму. Значна увага приділяється питанню про роль союзу робітників і селян у зміцненні дружби і співробітництва між народами СРСР, передусім між українським і російським народом, у період переходу від соціалізму до комунізму⁵⁰.

Однак те, що зроблено філософами України в галузі вивчення класів і класових відносин суспільства в період його переходу до комунізму, далеко не відповідає потребам практики.

⁵⁰ Див.: И. Бейгель, М. Партолин, Классы и классовая борьба, Харьков, 1958. Ю. І. Ширяев, Союз робітничого класу і селянства — класова основа дружби народів СРСР, К., 1959.

І перед радянськими соціологами стоїть завдання створити великі монографічні праці, в яких би на основі узагальнення тих соціальних змін, які тепер відбуваються в країні, було розкрито закономірності стирання класових відмінностей в СРСР, становлення суспільства повної соціальної рівності людей.

Значно посилилася після ХХ з'їзду КПРС в нашій республіці, як і у всій країні, розробка ленінської теорії соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. Узагальнюючи досвід здійснення соціалістичної революції, встановлення і розвитку диктатури пролетаріату в СРСР, а також соціалістичних перетворень у країнах народної демократії, деякі автори створили праці, в яких показана боротьба Комуністичної партії нашої країни на чолі з В. І. Леніним за повалення капіталістичного ладу і перемогу соціалізму в нашій країні, характеризується всесвітньо-історичне значення ленінської теорії соціалістичної революції, аналізується стратегія і тактика Комуністичної партії на різних етапах проведення революції, розкривається інтернаціональний характер і значення Жовтневої революції та значення досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні⁵¹.

На Україні опубліковані роботи (М. С. Шлепакова та ін.), в яких висвітлюються особливості буржуазно-демократичних і соціалістичних революцій як головних складових частин сучасного світового революційного процесу⁵².

Однією з корінних проблем історичного матеріалізму є питання про базис і надбудову суспільства. Адже правильне уявлення про базис і надбудову, про те, що входить в них, про їх взаємозв'язок і взаємовідношення у значній мірі сприяє пізнанню суспільних явищ, боротьбі проти суб'єктивізму в їх тлумаченні. До ХХ з'їзду партії опубліковано чимало праць, присвячених базису і надбудові. Однак в них поряд із позитивним матеріалом було багато плутанини й помилок. Серйозні помилки викликало некритичне ставлення до праці Й. В. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», до її положень про закономірності зміни надбудови та її складові частини.

Боротьба партії проти негативних наслідків культу особи послужила виравленню подібних перекохань у трактовці пи-

⁵¹ Див.: Г. Г. Ємельяненко, Велика Жовтнева соціалістична революція та її інтернаціональне значення, «Вісник Академії наук УРСР», К., 1958, № 11; И. Н. Куликов, Марксистско-ленинское учение о социальной революции, Харьков, 1958; К. А. Ткаченко, Великий Жовтень і Китайська революція, Наукові записки Київського державного університету, т. XVI, вип. VIII, 1957.

⁵² Див.: М. С. Шлепаков, Про форми переходу різних країн до соціалізму, К., 1957; Ф. Ф. Байкін, Закономірності і особливості переходу від капіталізму до соціалізму, К., 1958; І. Головаха, Про мирний і немирний шляхи переходу до соціалізму, К., 1961; М. Бочарова, Про типи революційного переходу народів від капіталізму до соціалізму, К., 1963.

тань базису і надбудови суспільства, відновленню у філософській літературі класичної формули марксизму, за якою слідом за революційним переворотом в економічному базисі з певною швидкістю відбувається й переворот у надбудові. Величезне позитивне значення цієї формули полягає в тому, що вона підкреслює корінне революційне перетворення надбудови в період соціалістичної революції і разом з тим не виключає спадковості у розвитку надбудови, не заперечує її відносної самостійності.

На Україні в період 1956—1965 рр. вийшли у світ праці, в яких показано, що економічний базис суспільства — це вся сукупність виробничих відносин, які є в даному суспільстві, взятих як ціле, а надбудова — це вся сукупність ідей, установ і організацій, породжених економічним ладом. Тому в класовому суспільстві у надбудову входять не тільки ідеї, установи і організації панівних класів, але й ідеї, установи і організації пригноблених класів. Та частина надбудови, яка відображає і захищає інтереси панівних класів, посідає панівне становище. У працях українських радянських філософів розкриваються закономірності зміни базису й надбудови, їх взаємодії в процесі суспільного розвитку. В цих працях критикуються невірні уявлення про складові частини базису й надбудови. Особливо багато уваги українські філософи приділяють розвитку базису й надбудови соціалістичного суспільства, їх взаємодії в період переходу до комунізму⁵³. Розкриття діалектики взаємозв'язку між базисом і надбудовою при соціалізмі призводить до логічного і цілком обґрунтованого висновку, що законом надбудови соціалістичного суспільства є прогресивно зростаючий її вплив на життя усього суспільства.

Важливе місце у філософській літературі займають праці про форми і функції соціалістичної держави, про вплив її на розвиток базису⁵⁴. В цих працях розкривається значення і роль держави в будівництві комуністичного суспільства, і особливо у створенні матеріально-технічної бази комунізму, висвітлюється розвиток марксистсько-ленінської теорії соціалістичної держави в рішеннях з'їздів і пленумів ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу. Значну увагу приділяють українські радянські філософи характеристиці зовнішньополітичної функції соціалістичної держави, висвітленню боротьби Радянського Союзу за мир.

⁵³ Див.: В. К. Грабовський, С. Ф. Решетник, Марксизм-ленінізм про економічний базис і надбудову, К., 1959; Е. А. Якуба, Право как составная часть надстройки советского общества в период развернутого строительства коммунизма, Харьков, 1964.

⁵⁴ Див.: В. Л. Василенко, Роль Радянської держави в створенні соціалістичного способу виробництва, К., 1957; М. С. Черненко, Ленінський принцип демократичного централізму в управлінні народним господарством, К., 1958.

У Програмі КПРС вказується, що, забезпечивши повну і остаточну перемогу соціалізму, диктатура пролетаріату в нашій країні виконала свою історичну місію і з точки зору завдань внутрішнього розвитку перестала бути необхідною. Виникнувши як держава диктатури пролетаріату, наша держава перетворилася у загальнонародну державу, в орган вираження інтересів і волі всього народу. Головним напрямком у розвитку соціалістичної державності на шляху переростання її у громадське комуністичне самоврядування є, як підкреслюється у Програмі КПРС, всебічне розгортання і вдосконалення соціалістичної демократії, активна участь усіх громадян в управлінні державою, в керівництві господарським і культурним будівництвом, поліпшення роботи державного апарату і посилення народного контролю над його діяльністю.

Процес всебічного розвитку соціалістичної демократії знайшов своє відображення в цілому ряді праць, написаних українськими авторами. В них дається характеристика радянської соціалістичної держави в період переходу до комунізму, висвітлюється питання про піднесення ролі Рад, як найбільш масових організацій трудящих, про їх дальший всебічний розвиток, розкривається все зростаюча роль профспілок і комсомолу в управлінні суспільством, показана діяльність добровільних народних дружин, товариських судів, багатьох інших громадських організацій, через які широкі маси трудящих залучаються до безпосередньої участі в керівництві державою, в загальних рисах дається характеристика шляхів і умов відмирання держави.

Вся історія Радянської країни — це історія налагодження і зміцнення відносин безкорисливої братерської дружби і взаємодопомоги між народами, історія створення й розвитку радянських соціалістичних націй. Досвід Комуністичної партії Радянського Союзу по створенню і розвитку Радянської держави збагатив теорію і практику марксизму-ленінізму. Цей досвід з успіхом використовується комуністичними і робітничими партіями в країнах народної демократії, де тепер повним ходом йде процес формування соціалістичних націй. Узагальнюючи досвід будівництва нових національних відносин в СРСР, радянські філософи зробили значний крок вперед у дальшій розробці марксистсько-ленінської теорії націй і національних взаємовідносин.

Одне з найбільш значних місць у філософській літературі, виданій на Україні⁵⁵, посідає проблема націй і національних відносин. У багатьох монографіях, брошурах і статтях, написа-

⁵⁵ Див.: Г. Г. Ємельяненко, Жовтнева революція і розв'язання національного питання в СРСР, К., 1957; И. Е. Кравцев, Сближение социалистических наций в процессе перехода к коммунизму, К., 1960; I. Воробйов, Ф. Горовський, У братній сім'ї до спільної мети, К., 1965.

них українськими авторами, докладно висвітлюється зміст ленінської національної політики КПРС, розкриваються закономірності розквіту і зближення соціалістичних націй і народностей, показується боротьба проти всяких проявів націоналізму, за виховання трудящих у душі пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму.

Ряд праць українських радянських філософів присвячено питанню про особливості дії двох тенденцій у розвитку націй і національних відносин в умовах нового суспільства: розквіт соціалістичних націй і поглиблення їх єдності і зближення. У працях українських радянських філософів⁵⁶ показано, що зближення соціалістичних націй, а потім і їх злиття — це поступовий тривалий і складний історичний процес, який починається з перемогою пролетарської революції і завершується з побудовою комуністичного суспільства у всесвітньому масштабі. Зближення народів СРСР означає розквіт та удосконалення їх спільних соціально-економічних та духовних рис, поступове стирання національних відмінностей.

Всебічне зближення нових націй — одна з основних закономірностей формування комуністичної суспільно-економічної формації. Тому особливий інтерес являє у працях українських авторів розгляд таких ще недостатньо висвітлених у філософській літературі питань, як розвиток і взаємозбагачення національних культур і традицій, національних мов, національних характерів у період переходу до комунізму. В цих працях піддаються критиці різні буржуазно-націоналістичні теорії з питання про дві тенденції у розвитку націй при капіталізмі і соціалізмі. Особлива увага приділяється поєднанню інтернаціонального і національного в культурі народів СРСР, формуванню загальнонаціональної культури комуністичного суспільства, видозміні, удосконаленню і зближенню національних форм культури.

Важливе місце у пропагандистській роботі належить соціалістичному патріотизмові і пролетарському інтернаціоналізмові, поєднанню патріотичного і інтернаціонального обов'язку радянського народу в боротьбі за комунізм. Виходячи з цього, радянські філософи показують⁵⁷, що розширення та поглиблення економічної, соціальної і культурно-ідеологічної єдності народів СРСР у процесі розгорнутого будівництва комунізму відбува-

⁵⁶ Див.: Ю. І. Ширяєв, Розквіт і співробітництво радянських соціалістичних націй, К., 1960; И. Е. Кравцев, Развитие национальных отношений в СССР, К., 1962.

⁵⁷ Див.: И. Е. Кравцев, Марксистсько-ленінські принципи пролетарського інтернаціоналізму, К., 1956; И. Е. Кравцев, XXI з'їзд КПРС про поєднання національних та інтернаціональних завдань робітничого класу, К., 1959.

ється на основі марксизму-ленінізму під керівництвом Комуністичної партії, в боротьбі проти всяких проявів націоналізму. Комуністична партія забезпечує розв'язання всіх національних питань, що постають в ході поступального розвитку нашого суспільства, з позицій пролетарського інтернаціоналізму, на основі неухильного проведення ленінської національної політики. Вона рішуче виступає як проти ігнорування, так і проти роздування національних відмінностей. У Програмі партії підкреслюється необхідність непримиренної боротьби із проявами і пережитками націоналізму й шовінізму, боротьби з тенденцією до історичної обмеженості і виключності, до ідеалізації минулого і затушовування соціальних суперечностей в історії народів тощо.

Перетворення економіки на принципах соціалізму і ліквідація експлуаторських класів знищили соціальну базу націоналізму й шовінізму в нашій країні. В СРСР неподільно панує ідеологія пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів як ідеологія всього багатонаціонального народу. Правда, національні пережитки ще подекуди збереглися у свідомості окремих відсталих людей, вони, звичайно, завдають певної шкоди справі комуністичного будівництва. Пережитки націоналізму — в якій би формі вони не виступали, чи то як прояви великодержавного шовінізму, чи місцевого націоналізму, — є проявами ворожої нам буржуазної ідеології. Тому боротьба з пережитками націоналізму, і зокрема з проявом українського буржуазного націоналізму, є важливою умовою дальшого зміцнення соціалістичного братерства народів СРСР. У постанові червневому Пленуму ЦК КПРС 1963 р. «Про чергові завдання ідеологічної роботи партії» особливо підкреслюється, що націоналізм за своєю природою ворожий соціалізму, марксистсько-ленінському світоглядові, дружбі народів, що він суперечить об'єктивному процесові розвитку і зближення соціалістичних націй. У Програмі зазначається, що виховання радянських людей в дусі пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму є одним з головних завдань усієї культурно-ідеологічної роботи.

Однією з корінних проблем історичного матеріалізму є питання про роль народних мас і особи в історії. Раніш в дослідженнях з філософії, історії, політекономії та інших наук непомірно вип'ячувалась роль однієї особи, а в той же час роль народних мас як справжніх творців історії залишалася в тіні.

У світлі марксизму-ленінізму, на основі рішень XX з'їзду КПРС, радянські філософи розгорнули гостру критику суб'єктивістсько-ідеалістичної теорії і практики абсолютизування ролі особи в історії, чужого духові нашого ладу, створили ряд серйозних праць, у яких правильно розкривається роль мас і особи в будівництві комуністичного суспільства.

В багатьох працях, що вийшли на Україні⁵⁸, дається критика антинаукового розуміння ролі народних мас і особи домарксистськими і сучасними буржуазними соціологами, докладно викладається суть марксистсько-ленінського розуміння цього питання, підкреслюється зростання ролі народних мас у період соціалістичної революції, показується небувале зростання активності трудящих в епоху соціалістичного і комуністичного будівництва, висвітлюється роль українського народу у перетворенні матеріальних основ і духовного обличчя соціалістичного суспільства, розкривається співвідношення між творчістю мас, класів, партій, особи при соціалізмі. Велика увага приділяється питанню про зростання творчої активності народних мас у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства у всіх галузях життя, і особливо в будівництві матеріально-технічної бази комунізму, в управлінні державою, у розвиткові науки, культури, мистецтва тощо.

В останній період значно збагачено марксистське вчення про війну як суспільне явище, про закономірності взаємовідносин двох систем — капіталістичної і соціалістичної. У резолюції XX з'їзду КПРС відзначається, що тепер на земній кулі існує велика «зона миру», що включає як соціалістичні, так і не-соціалістичні миролюбні держави Європи й Азії і охоплює більше половини населення земної кулі. XX з'їзд КПРС зробив висновок, що держави «зони миру» разом із всесвітнім рухом прихильників миру являють собою реальну силу, яка спроможна відвернути нову світову війну, що в сучасних умовах немає фатальної неминучості воєн.

Великий вклад у розвиток ідеї мирного співіснування двох різних соціальних систем зроблено у новій Програмі нашої партії, яка *питання про війну і мир* називає *основним питанням сучасності*. «Об'єднаними зусиллями могутнього соціалістичного табору, миролюбних не-соціалістичних держав, міжнародного робітничого класу і всіх сил, які відстоюють справу миру, — вказується у Програмі КПРС, — **можна відвернути світову війну**. Зростаюча перевага сил соціалізму над силами імперіалізму, сил миру над силами війни веде до того, що ще до повної

⁵⁸ Є. Г. Федоренко, Про роль народних мас і особи в історії, К., 1957; В. Ф. Передерій, Народні маси — вирішальна сила суспільного процесу, К., 1956; В. К. Танчер, Марксизм-ленінізм про роль народних мас і особи в історії, К., 1956; В. С. Дмитриченко, В. І. Ленін про роль народних мас, їх революційної енергії, свідомості і організованості в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції, Наукові записки Київського державного університету, т. XVI, вип. VIII, 1957; Є. І. Філіна, Роль народних мас у розвитку духовної культури суспільства, К., 1958; В. Лівенцов, Ю. Ширяєв, Народні маси — будівники комунізму, К., 1962; С. Е. Зак, Народные массы и характер их деятельности в социалистическом обществе, Львов, 1962; Г. М. Окладной, Во главе масс, Харьков, 1961.

перемоги соціалізму на землі, при збереженні капіталізму в частині світу, виникне реальна можливість виключити світову війну з життя суспільства. Перемога соціалізму в усьому світі остаточно усуне соціальні і національні причини виникнення всяких воєн. **Знищити війну, утвердити вічний мир на землі — історична місія комунізму»**⁵⁹.

На основі узагальнення подій, які відбулися на новому етапі міжнародного розвитку в нашій країні, в тому числі й на Україні, на протязі післявоєнних років написано багато творів про мирне співіснування двох систем і про відвернення воєн в сучасну епоху. В них докладно висвітлюється питання про причини походження першої та другої світових воєн, розкривається корінна зміна у співвідношенні сил після другої світової війни на користь миру.

Велика увага приділяється викладенню суті ленінського принципу мирного співіснування і співробітництва держав з різними соціальними системами та розвиткові цього принципу Комуністичною партією і братніми партіями інших країн.

Радянські філософи плідно розробляють питання про форми суспільної свідомості. На основі вивчення змісту, форм і ролі ідеології в суспільстві розкривається роль передових, марксистсько-ленінських ідей в суспільному розвитку, особливо у боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та якнайшвидшу побудову комуністичного суспільства в нашій країні⁶⁰. Дається докладна характеристика радянської соціалістичної ідеології, яка знаходить свій вияв у марксистсько-ленінській філософії, в радянській науці і мистецтві, в комуністичній моралі, у політичних і правових поглядах радянського суспільства. Багато уваги, зокрема, приділяється показові переваг передової соціалістичної ідеології перед ідеологією буржуазною, яка є гальмом суспільного розвитку. Радянська ідеологія, виражаючи силу і нездоланність нового, найбільш високого і найбільш прогресивного ладу, є найпередовішою і найпрогресивнішою у світі, її перевага над буржуазною ідеологією служить яскравим показником переваги соціалізму над капіталізмом.

Період будівництва комунізму є разом з тим періодом формування нової людини, нового суспільства. Це вимагає від філософів ще більшої уваги до наукової розробки проблем комуністичного виховання, шляхів утвердження морального кодексу будівника комунізму як принципу життя і праці кожної радянської людини.

⁵⁹ «Матеріали XXII з'їзду КПРС», К., 1962, стор. 342—343.

⁶⁰ Див.: В. Оратовський, Велика сила соціалістичної ідеології, К., 1961; В. В. Бабенко, Основні риси комуністичної ідеології, К., 1961; А. И. Бурдина, К вопросу о роли советского общественного мнения, Сборник научных работ Харьковского государственного университета, 1963.

Питання комуністичної моралі посідають велике місце в документах і рішеннях ХХ, ХХІ і ХХІІ з'їздів КПРС, у новій Програмі нашої партії. Вони стоять у центрі всієї ідеологічної роботи. «Партія, — записано у Програмі КПРС, — вважає головним в ідеологічній роботі на сучасному етапі виховання всіх трудящих в душі високої ідейності і відданості комунізмові, комуністичного ставлення до праці і суспільного господарства, цілковите подолання пережитків буржуазних поглядів і нравів, всебічний, гармонійний розвиток особи, створення справжнього багатства духовної культури. Особливого значення партія надає вихованню підростаючого покоління»⁶¹. Питання комуністичної моралі висвітлювалися в працях Є. Г. Федоренка, Я. С. Блудова та інших авторів⁶².

У працях українських філософів з цієї проблеми досліджується протилежність буржуазної і комуністичної моралі, шляхи подолання пережитків капіталізму в свідомості радянських людей, висвітлюється процес формування у трудящих комуністичного ставлення до праці і соціалістичної власності, любові до Радянської Батьківщини і ненависті до її ворогів. При цьому велика увага приділяється питанню виховання трудящих в душі соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, соціалістичного гуманізму. Важливе значення надається питанням особистих і громадських інтересів при соціалізмі, значенню принципу матеріальної заінтересованості в комуністичному вихованні, розкриттю таких рис комуністичної моралі, як колективізм, поважання правил громадського порядку, скромність, чесність, правдивість, героїзм та показові ролі Комуністичної партії і Радянської держави у формуванні комуністичної моралі.

У дослідженнях, присвячених комуністичній моралі, важливе місце посідає питання про значення праці в комуністичному вихованні трудящих⁶³.

⁶¹ «Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС», стор. 385.

⁶² Див.: Е. Г. Федоренко, Коммунистическая нравственность, К., 1959; його ж, Основы марксистско-ленинской этики, К., 1965; С. И. Черкасова, Общество и личность, К., 1962; М. І. Семашко, Про принципи комуністичної моралі, К., 1963; Л. Сохань, Всебічний розвиток особи при комунізмі, К., 1963; Я. С. Блудов, А. М. Степанченко, О скромности и простоте, Харьков, 1963; А. И. Бурдина, Содержание и структура коммунистической идеологии, Сборник научных работ Харьковского государственного университета, 1964.

⁶³ Див.: В. Скаржинская, Роль труда в коммунистическом воспитании советского народа, К., 1957; І. Ф. Надольний, Рух за комуністичну працю у формуванні комуністичної моралі, Вісник Київського державного університету, № 6, 1965; А. І. Горак, Формування комуністичного ставлення до праці, К., 1963; Ф. Ф. Байкін, За комуністичний побут, К., 1963; М. П. Гончаренко, Методика и некоторые результаты конкретно-социологических исследований бюджета времени трудящихся, «Философские науки», 1963, № 1.

У творах, що вийшли після ХХІ з'їзду КПРС, особливо велика увага приділяється узагальненню досвіду передовиків виробництва і цілих підприємств, які борються за високе звання комуністичних, досвіду ударників, бригад і підприємств комуністичної праці. Аналізуючи цей найбільш передовий рух сучасності, українські вчені розкривають роль колективів комуністичної праці у формуванні духовного обличчя нової людини. Вони показують, що у процесі змагання за комуністичну працю трудящі настійливо прагнуть не тільки високопродуктивно працювати, але й борються за впровадження найновіших досягнень науки й техніки у виробництво, борються за помноження і охорону громадської власності, за піднесення свого виробничого, загальнокультурного і політичного рівня тощо.

Велика увага приділяється в нашій країні питанням марксистсько-ленінської естетики. Видання тематичних збірників творів класиків марксизму-ленізму, присвячених літературі й мистецтву, у великій мірі сприяло ідейному ростові філософів, літераторів, мистецтвознавців, що працюють у галузі естетики. Основоположну роль у розвитку радянської літератури і мистецтва і в розробці питань марксистсько-ленінської естетики відіграють також нова Програма КПРС і постанови партії з ідеологічних питань.

Завдання, поставлені Комуністичною партією перед письменниками, працівниками мистецтва, весь час стоять у центрі уваги тих, хто працює в галузі естетики. Про це яскраво свідчать численні дослідження з питань марксистсько-ленінської естетики, видані в нашій країні. Значно поживилась після ХХ з'їзду КПРС науково-дослідницька і пропагандистська робота в галузі марксистсько-ленінської естетики й на Україні⁶⁴. В працях М. В. Гончаренка, Б. Г. Кубланова, В. О. Кудіна та інших українських філософів висвітлюються такі питання, як естетичне освоєння дійсності, роль художньої творчості в суспільному житті, простежуються історичні закономірності розвитку мистецтва, з'ясовується питання про метод, стиль і напрям у мистецтві та показується роль соціалістичного мистецтва в естетичному вихованні.

Приділяючи багато уваги проблемі соціалістичного реалізму і ролі передового світогляду в художній творчості, українські філософи переконливо показують, що мистецтво, як і всяка інша форма суспільного пізнання, будучи одним із елементів над-

⁶⁴ Див.: Б. Г. Кубланов, Гносеологическая природа литературы и искусства, Львов, 1958; В. О. Кудін, Питання теорії соціалістичного реалізму, К., 1959; його ж, Естетика, К., 1962; В. Г. Антоненко, Роль передового світогляду в творчості письменників, К., 1958; М. В. Гончаренко, Проблеми народності літератури в марксистсько-ленінській естетиці, К., 1959; його ж, Мистецтво і естетичне виховання, К., 1963; «Естетичне в житті та мистецтві», К., 1964; П. І. Гаврилюк, Особливості змісту і форми в мистецтві, К., 1962.

будови над економічним базисом, є не тільки засобом пізнання дійсності, але й засобом її перетворення. Звідси впливає принцип партійності мистецтва.

Нашим літераторам, художникам чужа будь-яка проповідь безідейності, аполітичності, «мистецтва для мистецтва». Радянська література й мистецтво просякнуті принципом комуністичної партійності, який означає служіння народові, служіння завданням комуністичного будівництва. Цим принципом, який розробив великий Ленін, постановами Комуністичної партії з питань літератури й мистецтва повсякчасно керуються наші митці.

Радянські філософи багато уваги в естетиці приділяють критиці реакційного буржуазного мистецтва, викривають ворожість буржуазної естетики щодо суті та природи мистецтва як засобу художнього пізнання і перетворення світу.

В результаті перемоги соціалізму в нашій країні і розвитку нашого суспільства на шляху до комунізму атеїзм став невід'ємною частиною ідеології радянського народу. Однак у свідомості частини людей ще залишилися релігійні пережитки. Їх існування в соціалістичному суспільстві пояснюється передусім тим, що соціалістичне суспільство виникає на руїнах капіталістичного суспільства, і в ньому на деякий час зберігаються «родимі плями» минулого. Особливо стійкими вони є у свідомості людей, оскільки свідомість завжди відстає від буття і зміни в ній відбуваються лише згодом після змін, які відбуваються в навколишній дійсності. Тому свідомість найбільш відсталих людей ще не позбавилась ідей і звичок, які виникли у капіталістичному суспільстві. Своє живлення ці ідеї і звички часто беруть у релігії. Тому партія, проводячи постійну й послідовну роботу по комуністичному вихованню трудящих, на одне з перших місць пропаганди ставить боротьбу з релігійними пережитками у свідомості наших людей.

Як відомо, в результаті перемоги соціалізму і ліквідації експлуататорських класів у нашій країні була знищена класова основа релігії. Переважна більшість радянських людей відійшла від релігії. В силу цього багато церковників, боючися остаточно втратити вплив серед радянських людей, в наступні роки (особливо в роки Великої Вітчизняної війни) зайняли лояльні позиції щодо Радянської влади. Але ця обставина не змінила самої суті релігії, яка була і залишається непримиренно ворожою марксизму й комунізму. Між тим зміна позиції церкви щодо Радянської держави послужила ґрунтом для помилкових думок про те, що нібито вона перестала бути реакційною, а тому, мовляв, немає необхідності в широкій науково-атеїстичній пропаганді. Цим у великій мірі пояснюється той факт, що кількість опублікованої науково-атеїстичної літератури на деякий час значно зменшилася. Помилки у розгортанні науково-атеїстичної пропаганди проявлялися також і в деякому переключенні лінії

партії щодо духовенства і віруючих, у образливих випадках проти них в окремих лекціях, статтях і брошурах. Так, наприклад, релігійні вірування людей характеризувалися іноді як «світогляд дикуна», а самі віруючі називалися неуками, легковірними і т. д.

В листопаді 1954 р. Центральний Комітет КПРС прийняв постанову «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». В ній відзначалося, що проведення науково-атеїстичної пропаганди вимагає найуважливішого дбайливого ставлення до відбору лекторів, доповідачів, авторів статей і брошур на антирелігійні теми. До цієї роботи повинні залучатися виключно кваліфіковані в науковому відношенні кадри: вчителі шкіл, викладачі технікумів і вузів, лікарі, спеціалісти сільського господарства, працівники різних науководослідних установ, діячі літератури і мистецтва, здатні з позицій матеріалістичного світогляду переконливо роз'яснити антинауковий характер релігії⁶⁵. Ця постанова відіграла велику роль в розгортанні науково-атеїстичної пропаганди, а також у розробці актуальних питань історії розвитку релігії і атеїзму. В роботу по підготовці монографій, брошур і статей на антирелігійну тематику активно включилися колективи науководослідних установ і вузів. У 1957 р. при Інституті філософії Академії наук УРСР був створений спеціальний відділ атеїзму.

З жовтня 1960 р. на Україні почав виходити щомісячний науково-популярний журнал «Войовничий атеїст». Це дало можливість широко й серйозно поставити вивчення коренів релігії та пропаганди атеїзму⁶⁶.

Багато уваги приділяється критиці релігії як знаряддя панування експлуататорів над експлуатованими, як засобу виправдання цього явища, показується шкідливість релігійних пережитків у свідомості людей в умовах комуністичного будівництва, говориться про несумісність науки з релігією тощо⁶⁷. В науково-атеїстичну пропаганду в останні роки активно включилися й

⁶⁵ Див.: «Коммунистическая партия и Советское правительство о религии и церкви», М., 1959.

⁶⁶ Див.: В. К. Танчер, Як виникла релігія, К., 1956; В. Г. Антоненко, Походження і реакційна суть релігії, К., 1958; О. Г. Білоус, Релігія як одна з форм суспільної свідомості, К., 1958; його ж, Єговізм — ворог прогресу й миру, К., 1963; Б. О. Лобовик, Причини виникнення релігійних вірувань, К., 1962; А. Єришев, Р. Приходько, О. Онищенко, Релігійні пережитки та їх подолання, К., 1963, та ін.

⁶⁷ В. Г. Сарбей, Мораль і релігія, К., 1959; В. Г. Антоненко, Соціалістичний гуманізм і християнська любов до ближнього, К., 1961; А. Ерышев, Религия — враг равноправия и дружбы народов, К., 1962; К. Руденко, Жінка і релігія, К., 1962; Ю. О. Левада, Непримириенність науки і релігії, К., 1959; М. А. Парнюк, Наука и религия об общественной жизни, М., 1959; И. М. Фурман, Противоположность науки и религии, К., 1958; М. Д. Коротков, Реакційна суть «соціального християнства», К., 1964; Ю. М. Охріменко, Критика християнських поглядів на особу, К., 1964.

спеціалісти, які працюють в галузі природничих наук, в результаті чого з'явилися ряд наукових та науково-популярних брошур і статей на атеїстичну тематику, написаних географами, біологами, фізиками, математиками, медиками тощо.

Певне виховне значення мають узагальнюючі праці з атеїзму (Й. Н. Кравця, В. К. Танчера та інших українських авторів), в яких дається популярний систематизований виклад наукових основ атеїзму⁶⁸⁻⁶⁹.

Разом із розвитком і зміцненням світової соціалістичної системи, з розвитком міжнародного комуністичного і робітничого руху нестримно зростає й авторитет марксизму-ленізму серед широких мас трудящих світу. І щоб ослабити вплив всеперемагаючого марксистсько-ленінського вчення, імперіалісти мобілізують на боротьбу з ним всі свої сили. Захищаючи капіталізм, буржуазні соціологи пропагують прагматизм, семантизм, персоналізм, неореалізм та інші різновиди реакційної антинаукової філософії, а також всілякі антинаукові соціологічні теорії, як, наприклад, соціальний дарвінізм, расизм, мальтузіанство, «соціальна стратифікація», «соціальна мобільність», «народний капіталізм» та ін.

Вістря своєї брудної пропаганди буржуазні філософи спрямовують проти марксизму-ленізму, проти комуністичних партій і країн соціалістичного табору. «Головна ідейно-політична зброя імперіалізму, — записано у Програмі КПРС, — **антикомунізм**, основним змістом якого є наклепи на соціалістичний лад, фальсифікація політики і цілей комуністичних партій та вчення марксизму-ленізму. Під фальшивими лозунгами антикомунізму імперіалістична реакція переслідує і цькує все передове і революційне, намагається розколоти ряди трудящих, паралізувати волю пролетарів до боротьби»⁷⁰.

Комуністична партія Радянського Союзу невтомно викриває теорії реакційної імперіалістичної буржуазії, показує, як ці теорії спростовує сама практика комуністичного будівництва в нашій країні і в країнах народної демократії, а також реальна дійсність в самих капіталістичних країнах. Значну допомогу Комуністичній партії у викритті буржуазної філософії і соціології подають радянські філософи, економісти, історики тощо⁷¹.

⁶⁸⁻⁶⁹ Див.: «Календар атеїста», К., 1959; І. Н. Кравець, Т. М. Петров, Основи атеїзму, Харків, 1959; «Основи атеїзму», Чернівці, 1959; В. К. Танчер, Основи атеїзму, К., 1961; В. Г. Войтко, Основи атеїзму, К., 1962.

⁷⁰ «Матеріали XXII з'їзду КПРС», стор. 337.

⁷¹ Див.: М. Я. Щербін, Сучасна буржуазна філософія і соціологія на службі імперіалізму, К., 1956; В. К. Танчер, Критика християнського соціалізму, К., 1960; Т. К. Мартиненко, Расизм на службі колоніалізму, К., 1962; В. Ф. Передерій, Чи згладжує сучасний капіталізм антагонізм класів?, К., 1962; М. Товкач, Ідеологія лжегуманізму, К., 1965; М. Я. Щербін, Ідеологія диверсій приречена на провал, К., 1965.

У своїх працях вони піддають гострій критиці реакційні маячення расистів, мальтузіанців, морганістів, енгеністів, ірраціоналістів, семантиків та інших мракобісів, які намагаються обґрунтувати і виправдати агресивну політику імперіалістів, війни, колоніалізм і т. п. Рішуче розвінчують радянські філософи і правих соціалістів та ревізіоністів, які, на відміну від представників усіх інших видів буржуазної ідеології, виступають проти марксистсько-ленінського вчення, маскуючись соціалістичною термінологією. В боротьбі за чистоту марксистсько-ленінської теорії найгострішою зброєю є геніальні праці Маркса, Енгельса, Леніна, в яких нещадно викрито ренегатство і відступництво від марксизму. Велике значення в боротьбі з ревізіоністськими перекрученнями марксизму-ленінізму мають рішення комуністичних і робітничих партій та виступи керівників братніх партій.

Боротьба з реформістською ідеологією, з ревізіоністами всіх мастей займає значне місце у працях радянських українських філософів⁷². У цих працях дається характеристика соціально-економічних і класових коренів сучасного ревізіонізму, викривається фальсифікація марксистського розуміння класів і класової боротьби, держави і диктатури пролетаріату, шляхів переходу до соціалізму, розуміння інтернаціонального і національного в соціалістичному будівництві, розкривається справжнє обличчя ревізіоністів як ворогів пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів тощо.

Українські радянські філософи підкреслюють, що будь-який ревізіонізм завжди був і є глибоко чужий марксизмові-ленінізмові, що його теоретичною основою є ідеалізм і метафізика і що він є, по суті, різновидністю буржуазної ідеології. Разом з тим наші філософи підкреслюють і необхідність боротьби з догматизмом і сектантством, як зворотною стороною ревізіонізму, які за певних обставин можуть також стати великою небезпекою в міжнародному комуністичному та робітничому русі.

Таким чином, як видно з викладу теми, після XX з'їзду КПРС дедалі більше розгортається науково-дослідна робота з проблем історичного матеріалізму. Радянські соціологи, творчо узагальнюючи на основі марксизму-ленінізму, рішень з'їздів Комуністичної партії і пленумів ЦК КПРС практику комуністичного будівництва і досягнення науки, конкретизують марксистську теорію суспільного розвитку, і перш за все вчення про закономірності формування комуністичної суспільно-економіч-

⁷² Див.: «Ревізіонізм — ворог комунізму», К., 1960; О. Звіглянич, Сучасний ревізіонізм — головна небезпека, К., 1959; І. Є. Кравцев, Пролетарський інтернаціоналізм і сучасний ревізіонізм, К., 1958; В. Т. Оратовський, Пролетарський інтернаціоналізм і так званий націонал-комунізм, К., 1957.

ної формації, ведуть послідовну боротьбу з реакційною ідеологією імперіалістів та їх агентури — сучасних правих соціалістів і ревізіоністів.

3. Філософські проблеми сучасного природознавства

Програма, прийнята ХХІІ з'їздом КПРС, вказує на важливе ідеологічне значення розробки на основі діалектичного матеріалізму філософських питань природознавства. Це вимагає від наших учених рішуче піднести свій рівень роботи і спрямувати всі зусилля на розв'язання філософських проблем природознавства. Слід сказати, що радянські природознавці і філософи особливо плідно працюють над розробкою філософських питань природознавства після історичних рішень ХХ з'їзду КПРС. Уже в жовтні 1958 р. відбулася Всесоюзна нарада з філософських питань сучасного природознавства, де було узагальнено набутий позитивний досвід з цієї галузі. Нарада, виходячи із рішень ХХ з'їзду партії, накреслила шляхи до крутого поліпшення якості досліджень на найближче майбутнє. Наукові конференції з філософських проблем фізики елементарних частинок і кібернетики, а також Всесоюзна нарада з філософських питань фізіології вищої нервової діяльності і психології, що відбулися у квітні й червні 1962 р. в Москві, дали новий поштовх до більш глибокої розробки філософських питань сучасного природознавства. Для дальшого розвитку досліджень з філософських питань сучасного природознавства мали важливе значення загальні збори Академії наук СРСР, що відбулися в жовтні 1962 р. і були присвячені завданням розвитку суспільних наук в умовах розгорнутого будівництва комунізму, а також розширене засідання Президії АН СРСР в жовтні 1963 р., на якому обговорювались методологічні проблеми природознавства і суспільствознавства⁷³.

Основні напрями досліджень з філософських питань природознавства на Україні — це розробка філософських питань фізико-математичних та біологічних наук, а також кібернетики.

Важливою формою розробки філософських питань сучасного природознавства є проведення республіканських і міжвузівських нарад, сесій, семінарів. У травні 1959 р. в Києві Академія наук УРСР спільно з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР провела наукову сесію, присвячену 50-річчю з дня виходу у світ праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». У січні 1960 р. при Київському університеті відбувся теоретичний семінар викладачів на тему «Діалектичний матеріалізм — філософська основа сучасної науки». Наприкінці

⁷³ Див.: «Строительство коммунизма и общественные науки», М., 1962.

1960 р. в Києві була проведена Республіканська нарада з філософських питань біології, а в грудні 1962 р. — Республіканська нарада з філософських питань фізики елементарних частинок і полів. В жовтні 1963 р. Українська сільськогосподарська академія провела науково-теоретичну конференцію, присвячену філософським питанням біології. У травні 1964 р. радянські вчені провели Всесоюзний симпозиум з філософських питань теорії тяжіння Ейнштейна і релятивістської космології.

Як правило, в таких нарадах кожного разу брало участь по 250—300 наукових працівників і викладачів вузів України, Москви, Ленінграда, Мінська та інших міст нашої країни.

Вирішальний вплив на розробку філософських питань природознавства самими природознавцями мають численні методологічні (філософські) семінари, у вузах і природознавчо-наукових дослідних інститутах республіки. Багато років методологічні семінари добре сприяли вихованню природознавців, допомагали їм творчо застосовувати марксистський метод у своїх конкретних дослідженнях, показувати, що діалектичний матеріалізм — єдина наукова філософська основа сучасного природознавства тощо. Активна участь природознавців у роботі семінарів, творче обговорення ними разом з філософами проблем марксистсько-ленінської філософії і застосування її принципів до сучасного природознавства було найважливішою характеристикою нового якісного стану в розробці філософських питань природознавства на той період.

Поглиблення досліджень з філософських питань сучасного природознавства в цей час характеризує публікації, наради і роботу методологічних семінарів цього періоду. Дедалі частіше з'являються праці, в яких не тільки розглядаються матеріалістичні традиції в дослідженнях природознавців минулого, а й на конкретних прикладах показується благодіючий вплив творчого застосування діалектичного матеріалізму на розв'язання кардинальних проблем сучасного природознавства і, навпаки, — вплив досягнень природничих наук на дальший розвиток і конкретизацію діалектичного матеріалізму.

В цей час особливо міцніє і розвивається ленінська спілка філософів і природознавців у нашій країні, в тому числі й на Україні, збагачується за змістом та більш конкретизується зв'язок філософії із природничими науками.

Можна сказати, що розробка філософських питань природознавства в нашій країні — це одна з істотних форм проявів творчого взаємозв'язку марксистсько-ленінської філософії і сучасного природознавства.

В розглядуваний період тематика філософських питань природознавства охоплює такі аспекти: а) як природознавство підтверджує вчення діалектичного матеріалізму; б) як діалектичний матеріалізм сприяє зараз розвитку природничих наук;

в) як природознавство сприяє розвитку і конкретизації діалектичного матеріалізму; г) боротьба діалектичного матеріалізму проти ідеалізму, проти метафізики і механіцизму в галузі природничих наук.

Період 1955—1963 рр. у галузі природничих наук надзвичайно багатий на експериментальні відкриття і теоретичні розробки, він відзначається посиленням ролі філософії у розвитку природознавства. Боротьбу за торжество діалектичного матеріалізму у природознавстві в масштабах світової науки очолили радянські вчені, які проводять її в тісному співробітництві з ученими країн народної демократії і прогресивними вченими інших країн.

Завдяки застосуванню радіометодів і запускові штучних супутників Землі небачених успіхів досягла астрономія. По суті виникли нові галузі знання — радіоастрономія, астроботаніка та ін. Безприкладні польоти радянських льотчиків-космонавтів Ю. Гагаріна, Г. Титова, А. Ніколаєва, П. Поповича, В. Биковського, В. Ніколаєвої-Терешкової, В. Комарова, К. Феоктістова, Б. Єгорова, П. Беляєва і О. Леонова відкрили нову еру в історії вивчення і опанування космосу. З чисто теоретичної дисципліни: астронавтика перетворюється в експериментальну науку. Одержано нові дані про будову нашої Галактики і Метагалактики, про існування радіогалактик з потужним випромінюванням, про природу магнітних та електричних полів зірок і галактик, міжзоряного та міжгалактичного простору і т. ін. Істотні результати одержано і в галузі дослідження планет та супутників Сонячної системи. Випел нашої Батьківщини уже перебуває на Місяці. Недалекий той час, коли космонавти — люди нашої Землі — досліджуватимуть природу Місяця та інших найближчих планет на самих планетах.

В галузі фізичних наук щоразу виникають все нові й нові теорії і напрями. В зв'язку з цим варто нагадати про розробку однієї з найважливіших і найцікавіших сучасних фізичних теорій — квантової теорії поля, зокрема про дослідження радянських учених Л. Ландау, М. Боголюбова, Д. Іваненка, Д. Блохінцева, М. Маркова та ін. Виняткове теоретичне і практичне значення мають дослідження в галузі четвертого стану речовини — плазми, здійснювані радянськими вченими (Л. Арцимовичим та ін.). Удосконалюється апарат квантової електродинаміки і мезодинаміки, розвивається теорія ядерних сил тощо.

Щоразу відкриваються все нові й нові елементарні частинки. Пізнаються досі невідомі їх властивості. Вчені своїми дослідженнями підтвердили геніальне передбачення англійського вченого П. Дірака про існування антиподів частинок, тобто античастинок. Нині серйозно обговорюється проблема існування антиречовини і антисвітів («антигалактик»). Винятково великих успіхів радянські вчені досягли у розкритті таємниць мікросвіту. Тут

варто вказати на роботи Об'єднаного інституту ядерних досліджень та Інституту атомної енергії. Значну роль у розкритті таємниць атомного ядра і природи елементарних частинок відіграли дослідження, проведені в Інституті фізики АН УРСР, Фізико-технічному інституті тощо. Зокрема, слід вказати на праці в галузі теоретичної фізики, і особливо в галузі теорії твердого тіла і теорії елементарних частинок. Створення теорії елементарних частинок поки що лишається центральною проблемою сучасної фізики.

В останні роки посилюється інтерес до розробки проблем гравітації. Центральні теоретичні проблеми теорії гравітації — це гравітаційне випромінювання і квантування простору-часу. Зусилля вчених нині спрямовані на об'єднання проблем сучасної фізики і гравітації, на застосування нових експериментальних методів у галузі гравітації (таких, наприклад, як ефект Мессебауера), на поєднання теоретичних досліджень з технікою сьогодення. У зв'язку із застосуванням до космології загальної теорії відносності (релятивістська космологія) одержано нові результати в галузі дослідження будови відомої нам частини Всесвіту. Слід, однак, зазначити, що релятивістська космологія, з огляду на надзвичайну її складність і обмаль фактичних даних, ще далека від досконалості, властивої багатьом фізико-математичним наукам.

Бурхливими темпами розвивається зараз і хімія. Виникли нові галузі цієї науки — хімія полімерів і мономерів тощо. Дедалі глибше в хімію проникають методи фізики й математики.

Сучасна біологія значно поглибила і розширила предмет своїх досліджень, вторглась, з одного боку, в атомно-молекулярний рівень живої клітини і, з другого боку, перейшла до фізіологічних, мікробіологічних і генетичних досліджень у космічному просторі на кораблях-супутниках. Відбувається процес деталізації і спеціалізації проблем, які досліджує біологія, а це призводить до диференціації і інтеграції окремих галузей біології. Відповідно збагачуються колишні методи біології (спостереження, опис, порівнювальний та історичний методи), виникають нові методи (біофізичний, кібернетичний та ін.). На порядок денний поставлене завдання — об'єднати зусилля всіх природничих наук з метою розкрити сутність життя і його походження, нові шляхи до створення живого штучного білка.

Застосування всього арсеналу природничонаукових знань і методів досліджень в сучасній біологічній науці має винятково велике як теоретичне, так і практичне значення, бо від розвитку біології залежить дальше піднесення сільськогосподарської науки та медицини. Заходи Комуністичної партії і Радянського уряду по інтенсифікації і хімізації сільського господарства, про

переведення всієї системи землеробства і тваринництва на наукові основи є могутнім стимулом до дальшого розвитку біологічної науки, ставить перед нею теоретичні і методологічні проблеми.

Нині у біології тривають наполегливі дослідження за допомогою новітніх фізико-хімічних методів на атомно-молекулярному рівні і вже одержано перші важливі результати в справі розуміння внутрішньої організації процесів життєдіяльності в живій клітині та її ядрі, в білках і нуклеїнових кислотах. У зв'язку з цим слід вказати на дослідження українських вчених у галузі специфіки структури і властивостей білка, а також ролі нуклеїнових кислот у процесі біосинтезу білка. Успішно розвиваються фізико-хімічні дослідження механізму спадковості та оволодіння спрямованою її зміною з метою одержання нових форм організмів, удосконалюються методи гібридизації і селекції для прискороного створення кращих нових сортів рослин та порід тварин. Розгортаються також дослідження в галузі фотосинтезу, що переслідує мету промислового його відтворення поза організмом у спеціальних установках для максимального збільшення штучного засвоєння сонячної енергії з метою задоволення практичних (харчових) потреб людини.

Характерною особливістю сучасної біології є зростання ролі експериментів великих масштабів (фізико-хімічних, біохімічних, кібернетичних), які хоч і призводять до ускладнення характеру біологічних досліджень, зате роблять їх більш точними і всебічними. Бурхливо розвиваються нові галузі природничих наук на «стику» з біологією (біохімія, біофізика, радіобіологія та ін.), налагоджується плідний контакт між сучасною технікою і біологією. Можна навіть сказати, що як на межі XIX—XX ст. перехід до вивчення мікросвіту викликав революцію у фізичних уявленнях про світ, так наприкінці першої половини XX ст. перехід до дослідження процесів життєдіяльності на атомно-молекулярному рівні з застосуванням новітніх комплексних (фізичних, хімічних і математичних) методів викликає справжню революцію в ученні про живу природу та її особливості життя. Видатні вчені вважають, що в недалекому майбутньому біологія посяде центральне місце у природознавстві.

Бурхливо розвивається нова галузь знання — кібернетика — наука про процеси керування у складних стійких динамічних системах. Вона сміливо вторгається в усі галузі науки, дає потужні імпульси для дальшого розвитку як природничих, так і суспільних наук. Кібернетика із своїми характерними методами дослідження особливо яскраво втілює тенденції розвитку науки XX ст. — взаємодію найрізноманітніших галузей людського знання, взаємне використання різних методів наук, концентрацію зусиль на дослідження відношень (а не тільки властивостей) у їх найрізноманітніших формах. Особливо широке засто-

сування кібернетика набула в техніці, і в першу чергу в автоматичі, в астронавтиці, а також у біології і фізіології. Нині проводяться інтенсивні дослідження по застосуванню кібернетики в галузі мовознавства (створення математичної лінгвістики та ін.), психології, педагогіки, економіки; «вимога» точної кількісної характеристики будь-яких процесів, що досліджуються (поряд з їх якісними характеристиками), — така обов'язкова умова застосування кібернетики в кожній науці.

Перспективи дальшого розвитку природознавства, особливо у зв'язку із практичним розв'язанням проблеми космічних польотів, — неозорі. Природознавство дедалі більше втрачає свою колишню *геоцентричну* точку зору і стає *космічним*. Революція у природознавстві порушує нові філософські проблеми або ж вимагає нового підходу до старих. Послідовне дотримання діалектико-матеріалістичної точки зору в сучасному природознавстві вимагає від учених рішуче боротись з усіма проявами ідеалізму, метафізики і механіцизму.

У цьому зв'язку слід розглянути конкретніше деякі філософські проблеми сучасного природознавства, виходячи, головним чином, із праць, опублікованих на Україні в період 1956—1962 рр.

В галузі філософських питань сучасної фізики в центрі уваги дослідників були такі проблеми: значення лєнінських філософських ідей для сучасної фізики, найважливіші властивості матерії і її атрибути (рух, простір і час), а також деякі теоретико-пізнавальні і логічні проблеми та критика ідеалістичної філософії, в першу чергу «фізичного» ідеалізму⁷⁴.

Розгляд цих питань ґрунтувався на аналізі принципіального змісту спеціальної теорії відносності, квантової механіки, квантової електродинаміки, теорії елементарних частинок (квантова теорія поля). Ці питання висвітлювались у прямих М. Є. Омелянського та інших філософів, а також у працях природознавців О. І. Ахієзера, К. Д. Синельникова, С. І. Пекаря, І. М. Ліфшиця.

Суб'єктивізація відносності, посилення на спостерігачів та їхні відчуття, перебільшення ролі вимірювань і т. д. — все це радянські дослідники відкинули. Філософський і «фізичний»

⁷⁴ Див.: А. В. Шугайлін, Философские вопросы учения современной физики о строении и свойствах материи, К., 1959; М. Б. Вільницький, Деякі філософські питання спеціальної теорії відносності, К., 1959; О. Шугайлін, Радянська фізична наука — передовий фронт боротьби за матеріалістичний напрям в сучасній фізиці, К., 1958; В. С. Готт, В. І. Лєнін і сучасна фізика, К., 1959; А. З. Жмудский, В. И. Ленин о временных кризисах в естествознании, К., 1960; П. С. Дишлевий, Питання про простір і час в теорії відносності, К., 1959; «Геніальний філософський твір В. І. Лєніна», К., 1959; «Філософські питання природознавства», К., 1959; «Философские вопросы современной физики», К., 1964; «Философские проблемы теории тяготения Эйнштейна и релятивистской космологии», К., 1965.

ідеалізм з їх операціоналізмом, енергетизмом, логічним позитивізмом, філософським релятивізмом були піддані рішучій послідовній критиці з позицій діалектичного матеріалізму.

Аналіз змісту теорії відносності показує, що вчення діалектичного матеріалізму про простір і час, як форми існування матерії, положення матеріалістичної діалектики про загальний взаємозв'язок і взаємообумовленість об'єктів пронизують всю теорію. Таким чином, вся історія розвитку теорії відносності, як сучасної фізичної теорії, підтверджує геніальний лєнінський прогноз про те, що «матеріалістичний основний дух фізики, як і всього сучасного природознавства, переможе всі і всякі кризи, але тільки з неодмінною заміною матеріалізму метафізичного матеріалізму діалектичним»⁷⁵.

Квантова механіка вивчає явища останнього масштабу, яким властиві одночасно корпускулярні і хвильові властивості. Отже, мікрооб'єкти не схожі ні на частинки, ні на хвилі (взяті окремо), які розглядала класична фізика. Звідси випливає і специфіка опису мікроявищ у квантовій теорії. Зокрема, якщо у класичній фізиці можна було зовсім абстрагуватися від умов експерименту, то квантова механіка виходить із того, що при дослідженні явищ атомного масштабу їх неможливо відокремити від матеріальних умов спостереження. Однак дана ситуація зовсім не суперечить діалектико-матеріалістичному розв'язанню основного питання філософії, оскільки тут йдеться про процес пізнання об'єктів мікросвіту, який проводиться, звичайно, суб'єктом за допомогою певних матеріальних засобів, зокрема вимірювальних приладів. Квантова механіка базується на діалектико-матеріалістичному розв'язанні основного питання філософії, оскільки вона виходить з того, що процеси існують поза й незалежно від свідомості людини. Саме помилково ототожнюючи матерію з об'єктом, а свідомість — із суб'єктом, «фізичні» ідеалісти й приходять до заперечення матеріалістичного характеру квантової теорії, теорії, яка розкриває нову форму причинно-наслідкових зв'язків, хоч і залишає відкритим питання про обґрунтування квантової статистичності. Отже, принциповий зміст квантової механіки підтверджує вчення діалектичного матеріалізму і не дає ніяких підстав для ідеалістичних висновків. Форма ж викладу «копенгагенської інтерпретації квантової механіки» не могла вважатися задовільною з позицій діалектичного матеріалізму. А тому фізики, які стоять на матеріалістичних позиціях, разом із філософами, наполегливо працювали і працюють над переробкою форми викладу квантової механіки. Таким чином, зараз принципова оцінка теорії відносності і квантової механіки вже не є проблемою. Перед дослідниками постали інші питання, питання, які ще глибоко не розроблялися, — теоретико-піз-

⁷⁵ В. І. Лєнін, Твори, т. 14, стор. 280.

навальні й логічні (проблема об'єкту і суб'єкту в цих теоріях, структура сучасних фізичних теорій, взаємозв'язок теорії і експерименту, закономірності розвитку фізичного знання тощо).

На перше місце в дослідженнях зараз висувається теорія елементарних частинок.

Існує кілька спроб побудови теорії елементарних частинок. І найцікавішою з них є єдина теорія поля Гейзенберга. Звичайно, ще рано говорити про те, що ця теорія вже повністю сформульована («логічно замкнена») і спроможна дати певну систему цих частинок та їх загальне рівняння руху (типу рівнянь Шредингера і Дірака у квантовій механіці), однак можна вже впевнено сказати, що в цих дослідженнях вчені досягли неабияких успіхів.

Нині відомо понад 30 елементарних частинок і «античастинок»: фотони, протони, нейтрони, електрони, мезони, антипротони, позитрони, антинейтрони тощо. Будь-яка елементарна частинка характеризується масою, імпульсом, енергією, спіном і «парністю». Залежно від кількісного значення спіну частинки відповідно характеризуються або статистикою Фермі—Дірака (із спіном 1,2) або статистикою Бозе—Ейнштейна (цілочисловий спін). Існують електрично заряджені та нейтральні частинки. До перших належать, наприклад, електрони, протони, P -мезони та ін.; до других — нейтрони, фотони, нейтрони, P^0 -мезони тощо. Нині твердо встановлено (теоретично це передбачив П. Дірак), що кожна елементарна частинка має свою «античастинку». Наприклад, електрону відповідає позитрон, нейтрону — антинейтрон і т. д.

Загальною закономірністю елементарних частинок є їх взаємоперетворюваність. Процес взаємного перетворення елементарних частинок відбувається за законом збереження заряду, імпульсу, енергії і моменту кількості руху. При цьому зберігається також загальна маса (енергія) системи.

Взаємоперетворюваність елементарних частинок свідчить про їх спільну природу, про матеріальну єдність світу, про діалектичний характер процесів у природі. Відкриття взаємоперетворюваності елементарних частинок показує й те, що діалектика пронизує всю сучасну фізику та що сучасна фізика, як казав Ленін, народжує діалектичний матеріалізм. Взаємоперетворюваність елементарних частинок слід розглядати як закон природи, значення якого не менше для діалектичного матеріалізму, ніж значення закону збереження і перетворення енергії.

Розвиток фізики в ХХ ст., як і всього природознавства, показав усю глибину й далекоглядність ленінської філософської оцінки нових відкриттів у фізиці, підтвердив прогнози і передбачення В. І. Леніна щодо дальшого розвитку фізики та її філософських основ. Досягнення сучасної фізики цілком підтвердили положення Леніна про нескінченність матерії вглибину, про не-

вичерпність її властивостей, закономірностей і т. п. Новітня фізика поглиблює й розширює деякі старі філософські проблеми і висуває нові, з якими повинен «порозумітися» діалектичний матеріалізм: «фізична реальність», «інваріантна концепція реальності», «принцип відповідності», «принцип спостережуваності (неспостережуваності)», «принцип наочності (ненаочності)», «принцип доповняльності», елементарність і протяжність елементарних частинок і т. д.

«Фізичні» ідеалісти виступають проти поняття «субстанція», яке нібито гальмує розвиток сучасної фізики. Вони твердять: елементарні частинки — це щось таке, що не має субстанції, вони — суть «щось абстрактне», «схема відношень, яка зв'язує наші спостереження» і т. ін. Приводом для цих тверджень є, наприклад, той факт, що елементарні частинки підпорядковуються не класичній статистиці Больцмана, а статистиці Фермі—Дірака тощо. Коротше кажучи, перед нами плутанина філософських і фізичних проблем. Сучасні «фізичні» ідеалісти ігнорують відмінність між метафізичним і діалектичним матеріалізмом і на цьому будують усі свої аргументи. Ф. Енгельс писав, що коли ми знаємо всі закономірності і властивості речі, то ми тим самим знаємо і саму річ, що ніяких «останніх» цеглинок, «першооснов» або ще чогось не існує. Ленін підкреслював, що «суть речей» відносна, що існує субстанція багатьох ступенів і т. д.

Питання про структурність, статистику та інші специфічні особливості елементарних частинок не має нічого спільного з тим, чи існує матерія як субстанція, чи не існує; воно стосується лише питання, *яка* ця матерія, субстанція. Сучасний матеріалізм, який не отожднює матерію з її конкретними проявами, зовсім не заперечує тієї чи іншої статистики та можливості існування ідентичних елементарних частинок. Діалектичний матеріалізм наполягає лише на одному: матерія існує поза свідомістю і їй властива безконечна багатоманітність властивостей і відношень.

Набуває відносної завершеності принципіальне розв'язання проблеми причинності у квантовій фізиці. Ще до виникнення квантової механіки, як відомо, принцип причинності у фізиці (включаючи і теорію відносності) зв'язувався не тільки з уявленням про принципіальну неможливість впливу нинішнього на минуле, а й з існуванням граничної швидкості поширення взаємодій (ця швидкість дорівнює швидкості світла у вакуумі). Цілком зрозуміло, що ці вимоги враховує і квантова механіка. Щодо другої вимоги, яку сформулювала теорія відносності, то, зокрема, нерелятивістська квантова механіка враховує її посередньо, а релятивістська квантова механіка — безпосередньо. Але для розв'язання питання про принцип причинності у квантовій механіці в цілому необхідно враховувати принципіальну відмінність потенціально можливого від того, що здійснилося.

Отже, принцип причинності відноситься як до потенціально можливого (тобто до ймовірностей), так і до подій, що відбуваються в дійсності. У світлі цього слід мати на увазі, що хвильова функція квантової механіки не є аналогом якогось-небудь дійсного поля і, таким чином, її раптова зміна («редукція хвильового пакету») не є якимсь фізичним процесом, аналогічним процесам реального поля. Так розв'язується «проблема індетермінізму», яку висунула копенгагенська школа у зв'язку із створенням квантової механіки. Це розв'язання не має нічого спільного із запереченням причинності взагалі; мова йде про заперечення абсолютизації лапласівського детермінізму, про розкриття нової форми причинності у мікросвіті.

Справді, квантово-механічне розуміння причинності істотно відрізняється від класичного (лапласівського) детермінізму. Коли останній виходить із того, що у принципі можна (шляхом удосконалення приладів і уточнення математичної форми законів) однозначно завбачити весь наступний хід подій, що відбуваються з певною системою, то перший виходить з ймовірнісного характеру законів природи. Квантово-механічне розуміння причинності цілком відповідає діалектико-матеріалістичному розумінню причинності і є його істотною конкретизацією, бо діалектичний матеріалізм виходить з об'єктивного існування причинності, різноманітності її форм прояву та приблизно вірного її відображення людиною. Свідомо чи несвідомо ототожнюючи діалектико-матеріалістичне і механічне розуміння причинності, прихильники копенгагенської інтерпретації, заперечуючи лапласівський детермінізм, приходять до заперечення причинності взагалі.

Співвідношення Гейзенберга, як відомо, зв'язують між собою обернено пропорціональні неозначеності в положенні атомного об'єкта і в його кількості руху, в моменті часу (коли відбулася деяка зміна енергії об'єкта) та у величині зміни енергії. І тільки врахування цих нерівностей дає можливість усунути парадокси, зв'язані із класичним способом опису. Отже, співвідношення невідзначеностей стосується обмежень, що накладаються на класичний спосіб опису.

Великого інтересу, особливо у зв'язку з розвитком кібернетики та інших природничих наук, набуває проблема «відносності», яку в гострій формі поставила сама теорія відносності. З'ясування раціонального змісту відносності дало можливість глибше зрозуміти зміст інших наук, суміжних з теорією відносності. Посилення ролі «відносного» в сучасній фізиці свідчить про дедалі глибше проникнення у відношення об'єктів матеріальної дійсності, про посилення ролі категорії «відношення» в сучасному природознавстві. «Відносне» так само об'єктивне, як і «абсолютне», але воно характеризує в першу чергу *відношення* об'єктів, тоді як «абсолютне» в першу чергу характеризує

властивості об'єктів. Колишня фізика, як і природознавство в цілому, виділяла головним чином властивості речей, розглядаючи відношення як щось другорядне, метафізично розриваючи властивості і відношення. Виникнення і бурхливий розвиток кібернетики, яка в першу чергу ґрунтується на зв'язках між елементами системи, свідчить про певну тенденцію у розвитку сучасного природознавства, про виникнення цілих розділів науки, предметом яких є дослідження відношень між об'єктами.

Нині глибше розглядається питання про взаємозв'язок між фізичними теоріями, про закономірності руху фізичної науки від одного якісно своєрідного етапу до іншого, про внутрішній механізм переходу від одних фізичних теорій до інших з точки зору структури їх закономірностей, понять та їх систем, з урахуванням безумовної спадкоємності зв'язку між старими і новими теоріями.

Після ХХ з'їзду КПРС на Україні значно пожвавилась робота по узагальненню й розробці філософських питань біології. Інститут філософії АН УРСР і вузи республіки опублікували ряд монографій і статей, в яких висвітлюються філософські питання біології, узагальнюються останні досягнення сільсько-господарської практики й медицини. В літературі цього періоду широко висвітлюється філософське значення наукової спадщини Тімірязева, Мічуріна і Павлова для подолання ідеалістичних і метафізичних поглядів у біології.

За останні роки філософи України зосередили увагу головним чином на вивченні таких методологічних проблем, як: діалектика зовнішніх і внутрішніх суперечностей, специфіка біологічної форми руху матерії і спадковості у світлі новітніх досліджень на молекулярному рівні, вчення про видоутворення, філософські питання сучасної фізіології вищої нервової діяльності ⁷⁶⁻⁷⁷.

⁷⁶⁻⁷⁷ Див.: Л. С. Горбатова, Павловська фізіологія про розвиток вищої нервової діяльності як відображення зовнішнього середовища, «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. IV, 1957; М. Г. Козубенко, Про діалектику внутрішніх і зовнішніх суперечностей в розвитку живої природи, «Наукові записки Станіславського медичного інституту», вип. II, 1958; Я. М. Савенко, До питання про зовнішні та внутрішні суперечності в розвитку живої природи, т. 5, К., 1958; Я. І. Тарасенко, Об основных закономерностях перехода от одного качественно-видового состояния к другому в живой природе, «Научные записки Днепропетровского университета», т. 66; вып. VI, 1958; А. А. Рубашевский, Об основном внутреннем противоречии в развитии живой природы, М., 1957; І. С. Підгрушний, Світогляд Мічуріна, К., 1963; В. М. Кацнельсон, Діалектичний матеріалізм і природознавство, Умань, 1960; А. І. Резніков, К. А. Тімірязев — борець за передову науку проти релігії та ідеалізму, К., 1956; його ж, Критика К. А. Тімірязевим проявлених махізма в естествознании, «Философские науки», № 3, 1959; Н. Т. Костюк, За диалектический подход к понятию жизни, «Философские науки», № 6, 1962; її ж, З історії боротьби матеріалізму проти ідеалізму по проблемі походження життя, «Питання наукового

У працях українських радянських філософів доводиться, що суперечності і стрибки в живій природі мають надзвичайно різноманітний характер. Джерело розвитку живих тіл — не в суперечностях всередині самого по собі взятого організму, а в організмі, реально існуючому у взаємодії з навколишніми умовами, основу якої становить специфічний обмін речовин. Такий погляд ґрунтується на діалектичному розумінні суті спадковості і життя як біологічного типу обміну речовин.

В працях С. С. Гурвича, Р. Є. Кавецького, А. Є. Хільченка та інших учених — філософів, медиків і біологів⁷⁸ висвітлюються важливі методологічні питання сучасної медичної науки і переконливо показується вирішальне значення діалектичного матеріалізму в боротьбі з метафізичними, механістичними та ідеалістичними перекоцненнями в медицині. Однак слід зазначити, що в більшості цих статей філософські питання медицини виділені недостатньо чітко.

Плодотворне співробітництво філософів з біологами в розробці філософських питань біології проявилось також і в ряді проведених всесоюзних та республіканських нарад і теоретичних конференцій.

Значною подією в науково-теоретичному житті на Україні була республіканська нарада з філософських питань біології, що відбулася в 1960 р. у Києві⁷⁹. На цій нараді обговорювалися такі актуальні філософські питання сучасної біології, як значення біологічних наук у формуванні діалектико-матеріалістичного світогляду трудящих, життя у світлі даних сучасної науки, взаємовідношення біологічної, фізичної і хімічної форм руху матерії, закономірності еволюції організмів, філософське значення вчення Павлова про вищу нервову діяльність, симетрія й асиметрія на грані переходу від неживого до живого тощо. Правильне розв'язання одного з основних методологічних питань сучасної біології — проблеми взаємовідношення різних форм руху матерії — забезпечує раціональне і ефективне використання в біології досягнень фізики атомного ядра і елементарних частинок, електроніки, хімії полімерів, а також кібернетики. Небажання чи невміння застосувати положення матеріалістич-

атеїзму», К., 1963; Е. Г. Гавриш, Из истории борьбы материализма и идеализма по вопросу о сущности жизни, «Ученые записки», Харьков, 1957; і і ж, Определение сущности жизни Ф. Энгельсом и идейная борьба в современной биологии, «Сборник научных работ преподавателей философии вузов г. Харькова», 1959; і і ж, Борьба материализма с идеализмом по вопросу о сущности жизни, Харьков, 1965.

⁷⁸ Див.: «Некоторые философские вопросы медицины и естествознания», К., 1957; «Некоторые философские вопросы медицины и естествознания», К., 1960. С. С. Гурвич, Законы и категории диалектики и их проявления в медицине, К., 1962.

⁷⁹ Див.: «Философские вопросы современной биологии», К., 1962.

ної діалектики до розв'язання цих питань неминуче призводить або до вузького механістичного розуміння біологічних процесів, до зведення біологічного до суто фізичного чи хімічного процесу, або до недооцінки необхідності використання фізико-математичних та хімічних методів дослідження для пізнання суті біологічних процесів.

Українські вчені, використовуючи найновіші результати досліджень біосинтезу і структури білка та властивостей нуклеїнових кислот, піддають аргументованій критиці однобічні концепції про виняткову роль ДНК у спадковості організму. Водночас вони не заперечують і важливої ролі ДНК та РНК у явищах спадковості⁸⁰.

За останні десятиріччя величезних успіхів досягла наука про мозок, здійснено ряд відкриттів, що знаменують якісно новий етап у розвитку фізіології вищої нервової діяльності. Це стало можливим головним чином внаслідок застосування досягнень нинішньої фізики й хімії, тонкої мікроелектродної техніки, засобів електроніки взагалі. Саме завдяки їм удалося глибоко проникнути у внутрішні зв'язки між нервовими елементами та у процеси, що відбуваються в окремих нервових клітинах. Успішно розвивається нова дуже перспективна галузь фізіології: фізіологія нервової клітини. Електрофізіологічні дослідження дали можливість відкрити важливі функції ретикулярної (сіткоподібної) формації мозкового стовбура і наявність неспецифічної системи, що передає в перетвореному вигляді подразнення від органів чуття до кори головного мозку. Нині складовою частиною єдиної системи аналізаторів слід вважати і неспецифічну аферентну систему. Наслідки досліджень нервової клітини і функцій підкоркових мозкових структур конкретизують і розвивають вчення про фізіологічні основи відображувальної діяльності мозку на різних її рівнях.

В останні роки досягнуто певних успіхів і у вивченні надзвичайно тонкої структури кори мозку, коркових кінців аналізаторів, їх взаємозв'язків, контактів між окремими нервовими клітинами. Дані цього вивчення дають новий цінний матеріал для розробки проблеми локалізації функцій. Зони перекриття, переплетення, взаємодії коркових кінців аналізаторів є дуже важливою частиною матеріальної основи вищих нервових, психічних явищ, абстрактно-логічного пізнання.

Бурхливий розвиток науки взагалі, дедалі зростаюча роль свідомості трудящих у будівництві комунізму, небачене розширення меж розумової діяльності викликає все більший і більший інтерес широких кіл громадськості до надзвичайно цікавої роботи мозку, до філософських, світоглядних питань, які висуває вивчення мозку як органу розуму й свідомості.

⁸⁰ Див.: «Философские вопросы современной биологии»; М. Ф. Гулыга, Биосинтез белка, К., 1963.

На Україні основним центром комплексного вивчення проблем фізіології є Інститут фізіології імені академіка О. О. Богомольця. Діяльність цього інституту має велике значення як для розвитку на основі павловських і мічурінських принципів біологічних основ медицини, так і для вивчення основних закономірностей, механізмів вищої нервової діяльності тварин і людини в нормі і патології. Поряд із спеціальними проблемами⁸¹ в Інституті розробляються й філософські питання вчення Павлова про вищу нервову діяльність. Вчені переконливо розкрили наукову неспроможність концепції замикання тимчасового зв'язку в ретикулярній формації (Гасто) та центрально-фалічної системи (Пенфільд), що виникли у зв'язку з дослідженням ретикулярної формації. Концепція локалізації нервової основи свідомості у підкорковій ділянці є явно антиеволюційною⁸². Правильну постановку питання про фізіологічну основу свідомості дає вчення І. П. Павлова, згідно з яким психічні процеси не просто зв'язані з певними ділянками мозку, а є результатом взаємодії різних ділянок кори головного мозку. Утворені й постійно взаємодіючі функціональні зв'язки між окремими клітинами кори становлять фізіологічну основу психічної діяльності⁸³.

Розгорнуте висвітлення назрілих актуальних філософських питань науки про мозок дістало схвалення на Всесоюзній нараді з філософських питань фізіології вищої нервової діяльності і психології (1962), в якій активну участь брали українські фізіологи, психологи і філософи. У доповідях і виступах основне місце було приділено таким важливим для філософії, фізіології та психології питанням, як природа свідомості, співвідношення ідеального і матеріального, психічного і фізіологічного та їх відношення до вищої нервової діяльності, співвідношення між фізіологією вищої нервової діяльності та психологією тощо.

Відзначалося, що ототожнення матеріального з ідеальним, зведення психічного до фізіологічного є неправомірним, таким, що суперечить теорії відображення діалектичного матеріалізму. Психічне необхідно вивчати як якісно особливе явище, яке має свої специфічні закономірності. Психологія є самостійною наукою, і її не можна ототожнювати з фізіологією вищої нервової діяльності, як не можна й розривати обидві ці науки та протиставляти їх. Вища нервова діяльність — це діяльність фізіологічна і разом з тим психічна, а за своїм походженням — рефлексорна.

Особливої ваги зараз набуває правильна оцінка рефлексорної теорії Сеченова — Павлова, зокрема умовного рефлексу,

⁸¹ Див.: «Головной мозг и регуляция функций», К., 1963.

⁸² Див.: «Философские вопросы современной биологии».

⁸³ «Философские вопросы современной биологии», стор. 313.

точно розуміння структури рефлекторного процесу взагалі. Слід, однак, зазначити, що й донині не перевелися такі вчені, які все ж таки намагаються тлумачити сучасні успіхи науки про мозок і кібернетику як свідчення того, що вчення Павлова нібито належить до пройденого етапу, що нові дані не вкладаються в його принципіальні основи і що нібито рефлекторна теорія Сеченова—Павлова виявилась однобічною, механістичною.

Новітні дані науки про мозок спростовують цю думку, свідчать, що не можна протиставити нові лінії у фізіології павловському вченню, оскільки воно підтвердилось практикою і щоразу лише доповнюється новими науковими даними, які поглиблюють його.

Суперечки про рефлекторну теорію кінець кінцем упираються у ставленні до принципу детермінізму при поясненні психічних явищ. Найновіші результати досліджень роботи мозку не суперечать принципу детермінізму, на якому базується сучасна рефлекторна теорія, а вимагають дальшого і глибшого розкриття специфічних особливостей його прояву у психічному житті. Зокрема, це стосується взаємодії зовнішніх і внутрішніх факторів, значення самостійної активної сили реагування, цілеспрямованої, планомірної діяльності організму, що спирається на реалізацію нагромадженого як філогенетичного, так і індивідуального досвіду, закріпленого в нервових структурах безумовних і умовних рефлексів. Передбачається, що саме під цим кутом зору і на основі досягнень сучасної рефлекторної теорії й повинна розвиватися теорія відображення.

Для плідної роботи над філософськими проблемами біології особливо широкі перспективи відкриває нова Програма КПРС. Основним завданням усього комплексу біологічних наук у світлі Програми є з'ясування суті явищ життя, розкриття біологічних закономірностей розвитку органічного світу, вивчення фізики й хімії живого, розробка різних способів керування життєвими процесами, зокрема обміном речовин, спадковістю і направленими змінами організмів.

Прийнята в січні 1963 р. постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку біологічної науки і зміцненню її зв'язку з практикою» конкретизує і розвиває лінію партії в галузі біологічної науки. Постанова дає високу оцінку теоретичним і практичним успіхам радянських біологів та ролі вчення І. П. Павлова у розвитку фізіології й медицини. Але, поряд з цим, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР відмічають і наявність істотних недоліків у розвитку радянської біології, в тому числі й недостатнє вивчення хімії та фізики живого. Вважаючи за необхідне розвивати мічурінський напрям, постанова закликає всіляко розвивати *весь комплекс* біологічних наук, куди входить генетика, фізіологія, цито-

логія тощо, вказує на необхідність показу зв'язків між біологією та іншими галузями природознавства — фізикою, хімією, математикою.

Втілення в життя завдань, висунутих Програмою КПРС та постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, надає широкі можливості для розвитку різних наукових шкіл і течій в радянській біологічній науці та для творчої співдружності філософів з біологами в дальшому розробленні теорії розвитку органічного світу. Умовою творчої розробки філософських питань біології є рішуче подолання догматизму і консерватизму. З рішень партії в питаннях науки впливає, що наші вчені не повинні послабляти свою увагу щодо критики всяких антинаукових зарубіжних теорій і напрямів у біології.

Розвиток радянської і зарубіжної біології, завдання ідеологічної боротьби за послідовне діалектико-матеріалістичне пояснення її нових відкриттів настійно висуває перед філософською думкою завдання гносеологічного аналізу понять і законів сучасної біологічної науки та розробки питання про співвідношення в ній різних методів дослідження.

Слід зауважити, що не завжди філософи, які займаються філософськими питаннями природознавства, справляються з цими складними завданнями. Часто їхні праці, замість розкриття законів і категорій, положень діалектичного матеріалізму в їх реальній специфічній формі у явищах спеціальних наук, обмежуються зовнішнім накладанням філософських положень на конкретні факти і явища тієї чи іншої науки. Серед філософів і природознавців відсутнє чітке розмежування між філософськими, методологічними і спеціальними теоретичними питаннями окремих наук. Недостатньо ще показується розвиток марксистсько-ленінської філософії під впливом досягнень сучасних наук. Автори філософських праць в основному обмежуються висвітленням питання про те, як впливає діалектичний матеріалізм на розвиток науки та як він допомагає переборювати ідеалістичні помилки у цій галузі знання.

Цілий ряд філософських проблем порушила зовсім ще молода наука — кібернетика.

Активну участь у розробці філософських проблем кібернетики беруть учені України⁸⁴. До числа проблем, які особливо детально обговорюються в нашій літературі, відносяться: роль

⁸⁴ Див.: П. В. Копнин, Понятие мышления и кибернетика, «Вопросы философии», 1961, № 2; В. М. Глушков, Кибернетика и мышление, «Вопросы философии», 1963, № 1; й о г о ж, Моделирование мыслительных процессов, «Природа», 1963, № 2; й о г о ж, Гносеологическая природа информационного моделирования, «Вопросы философии», 1963, № 10; Н. М. Амосов, Кибернетика и медицина, М., 1963; й о г о ж, Моделирование информации и программ в сложных системах, «Вопросы философии», 1963, № 12.

кібернетика в розвитку народного господарства (зокрема, в плануванні, у техніці, медицині), майбутнє автоматики, людина і кібернетичні системи, кібернетика і мислення, кібернетичний метод і можливості, специфічні риси основних форм руху матерії і можливість їх пізнання за допомогою різних методів конкретних наук, взаємозв'язок кібернетичного методу та інших методів конкретних наук тощо.

XX—XXII з'їзди КПРС, нова Програма партії, Постанови ЦК КПРС і ЦК КП України з ідеологічних питань спрямовують наших філософів працювати в напрямі логічного і методологічного забезпечення сучасного природознавства, на посилення добре аргументованої, глибокої і всебічної критики ідеалістичної філософії та релігії, що паразитують на бурхливому розвитку сучасного природознавства. Щоб глибоко і зримо розкрити роль марксистської філософії як єдиної філософської основи сучасного природознавства, необхідно конкретніше з'ясувати методологічні функції законів і категорій діалектичного матеріалізму в процесі розвитку природничо-наукового знання, всебічно аналізувати всю сукупність прийомів досліджень у природничих науках (спостереження, експеримент, аналогія, моделювання, кількісний і якісний аналіз, математична гіпотеза, історичний метод, порівняльний метод і т. ін.). З'ясовуючи гносеологічні функції законів і категорій матеріалістичної діалектики, необхідно розкривати специфіку їх прояву залежно від якісних особливостей об'єкта, що досліджується, і характеру всього комплексу застосовуваних пізнавальних засобів, аналізувати логічну структуру прийомів і зміст наукових досліджень, розкривати внутрішній механізм диференціації і інтеграції природничих наук, що особливо бурхливо відбувається зараз. Особливої уваги вимагає аналіз внутрішньої логіки розвитку сучасного наукового знання, логіки наукового дослідження, наукової творчості, вузлових категорій сучасного природознавства тощо.

До найважливіших теоретичних проблем сучасного природознавства відносяться проблеми еволюції зірок і планет та їх систем, питання термоядерного синтезу і можливості його практичного застосування, що створює перспективу одержання практично необмеженого джерела енергії на Землі, дослідження природи космічного простору і космічних випромінювань, що зв'язано з питанням удосконалення ракетобудування і техніки космічних польотів, розкриття таємниці мікросвіту, походження життя на Землі і з'ясування суті явищ життя, оволодіння і керування життєвими процесами тощо. На цих вирішальних ділянках і повинні працювати нині філософи, які займаються філософськими питаннями природознавства.

Тепер, коли діалектичний та історичний матеріалізм міцно ввійшов у радянську науку як її філософська основа, головне полягає в умінні творчо застосовувати його положення до роз-

в'язання вузлових проблем спеціальних наук, особливо тих, що викликають суперечки, дискусії, які є об'єктом боротьби між матеріалізмом та ідеалізмом. Радянські філософи не можуть обмежуватися лише загальною оцінкою філософського значення досягнень окремих наук, вони повинні далі конкретизувати розвиток марксистсько-ленінських положень на основі узагальнення нових даних сучасної науки.

Комуністична партія і Радянський уряд все роблять для того, щоб якнайкраще забезпечити виконання радянськими філософами цього складного й потрібного завдання.

4. Дослідження історії філософії

Про значне поживлення науково-дослідницької роботи в Радянському Союзі після ХХ з'їзду КПРС в галузі історії філософської та соціологічної думки свідчить вихід у світ в 1956—1965 рр. фундаментальних досліджень з історії світової та вітчизняної філософії, в яких висвітлюється і розвиток філософської думки на Україні. В створенні їх взяли участь і філософи УРСР⁸⁵.

Велике місце займає історія розвитку вітчизняної філософської і суспільно-політичної думки і в дослідницькій роботі радянських філософів на Україні. Важливою подією стало видання філософських і суспільно-політичних творів українських революційних демократів Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Івана Франка, Лесі Українки, Павла Грабовського та Михайла Коцюбинського. Важливу роль у розробці історії філософської і суспільно-політичної думки в цей період на Україні відіграла підготовка дисертаційних праць, присвячених дослідженню ряду історико-філософських тем: розвитку В. І. Леніним певних питань марксистської теорії в різні періоди його життя та діяльності, боротьбі Г. В. Плеханова проти філософського ревізіонізму і розробці питань марксистської естетики, філософським поглядам російських і українських революційних демократів, філософському значенню праць вітчизняних вчених-природодослідників. Чільне місце посідають праці українських філософів, присвячені питанням історії російської домарксистської філософії⁸⁶.

⁸⁵ Див.: «История философии», т. III, IV, V, М., 1957—1964; «Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР», т. I—II, М., 1955—1956.

⁸⁶ Див.: М. І. Дейнеко, Матеріалістична традиція в працях М. В. Ломоносова, О. М. Радіщева і декабристів-матеріалістів у вирішенні питання про відношення мислення до буття, про властивості і форми матерії, «Наукові записки Мелітопольського педагогічного інституту», т. IV, 1957; П. Д. Коваль, Проблема свободи у поглядах декабристів Товариства об'єднаних слов'ян, зб. «З історії філософської думки на Україні», К., 1963.

Радянськими філософами доведено, що матеріалістична філософія в руках декабристів була сильною зброєю у боротьбі з кріпосницькою ідеологією — ідеалістичною філософією та релігією. Доведено, що декабристи в умовах тяжкої реакції вели настирливу боротьбу з ідеалізмом та містицизмом за справжню науку і матеріалістичне природознавство, за досвідне дослідження природи як життєстверджуючої сили прогресу. Однак дослідники не обмежуються лише показом позитивних моментів у суспільно-політичних і філософських поглядах декабристів. Вони зупиняються на обмеженості їх світогляду, обумовленої соціально-економічними умовами діяльності.

В опублікованих на Україні працях світогляд декабристів розглядається в тісному зв'язку з основними політичними подіями того часу в країні, висвітлюється вплив, який справили декабристи та їх ідеї на дальший розвиток загальноросійського революційного руху.

Досліджуючи питання історії суспільно-політичної і філософської думки Росії, українські радянські філософи значну увагу приділяли розробці суспільно-політичних і філософських поглядів видатних представників російської революційної демократії середини ХІХ ст.⁸⁷. В центрі досліджень — погляди російських революційних демократів на роль народних мас і особи в історії, боротьби проти самодержавства і кріпосництва, виступи за братерство і дружбу між народами, особливо між російським і українським, боротьба за матеріалізм і атеїзм.

Одне з важливих положень, яке пронизує дослідження, присвячені російським революційним демократам, полягає в тому, що їх боротьба за матеріалізм поєднувалася з політичною, революційною боротьбою проти експлуататорського ладу. Демократи були сповнені гарячої віри в зростаючі сили великого російського народу і всіх народів Росії, прагнули внести свій вклад у велике майбутнє нової Росії. Про це чітко свідчать факти, наведені у працях, присвячених спеціально світоглядіві російських революційних демократів. В них висвітлюється висока оцінка, дана Леніним російській революційній демократії,

⁸⁷ Див.: В. І. Шинкарук, Про деякі спірні питання філософського змісту праці Радішева «Про людину, її смертність і безсмертя», «Наукові записки Київського державного університету», т. ХVІ, вип. VІІІ, 1957; В. І. Шинкарук, М. М. Спектор і др., Філософська позиція А. Н. Радішева в трактаті «О человеке, его смерти и бессмертии», «Вопросы философии», № 5, 1958; А. С. Слабкий, Мировоззрение Н. В. Шелгунова, Харьков, 1960; В. С. Манешин, Общественно-политические взгляды М. Е. Салтыкова-Щедрина, Харьков, 1960; Д. Б. Карасенко, Критика М. Г. Чернишевським католицизму і православ'я, К., 1959; М. І. Сундирева, Революційний демократизм М. О. Антоновича, зб. «З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні», К., 1956; І. Барсук, Мировое значение наследия Н. Г. Чернышевского, «Ученые записки Киевского политехнического института», К., 1956.

його боротьба за ідейну спадщину революціонерів-демократів. При дослідженні суспільно-політичних і філософських поглядів російських революційних демократів велика увага приділялася в'ясненню їх зв'язків і взаємовідносин з українськими революційними демократами, і зокрема показові їх спільної з Шевченком боротьби проти царського самодержавства, буржуазного лібералізму, націоналізму і космополітизму, боротьби за здійснення революційно-демократичних ідеалів. Революційно-демократична ідеологія Росії і України сприяла розвитку передової суспільної думки народів, які входили до складу російської держави, справляла благодійний вплив на революційно-визвольний рух, суспільно-політичну і філософську думку слов'янських народів.

Вивчаючи суспільно-політичні і філософські погляди російських революційних демократів, показуючи вплив революційно-демократичної ідеології на розвиток прогресивної думки неросійських народів, українські радянські вчені опублікували також ряд праць, присвячених іншим російським діячам та мислителям, як сучасникам російських революційних демократів, так і тим, які жили у значно пізніший період. Зокрема, були написані статті та брошури про Петрашевського, Шапова тощо.

На основі вивчення процесу боротьби за матеріалізм у російському природознавстві ХІХ ст. наші філософи опублікували твори, в яких розкривають філософське значення наукової спадщини російських учених Лобачевського, Умова, Лебедева, Бекетова, Павлова, Тімірязєва, Мічуріна⁸⁸.

Головну увагу українські історики філософії звертають на дослідження розвитку філософської і соціологічної думки на Україні. Та це й зрозуміло. Адже українська суспільно-політична і філософська думка свідомо фальсифікувалася і фальсифікується українськими націоналістами та різними буржуазними ідеологами.

За останні роки покладено початок поглибленому дослідженню процесу розвитку суспільно-політичної і філософської думки

⁸⁸ Див.: А. Шугайлін, Видаючийся физик-материалист Н. П. Лебедев, К., 1957; Д. Острянин, Філософське значення наукової спадщини А. М. Бекетова, зб. «З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки», К., 1959; Х. П. Фрейман, Про філософське значення геометрії Лобачевського, «Вісник Академії наук УРСР», К., 1956, № 3; К. Ф. Медведєв, Борьба Н. А. Умова против махизма, «Ученые записки Харьковского университета», т. 96, 1957; М. О. Логвин, Борьба І. П. Павлова за матеріалістичні ідеї в невропатології і психіатрії в післяжовтневий період, «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. 6, К., 1959; І. С. Підгрушний, Світогляд І. В. Мічуріна, К., 1963; М. І. Сундирєва, З історії боротьби матеріалізму з ідеалізмом у вітчизняному природознавстві ХІХ ст., К., 1964; А. І. Корж, До питання про філософські погляди Хандрікова, «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. 7, К., 1961.

на Україні в XVI—XVII ст. Це виявилось, зокрема, у висвітленні суспільно-політичних поглядів прогресивного українського письменника XVI — початку XVII ст. Івана Вишенського⁸⁹, який відграв значну роль у боротьбі трудящих мас України за свою незалежність, за возз'єднання з братнім російським народом.

До таких передових людей свого часу належить і церковний, політичний і літературний діяч України XVII ст., прибічник возз'єднання України з російською державою Лазар Баранович. У літературі в свій час робилися спроби висвітлити діяльність Барановича. Проте автори досліджень про нього цікавилися головним чином його біографією, а філософські його погляди вони обминали. В дослідженні, проведеному в Інституті філософії⁹⁰, висвітлюються філософські погляди Барановича, які хоч і являли собою поєднання аристотелевської філософії із християнством, але все ж таки відіграли й певну прогресивну роль. Філософські твори київських учених XVII ст., в тому числі й Лазаря Барановича, пробуджували інтерес до філософії, створювали традиції філософського мислення. В результаті досліджень, проведених в Інституті філософії АН УРСР, заповнюється прогалина у вивченні філософських творів професорів філософії Києво-Могилянської колегії.

Почесне місце в історії прогресивної української культури займає видатний український філософ Г. С. Сковорода. Українські радянські філософи доклали немало зусиль для спростування антинаукових фальсифікаторських поглядів на Сковороду з боку українських дореволюційних і сучасних зарубіжних буржуазних істориків⁹¹.

Коментуючи погляди Сковороди, дослідники по-різному оцінюють філософські погляди мислителя. Одні вважали його таким, який у своєму світогляді мав сильні матеріалістичні тенденції, залишаючись у вирішенні головного питання філософії ідеалістом, інші — непослідовним матеріалістом, пантеїстом, а деякі — матеріалістом і атеїстом. Такі ж розходження

⁸⁹ Див.: Т. І. Скирда, Суспільно-політичні погляди Івана Вишенського, зб. «З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні», К., 1956; С. Пінчук, Іван Вишенський, К., 1959.

⁹⁰ Див.: В. Ю. Євдокименко, Суспільно-політичні погляди і діяльність Лазаря Барановича, зб. «З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки», К., 1959.

⁹¹ Див.: Т. А. Білич, Світогляд Г. С. Сковороди, К., 1957; І. А. Табачников, Філософські і суспільно-політичні погляди Г. С. Сковороди, зб. «З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні», К., 1956; М. П. Редько, Теорія пізнання Г. С. Сковороди, Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету, 1963; його ж, Етика Г. С. Сковороди, Доклади та повідомлення Ужгородського державного університету, 1964; його ж, Атенстическая тенденция в философии Г. С. Сковороди, Доклады и сообщения Ужгородского государственного университета, 1965.

спостерігалися і в оцінці соціологічних поглядів Сковороди. В одних дослідженнях говориться, що Сковорода боровся проти кріпосництва як системи, а в інших він кваліфікується лише як критик окремих вад кріпосництва. Проте дослідники однакостайні у своїх висновках відносно того, що в його творчості знайшла своє відображення історична єдність української й російської культур, що з його ім'ям нерозривно пов'язаний розвиток української прогресивної думки, що його ідеї гуманізму, дружби українського й російського народів знайшли свій дальший розвиток у культурі XIX ст., і насамперед — у творчості кращих представників українського народу.

Новим кроком у вивченні та популяризації творчості Г. С. Сковороди став вихід у світ підготовленого Інститутом філософії Академії наук УРСР видання його творів⁹². На відміну від попередніх видань, які не давали повного уявлення про всю спадщину Сковороди, у цьому виданні друкуються всі відомі твори письменника, причому численні його роботи, зокрема такі, як «Басня Есопова», деякі його листи та переклади з Плутарха і Цицерона, публікуються вперше. Крім філософських трактатів, діалогів, притч, віршів та байок, тут вміщена також й епістолярна спадщина мислителя (латинська — в оригіналах і в перекладах українською мовою). Зокрема, вперше друкується переклад українською мовою латино-грецьких листів Сковороди. А в текстологічному відношенні вказане видання творів мислителя є першою спробою критичного викладу текстів за автографами або за кращими списками. У вступній статті до видання Сковорода цілком вірно характеризується як просвітитель, гуманіст і селянський демократ, який у своїх творах підніс животрепетні питання суспільного життя свого часу, піддавав гострій критиці панівні класи та мертву схоластику і догмати офіційної релігії, показується сильна матеріалістична тенденція в філософії Сковороди і його войовничий антиклерикалізм.

Певна робота в 1956—1965 рр. була проведена по дослідженню суспільно-політичних і філософських поглядів Я. П. Козельського⁹³. В цих дослідженнях зазначається, що Я. П. Козельський визнавав об'єктивність природи, захищав основи матеріалістичного сенсуалізму, давав матеріалістичний виклад основних положень логіки, критикував логіку Хр. Вольфа. Зазначається, що в суспільно-політичних поглядах мислитель піднявся до загальнотеоретичного осудження кріпосницьких порядків. В цьому і полягає якісна відмінність між працями останніх років, опублікованих на Україні, і публікаціями деяких дослід-

⁹² Див.: Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. I, К., 1960; т. II, К., 1961.

⁹³ Див.: В. С. Дмитриченко, Суспільно-політичні погляди Я. П. Козельського, К., 1957.

ників суспільної думки, які твердили, що нібито всі вітчизняні мислителі другої половини XVIII ст., в тому числі і Я. П. Козельський, засуджували лише окремі сторони і вади феодального суспільства і не ставили своєю метою знищення кріпосництва. Проведені нові дослідження філософських поглядів П. Д. Лодія показали, що він одним із перших в історії вітчизняної науки і філософії різко виступив проти ідеалізму Канта і критикував його ідеалістичні положення у філософії з матеріалістичних позицій⁹⁴. Були детально розглянуті також і філософські погляди першого професора фізики Харківського університету О. І. Стойковича. Дослідження, проведене в Інституті філософії Академії наук УРСР, спростовує погляд на вченого як на ідеаліста і містика⁹⁵, показує його боротьбу за матеріалістичні ідеї в природознавстві.

В ці роки були опубліковані нові дослідження про світогляд першого ректора Київського університету М. О. Максимовича, ідейна спадщина якого зазнала в минулі роки неабиякої фальсифікації. Реакційні буржуазні історики розглядали Максимовича як ідеаліста і українського буржуазного націоналіста. Окремі радянські вчені, не бажаючи себе утруднювати вивченням праць Максимовича, і до цього часу також безпідставно відносять його до ідеалістів і намагаються зобразити його українським буржуазним націоналістом, ворогом російського та інших народів. Журнал «Комуніст України» в 1953 р. звернув увагу на безпідставність таких поглядів на М. О. Максимовича. У працях, опублікованих за останні роки, повніше висвітлюється прогресивна діяльність вченого, викривається фальсифікація його наукової спадщини, заперечуються погляди на М. О. Максимовича як на ідеаліста, показується стихійно-матеріалістичний і діалектичний характер його світогляду. Науково доводиться, що Максимович був поборником дружби українського і російського народів, прогресивним природодослідником, філологом та істориком⁹⁶.

Якщо природничо-наукові погляди видатного українського вченого В. Я. Данилевського в якійсь мірі були висвітлені в літературі ще раніше, то теоретичні основи його наукової діяльності, його філософські погляди, його боротьба за матеріалізм у природознавстві до останнього часу залишалися мало вивче-

⁹⁴ Див.: М. Денисенко, Філософські погляди П. Д. Лодія. «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. VII, К., 1961.

⁹⁵ Див.: М. Б. Вільницький, Філософські погляди О. І. Стойковича, «Наукові записки Інституту філософії Академії наук УРСР», т. VII, К., 1961.

⁹⁶ Див.: Д. Острянин, М. О. Максимович видатний український вчений, «Комуніст України», 1953, № 5; його ж, Світогляд М. О. Максимовича, К., 1960.

ними. Заповнюючи цю прогалину, українські філософи показали, що роботи Данилевського відіграли важливу роль у боротьбі з релігійно-ідеалістичними поглядами, багато дали ствердженню матеріалізму в біології та медицині⁹⁷.

В Інституті філософії Академії наук УРСР проведена робота по дослідженню філософських основ наукових праць видатного українського радянського вченого О. О. Богомольця, який, на відміну від інших патофізіологів, спеціально працював над філософськими питаннями медицини⁹⁸. В результаті цього дослідження показано формування філософських поглядів ученого, який пройшов великий і складний шлях від природничо-наукового матеріаліста до діалектика-матеріаліста, марксиста і одним з перших із вчених патофізіологів зрозумів взаємозалежність у розвитку філософії і природознавства. Велике місце серед опублікованих філософських праць займають монографії, брошури і статті, присвячені світоглядів українських революційних демократів. З них передусім слід назвати загальні праці про українських мислителів революційно-демократичного напрямку⁹⁹.

Великого розмаху досягли в цей період дослідження світогляду великого українського поета і революційного демократа Т. Г. Шевченка (монографії І. Д. Назаренка і М. І. Новикова, удостоєні Ленінської премії, а також праці інших учених про суспільно-політичні, філософські, атеїстичні та естетичні погляди великого сина українського народу, своїм вістрям спрямовані проти буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів спадщини мислителя, і особливо проти сучасних українських буржуазних націоналістів)¹⁰⁰.

Українські філософи зробили крок вперед у висвітленні суспільно-політичних і філософських поглядів одного із соратників Т. Г. Шевченка, революційного демократа М. І. Гулака, який вслід за Шевченком одним із перших на Україні обгрун-

⁹⁷ Див.: Д. Острянин, Філософське значення праць В. Я. Данилевського, «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. VII, К., 1961.

⁹⁸ Див.: В. Нічик, Філософські основи наукових праць О. О. Богомольця, К., 1958.

⁹⁹ «Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР», т. II, М., 1956; «История философии», т. IV, гл. III, М., 1959.

¹⁰⁰ І. Д. Назаренко, Світогляд Т. Г. Шевченка, К., 1957; його ж, Общественно-политические, философские и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко, М., 1961; його ж, Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка, К., 1964; його ж, Т. Г. Шевченко — борець проти релігії, К., 1963; М. І. Новиков, Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко, М., 1961; Д. Ф. Острянин, Т. Г. Шевченко и современность, «Вопросы философии», 1961, № 3; В. Е. Евдокименко, Шевченко — наш современник, «Вопросы философии», 4, 1964; В. Шпак, Проти сучасних буржуазних фальсифікаторів філософських поглядів Т. Г. Шевченка, зб. «З історії філософської думки на Україні», К., 1965.

товував концепцію ходіння в народ з метою революційної пропаганди і дискредитації буржуазних властей, палко викривав кріпосницькі порядки царської Росії, вважав закономірним і необхідним народне повстання проти самодержавства та кріпосництва. Зроблена, зокрема, спроба висвітлення його природничо-наукових поглядів. В ідейній боротьбі проти ліберальної групи Гулак так само, як і Шевченко, відстоював революційний шлях знищення кріпосництва та створення Всеслов'янської федеративної демократичної республіки¹⁰¹.

Багато цікавих досліджень опубліковано про великого українського письменника-революціонера Івана Франка¹⁰², особливо у зв'язку із століттям з дня його народження, яке широко відзначалося в 1956 р. В ряді робіт, зокрема в монографії А. С. Брагінець, висвітлені суспільно-політичні, філософські, соціологічні та атеїстичні погляди Франка, показана невтомна діяльність мислителя як борця за дружбу українського народу із братнім російським народом, за перемогу нового, передового в житті й літературі, успішно викриваються фальсифікаторські вигадки буржуазних націоналістів та інших агентів імперіалізму. В цих працях дана всебічна характеристика діяльності Франка, показане його ставлення до марксизму, до пролетарського руху. В них підкреслюється, що великий український Каменяр сприйняв ряд положень марксизму і пропагував деякі марксистські ідеї, але в силу відсталості суспільних відносин Галичини не зумів повністю піднятися до повного сприйняття марксистського вчення.

З кожним роком розширюється тематика історико-філософських досліджень, поглиблюється уявлення про діалектику розвитку, закономірності ідейної боротьби передових сил з реакцією і мракобіссям. В науковий обіг вводяться все нові й нові історичні імена, по-новому висвітлюються погляди багатьох діячів, відомих тільки із старих, часто ще дореволюційних друкованих праць. Так, наприклад, деякі дореволюційні автори зображували видатного суспільного діяча, публіциста, письмен-

¹⁰¹ Див.: С. Кримський, До питання про філософські основи природничо-наукових поглядів М. І. Гулака, «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. 7, 1961; М. Денисенко, Кирило-Мефодіївське товариство, зб. «З історії філософської думки на Україні», К., 1963.

¹⁰² Див.: А. С. Брагінець, Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка, Л., 1958; О. Я. Лисенко, Соціологічні погляди Івана Франка, К., 1958; Д. Х. Остриянин, Філософські погляди І. Я. Франка, «Вісник Академії наук УРСР», 1956, № 8; О. Г. Білоус, Світогляд Івана Франка, К., 1956; В. Я. Сахаров, Суспільно-політичні погляди Івана Франка, К., 1956; М. І. Третяк, Філософські погляди І. Я. Франка, «Наукові записки Київського державного університету», т. XV, вип. VIII, К., 1956; В. М. Савчук, Революційний демократизм І. Франка, К., 1958; Г. Д. Дроздова, Етичні погляди І. Я. Франка, «Вісник Київського державного університету», № 5, 1962.

ника, друга І. Я. Франка — М. І. Павлика еволюціоністом, лібералом і націоналістом. Буржуазні дослідники — Свинцицький, Грушевський та ін. свідомо перекручували творчість і діяльність Павлика. Вони замовчували його роль у революційно-визвольному русі українського народу, принижували його місце в історії вітчизняної культури. Помилкові твердження про нього мали місце і в літературі, опублікованій в радянський період. Радянські дослідники, викриваючи ці фальсифікаторські вигадки, відновили історичну правду про Павлика як матеріаліста і атеїста, а також революційного демократа, що зазнав певного впливу марксизму¹⁰³.

Предметом спеціальних досліджень стала також суспільно-політична діяльність і світогляд М. П. Драгоманова, соратника й однодумця Івана Франка та Михайла Павлика — Остапа Терлецького¹⁰⁴, який був дуже помітною фігурою серед передової галицької інтелігенції 70—80-х років ХІХ ст. і користувався заслуженим авторитетом у демократично настроєній молоді та разом із революційними демократами критикував українських буржуазних націоналістів.

Ряд наукових робіт філософів Української РСР (М. М. Олексюка та ін.) присвячено світоглядові великої української поетеси Лесі Українки¹⁰⁵. Торкаючись багатьох сторін світорозуміння письменниці, радянські філософи і літературознавці у своїх публікаціях поглиблюють наше уявлення про неї і виправляють помилки, які були допущені окремими авторами у працях про суспільно-політичні та філософські погляди видатної української поетеси. Використовуючи невідомі досі читачам архівні дані, автори нових робіт більш повно висвітлюють громадську діяльність, а також суспільно-політичні та філософські погляди письменниці, зокрема більш рельєфно досліджують питання про її зв'язки з соціал-демократичним рухом.

Багато зроблено за останні роки на Україні і в вивченні суспільно-політичних та філософських поглядів Павла Грабовського. У філософській літературі зараз вперше так широко й детально висвітлюються його філософські, естетичні й атеїстичні погляди, показується, що він під впливом робітничого

¹⁰³ Див.: П. Т. Манзенко, Суспільно-політичні та філософські погляди М. Павлика, К., 1962.

¹⁰⁴ Див.: О. Лисенко, Суспільно-політичні погляди Остапа Терлецького зб. «З історії вітчизняної філософської і суспільно-політичної думки», К., 1959; Д. Заславський, І. Романченко, Михайло Драгоманов, К., 1964; В. Лукеренко, Світогляд М. П. Драгоманова, К., 1965; Є. Пролюк, Тарас Шевченко і Остап Терлецький, зб. «Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в ХІХ ст.», К., 1964.

¹⁰⁵ Див.: М. Олексюк, Атеїстичні погляди Лесі Українки, Л., 1958; І. М. Куликов, Леся Українка — видатний український мислитель-революціонер, Харків, 1962.

руху і пролетарської ідеології у своїй критиці ліберальних народників, їх економічних та політичних поглядів, як і в інших суспільно-політичних питаннях, наближався до позицій марксизму¹⁰⁶. Про суспільно-політичні і філософські погляди українського революційного демократа Михайла Коцюбинського опубліковані праці В. Ф. Передирія та ін.¹⁰⁷.

В дослідженнях істориків філософії про українських революційних демократів міститься багато нового й цікавого матеріалу. Майже все, що було написано раніше про українських революційних демократів,— це праці літературознавчі, присвячені дослідженню діяльності революційних демократів у першу чергу як письменників. Зараз в історико-філософських дослідженнях українські революційні демократи розглядаються перш за все з точки зору їх світогляду, їх суспільно-політичної діяльності, тобто на них поглянули як на визначних мислителів і філософів. Велика заслуга наших дослідників історії філософії полягає також і в тому, що вони, досліджуючи світогляд українських революційних демократів, викривають помилкові оцінки і погляди дворянсько-ліберальних представників типу Григорьєва, Мордовцева (Мордовця) та буржуазно-націоналістичних літературознавців і істориків типу Єфремова та Грушевського, які зображували багатьох українських мислителів, письменників і поетів ліберальними народниками, буржуазними націоналістами.

Відчутний вклад у дослідження суспільно-політичних поглядів Тараса Шевченка, Івана Франка, Павла Грабовського, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського та інших видатних синів і дочок українського народу внесли українські літературознавці, зокрема Є. С. Шабліовський і Є. П. Кирилюк¹⁰⁸.

За останні роки як у всій країні взагалі, так і на Україні зокрема опубліковано ряд праць з історії марксистсько-ленінської філософії. В них розкривається марксистська філософія як якісно новий етап у розвитку філософської думки, як справжня революція у філософії.

¹⁰⁶ Див.: Ю. Ф. Бухалов, Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського, К., 1957; А. Пашкова, Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського, К., 1964; М. Челака, Атеизм Павла Грабовського, «Труды Харьковского сельскохозяйственного института», т. XXVIII, Харьков, 1961; В. Безпальчий, Етичні погляди П. А. Грабовського, зб. «Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в XIX ст.», К., 1964.

¹⁰⁷ Див.: М. П. Партолін, Світогляд М. М. Коцюбинського, Харків, 1965; О. Павелко, М. Коцюбинський як матеріаліст і атеїст, «Наукові записки Київського державного педагогічного інституту», т. XXIII, К., 1956; В. Євдокименко, Суспільно-політичні погляди М. М. Коцюбинського, К., 1964; В. Передирій, Українська революційно-демократична естетика, К., 1964; М. Челака, Борці проти темряви, К., 1964.

¹⁰⁸ Див.: Є. Шабліовський, Народ і слово Шевченка, К., 1961; його ж, Т. Г. Шевченко і русские революционные демократы, М., 1962; його ж, Гуманізм Шевченка і наших сучасників, К., 1964; Є. Кирилюк, Тарас Шевченко, К., 1963.

Серед усієї літератури з питань історії марксистсько-ленінської філософії, яка вийшла в нашій країні протягом 1956—1965 рр., велике місце посідають роботи, присвячені розвиткові В. І. Леніним діалектичного й історичного матеріалізму, розкриттю величезного значення ідей вождя пролетаріату для розвитку науки і практики комуністичного будівництва та всього світового комуністичного й робітничого руху. Це, головним чином, праці, опубліковані до 50-ліття геніального ленінського твору «Матеріалізм і емпіріокритицизм», яке відмічалось в 1959 р. В цих працях, розкривається значення ленінських ідей для розвитку діалектичного та історичного матеріалізму, для боротьби комуністичних партій за чистоту марксистсько-ленінського вчення проти буржуазної ідеології та ревізіонізму і догматизму.

Ленінський етап у розвитку марксистсько-ленінської філософії знайшов широке висвітлення і на Україні. Про це свідчать публікації, в яких розкривається величезна роль В. І. Леніна у розробці найважливіших проблем марксистської філософії¹⁰⁹. При цьому значне місце приділяється розвиткові В. І. Леніним історичного матеріалізму до Великої Жовтневої соціалістичної революції¹¹⁰.

В цих працях показується, як В. І. Ленін у різні історичні періоди захищав і розвивав теорію марксизму, марксистське вчення про визначальну роль суспільного буття щодо суспільної свідомості, вчення про роль ідей марксизму в боротьбі робітничого класу за перемогу соціалістичної революції і побудову нового, соціалістичного, суспільства тощо. В ряді праць висвіт-

¹⁰⁹ Див.: «Геніальний філософський твір В. І. Леніна». (До 50-річчя опублікування книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»), К., 1959; А. І. Клевцов, Розвиток В. І. Леніним марксистської філософії в період підготовки Жовтневої соціалістичної революції, «Наукові записки Київського педагогічного інституту», т. XXVII, К., 1957; М. С. Шлепаков, Розроблення В. І. Леніним положень історичного матеріалізму в період революції 1905—1907 рр., «Наукові записки Київського державного університету», т. XVI, К., 1957; А. С. Брагінець, Боротьба В. І. Леніна проти буржуазної реакційної філософії, Львів, 1959; М. Шлепаков, Книга В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» — могутня зброя в боротьбі проти сучасної буржуазної філософії і ревізіонізму, К., 1959; Д. Х. Острянин, Великий вклад у марксистську філософію, К., 1959.

¹¹⁰ Див.: Г. С. Савельєв, Розвиток В. І. Леніним питань історичного матеріалізму в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1960; І. П. Головаха, М. Л. Злотіна, Розвиток В. І. Леніним історичного матеріалізму в кінці XIX — на початку XX ст., К., 1960; Н. Е. Овандер, О роли идей марксизма-ленинизма в борьбе за победу социалистической революции в России, К., 1963; І. М. Карнаухов, Ленін про Комуністичну партію як керівну силу в системі диктатури пролетаріату, Збірник наукових праць Київського державного університету, К., 1958; його ж, Розробка В. І. Леніним марксистського вчення про пролетарську державу, Збірник наукових праць кафедри історії КПРС, К., 1960; його ж, Розвиток В. І. Леніним марксистського вчення про пролетарську державу в післяжовтневий період, К., 1960; Ю. К. Савельєв, Ленінський етап в розвитку марксистської філософії, К., 1963.

люється розвиток Леніним марксистської естетики в часи реакції, що настали після поразки першої російської революції¹¹¹, розкривається, зокрема, величне значення його класичних творів: «Матеріалізм і емпіріокритицизм», статей про Л. Толстого, листів до М. Горького в розробці корінних проблем естетичної теорії марксизму (відношення мистецтва до дійсності, специфіки художнього пізнання, партійності мистецтва, ролі світогляду в художній творчості і т. д.).

Серед книг українських філософів, опублікованих до 50-річчя з дня надрукування «Матеріалізму і емпіріокритицизму» та 90-річчя з дня народження В. І. Леніна, найбільш значними є збірники «Геніальний філософський твір В. І. Леніна» та «Теоретична зброя комунізму», підготовлені Інститутом філософії Академії наук УРСР і Київським державним університетом. В цих збірниках у світлі геніальної ленінської праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» розглядається широке коло проблем філософії, природознавства та суспільних наук. Опубліковані також роботи з історії поширення на Україні марксистсько-ленінських філософських ідей¹¹². В них показано, як відбувалося поширення марксистсько-ленінської літератури, і зокрема поширення праць Леніна, серед українських трудящих.

З проблем розвитку марксистсько-ленінської філософії на Україні вийшли дослідження, в яких показана роль окремих діячів у пропаганді марксистсько-ленінської філософії. Серед них — дослідження про керівника Південного бюро ЦК РСДРП і секретаря Одеської більшовицької організації В. В. Воровського, в якому показано, що соратник В. І. Леніна був не тільки політичним діячем та літературним критиком, а й значним пропагандистом марксистсько-ленінської філософії¹¹³.

В останні роки зроблено першу спробу дослідження філософських і атеїстичних поглядів Степана Тудора¹¹⁴. Сформувавшись як мислитель під безпосереднім впливом марксизму-ленінізму, Тудор виступив у 20—30-і роки полум'яним захисником і популяризатором діалектико-матеріалістичної філософії на західноукраїнських землях, активно відстоював основні її положення, зокрема у сфері гносеології. У гострій формі він критикував ідеалістичні системи минулого: юмівську і гегелівську школу, агностицизм, метафізику, такі реакційні напрямки

¹¹¹ Див.: В. І. Мазепа, Розвиток В. І. Леніним марксистської естетики (1907—1910 рр.), К., 1962.

¹¹² Див.: Г. Г. Ємельяненко, Поширення марксистсько-ленінських ідей на Україні, друга половина XIX і початку XX ст., зб. «З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні», К., 1956; М. П. Медведєва, До питання про боротьбу більшовиків України проти махізму в роки століпінської реакції, «Вісник Київського державного університету», № 6, 1965.

¹¹³ Д. Х. Острянин, В. В. Воровський — видатний пропагандист марксистсько-ленінської філософії, К., 1963.

¹¹⁴ М. Олександрюк, Філософсько-атеїстичні погляди С. Тудора, Львів, 1962.

в сучасній буржуазній філософії, як неопозитивізм та неотомізм, невтомно борючись з релігією та українським буржуазним націоналізмом.

Знайшли своє висвітлення у працях останнього періоду на Україні й філософські погляди Г. В. Плеханова. Спираючись на висловлювання В. І. Леніна про цього видатного марксиста, українські радянські філософи дедалі глибоко проникають у суть його великої філософської спадщини, показують її значення, аналізують і критикують допущені ним помилки ¹¹⁵.

Досліджуючи історію вітчизняної філософської думки, українські радянські вчені приділяють значну увагу також вивченню зарубіжної філософії. Вийшли у світ, зокрема, праці про Гегеля, про розвиток філософської думки в Китаї ¹¹⁶, про світогляд видатного діяча міжнародного революційного руху, учня і друга Маркса й Енгельса Поля Лафарга та видатного учасника робітничого руху ХІХ ст., одного з талановитих пролетарських мислителів свого часу Йосифа Діцгена ¹¹⁷, який, як відомо, не тільки захищав, пропагував і конкретизував наукову філософію пролетаріату, але й самостійно її розробляв.

Відзначаючи в 1959 р. 150-річчя з дня народження Ч. Дарвіна, українські філософи (В. І. Колодяжний та ін.) написали роботи, в яких висвітлюється філософське значення біологічної теорії великого англійського вченого ¹¹⁸. Багато уваги українські радянські філософи приділяють характеристиці ставлення передової громадськості Росії ХІХ ст. до теорії Дарвіна і творчому розвитку його ідей Тімірязевим, Павловим, Мічуриним та іншими видатними російськими природодослідниками.

В окремих працях українських радянських філософів (В. І. Шинкарука та ін.) розглядається також питання про предмет історії філософії як науки ¹¹⁹.

Створення «Нарису історії філософії на Україні», в якому вперше з марксистсько-ленінських позицій дається систематичний виклад історії розвитку філософської думки на Україні з найдавніших часів до сучасності, являє собою підсумок роботи українських радянських істориків філософії.

¹¹⁵ Див.: Д. Х. Острянин, Видатний теоретик марксизму, «Вісник Академії наук УРСР», 1955, № 11; Н. Л. Кур'янович, Проблема необхідності і свободи в книзі Г. В. Плеханова «До питання про роль особи в історії». «Наукові записки Запорізького державного педагогічного інституту», 1957.

¹¹⁶ В. І. Шинкарук, Логика, диалектика и теория познания Гегеля, К., 1964; В. С. Дмитриченко, В. І. Шинкарук, Развитие философской думки в стародавньому Китаї, К., 1958.

¹¹⁷ Див.: Ю. К. Савельєв, Йосиф Діцген і його місце в історії філософії, К., 1958; А. О. Єришев, Поль Лафарг — видатний теоретик марксизму, К., 1956.

¹¹⁸ Див.: «Дарвінізм и философия», К., 1960; В. І. Колодяжний, Філософське значення біологічної теорії Чарльза Дарвіна, К., 1960.

¹¹⁹ В. І. Шинкарук, Предмет та завдання історії філософії як науки, К., 1957.

РЕЗЮМЕ

Коллективная монография «Очерк истории философии на Украине» является первой попыткой дать систематическое освещение развития философской мысли на Украине с древнейших времен и до наших дней. В ней на конкретном материале показывается, что вся история философской мысли на Украине пронизана острой борьбой материализма с идеализмом, диалектики с метафизикой, научного знания с религией и что эта борьба выражала антагонизм классов, на которые была расколота украинская народность и украинская буржуазная нация. История прогрессивной философской мысли на Украине в книге рассматривается как процесс, неразрывно связанный со всем поступательным движением общества и развитием научного знания о природе и обществе.

В книге раскрывается историческое единство духовного развития украинского и русского народов, разоблачается лживость утверждений украинских буржуазных националистов о «едином потоке» в культурно-идеологическом развитии Украины, об обособленности украинского народа от идейного развития русского народа и других народов нашей страны.

В основу периодизации истории философии на Украине положена история развития общественно-экономических формаций, перехода одного общества в другое, в более высокое. Вместе с тем в «Очерке» показано, что изменение в экономическом базисе общества не создает заново философию, а только «определяет вид изменения и дальнейшего развития имеющегося налицо мыслительного материала»¹.

Рассмотрение развития философско-социологической мысли на Украине в «Очерке» начинается с анализа мировоззрения восточных славян периода разложения родоплеменных отношений, а также теоретической мысли Киевской Руси — колыбели русского, украинского и белорусского народов.

Значительное место в книге занимает освещение развития философской и общественно-политической мысли периода воссоединения Украины с Россией. Несмотря на господство религиозного мировоззрения в указанный период, философская мысль на Украине постепенно высвобождается из-под влияния теологии. В ней более четко и явственно проявляется материалистическая тенденция, которая была направлена против идеализма и религии.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, Избранные письма, М., 1947, стр. 430.

Этот процесс нашел свое яркое проявление в философии выдающегося украинского просветителя-гуманиста XVIII в. Г. С. Сковороды и его современника и единомышленника Я. П. Козельского.

Важным этапом в развитии философской мысли на Украине, как показывается в «Очерке», является первая половина XIX в. В этот период выступают на Украине просветители В. Н. Каразин, И. С. Рыжский, И. П. Котляревский, П. Д. Лодий и др. Большое значение для развития революционной идеологии на Украине имело движение декабристов, особенно деятельность членов «Южного общества» и «Общества соединенных славян». Громадное значение для всей духовной жизни украинского народа, в том числе и для развития философской и общественно-политической мысли, имело творчество родоначальника революционно-демократического направления на Украине, соратника и единомышленника русских революционеров-демократов — Т. Г. Шевченко.

Новым, высшим этапом в развитии революционно-демократической идеологии на Украине, как показано в «Очерке», явились взгляды И. Франко, Леси Украинки, П. Грабовского, М. Коцюбинского, М. Павлика и других революционеров-демократов, выступивших в новый исторический период — эпоху перерастания капитализма в империализм. Их мировоззрение формировалось и развивалось под значительным влиянием пролетарского движения и марксизма. Это определило наличие в их мировоззрении существенных черт диалектического и исторического материализма, пролетарского социализма.

Большое внимание в книге уделено освещению процесса утверждения на Украине марксистско-ленинской философии как теоретической основы рабочего движения. Величайшую историческую роль в этом процессе сыграли деятельность и труды В. И. Ленина, обобщившего опыт русского и международного рабочего движения, новейшие достижения науки и поднявшего на высшую ступень мировоззрение пролетариата — диалектический и исторический материализм. Большевистские организации Украины, сложившись на принципах марксизма-ленинизма под непосредственным руководством В. И. Ленина, успешно возглавили освободительную борьбу украинского народа.

Особое место в книге занимают разделы, посвященные развитию марксистско-ленинской философии на Украине после победы Великой Октябрьской социалистической революции, в эпоху победных шагов социализма и в период развернутого строительства коммунизма.

Авторы показывают, что Коммунистическая партия Украины, как один из передовых и закаленных отрядов Коммунистической партии Советского Союза, возглавляя и организуя творческую деятельность украинского народа по строительству социализма и коммунизма, всегда последовательно и непримиримо боролась против буржуазных националистов, против всякого рода ревизионистов и других врагов социализма, за чистоту великого учения марксизма-ленинизма. Большая роль в борьбе за победу и утверждение Советской власти на Украине, в осуществлении ленинского плана строительства социализма в стране, в защите марксистско-ленинских принципов Коммунистической партии принадлежала таким видным деятелям партии и советского

государства, как В. Затонский, С. Косиор, Д. Мануильский, Г. Петровский, Н. Скрипник, А. Шлихтер и другие.

В книге впервые в нашей философской литературе анализируются взгляды многих представителей передовой философской и социологической мысли на Украине, подвергаются критическому рассмотрению различные идеалистические направления и школы, освещается борьба за материалистические идеи в естествознании на протяжении XIX — первой половины XX вв.

В «Очерке» показывается огромное значение для всей идеологической жизни страны решений XX, XXI и XXII съездов КПСС и принятия новой Программы партии.

В книге использовано большое количество источников, в том числе архивных материалов неизвестных и малоизвестных широким кругам научной общественности публикаций.

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ I	
Суспільно-політична і філософська думка на Русі в період занепаду родоплемінного і формування феодального ладу	28
1. Світогляд східних слов'ян у період розкладу родоплемінного ладу	28
2. Суспільно-політична і філософська думка Київської Русі	33
Розділ II	
Розвиток філософської думки у період зміцнення кріпосництва (друга половина XVI—XVIII ст.)	46
1. Філософська думка періоду возз'єднання України з Росією	50
2. Просвітителі XVIII ст. Г. С. Сковорода, Я. П. Козельський	73
Розділ III	
Філософська думка у період розкладу і кризи кріпосницької системи (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)	100
1. Ідеалістична філософія	111
2. Просвітителі початку XIX ст. на Україні	121
3. Філософські погляди декабристів Південного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян	135
4. Кирило-Мефодієвське товариство	149
5. Філософські та суспільно-політичні погляди Тараса Григоровича Шевченка	157
6. Соратники Т. Г. Шевченка	178
7. Розвиток філософських ідей і боротьба за матеріалізм у природознавстві	187
Розділ IV	
Розвиток філософської думки в період капіталізму. Перші кроки марксизму на Україні	210
1. Основні ідеалістичні течії	221
2. Філософські і соціологічні погляди О. О. Потебні і М. П. Драгоманова	235
3. Філософські і соціологічні погляди українських революційних демократів другої половини XIX ст.	251
4. Розвиток філософських ідей і боротьба за матеріалізм у природознавстві	300
5. Поширення марксистської філософії на Україні	323

Розділ V

Поширення марксистсько-ленінської філософії і боротьба з ідеалізмом на Україні в епоху імперіалізму	362
1. Боротьба за марксистсько-ленінську філософію у період створення пролетарської партії та першої російської революції	371
2. Боротьба за марксистсько-ленінську філософію після першої буржуазно-демократичної революції до Великої Жовтневої соціалістичної революції	409
3. Розвиток філософських ідей і боротьба за матеріалізм у природознавстві	438

Марксистсько-ленінська філософія після Великої Жовтневої соціалістичної революції

Розділ VI

Марксистсько-ленінська філософія в період будівництва соціалізму	464
1. Дослідження та пропаганда питань діалектичного матеріалізму	479
2. Дослідження і пропаганда питань історичного матеріалізму	505
3. Боротьба за діалектичний матеріалізм у природознавстві	534
4. Дослідження історії філософії	554
5. Боротьба марксистсько-ленінської філософії проти реакційної буржуазної філософії на Західній Україні в 20—30-х роках ХХ ст.	562

Розділ VII

Марксистсько-ленінська філософія на Україні в період розгорнутого будівництва комунізму	575
1. Дослідження і пропаганда питань діалектичного матеріалізму	580
2. Розробка і пропаганда питань історичного матеріалізму	597
3. Філософські проблеми сучасного природознавства	620
4. Дослідження історії філософії	637
Резюме	650

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	5
Глава I	
Общественно-политическая и философская мысль на Руси в период упадка родоплеменного и формирования феодального строя	28
1. Мироззрение восточных славян в период разложения родоплеменного строя	28
2. Общественно-политическая и философская мысль Киевской Руси	33
Глава II	
Развитие философской мысли в период укрепления крепостничества (вторая половина XVI—XVIII ст.)	46
1. Философская мысль периода воссоединения Украины с Россией	50
2. Просветители XVIII ст. Г. С. Сковорода, Я. П. Козельский	73
Глава III	
Философская мысль в период разложения и кризиса крепостнической системы (конец XVIII — первая половина XIX ст.)	100
1. Идеалистическая философия	111
2. Просветители начала XIX ст. на Украине	121
3. Философские взгляды декабристов Южного товарищества и Товарищества объединенных славян	135
4. Кирилло-Мефодиевское товарищество	149
5. Философские и общественно-политические взгляды Т. Г. Шевченко	157
6. Соратники Т. Г. Шевченко	178
7. Развитие философских идей и борьба за материализм в естествознании	187
Глава IV	
Развитие философской мысли в период капитализма. Первые шаги марксизма на Украине	210
1. Основные идеалистические течения	221
2. Философские и социологические взгляды А. А. Потебни и М. П. Драгоманова	235
3. Философские и социологические взгляды украинских революционных демократов второй половины XIX ст.	251
4. Развитие философских идей и борьба за материализм в естествознании	300
5. Распространение марксистской философии на Украине	323

Глава V

Распространение марксистско-ленинской философии и борьба с идеализмом на Украине в эпоху империализма	362
1. Борьба за марксистско-ленинскую философию в период создания пролетарской партии и первой русской революции	371
2. Борьба за марксистско-ленинскую философию после первой буржуазно-демократической революции до Великой Октябрьской социалистической революции	409
3. Развитие философских идей и борьба за материализм в естествознании	438

Марксистско-ленинская философия после Великой Октябрьской социалистической революции

Глава VI

Марксистско-ленинская философия в период строительства социализма	464
1. Исследование и пропаганда вопросов диалектического материализма	480
2. Исследование и пропаганда вопросов исторического материализма	507
3. Борьба за диалектический материализм в естествознании	534
4. Исследование истории философии	554
5. Борьба марксистско-ленинской философии против реакционной буржуазной философии в Западной Украине в 20—30-х годах XX ст.	562

Глава VII

Марксистско-ленинская философия на Украине в период развернутого строительства коммунизма	575
1. Исследование и пропаганда вопросов диалектического материализма	580
2. Разработка и пропаганда вопросов исторического материализма	597
3. Философские проблемы современного естествознания	620
4. Исследование истории философии	637
Резюме	650

ОЧЕРК ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ НА УКРАИНЕ

(На украинском языке)

*Друкується за постановою Вченої ради Інституту філософії Академії наук
Української РСР*

Редактор видавництва *В. Г. Мельник*. Художній редактор *І. П. Антонович*. Оформлення художника *Б. Й. Бродського*. Технічні редактори *Г. О. Машуренко, Б. О. Піковська*.
Коректор *Л. П. Блажевич*.

БФ 05569. Зам. № 1721. Вид. № 51. Тираж 4500. Формат паперу 60×90¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 41. Умовн. друк. аркушів 41. Обліково-видавн. аркушів 46,64. Підписано до друку 6. XII 1965 р. Ціна 1 крб. 22 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.

Обласна книжкова друкарня Львівського обласного управління по пресі, Львів, вул. Стефаніка, 11.

Помічені помилки

Стор.	Рядок	Надруко- вано	Слід читати
100	1 зн.	1701	1801
227	16 зн.	та	тобто
235	3 зв.	„лівих“	лівих
252	13 зн.	1846	1856
291	14 зв.	та	тобто
445	4 зв.	об'єктивізму	інтуїтивізму